

ઈન્દિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

એફ.વાય.બી.કોમ.

BCECO105

એકમલક્ષી (સૂક્ષ્મ) અર્થશાસ્ત્ર

વિભાગ

1

આર્થિક પદ્ધતિઓની મૂળભૂત સમસ્યાઓ અને પાયાના ખ્યાલો
(Fundamental Problems of Economic Systems and
Basic Concepts)

એકમ 1

આર્થિક પદ્ધતિઓની મૂળભૂત સમસ્યાઓ
(Fundamental Problems of Economic Systems)

7

એકમ 2

પાયાના ખ્યાલો (Basic Concepts)

27

એકમ 3

આર્થિક પદ્ધતિઓ (Economic Systems)

44

Expert Committee

Prof. B.S. Sharma
Pro-Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. Rakesh Khurana
Director
School of Management Studies
IGNOU

Prof. J. Satyanarayana (*Chairman*)
Osmania University
Hyderabad

Prof. R.B. Upadhyaya
University of Rajasthan
Jaipur

Prof. G.V. Shenoy
Institute of Rural Management
Anand

Prof. I.H. Farooqi
Aligarh Muslim University
Aligarh

Prof. B.S. Bhatia
Punjabi University
Patiala

Mr. A.K. Majumdar
Institute of Chartered Accountants of India
New Delhi

Prof. P.K. Ghosh
Delhi University
Delhi

Prof. Amar Chand
Madras University
Madras

Course Preparation Team

Mr. Ruddra Dutt
Delhi University
Delhi

Faculty Members
Indira Gandhi National Open
University

Dr. M.L. Bhatia
Sri Ram College of Commerce
Delhi University
Delhi

Dr. R.K. Grover

Dr. N.V. Narasimham

Dr. S.K. Misra
Hindu College
Delhi University
Delhi

Ms. Madhu Surya

Mr. Nawal Kishor

Prof. G. Sambasiva Rao
(*Language Editor*)

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Copies : 500(1998), 1000(1998), 500(2000)

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

© Indira Gandhi National Open University.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

અનુવાદ :

પ્રા. એચ. એલ. દવે	પ્રાધ્યાપક, જસાણી કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ, વિધાનગર, રાજકોટ-૨
-------------------	--

પરામર્શ (વિષય) :

પ્રો. એમ. પી. ભટ્ટ	૩૨૩, સરસ્વતીનગર, આઝાદ સોસાયટી પાસે, અમદાવાદ
--------------------	--

પરામર્શ (ભાષા) :

પ્રો. ટી. વાય. દેસાઈ	પ્રાધ્યાપિકા, ગુજરાતી વિભાગ, શ્રીમતી સી. યુ. આર્ટ્સ કોલેજ ફોર ગર્લ્સ, અમદાવાદ
----------------------	--

સંપાદન અને સંયોજન :

ડૉ. પી. કે. મહેતા	નિયામક, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૩
-------------------	--

સંયોજન સહાય :

શ્રી સુરેન્દ્ર સી. શાહ

કુલ સચિવ (ઈ/ચા)
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
આર.સી. ટેકનિકલ કોલેજ, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૬૧

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ (ઈ./ચા), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
આર.સી. ટેકનિકલ કોલેજ, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૬૧
© સર્વ હક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ
વગર મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ 1 આર્થિક પદ્ધતિઓની મૂળભૂત સમસ્યાઓ અને પાયાના ખ્યાલો (Fundamental Problems of Economic Systems and Basic Concepts)

વર્તમાન સમયની વ્યાપારિક સમસ્યાઓના યોગ્ય ઉકેલો શોધવામાં અંગત અનુભવ, આત્મસૂઝ, કોઠાસૂઝ, અગમચેતી કે તારણો વગેરે હવે પૂરતાં ગણાતાં નથી. વ્યાવસાયિક/ધંધાકીય સમસ્યાના ઈષ્ટ નિરાકરણ માટે અર્થશાસ્ત્રીય તર્ક અને વિશ્લેષણનાં સાધનો ખૂબ જ આવશ્યક ગણાય છે. વાણિજ્યના વિદ્યાર્થી તરીકે તેથી અર્થશાસ્ત્રના પ્રસ્તુત સિદ્ધાંતોની પ્રાથમિક જાણકારીથી વાકેફ થવું તમારા માટે જરૂરી છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો આ અભ્યાસક્રમ તમારી આ અનિવાર્યતાના સંદર્ભમાં તૈયાર કરાયો છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ઉપરનો આ પ્રાથમિક વિભાગ છે. એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્રના તમારા અભ્યાસ માટે પાયાની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય તેના ઉપર આ વિભાગમં ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. દરેક અર્થતંત્રમાં ઊભા થતા મૂળભૂત કે પાયાના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓની સમજૂતી આપતાં અર્થશાસ્ત્રનાં મુખ્ય પદો અને ખ્યાલોનો અહીં સમાવેશ થયો છે. જુદા જુદા દેશોમાં પ્રવર્તતી આર્થિક પદ્ધતિઓનો પણ અહીં અભ્યાસ થશે.

આ વિભાગમાં ત્રણ એકમો છે :

- એકમ 1 :** આ એકમમાં અર્થતંત્ર કે અર્થવ્યવસ્થાનો અર્થ સમજાવ્યો છે. અર્થતંત્રના મૂળભૂત પ્રશ્નોનો અને વિવિધ આર્થિક પદ્ધતિઓમાં થતી સાધન ફાળવણીના સ્વરૂપનો પણ આ એકમમાં સમાવેશ થાય છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોનાં અર્થ અને લક્ષણોનું પણ આ એકમમાં વર્ણન થયું છે.
- એકમ 2 :** આ એકમમાં અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો, ખ્યાલો અને પરિભાષાની ચર્ચા કરી છે. જુદી જુદી આર્થિક પદ્ધતિનાં વિવિધ અંગો કેવી રીતે એકબીજા ઉપર આધાર રાખે છે તેની આ એકમમાં સમજૂતી આપી છે.
- એકમ 3 :** આર્થિક પદ્ધતિનાં વિવિધ સ્વરૂપો આ એકમમાં સમજાવ્યાં છે. મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને મિશ્ર આર્થિક પદ્ધતિનાં લક્ષણો તેમ જ કાર્યોનો પણ આ એકમમાં અભ્યાસ કરાશે.

એકમ 1 આર્થિક પદ્ધતિઓની મૂળભૂત સમસ્યાઓ (Fundamental Problems of Economic Systems)

રૂપરેખા

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રાસ્તાવિક
- 1.2 આર્થિક પદ્ધતિ
  - 1.2.1 મર્યાદિત સાધનો સામે અમર્યાદિત જરૂરિયાતો
  - 1.2.2 અર્થતંત્ર અથવા આર્થિક પદ્ધતિ
  - 1.2.3 આર્થિક એકમો
- 1.3 ઉત્પાદનનાં સાધનો
  - 1.3.1 જમીન
  - 1.3.2 શ્રમ
  - 1.3.3 મૂડી
  - 1.3.4 નિયોજન
- 1.4 અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યાઓ
  - 1.4.1 કઈ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું ?
  - 1.4.2 કેવી રીતે ઉત્પાદન કરવું ?
  - 1.4.3 કોના માટે ઉત્પાદન કરવું ?
  - 1.4.4 વિકાસની સમસ્યા
  - 1.4.5 જાહેર અને ખાનગી વસ્તુઓ
  - 1.4.6 મેરિટ વસ્તુની સમસ્યા
- 1.5 ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર
- 1.6 સંસાધનોની ફાળવણી
  - 1.6.1 મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં સંસાધન ફાળવણી
  - 1.6.2 સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં સંસાધન ફાળવણી
  - 1.6.3 મિશ્ર અર્થતંત્રમાં સાધન ફાળવણી
- 1.7 સારાંશ
- 1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 1.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 1.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

1.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કરવાથી તમે આટલું કરી શકશો -

- સમાજની વધતી જતી જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે ઉપલબ્ધ સંસાધનોની અછતની સમસ્યા સમજાવવી.
- આર્થિક પદ્ધતિનો અર્થ અને સ્વરૂપ જણાવવાં.
- આર્થિક એકમના ખ્યાલનું વર્ણન કરવું.
- ઉત્પાદનનાં સાધનોનો ખ્યાલ, તેમનાં મુખ્ય સ્વરૂપ અને લાક્ષણિકતાઓ સમજાવવાં.
- અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યાઓનાં ઉદ્ભવ, પ્રકાર તેમ જ તેને સંબંધિત વિગતોને જણાવવી.
- ઉત્પાદન શક્યતા વક્રના ખ્યાલનું વર્ણન કરવું.
- મૂડીરોકાણ અને ઉપલોગ વચ્ચે તેમ જ જાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્ર વચ્ચે સાધન ફાળવણીની સમસ્યાઓને જાણવી.
- બજાર આધારિત અર્થતંત્રમાં, સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં અને મિશ્ર અર્થતંત્રમાં સાધન ફાળવણીની પદ્ધતિઓ સમજાવવી.

1.1 પ્રાસ્તાવિક

દરેક અર્થતંત્રમાં જોવા મળતા કેટલાક અગત્યના મૂળભૂત પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓની આ એકમમાં રજૂઆત કરીશું. આ જાણકારીથી તમને આર્થિક તર્ક અને તે તર્ક આધારિત સિદ્ધાંતો સમજવામાં મદદ થશે. તેનાથી અર્થતંત્ર જેનો સામનો કરે છે તે સમસ્યાઓનાં સ્વરૂપ તથા આવી સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કેવા પ્રકારનું હોય તે સમજવું તમારા માટે સરળ બનશે. આ એકમમાં આર્થિક પદ્ધતિ અથવા અર્થતંત્રનો અર્થ શું થાય તેનો પણ વિગતવાર અભ્યાસ કરીશું. વધુમાં, અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યાઓ, ઉત્પાદનનાં સાધનોનો અર્થ તથા લાક્ષણિકતાઓ, ઉત્પાદન શક્યતા વક્રનો ખ્યાલ અને વિવિધ પ્રકારની આર્થિક પદ્ધતિમાં સાધન ફાળવણીના સ્વરૂપ અંગેની વિગતોનો પણ અહીં અભ્યાસ કરીશું.

1.2 આર્થિક પદ્ધતિ

દરેક અર્થતંત્ર જે પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે તે પ્રશ્નોની સમસ્યાઓ અને મૂળભૂત ખ્યાલો વિશે ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં આપણે આર્થિક પદ્ધતિનો અર્થ અને સ્વરૂપ જાણીએ.

1.2.1 મર્યાદિત સાધનો સામે અમર્યાદિત જરૂરિયાતો

દરેક વ્યક્તિને કેટલીક જરૂરિયાતો હોય છે. જો આ જરૂરિયાતો ન સંતોષાય તો તે વ્યક્તિને કોઈક દુઃખની લાગણી થાય છે. આ દુઃખ ભૌતિક અથવા મનોવૈજ્ઞાનિક હોઈ શકે, અથવા બંને હોઈ શકે. બીજી બાજુ, જો એક જરૂરિયાત સંતોષાય તો તે વ્યક્તિની દુઃખની લાગણીનું સ્થાન સંતોષની લાગણી લે છે. આથી જ દરેક વ્યક્તિ પોતાની જરૂરિયાત સંતોષવા પ્રેરાય છે. કેટલાક લોકો પોતાની જરૂરિયાતો ઘટાડવા કોશિશ કરે છે. આવી વ્યક્તિઓ પણ પોતાની મર્યાદિત જરૂરિયાતો સંતોષવા કોશિશ કરે છે. આપણે એ વાતની નોંધ લેવી જોઈએ કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતો જુદી જુદી હોય છે. એક જ વ્યક્તિની જરૂરિયાતો સમય, સ્થળ કે દરજ્જો બદલાતાં બદલાય છે. આનું કારણ એ છે કે વ્યક્તિની જરૂરિયાતો સંખ્યાબંધ પરિબલો દ્વારા નક્કી થાય છે. આ પરિબલો વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ અને સમયે સમયે અલગ અલગ હોય છે. આ પરિબલોમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, વિચારો અને વલણો, જે સમાજમાં જીવે છે તે સમાજ, જે સ્થળ તે રહે છે તે સ્થળ, મોસમ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિની આવકના ફેરફાર સાથે પણ વ્યક્તિની જરૂરિયાતોમાં ફેરફાર થાય છે.

માનવ જરૂરિયાતોની ચોક્કસ લાક્ષણિકતાઓ હોય છે. આર્થિક વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ સમજવા તે જાણવાની જરૂર છે. એની એક લાક્ષણિકતા એ છે કે ઘણી માનવ જરૂરિયાતો કાયમ માટે સંતોષી શકાતી નથી. આવી જરૂરિયાતો વારંવાર ઉદ્ભવે છે. આ જરૂરિયાત એક વખત સંતોષાય છે, તો તે ફરી ઉદ્ભવે છે. દા.ત. આહાર લેવાથી માણસની જરૂરિયાત સંતોષાય છે. પણ થોડા સમય બાદ ફરી તે માણસ ભૂખ્યો થાય છે. ફરી આહારની જરૂરિયાત સંતોષવા તેને અન્ન જોઈએ.

બીજી લાક્ષણિકતા એ છે કે નવી જરૂરિયાતો ઉદ્ભવ્યા કરે છે, જૂની જરૂરિયાતોનું સ્થાન નવી જરૂરિયાતો લે છે.

વારંવાર ઉદ્ભવતી જરૂરિયાતો અને નવી નવી જરૂરિયાતો ઉદ્ભવવી આ બંને લાક્ષણિકતાઓનો અર્થ જ એ છે કે, માણસની જરૂરિયાતો અમર્યાદિત અને સતત વધતી જતી માલૂમ પડે છે. માનવી પોતાના જીવનધોરણમાં સતત સુધારો કરવા ઉત્સુક હોય છે. માનવી નવી નવી વસ્તુને શોધવા માટે ઉત્સુક હોય છે. સતત બદલાતી પરિસ્થિતિમાંથી નવી જરૂરિયાતોનું સર્જન થાય છે. વસ્તુઓનો જરૂરિયાતો સંતોષવા ઉપયોગ થાય છે. આ વસ્તુઓને જરૂરિયાતોને સંતોષવાનાં સાધનો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કોઈ એક વિશિષ્ટ જરૂરિયાત ઘણી રીતે સંતોષી શકાય છે. કોઈ એક ખાસ સાધન વડે વિવિધ જરૂરિયાતો પણ સંતોષી શકાય છે. આમ છતાં, મૂળભૂત હકીકત એ છે કે ઉપલબ્ધ વસ્તુઓ અને સેવાઓ આપણી વારંવાર ઉદ્ભવતી જરૂરિયાતો અને વધતી જતી જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે કદી પર્યાપ્ત હોતાં નથી. અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનશક્તિમાં ઉમેરો મૂકીને સંચય, ઉત્પાદનની સુધારેલી પદ્ધતિઓ વગેરે અછતને સંપૂર્ણપણે દૂર કરવા માટે જરૂરી વસ્તુ અને સેવાનો પુરવઠો વધારવા અપૂરતાં

નીવડે છે. અહીં 'અછત' શબ્દનો અર્થ સાપેક્ષ છે એટલે કે મનુષ્યોની જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં સાધનોની અછત હોય છે. એક છાબડીમાં સડેલાં ફળ હોય તો તેની કોઈ મનુષ્યને જરૂરિયાત ન હોવાથી તેની 'અછત' છે એમ ન કહી શકાય.

આ અછતમાંથી બહાર નીકળવાનો શો રસ્તો છે ? કેટલાક વિચારકો માને છે કે માનવી પોતાની જરૂરિયાતો પર કાપ મૂકીને આ અસમતુલા દૂર કરી શકે. પણ આ વિચારસરણીને બહુ જૂજ લોકો સ્વીકારે છે. આવી વિચારસરણી સ્વીકારનારા જૂજ લોકોના વિચારો અને વર્તણૂક આખા સમાજ ઉપર ભાગ્યે જ કોઈ અસર સર્જે છે. બીજા શબ્દોમાં હકીકત એ છે કે સમાજ પોતાની જરૂરિયાતોને વધતી અટકાવવા માટે ઉત્સુક હોતો નથી. સમાજ તો માત્ર વધુ ને વધુ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જ પ્રયાસરતીલ હોય છે. આ મૂળભૂત વર્તણૂકને આપણે એક વાસ્તવિકતા તરીકે સ્વીકારવી રહી.

વધતી જતી જરૂરિયાતોને સંતોષવાની બેવડી વ્યૂહરચના આ મૂજબ છે :

- (1) સમાજના બધા સભ્યોની બધી જ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે કુદરતે આપેલાં સાધનો અપૂરતાં છે. આથી સાધનોની ઉપલબ્ધિ જે રીતે વધારી શકાય તેવી રીતે વધારવી જોઈએ. જેમ કે ઉત્પાદન કેન્દ્રોનો યોગ્ય પ્રબંધ કરીને, શ્રમિકોને તાલીમ આપીને, ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ સુધારીને, નાણાં અને બેન્કિંગ જેવી સંસ્થાઓની રચના કરીને વગેરે. આ યાદી ઘણી લાંબી છે.
- (2) બધા લોકોની બધી જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય નહીં એ આપણે જોયું. આથી કુલ જરૂરિયાતોમાંથી વધુ અગત્યની અને તાકીદની જરૂરિયાતોને અગ્રતા આપી સંતોષી શકાય તેવી કોઈક વ્યવસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં સમાજના સભ્યો વચ્ચે ઉપલબ્ધ સાધનોને ફાળવવાં પડે અને દરેક સભ્યની જરૂરિયાતોને નિયંત્રિત કરવી પડે. આનો અર્થ એ થાય છે કે સાધનોનો ઉપયોગ કરકસરયુક્ત હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સાધનોનો બગાડ ન થવો જોઈએ અથવા ઓછી અગ્રતાની જરૂરિયાત સંતોષવામાં તે ન વપરાવાં જોઈએ.

1.2.2 અર્થતંત્ર અથવા આર્થિક પદ્ધતિ

જુદા જુદા સમાજો આ પ્રશ્નોને પોતપોતાની રીતે હલ કરવા કોશિશ કરે છે. આ પ્રક્રિયામાંથી દરેક સમાજની પોતાની ચોક્કસ વ્યવસ્થા અર્થાત્ અર્થતંત્રનું સર્જન થાય છે. અર્થતંત્ર અથવા આર્થિક વ્યવસ્થા શબ્દ વ્યાપક છે. જરૂરિયાતો અને સાધનો વચ્ચેની અસમતુલાની કાયમી સમસ્યા નિવારવા માટે તે સમગ્ર વ્યવસ્થાને આવરી લે છે. આથી આવી અર્થવ્યવસ્થા અથવા આર્થિક પદ્ધતિમાં દેશનાં માત્ર કુદરતી સંસાધનોનો જ નહીં, પણ તેમાં માનવસર્જિત સાધનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઉત્પાદન, વેપાર અને વિનિમય, વસ્તુ અને સેવાના પરિવહન તેમ જ વિતરણની સમગ્ર વ્યવસ્થાનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. એ જ રીતે, ચલણ, બેન્કિંગ, નાણાકીય અસ્કામતો, અને બજારો જેવી સંસ્થાઓ ઉપર જણાવેલ બંને ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માટે સ્થાપવી તેમ જ જાળવવી પડે છે, તેનો પણ આર્થિક પદ્ધતિમાં સમાવેશ થાય છે. હવે તમને ખ્યાલ આવી ગયો હશે કે અર્થતંત્રના સ્વરૂપનો આધાર ઘણાં બધાં પરિબળો ઉપર હોય છે. દેશનાં કુદરતી સંસાધનોનું પ્રમાણ, ભૌગોલિક અને આબોહવાનાં પરિબળો, સામાજિક, રાજકીય તેમ જ ધાર્મિક બાબતો, તેનો ભૂતકાલીન ઇતિહાસ અને અન્ય ઘણાં બધાં અર્થતંત્રના ચોક્કસ સ્વરૂપને નક્કી કરે છે. આ કારણસર જ આપણે ભારતીય અર્થતંત્ર, બ્રિટિશ અર્થતંત્ર અથવા જાપાની અર્થતંત્રની વાત કરીએ છીએ. આમ, ભારતીય અર્થતંત્ર જેવું પદ એક એવી સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, કે જેમાં (1) જરૂરિયાતો સંતોષવા વધુ સાધનો ઊભાં કરવાં તથા (2) તેનો શક્ય એટલો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરવા જરૂરી જે સંસ્થાઓ અને વ્યવસ્થાઓ ભારતીય સમાજે ઘડી છે તે પણ ભારતીય અર્થતંત્રના ભાગરૂપ છે. બધાં કુદરતી તેમ જ માનવસર્જિત ઉત્પાદનનાં સાધનો પણ ભારતીય અર્થતંત્રના ભાગરૂપ છે.

અર્થતંત્રના ખાસ લક્ષણોની જાણકારી અર્થતંત્રની સમસ્યાઓનું પૃથક્કરણ કરવામાં અને ઉકેલો શોધવામાં ઉપયોગી બને છે. આપણે અર્થતંત્રનાં લક્ષણોની જેમ વિવિધ અર્થતંત્રોનું વર્ગીકરણ પણ કરી શકીએ. દાખલા તરીકે મૂડીવાદી અર્થતંત્રનું ઉદાહરણ લો. તેમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી વ્યક્તિઓની હોય છે અને તે માલિકી વારસાગત હોય છે. જુદા જુદા નિર્ણયો બજારમાં વસ્તુ અને સેવાના ભાવોના ફેરફાર મુજબ લેવાય છે. વ્યક્તિની આવક ઉત્પાદનનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં હોય તે મુજબ અને જે દરે તેમને વળતર ચૂકવવામાં આવે, તેના દ્વારા નક્કી થાય છે.

જુદાં જુદાં અર્થતંત્રો વચ્ચે ભેદ પાડવાની બીજી રીત પણ છે. ઉત્પાદક સાધનનું પ્રાધાન્ય, આવક અને રોજગારી, વગેરે સંદર્ભમાં પણ અર્થતંત્રને ઓળખી શકાય છે. આ મુજબ અર્થતંત્ર ખેતીપ્રધાન હોઈ શકે અથવા ઔદ્યોગિક અર્થતંત્ર પણ હોઈ શકે. એ જ પ્રમાણે વિકાસની કક્ષા મુજબ પણ અર્થતંત્રનું વર્ગીકરણ થઈ શકે. જેમ કે, અર્થતંત્ર વિકસિત અથવા અલ્પવિકસિત હોઈ શકે. નોંધવા જેવું એ છે કે સમય જતાં અર્થતંત્રનાં પ્રમુખ લક્ષણો પણ બદલાય છે. આવું કાં તો ઐતિહાસિક પરિબળોથી અથવા ઈચ્છાપૂર્વક નીતિવિષયક પગલાંના પરિણામે બની શકે છે.

ઉપર વર્ણવેલા વિચારનું સમાપન કરીએ : સતત વધતી જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં જરૂરિયાતને સંતોષવા સાધનની અછતની મૂળભૂત સમસ્યાનું નિરાકરણ કોઈ પણ અર્થતંત્રમાં શોધવું પડે છે. સાધનો અને સાધ્યોનાં વૈકલ્પિક સંયોજનો થઈ શકે છે. અછતની સમસ્યા વિકસિત દેશ તેમ જ અલ્પવિકસિત દેશ-બંનેમાં હોય છે. આથી જ દરેક અર્થતંત્રમાં આ બંને સમસ્યાના નિરાકરણ માટે કામ થાય છે : (i) જરૂરિયાતો સંતોષવાનાં સાધનો વધારવાનો પ્રશ્ન (ii) સંતોષવાની થતી જરૂરિયાતોનો અગ્રતાક્રમ નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન.

1.2.3 આર્થિક એકમો

આર્થિક પદ્ધતિમાં નિર્ણય કરનારાં એકમોને 'આર્થિક ઘટકો' કહેવાય છે. સાધારણ રીતે આવાં આર્થિક એકમો વ્યક્તિઓ, પરિવારો, વ્યાપારિક પેઢીઓ અને કંપનીઓ, સંસ્થાઓ અને રાજ્યતાં વિવિધ અંગોનાં બનેલાં હોય છે. જુદી જુદી ભૂમિકામાં રહી તેઓ અનેક જાતના નિર્ણયો લે છે. ઉપભોક્તાઓ, બચતકારો, રોકાણકારો, ઉત્પાદનના નિર્ણયો, ખરીદનારા, વસ્તુ અને સેવાના પુરવઠા પૂરા પાડનારા, કરજ લેનારા, ધિરાણ આપનારા વગેરેની ભૂમિકાઓ આ એકમો અદા કરે છે. આ આર્થિક એકમોના નિર્ણયો અને પ્રવૃત્તિઓ થકી અર્થતંત્ર કામ કરે છે અને તેના થકી જ તેનું આરોગ્ય અને કાર્યક્ષમતા નક્કી થાય છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-1

1. જરૂરિયાતો અમર્યાદિત બને છે તે માટે જવાબદાર બે લક્ષણો જણાવો.

.....

.....

2. આર્થિક વ્યવસ્થા એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

3. નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

(1) બધા જ માણસોની જરૂરિયાતો મર્યાદિત હોય છે. ....

(2) બધી જ વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતો સમાન/એકસરખી હોય છે. ....

(3) કેટલીક આર્થિક વ્યવસ્થાઓમાં બધી જ વ્યક્તિઓની બધી જરૂરિયાતોને સંતોષવાનું શક્ય હોય છે. ....

(4) વ્યક્તિની બધી જ જરૂરિયાતોનો આધાર તેની આવક ઉપર છે. ....

(5) કોઈ એક જરૂરિયાતને એક વખત સંતોષી શકાય છે, તેમ છતાં તે જરૂરિયાત ફરી ઉદ્ભવે છે. ....

(6) જરૂરિયાતો અને તેમને સંતોષવાનાં સાધનોના વિવિધ વૈકલ્પિક સંયોજન શક્ય છે. ....

(7) મોટા ભાગની વ્યક્તિઓ પોતાની જરૂરિયાતોને સંતોષવાનાં સાધનો ઉપલબ્ધ હોય તે મુજબ જરૂરિયાતો ઘટાડી શકે છે. ....

(8) કમિશન એજન્ટોની માફક આર્થિક એકમો અન્યોને ખરીદી કે વેચાણની પ્રવૃત્તિ કરવામાં ઉપયોગી બને છે. ....

1.3 ઉત્પાદનનાં સાધનો

તમે નોંધ્યું હશે કે, કુદરત આપણને વિના ખર્ચે એટલાં મર્યાદિત સંસાધનો પૂરાં પાડે છે કે તે સંસાધનો આપણી બધી જ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે અપૂરતાં રહે છે. આથી સંસાધનોની ઉપલબ્ધતા વધારવી પડે, જેથી વધારે જરૂરિયાતો સંતોષી શકાય. આપણે એમ કહી શકીએ કે નવાં સાધનોનું ઉત્પાદન આપણે કરવું પડે છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં 'ઉત્પાદન' એટલે વિવિધ નીપજકોનું (Inputs) નીપજોમાં (Outputs) રૂપાંતર કરવું, અને તેના પરિણામે નીપજકોની જરૂરિયાત સંતોષવાની શક્તિમાં વધારો કરવો. જેનું રૂપાંતર થાય છે તેને 'નીપજકો' કહેવાય છે. આ 'નીપજકો'માંથી જે રૂપાંતરિત વસ્તુ મળે તેને 'નીપજ અથવા વસ્તુ' કહેવાય. નીપજકો કરતાં રૂપાંતરિત નીપજકોથી બનેલ નીપજ(વસ્તુ)ની જરૂરિયાત સંતોષવાની શક્તિ વધી જાય ત્યારે તેને 'ઉત્પાદન' કહેવાય. બીજી રીતે કહીએ તો 'ઉત્પાદન એટલે તુષ્ટિગુણ અર્થાત્ સંતોષનું સર્જન.' હવે આપણને પ્રશ્ન થાય કે તુષ્ટિગુણ એટલે શું ? અર્થશાસ્ત્રમાં તુષ્ટિગુણ એટલે વિવિધ વસ્તુઓ/સેવાઓનો ઉપભોગ કરવાથી ઉપભોક્તાઓને તે વસ્તુ/સેવામાંથી થનાર અપેક્ષિત સંતોષ. આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ભૌતિક સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પદાર્થનો નથી નાશ થઈ શકતો કે નથી તેનું સર્જન થઈ શકતું. કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર માત્ર પ્રક્રિયા થઈ શકે કે જેથી વાપરનાર માટે તેની ઉપયોગિતા અર્થાત્ તુષ્ટિગુણમાં વધારો થાય.

નીપજકોનું નીપજમાં રૂપાંતર અર્થાત્ ઉત્પાદન ઘણા સ્વરૂપે થઈ શકે છે. ઘણી વખત નીપજકોના ભૌતિક અથવા રાસાયણિક ગુણધર્મમાં ફેરફાર થાય છે. જેમ કે કાચો કપાસ તૈયાર કપડામાં રૂપાંતરિત થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુને માત્ર તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેવી વ્યક્તિ સુધી પહોંચાડવાથી પણ તેમાં તુષ્ટિગુણનું સર્જન થાય છે. આ પ્રકારના ઉત્પાદનને સ્થળલક્ષી રૂપાંતર કહેવાય. એવી જ રીતે કેટલીક ચીજોનો ભવિષ્યમાં ઉપયોગ થઈ શકે તે માટે માત્ર સંઘરી રાખવાથી પણ તેમાં તુષ્ટિગુણ પેદા થઈ શકે છે. અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનના ભાગરૂપે આપણે પ્રક્રિયા, પેકિંગ વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો પણ વિચાર કરી શકીએ. કોઈ પણ ભૌતિક વસ્તુ ઉપયોગમાં ન લેવાતી હોય છતાં જરૂરી સેવાઓની જોગવાઈ કરીએ તો તેનો પણ ઉત્પાદનમાં સમાવેશ થાય છે તે વાતની પણ આપણે નોંધ લેવી જોઈએ.

હવે આપણે ઉત્પાદનનાં સંસાધનો અથવા સાધનોના ખ્યાલ વિશે વિચારીએ. ઉત્પાદનનાં સાધનો એટલે ઉત્પાદનમાં આપણે જે નીપજકોનો ઉપયોગ કરીએ તે નીપજકો. આવા નીપજકોને કોઈ જુદા જુદા જૂથમાં વર્ગીકૃત કરી શકીએ. દરેક જૂથ કોઈ એક જ કક્ષામાં હોય છે જેથી દરેક કક્ષાના નીપજકો એકબીજાની સંપૂર્ણ અવેજી કરી શકે છે અથવા એકરૂપ હોય છે અથવા સમાન ઉત્પાદકતા ધરાવે છે. પણ જુદી જુદી કક્ષાઓ માંહેના નીપજકોમાં આમ હોતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કુલ ઉત્પાદન ઉપર અસર પાડ્યા વિના એક જ કક્ષાનાં એકમોની એકબીજા વચ્ચે અવેજી શક્ય છે. પણ એક કક્ષાના એકમના સ્થાને બીજી કક્ષાના એકમનો ઉપયોગ કરવાથી કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો કરી શકાય છે. આ રીતે વર્ગીકરણ કરવાથી દરેક વર્ગના નીપજકોને ઉત્પાદનના સાધન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે નીપજકોને ઉત્પાદનનાં ચાર મુખ્ય સાધન તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે : આ ચાર ઉત્પાદનનાં સાધનો છે : (1) જમીન, (2) શ્રમ, (3) મૂડી અને (4) નિયંત્રણ. હવે આપણે આ દરેક સાધનની વિગતે ચર્ચા કરીએ.

1.3.1 જમીન

'જમીન' શબ્દ માત્ર ખેડાણ, ફેક્ટરી, મકાનો, રસ્તા વગેરે માટે ઉપલબ્ધ જમીનને વ્યક્ત કરતો નથી, પણ તેનો ઘણો વિશાળ અર્થ કરવામાં આવે છે. આપણી જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે કુદરત આપણને જે કાંઈ વિનામૂલ્યે પુરું પાડે છે તે સઘળાનો જમીન શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત, વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં કામ આવે તેવી તમામ ચીજો અને સામગ્રીઓ જે કુદરત દ્વારા વિનામૂલ્યે મળે છે. આમ, સામાન્ય અર્થમાં આપણે જેને જમીન કહીએ છીએ માત્ર તે જમીન જ નહીં, પણ પાણી, હવા, સૂર્યપ્રકાશ, ખનીજો અને એવી બધી સામગ્રીઓને પણ જમીન કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં, માત્ર ખેતીકામમાં અથવા ઔદ્યોગિક હેતુઓ માટે મળતી જમીન જ જમીન નથી, તે ઉપરાંત ધરતીની અંદર અને ઉપર રહેલાં તમામ કુદરતી સંસાધનોને જમીન કહેવાય છે. આમ, અર્થતંત્રમાં પ્રાપ્ત થતાં તમામ કુદરતી સંસાધનો એટલે જમીન.

જમીનની આ વ્યાખ્યા એમ સમજાવે છે કે જમીનનો પુરવઠો સ્થિર અને નિશ્ચિત હોય છે. જમીનનો પુરવઠો કુદરત નિર્મિત હોય છે. માણસ પોતાના પુરુષાર્થથી જમીનમાં વધારો કરી શકતો નથી. વ્યક્તિ વધારે રકમ ચૂકવીને વધારાની જમીન ખરીદી શકે છે પણ સમગ્ર સમાજ પોતાની જમીનના પુરવઠામાં એવી રીતે વધારો કરી શકતો નથી. આમ છતાં, માણસ અત્યાર સુધી અજ્ઞાત રહેલા ખનીજ પદાર્થો જેવાં કુદરતી સંસાધનોની શોધ કરી શકે છે. એ જ રીતે, આપણા પુરુષાર્થ દ્વારા આપણે જમીનની ઉપયોગિતા અર્થાત્ ઉત્પાદકતા વધારી શકીએ છીએ અથવા આપણે તેને સંપૂર્ણ રીતે અથવા આંશિક રીતે બિનઉત્પાદક બનાવી શકીએ પણ ખરા. દાખલા તરીકે જમીનની ફળદ્રુપતા વિવિધ પદ્ધતિઓથી વધારી શકાય અથવા તેનો નાશ પણ થઈ શકે. આમ છતાં માનવ પ્રયાસથી કુદરતી સંસાધનોની ઉત્પાદકતામાં થતા સુધારા આવાં સંસાધનોની મૂળ ઉત્પાદકતા સાથે સાધારણ રીતે ભળી જાય છે. આથી જ માનવપ્રયાસથી થતા કુદરતી સંસાધનોની ઉત્પાદકતાના સુધારાને અલગથી નક્કી કરવા મુશ્કેલ બને છે.

જમીન અથવા કુદરતી સંસાધનોના વિવિધ સ્વરૂપની બજાર કિંમતનું શું ? ભલે આપણે કહીએ કે જમીન તો કુદરતની અણમોલ બક્ષિસ છે, પણ કોઈ પણ વ્યક્તિ ખર્ચ કર્યા વિના જમીનનો ટુકડો મેળવી શકતી નથી. તેણે કોઈક નાણાંની રકમ ચૂકવીને જમીન ખરીદવી પડે છે. કેમ કે જમીનની ખાનગી માલિકી અને વારસા જેવી આર્થિક વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે. પરિણામે જમીનની બજાર કિંમત હોય છે.

1.3.2 શ્રમ

અર્થશાસ્ત્રમાં માણસે કોઈક ચુકવણીના બદલામાં શારીરિક કે માનસિક પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપમાં કરેલી મહેનતને 'શ્રમ' કહેવાય છે. આમ છતાં, આ ખ્યાલ માત્ર માનવ પુરુષાર્થ પૂરતો જ સીમિત છે, પ્રાણીઓ અને યંત્રો દ્વારા થતા કાર્યને શ્રમ કહેવાય નહીં.

આપણે નોંધવાનું એ છે કે શ્રમિક વ્યક્તિમાંથી તેના શ્રમને અલગ કરીને નીપજક તરીકે તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. શ્રમિકે રૂબરૂમાં શ્રમ વેચવો પડે છે. બીજું લક્ષણ એ છે કે શ્રમના ઉપયોગને મોકૂફ રાખી શકાય નહીં. જો શ્રમિક એક મહિનો કામ કરતો નથી, તો તે મહિનાનો તેનો શ્રમ ભવિષ્યમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય નહીં. શ્રમનો ઉપયોગ ન કરો તો તે શ્રમનો કાયમ માટે નાશ થાય છે. આથી જ શ્રમિકની સોદાશક્તિ નીચી ગણાય છે. તેથી ઘણી વખત શ્રમિકે નીચું વેતન સ્વીકારવું પડે છે અથવા કોઈ પણ આવક વગર પણ ચલાવવું પડે છે. વધુમાં, જે શ્રમિકોને આવકનો કોઈ અન્ય માર્ગ નથી તેમની સોદાશક્તિ સાવ નીચી રહે છે.

શ્રમ ઉત્પાદનનું એકરૂપ સાધન નથી. કુશળ અને અકુશળ એવા અનેકવિધ પ્રકારના શ્રમિકો જોવા મળે છે. તેથી સાદા આર્થિક વિશ્લેષણ માટે આ બધા જ શ્રમિકોને એક જૂથમાં મૂકવા પડે છે. આપણે નોંધવું જોઈએ કે અકુશળ શ્રમિકોમાં પણ બધાની કાર્યક્ષમતા એકસરખી હોતી નથી. આપેલ કામ માટે જુદા જુદા શ્રમિકોની ઉત્પાદક શક્તિ ભિન્ન હોય છે અને તેનો આધાર શ્રમિકોના આરોગ્ય, સામાન્ય બુદ્ધિ, ઉંમર, સામાજિક ભૂમિકા, શિક્ષણ વગેરે ઉપર રહે છે. એક કામમાંથી બીજા કામમાં જોડાવાથી પણ શ્રમિકની ઉત્પાદક શક્તિમાં ફેરફાર થાય છે. આમ, જુદા જુદા કામમાં પણ વ્યક્તિગત શ્રમિકની ઉત્પાદકતા એકસરખી હોતી નથી. કુશળ શ્રમિકોમાં આવો તફાવત વધારે હોય છે. કુશળ શ્રમિક શિક્ષિત અને ખાસ કામ માટે તાલીમ પામેલો હોય છે. દરેક કામ માટે વિશિષ્ટ શિક્ષણ અને આવડત જરૂરી હોય છે. આ કારણસર જ એક પ્રકારની આવડતવાળા કામમાંથી બીજા પ્રકારની આવડતવાળા કામમાં જવા માટે શ્રમિકોને વધારાની તાલીમ અને શિક્ષણની આવશ્યકતા રહે છે. જો આપણે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જતા શ્રમિકોની હેરફેરની અવગણના કરીએ તો દેશની કુલ વસતિ તે દેશમાં મળતા શ્રમિકોના કુલ પુરવઠાને નક્કી કરવાનો એક માત્ર માર્ગ રહે છે. પણ દેશમાં શ્રમિકોનો પુરવઠો નક્કી કરવામાં અન્ય પરિબળો પણ કામ કરે છે. આ પરિબળોમાં જુદી જુદી ઉંમરના જૂથની વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ, સામાજિક રિવાજો, વલણો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

અત્યાર સુધી આપણે માત્ર શ્રમના જથ્થાની વાત કરતા હતા, એટલે જુદી જુદી રોજગારી માટે મળતા શ્રમિકોની કુલ સંખ્યાની વાત કરતા હતા. પણ શ્રમિકની ગુણવત્તાના ઉલ્લેખ વગર એક ઉત્પાદનના સાધન તરીકેની શ્રમની ચર્ચા અધૂરી ગણાશે. એક જ શ્રમિકની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો બે બાબતોનો વિચાર કરવો પડે : (1) કેટલી ઝંખનાથી શ્રમિક કામ કરી શકે છે. (2) તે શ્રમિક કેટલી મહત્તમ કાર્યક્ષમતા સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે.

શ્રમ કરવાની ઝંખનાનો આધાર પ્રયાસ/સમય બગાડ્યા વિના શ્રમિકની કામ કરવાની તૈયારી ઉપર છે. આ પરિબળ પણ અનેક બળોની અસર નીચે નક્કી થાય છે. આ બળો એટલે સમાજનું એકંદર વાતાવરણ, કામ તરફની વ્યક્તિની વફાદારીની ભાવના, વેતનદર, કાર્યલક્ષી વાતાવરણ, અને એવાં અન્ય બળો, જ્યારે શિક્ષણ, તાલીમ, આવડત, આરોગ્ય અને અંગત ગુણો, હવામાનની સ્થિતિ, ઉત્પાદન-એકમના વ્યવસ્થાતંત્રના સ્વરૂપ ઉપર શ્રમિકની કાર્યક્ષમતા આધાર રાખે છે.

શ્રમ અને ભૂમિ (જમીન) બંને ઉત્પાદનનાં પ્રાથમિક સાધનો કહેવાય છે. આ બંને ઉત્પાદનનાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યા વિના ઉત્પાદન શક્ય બનતું નથી. શ્રમિક ભૂમિ ન મળે તો કામ ન કરી શકે. જ્યાં સુધી કોઈક શ્રમિક તેના ઉપર કામ ન કરે ત્યાં સુધી ભૂમિ પોતાની મેળે જ ખાસ કંઈ ઉત્પાદન કરી શકે નહીં.

1.3.3 મૂડી

મૂડી શબ્દ ઉત્પાદક સંસાધનોના ચોક્કસ વિભાગને વ્યક્ત કરે છે. આ જૂથમાં રહેલી વસ્તુ માણસના પ્રયાસથી જ પેદા થાય છે. મૂડી એ માનવસર્જિત ઉત્પાદિત વસ્તુઓ છે. મૂડી ઉત્પાદનનાં ઉત્પાદિત સાધનો છે. જમીન કોઈ પણ પ્રકારનો શ્રમ કર્યા વિના કુદરતની અણમોલ બક્ષિસ તરીકે મળે છે, એ અર્થમાં મૂડી મુક્ત બક્ષિસ નથી. એક દષ્ટિએ મૂડી શ્રમનું ગુપ્ત અથવા ચોખ્ખું કરેલું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ છે. મૂડી ઘણા સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે; જેમ કે, પ્લોટ અને યંત્રસામગ્રી, મકાનો, રસ્તા, પુલ, પરિવહનનાં સાધનો, સંદેશાવ્યવહારની સવલતો વગેરે.

વિકાસની પ્રક્રિયા માટે શ્રમિકની આવડત અને પ્રશિક્ષણ આવશ્યક ગણાય છે કેમ કે આવા શ્રમિકો કાર્યક્ષમતાપૂર્વક યંત્રો અને સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકે છે. શ્રમિકોના દળને અલ્પવિકસિત કે વિકસિત દેશમાં ઈજનેરી વિદ્યા, તબીબી વિદ્યા, યંત્રવિજ્ઞાન, સંચાલન અને અન્ય સંખ્યાબંધ ક્ષેત્રોમાં પ્રશિક્ષણ આપવું પડે છે. શ્રમદળની ઉત્પાદક શક્તિમાં આવડતોના નિર્માણ દ્વારા સુધારો થાય છે. આવા સુધારાની પ્રક્રિયાને માનવ-મૂડી સર્જનની પ્રક્રિયા કહેવાય છે. તંદુરસ્ત શ્રમિક વધુ ઉત્પાદક બને છે તેથી આરોગ્યમાં થતો મૂડીરોકાણ ખર્ચ પણ માનવમૂડી નિર્માણનો એક ભાગ બને છે.

આપણે સમજવું જોઈએ કે વધુ ઉત્પાદન કરવા માટે ઉપયોગી બને તેવી ચીજવસ્તુઓને આપણે 'મૂડી' કહીએ છીએ. પરંતુ જો વસ્તુ માણસના આખરી ઉપભોગના કામમાં આવે તો આવી વસ્તુને મૂડીચીજોમાં આપણે ગણતા નથી. ઘણી વાર એવું બને છે કે અમુક વસ્તુનાં અમુક એકમો મૂડી તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય અને તે જ વસ્તુનાં અન્ય એકમો આખરી ઉપભોગમાં વપરાય. તો આવી વસ્તુને 'આંશિક મૂડી' વસ્તુ કહેવાય.

સીધા ઉપભોગની વસ્તુઓના ઉત્પાદનને બદલે ઉત્પાદનના સાધનના નિર્માણમાં વપરાતા શ્રમને લીધે મૂડીનું સર્જન થાય છે. આવા શ્રમનો સંચય થઈ શકે છે, જ્યારે ઉપભોગની વસ્તુના ઉત્પાદનમાં વપરાતા શ્રમનો સંચય થઈ શકતો નથી. કોઈ પણ આર્થિક પદ્ધતિ ઉત્પાદનનાં વધુ ને વધુ સાધનો મૂડી સર્જન અર્થાત્ ઉત્પાદક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં જોડી શકે છે અને તે રીતે પોતાના મૂડી જથ્થામાં વધારો કરી શકે છે. આ પ્રક્રિયાને પણ મૂડી નિર્માણની પ્રક્રિયા કહેવાય છે. આપણે નોંધવું જોઈએ કે દરેક ઉત્પાદન પોતે પણ મૂડીના ઉપયોગથી શક્ય બને છે. આથી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા વપરાવાથી દેશના મૂડીના જથ્થામાં પણ ઘટાડો થાય છે. આથી આપેલ સમયગાળા દરમિયાન દેશમાં ઉપલબ્ધ મૂડી જથ્થાનો ચોખ્ખો ઉમેરો થાય તે માટે એ જ સમયગાળામાં મૂડી સંચયમાં થતો વધારો એ જ સમયગાળામાં થતા મૂડી જથ્થાના ઘટાડા કરતાં વધુ મોટો હોવો આવશ્યક છે.

કોઈ પણ અર્થતંત્રમાં મૂડી જથ્થામાં ઉમેરો શા માટે થવો જોઈએ ? જવાબ એ છે કે, મૂડીના જથ્થામાં વધારો કરવાથી અને તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી શ્રમની ઉત્પાદકતા વધે છે. જ્યારે અર્થતંત્રમાં મૂડી નિર્માણમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો વધારે વાળવામાં આવે છે ત્યારે તે અર્થતંત્રમાં તાત્કાલિક ઉપલબ્ધ ઉપભોગ્ય વસ્તુઓમાં ઘટાડો થાય છે. પણ પછીના સમયગાળામાં ઘણા વધારે મોટા ઉપભોગ્ય વસ્તુઓના જથ્થાનું ઉત્પાદન શક્ય બનશે.

1.3.4 નિયોજન

અર્થશાસ્ત્રીઓ એક ચોથા ઉત્પાદનના સાધનના અસ્તિત્વમાં પણ માને છે. વ્યવસ્થાતંત્ર અર્થાત્ નિયોજન જે નિયોજક પૂરું પાડે છે. જમીન, શ્રમ અને મૂડી પોતાની મેળે જ એકઠાં થઈ શકે નહીં અને ઉત્પાદન કરતી પ્રક્રિયાઓ યોજી શકે નહીં. આ ત્રણેય સાધનોને મેળવવાં પડે અને તેમને એક વ્યવસ્થિત અને

સુસંકલિત પદ્ધતિથી કામે લગાડવાં પડે. મોટા ભાગની ઉત્પાદન પ્રક્રિયાઓ સમય માગતી પ્રક્રિયાઓ છે. નિયોજક આ નીપજકોને મેળવે છે અને તેની સેવાઓ માટે ચુકવણી કરે છે. આમ કરતી વખતે નિયોજક એવી અપેક્ષા રાખે છે કે થનારા ઉત્પાદનના વેચાણની આવક વધુ મોટી હશે. નિયોજક આ રીતે ઉત્પાદન અંગેના સંભવિત નુકસાન/ખોટનું જોખમ ઉઠાવે છે અને તેથી નિયોજક જ સંભવિત નફાનો પણ અધિકારી છે. નિયોજકની કામગીરી ખાંસ કરીને અચોક્કસતાના વાતાવરણમાં જોખમી હોય છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-2

1. ઉત્પાદનનાં મુખ્ય સાધનો જણાવો.
.....
.....
.....
2. સાચું છે કે ખોટું તે જણાવો :
(1) તુષ્ટિગુણ એટલે જ સંતોષ. ....
(2) તુષ્ટિગુણ એટલે જરૂરિયાત સંતોષવાની શક્તિ. ....
(3) ઉત્પાદન એટલે તુષ્ટિગુણનું સર્જન. ....
(4) કોઈ એક દેશમાં જમીનની ઉપલબ્ધિ વધારી શકાય છે. ....
(5) કોઈ પણ ઉત્પાદનનું સાધન એવી બાબતોનું બનેલું છે કે કુલ ઉત્પાદનને અસર કર્યા વિના એકબીજાની અવેજી કરી શકાય. ....
3. ખાલી જગ્યા પૂરો :
(1) ..... અને ..... ઉત્પાદનનાં પ્રાથમિક સાધનો છે.
(2) ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં નીપજકો અંદર દાખલ થાય છે જ્યારે નીપજ એવી ચીજો છે જે તેમાંથી ..... આવે છે.
(3) ..... માટેનું ઉત્પાદનનું સાધન એટલે મૂડી.
(4) જમીન કુદરતની મુક્ત ભેટ છે જ્યારે મૂડી ..... છે.

1.4 અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યાઓ

દરેક આર્થિક પદ્ધતિની મૂળ લાક્ષણિકતા માનવ જરૂરિયાતોની સરખામણીમાં સંસાધનોની અછત અને આવી જરૂરિયાતોને સંતોષવા આ સંસાધનોનો વૈકલ્પિક ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે. આથી જ દરેક અર્થતંત્રમાં કેટલીક મૂળભૂત સમસ્યાઓનું પોતાના સામાજિક-આર્થિક માળખાની અંદર રહીને નિરાકરણ કરવા કોશિશ કરવી પડે છે. આ મૂળભૂત સમસ્યાઓ આ મુજબ છે :

- (1) કઈ કઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું ?
- (2) કેવી રીતે ઉત્પાદન કરવું ?
- (3) કોના માટે ઉત્પાદન કરવું ?
- (4) ચાલુ ઉપભોગ અને વિકાસ વચ્ચે બચત અને મૂડીરોકાણ દ્વારા પસંદગી કરવી.

વધારામાં, દરેક અર્થતંત્રમાં કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે છે, જેમ કે સાર્વજનિક વસ્તુઓ અને અંગત/ખાનગી વસ્તુઓ વચ્ચે પસંદગી કરવી. વળી બેકારી અને લેણદેણની તુલાના પ્રશ્નો પણ ઉદ્ભવે છે. આ સમસ્યાઓ દરેક અર્થતંત્રમાં સમાન હોય છે અને આપણે તે દરેકની વિગતો જોઈએ :

1.4.1 કઈ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું ?

અર્થતંત્રમાં જરૂર હોય તેવી દરેક વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવા માટેનાં સાધનો પૂરતાં હોતાં નથી. આથી જ વસ્તુઓની પસંદગી કરવી પડે કે કઈ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું અને કઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન ન કરવું. જ્યારે અમુક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ન થાય ત્યારે સમાજની અમુક જરૂરિયાતો સંતોષાતી નથી. જે

જરૂરિયાતો સંતોષવાની હોય તે અંગે નિર્ણયો એટલે અમુક વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરવાના નિર્ણયો કરવા પડે છે. આ નિર્ણયોએ સંસાધનોની ફાળવણી કહે છે. વસ્તુના ઉત્પાદનમાં સાધનોને જોડવામાં આવે તો તે સાધનો એટલા પ્રમાણમાં વસ્તુના ઉત્પાદનમાં રોકી શકાય નહીં. આ સમસ્યાઓને ઉત્પાદન શક્તિ વક્ર દ્વારા સમજાવી શકાય. આ વક્રનો હવે પછીથી અભ્યાસ કરવાનો થશે.

આપણે નોંધવું જોઈએ કે આ સમસ્યાને સંપૂર્ણ રીતે અર્થતંત્રમાંથી દૂર કરી શકાય નહીં. વિકસિત અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદક સંસાધનો વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. આવા અર્થતંત્રમાં પણ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે સાધનો પૂરતાં હોતાં નથી. વધુમાં અર્થતંત્રનું માળખું બદલવાથી આ સમસ્યા બદલાતી નથી. આર્થિક પદ્ધતિનું સ્વરૂપ ગમે તે હોય - સમાજવાદી કે મૂડવાદી કે મિશ્ર આર્થિક પદ્ધતિ - વિવિધ વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં કરવી પડતી સાધન ફાળવણીની સમસ્યા તો હોય જ છે. વિવિધ આર્થિક પદ્ધતિઓમાં આ સમસ્યા કેવી રીતે અલગ અલગ રીતે હલ કરવામાં આવે છે તેની ચર્ચા આ એકમમાં છેલ્લે કરીશું.

1.4.2 કેવી રીતે ઉત્પાદન કરવું ?

વિવિધ વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં કરવાની થતી સાધન ફાળવણીની વિગતોને આવરી લેતી આ સમસ્યા છે. વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ તો જ્યારે અર્થતંત્રમાં કોઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવાનો નિર્ણય થાય છે ત્યારે એવો નિર્ણય પણ કરવો પડે છે કે તે કોઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવામાં શ્રમ, મૂડી, ભૂમિ વગેરેનાં કેટલાં એકમોનો ઉપયોગ કરવો પડશે. કોઈ એક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં જોડાતાં વિવિધ ઉત્પાદનનાં સાધનનાં એકમોનાં પ્રમાણ નક્કી કરવાનો નિર્ણય એટલે ઉત્પાદનની પદ્ધતિ અંગેની પસંદગી કહેવાય છે. દાખલા તરીકે, અમુક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં મૂડી કરતાં શ્રમના વધુ એકમો જોડી શકાય છે. આ દાખલામાં શ્રમપ્રચુર ઉત્પાદન પદ્ધતિની પસંદગી થઈ કહેવાય છે. બીજા બાજુ, માનો કે, વસ્તુના ઉત્પાદનમાં વધારે મૂડીનાં એકમો અને ઓછા શ્રમનાં એકમો જોડવાનાં હોય તો આ દાખલામાં મૂડી-પ્રચુર ઉત્પાદન પદ્ધતિ પસંદ થઈ કહેવાય. કોઈ પણ દેશ માટે, આદર્શની રીતે વિચારીએ તો, ઉત્પાદન પદ્ધતિની પસંદગી દેશમાં ઉપલબ્ધ સાધનોના સાપેક્ષ પ્રમાણ ઉપર રહે છે. આપણા જેવા દેશમાં શ્રમનો પુરવઠો મૂડી પુરવઠા કરતાં વધારે છે તેથી આપણે શ્રમપ્રચુર ઉત્પાદન પદ્ધતિ પસંદ કરવી જોઈએ. એ જ રીતે ઘણા એવા દેશો છે કે જ્યાં મૂડી પુરવઠો વધારે હોય અને શ્રમની અછત હોય, ત્યાં મૂડી-પ્રચુર ઉત્પાદન પદ્ધતિ પસંદ થાય છે.

જ્યારે વ્યક્તિગત ઉત્પાદક ઉત્પાદન પદ્ધતિ અંગે પસંદગી કરે છે ત્યારે તે ઉત્પાદક વૈકલ્પિક નીપજકોની ઉત્પાદકતા અને કિંમતોને ધ્યાનમાં લે છે. તે ઉત્પાદક એવાં નીપજકોનો ઉપયોગ કરવાની કોશિશ કરે છે કે જે આપેલ ઉત્પાદનખર્ચ દીઠ વસ્તુના ઉત્પાદનને મહત્તમ કરે છે. આવી પસંદગી તે ઉત્પાદકને સૌથી વધુ નફાકારક બની રહે છે. આ રીતે ઉત્પાદક ઉત્પાદનખર્ચ નીચું અને નફો મહત્તમ કરે છે.

1.4.3 કોના માટે ઉત્પાદન કરવું ?

સમાજમાં મોટી સંખ્યામાં પરિવારો અને વ્યક્તિઓ હોય છે. ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનું અને સેવાઓનું બધું જ ઉત્પાદન આખરે તેમના ઉપયોગ માટે થતું હોય છે. બધી જ ઉત્પાદિત વસ્તુઓ અને સેવાઓનું વિતરણ સમાજના પરિવારો અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે કરવાનું હોય છે. દરેક વ્યક્તિ અને પરિવારનો હિસ્સો નક્કી કરવાનો હોય છે અને તે હિસ્સામાં કઈ કઈ વસ્તુઓ અને સેવાઓનો સમાવેશ થશે તે પણ નક્કી કરવાનું હોય છે. આવી હહેંચણી કરવાના ઘણા સિદ્ધાંતોનો વિચાર કરી શકાય. બજારના સિદ્ધાંત મુજબ ગોઠવાયેલ અર્થતંત્રમાં સમાજના દરેક વ્યક્તિગત સભ્યની આવકનો હિસ્સો આ રીતે નક્કી થઈ શકે. બજાર આધારિત આર્થિક પદ્ધતિમાં ઉત્પાદક સંસાધનો ખાનગી માલિકીનાં હોય છે. ઉત્પાદનનાં સાધનો પણ અન્ય વસ્તુઓ અને સેવાઓ જેવી રીતે ખરીદાય છે અને વેચાય છે તે રીતે સાધનોની પણ ખરીદી, વેચાણ થાય છે. બજારમાં માગ અને પુરવઠાનાં બળો દ્વારા સાધન બજારમાં સાધન કિંમત નક્કી થાય છે. જ્યારે ઉત્પાદક ઉત્પાદનના સાધનને ઉત્પાદનમાં જોડે છે ત્યારે સાધન માલિકને તેની અછત મત ચૂકવવી પડે છે. સાધન માલિક કાં તો તે બજાર કિંમતે સાધનસેવા પૂરી પાડે છે અથવા સાધનસેવા નથી પૂરી પાડતો. આવી સ્થિતિમાં દરેક વ્યક્તિની આવક વિવિધ સાધનસેવાનાં પૂરાં પાડવામાં આવતાં એકમો તથા તે દરેકની બજાર કિંમત દ્વારા નક્કી થાય છે. આવકની હહેંચણીની આ પદ્ધતિની ઘણી ખામીઓ છે. અહીં વ્યક્તિના કામ મુજબ તેની આવકનો હિસ્સો નક્કી થતો નથી.

ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકીની વહેંચણીમાં ઘણી અસમાનતા હોય છે. આનાથી આવકની વહેંચણીમાં ઘોર અસમાનતા સર્જાય છે. આધુનિક અર્થતંત્રમાં આવી આવકની અસમાનતા સરકાર કરવેરા જેવાં વિવિધ પગલાં મારફત ઘટાડવા કોશિશ કરે છે.

સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં, ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકીમાં ફેરફાર કરીને આવકની અસમાનતા ઘટાડવાનો પ્રયાસ થાય છે. શ્રમ સિવાયનાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી રાજ્ય હસ્તક અથવા સહકારી મંડળી હસ્તક કરવામાં આવે છે અને પછી વ્યક્તિની આવક વ્યક્તિના કામ મુજબ કરવાનો પ્રયાસ થાય છે. રાજ્ય દરેક વ્યક્તિ માટે અમુક પાયાની જરૂરિયાતો નક્કી કરે છે અને તે દરેકને પૂરી પાડે છે. વૃદ્ધો, બીમાર અને બાળકોની જરૂરિયાતો પણ રાજ્ય પૂરી પાડે છે. વ્યક્તિને વધારાની આવક વધારાના કામના બદલામાં જ મળે છે.

આપણે નોંધવું જોઈએ કે અલ્પવિકસિત આર્થિક પદ્ધતિમાં જ્યાં મર્યાદિત સંખ્યામાં પરિવારો અને વ્યક્તિઓ હોય ત્યાં વસ્તુઓની અને સેવાઓની વહેંચણીમાં સંપૂર્ણ માપબંધી કરવાનું શક્ય છે. પણ વિકાસશીલ અર્થતંત્રનું વ્યવસ્થાલક્ષી માળખું પણ તદ્દન ગૂંચવણભર્યું બની જાય છે. તેમાં હવે ઘણા વધારે પ્રમાણમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન શક્ય બને છે. વ્યવસાયની સંખ્યા વધે છે. નીપજોના પ્રકારમાં અને નીપજોના પ્રકારમાં વધારો થાય છે. પરિણામે વસ્તુઓ અને સેવાઓની સંખ્યામાં પણ ઉમેરો થાય છે. ઘણી વખત સમાજનું કદ પણ વધી જાય છે. આવા સંજોગોમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓની ભૌતિક માપબંધી સંપૂર્ણપણે શક્ય રહેતી નથી. સમાજના વ્યક્તિગત સભ્યોની ખરીદશક્તિ પૂરી પાડવી અને ઉપલબ્ધ વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતો નક્કી કરવી એ વધુ વ્યવહારુ પદ્ધતિ બની રહે છે. જ્યારે સમાજના સભ્યો પાસે ખરીદશક્તિ હોય છે ત્યારે તેઓ પોતે જ સરળતાથી નક્કી કરી શકે છે કે શું અને કેટલું ખરીદવું. શરત એટલી જ છે કે દરેક વસ્તુ માટે ચુકવણી કરવી પડે છે. આ રીતે વિચારવાથી 'કોના માટે ઉત્પાદન કરવું' તે પ્રશ્નનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે સમાજના સભ્યો વચ્ચે ખરીદશક્તિ અથવા આવકની વહેંચણી કેવી રીતે કરવી? એવું બને કે આવકની વહેંચણીનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમાજને સ્વીકાર્ય બને તેવું ન હોય, કેમ કે તેમાં તીવ્ર અસમાનતા હોય. એવી પરિસ્થિતિમાં સત્તાધીશ હકૂમત અર્થાત્ સરકાર કરવેરા વગેરે દ્વારા આવકની વહેંચણીની અસમાનતા માફકસરની કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

આવકની વહેંચણીનો સરળ ઉકેલ હોતો નથી. દરેક વ્યક્તિ માટે આવકની વહેંચણીના અમુક જ નિયમને સ્વીકારવાનું અને આવકની અસમાનતાના અમુક પ્રમાણને સ્વીકારવાનું શક્ય હોતું નથી. સમાજના સભ્યોની સાપેક્ષ જરૂરિયાતોનો અંદાજ કાઢવો પણ મુશ્કેલ છે. વધુમાં આવકની વહેંચણીની કોઈ પણ પદ્ધતિનો ઉત્પાદન માટેના આર્થિક પ્રોત્સાહનો ઉપર અને તેથી રાષ્ટ્રીય આવકની સપાટી ઉપર પણ પ્રભાવ પડતો હોય છે.

1.4.4 વિકાસની સમસ્યા

દરેક આર્થિક પદ્ધતિ ઉત્પાદક સાધનોની અછતને હલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉદ્દેશને નજર સમક્ષ રાખીને, પોતાની રાષ્ટ્રીય નીપજનો ચોક્કસ ભાગ ચાલુ ઉપભોગમાંથી બચાવે છે અને આવી બચતનો ઉપયોગ મૂડી નિર્માણ અથવા ઉત્પાદક સાધનોના જથ્થામાં ઉમેરો કરવામાં કરે છે. આથી જ અર્થતંત્રનું અગત્યનું અને આવશ્યક કાર્ય મૂડી નિર્માણનું કાર્ય છે. અર્થતંત્રના અસ્તિત્વ તેમ જ વિકાસ માટે મૂડી નિર્માણ ઉપયોગી છે. વપરાશ કરવાથી અર્થતંત્રમાં ઉપલબ્ધ ઉત્પાદક સાધનોના જથ્થામાં ઘટાડો થાય છે. આવા સાધન ઘટાડાની પ્રક્રિયાને ઘસારો કહે છે. આમ, મૂડી સ્ટોકમાં ચોખ્ખો વધારો કરવા માટે કુલ બચતો અને કુલ મૂડી નિર્માણ ઘસારા કરતાં વધુ હોવાં જોઈએ.

1.4.5 જાહેર અને ખાનગી વસ્તુઓ

ખાનગી અને સાર્વજનિક વસ્તુઓ વચ્ચેની પસંદગીની સમસ્યા સમજવા માટે સૌ પ્રથમ આપણે જાહેર અને ખાનગી વસ્તુનો અર્થ સમજવો પડશે :

- (1) ખાનગી વસ્તુઓ : કેટલીક વસ્તુઓ (અને સેવાઓનો પણ વસ્તુઓમાં સમાવેશ થાય છે.) એવી હોય છે કે જેના ઉપયોગનો લાભ અમુક પસંદગીની વ્યક્તિઓ પૂરતો જ ઉપલબ્ધ બનતો હોય છે. દા.ત. બજારમાં એક વસ્તુની અમુક કિંમત હોય છે. એ કિંમત ચૂકવી શકે તેવી વ્યક્તિને તે વસ્તુ મળી શકે છે. વસ્તુની આ લાભશિક્ષકતાથી અમુક વ્યક્તિઓને વસ્તુ મેળવવામાંથી બાકાત રાખવામાં આવે છે. આને વંચિતતાનો સિદ્ધાંત કહેવાય છે. આમ, જે વ્યક્તિઓ વસ્તુની કિંમત ચૂકવી શકે નહીં અથવા ચૂકવવા તૈયાર ન હોય તે

વ્યક્તિઓને તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાનો લાભ મળતો નથી. આમ ખાનગી વસ્તુનો ઉપયોગ વિવિધ વ્યક્તિઓ વચ્ચે વિભાજ્ય બની રહે છે. ખાનગી વસ્તુનો (જેવી કે બ્રેડ) કુલ જથ્થો બે કે વધુ વ્યક્તિઓમાં વિભાજિત કરીને વહેંચી શકાય છે. અને જો એક વ્યક્તિને ફાળે વધુ જથ્થો આવે તો બીજી વ્યક્તિઓને ફાળે ઓછો જથ્થો આવે છે. ધારો કે x_1 એ બ્રેડનું કુલ ઉત્પાદન દર્શાવે છે, અને x_1^1 અને x_1^2 એ અનુક્રમે પ્રથમ અને બીજી વ્યક્તિઓની ખાનગી વપરાશ દર્શાવે છે. તો આપણે એમ કહી શકીએ કે ખાનગી વસ્તુ(બ્રેડ)નો કુલ જથ્થો આ બંને વ્યક્તિઓના અલગ અલગ વપરાશના સરવાળા બરાબર થશે. એટલે કે $x_1 = x_1^1 + x_1^2$, ખાનગી વસ્તુની આ દૃષ્ટિએ સૌથી મહત્વની બે વિશિષ્ટતાઓ છે : (1) કિંમત ન ચૂકવનાર એના લાભમાંથી વંચિત રહે છે. (2) એક વ્યક્તિ યા સમૂહને તે વધુ પ્રાપ્ત થાય તો બીજી વ્યક્તિ યા સમૂહને તે ઓછી પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે એમાં 'પ્રતિસ્પર્ધા'નો ગુણ રહેલો છે. અને એ વિભાજ્ય છે. અહીં આપણે યાદ રાખવાનું છે કે એવું જરૂરી નથી કે અંગત/ખાનગી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ખાનગી ક્ષેત્રમાં જ થયું હોવું જોઈએ. આવી અંગત/ખાનગી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન સરકાર અથવા સહકારી એકમો અથવા જાહેર સાહસ દ્વારા અથવા ખાનગી અને જાહેર સાહસના સંયુક્ત ઉપક્રમથી પણ થઈ શકે છે.

- (2) જાહેર વસ્તુ – સામાજિક વસ્તુ : જાહેર યા સામાજિક વસ્તુ (મોટે ભાગે સેવા) એને કહેવાય છે કે, એની એક વખત જોગવાઈ કરાય તો એનો લાભ સમાજની સઘળી વ્યક્તિઓને થતો હોય છે. એના લાભમાંથી કોઈને વંચિત રાખી શકાતું નથી. એટલે કે એની સૌથી મહત્વની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં બિનવંચિતતાનો ગુણ રહેલો હોય છે. બીજું આવી વસ્તુ(સેવા)ના ઉત્પાદનમાં વધારો કરાય તો તેનો લાભ સમાજની બધી જ વ્યક્તિઓને પ્રાપ્ત થતો હોય છે. દાખલા તરીકે સંરક્ષણ. દેશના સંરક્ષણની જોગવાઈનો લાભ બધા જ દેશવાસીઓને મળતો હોય છે. એના લાભમાંથી કોઈ વ્યક્તિને વંચિત રાખી શકાતી નથી. એટલે કે, જાહેરવસ્તુની એક મહત્વની વિશિષ્ટતા બિનવંચિતતાની છે. બીજું જાહેર વસ્તુનો લાભ સમાજના બધા લોકોને એકસરખો મળતો હોય છે. એટલે કે એમાંથી પ્રાપ્ત લાભ અવિભાજ્ય છે. અને એનો એક વ્યક્તિ દ્વારા થતો વપરાશ બીજી વ્યક્તિના વપરાશમાં ઘટાડો કરતો નથી. એક વાક્યમાં કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે જાહેર વસ્તુમાં (1) બિનપ્રતિસ્પર્ધા (Non-Rivalness) અને (2) બિનવંચિતતા(Non-excludability)ના ગુણો હોય છે.

વ્યવહારમાં, શુદ્ધ સાર્વજનિક કે શુદ્ધ ખાનગી વસ્તુ નક્કી કરવાનું કામ અઘરું છે. મોટા ભાગની વસ્તુઓ બંને પ્રકારનું સંયોજન દર્શાવે છે. આથી જ વસ્તુને જાહેર અથવા ખાનગી ગણવા માટે તેની નોંધપાત્ર લાક્ષણિકતાને આધાર તરીકે લેવામાં આવે છે.

સાધનોની અછતના લીધે અર્થતંત્રમાં પૂરતા પ્રમાણમાં જાહેર તેમ જ ખાનગી વસ્તુઓ મળતી નથી. અર્થતંત્રમાં તેથી આ બંનેનું ઈષ્ટ સંયોજન પસંદ કરવાની કોશિશ કરવી પડે છે. આ નિર્ણય પણ એક પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. સાર્વજનિક વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની અને ખાનગી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાની જવાબદારી કોને સોંપવી ? અર્થશાસ્ત્રીઓ એવું મંતવ્ય દર્શાવે છે કે જેમાં ગણનાપાત્ર લાક્ષણિકતા જાહેર વસ્તુની હોય તેવી વસ્તુઓ જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા ઉત્પાદિત થવી જોઈએ, કેમ કે, આવી વસ્તુનું ઉત્પાદનખર્ચ લોકો પાસેથી વેચાણ દ્વારા વસૂલ કરી શકાતું નથી. બીજી બાજુ, ખાનગી વસ્તુઓ ખાનગી ક્ષેત્ર તેમ જ જાહેર ક્ષેત્ર બંને દ્વારા ઉત્પાદિત થઈ શકે છે. પસંદગીનો આધાર સમાજ કેવી વિચારસરણીમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે તેના ઉપર રહે છે.

1.4.6 મેરિટ વસ્તુની સમસ્યા

આ સમસ્યા પણ આધુનિક સમાજે હલ કરવી પડે છે. સમાજના દરેક સભ્ય માટે જે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાનું સૌથી વધુ ઈચ્છનીય ગણાય છે તે વસ્તુઓને ગુણવત્તા-વસ્તુ કહેવાય છે. ગુણવત્તા- વસ્તુની લાક્ષણિકતા એ છે કે આવી વસ્તુનો ઉપયોગ કરનાર વ્યક્તિ અને તેનો ઉપયોગ નહીં કરનાર બંનેને આવી વસ્તુનો લાભ મળે છે. શિક્ષણ આપવાથી શિક્ષણ મેળવનાર ઉપરાંત સમગ્ર સમાજને તેનો લાભ થાય છે. જાહેર વસ્તુની જોગવાઈ એક વાર કરાય એટલે કિંમત ચૂકવનાર અને કિંમત ન ચૂકવનારને એનો એકસરખો લાભ થતો હોવાથી આવી વસ્તુની કિંમત મરજિયાત રીતે ચૂકવવા લોકો તૈયાર હોતા નથી. એક પ્રકારનો 'મફતમાં મુસાફરી'નો પ્રશ્ન પેદા થાય છે. આ કારણે બજારમાં કોઈ ખાનગી

વ્યક્તિ આવી જાહેરવસ્તુની જોગવાઈ કરવા માટે તૈયાર હોતી નથી. આ કારણે જાહેરવસ્તુ(સેવા)ની જોગવાઈ રાજ્ય દ્વારા કરાતી હોય છે. ખાનગી વસ્તુ બજાર ઉત્પાદિત હોય છે જ્યારે જાહેર વસ્તુ રાજ્ય દ્વારા પૂરી પડાય છે. તેથી શિક્ષણ ગુણવત્તા વસ્તુ ગણાય. સમાજનો દરેક સભ્ય શિક્ષણ મેળવે તે ઈચ્છનીય છે. ગુણવત્તા વસ્તુ/સેવાના ઉપભોગથી સમગ્ર સમાજને ફાયદો થાય છે. તેનાથી સમાજની કાર્યક્ષમતા તથા સુખાકારી ઊંચી જાય છે. આથી સમાજે ગુણવત્તા વસ્તુ/સેવા કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદિત કરવી અને તેનો ઉપભોગ કરવો તે અંગે નિર્ણય કરવાનો હોય છે. જો ગુણવત્તા વસ્તુનું ઉત્પાદન અને તેનો પુરવઠો ખાનગી ક્ષેત્ર હસ્તક છોડી દેવાય છે તો તે વસ્તુનો પુરવઠો અપૂરતો રહે તે સંભવ છે. દા.ત. શિક્ષણ એક ખર્ચાળ ગુણવત્તા સેવા છે. દરેક તેના માટે પૈસા ચૂકવી શકે તેવા સધ્ધર હોતા નથી. હવે જો શિક્ષણને ખાનગી ક્ષેત્ર હસ્તક રાખવામાં આવે તો ઘણા બુદ્ધિશાળી અને લાયકાતવાળા પણ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી શકશે નહીં. આવી સ્થિતિ વિદ્યાર્થીઓ માટે જ નહીં, પણ સમગ્ર સમાજ માટે પણ ખરાબ હશે. સ્વાસ્થ્ય-સંભાળ પણ સંપૂર્ણપણે ખાનગી ક્ષેત્ર હસ્તક છોડી દેવામાં આવે તો એવું જ ખતરનાક પરિણામ આવે. આથી જ સમાજમાં કામ કરતી સરકારે આવી ગુણવત્તા વસ્તુઓ પોતે જ ઉત્પાદિત કરવી જોઈએ અથવા ઓછામાં ઓછું ખાનગી ક્ષેત્રના ગુણવત્તા વસ્તુના ઉત્પાદનમાં જાહેરક્ષેત્ર દ્વારા પૂરક પુરવઠો પૂરો પાડવો જોઈએ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-3

1. અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યાઓ કઈ કઈ છે ?

.....
.....
.....
.....
.....

2. મૂડી નિર્માણ એટલે શું ?

.....
.....
.....
.....

3. ઉત્પાદન પદ્ધતિ એટલે શું ?

.....
.....
.....
.....

4. મેરિટ વસ્તુઓ એટલે શું ?

.....
.....
.....
.....

5. જાહેર અને ખાનગી વસ્તુઓ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો.

.....
.....
.....

6. ખરું છે કે ખોટું તે જણાવો :
- (1) બધાં જ અર્થતંત્રોમાં ઉત્પાદક સાધનોની ફાળવણી એક સમાન જ હોય છે. ....
  - (2) કોઈ પણ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં વપરાતા નીપજકોનાં એકમોનાં ખરેખરા પ્રમાણને ઉત્પાદનની પદ્ધતિ કહે છે. ....
  - (3) ખાનગી વસ્તુઓ બધી જ વ્યક્તિઓને મફત મળે છે. ....
  - (4) જે વસ્તુઓનો પુરવઠો પસંદગીની વ્યક્તિઓ પૂરતો સીમિત હોતો નથી તેને સાર્વજનિક વસ્તુઓ કહે છે. ....
  - (5) મેરિટ વસ્તુનો ઉપભોગ ઉપભોગ કરનાર વ્યક્તિને જ લાભ આપે છે. ....

1.5 ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર

મનુષ્યની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત સાધનો મર્યાદિત હોવાથી સઘળી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન શક્ય હોતું નથી. એટલે કઈ વસ્તુ અથવા સેવાઓનું ઉત્પાદન કરવું એ અંગે પસંદગી કરવી પડે છે. સાધનો મર્યાદિત હોવાથી અમુક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારીએ તો બીજી વસ્તુઓના ઉત્પાદન માટે એટલાં સાધનો પ્રાપ્ત ન હોવાથી એનું ઓછું ઉત્પાદન થઈ શકે છે. અર્થતંત્રમાં તેથી જ વસ્તુઓ/સેવાઓના વૈકલ્પિક સંયોજનો વચ્ચે પસંદગી કરવાની જરૂર પડે છે. પસંદગીની આ સમસ્યા એક સાદા રેખાંકન દ્વારા સમજાવી શકાય. આ રેખાંકનને ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર અથવા વસ્તુ રૂપાંતર વક્ર કહેવાય છે. સામાન્ય ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર નીચે જણાવેલી ધારણાઓના આધારે દોરી શકાય :

ધારણાઓ

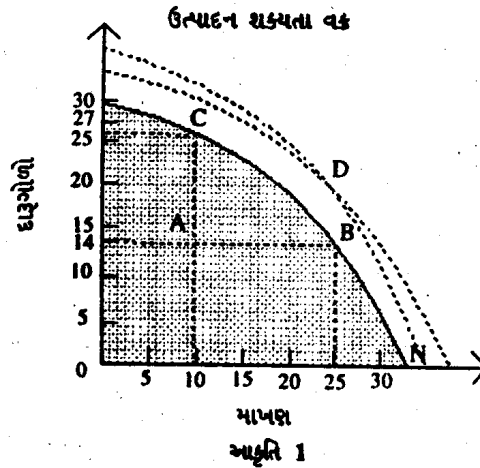
- (1) દારૂગોળો અથવા માખણ આવી કોઈક બે વસ્તુઓનાં વિવિધ એકમોનાં સંયોજનો વચ્ચે દેશે પસંદગી કરવાની છે.
- (2) દેશનાં બધાં જ ઉત્પાદક સાધનોનો પુરવઠો નિશ્ચિત છે. તેમાં વધારો કરવાનું શક્ય નથી.
- (3) અર્થતંત્રના દરેક ઉત્પાદક સાધનમાં પૂર્ણરોજગારી છે. સાધનનો બગાડ અથવા સાધનો ફાજલ નથી.
- (4) બંને વસ્તુ દારૂગોળો અને માખણના ઉત્પાદન માટે ઉત્પાદક સાધનો સક્ષમ છે. આથી એક વસ્તુના ઉત્પાદનમાંથી બીજી વસ્તુના ઉત્પાદનમાં સાધનની ફેરબદલી (અવેજી) શક્ય છે. આમ છતાં આમ કરવાથી એક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં વધારો બીજી વસ્તુના ઉત્પાદનમાં ઘટાડા દ્વારા જ શક્ય બને છે.
- (5) ઉત્પાદક સાધનોનાં વિવિધ એકમો એકબીજાની સંપૂર્ણ અવેજી કરી શકતાં નથી. બે વસ્તુના ઉત્પાદનનો પ્રશ્ન હોય ત્યારે આવું બને છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે, ઉત્પાદક સાધનનાં એકમો દારૂગોળો બનાવવામાં વધુ કાર્યક્ષમ છે પણ માખણ બનાવવાના કામમાં ઓછા કાર્યક્ષમ છે. આથી જ્યારે માખણનું ઉત્પાદન કરવાનું હોય તો માખણના ઉત્પાદન માટે વધુ યોગ્ય સાધનનાં એકમો અને દારૂગોળાના ઉત્પાદનમાં ઓછાં યોગ્ય એકમોનો સૌ પ્રથમ ઉપયોગ કરવાનો થાય છે. પરિણામે, માખણનું ઉત્પાદન વધારાય ત્યારે દારૂગોળાના ઉત્પાદનમાંથી ઉત્પાદક સાધનનાં વધુ એકમો માખણના ઉત્પાદનમાં જોડાવા હેરફેર પામે છે. પણ આ સાધનનાં એકમો માખણ માટે ઓછાં કાર્યક્ષમ હોય છે અને દારૂગોળાના ઉત્પાદન માટે વધારે કાર્યક્ષમ હોય છે. પરિણામ એ આવે છે કે માખણનાં વધુ એકમોના ઉત્પાદનને શક્ય બનાવવા માટે વધુ ને વધુ દારૂગોળાનાં એકમો જતાં કરવાં પડે છે. એ જ રીતે જો દારૂગોળાના ઉત્પાદનમાં વધારો થાય તો ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ માખણનાં એકમો જતાં કરીને જ એમ કરી શકાય છે.
- (6) ઉત્પાદક સાધનની કાર્યક્ષમતા આપણે ભૌતિક સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરીએ છીએ. અર્થાત્ ઉત્પાદક સાધનની કાર્યક્ષમતા દારૂગોળા અને માખણનાં એકમોમાં વ્યક્ત થાય છે. દારૂગોળા કે માખણની કિંમતને ધ્યાનમાં લેતા નથી.

ઉપર જણાવેલી ધારણાઓના આધારે એક કાલ્પનિક ઉદાહરણની મદદથી દેશમાં ઉત્પાદનની શક્યતાઓને દર્શાવતી રેખા તૈયાર કરી શકાય. આ માટે ચીવટપૂર્વક કોઠા નં. 1.1 જુઓ. કોઠાની વિગતો બતાવે છે કે દેશનાં ઉત્પાદક સાધનોને ભેગાં કરીને કાં તો દારૂગોળાના 30 એકમો અથવા માખણનાં 30 એકમોનું ઉત્પાદન શક્ય છે. આ એક સંયોજન છે. આવાં બીજાં સંયોજનો પણ શક્ય છે. ખાસ નોંધ લેશો કે, દરેક વસ્તુમાં મહત્તમ શક્ય ઉત્પાદનનાં એકમો સરખાં જ હોય તે જરૂરી

નથી. આપણા દાખલામાં આપણે એ સરખાં લીધાં છે. એ પણ જોઈ શકાશે કે જેમ દારૂગોળાનાં વધુ એકમોનું ઉત્પાદન કરીએ તેમ તેમ માખણનાં એકમોના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થતો જાય છે. આમ, દાખલા તરીકે, જ્યારે દારૂગોળાના ઉત્પાદનમાં 15માંથી 20 જેવો વધારો કરીએ છીએ ત્યારે માખણના ઉત્પાદનમાં 24માંથી 20 જેવો ઘટાડો કરવો પડે છે. આનો અર્થ એ થાય કે દારૂગોળાના એક વધુ એકમના ઉત્પાદનને શક્ય બનાવવા માટે માખણના 0.8 એકમને જતું કરવું પડે છે. એ જ રીતે, જ્યારે દારૂગોળાના ઉત્પાદનમાં 20માંથી 25 જેવો વધારો કરવાનો હોઈ માખણનું ઉત્પાદન 20 એકમોમાંથી 14 એકમો જેવું થાય છે. આ તબક્કે દારૂગોળાના એક વધુ એકમના ઉત્પાદનને શક્ય બનાવવા માટે માખણનું 1.2 એકમ જતું કરવું પડે છે. જ્યારે આપણે માખણના ઉત્પાદનમાં વધારો કરીએ ત્યારે એવી જ રીતે દારૂગોળાના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો કરવો પડશે. માખણના ઉત્પાદનમાં શૂન્ય એકમમાંથી 14 એકમો કરીએ તો દારૂગોળાના ઉત્પાદનમાં પાંચનો ઘટાડો કરવો પડશે. બીજા શબ્દોમાં માખણના એક એકમનો વધારો દારૂગોળાના ઉત્પાદનમાં 5/14 અથવા 0.357 એકમો જેવો ઘટાડો માગે છે. આમ છતાં જ્યારે માખણનું ઉત્પાદન 14માંથી 20 એકમો જેટલું કરવામાં આવે ત્યારે માખણના એકમદીઠ દારૂગોળાના ઉત્પાદનનો ઘટાડો 5/6 અથવા 0.833 દારૂગોળો થશે. કોઠા નં 1.1માં આપેલ ઉત્પાદન શક્યતાની વિગતો મુજબ આકૃતિ નં 1.1માં ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર (ઉશવ) પણ દર્શાવેલ છે. આડી ધરી (X) ઉપર માખણનાં એકમો (ટન) અને ઊભી ધરી (Y) ઉપર દારૂગોળાનાં એકમો (ટન) દર્શાવેલ છે. દારૂગોળા અને માખણનાં વિવિધ શક્ય સંયોજનોને દર્શાવી તેના આધારે ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર તૈયાર કર્યો છે. આમ, ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર દારૂગોળા અને માખણના ઉત્પાદનનાં શક્ય સંયોજનોને વ્યક્ત કરે છે, જે ઉત્પાદન ઉત્પાદનનાં બધા જ સાધનોના ઉપયોગ વડે શક્ય બને છે. આ દૃષ્ટિએ ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર ઉપરનું દરેક બિંદુ મહત્તમ શક્ય ઉત્પાદન અથવા અર્થતંત્રના ઉત્પાદનની સીમારેખા વ્યક્ત કરે છે.

કોઠો : 1.1 દેશની ઉત્પાદન શક્યતાઓ

સંયોજન ક્રમ	દારૂગોળો (ટનમાં)	માખણ (ટનમાં)	દારૂગોળાના પ્રત્યેક વધારાના એકમ માટે જતાં કરાતાં માખણનાં એકમો	માખણના એક વધુ એકમના ઉત્પાદન માટે જતાં કરાતાં દારૂગોળાનાં એકમો
1	30	00	2.8	—
2	25	14	1.2	0.357
3	20	20	0.8	0.833
4	15	24	0.6	1.250
5	10	27	0.4	1.667
6	5	29	0.2	2.500
7	00	30	—	5.000

ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર ઉપરના કોઈ પણ બિંદુ દ્વારા વ્યક્ત થતા દારૂગોળો-માખણના સંયોજનનું ઉત્પાદન અર્થતંત્રમાં શક્ય છે. ઉત્પાદન શક્યતા વક્રની અંદરનો શેડ કરેલો વિસ્તાર એવું સૂચવે છે કે અર્થતંત્રમાં કાં તો માખણ અથવા દારૂગોળો અથવા બંનેનું ઉત્પાદન કરવાનું શક્ય છે. પણ ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર ઉપરના બદલે અંદરના વિસ્તારમાં કોઈ પણ બિંદુએ ઉત્પાદન પસંદ થાય તો તેનો અર્થ એ થાય છે કે તેનાથી ઉત્પાદક સાધનોમાંથી થોડાંક સાધનોનો બગાડ થાય છે. માનો કે 'A' બિંદુ જેવું ઉત્પાદન

સંયોજન પસંદ થાય છે. આ બિંદુ એમ બતાવે છે કે માખણનાં 10 એકમોનું ઉત્પાદન + દારૂગોળાના 14 એકમોનું ઉત્પાદન થાય છે. પણ ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર તો એવું બતાવે છે કે, માખણનાં 10 એકમો સાથે તો દારૂગોળાના 27 એકમોનું ઉત્પાદન શક્ય છે. વિકલ્પમાં, દારૂગોળાનાં 14 એકમો સાથે તો માખણના 25 એકમોનું ઉત્પાદન શક્ય છે. જુઓ 'B' બિંદુ.

માનો કે ઉત્પાદન શક્યતા વક્રની બહારનું કોઈ પણ બિંદુ પસંદ કરવામાં આવે છે. આ બિંદુ દ્વારા વ્યક્ત થતા સંયોજનનું ઉત્પાદન અર્થતંત્રમાં શક્ય નથી. દાખલા તરીકે 'D' બિંદુ માખણનાં 30 એકમો અને દારૂગોળાનાં 20 એકમો દર્શાવે છે. હવે જો ઉત્પાદક સાધનો માખણનાં 30 એકમોના ઉત્પાદનમાં વાપરી નાંખીએ તો દારૂગોળાના એક પણ એકમના ઉત્પાદન માટે સાધનો ઉપલબ્ધ રહેતાં નથી. બીજી બાજુ જો દારૂગોળાનાં 20 એકમોનું ઉત્પાદન થાય તો માખણનું ઉત્પાદન 30માંથી 20 જેટલું કરી નાખવું પડે.

ઉત્પાદનની સીમાનું વિસ્તરણ : સમય જતાં ઉત્પાદન શક્યતા વક્રમાં ફેરફાર થઈ શકે છે. અર્થતંત્રમાં નવાં સાધનોનો ઉમેરો થાય અથવા સાધનનો વધુ કાર્યક્ષમ ઉપયોગ શક્ય બને તેવી પદ્ધતિ શીખવાનું મળે, જેથી તેની ઉત્પાદક શક્તિમાં વધારો થાય છે, જેથી માખણ તથા દારૂગોળા બંનેના ઉત્પાદનનો વધારો શક્ય બને છે. પરિણામે ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર આકૃતિમાં ટપકાંવાળી રેખા દ્વારા દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્થળાંતર પામે છે. અહીં નોંધ લેવાની છે કે નવી ઉત્પાદન શક્યતા રેખા જૂની રેખાને સમાંતર જ હોવી જરૂરી નથી.

1.6 સંસાધનોની ફાળવણી

આપણે જાણીએ છીએ કે દરેક અર્થતંત્રમાં જુદા જુદા ઉપયોગ વચ્ચે તેનાં ઉત્પાદક સાધનોની ફાળવણી અંગેનો નિર્ણય કરવાનો હીય છે. અહીં એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે આવો સાધન ફાળવણી અંગેનો નિર્ણય અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યા કેવી રીતે હલ કરવામાં આવે છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સંસાધન ફાળવણીની સમસ્યાનું નિરાકરણ ઘણી રીતે શક્ય છે. દરેક આર્થિક પદ્ધતિ પોતાના પસંદ કરેલ ઉદ્દેશોને અનુલક્ષીને સાધન ફાળવણીની રીત પસંદ કરે છે. આર્થિક પદ્ધતિમાં કેટલાક નિયમો અને નિયમનકારી વ્યવસ્થા પસંદ કરવામાં આવે છે, કે જેના માર્ગદર્શન મુજબ સંસાધન ફાળવણી થાય છે. આપણે નોંધ કરીએ કે કોઈ એક જ સાધન ફાળવણીની રીત આદર્શ છે એમ કહી શકાશે નહીં, અથવા તે જ રીત બધા જ સમય માટે બધાં જ અર્થતંત્રો માટે ઉત્તમ છે એમ માની શકાય નહીં. જો એમ જ હોત તો સાધન ફાળવણીના નિયમોનો એક જ સેટ થઈ શક્યો હોત. એ તો સ્પષ્ટ છે કે સાધન ફાળવણીના નિયમોની પસંદગી ઘણાં બળો ઉપર આધાર રાખે છે : ઐતિહાસિક ભૂતકાળ, વિકાસનો તબક્કો, તાકીદની સમસ્યાઓ, રાજકીય વિચારસરણી, સામાજિક અને ધાર્મિક રિવાજો અને સમાજનાં વલણો, વગેરેનો તે બળોમાં સમાવેશ થાય છે. અહીં આપણે વિવિધ પ્રકારની આર્થિક પદ્ધતિઓ જેવી કે (1) મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિ, (2) સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિ અને (3) મિશ્ર આર્થિક પદ્ધતિની ચર્ચા કરીશું.

1.6.1 મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં સંસાધન ફાળવણી

અભ્યાસના આ તબક્કે 'મૂડીવાદી અર્થતંત્ર' અને 'બજાર આધારિત અર્થતંત્ર' બંને શબ્દોને—પદોને—એક સમાન ગણીશું. મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિમાં સાધન ફાળવણીની સમસ્યા સમજવા માટે સૌ પ્રથમ આપણે મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિનાં લક્ષણો જાણીશું :

- ઉત્પાદનનાં સાધનો : ઉત્પાદનનાં સાધનો ખાનગી માલિકીનાં હોય છે. સાધન માલિકો પોતાની ઇચ્છા મુજબ બજારમાંથી પોતાનાં સાધનનો પુરવઠો પાછો ખેંચી શકે છે.
- બધી વસ્તુઓ/સેવાઓ (ઉત્પાદક સાધનો સહિત)ની બજારમાં માગ-પુરવઠાની આંતરક્રિયા દ્વારા કોઈક કિંમત નક્કી થાય છે. માગ-પુરવઠાનાં બળોની મુક્ત આંતરક્રિયાથી સર્જાતી કિંમતોના ફેરફારો બધી જ વસ્તુઓ/સેવાઓને આવરી લે છે અને તે કિંમતોની હેરફેરને ભાવતંત્ર કહેવાય છે. મૂડીવાદી કે બજાર આધારિત અર્થતંત્રમાં ભાવોની મુક્ત હેરફેર અર્થાત્ ભાવતંત્ર અથવા ભાવપ્રક્રિયા એક અગત્યની લાક્ષણિકતા છે.
- દરેક આર્થિક એકમ બુદ્ધિપૂર્વક વર્તે છે. એટલે કે દરેક એકમ પોતાના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને કાર્ય કરે છે. વસ્તુનો વેચનારો ઊંચામાં ઊંચી કિંમત આપનારને જ વેચે છે અને ખરીદનાર ઓછામાં ઓછી શક્ય કિંમતે જ વસ્તુ ખરીદે છે.

- (iv) સમાજના વ્યક્તિગત સભ્યની આવક બે પરિમાણોથી નક્કી થાય છે :
- (1) બજારમાં સાધન માલિક દ્વારા પૂરા પડતા ઉત્પાદક સાધનોના પુરવઠાઓ.
  - (2) સાધન એકમોની કિંમતો.
- (v) દરેક આર્થિક એકમ ભાવતંત્ર ઉપર નજર રાખીને પોતાનો નિર્ણય કરે છે. દરેક એકમ કિંમતના ફેરફારોની નોંધ લે છે અને તેના આધારે જ ખરીદી, વેચાણ, ઉપભોગ, મૂડીરોકાણ, ઉત્પાદન વગેરે બાબતો અંગેના નિર્ણય કરે છે.

આવા અર્થતંત્રમાં મહત્તમ નફો આપનારી વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન પસંદ કરવામાં આવે છે. આથી ઉત્પાદક સાધનો પણ મહત્તમ નફો આપતી વસ્તુમાં સૌ પ્રથમ ફાળવાય છે. વધુ માગ હોય તે વસ્તુની કિંમત ઊંચી હોય અને કિંમત ઊંચી હોય તેમાં નફો વધુ હોય છે. તેથી ઉત્પાદક સાધનો વધુમાં વધુ નફો આપનારી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં ફાળવાય છે.

અહીં એક એવો પ્રશ્ન પણ ઉદભવે છે કે ચોક્કસ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં કયા ઉત્પાદક સાધનનાં કેટલાં એકમને ફાળવવાં જોઈએ. માલિક આ પસંદગી કરતી વખતે (i) સાધન એકમની ઉત્પાદકતા અને (ii) સાધન એકમની કિંમતને ધ્યાનમાં લે છે. દરેક ઉત્પાદક સાધનના એકમની ઉત્પાદકતા અને કિંમતની તુલના કરવામાં આવે છે. માલિક એવું ઉત્પાદક સાધન પસંદ કરે છે કે જેનો ઉત્પાદકતા/કિંમતનો ગુણોત્તર સૌથી ઊંચો હોય. માલિક ખાતરી કરે છે કે દરેક નીપજક ઉપર ખર્ચાતા રૂપિયા સામે મહત્તમ શક્ય વળતર મળી રહે. આપણે એ તો જાણીએ છીએ કે સાધન બજારમાં સાધનની માલિકી અને સાધનની કિંમત સમાજના સભ્યો વચ્ચે આવકની વહેંચણી નક્કી કરે છે. આવકની વહેંચણી પાછી વસ્તુ અને સેવાની માંગ નક્કી કરે છે. આ રીતે ભાવતંત્ર/બજારતંત્ર દરેક આર્થિક એકમને તેનો નિર્ણય કરવામાં માર્ગદર્શન આપે છે અને એ રીતે જુદા જુદા ઉપયોગ વચ્ચે સાધન ફાળવણી પણ નક્કી કરે છે.

બજાર અર્થતંત્રમાં આવકની વહેંચણીમાં મોટા પાયા ઉપર અસમાનતા હોય છે. આપણા દેશ જેવા ગરીબ સમાજમાં નીચી આવકવાળા લોકો પાસે જીવનની પાયાની જરૂરિયાતો સંતોષવા જેટલી પણ ખરીદશક્તિ હોતી નથી, જ્યારે ધનિક લોકો વિલાસી ચીજો ખરીદીને તેવી ચીજોને નફાકારક બનાવી દે છે. પરિણામે, આવા દેશમાં દૂધ જેવી આવશ્યક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ઓછું થાય છે, જ્યારે અર્થતંત્રમાં એર-કન્ડિશનર્સનું વધુ ઉત્પાદન થતું હોય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, આવકની વહેંચણીની અસમાનતાથી માગનું સ્વરૂપ સમાજની સાચી જરૂરિયાતોનું પ્રતિબિંબ પાડતું નથી. સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિ આ ખામી દૂર કરવા પ્રયાસ કરે છે.

1.6.2 સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં સંસાધન ફાળવણી

સમાજવાદ શબ્દ સંખ્યાબંધ આર્થિક પદ્ધતિઓ માટે વપરાય છે, જેની વિગતોમાં ઘણો તફાવત હોય છે. આમ છતાં, સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિમાં નીચે મુજબનાં સામાન્ય લક્ષણો જોવા મળે છે :

- (i) ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી ખાનગી હોતી નથી. પરંતુ સાધનો સહકારી એકમોની અથવા સરકારની માલિકીનાં હોય છે.
- (ii) સમાજવાદી અર્થતંત્ર સમાજના સભ્યોની આર્થિક સુખાકારીને મહત્તમ કરવાનું ધ્યેય ધરાવે છે. તેમાં ખાતરી રાખવામાં આવે છે કે સમાજના લોકોની ખરેખરી જરૂરિયાતો મુજબ જ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય. આવક અને સંપત્તિની અસમાનતાને પણ શક્ય ન્યૂનતમ કરવાનો તેમાં પ્રયાસ થાય છે.
- (iii) આ ઉદ્દેશોને નજર સમક્ષ રાખીને બજારતંત્રને અહીં મુક્ત રીતે કામ કરવા દેવામાં આવતું નથી. આનો અર્થ એ થાય છે કે માગ અને પુરવઠાની અસર નીચે જ વસ્તુઓની/સેવાઓની કિંમતો નક્કી કરવાનું સ્વીકારાતું નથી. એ જ રીતે વસ્તુ/સેવાની માગ અને પુરવઠાના નિર્ણયો હંમેશાં કિંમતો દ્વારા નક્કી થવા દેવામાં આવતા નથી. વ્યક્તિગત આર્થિક એકમો પાસેથી આવા માંગ-પુરવઠાના નિર્ણય કરવાનો અધિકાર ઝૂંટવી લેવામાં આવે છે. આવો અધિકાર કેન્દ્રીય આયોજન અધિસત્તા જેવી કોઈક વ્યવસ્થા દ્વારા ભોગવાય છે, અને દેશમાં કઈ વસ્તુ/સેવાની કેટલી માગ થશે અને પુરવઠો થશે તે નિર્ણયો આ અધિસત્તા દ્વારા થાય છે. કેન્દ્રીય અધિકાર મંડળ વ્યક્તિગત આર્થિક એકમો વતી બધા જ નિર્ણયો લે છે. સરકાર આવા કેન્દ્રીય અધિકાર મંડળની રચના કરે છે.

આ કેન્દ્રીય આયોજન-સત્તા મંડળ અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યા હલ કરવા અંગે નિર્ણય લે છે. આ પ્રણાલિ તીથે જ સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિને કેન્દ્રીકૃત આયોજિત અર્થતંત્ર પણ કહે છે.

- (iv) ઉત્પાદકો અને વિકેતાઓને પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક કાર્ય કરવા દેવામાં આવતા નથી. તેઓને પોતાના નફાને મહત્તમ કરવાની અનુકૂળતા આપવામાં આવતી નથી. એના બદલે નીપજકો તેમ જ નીપજો(વસ્તુઓ)ના ભાવો વહીવટી તંત્ર દ્વારા નક્કી થાય છે. આવશ્યક વસ્તુઓ અને સેવાઓમાંથી કેટલીક માપબંધી દ્વારા સમાજના બધા જ અથવા પસંદગીના સભ્યોને પૂરી પાડવામાં આવે છે. આવી વસ્તુઓ મફત અથવા રાહતભાવે પૂરી પડાય છે. સામાન્ય રીતે બિનઆવશ્યક ચીજોને જ બજારભાવે વેચવા દેવાય છે.

આમ, સાધન ફાળવણી અંગેનો સમગ્ર નિર્ણય કરવાની પ્રક્રિયા સરકાર નિર્ણીત કેન્દ્રીય આયોજન મંડળ હસ્તક હોય છે. બજારનાં પરિબલોને આ નિર્ણયો ઉપર પ્રભાવ પાડવા દેવામાં આવતાં નથી. અધિકાર મંડળ જ નક્કી કરે છે કે કઈ વસ્તુઓનું અને કેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન થવું જોઈએ. તેઓ જ આવી વસ્તુઓ અને સેવાઓમાં કરવાની થતી સાધન ફાળવણી અંગેના નિર્ણયો પણ કરે છે. કિંમતો અને નફા જેવી બાબતો આવા નિર્ણયો કરવામાં ધ્યાનમાં લેવાની રહેતી નથી. આવા કેન્દ્રીય અધિકાર મંડળનો ઉદ્દેશ સમાજની સાચી જરૂરિયાતો શોધવાનો અને આવી સાચી જરૂરિયાતો સંતોષવામાં સાધનોની ફાળવણી કરવાનો હોય છે. સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિની મુખ્ય ખામી એ છે કે તેમાં કામ કરવા માટેનું અને વધુ ઉત્પાદન કરવાનું પ્રોત્સાહન મળતું નથી. આથી વધારે શ્રમ કરીને જ કામદાર વધારે આવક મેળવી શકે છે.

1.6.3 મિશ્ર અર્થતંત્રમાં સાધન ફાળવણી

મિશ્ર અર્થતંત્રમાં બજારનાં બળોને આધારે કેટલાક નિર્ણયો લેવાય છે, જ્યારે બાકીના નિર્ણયો સીધા સરકારી નિયમન મુજબ અથવા સરકારની સીધી માલિકીથી લેવાય છે. કેટલાંક પસંદગીનાં ક્ષેત્રોમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સરકાર માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ માટે સરકારને ઉત્પાદક સાધનો જોઈએ અને સરકાર પોતાના અગ્રતાક્રમ મુજબ આ સાધનોને ઉપયોગમાં લે છે. જાહેર ક્ષેત્રના ઉત્પાદનનું માળખું, જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા ઉત્પાદિત વસ્તુ/સેવાની કિંમતો અને અન્ય પગલાં દ્વારા ખાનગી ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદક સાધનોના ઉપયોગનું નિયમન પણ થાય છે. આ ઉપરાંત અન્ય પગલાંમાં ભાવ અંકુશો, પરવાના, કરવેરા, સબસિડીઝ અને અન્ય પગલાંનો સમાવેશ થાય છે. વધુમાં, શ્રમિકોના કલ્યાણનાં કેટલાંક પગલાં પણ લેવાય છે. ઉપરાંત, દેશના અલ્પવિકસિત વિસ્તારોના વિકાસને ઉત્તેજન આપવામાં ઉત્પાદક સાધનોના ઉપયોગને પ્રોત્સાહન આપવાનાં પગલાં, અછતો દૂર કરવાનાં ખાસ પગલાં અને સમગ્ર દેશ એક એકમ તરીકે સમતોલ વિકાસ સાધે તે માટેના પગલાં લેવામાં આવે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-4

1. ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર એટલે શું ?

.....
 .....
 .....
 .....

2. સાચું છે કે ખોટું તે જણાવો :

- (i) બજાર આધારિત અર્થતંત્રમાં સાધન ફાળવણી હંમેશાં સમાજની સાચી જરૂરિયાતો મુજબ જ થાય છે. ....
 (ii) સમાજના દષ્ટિકોણથી આર્થિક બુદ્ધિમતાપૂર્વકના નિર્ણયો હંમેશાં સારા હોય છે. ....
 (iii) બજાર આધારિત અર્થતંત્રમાં દરેક આર્થિક એકમના નિર્ણયો ભાવતંત્રનાં સંકેતો મુજબ લેવાય છે. ....
 (iv) સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં પ્રમુખ સમસ્યાઓનું બજારતંત્રના આધારે નિરાકરણ થાય છે. ....
 (v) મિશ્ર અર્થતંત્રમાં સાધન ફાળવણી થોડા અંશે સરકારી હકૂમત દ્વારા અને થોડા અંશે ખાનગી સાહસો દ્વારા થાય છે. ....
 (vi) મિશ્ર અર્થતંત્રમાં સરકારી હકૂમત ખાનગી ક્ષેત્રને સંપૂર્ણ રીતે અનિયંત્રિત રાખે છે. ....

3. ખાલી જગા પૂરો :

- (1) બજારતંત્ર શબ્દ ..... અને ..... વચ્ચેની આંતરક્રિયા દ્વારા કામ કરતું અર્થતંત્ર સૂચવે છે.
- (2) પોતાના આર્થિક હિત મુજબ નિર્ણય કરનાર આર્થિક એકમની વર્તણૂક ..... કહેવાય છે.
- (3) આર્થિક બુદ્ધિમત્તા દ્વારા બધા આર્થિક નિર્ણયો લેવાય તે અર્થતંત્રને ..... કહેવાય છે.

1.7 સારાંશ

જેનો કદી અંત આવતો નથી એવી અછતની સમસ્યા એટલે સતત વધતી અમર્યાદિત જરૂરિયાતોની સરખામણીમાં તેને સંતોષવાનાં જરૂરી સાધનોની તંગીની સ્થિતિ. દરેક સમાજ આ સમસ્યાનો સામનો કરતો હોય છે. આથી દરેક સમાજ પોતાનાં સાધનોની ઉપલબ્ધતાને વધારવા એક બાજુ કોશિશ કરે છે, તો બીજી બાજુ આ સાધનોના ઉપયોગમાં કરકસર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે વિવિધ સંસ્થાઓ, પદ્ધતિઓ અને વ્યવસ્થાઓની રચના કરવામાં આવે છે. આ બંધાને એકસૂત્રિત કરીએ તેને અર્થતંત્ર/આર્થિક પદ્ધતિ કહેવાય છે. આર્થિક પદ્ધતિનું સ્વરૂપ સમાજે સમાજે ભિન્ન હોય છે. વધુમાં, સમાજે અપનાવેલી આર્થિક પદ્ધતિ સમય જતાં બદલાય પણ છે. અર્થતંત્રનું વિવિધ રીતે વર્ગીકરણ થાય છે. જેમ કે, ઉત્પાદક સાધનના ઉપયોગના વર્ચસ્વ મુજબ, વસ્તુ સેવાના ઉત્પાદન મુજબ, સંસ્થાઓ અને મિલકતના અધિકાર મુજબ વગેરે. આર્થિક પદ્ધતિમાં નિર્ણય કરનારાં એકમને આર્થિક એકમો કહેવાય છે.

ઉત્પાદક સંસાધનો અથવા ઉત્પાદનનાં સાધનો એટલે નીપજકો કે જેનો ઉત્પાદન કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. ઉત્પાદન શબ્દ તુષ્ટિગુણનું સર્જન દર્શાવે છે. (તુષ્ટિગુણ એટલે જરૂરિયાત સંતોષવાની વસ્તુની શક્તિ.) ઉત્પાદનના સાધનોને એકરૂપ સમાનગુણી એકમોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે (સમાનગુણી એકમો એટલે કુલ ઉત્પાદનમાં ફેરફાર ન થાય તે રીતે એક એકમની બીજા એકમ વડે અવેજી શક્ય હોવી). આવા દરેક જૂથને ઉત્પાદનનું સાધન કહે છે. પરંપરાગત રીતે ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનો છે : (1) જમીન, (2) શ્રમ, (3) મૂડી અને (4) વ્યવસ્થા તંત્ર અથવા નિયોજન.

જમીન : એટલે કુદરતે પૂરાં પાડેલ મફત ઉત્પાદક સંસાધનો. માણસ દ્વારા ભૂમિનું સર્જન થઈ ન શકે પણ માણસ (છુપાયેલ અસ્તિત્વ ધરાવતા) સંસાધનને શોધી શકે. એવી જ રીતે, સંસાધનોના નવા ઉપયોગ શોધી શકે. શ્રમ એટલે માનવી દ્વારા થતો શારીરિક અને/અથવા માનસિક શ્રમ જેનો ઉત્પાદનમાં ઉપયોગ થાય છે. મૂડી એટલે માનવસર્જિત સંસાધનોનો સરવાળો (ઉત્પાદનનાં ઉત્પાદિત સાધનો). નિયોજન એટલે વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિ અંગેના આખરી નિર્ણય કરનારી અને જોખમ ઉઠાવનારનું કાર્ય કરનારી વ્યવસ્થા.

દરેક અર્થતંત્રમાં કેટલીક મૂળભૂત સમસ્યાઓ હોય છે. આવી સમસ્યા જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં સાધનોની અછતની સમસ્યામાંથી ઉદ્ભવે છે. આ સમસ્યાઓ છે : (1) કઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું, (2) કેવી રીતે ઉત્પાદન કરવું, (3) કોના માટે ઉત્પાદન કરવું, (4) ચાલુ ઉપભોગ માટે અને બચત/મૂડીરોકાણ દ્વારા ભાવિ વિકાસ માટે ઉત્પાદન કરવું. કઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું તે સમસ્યા મૂળભૂત રીતે સાધન ઉપયોગની ફાળવણી સંબંધિત સમસ્યા છે. ઉત્પાદન પદ્ધતિની પસંદગીની સમસ્યા કેવી રીતે વસ્તુ ઉત્પાદિત કરવી તે અંગેની સમસ્યા છે. વધુમાં, દરેક અર્થતંત્રમાં ખાનગી અથવા જાહેર/સાર્વજનિક વસ્તુઓ વચ્ચેની પસંદગીનો નિર્ણય થવો જોઈએ. એ પણ નિર્ણય થવો જોઈએ કે ખાનગી વસ્તુનું ઉત્પાદન ખાનગી ક્ષેત્રમાં જ કેટલા પ્રમાણમાં થવું જોઈએ. વધુમાં, દરેક અર્થતંત્રને પોતાનો મેરિટ-વસ્તુનો પુરવઠો વધારવાની જરૂર હોય છે. ગુણવત્તા વસ્તુ એટલે ઉપભોગ કરનાર તેમ જ સમાજ બંનેને લાભકર્તા વસ્તુ/સેવા.

કઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું તે સાધારણ રીતે ઉત્પાદન શક્યતા વક્રથી સમજાવી શકાય છે. તેને વસ્તુ-રૂપાંતર વક્ર પણ કહે છે. કેટલીક સાદી ધારણાઓ કરીને ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર દોરી શકાય છે. અહીં મુખ્ય બાબત એટલી જ છે કે, જ્યારે કોઈ અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદક સાધનોની પૂર્ણરોજગારી હોય છે એટલે કે સાધનોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય છે અને નિશ્ચિત ઉત્પાદન પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. એ સંજોગોમાં એક જ વખતે અમુક વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં વધારો અન્ય કેટલીક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો કર્યા

વિના થઈ શકે નહીં. આમ છતાં, આર્થિક વિકાસ થવાથી બધી જ વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં વધારો એક જ વખતે શક્ય બને છે; કેમ કે, ઉત્પાદન શક્તિ વધુ બહારની તરફ ખસે છે.

ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી એક આર્થિક પદ્ધતિમાં એક અને બીજામાં બીજી હોય છે. બજાર આધારિત અથવા મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિમાં સાધન ફાળવણી બજારતંત્રની મદદથી થાય છે, એટલે કે માગ-પુરવઠાની આંતરક્રિયા મારફત થાય છે. આવા અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો ખાનગી આર્થિક એકમોની માલિકીનાં હોય છે અને આ આર્થિક એકમો જુદી જુદી ભૂમિકા હેઠળ નિર્ણયો લે છે (જેમ કે ઉપભોક્તાઓ, ઉત્પાદકો વગેરે તરીકે). દરેક આર્થિક એકમનો પ્રત્યાઘાત આર્થિક બુદ્ધિમત્તા આધારિત હોય છે. માલિકો સાધનોનો ઉપયોગ કરવા માટે સાધન એકમની પસંદગીનો નિર્ણય સાધનની ઉત્પાદકતા અને કિંમતની તુલના કરીને લે છે. માલિક ખાતરી કરે છે કે નીપજક ઉપર ખર્ચેલ દરેક રૂપિયા સામે મહત્તમ શક્ય વળતર તેને મળે છે. પરિણામે માગની તરાહ મુજબ આખરે સાધન ફાળવણી થાય છે. બજાર આધારિત અર્થતંત્ર આવક અને સંપત્તિની વહેંચણીમાં તીવ્ર અસમાનતા ધરાવતું હોય છે. આવા અર્થતંત્રમાં માગની તરાહ સમાજની સાચી જરૂરિયાતોનું પ્રતિબિંબ પાડતું નથી. આવશ્યકતાઓ કરતાં વિલાસી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધુ નફાકારક હોય છે. આથી સાધન ફાળવણી પણ સમાજની સાચી જરૂરિયાતોનું પ્રતિબિંબ પાડતી નથી.

સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી ખાનગી હોતી નથી. તેના બદલે ઉત્પાદક સાધનો સરકાર અથવા સહકારી માલિકીનાં હોય છે. સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં આવક અને સંપત્તિની વહેંચણીમાં અસમાનતા ઓછી કરવા પ્રયાસ થાય છે. સમાજની સાચી જરૂરિયાતો મુજબ જ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય તેનો (એટલે કે એવી સાધન ફાળવણીનો) પ્રયાસ થાય છે. આ કારણે જ સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં બજારતંત્રને મુક્ત સ્થાન હોતું નથી. મોટા ભાગની વસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતો વહીવટી તંત્ર દ્વારા નક્કી થતી હોય છે, જેમાં વસ્તુ/સેવાનાં માગ-પુરવઠાને ધ્યાનમાં લેવાતાં નથી. વ્યક્તિગત આર્થિક એકમો પોતાના નિર્ણયો પોતાની આર્થિક બુદ્ધિમત્તા મુજબ લે તેના ઉપર નિયંત્રણ હોય છે.

મિશ્ર અર્થતંત્રમાં નિર્ણયીકરણની જવાબદારી આર્થિક એકમો અને સરકાર બંને વચ્ચે વહેંચી દેવામાં આવે છે. આમ છતાં, જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં, ખાનગી આર્થિક એકમો સરકારના વિવિધ નિયમન હેઠળ કામ કરે છે જેવાં કે ભાવ અંકુશો, રોકડ સહાય, કરવેરા, પરવાના, ક્વોટા, શ્રમ કાનૂન વગેરે.

1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

મૂડી : માનવસર્જિત અથવા ઉત્પાદિત ઉત્પાદનનાં સાધનો

મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિ (બજાર અર્થતંત્ર) : એક એવું અર્થતંત્ર જેમાં ઉત્પાદક સાધનો ખાનગી માલિકીનાં હોય છે અને વ્યક્તિઓને વારસામાં મળી શકે છે. તેઓ આર્થિક નિર્ણયો લે છે અને બજારમાં વસ્તુ અને સેવાની કિંમતોના આધારે માર્ગદર્શન મેળવે છે.

આર્થિક ઘટકો : આર્થિક પદ્ધતિમાં નિર્ણય કરનારાં આર્થિક એકમો.

આર્થિક પદ્ધતિ અથવા અર્થતંત્ર : બધી જ સંસ્થાઓ, પદ્ધતિઓ અને વ્યવસ્થાઓ કે જેના વડે અમર્યાદિત જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં સાધનોની અછતની સમસ્યા હલ કરવાનો પ્રયાસ થાય છે અને કઈ જરૂરિયાતો સંતોષવી તેની પસંદગી થાય છે.

નિયોજન : વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલ જોખમ લેનાર અને આખરી નિર્ણય કરનાર એકમ. નિયોજન ઉત્પાદન વ્યવસ્થાના પ્રબંધનું કાર્ય છે, જેમાં વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવા માટે અન્ય સંસાધનોની સેવાઓનું સંયોજન કરવામાં આવે છે.

ઉત્પાદનનાં સાધનો : નીપજકો (જમીન, શ્રમ, મૂડી અને નિયોજન) જે ઉત્પાદનને શક્ય બનાવે છે.

શ્રમ : માનવ પુરુષાર્થ, ભૌતિક અને માનસિક, જેનો ઉપયોગ ઉત્પાદન માટે નીપજકો તરીકે થાય છે.

નિકોપ/નીપજક : વસ્તુ કે જેનો ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં ઉપયોગ થાય છે.

જમીન : કુદરત દ્વારા વિના મૂલ્યે પ્રાપ્ત થયેલ ઉત્પાદનનાં સાધનો. તેમાં ખેતીકામની ભૂમિ, ઔદ્યોગિક હેતુની ભૂમિ, તેમ જ ધરતીની ઉપર અને અંદરથી મળતાં કુદરતી સંસાધનોનો સમાવેશ થાય છે.

મેરિટ-વસ્તુ : એવી વસ્તુ કે જે તેનો ઉપલોગ કરનાર વ્યક્તિ ઉપરાંત સમગ્ર સમાજને લાભદાયક હોય છે.

ઉત્પાદન : વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા વસ્તુના તુષ્ટિગુણનું સર્જન કરવું.

ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર અથવા વસ્તુ રૂપાંતર વક્ર : ખાસ સંજોગોમાં આપેલ ઉત્પાદક સાધનો વડે જેનું ઉત્પાદન શક્ય છે તેવી X અને Y વસ્તુઓનાં મહત્તમ એકમોનાં શક્ય ઉત્પાદન સંયોજનો દર્શાવતી રેખા.

ઉત્પાદક સાધનો : ઉત્પાદનમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં નીપજકો તરીકે વપરાતી વસ્તુ સેવા-સામગ્રી.

1.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-1

3. (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) સાચું (vi) સાચું (vii) ખોટું (viii) ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-2

2. (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) સાચું (iv) ખોટું (v) સાચું.

3. (i) જમીન, શ્રમ (ii) બહાર આવે છે (iii) વધારે ઉત્પાદન (iv) માનવસર્જિત

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-3

6. (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) સાચું (v) ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-4

2. (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) સાચું (iv) ખોટું (v) સાચું (vi) ખોટું

3. (i) માગ, પુરવઠો અને કિંમત (ii) બુદ્ધિયુક્તતાપૂર્વકનું (iii) બજાર અર્થતંત્ર મૂડીવાદી.

1.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) આર્થિક પદ્ધતિ એટલે શું ? અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યાઓ એટલે શું ?
- (2) માનવજરૂરિયાતોનાં મુખ્ય લક્ષણો કયાં છે ?
- (3) 'અછત એ દરેક આર્થિક પદ્ધતિની માતા છે.' સમજાવો.
- (4) ઉત્પાદનનાં સાધનોનો અર્થ સમજાવો. ચાર સાધનોમાંથી દરેક સાધનની સંક્ષિપ્તમાં સમજૂતી આપો.
- (5) ટૂંકનોંધ લખો :
(અ) જાહેર અને ખાનગી વસ્તુઓ
(બ) મેરિટ વસ્તુઓ
(ક) માનવ જરૂરિયાતો
- (6) અર્થતંત્રની મૂળભૂત સમસ્યાઓનાં નિરાકરણો એકબીજા સાથે સંબંધિત હોય છે તે સમજાવો.
- (7) ઉત્પાદન શક્યતા વક્રનો ખ્યાલ સમજાવો, તેની ધારણાઓ સમજાવો અને ઉદાહરણ આપીને સમજૂતી આપો.
- (8) નીચેની આર્થિક પદ્ધતિઓમાં સાધન ફાળવણી કેવી રીતે થાય છે તે સમજાવો :
(અ) બજાર આધારિત અર્થતંત્ર (બ) સમાજવાદી અર્થતંત્ર
(ક) મિશ્ર અર્થતંત્ર

નોંધ : આ પ્રશ્નો આ એકમની વીગતો સમજવામાં મદદરૂપ નીવડશે. આ પ્રશ્નોના જવાબો લખવા પ્રયાસ કરો. મૂલ્યાંકન માટે જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલવાની જરૂર નથી. આ પ્રશ્નો માત્ર તમારા સ્વાધ્યાય માટે જ છે.

એકમ 2 પાયાના ખ્યાલો (Basic Concepts)

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશો
- 2.1 પ્રાસ્તાવિક
- 2.2 અર્થશાસ્ત્રની પ્રાથમિક પરિભાષા
- 2.3 ચકાકાર પ્રવાહોની પદ્ધતિ તરીકે અર્થતંત્ર
- 2.4 આર્થિક અભ્યાસની પદ્ધતિઓ અને અર્થશાસ્ત્રના નિયમો/સિદ્ધાંતો
  - 2.4.1 નિગમન તર્ક પદ્ધતિ (ઇન્ડક્ટિવ) અને પ્રમાણધારિત તર્ક પદ્ધતિ (ડિડક્ટિવ) તર્કશાસ્ત્ર
  - 2.4.2 'અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે છે'ની શરત
  - 2.4.3 સમતુલા
- 2.5 વસ્તુલક્ષી વિરુદ્ધ આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર
- 2.6 એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર
- 2.7 સ્ટોક્સ અને ફ્લોઝ - જથ્થા અને પ્રવાહો
- 2.8 સ્થિત અને ગતિશીલ અર્થશાસ્ત્ર
- 2.9 વૈકલ્પિક ખર્ચ
- 2.10 સારાંશ
- 2.11 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.12 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 2.13 સત્રાંત પ્રશ્નો

2.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કરવાથી નીચેનો લાભ થશે -

- લોકભોગ્ય અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષાના ભાગરૂપે અગત્યના ખ્યાલો અને પદોને સમજી શકશો.
- અર્થશાસ્ત્રનો તર્ક શું છે અને તેમાંથી અર્થશાસ્ત્રના નિયમો કેવી રીતે તારવાય છે તેની સમજૂતી મળશે.
- અર્થશાસ્ત્રના નિયમોનાં સ્વરૂપ અને ભરોસાપાત્રતા જાણવા મળશે.
- આર્થિક તર્ક જોડે સંકળાયેલ કેટલાક વિશ્લેષણાત્મક ખ્યાલો સમજાશે.
- અર્થશાસ્ત્રનો ઉપયોગ આપણી આર્થિક સુખાકારી સુધારવામાં થઈ શકે કે નહીં તેની ચર્ચા કરી શકશો.

2.1 પ્રાસ્તાવિક

આપણે એકમ 1માં આર્થિક પદ્ધતિ, તેની મૂળભૂત સમસ્યાઓ, ઉત્પાદનનાં સાધનો, સાધન કાળવણીની રીતોનો અર્થ સમજ્યા. એ ચર્ચાના ભાગરૂપે તુષ્ટિગુણ, ઉત્પાદન, ઉત્પાદનનાં સાધનો/નીપજકો, ઉત્પાદન શક્યતા વક્ર, અછત વગેરે ખ્યાલોનો પરિચય કર્યો. આ બીજા એકમમાં આ ખ્યાલોની થોડી વધુ વિગતો જાણશો અને થોડાક નવા ખ્યાલોનો પણ પરિચય થશે. આર્થિક પદ્ધતિના વિવિધ ભાગો એકબીજા ઉપર કેવા આધારિત છે તેનો અભ્યાસ પણ થશે. એ જ રીતે અર્થશાસ્ત્ર માત્ર જ્ઞાન આપનારું વિજ્ઞાન છે કે આપણી ભૌતિક સુખાકારી માટે વ્યવહારુ માર્ગદર્શન આપનારું વિજ્ઞાન છે તે વિશે પણ જાણવા મળશે. આ એકમના અભ્યાસમાં અર્થશાસ્ત્રના તર્ક જોડે સંબંધિત કેટલાક વિશ્લેષણાત્મક ખ્યાલોની પણ ચર્ચા કરીશું.

2.2 અર્થશાસ્ત્રની પ્રાથમિક પરિભાષા

તુષ્ટિગુણ : જરૂરિયાતને સંતોષવાની શક્તિ એટલે તુષ્ટિગુણ એવું આપણે આગળ શીખી ગયા. આપેલ વસ્તુના ઉપભોગમાંથી અપેક્ષિત સંતોષ એટલે તુષ્ટિગુણ. આમ તુષ્ટિગુણનો ખ્યાલ આત્મલક્ષી છે,

વસ્તુલક્ષી નથી. કહેવાનું એ છે કે ઉપલોક્તા માટે વસ્તુના તુષ્ટિગુણનો આધાર ઉપલોક્તા તે વસ્તુમાં રહેલા સંતોષની, જે આશા રાખે છે તે સંતોષ અંગેના તેના પોતાના મૂલ્યાંકન ઉપર રહે છે. આ અર્થમાં તુષ્ટિગુણનું યંત્રવત્ કે પરિમાણાત્મક માપ કાઢવાનું કામ મુશ્કેલ છે. તુષ્ટિગુણ જરૂરિયાત/જરૂરિયાતોની તીવ્રતા ઉપર પણ આધારિત હોય છે. પરિણામે વસ્તુમાંથી મળતો તુષ્ટિગુણ વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. વળી, તે જ વ્યક્તિ માટે વસ્તુનો ઉપલોગ કરવાથી વસ્તુની જરૂરિયાતની તીવ્રતા ઘટે છે. એથી વસ્તુના વધારાના એકમનો તુષ્ટિગુણ પ્રમાણમાં ઓછો હોય છે. વસ્તુના એક વધુ એકમમાંથી મળતા તુષ્ટિગુણને સીમાંત તુષ્ટિગુણ કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં, વધારાના એકમમાંથી ઉપલોક્તાને મળતા કુલ સંતોષમાં થતા ફેરફારના પ્રમાણને વસ્તુનો સીમાંત તુષ્ટિગુણ કહેવાય છે. ઉપલોક્તા વસ્તુના અમુક એકમોનો ઉપલોગ કરે તેમાંથી જે કુલ તુષ્ટિગુણ મળે તેને વસ્તુના એકમો વડે ભાગવાથી ઉપલોક્તા માટે તે વસ્તુનો સરેરાશ તુષ્ટિગુણ જાણવા મળે છે.

મૂલ્ય : 'મૂલ્ય' શબ્દના બે અર્થ કરવામાં આવે છે. સૌ પ્રથમ, વાપરનાર કે ઉપલોક્તા માટે વસ્તુનું ઉપયોગિતા મૂલ્ય હોય છે. આમ, વસ્તુમાં ઉપયોગિતા મૂલ્ય હોય છે. બીજું, વસ્તુના એકમનો વિનિમય કે વેચાણ કરીને જે કાંઈ મેળવી શકાય તેનાથી પણ વસ્તુનું મૂલ્ય નક્કી થાય છે. વસ્તુના આવા મૂલ્યને વિનિમય મૂલ્ય કહેવાય છે.

વસ્તુના ઉપયોગિતા મૂલ્યનો આધાર જરૂરિયાતની તીવ્રતા ઉપર હોય છે. આ કારણે જ પ્રાથમિક આવશ્યકતાની વસ્તુ જેમ કે, પાણીનું શરૂઆતના ઉપલોગના એકમો માટે ઘણું ઊંચું ઉપયોગિતા મૂલ્ય હોય છે. પણ જો પાણી જેવી વસ્તુનો પુરવઠો વિશાળ હોય તો પાણી જેવી વસ્તુનું પણ સીમાંત ઉપયોગિતા મૂલ્ય ઘણી નીચી સપાટી સુધી ઘટતું જાય છે. વસ્તુનું વિનિમય મૂલ્ય, બીજી તરફ, ઉત્પાદન ખર્ચ અને માગના સંદર્ભમાં તેની અંછત ઉપર આધાર રાખે છે. આ કારણને લીધે જ હીરા કે સોના જેવી વસ્તુનું વિનિમય મૂલ્ય ઘણું ઊંચું હોય છે.

સંપત્તિ : વિવિધ સંદર્ભમાં સંપત્તિનો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તાત્વિક દૃષ્ટિએ બધાં જ ઉપયોગી ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો સરવાળો એટલે સંપત્તિ. તેથી વ્યક્તિની સંપત્તિમાં તેની ભૂમિગત સ્થાવર મિલકત અને જંગમ વસ્તુઓ ઉપરાંત તેની નાણાંની પુરાંતો, અન્ય નાણાકીય અસ્કામતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અર્થતંત્રની બાબતમાં સંપત્તિમાં ભિન્ન બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. સરકારની કે અન્ય આર્થિક એકમોની માલિકીનાં પણ દેશનાં બધાં જ કુદરતી સંસાધનો તે દેશની સંપત્તિનો ભાગ બને છે. આ દૃષ્ટિકોણથી જોતાં રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં જનસંખ્યાનાં કદ, આરોગ્ય, શિક્ષણ અને તાલીમ, તેની નૈતિક લાક્ષણિકતા, તેના તરફનાં વલણોને દર્શાવતી માનવમૂડીનો સમાવેશ થાય છે. રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં માનવસર્જિત સાધનો જેવાં કે યંત્રો, સાધનસામગ્રી, મકાનો, રસ્તાઓ, પુલ વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે નાણાકીય અસ્કામતો દેશની રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં ગણાતી નથી. આનું કારણ એ છે કે અમુક વ્યક્તિઓના અધિકારો અન્ય વ્યક્તિઓની જવાબદારીઓ સામે રદ થઈ જાય છે.

વસ્તુઓ : વસ્તુઓમાં સેવાઓનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમાં તુષ્ટિગુણ હોય અથવા વધારે ઉત્પાદન કરવાના કામમાં આવે તેવી બધી ચીજોને વસ્તુઓ અને સેવાઓ કહેવાય છે. વ્યક્તિઓ અને પરિવારોની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં વપરાતી વસ્તુઓ/સેવાઓને ઉપલોગ્ય વસ્તુઓ કહેવાય છે. બીજી બાજુ, વેચાણ માટે વધારે ઉત્પાદન કરવામાં ઉપયોગી ચીજોને મધ્યવર્તી વસ્તુઓ કહેવાય છે. આ વસ્તુઓ ઉત્પાદન માટે નીપજકો કહેવાય છે. હવે જો ઉત્પાદનમાં વપરાતી ચીજોનો એક કરતાં વધુ વખત ઉપયોગ શક્ય હોય તો આવી ચીજો(જેવી કે યંત્રો અને સાધનસામગ્રી)ને મૂડી વસ્તુ કહેવાય છે. મધ્યવર્તી વસ્તુઓમાં કાચો માલ, કોલસો વગેરે ઉત્પાદનના કામમાં આવતી વસ્તુઓ છે. ખેડૂતોના કામમાં આવતી વસ્તુઓ જેવી કે બિયારણ, ખાતર, જંતુનાશકો પણ મધ્યવર્તી વસ્તુઓ છે. યાદ રાખવાનું છે કે એક જ વસ્તુ ઉપલોગ્ય વસ્તુ હોઈ શકે અને મધ્યવર્તી વસ્તુ તરીકે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. વસ્તુ ઉપલોગ્ય છે કે મધ્યવર્તી વસ્તુ છે તેનો આધાર ઉપયોગના હેતુ ઉપર છે. માલિક પોતાની મોટરકાર ખાનગી ઉપયોગ માટે કરે તો તે મોટરકાર ઉપલોગ્ય વસ્તુ ગણાય. પણ જો મોટરકારનો ઉપયોગ ટેક્સી તરીકે કરવામાં આવે તો તે મૂડી વસ્તુ અર્થાત્ મધ્યવર્તી વસ્તુ ગણાય છે.

વસ્તુઓને જરૂરિયાતના પ્રકાર અનુસાર પણ વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. ભૂખ, ગરમી-ઠંડી સામે સુરક્ષા અથવા સામાજિક ઉપયોગિતા જેવી જરૂરિયાત સંતોષતી વસ્તુને અતિઆવશ્યક વસ્તુઓ કહેવાય છે આ પ્રકારના ઉપયોગવાળી જરૂરિયાત અત્યંત તીવ્ર હોય છે અને તેથી તેમાં ઘણો ઊંચો તુષ્ટિગુણ હોય

છે. આનાથી થોડી ઓછી તીવ્રતાવાળી જરૂરિયાત સંતોષતી વસ્તુઓને આવશ્યક વસ્તુ કહેવાય છે. આવશ્યક વસ્તુનો ઉપયોગ કરવાથી સાધારણ રીતે આપણી કામ કરવાની શક્તિમાં તથા ઉત્પાદકતામાં વધારો થતો હોય છે. એ જ રીતે મોજશોખની વસ્તુઓ એવી વસ્તુઓ છે કે જેનો ઉપયોગ કરવાથી ઓછામાં ઓછી તીવ્રતાવાળી જરૂરિયાતો સંતોષાય છે. આવી જરૂરિયાતો મુખ્યત્વે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ખાતર સંતોષાતી હોય છે. સામાન્ય રીતે વ્યક્તિ અતિઆવશ્યક વસ્તુઓની જરૂરિયાતને સર્વોચ્ચ પસંદગી આપે છે અને તે પછીની પસંદગી આવશ્યક અને મોજશોખની જરૂરિયાતને આપે છે. આમ છતાં, આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જે વસ્તુઓ અમુક વ્યક્તિઓ માટે મોજશોખની જરૂરિયાત હશે તે અન્યો માટે આવશ્યક જરૂરિયાત હશે. વધુમાં, સમય જતાં વ્યક્તિની પોતાની જરૂરિયાતો પણ બદલાય છે અને તેના પરિણામે વસ્તુનું તેના માટેનું વર્ગીકરણ પણ બદલાય છે.

પુરવઠો : વસ્તુના પુરવઠાનો ખ્યાલ વસ્તુની ઉપલબ્ધિ સાથે સંકળાયેલો છે. ઉત્પાદકો અને સ્ટોકિસ્ટો (જથ્થાબંધ વેપારીઓ) વિવિધ કિંમતોએ કેટલીક વસ્તુના વિવિધ જથ્થાઓ વેચાણ માટે મૂકવા તૈયાર થાય છે. આથી આપેલ કિંમતે વેચાણ માટે મુકાતો વસ્તુનો જથ્થો એટલે પુરવઠો. એ તો સ્પષ્ટ છે કે, કિંમત બદલાતાં પુરવઠો પણ બદલાય છે. સામાન્ય રીતે કિંમત વધતાં પુરવઠામાં વધારો નોંધાય છે અને કિંમતમાં ઘટાડો થવાથી પુરવઠો ઘટે છે. આમ છતાં, એક જ કિંમતે જો વસ્તુના ઉત્પાદનખર્ચમાં ફેરફાર થાય તોપણ તેના પુરવઠામાં ફેરફાર થઈ શકે. વળી, જો અર્થતંત્રમાં મંદ અવરોહ અથવા મંદીની સ્થિતિ હોય તો ભાવમાં ઘટાડો થવા છતાં પુરવઠામાં વધારો થાય છે. કેમ કે વેચનારાઓને કિંમતમાં ગાબડાં પડવાનો ભય લાગે છે અને તેથી પોતાના સ્ટોકને ખાલી કરવાનું પસંદ કરે છે.

માગ : આપણે જાણીએ છીએ કે વિવિધ કિંમતે ગ્રાહકો વસ્તુના જુદા જુદા જથ્થાને ખરીદવાનું પસંદ કરતા હોય છે. તેથી વસ્તુની માગ ખરીદવામાં આવતી વસ્તુના જથ્થા સામે સંકળાયેલ કિંમત જાણવાથી જ નક્કી થાય છે. સાથે સાથે ગ્રાહકની વસ્તુ ખરીદવા માટેની ખરીદશક્તિ તથા વસ્તુ ખરીદવાની તૈયારી પણ હોવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે વસ્તુઓની કિંમતો વધતાં તેની માગમાં ઘટાડો થાય છે અને તેથી ઊલટું પણ બને છે. આમ છતાં, ખાસ સંજોગોમાં જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે માગમાં પણ એ જ દિશામાં ફેરફાર થાય છે. દાખલા તરીકે, અછતના સંજોગોમાં, અનાજની કિંમતમાં વધારો થવા છતાં અનાજની માગમાં વધારો નોંધાય છે. કેમ કે ઉપભોક્તાઓને અનાજ નહીં મળે તેવો ભય લાગે છે તેથી અનાજનો જથ્થો તેની સામાન્ય જરૂરિયાત કરતાં વધારે ભરી લેવાનું વલણ રહે છે. તેમને ડર લાગે છે કે અનાજના ભાવોમાં હજુ મોટો વધારો થશે. એ જ રીતે, હીરા, ઝવેરાત અને અન્ય મોજશોખની વસ્તુની ખરીદી ગ્રાહક પોતાનો મોલો દેખાડવા કરતો હોય છે. આથી આવી વસ્તુની કિંમત વધવાં છતાં તે વસ્તુઓની માગ પણ વધે છે.

ઉપભોગ : જેવી રીતે ઉત્પાદન શબ્દ તુષ્ટિગુણનું સર્જન વ્યક્ત કરે છે તેવી જ રીતે ઉપભોગ શબ્દ કોઈક જરૂરિયાત સંતોષવા અથવા ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા કરવામાં તે વસ્તુમાં રહેલા તુષ્ટિગુણને વાપરવામાં આવે છે એવું દર્શાવે છે. તુષ્ટિગુણનો નાશ એ ઉપભોગ નથી. આધુનિક અર્થતંત્રમાં વસ્તુ-સેવાનો ઉપભોગ થાય તે પહેલાં પૈસા ખર્ચાને વસ્તુ-સેવા ખરીદાય છે. આથી, ઘણી વખત ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ ખરીદવામાં થતા ખર્ચને ઉપભોગ ખર્ચ કહેવાય છે અથવા ટૂંકમાં તે ખર્ચને ઉપભોગ કહેવાય છે. આ સંદર્ભમાં જ ઉપભોગ મૂડીરોકાણથી જુદો પડે છે. મૂડીરોકાણ વ્યાવસાયિક/ધંધાકીય હેતુ માટેનું એવું ખર્ચ દર્શાવે છે કે જેના પરિણામે કમાણી કરવાની અથવા ઉત્પાદન કરવાની શક્તિમાં વધારો થાય છે અથવા ટકાઉ અસ્કામતોનું સર્જન થાય છે. પરંતુ ઉપભોગ પોતે બિનધંધાકીય ખર્ચનો નિર્દેશ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં, મૂડીરોકાણ ખર્ચ ચાલુ મૂડી પાછળનું ખર્ચ હોઈ શકે છે, જે પ્રવર્તમાન ઉત્પાદન શક્તિનો ઉપભોગ કરવા માટે કરવું પડે છે અથવા મૂડીરોકાણ ખર્ચ સ્થિર મૂડી વસાવવાના હેતુથી થાય છે જેનો હેતુ ધંધાની ઉત્પાદન શક્તિમાં વધારો કરવાનો હોય છે.

વિનિમય : આર્થિક એકમો અથવા આર્થિક પ્રવૃત્તિનાં એકમો જેવાં કે વ્યક્તિઓ, પરિવારો, પેઢીઓ અથવા ધંધાકીય એકમો તેમ જ સરકારી એકમો જાત જાતની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આમાંની કેટલીક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓથી આપણે વાકેફ છીએ - જેમ કે, ઉપભોગ અને ઉત્પાદન. વિનિમય પણ અગત્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે. એક આર્થિક એકમ અન્ય વસ્તુ અથવા સેવાના બદલામાં અમુક વસ્તુ અથવા સેવા પૂરી પાડે છે ત્યારે આ સોદાને વિનિમય કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વસ્તુઓ અને સેવાઓ અન્ય વસ્તુઓ અથવા સેવાઓની સામે વેચાય છે. આવો વિનિમય પૈસાની રકમના

બદલામાં પણ થઈ શકે છે. જ્યારે વિનિમય વસ્તુ-વસ્તુ વચ્ચે હોય ત્યારે વસ્તુ વિનિમય કહેવાય છે. જ્યારે વસ્તુઓ અને સેવાઓ નાણાંના બદલામાં વેચાય છે ત્યારે તેને નાણાકીય વિનિમય કહેવાય છે.

વિનિમય શા માટે થવો-જોઈએ ? ખરીદનારના દૃષ્ટિકોણથી વિનિમયની પ્રવૃત્તિને સમજીએ. જો ગ્રાહક/ખરીદનાર એક ઉપભોક્તા હોય તો તેને વસ્તુમાંથી અપેક્ષિત તુષ્ટિગુણ તેના માટે ચૂકવવામાં આવતી કિંમતના કરતાં વધારે હશે. ખરીદનાર જો વેપારી હશે તો તેને વસ્તુના પુનર્વેચાણથી વધુ ઊંચી કિંમતની આશા હશે. એ જ રીતે ખરીદાતી વસ્તુ ઉત્પાદન માટેનું કોઈક નીપજક હશે તો ખરીદનારને તેમાંથી બનતી વસ્તુના વેચાણમાંથી વધુ વળતર મળવાની આશા હશે. આ બધા દાખલામાં, વિનિમય હંમેશાં સ્વૈચ્છિક હોય છે અને વિનિમયના બંને છેડે રહેલા ખરીદનાર અને વેચનાર વિનિમયમાંથી કાંઈક વધુ મેળવવાની આશા રાખે છે. આ કારણે જ એવું કહેવાય છે કે વિનિમય એ કોઈ ધાડનું સ્વરૂપ નથી. આમ છતાં, આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે વિનિમય કરનાર કોઈ પણ પક્ષકારને મળતો લાભ થોડો કે વધુ હશે તેનો આધાર તેની ખરીદનાર તરીકેની સોદાશક્તિ ઉપર છે.

સીમાંત : અર્થશાસ્ત્રના તર્કમાં સીમાંતનો ખ્યાલ એક અગત્યનું ઓજાર છે. તેનો વિસ્તૃત ઉપયોગ થયો છે. વિવિધ ભૂમિકામાં આર્થિક એકમોની વર્તણૂક અથવા નિર્ણયીકરણને સમજાવવામાં સીમાંત ખ્યાલનો વ્યાપક ઉપયોગ થયો છે. આ ખ્યાલ કોઈ પણ ચલ પરિમાણના એક વધુ એકમનો ઉપયોગ કરવા સાથે સંકળાયેલ છે. સામાન્ય વપરાશના શબ્દોની સ્પષ્ટતા દ્વારા આ મુદ્દો સમજાવી શકાય. આપણે અગાઉ નોંધ્યું છે કે, સીમાંત તુષ્ટિગુણ એટલે ઉપભોક્તા દ્વારા ખરીદાતી વસ્તુના એક વધુ એકમ(છેલ્લા એકમ)માંથી મળતો વધારાનો તુષ્ટિગુણ છે. આની સામે સરેરાશ તુષ્ટિગુણ ખરીદાયેલી વસ્તુનાં એકમોમાંથી મળતા કુલ તુષ્ટિગુણને વસ્તુનાં એકમો વડે ભાગવાથી મળતો તુષ્ટિગુણ છે. એક દાખલો લઈએ : ગ્રાહક ચાર રોટલા ખરીદે છે, જે દરેકમાંથી મળતો તુષ્ટિગુણ અનુક્રમે 20, 16, 14 અને 6 છે. અહીં ચોથા રોટલામાંથી મળતો વધારાનો તુષ્ટિગુણ સીમાંત તુષ્ટિગુણ છે. આ દાખલામાં ચોથા રોટલામાંથી મળતો સીમાંત તુષ્ટિગુણ 6 (અહીં નોંધવાની બાબત એ છે કે અગાઉનાં ત્રણ એકમોમાંથી કુલ તુષ્ટિગુણ 50 = ચોથા એકમમાંથી વધારાનો તુષ્ટિગુણ = 6) છે. બીજા બાજુ, ચારે રોટલામાંથી ગ્રાહકને કુલ તુષ્ટિગુણ 56 મળે છે. તેથી રોટલાદીક તુષ્ટિગુણ $56/4 = 14$ તુષ્ટિગુણ છે. એ સમજવું સરળ બનશે કે ખરીદાતી વસ્તુનાં એકમોમાં તથા અન્ય સંબંધિત સંજોગોમાં થતા ફેરફાર સંભવતઃ વસ્તુના સરેરાશ તેમ જ સીમાંત તુષ્ટિગુણમાં પણ ફેરફાર સર્જે છે. ગમે તે સ્થિતિમાં યાદ રાખવાનું કે વસ્તુના એક વધુ એકમ(એટલે કે છેલ્લા)ના પરિણામે કુલ તુષ્ટિગુણમાં જે વધારો થાય તે સીમાંત તુષ્ટિગુણ છે. એ જ સીમાંત તર્ક ઉત્પાદનના ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ કરી શકાય. એ મુજબ સીમાંત ખર્ચનો ખ્યાલ એવું દર્શાવે છે કે, વસ્તુના એક વધુ એકમના ઉત્પાદનમાં વધારો કરવાના પરિણામે કુલ ખર્ચમાં થતો ફેરફાર. એ જ રીતે સીમાંત આવક એટલે વસ્તુના એક વધુ એકમના વેચાણના પરિણામે કુલ આવકમાં થતો ફેરફાર.

‘સામાન્ય’નો એક ખ્યાલ : અર્થશાસ્ત્રમાં ‘સામાન્ય’ એટલે મોટા ભાગે બનતી ઘટનાનો નિર્દેશ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે જ બને છે તે સ્થિતિ અથવા ઘટના, જેનો ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ જેવો કોઈ અર્થ કરવાનો નથી. દાખલા તરીકે, આપણે એવું કહેતા હોઈએ છીએ કે, સામાન્ય રીતે પેઢી પોતાના નફાને મહત્તમ કરે છે ત્યારે આપણે માત્ર એક હકીકતનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. પણ તેમ કહેવાથી કાનૂની દૃષ્ટિએ તેમ કરવું સાચું છે, એમ નથી સમજવાનું. ‘સામાન્ય’ શબ્દ માત્ર કોઈક ઘટના કે કોઈક વર્તણૂકના સ્વરૂપ વિશે સર્વસામાન્ય વિધાન કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે.

સામાન્ય શબ્દ એક બીજા અર્થમાં પણ વપરાય છે. કિંમતો, ઉત્પાદન ખર્ચ, વિકાસ જેવાં આર્થિક ચલ પરિમાણોમાં લાંબા ગાળામાં અમુક ખાસ વર્તણૂક રહેતી હોવાનું વલણ જોવા મળે છે. કિંમત, ઉત્પાદન, ખર્ચ વગેરે ચલ પરિમાણ અમુક સપાટીએ પહોંચવાનું વલણ ધરાવે છે. કિંમત, ઉત્પાદન, ખર્ચની તે સપાટીને સામાન્ય સપાટી કહેવાય છે. જોકે ટૂંકા ગાળામાં કોઈ પણ ચલ પરિમાણ પોતાના લાંબા ગાળાના માર્ગથી દૂર પણ જતું હોય છે.

2.3 ચકાકાર પ્રવાહોની પદ્ધતિ તરીકે અર્થતંત્ર

આપણે જોઈ ગયા કે, આર્થિક પદ્ધતિ એક એવી વ્યવસ્થા છે કે, જેમાં ઉત્પાદક સાધનોનો અસરકારક અને મહત્તમ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આર્થિક નિર્ણયો કરનારાં આર્થિક એકમો જેવાં કે, વ્યક્તિઓ

અને પરિવારો, પેઢીઓ અને સરકારી વ્યવસ્થાતંત્રનાં એકમોથી પણ આપણે વાકેફ છીએ. આ પ્રવૃત્તિઓ આડીઅવળી થતી નથી. આ પ્રવૃત્તિઓનું પણ એક ચોક્કસ સ્વરૂપ હોય છે. તે પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પરસ્પર સંકલન થતું હોય છે અને અર્થતંત્ર વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરે છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને તેમાંથી સર્જાતા અર્થતંત્રનો અભ્યાસ એવું બતાવે છે કે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ચોક્કસ નિયમોને અનુસરે છે. વિવિધ બળો અને ઉદ્દેશનો સામે આ પ્રવૃત્તિઓ પ્રતિસાદ આપતી હોય છે અને તેથી જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને તે માટેના નિર્ણયીકરણનું પ્રામાણિત ધોરણ નક્કી થઈ શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રવૃત્તિઓ આડીઅવળી નહીં, પણ પૂરતું સાતત્ય ધરાવતી હોય છે કે જેથી તેના સ્વરૂપને પ્રામાણિત કરીને આર્થિક નિયમો તારવી શકાય છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અર્થતંત્રને એક 'આર્થિક પદ્ધતિ' કહી શકાય છે. તેની કામગીરી ચોક્કસ આર્થિક નિયમો વડે સમજી શકાય. આર્થિક પદ્ધતિ વિનિમયના સોદાઓ પેદા કરે છે કે જેને વસ્તુઓ અને સેવાઓના ચોક્કસ ચકાકાર પ્રવાહોમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

ચકાકાર આર્થિક પ્રવાહોની પદ્ધતિ તરીકે અર્થતંત્રના ખ્યાલને એક સાદા ચિત્ર થકી સમજી શકાય છે. પ્રથમ પગલા તરીકે, આપણે માત્ર બે પ્રકારનાં આર્થિક એકમો હોય તેવા અર્થતંત્રનો વિચાર કરીશું : (1) વ્યક્તિઓ સહિતના પરિવારો અને (2) વ્યાવસાયિક એકમો/પેઢીઓ. અર્થતંત્રમાં પરિવારો ઉપભોગ કરનારાં એકમો છે. બધી જ ઉપભોગ્ય વસ્તુઓનો તેઓ ઉપભોગ કરે છે. પરિવારો ઉત્પાદક સાધનના માલિકો પણ છે. તેમાં ધંધાકીય પેઢીના માલિકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. બીજી બાજુ ધંધાકીય એકમો અર્થતંત્રના ઉત્પાદક એકમો છે.

આ વ્યવસ્થા મુજબ, પરિવારો ધંધાકીય પેઢીઓને શ્રમ સહિતનાં ઉત્પાદક સાધનોની સેવાઓ વેચે છે. તેના બદલામાં ધંધાકીય પેઢીઓએ કરેલા ઉત્પાદનની વસ્તુઓ અને સેવાઓ મેળવે છે. પરિવારો અને વ્યાપારી પેઢીઓ જેવાં બંને આર્થિક એકમોના સમૂહો વચ્ચે આ રીતે ચકાકાર પ્રવાહ સ્થાપિત થાય છે. વ્યાપારિક પેઢીઓ એકબીજાને પણ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું વેચાણ કરતી હોય છે. ઉત્પાદકોના એક જૂથની નીપજો (પેદાશો) ઉત્પાદકોના બીજા જૂથ માટે નીપજકો બની રહે છે. ઘણા દાખલામાં આ રીતે વિનિમયો પણ થતા જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ખેતીવાડીમાં ઘણી ઔદ્યોગિક વસ્તુઓ જેવી કે ખાતર, ટ્રેક્ટરોનો નીપજકો તરીકે ઉપયોગ થાય છે. એ જ રીતે ઉદ્યોગોમાં પણ ખેતીવાડીની નીપજોનો કાચા માલ તરીકે ઉપયોગ થતો હોય છે. એક ઉદ્યોગ બીજા ઉદ્યોગ પાસેથી પણ વસ્તુની 'નીપજક' તરીકે ખરીદી કરતો હોય છે. આ રીતે પણ વસ્તુઓ અને સેવાઓના સંખ્યાબંધ પ્રવાહો સર્જાતા હોય છે.

આ ચકાકાર પ્રવાહો વધુ સરળતાથી સમજવા હોય તો આપણે વસ્તુઓ અને સેવાઓનાં નાણાં સામે થતા ખરીદ-વેચાણને ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ. પરિવારો પોતાની માલિકીનાં ઉત્પાદક સાધનની સેવાઓ ધંધાકીય પેઢીઓને વેચે છે અને તેના બદલામાં નાણાંમાં વળતર મેળવે છે. ધંધાકીય પેઢીઓ પોતાની ઉત્પાદિત વસ્તુઓ અને સેવાઓ નાણાં સામે વેચે છે. ધંધાકીય પેઢીઓ પરસ્પર પણ વસ્તુ અને સેવાનું વેચાણ કરે છે.

ઉપર જણાવેલા સાદા અર્થતંત્રને વધુ વાસ્તવિક બનાવવા માટે આપણે મૂડીબજારોને પણ ધ્યાનમાં લઈએ. કેટલીક એવી ધંધાકીય પેઢીઓ હોય છે કે જે પરિવારો અને પેઢીઓની બચતોને એકત્ર કરે છે અને જરૂરતમંદ ધંધાકીય પેઢીઓને આવી બચતોનું ધિરાણ કરે છે. આમ, ભંડોળો પરિવારો તરફથી મૂડીબજારોમાં નવી લોન તથા કરજ સેવાના રૂપમાં જતાં હોય છે. કરજ સેવા ખર્ચ એટલે મૂડીબજાર પાસેથી પરિવારોએ લીધેલ (અ) લોનના હપતા તથા (બ) વ્યાજની ચુકવણીઓનું ખર્ચ. મૂડીબજારમાંથી પરિવારો તરફ પણ ભંડોળો (અ) પરિવારોને નવી લોનના રૂપમાં (બ) પરિવારોએ મૂકેલ બચતો ઉપરના વ્યાજના રૂપમાં ચુકવાતા હોય છે. વેપારી પેઢીઓ પોતાની બચતો પણ મૂડીબજારમાં મૂડીરોકાણ તરીકે જમા કરાવે છે અને જરૂરત પ્રમાણે મૂડીબજાર પાસેથી નાણાં ઊછીનાં લે છે. આ રીતે આપણે મૂડીબજારો અને અન્ય ધંધાકીય પેઢીઓ વચ્ચે પણ ચકાકાર આર્થિક પ્રવાહોને સમજાવી શકીએ.

ચકાકાર પ્રવાહોનું ઉપર વર્ણવેલું ચિત્ર સરકારને એક પરિબળ તરીકે તેમાં ઉમેરવાથી વધુ વાસ્તવિક બને છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સંરક્ષણ, કાયદો અને વ્યવસ્થા, ન્યાય વગેરે અસંખ્ય સેવાઓ સરકાર સમાજને પૂરી પાડે છે. આ માટે જરૂરી સાધનો વિવિધ રીતે સરકાર ઊભાં કરે છે જેમાં પરિવારો અને પેઢીઓ પાસેથી કરવેરા, મૂડીબજારોમાંથી ઊછીનાં નાણાં લઈને, તેમ જ અન્ય આર્થિક એકમો પાસેથી પણ ઊછીનાં નાણાં લે છે. સરકાર ધંધાકીય પેઢી જેવું કામ પણ કરે છે. સરકાર કેટલીક સેવાઓ લોકોને વેચે છે. આ રીતે બાકીના અર્થતંત્રમાંથી ભંડોળ સરકાર પાસે આવે છે. એ જ રીતે સરકાર બાકીના અર્થતંત્રને વસ્તુ અને સેવાની પોતાની ખરીદીઓ માટે રોકડ સહાય આપવામાં અને જાહેર કરજસેવાની ચુકવણીઓ કરતી હોય છે. કેટલીક વખત પરિવારો અને પેઢીઓને સરકાર પણ મૂડીબજારની લોન પૂરક પ્રબંધ તરીકે આપે છે.

આ ઉપરથી પણ આપણે તારણ કાઢી શકીએ કે, આર્થિક એકમો વચ્ચે જોરદાર આંતરસંબંધ અને આંતર-અવલંબન હોય છે. ભૌતિક સ્વરૂપમાં આ સંબંધને નીપજક/નીપજ સંબંધ કહેવાય છે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે, દરેક આર્થિક એકમ અન્ય આર્થિક એકમ પાસેથી જરૂરી નીપજક પોતાની નીપજમાં ચુકવણી કરીને ખરીદે છે. આ બાબતોનાં આર્થિક પદ્ધતિમાં ખૂબ જ મહત્વનાં સૂચિતાર્થ હોય છે. મોટી સંખ્યામાં આર્થિક એકમો નીપજકો અને નીપજોનું એકબીજાને વેચવા માટે ઉત્પાદન શરૂ કરે તો અર્થતંત્રમાં વિકાસ થાય.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-1

1. વસ્તુના ઉપયોગ મૂલ્ય અને વિનિમય મૂલ્ય વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
2. ઉપભોગ અને મૂડીરોકાણ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
3. વસ્તુ વિનિમય અને નાણાં વિનિમય વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો.
.....
.....
.....
.....
.....
4. સાચું છે કે ખોટું તે બતાવો :
  - (i) તુષ્ટિગુણ વસ્તુલક્ષી ખ્યાલ છે અને આ અંગે ચર્ચા નથી. ....
  - (ii) એક વધુ એકમના ઉપભોગમાંથી મળતા વધારાના તુષ્ટિગુણને સીમાંત તુષ્ટિગુણ કહેવાય છે. ....
  - (iii) વસ્તુનું ઉપયોગ મૂલ્ય અને વિનિમય મૂલ્ય એક જ હોય છે. ....
  - (iv) દેશનાં નાણાકીય સાધનો દેશની સંપત્તિનો જ એક ભાગ છે. ....
  - (v) સમય જતાં વ્યક્તિને માટે વસ્તુના ઉપયોગ મૂલ્યમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. ....
  - (vi) વ્યક્તિની સંપત્તિમાં વ્યક્તિનાં નાણાકીય સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. ....
  - (vii) વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુનો પુરવઠો સામાન્ય રીતે ઊલટી દિશામાં ફેરફાર પામે છે. ....
  - (viii) વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુની ભાગ સામાન્ય રીતે એકબીજાથી ઊલટી દિશામાં ફેરફાર પામે છે. ....
  - (ix) ઉપભોગ એટલે જ તુષ્ટિગુણનો નાશ. ....
  - (x) ઉપભોક્તા છ નારંગી ખરીદે છે તો નારંગીનો સીમાંત તુષ્ટિગુણ એટલે છ નારંગીના ઉપભોગમાંથી મળનારો વધારાનો સંતોષ. ....
  - (xi) અર્થશાસ્ત્રમાં સામાન્ય પ્રવૃત્તિ જ સાચા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ગણાય છે. ....

2.4 આર્થિક અભ્યાસની પદ્ધતિઓ અને અર્થશાસ્ત્રના નિયમો/સિદ્ધાંતો

દરેક વિજ્ઞાનને પોતાના અભ્યાસની-વિશ્લેષણની પદ્ધતિઓ હોય છે જેને વિશ્લેષણનાં/અભ્યાસનાં ઓજારો પણ કહી શકાય. આવી પદ્ધતિમાં વિશ્લેષણ માટેની માહિતી કેવી રીતે એકત્ર કરવી, કેવી રીતે તેને ગોઠવવાનો તર્ક ઉપયોગમાં લેવો વગેરે ગણી શકાય. આ બધી બાબતોને સામૂહિક રીતે અભ્યાસ પદ્ધતિઓ કહેવાય છે. અર્થશાસ્ત્રમાં પણ યોગ્ય અભ્યાસ પદ્ધતિ જોઈએ અને દરેક અર્થશાસ્ત્રી કોઈક સ્વરૂપની અભ્યાસ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. દરેક વિજ્ઞાનમાં કેટલાંક કારણોના આધારે અનુમાનો અથવા તારણો કાઢવામાં આવતાં હોય છે. આ કારણો કાલ્પનિક સ્થિતિઓ અથવા વાસ્તવિક હકીકતોનાં અવલોકનો અથવા બંનેના સંયોજનો રૂપે મળે છે. આવાં કારણો વચ્ચેના સંબંધમાંથી કોઈક પરિણામને શોધી કાઢવામાં આવે છે અને તે ખાસ પરિબળો વચ્ચેના ચોક્કસ સંબંધના એક વિધાનના રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. આવા વિધાનને એ વિજ્ઞાનનો નિયમ અથવા સિદ્ધાંત કહેવાય છે. દરેક વિજ્ઞાનમાં આવા સંખ્યાબંધ સિદ્ધાંતો હોય છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં વિષયવસ્તુ એક સામાજિક ઢાંચામાં માનવ વર્તણૂક અંગેની હોય છે. સમાજથી અલગ રહેતા લોકો જેવા કે પહાડોમાં એકાંતમાં વસતા ઋષિઓની વર્તણૂકનો અભ્યાસ કરવામાં આવતો નથી. સમાજની વ્યક્તિઓના - વ્યક્તિગત કે સામૂહિક - કાર્યો સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર બની જાય છે. વિવિધ કારણો અને બળોના પરિણામે સર્જાતી સમાજના સભ્યોની પ્રવૃત્તિઓને નક્કી કરવાનો પ્રયાસ થાય છે, અને વિવિધ કારણો તથા બળોના પ્રતિસાદ રૂપે અપેક્ષિત વર્તણૂકના પરિણામને એક તારણ રૂપે રજૂ કરવામાં આવે છે. આ તારણો વલણનાં વિધાનો હોય છે અને સામાજિક સિદ્ધાંતો તરીકે ઓળખાય છે.

અર્થશાસ્ત્ર એક સામાજિક વિજ્ઞાન છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો તેથી સામાજિક સિદ્ધાંતોના એક ભાગરૂપ છે. આલ્ફ્રેડ માર્શલનાં શબ્દોમાં સમાજના સભ્યોની વર્તણૂકના એ ભાગને આપણે અલગ પાડીએ છીએ કે જેનો અંતિમ મુખ્ય ઉદ્દેશ આર્થિક છે. આવા મુખ્ય ઉદ્દેશને નાણાંમાં વ્યક્ત થતી કિંમતના સંદર્ભમાં સમજી શકાય. એ ઉદ્દેશને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કહી શકાય. આમ છતાં અર્થશાસ્ત્ર અને અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનો વચ્ચેની આ રીતે વ્યક્ત થતી ભેદરેખા હંમેશાં સ્પષ્ટ હોતી નથી. ઘણી વખત એક પ્રવૃત્તિ આર્થિક અને બિનઆર્થિક ઉદ્દેશોને નજર સમક્ષ રાખીને પણ થતી હોય છે. પરિણામે, શુદ્ધ અને જેને પૂર્ણ વજૂદવાળા કહી શકાય તેવા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ઘડવા ઘણા મુશ્કેલ હોય છે.

2.4.1 નિગમન તર્ક પદ્ધતિ (ઇન્ડક્ટિવ) અને પ્રમાણધારિત તર્ક પદ્ધતિ (ડિડક્ટિવ) તર્કશાસ્ત્ર

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો ઘડવામાં અર્થશાસ્ત્રીઓ બે પરંપરાને અનુસર્યા છે. ખાસ અનુમાનો કરીને અને વિવિધ આર્થિક એકમો બુદ્ધિપૂર્વક વર્તશે એવું માનીને પરિણામો શોધવાં. આ દાખલામાં જો ધારણાઓ સંતોષાય તો 'પરિણામો'ની આગાહી શક્ય બને છે. (બુદ્ધિપૂર્વકની વર્તણૂક વિશે આપણે એકમ 1માં અગાઉ શીખી ગયા છીએ.) આ ધારણાઓ સંપૂર્ણપણે અવાસ્તવિક હોઈ શકે અથવા વાસ્તવિક સ્થિતિની નજીકની સ્થિતિને વ્યક્ત કરતાં હોય પણ આ ધારણાઓ ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ થવી જોઈએ. આ પ્રકારની તર્ક પદ્ધતિને અનુમાન આધારિત તર્ક પદ્ધતિ (ડિડક્ટિવ લોજિક) કહેવાય છે. અહીં સિદ્ધાંત પ્રથમ રજૂ થાય અને વ્યક્તિગત પ્રવૃત્તિઓ તેને અનુરૂપ હોવી જોઈએ. અનુમાન આધારિત તર્ક પદ્ધતિનો ખાસ દાખલો વિખ્યાત માગનો નિયમ પૂરો પાડે છે. આ નિયમમાં કહેવાયું છે કે 'અન્ય બાબતો યથાવત્ રહે તો,' વસ્તુની માગનો જથ્થો અને વસ્તુની કિંમત વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ પ્રવર્તે છે. જો કિંમત ઘટે તો માગ વધે અને તેથી ઊલટું કિંમત વધે તો માગ ઘટે છે. એકમ 6 અને 7માં આનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવા મળશે.

આવા અનુમાન આધારિત (ડિડક્ટિવ) તર્કની સામે કેટલાક ચિંતકો અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો શોધવા માટે બીજા છેડાનો અભિગમ કેળવે છે. અનુમાનો/ધારણાઓ કરવાને બદલે વિવિધ પરિસ્થિતિમાં આર્થિક એકમોની પરેખર આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની માહિતી એકત્ર કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, હકીકતલક્ષી માહિતીઓ સૌ પહેલાં એકત્ર કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિને હકીકતલક્ષી અભ્યાસ પદ્ધતિ અર્થાત્ ઇન્ડક્ટિવ તર્ક કહેવાય છે. આ અભ્યાસ પદ્ધતિના ઉપયોગનો જાણીતો દાખલો ઍજલના નિયમ દ્વારા મળે છે. પરિવારોના અંદાજપત્રોના અભ્યાસો કરીને ઍજલે તારણ કાઢ્યું કે પરિવારની આવકમાં

વધારો થાય છે તેમ તે પરિવારનું આવશ્યક વસ્તુઓ ખરીદવા પાછળના ખર્ચનું પ્રમાણ ઘટે છે, જ્યારે આરામી અને વિલાસી વસ્તુઓ પાછળના ખર્ચનું પ્રમાણ વધે છે. મોટા ભાગની ધંધાકીય પેઢીઓ આ પ્રકારની અભ્યાસ પદ્ધતિને વધુ પસંદ કરે છે. બંને પદ્ધતિઓને પોતપોતાના ગુણદોષ હોય છે. ડિડક્ટિવ પદ્ધતિ માણસની વર્તણૂક અંગે ઘણા સિદ્ધાંતો તારવવામાં ઉપયોગી બને છે. આપણા અભ્યાસ માટે સૈદ્ધાંતિક પાયાની રચના આ પદ્ધતિથી થાય છે. બીજી બાજુ, વાસ્તવિકતાથી આ સિદ્ધાંતો જુદા પડે છે અને તેને પૂરેપૂરા લાગુ કરી શકાતા નથી. ઇન્ડક્ટિવ તર્ક આર્થિક એકમોની ખરેખરી પ્રવૃત્તિઓના અવલોકન ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી વાસ્તવિકતાને આ પદ્ધતિ હેઠળનાં તારણો વધુ વફાદાર હોય છે. આ કારણના લીધે જ મોટા ભાગની ધંધાકીય પેઢીઓ આ પ્રકારની હકીકતલક્ષી અભ્યાસ પદ્ધતિને વધુ પસંદ કરે છે, અને તેથી જ વેપારી પેઢીઓ આવા હકીકતલક્ષી અભ્યાસો કરાવે છે. પોતાની વસ્તુની ગુણવત્તા અને કિંમતમાં ફેરફાર થશે અથવા વસ્તુ અંગેના વિજ્ઞાપનમાં ફેરફાર કરશે તો પેઢીની આવી વસ્તુની માગમાં કેવો ફેરફાર થશે તે એ અંગેના હકીકતલક્ષી અભ્યાસ દ્વારા નક્કી કરી શકાય છે. અર્થતંત્રના વિવિધ વર્ગો જેવાં કે ઉપભોક્તાઓ, મૂડીરોકાણકારો, ખેડૂતો, ઉત્પાદકો વગેરેના પ્રતિસાદ વિશેની જાણકારી સરકારને પોતાના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માટે જરૂરી નીતિવિષયક પગલાં નક્કી કરવામાં સહાય પૂરી પાડે છે.

આમ છતાં, હકીકતલક્ષી અભ્યાસની પદ્ધતિની પણ તેની પોતાની મર્યાદાઓ છે. અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ, આપણી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ આર્થિક તેમ જ બિનઆર્થિક પરિબલો દ્વારા દોરવાય છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો માત્ર આર્થિક ચલ પરિમાણોના ફેરફારોની અસરને વ્યક્ત કરે છે. આમ છતાં બિનઆર્થિક ચલ પરિમાણોમાં પણ ફેરફારો થતા હોય છે અને તેથી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો હકીકતલક્ષી તર્ક ઉપરથી તારવવામાં આવ્યા હોય તો તે સિદ્ધાંતો ભવિષ્ય માટે હંમેશાં સાચા ઠરતા નથી.

અર્થશાસ્ત્રમાં અનુમાન આધારિત તેમ જ હકીકતલક્ષી અભ્યાસ પદ્ધતિઓ અર્થતંત્ર અને તેની કામગીરીની આપણી સમજણની પુરવણી કરવામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. બધા પ્રસંગો માટે તેમાં કોઈ પણ સંપૂર્ણ કે આદર્શ પદ્ધતિ હોતી નથી. બંને પદ્ધતિઓ સાથે મળીને એકબીજી વિશ્લેષણ પદ્ધતિઓને સુધારવામાં ઉપયોગી બને છે. અર્થશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનના વિકાસમાં અને તેને વધુ ઉપયોગી બનાવવામાં બંને પદ્ધતિઓ મદદરૂપ બને છે. આખરી વિશ્લેષણમાં અનુમાન આધારિત પદ્ધતિ અને હકીકત આધારિત પદ્ધતિઓ એકરૂપ બની રહે છે. હકીકતલક્ષી અભ્યાસ પદ્ધતિ અનુમાનના તર્ક માટે વધુ પ્રસ્તુત ધારણાઓને પસંદ કરવામાં ઉપયોગી બને છે, જ્યારે અનુમાન આધારિત પદ્ધતિઓ વાસ્તવિકતાનું વધુ અર્થપૂર્ણ અર્થઘટન કરવામાં આપણને મદદ કરે છે.

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની ઘણી મર્યાદાઓ જોવા મળે છે. આથી તેનો ઉપયોગ ચોક્કસ આગાહી કરવામાં થઈ શકે નહીં. આપણે એ વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની આ મર્યાદાઓ કારણ-પરિણામના સંબંધ જે રીતે સમજાવાય છે તેમાંથી નથી પેદા થતી. પણ આ મર્યાદાઓ 'કારણો' કઈ રીતે પસંદ કરવામાં આવે છે, તેમાંથી સર્જાય છે. આ વિધાનની વિગતો તપાસવાથી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની મર્યાદાઓને વધારે સારી રીતે સમજી શકાશે :

પ્રથમ : ભૌતિક વિજ્ઞાનોની માફક અર્થશાસ્ત્રમાં અંકુશ હેઠળ પ્રયોગો શક્ય હોતા નથી એ વાત આપણે યાદ રાખવી જોઈએ. અર્થશાસ્ત્ર માનવીઓ અને તેમની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરે છે, જેમાં પસંદગીની પરિસ્થિતિઓને અલગ તારવીને પ્રતિભાવોને સીમિત કરી શકાતા નથી.

બીજું : આપણી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર વિશાળ સંખ્યાનાં પરિબલોનો પ્રભાવ પડે છે અને તે બધાંને તપાસવા શક્ય નથી. ઘણી વખત તો એ બધાંને ઓળખવાનું પણ શક્ય હોતું નથી. ખરેખરા વ્યવહારમાં તેથી અર્થશાસ્ત્રીએ પોતાના વિવેકપૂર્ણ મૂલ્યાંકનનો ઉપયોગ કરીને સૌથી અગત્યનાં પરિબલ/કારણને પસંદ કરવું પડે છે અને તેની સામેનાં આર્થિક એકમોમાં પ્રતિસાદને શોધવાની કોશિશ કરવી પડે છે.

ત્રીજું : ઘણી વખત એવું બને છે કે અંતિમ પરિણામ જાણવા મળે તે પહેલાં તે પરિણામ માટેનાં કારણોમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. કેટલાંક કારણો અસ્તિત્વમાં રહેતાં નથી અને નવાં પરિબલો અસ્તિત્વમાં આવે છે. બદલાતાં કારણોના ઉદાહરણ તરીકે વસ્તુ ઉપર કરવેરા લાદવામાં આવે અને કેટલાક કરવેરા પાછા ખેંચાય છે, જે વસ્તુનું ઉત્પાદન થતું હોય તે ઉત્પાદક એકમમાં હડતાળ પડે છે, અવેજની વસ્તુની શોધ થાય વગેરે ગણી શકાય.

2.4.2 'અન્ય પરિબલો યથાવત્ રહે છે'ની શરત

આ બધાં કારણોને લીધે જ અર્થશાસ્ત્રના નિયમોનું વિધાન રજૂ કરતી વખતે શરતો અને ધારણાઓ કરવાં પડે છે. આવી શરતો અને ધારણાઓને વ્યક્ત કરવા માટે 'અન્ય પરિબલો યથાવત્ રહે તો' જેવી શરત

મુકાય છે. આવા શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે ન કહેવામાં આવ્યા હોય તોપણ એ શબ્દો કહેવાયા છે એવું માની લેવાનું હોય છે. આ શરતનું વિધાન એવું સમજાવે છે કે એક વખત સિદ્ધાંતમાં દર્શાવેલાં કારણો કામ કરતાં થાય ત્યારે તે કારણોમાં (પરિબળોની કામગીરીમાં) જ્યાં સુધી સિદ્ધાંતમાં વ્યક્ત કરેલ પરિણામ ન આવે ત્યાં સુધી બાહ્ય પરિબળો દ્વારા કોઈ વિક્ષેપ પડતો હોવો જોઈએ નહીં. આપણે નોંધવું જોઈએ કે અન્ય વિજ્ઞાનોમાં પણ આવી શરત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં હોય જ છે. અન્ય વિજ્ઞાનોમાં ‘અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે’ જેવી શરત ‘પ્રયોગશાળામાં નિયંત્રિત વાતાવરણ’ની માફક કામ કરતી હોય છે. પણ અર્થશાસ્ત્રમાં આવી રીતે શરતને પરિપૂર્ણ કરી શકાતી નથી. નિયંત્રિત પરિસ્થિતિઓ હેઠળ આપણે ‘આર્થિક પ્રયોગો’ કરી શકતા નથી. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો વિવિધ બળોના પ્રતિસાદરૂપે વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓને સમજાવતાં વિધાનો હોય છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ કઈ પરિસ્થિતિમાં પ્રતિસાદ કામ કરે છે તે જાણવા કેટલાક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરતા હોય છે. આવો એક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત એ છે કે દરેક આર્થિક એકમ વિવિધ આર્થિક પરિબળો સામેનો પોતાનો પ્રતિસાદ બુદ્ધિપૂર્વકની પસંદગીના માપદંડના આધારે નક્કી કરે છે (એકમ 1માં આ ખ્યાલથી આપણે વાકેફ થયા છીએ). આનો અર્થ એ થાય છે કે ‘પ્રતિસાદ’ એવી રીતે નક્કી થાય છે કે જેથી આર્થિક એકમના હિતને ઉત્તમ રીતે પરિપૂર્ણ કરે. દાખલા તરીકે ઉપભોક્તા પોતાની ખરીદીમાંથી મહત્તમ શક્ય તુષ્ટિગુણ મેળવી શકે તેવી રીતે જ તે આપેલ ખર્ચ કરવાનું પસંદ કરે છે. ઇજારદાર પેઢી વસ્તુનાં એકમોનું એવું ઉત્પાદન અને વસ્તુની એવી કિંમત પસંદ કરશે કે જેથી તેનો નફો મહત્તમ હોય (Optimisation) ઇષ્ટમનો સિદ્ધાંત પણ આવું માર્ગદર્શન આપે છે જેમાં ઓછામાં ઓછા ખર્ચે વધુમાં વધુ લાભ મળે તેવી પરિસ્થિતિ ‘ઇષ્ટમ’ સ્થિતિ ગણવામાં આવે છે.

2.4.3 સમતુલા

સમતુલાનો ખ્યાલ પણ અર્થશાસ્ત્રમાં વિશ્લેષણનું એક અગત્યનું સાધન છે. વારંવાર તેનો ઉપયોગ થાય છે, તેથી આપણે તેનાથી વાકેફ થવું જોઈએ. સાધારણ રીતે વસ્તુની કિંમત જેવું કોઈક આર્થિક પરિમાણ ઘણાંબધાં બળોના પરિણામે બંને દિશામાં ફેરફાર પામે છે. જ્યારે આ બળો સામસામાં સમતુલામાં હોય ત્યારે આર્થિક ચલ પરિમાણનું મૂલ્ય બદલાતું બંધ થાય છે. આમ, કોઈ પણ આર્થિક ચલ પરિમાણમાં ફેરફાર ન થાય તેવી સ્થિતિ એટલે સમતુલા.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-1

1. અનુમાનશાસ્ત્રનો તર્ક અને હકીકતલક્ષી તર્ક વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. ‘ઇષ્ટમ’નો ખ્યાલ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. સાચું છે કે ખોટું તે જણાવો :

(i) ચોક્કસતાપૂર્વકની આગાહી કરવામાં અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ થાય છે. ....

(ii) વિવિધ બળો સામેના પ્રતિસાદ પાડતી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને તેના પરિણામને સમજાવતું વિધાન એટલે અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત. ....

(iii) અવલોકન કરેલી હકીકતોના આધારે હકીકતલક્ષી તર્ક કામ કરે છે. ....

- (iv) અનુમાન આધારિત તર્ક વિશિષ્ટ કારણો ઉપર આધાર રાખીને કામ કરે છે. ....
- (v) અનુમાન આધારિત તર્કમાં બધી જ ધારણાઓ અવાસ્તવિક હોય છે. ....
- (vi) બાકીના સામાજિક સિદ્ધાંતોથી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને હંમેશાં અલગ પાડી શકાય છે. ....
- (vii) ભૌતિક વિજ્ઞાનોના સિદ્ધાંતો જેટલા ચોક્કસ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો હોતા નથી. ....
- (viii) અર્થશાસ્ત્રનો દરેક સિદ્ધાંત 'અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહેશે' એવી શરત હેઠળ જ કામ કરે છે. ....
- (ix) જે બળો વડે કોઈ એક આર્થિક ચલ પરિમાણ નક્કી થાય છે તે બળો સામસામે સમતુલામાં આવે છે ત્યારે આપેલ આર્થિક ચલ પરિમાણ પણ સમતુલામાં હોય છે. ....

2.5 વસ્તુલક્ષી વિરુદ્ધ આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર

આપણે જાણીએ છીએ કે અર્થશાસ્ત્ર એક સામાજિક વિજ્ઞાન છે અને માણસની ભૌતિક જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટેની તેની વર્તણૂકનો તેમાં અભ્યાસ થાય છે. આ સંદર્ભમાં એક અભિપ્રાયભેદ પેદા થાય છે કે શું અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ માત્ર આર્થિક હકીકતો અને આર્થિક તર્ક પૂરતો સીમિત રાખવો જોઈએ કે અર્થશાસ્ત્રનો ઉપયોગ સમાજના સભ્યો કે માનવીની ભૌતિક સુખાકારીમાં અને અર્થતંત્રની કામગીરીમાં સુધારો કરવા માટે થવો જોઈએ ? વસ્તુલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર શબ્દ માત્ર આર્થિક સિદ્ધાંતોની રચના કરવા તથા વાસ્તવિકતાનું વર્ણન કરવા માટે જ કામ કરે છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સૈદ્ધાંતિક અનુમાનોમાંથી તારવવામાં આવે કે નોંધેલી હકીકતોમાંથી, ગમે તે પદ્ધતિ હોય પણ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો 'શું છે' તેની જ સમજૂતી આપે છે. આ સિદ્ધાંતો એવો કોઈ ફેંસલો નથી આપતા કે આર્થિક વિશ્લેષણના પરિણામો ઈચ્છનીય છે કે સુધારવા લાયક છે.

આની સામે આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર એટલું સ્વીકારે છે કે અર્થતંત્ર કદી સંપૂર્ણ હોતું નથી પણ તેની કામગીરીનાં પરિણામોને હંમેશાં સુધારી શકાય છે. એ તો તદ્દન સામાન્ય હકીકત છે કે અર્થતંત્રમાં તાત્કાલિક ઉકેલ માગતી ઘણી સમસ્યાઓ હોય છે. આવી સમસ્યાઓમાં ભાવોમાં ફેરફારો, રોજગારીનું પ્રમાણ, કેટલાક નીપજકોની અછત, આવક અને સંપત્તિની વહેંચણીમાં અસમાનતા અને બીજી કેટલીક આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં મેળવેલ જ્ઞાન અર્થતંત્રની કામગીરીને સુધારવા માટે ઉપયોગમાં લેવાનું અભિપ્રેત છે. સુધારાનાં લક્ષ્યાંકો રજૂ થાય છે અને જે નીતિવિષયક પગલાંથી એ લક્ષ્યો સિદ્ધ થાય તેની રચના થાય છે. આમ, આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં 'શું હોવું જોઈએ' તેનો પણ અભ્યાસ થાય છે. આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર ઉપયોગલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર છે. અહીં અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ફળદાયી ગણાય છે અને તેનો એક કળા તરીકે ઈષ્ટ પરિણામોનાં ચોક્કસ લક્ષ્યો મેળવવા માટે ઉપયોગ થાય છે. આદર્શલક્ષી વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ બતાવી આપે છે કે એ મૂલ્યાંકનલક્ષી ફેંસલો માગે છે એટલે કે શું અનિષ્ટ અને અનિચ્છનીય છે તેની સામે શું સારું છે અને ઈષ્ટ છે તેનો ભેદ પાડવો પડે છે. આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્રીઓ માટે ખાસ સમસ્યા એ હોય છે કે તેમની વચ્ચે સર્વસમંત સમાન ઉદ્દેશો હોતા નથી. પરિણામે, દરેક અર્થશાસ્ત્રી પોતાની પસંદગીઓ મુજબનાં નિરાકરણો રજૂ કરે છે. આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે વસ્તુલક્ષી તેમ જ આદર્શલક્ષી બંને વિજ્ઞાનોમાં આપણે હકીકતો, સિદ્ધાંતો અને નિયમોનો ઉપયોગ કરતાં હોઈએ છીએ. વધુમાં વસ્તુલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં આપણે સિદ્ધાંતોની રચના આગળ અટકી જઈએ છીએ જ્યારે આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં આપણા પસંદ કરેલા ઉદ્દેશો માટે આપણે સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની તરફેણમાં દલીલ એ કરવામાં આવે છે કે તેમાં આપણી ભૌતિક સુખાકારી માટે આપણે ચિંતિત રહીએ છીએ અને આપણા ભાવિને અને અર્થતંત્રની કામગીરીને આપણે સુધારવા માટે કોશિશ કરવાની રહે છે.

પરિણામે કેવળ અભ્યાસ ખાતર આપણે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો નથી. એના બદલે આપણે અર્થશાસ્ત્રનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તેથી વસ્તુલક્ષી વિજ્ઞાનના બદલે આપણે આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની પસંદગી કરવી જોઈએ.

2.6 એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર

એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર - બંને પદો એકત્રીકરણની કક્ષાના મુદ્દા સાથે સંકળાયેલા છે. એટલે કે, આર્થિક વિશ્લેષણમાં ક્યાં આર્થિક એકમો અને તેનાં ચલ પરિમાણોને એકીસાથે આવરી લેવાં. એક છેડે એક જ આર્થિક એકમની વર્તણૂક અને પ્રતિસાદનું વિશ્લેષણ થાય છે, તો બીજે છેડે સમગ્ર અર્થતંત્રનું વિશ્લેષણ થાય છે. માઈકોસ (એકમ) અને મેક્રોસ (સમગ્રલક્ષી) બંને પદો ગ્રીક શબ્દોમાંથી લેવાયા છે જેનો અર્થ અનુક્રમે નાનું અને મોટું એમ છે.

એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અર્થતંત્રના પ્રાથમિક એકમો જેવાં કે એક જ વસ્તુનું કિંમત નિર્ધારણ અથવા એક જ ઉપભોક્તા કે એક જ પેઢીની વર્તણૂકનો અભ્યાસ કરે છે. આપણે કોઈ એક સાધારણ ઉપભોક્તા અને ઉપભોગની કોઈ એક વસ્તુનો દાખલો લઈ શકીએ. એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર વસ્તુઓની કિંમતના ફેરફાર, અન્ય વસ્તુની કિંમતના ફેરફાર, વ્યક્તિની તેની આવક, તેની રુચિ વગેરેમાં થતા ફેરફારના પરિણામે તે ઉપભોક્તાની ઉપભોગ માગમાં કેવા ફેરફાર સર્જાય છે તેનો અભ્યાસ કરે છે. એવી જ રીતે, એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં પેઢીની પોતાની વસ્તુનું કિંમત નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે તેનો પણ અભ્યાસ થાય છે. સાધન એકમની કિંમત કેવી રીતે નક્કી થાય છે તેનો અભ્યાસ પણ એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્રનો ભાગ જ છે.

આની સામે સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં મોટા એકત્રીકૃત આર્થિક એકમોના સમૂહનો અભ્યાસ થાય છે, જે સમગ્ર દેશના અર્થતંત્ર સુધી વિસ્તરે છે. કેન્નેથ બોલ્ડિંગના શબ્દોમાં, વ્યક્તિગત એકમોના બદલે સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં સમગ્ર આર્થિક પદ્ધતિની સરેરાશો તેમ જ વિવિધ એકત્રીકૃત નિર્દેશકોનો અભ્યાસ થાય છે. અહીં આપણે આર્થિક એકમોના સમૂહ અને આર્થિક ચલ પરિમાણોના સમૂહોનો અભ્યાસ કરીએ છીએ. જેમ કે, સમગ્રલક્ષી ચલ પરિમાણોમાં રાષ્ટ્રીય આવક, રોજગારી, સામાન્ય ભાવસપાટી, વસ્તુ/સેવાના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાહો (આયાતો-નિકાસો વગેરે), કુલ બચતો અને મૂડીરોકાણ અને એવાં બધાંનો સમાવેશ થાય છે. એક જ પેઢી કે ઉદ્યોગનો અભ્યાસ એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર છે ત્યારે સમગ્ર ક્ષેત્રનો કે ક્ષેત્રોનો અભ્યાસ સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર છે.

એકમલક્ષી અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રનું પૂરકપણું : એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર- બંનેને પોતપોતાનું મહત્વનું સ્થાન છે અને તેઓ પરસ્પર આધારિત છે. બંનોનો અભ્યાસ ઉપયોગી છે. પ્રથમ, આધુનિક અર્થતંત્ર એક અત્યંત ગૂંચવણભરી પદ્ધતિ છે કે જેમાં મોટી સંખ્યામાં બળો એકબીજા સાથે આંતરક્રિયા કરતાં હોય છે. તે બધાંનો એકીસાથે અભ્યાસ કરવાનું શક્ય નથી. આવો અભ્યાસ કરવા માટે વિભાગીય કે આંશિક અભ્યાસમાંથી સમગ્ર અર્થતંત્ર સુધી પહોંચવું પડે. વ્યક્તિગત એકમો અને તેના નાના સમૂહોનો અભ્યાસ કરવાની જરૂરિયાત એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા સમજાવે છે. બીજું, અર્થતંત્રનો એક આખી વ્યવસ્થા તરીકે અભ્યાસ કરવાની જરૂરિયાત સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રની ઉપયોગિતા સમજાવે છે. અર્થતંત્રના ભાગરૂપ-અંગરૂપ એકમોની તંદુરસ્તી તથા સમૃદ્ધિ(એટલે કે આર્થિક એકમ તથા આર્થિક એકમો તથા આર્થિક એકમોના નાના સમૂહ-વ્યક્તિગત ઉદ્યોગની તંદુરસ્તી અને સમૃદ્ધિ)ની ખાતરી તો જ મળી શકે જો સમગ્ર અર્થતંત્રની કામગીરી ઉત્તમ હોય.

આમ છતાં, આપણે યાદ રાખવાનું છે કે એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્રનાં તારણોને સુધાર્યા વિના સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર સુધી લંબાવી શકાતાં નથી. આનું કારણ એ છે કે વ્યક્તિગત આર્થિક એકમોની પ્રવૃત્તિઓનાં પરિણામોનો સરવાળો થઈ શકતો હોતો નથી. એના બદલે આવાં પરિણામો વિરોધાભાસ દર્શાવે છે અને તેથી આખરી પરિણામને બદલી નાખે છે. દા.ત., એક વ્યક્તિ પોતાની બચત વધારે છે અને ખર્ચ ઘટાડે છે, તેથી તે પોતાની સંપત્તિના સંચયમાં ઉમેરો કરે છે. પણ જો દરેક વ્યક્તિ આમ કરે તો માગમાં અને પરિણામે કિંમતોમાં ઘટાડો થાય છે. પરિણામે ઉત્પાદન પણ ઘટે. એ જ રીતે એક વ્યક્તિ આપેલ કિંમતે વસ્તુ વધારે ખરીદે છે. જો મોટી સંખ્યામાં વ્યક્તિઓ આવી રીતે ખરીદી વધારશે તો કિંમત ઊંચી જશે. બેન્ક થાપણનો દાખલો લો. વ્યક્તિગત થાપણદાર પોતાની થાપણ ઉપાડી લઈને ખાતું બંધ કરી શકે છે. પણ જો બધા થાપણદારો એકીસાથે પોતાની થાપણો ઉપાડી લેવાની કોશિશ કરશે તો બેન્ક તેમને થાપણ ચૂકવી શકે નહીં અને નિષ્ફળ પણ જઈ શકે.

સમગ્ર ચર્ચાના સમાપનમાં એટલું કહી શકાય કે એકમલક્ષી આર્થિક વર્તણૂકોનો સરવાળો સીધી લીટીની રીતે થઈ શકે નહીં અને તે રીતે સમગ્રલક્ષી આર્થિક વર્તણૂક જાણી શકાય નહીં. આમ કરવામાં

વિરોધાભાસો નડે છે. આમ છતાં એકમલક્ષી આર્થિક એકમોનો અભ્યાસ ઘણી સ્થિતિમાં સમગ્રલક્ષી અર્થતંત્રને સમજવામાં ઉપયોગી બને છે. દા.ત., ભારતના નાના ઉદ્યોગોમાં વિશાળ માંદગીનો અનુભવ થાય છે. આથી વ્યક્તિગત આર્થિક એકમ(ઉદ્યોગ-એકમ)નો અભ્યાસ કરી બીમારીનાં કારણો જાણી અને ઉપાયો સૂચવવાથી ઉદ્યોગની માંદગીની સમસ્યા હલ કરી શકાય છે.

2.7 સ્ટોક્સ અને ફ્લોઝ - જથ્થા અને પ્રવાહો

આર્થિક ચલ પરિમાણો બે પ્રકારના હોય છે : (1) સ્ટોક્સ અર્થાત્ જથ્થો અને (2) પ્રવાહો. જથ્થાના રૂપમાં ચલ પરિમાણ એટલે કોઈ પણ એક સમયબિંદુએ અને નહીં કે સમયગાળામાં માપી શકાય તેવો જથ્થો. પ્રવાહ રૂપમાં ચલ પરિમાણ સમયગાળા દરમિયાન અને નહીં કે સમયબિંદુએ માપી શકાય તેવો જથ્થો. આપણે સંખ્યાબંધ આર્થિક ચલ પરિમાણોનો પરિચય કરેલો છે. તે ચલ પરિમાણો કાં તો જથ્થાના રૂપમાં ચલ પરિમાણ છે અથવા પ્રવાહરૂપમાં ચલ પરિમાણ છે. નાણાંનો જથ્થો અને સંપત્તિનો જથ્થો - આ બંને દાખલા લો. આ બંને સમયબિંદુએ જ માપી શકાય છે. આથી આ બંને સ્ટોક-ખ્યાલો છે. પ્રવાહ-ચલ પરિમાણના દાખલા ઉત્પાદન અને બચત, ખર્ચ, આવક, વેચાણ, ખરીદી વગેરે દ્વારા મળે છે. આ ચલ પરિમાણો સમયગાળામાં જ માપી શકાય છે. કારખાનાનું ઉત્પાદન મહિના દીઠ આટલાં એકમોનું છે એમ કહેવાય. વ્યક્તિની આવક કોઈ એક સમયબિંદુની આવક નથી હોતી, પણ ચોક્કસ સમયગાળા માટેની આવક હોય છે. પ્રવાહ-ખ્યાલમાં કોઈક મૂલ્ય સમયગાળામાં જ જોઈ શકાય છે. આપણે માગ અને પુરવઠાના ખ્યાલો વિશે જાણીએ છીએ. આ બંને પણ પ્રવાહ ખ્યાલો રૂપી ચલ પરિમાણો છે. વસ્તુની માગ હંમેશાં ચોક્કસ આપેલ સમયગાળા દરમિયાન હોય છે. એ જ રીતે પુરવઠો પણ ચોક્કસ સમયગાળામાં જ હોય છે. આપણે નોંધવું જોઈએ કે અર્થશાસ્ત્રમાં ઘણી વખત બંને ખ્યાલો - સ્ટોક અને પ્રવાહ - એકસાથે પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે.

2.8 સ્થિત અને ગતિશીલ અર્થશાસ્ત્ર

આ બંને પદો આર્થિક વિશ્લેષણની પદ્ધતિઓનો ભેદ સમજાવે છે. સ્થિત વિશ્લેષણ(એટલે કે સ્થિત અર્થશાસ્ત્ર)માં આર્થિક પદ્ધતિનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને અચલ અને અપરિવર્તનશીલ ગણવામાં આવે છે. તેને અર્થતંત્રના 'પેરામિટર્સ' - એટલે કે ધારી લીધેલાં સ્થિર ચલ પરિમાણો - પણ કહે છે, અને તેમાં જનસંખ્યા, રુચિ, ઉત્પાદન પદ્ધતિ, બજાર સંગઠનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આપેલ પેરામિટર્સ સાથે સમતુલાની સ્થિતિ પસંદ કરવામાં આવે છે. પછી બધાં ચલ પરિમાણોમાંથી પસંદગીનાં ચલ પરિમાણોમાં ફેરફારને માન્ય ગણી બાકીનાં પરિબળો યથાવત્ રહે છે તેવી શરત મૂકવામાં આવે છે. ફેરફાર થતાં ચલ પરિમાણો પદ્ધતિમાં કામ કરે છે તેના પરિણામે નવી સમતુલા સ્થપાય છે. આ રીતે નવી સમતુલા શોધવા માટેની બે શરતો છે : (1) પેરામિટર્સમાં કોઈ ફેરફાર નહીં અને (2) બાકીના ચલ પરિમાણો યથાવત્ રહેશે (અનુમાનો) તે બંને લાદવામાં આવે છે. આવી વિશ્લેષણ પદ્ધતિને સ્થિત વિશ્લેષણ પદ્ધતિ કહે છે. આ પદ્ધતિ ઉપયોગમાં લઈએ ત્યારે સ્થિત અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થાય છે. આ પદ્ધતિમાં બે સમતુલા સ્થિતિની તુલના થાય છે. તેથી આ પદ્ધતિને તુલનાત્મક સ્થિત વિશ્લેષણ પદ્ધતિ પણ કહેવાય છે. આ પદ્ધતિના સુધારેલા સ્વરૂપમાં અનુમાનો સ્થિર હોવાની ધારણા દૂર કરવામાં આવે છે. અનુમાનોમાં ફેરફારને ધ્યાનમાં લેવાય છે, પણ આવા ફેરફારને અનુમાનિત દરે જ ફેરફાર થશે એવી મર્યાદામાં રાખવામાં આવે છે. આ રીતે જ્યાં જ્યાં મૂળ સમતુલાની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે ત્યાં ત્યાં નવી સમતુલાની સ્થિતિ અંદાજ શકાય છે.

આની ઊલટી અભ્યાસ પદ્ધતિમાં ગતિશીલ અર્થશાસ્ત્ર અથવા વિશ્લેષણ પદ્ધતિમાં અનુમાનો તેમ જ અન્ય ચલ પરિમાણો, બંનેનો ફેરફાર માન્ય ગણવામાં આવે છે. પરિણામે, મૂળ સમતુલાના આધારે નવી સમતુલા શોધવાનું શક્ય બનતું નથી. ગતિશીલ વિશ્લેષણમાં તેથી અર્થતંત્રમાં વિવિધ ચલ પરિમાણોમાં પોતાની રીતે જ ફેરફારો થાય છે તેવું માનવામાં આવે છે તેથી આંગાહી શક્ય નથી. મૂળ સ્થિતિની સરખામણીમાં નવી સ્થિતિને અંદાજવાની એક માત્ર રીત શોધવામાં આવે છે. અહીં ફેરફારનો માર્ગ નોંધીને નવી સ્થિતિ નક્કી કરવામાં આવે છે. બધાં જ નિર્ણાયક ચલ પરિમાણોમાં ફેરફારને ગ્રાહ્ય ગણી તે ફેરફારને નોંધી 'નવી સ્થિતિ' નક્કી કરવાની કોશિશ કરવામાં આવે છે.

આપણે જાણવું જોઈએ કે વાસ્તવમાં અર્થતંત્રમાં જોવા મળતા ફેરફારો ગતિશીલ જ હોય છે, તેમાં આગાહી ન થઈ શકે તેવા ફેરફારો સતત થતા જ રહે છે. આધુનિક અર્થતંત્ર માટે આ વધુ સાચું છે કારણ કે જ્યાં વિકાસની પ્રક્રિયાને વેગ આપવા સતત પ્રયાસ થતા હોય છે અને તેના ઉપર બાકીના વિશ્વના પ્રભાવ સતત પડતા હોય છે. આમ હોવા છતાં, સ્થિત વિશ્લેષણ પદ્ધતિને તેના પોતાના ફાયદા છે. તેનાથી દરેક ચલ પરિમાણને કેવી રીતે ધ્યાનમાં લેવાય તે શીખવા મળે છે.

2.9 વૈકલ્પિક ખર્ચ

વૈકલ્પિક ખર્ચ જેવું પદ વિનિમયના ભાગરૂપે કોઈક વસ્તુને ગુમાવવાના રૂપમાં કોઈક વસ્તુને મેળવવાનું ખર્ચ નક્કી કરવાનું સૂચવે છે. સમગ્ર અર્થતંત્રને અથવા કોઈ એક આર્થિક એકમને થતા કોઈ પણ લાભનું વૈકલ્પિક ખર્ચ હોય છે. જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં સાધનોની અછતની સ્થિતિમાંથી આ હકીકતનો ઉદ્ભવ થાય છે. વૈકલ્પિક ખર્ચના ખ્યાલને ઘણી રીતે સમજાવી શકાય છે. ઉપલોક્તા માટે નાણાંમાં કિંમત ચૂકવવી પડે છે તે કોઈક વસ્તુ ખરીદવાનું વૈકલ્પિક ખર્ચ દર્શાવી શકે છે. પણ આખરી હકીકતમાં, કોઈક વસ્તુ/વસ્તુઓ ખરીદવા માટે તે ઉપલોક્તાએ અમુક વસ્તુ ખરીદવાની તક જતી કરવી પડે જ છે. તે ખરીદાયેલ વસ્તુનું વૈકલ્પિક ખર્ચ સૂચવે છે. એ જ રીતે માનો કે કોઈ વ્યક્તિ પોતાની આવકમાંથી અમુક રકમની બચત કરે છે. આવી બચતનું વૈકલ્પિક ખર્ચ ચાલુ ઉપભોગમાં મુકાતા કાપ દ્વારા માપી શકાય છે. આથી ઊલટું ચાલુ વપરાશનું વૈકલ્પિક ખર્ચ જતી કરાતી બચત (ભાવિ વપરાશનાં રૂપમાં) દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. ઉછીનું નાણું આપનાર માટે સંભવિત વૈકલ્પિક મૂડીરોકાણમાંથી મળનાર વળતર જતું કરવું પડે છે, તેના દ્વારા ધિરાણનું વૈકલ્પિક ખર્ચ જાણી શકાય છે. ઉત્પાદક સાધન માટે તે સાધનના સંભવિત વૈકલ્પિક ઉપયોગના લાભને જતો કરવો પડે, તે જતો કરાતો લાભ સાધનનો આપેલ ઉપયોગ થાય છે તેનું વૈકલ્પિક ખર્ચ બતાવે છે. આને સાધનની ફેરબદલી કિંમત પણ કહેવાય છે. ઉત્પાદક માટે 'અ' વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવાથી અન્ય વૈકલ્પિક ઉત્પાદન જતું કરવું પડે છે તેના દ્વારા 'અ' વસ્તુના ઉત્પાદનનું વૈકલ્પિક ખર્ચ જાણી શકાય છે.

આમ, વૈકલ્પિક ખર્ચનો ખ્યાલ એક વિશાળ અને વ્યાપક ઉપયોગવાળો ખ્યાલ છે. આપણી તમામ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે કેમ કે મર્યાદિત સાધનો વડે આપણે બધું જ ઉત્પાદિત કરી શકીએ નહીં. વિવિધ સંદર્ભમાં, વૈકલ્પિક ખર્ચ વિકલ્પના સંભવિત લાભની ક્ષતિ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આવા વિકલ્પના સંભવિત લાભની ક્ષતિ નાણાં-ખર્ચ, વૈકલ્પિક ઉત્પાદન, વૈકલ્પિક આવક/વળતર, વૈકલ્પિક તુષ્ટિગુણ, ગમે તે સ્વરૂપમાં માપી શકાય છે. વધુમાં, કેટલાક કિસ્સામાં વૈકલ્પિક ખર્ચ નાણાંમાં વ્યક્ત થઈ શકે છે, જ્યારે અન્ય કિસ્સામાં આમ થઈ શકતું નથી.

વૈકલ્પિક ખર્ચના ખ્યાલનો સમગ્ર અર્થતંત્રમાં પણ ઉપયોગ છે. અર્થતંત્રમાં જે જોઈએ તે સઘળાનું ઉત્પાદન શક્ય હોતું નથી. આથી અમુક વસ્તુનું ઉત્પાદન તો જ શક્ય બને છે, જો અન્ય વસ્તુનું ઉત્પાદન જતું કરવામાં આવે. આપણે એકમ 1માં ઉત્પાદન શક્યતા વક્રથી વાકેફ થયા. તેમાં આપણે જોયેલું કે દારૂગોળાના વધારાના એકમનું ઉત્પાદન માખણના અમુક એકમોના ઉત્પાદનને જતું કરવાથી જ શક્ય બનતું હતું. યાદ રાખવાનું એ છે કે કોઈ પણ કિસ્સામાં વૈકલ્પિક ખર્ચ સ્થિર હોતું નથી. સાધારણ રીતે કોઈ એક વસ્તુના વધારા સાથે તેના વૈકલ્પિક ખર્ચમાં વધારો થતો જોવા મળે છે. અલબત્ત, અન્ય પરિબળોનો પણ પ્રભાવ પડતો હોય છે. તે પરિબળોના ફેરફારો કોઈ પણ વસ્તુના વૈકલ્પિક ખર્ચમાં ફેરફાર કરે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-3

1. સાચું છે કે ખોટું તે જણાવો :

- શું હોવું જોઈએ તેનો વસ્તુલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં અભ્યાસ થાય છે. ....
- આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં નીતિવિષયક પગલાની ભલામણ કરવા માટે મૂલ્યાંકનના ફેંસલાની પદ્ધતિ રજૂ થાય છે. ....
- ખાસ આર્થિક સમસ્યા માટે દરેક અર્થશાસ્ત્રી એકસરખો ઉપાય સૂચવે છે. ....
- વસ્તુલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં વાસ્તવિકતાનો અભ્યાસ થાય છે. ....

- (v) એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં તારણોનું સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર સુધી વિસ્તરણ થઈ શકે છે. ....
- (vi) માગ અને પુરવઠો સ્ટોક-ખ્યાલો છે. ....
- (vii) તુલનાત્મક સ્થૈતિક વિશ્લેષણમાં બે સમતુલાની સ્થિતિની તુલના થાય છે. ....
- (viii) અર્થતંત્રને અથવા વ્યક્તિગત આર્થિક એકમને થતો કોઈ પણ લાભ કોઈક વૈકલ્પિક ખર્ચ હોય છે. તે વિધાન હંમેશાં સાચું હોતું નથી. ....
- (ix) અર્થતંત્રમાં કોઈ પણ વસ્તુનું વૈકલ્પિક ખર્ચ હંમેશાં સ્થિર હોય છે. ....

2. 'અ' અને 'બ'ને જોડો :

અ	બ
(i) વ્યક્તિગત પેઢી અને ઉદ્યોગનો અભ્યાસ	(અ) વસ્તુ વિનિમય
(ii) કોઈ એક સમયબિંદુએ જે માપી શકાય છે તે ચલ પરિમાણ	(બ) સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર
(iii) અર્થતંત્રના આખા ક્ષેત્રનો અભ્યાસ	(ક) સીમાંત તુષ્ટિગુણ
(iv) સમયગાળા દરમિયાન માપી શકાય તે ચલ પરિમાણ	(ડ) અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે તો
(v) વસ્તુમાં રહેલી જરૂરિયાતને સંતોષવાની શક્તિ	(ઈ) પ્રવાહ-ચલ પરિમાણ
(vi) એક વધારાના એકમના ઉપભોગમાંથી મળતો વધારાનો સંતોષ	(ફ) એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર
(vii) અન્ય બાબતો યથાવત્ રહે તો	(ગ) તુષ્ટિગુણ
(viii) સફરજનનો ઈંડા સામે વિનિમય	(હ) સ્ટોક-ચલ પરિમાણ

2.10 સારાંશ

તુષ્ટિગુણ, મૂલ્ય, વિનિમય, સંપત્તિ, વસ્તુ, પુરવઠો, માગ, ઉપભોગ, સીમાંત વગેરે શબ્દોનો અર્થશાસ્ત્રમાં આર્થિક પરિભાષા તરીકે સામાન્યતઃ ઉપયોગ થાય છે.

વસ્તુઓ અને સેવાઓના પ્રવાહોની બનેલી આર્થિક પદ્ધતિ તરીકે અર્થતંત્રને સમજી શકાય છે. પરિવારો, ધંધાકીય પેઢીઓ, સરકાર વગેરે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો વચ્ચે આ ચક્રાકાર પ્રવાહો ચાલે છે. દરેક આર્થિક એકમ અન્ય પાસેથી પોતાની જરૂરિયાતનું નીપજક ખરીદે છે, અને પોતાના ઉત્પાદન વડે તેને ચુકવણી કરે છે. આર્થિક પદ્ધતિમાં આ હકીકતનું ઘણું મહત્ત્વ છે.

વિવિધ કારણો અને બળોના પ્રતિસાદ રૂપે આર્થિક એકમો જે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેને અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સમજાવે છે. આ સિદ્ધાંતો વલણોનાં વિધાનો છે. સમાજના સભ્યો તરીકે માનવીની વર્તણૂકને આ સિદ્ધાંતો સમજાવે છે. આ સિદ્ધાંતો સામાજિક સિદ્ધાંતોના ભાગરૂપ છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અનુમાન આધારિત તેમ જ હકીકત આધારિત તર્કની મદદથી રચાયા હોય છે. અનુમાન આધારિત તર્કમાં ધારણાઓ અથવા કારણો પસંદ કરી તેના આધારે તારણો કાઢવામાં આવે છે. ધારણાઓ અથવા તારણો હંમેશાં વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ કરતાં નથી. બીજી બાજુ હકીકત આધારિત તર્કમાં હકીકતો એકઠી કરીને વિવિધ બળો અને ઉદ્દીપનો સામેના પ્રતિસાદરૂપે આર્થિક એકમોની વર્તણૂકના સ્વરૂપને શોધી કાઢવા પ્રયાસ થાય છે. બંને અભિગમોનો ઉપયોગ થવો જોઈએ કે જેથી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સુધારી શકાય અને મજબૂત કરી શકાય, અને અર્થતંત્રની કામગીરીને સમજી શકાય.

નિયંત્રિત પ્રયોગો કરી શકાતા નથી અને માનવ વર્તણૂક આગાહી ન થઈ શકે તેવા ફેરફારોને આધીન હોય છે તેથી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ આગાહીઓ કરવામાં ન થઈ શકે. વધુમાં, વાસ્તવિકતા ઘણી સંકુલ હોય છે કે તેમાં કામ કરતાં બધાં જ બળો/કારણોને અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો તારવવામાં ધ્યાનમાં લેવાનું શક્ય હોતું નથી. વધુમાં, ઘણાખરા કિસ્સામાં આખરી પરિણામ આવે તે દરમિયાન કેટલાંક બાહ્ય બળો પ્રક્રિયામાં ભંગાણ પાડે છે. આ કારણના લીધે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતના દરેક વિધાનમાં એક શરત અભિપ્રેત હોઈ છે અને તે એ કે, “અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે તો.”

‘વસ્તુલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર’ શબ્દ આર્થિક વિશ્લેષણનો એવો ભાગ છે કે જે માગ વાસ્તવિકતાનું વર્ણન કરે છે અને તારણો ઈષ્ટ છે કે નહીં તે અંગે કંઈ કહેતાં નથી. આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર, બીજી તરફ,

જે હોવું જોઈએ તેનો પણ અભ્યાસ કરે છે. સમાજના પસંદ કરેલા ઉદ્દેશોના સંદર્ભમાં તેમાં વાસ્તવિકતાને જોવામાં આવે છે અને તે ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવાના ઉપાયો સૂચવે છે.

એકમલક્ષી અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર એકત્રીકરણની કક્ષા સાથે સંકળાયેલા છે. એમાં આર્થિક એકમો અને તેમાં કામ કરતાં ચલ પરિમાણોને કેટલી હદ સુધી ધ્યાનમાં લેવા તે નક્કી થાય છે. એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર વ્યક્તિગત આર્થિક એકમો તથા તેના નાના સમૂહની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રતિસાદનો અભ્યાસ કરે છે. સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં આર્થિક એકમોના મોટા સમૂહો - તેના એકત્રીકૃત ચલ પરિમાણો સરેરાશોનો અને સમગ્રલક્ષી ચલ પરિમાણોનો અભ્યાસ થાય છે. એકમલક્ષી તેમ જ સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રને બંનેને પોતાનું સ્થાન છે અને બંનેનો અભ્યાસ થવો જોઈએ.

આર્થિક ચલ પરિમાણોને સ્ટોક અને ફ્લો એમ બે વિભાગમાં વહેંચી લેવામાં આવે છે. સ્ટોક(જથ્થાના રૂપમાં) ચલ પરિમાણ સમયબિંદુએ જ માપી શકાય છે. ફ્લો-ચલ પરિમાણ-પ્રવાહ ચલ પરિમાણ સમયગાળામાં માપી શકાય છે. ઘણી વખત બંને ખ્યાલોનો એકીસાથે પણ ઉપયોગ કરવો જરૂરી ગણાય છે.

સ્થિર અર્થશાસ્ત્ર અથવા ગતિશીલ અર્થશાસ્ત્ર આર્થિક વિશ્લેષણની પદ્ધતિ છે કે જેમાં અર્થતંત્રના અમુક ચલ પરિમાણોને સ્થિર ધારી લેવામાં આવે છે. 'અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહેશે તો' જેવી શરત પણ મૂકવામાં આવે છે. તેના આધારે મૂળ સમતુલા અને નવી સમતુલાની તુલના કરવામાં આવે છે. ગતિશીલ અર્થશાસ્ત્રમાં અથવા ગતિશીલ વિશ્લેષણમાં અર્થતંત્રનાં અનુમાનોમાં પણ ફેરફાર થઈ શકે છે અને અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે છે તે શરત પણ રદ કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં કોઈ એક ચલ પરિમાણની એક સ્થિતિ સાથે કે મૂળ સ્થિતિ સાથે તુલના કરવામાં આવે છે. આ માટે ફેરફારના માર્ગને નક્કી કરવો પડે છે.

કોઈ પણ વસ્તુનો વૈકલ્પિક ખર્ચ તે વસ્તુની સાથે અન્ય વસ્તુને જતી કરવાથી જાણી શકાય છે. આર્થિક પદ્ધતિની દરેક બાબતમાં વૈકલ્પિક ખર્ચનો ખ્યાલ લાગુ પડે છે. વૈકલ્પિક ખર્ચ નાણાકીય ખર્ચ, વૈકલ્પિક ઉત્પાદન, વૈકલ્પિક આવક અથવા વળતરના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થઈ શકે છે. એકમલક્ષી તેમ જ સમગ્રલક્ષી કક્ષાએ વૈકલ્પિક ખર્ચના ખ્યાલનો ઉપયોગ થાય છે.

2.11 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સરેરાશ તુષ્ટિગુણ : કુલ તુષ્ટિગુણ ભાગ્યા વસ્તુના કુલ એકમો.

વસ્તુવિનિમય : વસ્તુસેવાના બદલામાં આપેલ અન્ય વસ્તુસેવાની આપલે.

અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે તો : અર્થશાસ્ત્રના દરેક સિદ્ધાંતમાં અભિપ્રેત એક શરત - આખરી પરિણામ આવે તે પહેલાં બાહ્ય પરિબળો વિક્ષેપ પાડતાં નથી તેવી ધારણા.

આવશ્યક જરૂરિયાતો : ઉત્પાદક શક્તિ વધારવા અથવા જિંદગીને વધુ આરામદાયક બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતી વસ્તુઓ.

ઉપભોગ : કોઈ પણ જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે વસ્તુના તુષ્ટિગુણનો વપરાશ.

અનુમાન આધારિત તર્ક : કારણો અથવા અનુમાનો પસંદ કરીને પરિણામો શોધવાની વિશ્લેષણ પદ્ધતિ.

માગ : આપેલ કિંમતે ચોક્કસ સમયબિંદુએ ગ્રાહક ખરીદવા તૈયાર થાય તે વસ્તુનાં એકમો.

ગતિશીલ અર્થશાસ્ત્ર (આર્થિક ગતિશીલતા) : સ્થિર ધારી લેવાયેલા ચલ પરિમાણોમાં તેમ જ અન્ય પરિબળોમાં ગમે તે ફેરફાર થાય છે એવું માનીને થતા આર્થિક વિશ્લેષણની પદ્ધતિ. અભ્યાસ હેઠળના ચલ પરિમાણની સ્થિતિ તેના ફેરફારનો માર્ગ શોધીને નક્કી કરવામાં આવે છે.

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો : વિવિધ વલણો સમજાવતાં વિધાનો. વિવિધ બળો અને ઉદ્દેશોનો સામેનાં આર્થિક એકમોના પ્રામાણિત અથવા તારવેલા પ્રતિસાદનાં વલણો.

વિનિમય મૂલ્ય : કોઈ પણ વસ્તુ બજારમાં જે મેળવી શકે તે કિંમત.

પ્રવાહ ચલ પરિમાણ : સમયગાળામાં માપી શકાય તે ચલ પરિમાણ.

હકીકતલક્ષી તર્ક : હકીકતલક્ષી માહિતીના આધારે વિવિધ બળો અને ઉદ્દેશોનો સામે આર્થિક એકમોની વર્તણૂકના સ્વરૂપને શોધી કાઢવાની વિશ્લેષણ પદ્ધતિ.

મધ્યવર્તી વસ્તુ : ઉત્પાદનમાં વપરાતાં નીપજકો.

વિલાસી વસ્તુઓ : સામાજિક મોભા કે દરજ્જા માટેની વસ્તુઓ.

સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર : સમગ્ર અર્થતંત્ર અથવા તેના મોટા હિસ્સાની ફાળવણીનો અભ્યાસ કરતી અર્થશાસ્ત્રની એક શાખા.

સીમાંત : કોઈ પણ ચલ પરિમાણના એક વધુ એકમ(છેલ્લું એકમ)નું મૂલ્ય.

સીમાંત તુષ્ટિગુણ : વસ્તુના એક વધુ એકમના ઉપભોગમાંથી મળતો વધારાનો સંતોષ.

અભ્યાસ પદ્ધતિ : વિશ્લેષણનાં સાધનો, પાયાની માહિતીના એકત્રીકરણ અને ઉપયોગ અને લાગુ કરવામાં આવતા તર્કને દર્શાવતી પદ્ધતિ.

એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર : આર્થિક વિશ્લેષણની એવી શાખા કે જે વ્યક્તિગત આર્થિક એકમ અથવા તેના નાના સમૂહનો અભ્યાસ કરે છે અને જેમાં વ્યક્તિગત વસ્તુની કિંમત વગેરે એકમલક્ષી ચલ પરિમાણોને ધ્યાનમાં લેવાય છે.

નાણાં વિનિમય : નાણાં સામે વસ્તુ/સેવાનું વેચાણ.

આવશ્યક જરૂરિયાતો : પાયાની આવશ્યક જરૂરિયાતો સંતોષવા ઉપભોગમાં લેવાતી વસ્તુઓ.

સામાન્ય : કોઈ પણ ચલ પરિમાણના સૌથી વધુ વખત જોવા મળતા વલણની સામાન્ય સ્થિતિ.

આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર : આર્થિક વિશ્લેષણનો એવો ભાગ કે જે 'શું હોવું જોઈએ' તેનો અભ્યાસ કરે છે અને વર્તમાન સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારી શકાય તેના ઉકેલો દર્શાવે છે.

વૈકલ્પિક ખર્ચ : જતા કરાતા બીજા શ્રેષ્ઠના વિકલ્પનો લાભ પસંદ કરેલા વિકલ્પનું વિકલ્પાર્થી ખર્ચ છે.

વસ્તુલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર : આર્થિક વિશ્લેષણનો એવો ભાગ કે જે 'શું છે' તેનો અભ્યાસ કરે છે, પણ તે ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ તેના તરફ ધ્યાન આપતો નથી, અને વર્તમાન આર્થિક સ્થિતિને સુધારવાના ઉકેલો સૂચવતો નથી.

સ્થૈતિક અર્થશાસ્ત્ર (તુલનાત્મક સ્થૈતિક વિશ્લેષણ) : વિશ્લેષણની એક પદ્ધતિ કે જેમાં મૂળ સમતુલા અને નવી સમતુલાની સ્થિતિની તુલના કરવામાં આવે છે. એ માટે અર્થતંત્રની પાયાની બાબતો બદલાતી નથી એવી ધારણા કરવામાં આવે છે.

સ્ટોક-ચલ પરિમાણ : સમયબિંદુને ધ્યાનમાં રાખીને જેનું માપ થઈ શકે છે તે ચલ પરિમાણ.

પુરવઠો : આપેલ સમયગાળા દરમિયાન ચોક્કસ કિંમત વેચનાર દ્વારા વેચાણ માટે મૂકવામાં આવતો વસ્તુના એકમોનો જથ્થો.

કુલ તુષ્ટિગુણ : વસ્તુનાં બધાં જ એકમોના ઉપભોગમાંથી મળતો કુલ સંતોષ.

ઉપયોગિતા મૂલ્ય : વસ્તુનો તુષ્ટિગુણ.

તુષ્ટિગુણ : વસ્તુની જરૂરિયાતને સંતોષવાની શક્તિ કે જે ઉપભોક્તાને સંતોષ આપે છે.

2.12 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-1

- (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) ખોટું (vi) સાચું (vii) ખોટું (viii) સાચું (ix) ખોટું (x) સાચું (xi) ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-2

- (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) સાચું (iv) સાચું (v) ખોટું (vi) ખોટું (vii) સાચું (viii) સાચું (ix) સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-3

- (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) ખોટું – જો અનુમાનો વાસ્તવિક હશે તો જ તે વાસ્તવિકતાનું નિરૂપણ કરશે અન્યથા ઉપયોગી તારણો વિના માત્ર તેમાં સાચો તર્ક હશે. (v) ખોટું (vi) ખોટું (vii) સાચું (viii) સાચું (ix) ખોટું
- (i) ફ (ii) હ (iii) બ (iv) ઈ (v) ગ (vi) ક (vii) ડ (viii) અ

2.13 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) વસ્તુલક્ષી અને આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો. કયા અર્થશાસ્ત્રને શા માટે પસંદ કરવું જોઈએ ?
- (2) ટૂંકનોંધ લખો :
  - (અ) સમતુલાનો ખ્યાલ
  - (બ) અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોની મર્યાદાઓ
  - (ક) 'અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે તો'
  - (ડ) ફેરફારનો માર્ગ શોધવો.
- (3) તફાવત સમજાવો :
  - (અ) એકમલક્ષી અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર
  - (બ) સ્થૈતિક અને ગતિશીલ અર્થશાસ્ત્ર
- (4) દરેક આધુનિક અર્થતંત્ર ગતિશીલ હોય છે તે માટેનાં કારણો જણાવો.
- (5) કયા વિવિધ સ્વરૂપમાં વિકલ્પથી ખર્ચ વ્યક્ત થાય છે - ઉપભોક્તા માટે, ઉત્પાદક માટે, સાધન માલિક માટે ?

નોંધ : આ પ્રશ્નો આ એકમની વિગતોને વધુ સારી રીતે સમજવામાં ઉપયોગી બનશે. જવાબો લખવા કોશિશ કરો. પણ જવાબો યુનિવર્સિટીને મૂલ્યાંકન માટે મોકલશો નહીં. એ માત્ર તમારા સ્વાધ્યાય માટે જ છે. .

એકમ 3 આર્થિક પદ્ધતિઓ (Economic Systems)

રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રાસ્તાવિક
- 3.2 આર્થિક પદ્ધતિ
- 3.3 આર્થિક પદ્ધતિનાં વિવિધ સ્વરૂપો
- 3.4 મૂડીવાદ
  - 3.4.1 મૂડીવાદનો ઉદ્ભવ
  - 3.4.2 મૂડીવાદનાં લક્ષણો
  - 3.4.3 મૂડીવાદી અર્થતંત્રની કામગીરી અને ભાવતંત્ર
  - 3.4.4 મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં આધુનિક કોર્પોરેશન
- 3.5 સમાજવાદ
  - 3.5.1 સમાજવાદની રચના
  - 3.5.2 સમાજવાદનાં લક્ષણો
  - 3.5.3 સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં આયોજનનો ફાળો
- 3.6 મિશ્ર અર્થતંત્ર
  - 3.6.1 મિશ્ર અર્થતંત્રનાં લક્ષણો
  - 3.6.2 મિશ્ર અર્થતંત્ર શા માટે ?
  - 3.6.3 મિશ્ર અર્થતંત્રની મર્યાદાઓ
- 3.7 સારાંશ
- 3.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 3.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

3.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કરવાથી આટલું કરી શકશો—

- આર્થિક પદ્ધતિનાં વિવિધ સ્વરૂપોને ઓળખવાં.
- મૂડીવાદી, સમાજવાદી અને મિશ્ર આર્થિક પદ્ધતિનાં લક્ષણો જાણવાં.
- મૂડીવાદી, સમાજવાદી અને મિશ્ર અર્થતંત્રની કામગીરી સમજાવવી.

3.1 પ્રાસ્તાવિક

રોજ-બ-રોજની વાતોમાં આપણે ઘણી વખત 'મૂડીવાદ', 'સમાજવાદ' અને 'મિશ્ર અર્થતંત્ર'નો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. વિવિધ દેશોમાં આવી આર્થિક પદ્ધતિઓ જોવા મળે છે. આ એકમમાં આ પદ્ધતિઓ ખરેખર શું છે તે વિશે આપણને જાણવા મળશે. આપણને વધુમાં એ પણ જાણવા મળશે કે કેવી રીતે આવી પદ્ધતિઓ ઉદ્ભવી કે રચવામાં આવી અને તેમની કામ કરવાની સામાન્ય પદ્ધતિ કઈ છે. આપણને એ પણ જાણવા મળશે કે એક આર્થિક પદ્ધતિથી બીજી આર્થિક પદ્ધતિમાં બજારતંત્ર તેમ જ રાજ્યના આયોજન મંડળની ભૂમિકા કેવી રીતે જુદી પડે છે.

3.2 આર્થિક પદ્ધતિ

આગળના વિભાગમાં આપણે આર્થિક પદ્ધતિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે આર્થિક પદ્ધતિઓની વિગતો આ એકમના અભ્યાસનો વિષય છે. પરંતુ આ ચર્ચા કરતાં પહેલાં આર્થિક પદ્ધતિનો ખરેખર શું અર્થ થાય છે, તે આપણે સમજીએ. આર્થિક પદ્ધતિનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો અથવા તેની રચના કેવી રીતે થઈ તે આપણે જાણીશું. સાધનો અને જરૂરિયાતો વચ્ચેની અમસતુલામાંથી પેદા થતી મૂળભૂત સમસ્યા

નિવારવા દરેક દેશમાં કોઈક આર્થિક પદ્ધતિ કામ કરતી હોય છે. આ વાત આપણે પહેલા એકમમાં જાણી. આમ સંસ્થાઓ, પદ્ધતિઓ અને વ્યવસ્થાની કુલ ગોઠવણીને આર્થિક પદ્ધતિ અથવા અર્થતંત્ર કહેવાય છે. આવી ગોઠવણીઓ અમર્યાદિત જરૂરિયાતો સામેની સાધનોની અછત નિવારવા અને જરૂરિયાતોને પસંદ કરવામાં ઉપયોગી બને છે. બીજા શબ્દોમાં, જે ગોઠવણી દ્વારા સમાજમાં શું ઉત્પાદન કરવું, કેવી રીતે ઉત્પાદન કરવું, કોના માટે ઉત્પાદન કરવું તે નક્કી થાય છે તેને આર્થિક પદ્ધતિ કહે છે. આવી રીતે આર્થિક પદ્ધતિના ખ્યાલને સમજવો તે વધુ પડતું સાદું ગણાય. વધારે વૈજ્ઞાનિક ઢબે આર્થિક પદ્ધતિની વ્યાખ્યા કરીએ તો, ઉત્પાદક બળો અને ઉત્પાદનના સાધનની માલિકીની ચોક્કસ વ્યવસ્થા હેઠળના ઉત્પાદનના સંબંધને આર્થિક પદ્ધતિ કહેવાય. આથી, કોઈ પણ સમાજમાં આર્થિક પદ્ધતિના સ્વરૂપને સમજવા આપણે સમાજમાં પ્રવર્તતાં ઉત્પાદક બળો અને ઉત્પાદનનાં સંબંધોને સમજવાં પડશે. આ બાબતોની વિગતો જોઈએ :

ઉત્પાદનનાં બળો : ટકી રહેવા માટે માણસને આહાર, વસ્ત્ર, મકાન અને ઘણી અન્ય વસ્તુઓ અને સેવાઓ જોઈએ. તેણે આ બધું ઉત્પાદિત કરવા શ્રમનો ઉપયોગ કરવો પડે. આપણે જાણીએ છીએ કે ઉત્પાદન કરવામાં એકલા શ્રમનો ઉપયોગ ચાલી શકે નહીં. શેરડી, તેલીબિયાં, કાચું લોખંડ, કોલસો, ઓજારો, યંત્રો, મકાનો વગેરેનો ઉપયોગ કરીને જ માનવીની જરૂરિયાતની વસ્તુનું ઉત્પાદન શક્ય બને છે. જેના વડે માનવીને ઉપયોગી વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન શક્ય બને છે તે બધી ચીજોને ઉત્પાદનનાં સાધનો કહેવાય છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોને વિશાળ વર્ગોમાં વહેંચી દેવાય છે : પ્રથમ કેટેગરીમાં ઉત્પાદનનાં એવાં સાધનોનો સમાવેશ થાય છે કે જેના ઉપર શ્રમનો સીધો ઉપયોગ થાય છે. કપાસ, તેલીબિયાં, રસાયણો, ખનીજ પદાર્થો કાચા માલના રૂપમાં આ વિભાગમાં આવે છે. આ બધાંને શ્રમના ઉદ્દેશો કહેવાય. યંત્રો, ઓજારો, અને આવી અન્ય મૂડી સ્વરૂપની ચીજો શ્રમનાં ઓજારો કહેવાય. ઓજારો સિવાય શ્રમને રસ્તા, ફેક્ટરીનાં મકાનો, બંદરો અને સ્ટોરેજ જોઈએ જેને શ્રમનાં સાધનો કહેવાય છે.

બધા સમાજોમાં, પછી તે પ્રાથમિક હોય કે આધુનિક, ઉત્પાદનનાં સાધનો અને શ્રમ વચ્ચે સતત આંતરક્રિયા ચાલતી જ હોય છે, જે આવા સમાજમાં ઉત્પાદક બળોને જન્મ આપે છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે યંત્રો અને ઓજારોમાં નોંધપાત્ર સુધારો થવા પામ્યો છે. હકીકતમાં, આજે શ્રમનાં ઓજારોમાં અગાઉ કરતાં ઘણું વધારે વૈવિધ્ય આવ્યું છે અને તેનો ઉપયોગ વધારે કૌશલ્ય માગે છે. સમગ્ર દલીલનું તાત્પર્ય એ છે કે સમય જતાં ઉત્પાદક બળોમાં વૃદ્ધિ થઈ છે અને નિર્દેશો એવા છે કે ભવિષ્યમાં હજુયે તેમાં ઉમેરો થશે.

ઉત્પાદનના સંબંધો : ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં માનવીઓ એકબીજા સાથે આંતરક્રિયા કરે છે અને તેમની વચ્ચે ચોક્કસ સંબંધ હોય છે. આ સંબંધોને ઉત્પાદનના સંબંધો કહેવાય છે. આવશ્યકતાપૂર્વક આ સંબંધનો આધાર ઉત્પાદક-સાધનોની માલિકી કોની છે અને શ્રમનો પુરવઠો પાડનાર વર્ગ કયો છે તેના ઉપર છે. બીજા શબ્દોમાં, ઉત્પાદનના સંબંધોનું સ્વરૂપ જમીન, ખનીજ પદાર્થો, ફેક્ટરીઓ, મશીનો વગેરેના માલિકો દ્વારા નક્કી થાય છે. જો ઉત્પાદનનાં આ સાધનોની માલિકી પસંદગીના ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોની હશે અને વિશાળ બહુમતી ધરાવતા લોકો શ્રમનો પુરવઠો પૂરો પાડનારા હશે તો સાધન માલિકોનો નાનકડો વર્ગ ખૂબ જ શક્તિશાળી વર્ગ હશે અને શ્રમિકોના વિશાળ વર્ગનું સમાજમાં ગૌણ સ્થાન હશે. હિતોના વિરોધાભાસના લીધે આ બંને જૂથના લોકો વચ્ચે સતત સંઘર્ષ થશે. આથી ઊલટું, જો ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી રાજ્યની હશે અને રાજ્ય લોકોના હિતમાં કામ કરતું હશે તો ઉત્પાદનના સંબંધો પરસ્પરના સંબંધ ઉપર આધાર રાખશે અને લોકોના એક જૂથ દ્વારા અન્ય વર્ગના લોકોના શોષણ માટે અવકાશ રહેશે નહીં.

ઉત્પાદક બળો અને ઉત્પાદનના સંબંધો વચ્ચે સહકાર અને સંઘર્ષ : સમય જતાં જનસંખ્યામાં વધારો થયો છે, સાથે સાથે માણસના જ્ઞાન અને જાગૃતિમાં પણ વધારો નોંધાયો છે. આનાથી ઉત્પાદનમાં એકધારા વધારાને જાળવી રાખવાની આવશ્યકતા રહી છે. અગાઉના સમયમાં, જ્યારે ઉત્પાદક બળો પછાત હતાં, ત્યારે લોકો એકસાથે રહેતા અને ભેગા મળીને પોતાના ગુજરાન માટે કામ કરતા. પ્રાણીઓનો શિકાર કરીને સહિયારા શ્રમના લાભોની વહેંચણી શ્રમના પછાત સાધનો દ્વારા નક્કી થતી હતી. આથી ઊલટું, હવે ઉત્પાદક બળો ખૂબ જ વિકસિત બન્યાં છે. જે લોકો ઉત્પાદક સાધનોના માલિક છે, તેઓ સ્વયં શ્રમ પૂરો પાડતા નથી, એ લોકો બીજા પાસે શ્રમ કરાવે છે. ઉત્પાદનના આ સંબંધો ઉત્પાદનનાં બળો સાથે બંધ બેસે છે. જ્યાં સુધી આ બંને વચ્ચેનો તાલમેલ બન્યો રહે છે અને તેમાં વિક્ષેપ પડતો નથી ત્યાં સુધી આર્થિક પદ્ધતિ સ્થિર રહે છે. પરંતુ ઉત્પાદક બળોના વિકાસના કારણે

તેમના અને ઉત્પાદનના સંબંધો વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે કે તરત જ આર્થિક પદ્ધતિ જોખમાય છે. યુરોપમાં 18મી સદીમાં આવું બનવા પામ્યું હતું. સંખ્યાબંધ પંત્રોની શોધથી પ્રવર્તમાન જૂની વ્યવસ્થામાં સંઘર્ષ થયો. આધુનિક ફેક્ટરીઓ નાખવા માટે જૂની ખેતી આધારિત પ્રવૃત્તિને ગોણ કરી દેવી પડી. આગળની સામંતશાહી પદ્ધતિમાં જમીનના માલિકો હતા. અને ખરેખર ખેતીકામ બંધનયુક્ત શ્રમિકો એટલે કે ગુલામો દ્વારા થતું. આ ઉત્પાદનના સંબંધમાં ઔદ્યોગિકીકરણ માટે કોઈ સ્થાન ન હતું. આથી પ્રગતિશીલ ઉત્પાદક બળો અને ઉત્પાદનના તે વખતે પ્રવર્તમાન સંબંધો વચ્ચે ભંગાણ પડ્યું. આખરી પરિણામ સ્વરૂપે સામંતશાહી વ્યવસ્થા સમાપ્ત થઈ. નવી મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિનો ઉદ્ભવ થયો.

3.3 આર્થિક પદ્ધતિનાં વિવિધ સ્વરૂપો

આપણે ઇતિહાસમાંથી જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમાજમાં આજના જેવી આર્થિક પદ્ધતિ કામ કરતી ન હતી. જે ક્રમમાં વિવિધ આર્થિક પદ્ધતિનો ઉદ્ભવ થયો છે અથવા રચના થઈ છે તે નીચે મુજબ છે : 1. પ્રાથમિક સમાજ, 2. ગુલામી પ્રથાવાળી વ્યવસ્થા, 3. સામંતશાહી, 4. મૂડીવાદ 5. સમાજવાદ.

1. પ્રાથમિક સમાજ : માનવી વડે સ્થપાયેલ સૌ પ્રથમ વ્યવસ્થાને 'પ્રાથમિક સમાજ' કહી શકાય. કેટલાંક હજાર વર્ષ સુધી આ વ્યવસ્થાએ કામ આપ્યું હશે, અને છથી સાત હજાર વર્ષ પહેલાં જ નાશ પામી હશે. આ સમયગાળા દરમિયાન માણસ ઘણો નિર્બળ અને લાચાર હશે. શ્રમના ઓજારો આ યુગ દરમિયાન પ્રાથમિક સ્વરૂપનાં હતાં અને તેથી એકબીજા સાથે સહકાર રાખ્યા વગર માણસ પાસે બીજો કોઈ વિકલ્પ પણ ન હતો. સમૂહમાં લોકો શિકાર કરતા અને પોતાના સામૂહિક પુરુષાર્થના ફળના આધારે સામૂહિક જીવન ગુજારતા હતા. આવી પદ્ધતિમાં ખાનગી મિલકત ન હતી. સમય જતાં જ્યારે ઉત્પાદક બળોનો વિકાસ થયો અને માણસને ખેતી આવડી, તેથી ઉત્પાદનનાં સંબંધોમાં ફેરફાર થયો. નવી સ્થિતિમાં માણસ માટે પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વધારે ઉત્પાદન કરવાનું શક્ય બન્યું. આ વખતે ગુલામીની સંસ્થાનો ઉદ્ભવ થયો. આ વખતે જ ખાનગી માલિકીની મિલકત પણ સ્વીકાર્ય બની. ગુલામી અને મિલકતની ખાનગી માલિકીના ઉદ્ભવ સાથે વર્ગવિહીન પ્રાથમિક સમાજના સ્થાને સમાજ માલિક અને ગુલામ એવા બે વર્ગોમાં વહેંચાઈ ગયો.
2. ગુલામી પ્રથાવાળી વ્યવસ્થા : આ વ્યવસ્થામાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી એવી વ્યક્તિઓના હાથમાં હતી કે, જેનો ગુલામોના શ્રમ ઉપર પણ કાબૂ હતો. ગુલામી પ્રથાની શરૂઆતમાં માલિકો અને ગુલામો સાથે કામ કરતા. પણ સમય જતાં આ પ્રણાલીનો ત્યાગ થયો અને માત્ર ગુલામોને જ કામ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. ઉત્પાદનને માલિકો હડપ કરી જતા અને ગુલામોને અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા પૂરતું આપતા. ગુલામી પ્રથામાં ઉત્પાદકોનું કામ અચૂક ગુલામો કરતા. તેમને ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓ સુધારવાનો રસ ન હતો કેમ કે તેનાથી તેમને કશો ફાયદો ન હતો. સુધારેલી ટેક્નોલોજી અને ઊંચી ઉત્પાદકતાથી માત્ર માલિકોએ જ વધારાનું ઉત્પાદન પણ હડપ કરી લીધું હોત. આથી ગુલામી પ્રથા હેઠળના ઉત્પાદનના સંબંધો ઉત્પાદક બળોના વિકાસમાં અવરોધરૂપ બન્યા. આ વિરોધાભાસ અને માલિકો અને ગુલામો વચ્ચેનાં હિતોના સંઘર્ષથી આખરે આ પદ્ધતિ ભાંગી પડી. જે નવી પદ્ધતિ તેમાંથી વિકસી તે છે સામંતશાહી.
3. સામંતશાહી : ગુલામી પ્રથાના પતન પછી જે સામંતશાહી આવી તેમાં ઉત્પાદક બળોના વિકાસ માટે અવકાશ ઊભો થયો. સામંતશાહી હેઠળ જમીન ઉત્પાદનનું પ્રમુખ સાધન બન્યું અને તેની માલિકી રાજાની, સામંતોની અને ઉમરાવોની હતી. જે લોકો ખેતીકામમાં જોડાયેલા હતા પણ ખેતીની જમીનની માલિકી ધરાવતા ન હતા તેઓ વેઠિયા તરીકે ઓળખાતા હતા. વેઠિયાઓ જમીન ઉપર ખેતીકામ કરતા પણ ખેતીની જમીનની માલિકી જમીનદારોની હતી, અને તેમને પોતાના ગુજરાન પૂરતો હિસ્સો જમીનદારો આપતા. અન્ય વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કારીગરો અને વણકરો દ્વારા થતું હતું. તેઓના ઉત્પાદનથી મહદંશે સ્થાનિક માગ સંતોષાતી હતી. સમય જતાં જ્યારે આવી વસ્તુઓના બજાર વિકસ્યાં અને ઔદ્યોગિક ટેક્નોલોજી આગળ વધી ત્યારે ફેક્ટરી સ્થાપવાની જરૂર પડી. આમાંથી ઉત્પાદનના સંબંધો અને ઉત્પાદક બળો વચ્ચે વળી પાછો તાલમેલ ખોરવાયો. ફેક્ટરીમાં કામદારોની જરૂર પડવા લાગી. જો સામંતશાહી જમીનદારો વેઠિયાઓને

પોતાની પકડમાંથી છૂટા ન કરે તો કામદારોનો પુરવઠો ફેક્ટરી માટે ન મળે. આથી જ મૂડીવાદીઓએ પોતાના હિતમાં વેઠિયાઓને પોતાના હક માટે લડવા ઉશ્કેર્યાં. તેમાંથી આખરે સામંતશાહી વ્યવસ્થા તૂટી પડી. હવે જે નવી વ્યવસ્થા ઉદ્ભવી તેને આપણે મૂડીવાદ કહીએ છીએ.

4. મૂડીવાદ : ગુલામી પ્રથા અને સામંતશાહીની માફક મૂડીવાદ પણ ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી અને માણસના માણસ દ્વારા થતા શોષણ ઉપર જ કામ કરે છે. મૂડીવાદ હેઠળ ઉત્પાદક બળોએ આંખ આજી દે તેવો વિકાસ સાધ્યો છે અને પરિણામે શ્રમની ઉત્પાદકતામાં પણ ધરખમ વધારો નોંધાયો છે. આ આર્થિક પદ્ધતિમાં ઉત્પાદન મહદંશે બજાર માટે થાય છે. શરૂઆતના તબક્કામાં મૂડીવાદ વધુ સ્પર્ધાત્મક હતો, પણ સમય જતાં મોટાં કોર્પોરેશનો નાના ઉત્પાદકોને દૂર કરવામાં સફળ બન્યાં છે. આ કારણના લીધે જ આજની મૂડીવાદી પદ્ધતિમાં મોટા ઉત્પાદકોનું નાનકડું જૂથ દરેક વસ્તુના ઉત્પાદનની બાબતમાં પુરવઠાના પ્રમુખ/મોટા ભાગ ઉપર કાબૂ ધરાવે છે. રસપ્રદ વાત તો એ છે કે કામદારોની શ્રમશક્તિ એક વસ્તુ બની ચૂકી છે અને આના લીધે જ શ્રમનાં સાધનનું માલિકો દ્વારા શોષણ થઈ શકે છે. હકીકતમાં, મૂડીવાદી પદ્ધતિ વર્ગભેદ ઉપર જ આધારિત છે. એક બાજુ મકાનો, યંત્રો, કાચો માલ અને ઉત્પાદનની અન્ય સામગ્રી મૂડીવાદીઓની માલિકીની હોય છે, બીજી બાજુ શ્રમિકો પાસે પોતાના શ્રમ સિવાય કશુંય હોતું નથી. આ બંનેનાં હિતો પરસ્પર તાલમેલવાળાં રહેતાં નથી અને જેને આપણે વર્ગવિગ્રહ કહીએ છીએ તેમાં પરિણામે છે. જલદ વર્ગવિગ્રહ મૂડીવાદનું પતન નોતરે છે અને તે પછી જે નવી પદ્ધતિની રચના થાય છે, તે સમાજવાદ કહેવાય છે. આ જ એકમમાં આગળ ઉપર મૂડીવાદ વિશે વધારે વિગતો આપણે જોઈશું.

5. સમાજવાદ : મૂડીવાદના પતન પછીના તબક્કામાં સમાજવાદ આવે છે. સમાજવાદમાં સંઘર્ષ કરતા વર્ગો જોવા મળતા નથી. આવી પદ્ધતિ મૂડીવાદમાંથી ઉદ્ભવતી નથી. હકીકતમાં, યોજનાપૂર્વક તેની રચના કરવી પડે છે. સમાજવાદ હેઠળ ઉત્પાદનનાં સાધનો સાધારણ રીતે રાજ્યની માલિકીનાં હોય છે. આમ, ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી સામાજિક હોય છે. સમાજવાદી સમાજમાં શ્રમશક્તિ કોઈ ચીજ ગણાતી નથી. આથી કામદારોના શોષણનો અંત આવે છે. ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોના ખાનગી નફાને મહત્તમ કરવાના બદલે લોકોની સુખાકારીને પોષવા ઉત્પાદનનાં સાધનો વડે ઉત્પાદન હાથ ધરવામાં આવે છે. સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં બજારની ભૂમિકા મર્યાદિત હોય છે, જ્યારે આર્થિક આયોજનો ઉપર ઘણો આધાર રાખવામાં આવે છે. કેટલીક વખત આર્થિક આયોજન વહીવટીકરણ, તુમારશાહી અને ભ્રષ્ટાચારમાં પરિણમે છે. આ જ એકમમાં આગળ ઉપર સમાજવાદ વિશે પણ વધારે વિગતો જોઈશું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-1

1. વિવિધ આર્થિક પદ્ધતિઓ ગણાવો.

(i) .....

(ii) .....

(iii) .....

(iv) .....

(v) .....

2. મૂડીવાદ એટલે શું ?

.....
 .....
 .....

3. સમાજવાદ એટલે શું ?

.....
 .....

4. સાચું છે કે ખોટું તે જણાવો :

- (i) ઉત્પાદક બળો અને ઉત્પાદનના સંબંધો વચ્ચે તાલમેલ હોતો નથી ત્યારે આર્થિક પદ્ધતિ સ્થિર રહે છે. ....
- (ii) સામાજિક ઉત્ક્રાંતિમાં મૂડીવાદ છેલ્લી આર્થિક પદ્ધતિ છે. ....
- (iii) મૂડીવાદમાંથી સમાજવાદનો ઉદ્ભવ થાય છે. ....
- (iv) સમાજવાદ અગાઉની પદ્ધતિમાંથી ઉદ્ભવતો નથી, તેની રચના થાય છે. ....
- (v) ગુલામી આધારિત આર્થિક પદ્ધતિમાં શોષણ થાય છે. ....
- (vi) સામંતશાહીમાં ભૂમિ ઉત્પાદનનું પ્રમુખ સાધન હોય છે. ....
- (vii) પ્રાથમિક સમાજમાં વર્ગવિગ્રહ હતો. ....
- (viii) કામદારોના દષ્ટિકોણથી મૂડીવાદ આદર્શ પદ્ધતિ છે કેમ કે તેમાં કામદારોનાં શોષણ માટે અવકાશ હોતો નથી. ....

3.4 મૂડીવાદ

હવે આપણે મૂડીવાદ શબ્દથી પરિચિત છીએ. મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિની વધારે વિગતો હવે આપણે જોઈશું. ઘણી સંખ્યાના દેશોમાં વિશ્વમાં આજે મૂડીવાદી સ્વરૂપની આર્થિક પદ્ધતિ કામ કરે છે. કેટલાક જાણીતા મૂડીવાદી દેશોમાં યુ.એસ.એ., યુ.કે, ફ્રાંસ, પશ્ચિમ જર્મની અને જાપાન છે. જુદા જુદા દેશોમાં મૂડીવાદના અસ્તિત્વ અંગે સર્વસંમતિ છે, પણ તેની વ્યાખ્યા અંગે મતભેદ છે. ગ્રોમ્વેલ અને ઝેર્વોન્કીએ મૂડીવાદી પદ્ધતિને મુક્ત વિહારની પદ્ધતિ અર્થાત્ મુક્ત આર્થિક સાહસની પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવી છે. સ્પેન્સર્ટ અને વેબરના મત અનુસાર મૂડીવાદી પદ્ધતિ એવા દેશમાં કામ કરે છે કે જ્યાં લોકોમાં આર્થિક સાહસ, ગણતરી અને બુદ્ધિમતાનો જુસ્સો કામ કરતો હોય છે. હેમિલ્ટન અને નુસબામ જેવા ઇતિહાસકારોના જણાવ્યા મુજબ નફાને મહત્તમ કરવાના ઉદ્દેશો સાથે દૂરના બજાર માટે ઉત્પાદન થતું હોય તેવી વ્યવસ્થા એટલે મૂડીવાદ. સૌથી વધારે વૈજ્ઞાનિક અને આદર્શ વ્યાખ્યા કાર્લ માર્ક્સે આપી છે. માર્ક્સવાદી અભિગમ મુજબ મૂડીવાદની વ્યાખ્યા ઉત્પાદનની રીતના માપદંડથી કરવામાં આવી છે. તે મુજબ બે વર્ગો અસ્તિત્વમાં હોય છે : (1) મૂડીવાદીઓ ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી ધરાવે છે અને (2) કામદારો જેઓ ઉત્પાદક સાધનોની માલિકીથી વંચિત હોય છે. ગુલામી પ્રથા અને સામંતશાહીમાં બળનો ઉપયોગ અને પ્રણાલી વર્ગો વચ્ચેનો સંબંધ નક્કી કરતાં. મૂડીવાદમાં બંને વર્ગો વચ્ચેના સંબંધો મુક્ત અને કરારાધીન હોય છે. બજાર માટે વસ્તુનું ઉત્પાદન થાય છે માટે તે મૂડીવાદ ગણાય એવું નથી. કાર્લ માર્ક્સના મતે શ્રમની શક્તિ પોતે જ એક ચીજ જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે અને અન્ય ચીજની માકફ વિનિમય મારફત બજારમાં વેચાય છે અને ખરીદાય છે.

3.4.1 મૂડીવાદનો ઉદ્ભવ

ઉત્પાદનનાં મૂડીવાદી સંબંધોના મૂળ સામંતશાહીમાં છે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે સામંતશાહી નાશ પામી તે પહેલાં જ તેમાં મૂડીવાદનાં કોઈક લક્ષણો જોવા મળતાં હતાં. આ કેમ બન્યું તે સમજવા માટે કેટલાંક નીચે જણાવેલાં પરિબળો તપાસીએ. આ પરિબળોએ સામંતશાહીને ઇન્નભિન્ન કરી નાખી હતી અને પરિણામે મૂડીવાદના ઉદ્ભવનો માર્ગ મોકળો થયો હતો.

- (1) વેપાર અને વાણિજ્યના કદમાં ઝડપી વિસ્તાર : સામંતશાહીમાં ઉત્પાદક બળોની વૃદ્ધિથી ખેતીની ઉત્પાદકતા વધી તેથી અનાજ અને અન્ય ખેતચીજો મોટા જથ્થામાં ઉપલબ્ધ બની. આ ચીજો કુદરતી રીતે દૂરનાં બજારોમાં વેપારના કામમાં આવે છે. વાહનવ્યવહારની સવલતમાં સુધારો થતાં વેપાર અને વાણિજ્યની પ્રવૃત્તિવાળાં શહેરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. પરિણામે ધંધાકીય મૂડીવાદીઓ વધુ મહત્વની ભૂમિકા ભજવવા લાગ્યા.
- (2) ઉદ્યોગની સ્થાપના : સામંતશાહી હેઠળ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિ પરિવારના સાહસ તરીકે થતી હતી; વર્કશોપ, ઓજારો, કાર્યોમાલ, અને શ્રમ — બધું જ પરિવારની માલિકીનું હતું. ધીરે ધીરે સામંતશાહીના અંતિમ તબક્કામાં આ પદ્ધતિના સ્થાને નવી પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી. નવી પદ્ધતિમાં કાર્યો માલ વેપારી-મૂડીવાદી પૂરો પાડે છે. કારીગર તેમાંથી તૈયાર વસ્તુ બનાવી આપે છે. કારીગરની આવી સેવા માટે મૂડીવાદી વેપારી ફી ચૂકવે છે. સમય જતાં ઓજારો, વર્કશોપ

વગેરેની માલિકી પણ મૂડીવાદી-વેપારીના હાથમાં ચાલી ગઈ, જે છેવટે કારીગરને નોકરીમાં રાખવા લાગ્યા અને માત્ર વેતનો ચૂકવવા લાગ્યા. આ રીતે મૂડીવાદી સ્વરૂપના ઉત્પાદનના સંબંધોનો વિકાસ થયો.

- (3) ખેતીમાં નવી ચળવળ : ઉત્પાદનના મૂડીવાદી સંબંધની અગત્યની જરૂરિયાત એ છે કે શ્રમનો નિશ્ચિત પુરવઠો, જેમાં સામંતવાદમાં હોય છે તેવા પ્રણાલીનાં બંધન નથી. 16મી સદીના યુરોપમાં જનસંખ્યામાં વિશાળ વધારો નોંધાયો. તેના પરિણામે શ્રમનો વિશાળ પુરવઠો આપવામાં અનુકૂળતા થઈ. નવી ચળવળ મુજબ અગાઉની સંપુક્ત માલિકીની જમીનો સામંતો દ્વારા હડપ કરી લેવાતી અને તેનો ઉપયોગ ઘેટાં ઉછેર માટે થતો અને પરિણામે ઘેટાંની ઊનની મોટી માગ રહેવાથી આ સામંતો સમૃદ્ધ બનવા માંડ્યા. આ ચળવળમાં શ્રમની જૂજ જરૂર રહેતી. આથી સામંતશાહી વ્યવસ્થા હેઠળ જમીનદારો નીચે કામ કરતા વેઠિયા કામ વગરના થવા લાગ્યા. વેઠિયાને શહેરો ભણી સ્થળાંતર કરવાની ફરજ પડવા લાગી. મૂડીવાદીઓને આ રીતે શ્રમના વિશાળ પુરવઠા મળવા લાગ્યા.

3.4.2 મૂડીવાદનાં લક્ષણો

કોઈ પણ શંકા વગર કહી શકાય કે મૂડીવાદી પદ્ધતિઓ એકસરખી દેખાતી નથી. એનાં કેટલાંક લક્ષણો જ સમાન છે. આપણે તેથી મૂડીવાદનાં મુખ્ય લક્ષણોની ચર્ચા કરીશું.

- (1) વેપાર અને વાણિજ્યના કદમાં ઝડપી વિસ્તાર : મૂડીવાદી પદ્ધતિની પાયાની લાક્ષણિકતા ઉત્પાદનનાં સાધનોની અંગત/ખાનગી માલિકી છે. આ સાધનો શ્રમના ઉદ્દેશો હોય, જેવાં કે કાચો માલ, અથવા શ્રમનાં ઓજારો હોય જેવાં કે યંત્રો અને ઓજારો. તે બધાંની માલિકી મૂડીવાદીઓના વર્ગની હોય છે. ઉત્પાદન કરવામાં મૂડીવાદીઓ પોતાના શ્રમનો ઉપયોગ કરતા નથી. મૂડીવાદીઓ કામદારોની સેવા ખરીદે છે અને તૈયાર થતા ઉત્પાદન ઉપર પોતાનો કબજો ધરાવે છે.
- (2) વસ્તુનું ઉત્પાદન : મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં મુખ્યત્વે વસ્તુનું ઉત્પાદન થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉત્પાદન બજારમાં વેચવા માટે હાથ ધરાય છે. સામંતવાદમાં પણ આ રીતે વસ્તુનું ઉત્પાદન થતું હતું પણ તે મુખ્ય અંગરૂપ બન્યું ન હતું. સામંતવાદી સંબંધોના ભંગાણ પછી વસ્તુનું ઉત્પાદન ઘણું વિશાળ બન્યું હતું. તેમાં બે લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળતી હતી : (i) શ્રમનું સામાજિક વિભાજન અને (ii) ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી. શ્રમના સામાજિક વિભાજન સાથે વિવિધ વ્યક્તિઓ વિવિધ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતી થાય છે અને પછી પોતપોતાની જરૂરિયાત મુજબ બજારમાં વસ્તુઓનો વિનિમય થાય છે.
- (3) શ્રમશક્તિ પણ એક વસ્તુ : મૂડીવાદ હેઠળ શ્રમશક્તિ પોતે જ એક વસ્તુ બની જાય છે અને અન્ય વસ્તુની માફક શ્રમનું પણ ખરીદવેચાણ થાય છે. માલિકો કરતાં કામદારોની સોદાશક્તિ નબળી હોય છે. આથી શ્રમિકો ઉત્પાદનમાં જેટલો ફાળો આપે છે તેના કરતાં ઘણું ઓછું શ્રમિકોને ચૂકવાય છે. અગાઉના જમાનામાં તો શ્રમિકોને માત્ર અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા પૂરતું જ વેતન ચૂકવવામાં આવતું, ભલે પછી તેમનો ફાળો ઉત્પાદનમાં અનિવાર્યપણે ઘણો વધારે હોય. આજે પણ જ્યારે સામૂહિક સોદાશક્તિ મજૂર સંઘો દ્વારા શક્ય બની છે તોપણ કામદારો એક જૂથ તરીકે માલિકો પાસેથી પોતાના ફાળા જેટલું મેળવી શકતા નથી. આ દૃષ્ટિએ મૂડીવાદીઓ અને કામદારો વચ્ચેના સંબંધમાં પણ શોષણનું કોઈક તત્ત્વ જોવા મળે છે.
- (4) ભાવતંત્ર : મૂડીવાદી પદ્ધતિમાં કઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું, કેવી રીતે ઉત્પાદન કરવું, કોના માટે ઉત્પાદન કરવું – વગેરે નિર્ણયો વાપરનારાઓની પસંદગી અને ઉત્પાદકના અંગત ફાયદા મુજબ લેવાય છે, જેનો આધાર બજારમાં વસ્તુની સાપેક્ષ નફાકારકતા ઉપર રહેશે. નિર્ણયોનો આધાર તેથી વસ્તુ ખરીદવાની લોકોની ખરીદશક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે અને વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં લોકોની જરૂરિયાતોનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. આ એકમમાં ભાવતંત્ર વિશે વધુ આગળ ઉપર ચર્ચા કરીશું.
- (5) સતત મૂડી સંચય અને આર્થિક એકમ : મૂડીવાદી ઉત્પાદન પ્રક્રિયા એવી રીતે કામ કરે છે કે જેમાં મૂડીવાદી થોડીક મૂડીથી ધંધો શરૂ કરે છે અને તેમાંથી જ વધુ મૂડીનું સર્જન કરે છે. આ રીતે પ્રક્રિયાના છેડે, પોતે ધંધામાં રોકેલી હોય તેના કરતાં ઘણી વધારે મૂડી મૂડીવાદી પાસે

ભેગી થાય છે. આ પ્રક્રિયાનું પ્રથમ પગલું એ હોય છે કે મૂડીવાદી પોતાનો મૂળ મૂડીસ્ટોક બે હેતુસર વાપરે છે : (i) સાધનસામગ્રી (ઇક્વિપમેન્ટ) યંત્રો, કાર્યોમાલ ખરીદવામાં થોડો ભાગ ખર્ચે છે (ii) બાકીનો ભાગ શ્રમ ખરીદવામાં ખર્ચે છે. મૂડીવાદી આ રીતે ઉત્પાદનનાં ભૌતિક સાધનોને શ્રમશક્તિ સાથે જોડે છે અને વસ્તુનું ઉત્પાદન કરે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે શ્રમિકોને પોતાના હકનું વેતન મળતું નથી. મૂડીવાદી પોતાની યોગ્યતા કરતાં વધારે મોટો નફો કમાવામાં સફળ નીવડે છે. આ નફાથી મૂડીનો સંચય વધારાય છે અને હજુ વધારે જથ્થામાં ઉત્પાદન કરવામાં વપરાય છે. પણ પૂરતી માગના અભાવે વધારાનું આવું ઉત્પાદન ખરીદાતું/વેચાતું નથી. આવી સ્થિતિમાં મૂડીવાદી અર્થતંત્ર આર્થિક કટોકટીમાં સપડાય છે.

- (6) વર્ગ વિરોધાભાસ : કામદારો અને મૂડીવાદીઓ વચ્ચેના સંઘર્ષનું મૂળ વસ્તુના મૂલ્યના તે બંને વચ્ચેના વિભાજનમાં પડેલું છે. કોઈ પણ ઉત્પાદિત વસ્તુનું કુલ મૂલ્ય આ પ્રમાણે વ્યક્ત થઈ શકે છે : $Tv = Nv + Sv$ (કુલ મૂલ્ય = આવશ્યક મૂલ્ય + વધારાનું મૂલ્ય). આવશ્યક મૂલ્ય એટલે શ્રમિકોને વેતનના રૂપમાં ચૂકવાતા મૂલ્ય જેટલી શ્રમ શક્તિનું મૂલ્ય છે. વધારાનું મૂલ્ય શ્રમિકે ઉત્પાદિત કરેલ વસ્તુમાં રહેલ વધારાનું મૂલ્ય છે. આ વધારાનું મૂલ્ય શ્રમિકને ચૂકવાતા વેતન સિવાયનું મૂલ્ય છે. આ વધારાનું મૂલ્ય મૂડીવાદી પોતે જ લઈ જાય છે. કામદારો તેથી આવશ્યક મૂલ્ય વધારવા માટે આગ્રહ સેવે છે, જ્યારે મૂડીવાદી વધારાના મૂલ્યમાં વધારો કરવા પ્રયાસ કરે છે. આ વર્ગવિગ્રહ સંઘર્ષમાં પરિણમે છે. જ્યારે આ સંઘર્ષ તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે સંઘર્ષ હિંસક પણ બની શકે છે અને તેમાંથી રાજકીય ઊથલપાથલ પણ સર્જાય છે.

3.4.3 મૂડીવાદી અર્થતંત્રની કામગીરી અને ભાવતંત્ર

મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં કોઈ એક એજન્સી હોતી નથી કે જે દરરોજની આર્થિક પ્રવૃત્તિનું સંકલન કરે. લોકો પોતાની સ્વતંત્ર હેસિયતથી ઉત્પાદક તરીકે, ઉપભોક્તા અને શ્રમનો તથા અન્ય સાધન-સેવાનો પૂરવઠો આપનાર તરીકે પોતાના નિર્ણયો લે છે. આ નિર્ણયો કઈ વસ્તુનું, કેવી રીતે, કોના માટે ઉત્પાદન કરવું તે અંગેના હોય છે. આમ છતાં એ ઘણું જાણીતું છે કે સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં લાખો લોકોના જુદા જુદા હેસિયતથી લેવાયેલા નિર્ણયો પણ પરસ્પર સુસંગત બને છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે ઘઉં કે જોડા જેવી ઉપભોગ્ય વસ્તુની માગ તેના વેચનારા દ્વારા પૂરી પડાય છે. આવું કેવી રીતે બને છે તેની સમજૂતી ભાવતંત્રની કામગીરી દ્વારા આપીશું.

આપણે જાણીએ છીએ કે ઉપભોક્તા, ઉત્પાદક તથા સાધન માલિકો તરીકે બજારમાં પ્રવર્તમાન ભાવોએ લોકો પોતાના સંતોષને મહત્તમ કરવા પ્રયાસ કરે છે. બજારમાં કિંમત નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે તેની વિગતો વિભાગ 4માં જાણવા મળશે. અત્યારે આપણે ધારી લઈએ કે કોઈક ભાવો પ્રવર્તે છે અને આ ભાવોએ લોકો પોતપોતાના સંતોષને મહત્તમ કરવાની કોશિશ કરે છે. વસ્તુના ઉપભોગથી તુષ્ટિગુણ મળે છે. તેથી ઉપભોક્તા તરીકે લોકો વસ્તુના ભાવોના સંદર્ભમાં પોતાનો ઉપભોગ એવી રીતે પસંદ કરશે કે જેથી તેમનો સંતોષ મહત્તમ થાય. પણ પરિવારોની આવક સપાટીની મર્યાદામાં ઉપભોગ કરવાનો હોય છે. ઉત્પાદકો તરીકે તેઓ પોતાના નફાને મહત્તમ કરે છે. આ સિદ્ધ કરવા માટે વસ્તુનું એટલું ઉત્પાદન પસંદ થાય છે કે જેટલી વસ્તુની માગ થાય. વળી નફાને મહત્તમ કરવા માટે ઉત્પાદકોએ પોતાના ઉત્પાદન ખર્ચને ન્યૂનતમ રાખવો પડે. આ સિદ્ધ કરવા માટે ઉત્પાદનને સૌથી વધુ કાર્યક્ષમ બનાવી શકાય એવાં નીપજકોના સંયોજનને પસંદ કરવું પડે છે. સાધન માલિકો પોતાની સાધનસેવા માટે વેતન, ભાડું, વ્યાજ મેળવે છે. શ્રમસેવા માટે વેતનો, ભૂમિસેવા માટે ભાડું અને મૂડીસેવા માટે વ્યાજ.

એક ઉદાહરણની મદદથી વેતનનો દાખલો સમજાવે. સ્પર્ધાત્મક પરિસ્થિતિમાં જે ક્ષેત્રમાં શ્રમની માગ વધુ હોય ત્યાં વેતનો ઊંચાં અપાય છે. શ્રમ માલિકો પોતાના વેતનને મહત્તમ કરવા તે જ ક્ષેત્રમાં શ્રમ વધુ પૂરો પાડશે. હવે તે ક્ષેત્રમાં શ્રમની માગ અને શ્રમના પુરવઠા વચ્ચે સમતુલા સ્થપાશે. આ રીતે વેતનદર અર્થાત્ ભાવતંત્ર અસંખ્ય વ્યક્તિઓના નિર્ણયો વચ્ચેનું સંકલન કરશે. પણ આના ઉપરથી એવું તારણ કાઢવાની ભૂલ કરશો નહીં કે શ્રમબજારમાં કે અન્ય બજારમાં માગ અને પુરવઠા વચ્ચે સમતુલા હશે જ. અર્થતંત્રનાં વિવિધ બજારોમાં માગ-પુરવઠા વચ્ચે અસમતુલા પણ હશે. આવી અસમતુલામાં ભાવોમાં ફેરફારો દ્વારા સુધારો થશે. દાખલા તરીકે, કોઈ એક વસ્તુની

માગ કરતાં પુરવઠો ઓછો હશે તો તે વસ્તુની કિંમત વધશે. આ ભાવવધારો એક સંકેત છે — ઉત્પાદકો માટે વસ્તુનું ઉત્પાદન વધારવા માટેનો અને ઉપભોક્તા માટે પોતાની માગને ઘટાડવાનો. આ પ્રક્રિયાથી માગ-પુરવઠા વચ્ચેની સમતુલા સ્થપાશે. પુરવઠા કરતાં માગ ઓછી હશે તો સામી દિશામાં બળો કામ કરશે.

3.4.4 મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં આધુનિક કોર્પોરેશન

મૂડીવાદી અર્થતંત્ર ઉત્ક્રાંતિ પામે છે. મૂડીવાદી અર્થતંત્રની શરૂઆતમાં સંખ્યાબંધ નાના ઉત્પાદકોનું બનેલું સંપૂર્ણ સ્પર્ધાવાળું અર્થતંત્ર કામ કરતું હતું. ધીમે ધીમે આ સ્થિતિમાંથી અપૂર્ણ હરીફાઈ અને મોટા ઉત્પાદકોના જૂથનું તત્વ દાખલ થયું. આજના આધુનિક વિકસિત મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન એકમનું મોટું કોર્પોરેશન પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. મૂળ તબક્કામાં પરિવારનું બનેલું ઉત્પાદક એકમ વર્ચસ્વ ધરાવતું હતું તેનું સ્થાન હવે રાક્ષસી કદના કોર્પોરેશને લીધું છે. આવા કોર્પોરેશનનાં લક્ષણો આ મુજબ છે.

- (1) મૂડીના મોટા જથ્થાનો ઉપયોગ : ઉત્પાદક બળોના વિકાસ સાથે ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ ખૂબ જ ગૂંચવાડાભરી બની ગઈ છે. આટલી સૂક્ષ્મ ઉત્પાદન પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરતું સાહસ સ્થાપવા માટે મૂડીનો મોટો જથ્થો જોઈએ. જૂજ વ્યક્તિઓ આટલી મૂડી ઊભી કરી શકે નહીં. કોર્પોરેશન બજારમાંથી જરૂરી સંસાધનો ઊભાં કરવા શેરમૂડી ભંડોળ વધારે છે.
- (2) માલિકીમાંથી સંચાલન અલગ : શેરો વેચીને મૂડી બજારમાંથી ઊભી કરવામાં આવે છે. પણ બધા શેરહોલ્ડરો સંચાલનમાં ભાગ લઈ શકે નહીં. સામાન્ય રીતે વર્ચસ્વવાળા શેરહોલ્ડરનું જૂથ વ્યાવસાયિક નિષ્ણાતોની સેવાઓ ખરીદી કોર્પોરેશનનું સંચાલન કરે છે. વ્યક્તિગત અથવા ભાગીદારીની પેઢી કરતાં કોર્પોરેશન જુદું પડે છે - મૂડી ઊભી કરવામાં તેમ જ સંચાલનમાં, કેમ કે વ્યક્તિગત પેઢી તેમ જ ભાગીદારીમાં આ બંને કાર્યો એક જ વ્યક્તિએ બજાવવાની જવાબદારી હોય છે.
- (3) મોટા પાયાનું વૈવિધ્યવાળું ઉત્પાદન : આધુનિક કોર્પોરેશનમાં ઉત્પાદન ખૂબ જ મોટા પાયા ઉપર હોય છે — પરિવાર-ઉત્પાદક અથવા ભાગીદારી પેઢી કરતાં અનેક ગણ વધારે મોટું. વધુમાં, કોર્પોરેશન જુદા જુદા ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. કોર્પોરેશનને બધી જ વસ્તુઓમાં એકીસાથે નુકસાની થતી નથી, તેથી દેવાળું ફૂંકવાનું જોખમ આવા વૈવિધ્યકરણ દ્વારા દૂર ટાળવા કોશિશ થાય છે.
- (4) ઉત્પાદકનું સાર્વભૌમત્વ : આગળની ચર્ચામાં આપણે જોયું કે જે વસ્તુમાં બજારમાગ હોય છે તે વસ્તુનું ઉત્પાદન મૂડીવાદમાં શક્ય બને છે. આવી સ્થિતિમાં ગ્રાહકોની રુચિ અને પસંદગીઓ આખરી નિર્ણાયક બળ બને છે કે જે ઉત્પાદનનું માળખું નક્કી કરે છે. આથી જ આપણે કહીએ છીએ કે મૂડીવાદમાં ઉપભોક્તાઓનું સાર્વભૌમત્વ હોય છે. મોટા કોર્પોરેશન બજારમાં પોતાની વસ્તુની માગ સર્જે છે. વિજ્ઞાપન દ્વારા પોતાના ઉત્પાદનની વસ્તુ માટે આધુનિક કોર્પોરેશન માગ સર્જે છે. પરિણામે ઉત્પાદકનું સાર્વભૌમત્વ ઉદ્ભવે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-2

1. તમારી જાણ મુજબના ચાર મૂડીવાદી દેશોનાં નામ લખો.
  - (i) .....
  - (ii) .....
  - (iii) .....
  - (iv) .....
2. સામંતશાહીના ભંગાણનાં અને મૂડીવાદના ઉદ્ભવનાં કારણભૂત પરિબળો જણાવો.

.....

.....

.....
3. સાચું છે કે ખોટું તે જણાવો :
  - (i) મૂડીવાદમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો રાજ્યની માલિકીનાં હોય છે. ....
  - (ii) મૂડીવાદમાં શ્રમશક્તિને એક વસ્તુ ગણવામાં આવે છે. ....

- (iii) લોકોની જરૂરિયાત કરતાં ખાનગી નફા વડે મૂડીવાદની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ થાય છે.
- (iv) ભાવતંત્રના બદલે રાજ્ય હસ્તકનું આયોજનતંત્ર મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનનું કદ તથા સ્વરૂપ નક્કી કરે છે.
- (v) વિકસિત દેશોમાં ઉત્પાદક એકમોનું પ્રતિનિધિત્વ ભાગીદારીની પેઢીઓ દ્વારા થાય છે.
- (vi) આધુનિક કોર્પોરેશનમાં માલિકીમાંથી સંચાલન જુદું પડે છે.

3.5 સમાજવાદ

આપણે જાણીએ છીએ કે એક અર્થતંત્ર તરીકે સમાજવાદ એટલે એવી વ્યવસ્થા કે જ્યાં ઉત્પાદક સાધનોની સામૂહિક માલિકી હોય છે. વિશ્વના કેટલાક જાણીતા સમાજવાદી દેશો (અગાઉનું) સોવિયેત યુનિયન, ચીન, પોલેન્ડ, હંગેરી, ઝેકોસ્લોવેકિયા જેવા પૂર્વ યુરોપના દેશોના* સમાજવાદનું પાયાનું લક્ષણ સંસાધનોની સામૂહિક માલિકી છે. તેનાથી સામાજિક હિતને અને નહીં કે થોડીક વ્યક્તિઓના વ્યક્તિગત હિતને ફાયદો થાય છે. આવા અર્થતંત્રમાં રાજ્ય હસ્તકના આયોજનતંત્ર માટે વધુ અવકાશ હોય છે.

3.5.1 સમાજવાદની રચના

મૂડીવાદમાંથી સમાજવાદ તરફનું પરિવર્તન સામંતશાહીમાંથી મૂડીવાદ તરફના પરિવર્તન જેવું નથી. હકીકતલક્ષી પુરાવો બતાવી આપે છે કે મૂડીવાદી ઉત્પાદનના સંબંધો સામંતવાદી સંબંધોના સંપૂર્ણ ભંગાણ પહેલાં જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. ઉત્પાદનના સમાજવાદી સંબંધો મૂડીવાદી ઉત્પાદનના સંબંધોનો સંપૂર્ણ નાશ થયા પછી જ અસ્તિત્વમાં આવી શક્યા હતા. પરંતુ સમાજવાદ સ્વયંભૂ અસ્તિત્વમાં આવતો નથી. સમાજવાદની રચના થાય છે. સમાજવાદી ક્રાંતિમાં રાજકીય સત્તા થોડાક માણસોના હાથમાંથી બધા માણસોના હાથમાં હસ્તાંતર પામે છે અને તેમાંથી સમાજવાદ જન્મે છે. આવી ક્રાંતિ પછી જ સમાજવાદી ઉત્પાદનના સંબંધોની સ્થાપના થાય છે.

માર્ક્સ અને એંગેલ્સ ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદના સિદ્ધાંતના પ્રણેતા હતા. આ સિદ્ધાંત સમાજનો વિકાસ ચોક્કસ સમયક્રમમાં થાય છે તેવી રજૂઆત કરે છે. અપેક્ષા એવી રાખવામાં આવેલી કે પરિપક્વ મૂડીવાદી અર્થતંત્ર સંક્રાંતિ કરી સમાજવાદની રચના કરશે. આમ છતાં, વાસ્તવમાં જે બન્યું તે મુજબ કેટલાક પછાત મૂડીવાદી દેશોમાં સમાજવાદ દાખલ થયો. આજના (હવે માત્ર ચીન, તે પણ ખરા અર્થમાં નહીં) મોટા સમાજવાદી દેશો સોવિયેત યુનિયન તથા ચીન બંને વિકાસના અગાઉના તબક્કામાં મૂડીવાદી દેશો હતા અને તેમાંથી ક્રાંતિ દ્વારા સમાજવાદી બન્યા હતા. સમાજવાદની રચના માટે આ ક્રાંતિ મહત્વના સૂચિતાર્થો બતાવે છે. સમાજવાદની રચનાની સમસ્યા અહીં સમજાવી છે.

(1) ગગનચુંબી ઊંચાઈનાં મહત્વનાં ક્ષેત્રો ઉપરની સત્તા દ્વારા સમાજવાદી સત્તાની રચના : આવા દેશોમાં ઉત્પાદક બળોની કક્ષા નીચી હોય છે. આથી આવા દેશોમાં આર્થિક અંતઃસ્તર તેમ જ આધુનિક ઉત્પાદનનું ક્ષેત્ર અલ્પવિકસિત હોય છે. પણ આ બંને અર્થતંત્રના વિકાસમાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે. ઉદ્યોગ નાણાં અને વાહનવ્યવહારની માકફ આ ક્ષેત્રોને અર્થતંત્રની ગગનચુંબી ઊંચાઈઓ કહેવાય છે. સમાજવાદી ક્રાંતિને સુગ્રથિત કરવાના પ્રયાસરૂપે અને ઝડપી આર્થિક વિકાસ પૂરો કરવાના ભાગરૂપે આ ગગનચુંબી ઊંચાઈનાં મહત્વ ધરાવતાં ક્ષેત્રોને બંને તેટલાં ઝડપથી વિકસાવવા અને સુદૃઢ કરવા ક્રાંતિના નેતાઓ પ્રયત્ન કરે છે.

(2) સમાજવાદી અને પ્રાથમિક સમાજવાદી સંચય : જ્યારે અલ્પવિકસિત મૂડીવાદી અર્થતંત્ર સમાજવાદી અર્થતંત્ર બને છે ત્યારે અર્થતંત્રમાં વિકાસ માટે સાધનોનો સંચય કરવો આવશ્યક બને છે. આ સંસાધનોનો સંચય કાં તો પ્રાથમિક સમાજવાદી સંચય મારફત અથવા સમાજવાદી સંચય મારફત થઈ શકે છે.

બંને પદ્ધતિ વચ્ચેનો ભેદ પાડતાં પહેલાં એ જરૂરી છે કે ક્રાંતિ પછી તરત જ સમાજવાદી અર્થતંત્ર ઉત્પાદનનાં બધાં સાધનો સામાજિક માલિકી હેઠળ લઈ લેતાં નથી. બીજા શબ્દોમાં વેપાર અને કૃષિ જેવાં ક્ષેત્રોમાં શરૂઆતમાં બિનસમાજવાદી ક્ષેત્રોને ચાલુ રાખવામાં આવે છે.

* 1991 પછીથી આ બધા સામ્યવાદી દેશોમાં બજાર આધારિત અર્થતંત્રના વિચારને ઉત્તેજન મળવા માંડ્યું છે. ઝેકોસ્લોવેકિયા, સોવિયેત યુનિયન જેવા દેશોમાં તો ભંગાણ પડ્યું છે.

સામાજિક સંચયની વાત કરીએ તો સમાજવાદી ક્ષેત્રમાં જ બધાં સાધનોને લાવી વધારે સાધન સંચય કરવાનો પ્રયાસ થાય છે. પ્રાથમિક સમાજવાદી સંચય, બીજી બાજુ, અર્થતંત્રમાં બિનસમાજવાદી ક્ષેત્રમાં સંસાધનોનો સંચય થવા દે છે, જેથી સમાજવાદી ક્ષેત્રનો વધારે વિસ્તાર થઈ શકે. અર્થતંત્ર પછાત હોય છે તેથી પ્રાથમિક સમાજવાદી સંચયની વ્યવસ્થા વધુ મહત્ત્વ ધારણ કરે છે કેમ કે તેના દ્વારા સમાજવાદી અર્થતંત્રના વિકાસ માટે ભંડોળોનું સર્જન શક્ય બને છે.

3.5.2 સમાજવાદનાં લક્ષણો

આપણે જાણીએ છીએ કે વિશ્વમાં આજે ઘણી સંખ્યામાં સમાજવાદી દેશો છે (1991 પછી આ સ્થિતિમાં સદંતર પરિવર્તન આવ્યું છે). એમ કહી શકાય કે વિશ્વની જનસંખ્યાનો આશરે ત્રીજો ભાગ સમાજવાદી દેશોમાં વસે છે. આ દેશોનાં લક્ષણોનો ઊંડો અભ્યાસ કરીએ તો તેમની વચ્ચે ઘણો તફાવત હોય છે. આમ છતાં, તેમની પાયાની સંસ્થાઓ એકસરખી હોય છે. સમાજવાદી અર્થતંત્રનાં લક્ષણો આ મુજબ ચર્ચા શકાય :

- (1) **ઉત્પાદક સાધનોની સામાજિક માલિકી :** સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં પાયાની સંસ્થા/વ્યવસ્થા એ છે કે ઉત્પાદક સાધનોની માલિકી સામૂહિક હોય છે. સામૂહિક માલિકી એટલે એવું નથી સમજવાનું કે ઉત્પાદનનાં સાધનો સંયુક્ત માલિકીનાં હોય છે. તેનો સૂચિતાર્થ એટલો જ છે કે મુખ્ય સંસાધનો શરૂઆતમાં રાજ્યના અંકુશ હેઠળ મૂકવામાં આવ્યાં હોય છે. નાનાં ખેતરો ઉપર ખાનગી માલિકીથી ખેતીકામના રૂપમાં ખાનગી પ્રવૃત્તિને મંજૂર રાખવામાં આવે છે. રાજ્ય ખેડાણ એકમના કદ ઉપર ટોચમર્યાદા લાદે છે. પરિવાર નાના ખેડાણ એકમની માલિકી જ ધરાવી શકે છે. સમય જતાં રાજ્ય ખાનગી માલિકીની હકૂમતમાં ફેરફાર કરે છે. આમ છતાં એ કહેવું જરૂરી છે કે થોડીક ખાનગી માલિકી સમાજવાદ હેઠળ પણ મંજૂર રાખવામાં આવે છે. પણ મૂડીવાદ કરતાં સમાજવાદમાં સંસાધનજ્ઞા ઉપયોગ ઉપર ઘણા વધારે અંકુશો લાદવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં, પોતાની જમીન ઉપર ખેતી કરવા જમીન માલિક શ્રમિકને રોકી શકે છે. સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં આમ કરવા ઉપર પ્રતિબંધ હોય છે કેમ કે ખાનગી ખેતર ઉપર પરિવારના સભ્યોએ જ શ્રમ પૂરો પાડવાનો હોય છે. આનું કારણ એ છે કે સમાજવાદ એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિનું શોષણ કરી શકે તેવી સ્થિતિ જ નાબૂદ કરવા માગે છે.
- (2) **વર્ગવિગ્રહનો અભાવ :** સમાજવાદી પદ્ધતિને સંઘર્ષ વગરની પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવી શકાય. સંઘર્ષશૂન્ય પદ્ધતિમાં સમાજના વિવિધ વર્ગો વચ્ચે લડાઈ થતી નથી. આપણે શીખી ગયા તે મુજબ ગુલામી પ્રથા, સામંતશાહી અને મૂડીવાદમાં મર્યાદિત લોકો સંસાધનોની માલિકી ધરાવે છે અને અન્ય લોકોનો સંસાધનો ઉપર કોઈ જ કાબૂ હોતો નથી. આથી જ આવી પદ્ધતિઓમાં બે વર્ગો હોય છે : (1) એવો વર્ગ કે જેમાં લોકો ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી ધરાવે છે. (2) એવા લોકો કે જેઓ આવી માલિકી ધરાવતા નથી. આથી જ આવી પદ્ધતિઓમાં બંને વર્ગો વચ્ચે હિતોનો સંઘર્ષ થાય છે. પણ સમાજવાદમાં કારખાનાં, રેલવે, ખાણ વગેરે ચાવીરૂપ સંસાધનો સામૂહિક માલિકી હેઠળ હોય છે. આથી સમાજવાદી સમાજમાં લોકોને બે વર્ગોમાં વહેંચી દઈ શકાતા નથી. પરિણામે સમાજવાદી સમાજ વર્ગો વચ્ચેના સંઘર્ષથી મુક્ત હોય છે.
- (3) **આવકની ન્યાયી વહેંચણી :** વ્યક્તિ માટે આવક ઊભી કરવાના મુખ્યત્વે બે માર્ગ છે : (1) જમીન કે મૂડી જેવાં સાધનોની માલિકીથી આવક ઊભી કરવી - આવી આવક ભાડું, નફો કે વ્યાજના રૂપમાં મળે છે. (2) બજારમાં શ્રમસેવા વેચીને આવક કમાવી - વેતનની આવક. સમાજવાદ હેઠળ ખાનગી આવક માત્ર બીજી રીતે જ મેળવી શકાય છે, જ્યારે મૂડીવાદમાં આ બંને રીતે આવક ઊભી કરી શકાય છે. સમાજવાદ હેઠળ જંગલો જેવાં કુદરતી સંસાધનો સામાજિક માલિકીનાં હોય છે. આવાં સંસાધનોના ઉપયોગની આવકને લોકો વચ્ચે વહેંચી દેવામાં આવે છે. આવી આવકને સામાજિક ડિવિડન્ડ કહે છે. તેની વહેંચણી કરવા માટે વ્યક્તિ ઉત્પાદનમાં કેટલો ફાળો આપે છે તેને જ ધ્યાનમાં લેવાય છે. આમ છતાં, અન્ય કેટલાંક પરિબળો પણ ધ્યાનમાં લેવાય છે, જેમ કે, પરિવારમાં સભ્યોની સંખ્યા, આધારિત વ્યક્તિઓની સંખ્યા વગેરે (- બાળકો અને વૃદ્ધો). આમ આવકની વહેંચણીમાં અસમાનતા સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિમાં માત્ર વેતન પૂરતી જ સર્જાય છે, જ્યારે મૂડીવાદમાં આવી અસમાનતા વધારામાં ભાડાં, વ્યાજ અને નફાની આવકના કારણે પણ સર્જાય છે. ઘણી સંખ્યાના દેશોનો અનુભવ બતાવે છે કે આવકની

વહેંચણીમાં અસમાનતા વેતનના કારણે ઘણી ઓછી અને ભાડાં, વ્યાજ અને નફાના કારણે ઘણી વધુ હોય છે. આમ, આપણે સમજી શકીએ કે સમાજવાદી અર્થતંત્રની કામગીરી આવકની ન્યાયી વહેંચણી માટે મૂડીવાદી પદ્ધતિ કરતાં ઘણી અનુકૂળ હોય છે.

(4) આયોજિત અર્થતંત્ર અને બજારની મર્યાદિત ભૂમિકા : મોટા ભાગનાં સંસાધનો રાજ્યની માલિકીનાં હોય છે. આવાં સંસાધનોના ઉપયોગ અંગેના નિર્ણયો રાજ્ય દ્વારા લેવાય છે. મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિથી ઊલટું, સમાજવાદી પદ્ધતિમાં આયોજનનો ઉપયોગ થાય છે. મુખ્ય આર્થિક નિર્ણયો એક સત્તામંડળ દ્વારા લેવાય છે કે જે સાધારણ રીતે કેન્દ્રીય આયોજનમંડળ તરીકે જાણીતું છે. તેથી સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં બજારની ભૂમિકા નિર્ણયોના સંકલનકાર તરીકે મૂડીવાદ કરતાં ઘણી ઓછી અગત્યની હોય છે. આયોજનમંડળ વિશે વધુ ચર્ચા આગળ ઉપર કરી છે તે આપણે જોઈશું.

(5) ઉપભોગ અને વ્યવસાયમાં વ્યક્તિગત પસંદગી : સમાજવાદી પદ્ધતિમાં મોટા ભાગના નિર્ણયો નેતાગીરી દ્વારા લેવાતા હોવા છતાં ઉપભોગ અને વ્યવસાય અંગે પસંદગી વ્યક્તિને કરવા દેવામાં આવે છે. વ્યક્તિ પોતાની પસંદગી મુજબ ઉપભોગ કરી શકે છે. પણ આવી પસંદગીની મર્યાદા વ્યક્તિની આવક દ્વારા અને અર્થતંત્રમાં ઉપલબ્ધ વસ્તુઓ દ્વારા નક્કી થાય છે. બીજા શબ્દોમાં, વસ્તુ અને સેવાઓ આપેલાં હોય છે તેમાંથી જ વ્યક્તિએ પોતાના ઉપભોગ માટે વસ્તુની પસંદગી કરવાની હોય છે. વસ્તુની વહેંચણીમાં માપબંધી એ સમાજવાદી પદ્ધતિની આવશ્યક લાક્ષણિકતા નથી. વળી વ્યક્તિ પોતાની પસંદગીનો વ્યવસાય કરી શકે છે.

સમાજવાદી અર્થતંત્રનાં આ મુખ્ય અને સામાન્ય લક્ષણો છે. આમ છતાં આપણે એ યાદ રાખવાનું છે કે આ બધાં લક્ષણો એક જ સરખાં વિશ્વની બધી જ વર્તમાન સમાજવાદી પદ્ધતિઓમાં જોવા મળતાં નથી.

3.5.3 સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં આયોજનનો ફાળો

આપણે આગળના વિભાગમાં જોયું કે સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં આયોજન પાયાનું લક્ષણ છે. સાધારણ રીતે આયોજન એવું સૂચવે છે કે આર્થિક નિર્ણયો સુસંકલિત રીતે કેન્દ્રીય આયોજનમંડળ દ્વારા લેવાય છે. આથી સમાજવાદી અર્થતંત્રની કામગીરી મૂડીવાદી અર્થતંત્રની કામગીરી કરતાં ઘણી ભિન્ન હોય છે. મૂડીવાદમાં વ્યક્તિને આર્થિક નિર્ણયો કરવામાં ઘણી સ્વતંત્રતા (સ્વાયત્તતા) હોય છે. સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં કાં તો કેન્દ્રીકૃત કાં વિકેન્દ્રીકૃત આયોજનતંત્ર કામગીરી બજાવતું હોય છે. બંને પ્રકારના આયોજન વચ્ચેનો ભેદ ત્રણ કક્ષાએ સમાજવાદમાં કેવી રીતે નિર્ણયો લેવાય છે તે સમજવાંથી વધુ સરળતાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(1) સમગ્રલક્ષી કક્ષાએ નિર્ણયો : આર્થિક વિકાસની એકંદર દિશા સમગ્રલક્ષી કક્ષાના નિર્ણયો દ્વારા નક્કી થાય છે. દાખલા તરીકે રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનનો વિકાસ દર, ઉપભોગ અને મૂડીરોકાણ વચ્ચે ઉત્પાદનની વહેંચણી અને મૂડીરોકાણની ક્ષેત્રલક્ષી વહેંચણી જેવા નિર્ણયો સમગ્રલક્ષી નિર્ણયો છે.

(2) ઉત્પાદક એકમ (સાહસ) કક્ષાના નિર્ણયો : કોઈ પણ ઉત્પાદક સાહસે કેટલું ઉત્પાદન કરવું અને કઈ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું તે નક્કી કરવાનું સાહસ ઉપર છોડી દેવામાં આવે છે. આ નિર્ણયોથી કોઈ પણ સાહસ પોતાના ઉત્પાદન દ્વારા અન્ય સાહસોને નીપજકો પૂરાં પાડી શકે છે.

(3) વ્યક્તિગત કક્ષાના નિર્ણયો : આવા નિર્ણયોના દાખલા પરિવાર પોતાના ઉપભોગમાં કઈ વસ્તુ પસંદ કરે છે, અથવા કયા વ્યવસાયની વ્યક્તિ પસંદગી કરે છે, વગેરે દ્વારા મળે છે.

બધી જ સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિઓમાં સમગ્રલક્ષી કક્ષાના આર્થિક નિર્ણયો કેન્દ્રીય આયોજનમંડળ દ્વારા લેવાય છે, જ્યારે વ્યક્તિગત નિર્ણયો વ્યક્તિઓ લે છે. આયોજન કેન્દ્રીકૃત હોય કે વિકેન્દ્રીકૃત હોય તેનો આધાર સાહસ કક્ષાના નિર્ણયો કોણ લે છે તેના ઉપરથી જાણી શકાય છે. જો ઉત્પાદક એકમ સાહસ કક્ષાના નિર્ણયો કેન્દ્રીય આયોજન મંડળે જ લેવાના હશે તો આયોજન કેન્દ્રીકૃત હશે. બીજી તરફ, ઉત્પાદક સાહસો પોતે જ સાહસ કક્ષાના નિર્ણયો લેતાં હોય તો આયોજન વિકેન્દ્રીકૃત કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે જ્યારે અલ્પવિકસિત મૂડીવાદી અર્થતંત્ર સમાજવાદ તરફ સંક્રાંતિ કરે છે ત્યારે મૂડીવાદમાંથી સમાજવાદમાં જવા માટે કેન્દ્રીકૃત આયોજનનો ઉપયોગ કરે છે. સમય જતાં, સમાજવાદી અર્થતંત્રનો વિકાસ થતાં અર્થતંત્ર વધારે વિકેન્દ્રીકરણ તરફ જાય છે.

આયોજન કેન્દ્રીકૃત હોય કે વિકેન્દ્રીકૃત હોય, તેની મુખ્ય ભૂમિકા અર્થતંત્રની પ્રમુખ સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવાનું છે. બીજા શબ્દોમાં, મૂડીવાદમાં ભાવતંત્રની માફક સમાજવાદમાં આયોજનતંત્રે પણ એ જ આર્થિક નિર્ણયો કરવાના છે કે કઈ વસ્તુનું, કઈ રીતે, કોના માટે ઉત્પાદન કરવું. આ કામગીરી આયોજનમંડળને સોંપવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ અર્થતંત્રમાં ભૌતિક સાધનો (કુદરતી તેમ જ માનવીય) કુલ કેટલા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે તેનો એકંદર અંદાજ તૈયાર કરે છે અને બીજી બાજુ, અગત્યાનુક્રમ મુજબ જુદી જુદી વસ્તુઓ અને સેવાઓની અર્થતંત્રની આવશ્યકતાઓ નક્કી કરે છે. અર્થતંત્ર આયોજિત છે તેથી રાજકીય નેતાગીરીની પસંદગી મુજબના અગત્યાનુક્રમો મુજબ અર્થતંત્રની જરૂરિયાતો નક્કી થાય છે. એક વખત આ બંને બાબતોની ગણતરી થાય છે કે તરત જ જરૂરિયાતો અને સંસાધનોની ઉપલબ્ધતા વચ્ચેની સમતુલા સ્થાપવા પ્રયાસ થાય છે. આવી સમતુલા સામૂહિક સુખાકારીને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. મૂડીવાદી પદ્ધતિમાં આવી અસમતુલા ખાનગી સુખાકારીને ધ્યાનમાં રાખીને દૂર કરવા ઉપર ધ્યાન અપાતું જોવા મળે છે. આમ છતાં સંકલનના મોટા કદના કારણે ગમે તે સમયબિંદુએ સમતુલન સંપૂર્ણ થઈ શકતું નથી. બીજા શબ્દોમાં, વસ્તુના પુરવઠા અને માગ વચ્ચે અસમાનતા રહે છે. વધુ સૂક્ષ્મ આયોજન દ્વારા આવી અસમાનતા પણ દૂર કરી શકાય છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-3

1. ચાર જાણીતા સમાજવાદી દેશો જણાવો.
  - (i) .....
  - (ii) .....
  - (iii) .....
  - (iv) .....
2. સમાજવાદનાં મહત્વનાં લક્ષણો જણાવો.

.....

.....

.....

.....
3. સાચું છે કે ખોટું તે જણાવો :
  - (i) મૂડીવાદના સંપૂર્ણ વિનાશ પહેલાં જ સમાજવાદ વિકસવાનું શરૂ કરે છે. ....
  - (ii) સોવિયેત યુનિયન સમાજવાદી દેશ હતો. ....
  - (iii) સમાજવાદમાં ઉત્પાદક સાધનોની માલિકી ખાનગી હોય છે. ....
  - (iv) સમાજવાદી સમાજમાં વર્ગવિગ્રહનો અભાવ હોય છે. ....
  - (v) મૂડીવાદ કરતાં સમાજવાદ હેઠળ આવકની વહેંચણી વધુ ન્યાયી હોય છે. ....
  - (vi) સમાજવાદમાં બજારની પ્રમુખ ભૂમિકા હોય છે. ....
  - (vii) સમાજવાદમાં ઉપભોગ અંગેના નિર્ણયો વ્યક્તિની પસંદગી ઉપર છોડી દેવામાં આવે છે. ....
  - (viii) કેન્દ્રીકૃત આયોજનમાં ઉત્પાદક સાહસ કક્ષાના નિર્ણયો ઉત્પાદક સાહસો દ્વારા જ લેવાય છે. ....

3.6 મિશ્ર અર્થતંત્ર

આર્થિક પદ્ધતિઓની ચર્ચામાં હવે એક સામાન્ય પ્રણાલિકા છે કે મિશ્ર અર્થતંત્રના ખ્યાલનો પણ ઉલ્લેખ કરવો. આમ છતાં, મિશ્ર અર્થતંત્રનો શું અર્થ થાય છે તે અંગે ઘણા લોકો સ્પષ્ટ નથી. કેટલાક લોકો માને છે કે મિશ્ર આર્થિક પદ્ધતિ એક એવી પદ્ધતિ છે કે જેમાં મૂડીવાદ અને સમાજવાદનાં અમુક તત્વોનો સમન્વય થયો હોય છે. બજારની હાજરી, ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી અને નફાથી પ્રેરિત ખાનગી હસ્તક મોટા ભાગનું ઉત્પાદન — મૂડીવાદનાં આ પ્રમુખ લક્ષણો મિશ્ર અર્થતંત્રમાં પણ હોય છે. ઉપરાંતમાં, જાહેર સાહસોનું ક્ષેત્ર પણ હોય છે. કોઈક સ્વરૂપના આર્થિક આયોજન અને વિવિધ ભૌતિક, નાણાકીય, રાજકીય અંકુશોની મદદથી રાજ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું નિયમન કરે છે. આથી,

કેટલીક વ્યક્તિઓ માટે ખૂબ સાહજિક છે કે તેઓને પ્રતીતિ થાય કે બંને પદ્ધતિનાં ચોક્કસ તત્ત્વો ભેગાં થાય છે અને જે નવી પદ્ધતિ બને છે તે મૂડીવાદ અને સમાજવાદ બંને કરતાં ચડિયાતી હોય છે. આમ છતાં, આ અભિપ્રાય સાચો નથી. મિશ્ર અર્થતંત્ર મૂડીવાદનું જ એક ખાસ સ્વરૂપ છે અને તેમાં જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રોનું સહઅસ્તિત્વ હોય છે. જાહેર ક્ષેત્રની હાજરી અને થોડી આયોજનની ટેકનિક અપનાવવાથી મિશ્ર અર્થતંત્રને આપણે છૂટછાટપૂર્વક પણ સમાજવાદની કક્ષામાં મૂકી શકતા નથી. હકીકતમાં આર્થિક આયોજન તથા જાહેર ક્ષેત્ર બંને એક વખત જ્યારે મૂળભૂત રીતે મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેની મૂળભૂત લાક્ષણિકતા ગુમાવી બેસે છે.

3.6.1 મિશ્ર અર્થતંત્રનાં લક્ષણો

મિશ્ર અર્થતંત્રમાં કેટલાંય લક્ષણો શુદ્ધ મૂડીવાદનાં જ હોય છે; કેમ કે મિશ્ર આર્થિક પદ્ધતિની રચના કરતી વખતે મૂડીવાદનાં મૂળ લક્ષણોનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ થતો નથી. મૂડીવાદી અર્થતંત્રની મૂળભૂત સંસ્થાઓને જાળવીને સરકાર કેટલીક નિયમનકારી પ્રયુક્તિઓ દ્વારા તે સંસ્થાઓની કામગીરીને સમતુલિત કરવા પ્રયાસ કરે છે. આ કારણના લીધે મૂડીવાદ અને મિશ્ર અર્થતંત્રમાં વધુ સામ્ય જોવા મળે છે. આ ચર્ચાના આધારે આપણે મિશ્ર અર્થતંત્રનાં કેટલાંક લક્ષણોને સરળતાપૂર્વક ઓળખીએ :

(1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી અને નફા પ્રેરિત ઉત્પાદન : મિશ્ર અર્થતંત્રમાં મિલકતના અધિકારની બાંધપરી અપાય છે. આથી લોકો સરળતાથી ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉપર માલિકી મેળવી શકે છે. લોકો જમીન, ઓજારો, યંત્રો, કારખાનાં, મકાનો વગેરેની માલિકી ધરાવે છે. સામાન્ય રીતે મિશ્ર અર્થતંત્રમાં ખેતીવાડીની જમીન વ્યક્તિઓની માલિકીની હોય છે. તેમાંના કેટલાક ખેડૂતો હોય છે, બાકીનાં કેટલાક જમીનદારો હોય છે. ખેડૂતો પોતાના પરિવારો માટે અથવા બજાર માટે અને ઘણી વખત બંને માટે ઉત્પાદન કરે છે. જમીનદારો શ્રમિકોને ખેતીકામ માટે રોજીમાં રાખે છે અથવા ખેતી માટે ગણોતિયાને જમીન ખેડવા ભાડે આપી દે છે. ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં મોટા ભાગના ઉત્પાદનનાં એકમોની ખાનગી માલિકી હોય છે. નાના અને ગૂઢ ઉદ્યોગોનું ક્ષેત્ર સંપૂર્ણપણે ખાનગી માલિકી હસ્તક હોય છે. કેટલાક પાયાના ભારે ઉદ્યોગો કેટલાંક કારણસર ખાનગી ક્ષેત્રમાં થઈ શકે નહીં એથી જાહેર ક્ષેત્રમાં વિકસાવવામાં આવે છે. આમ મોટા ભાગના મિશ્ર અર્થતંત્રમાં જાહેર ક્ષેત્રની ભૂમિકા ખાનગી ક્ષેત્રને પૂરક હોય છે. ખાનગી ક્ષેત્ર સામાન્ય રીતે અર્થતંત્રમાં 70થી 90 ટકા ઉત્પાદન કરે છે. આમાંથી મોટા ભાગનું ઉત્પાદન બજારમાં વેચાણ માટે હોય છે. ખાનગી ઉત્પાદક ઘણી વખત પોતાનો નફો મહત્તમ કરવાની કોશિશ કરે છે અને તેથી તેની પ્રવૃત્તિઓ મહદંશે નફાથી પ્રેરિત હોય છે. આ સ્થિતિ એટલું સમજાવે છે કે, સૌથી આવશ્યક વસ્તુઓ જો મહત્તમ નફો આપનાર નથી, એવું તે વિચારે તો ખાનગી ઉત્પાદક આવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન હાથ ધરતો નથી. એવી ચીજોના ઉત્પાદનમાં તે પોતાનો પ્રયાસ કેન્દ્રિત કરે છે કે જેના માટે બજારમાં પૂરતી માગ હોય છે, ભલે પછી તે ચીજો માનવ જીવન માટે ઓછી આવશ્યક હોય. આવી ચીજોના ઉત્પાદનમાં સાધન ફાળવણી કરવાથી તે પોતાનો નફો નિશ્ચિતપણે મહત્તમ કરે છે.

(2) બજારતંત્રનો નિર્ણાયક ફાળો : મિશ્ર અર્થતંત્રમાં બજારનું સ્થાન વ્યૂહાત્મક હોય છે. આવા અર્થતંત્રમાં ઉપભોગ્ય ચીજો, કાચો માલ અને ઉત્પાદક ચીજો માટે જ નહીં પણ શ્રમ, મૂડી તથા ભૂમિ જેવાં સાધનોનું પણ બજાર હોય છે. આ વસ્તુઓ અને સાધનોમાંથી દરેકને કિંમત હોય છે, જે બજારમાગ અને પુરવઠાના સાધારણ તથા મુક્ત ફેરફારો દ્વારા નક્કી થાય છે. મિશ્ર અર્થતંત્રમાં કોઈક વખત અછતની પરિસ્થિતિમાં પ્રયાસો કરીને આવશ્યક વસ્તુઓના ભાવોનું નિયમન કરી સમાજમાં દરેકને આવશ્યક વસ્તુ વાજબી કિંમતે પૂરી પાડવામાં આવે છે. વિવિધ વસ્તુઓના અને ઉત્પાદનનાં સાધનોના ભાવો અને તેમાં થતા ફેરફારો સાધારણ રીતે ઉત્પાદકોને પોતાના શાનું, કેવી રીતે અને કોના માટે ઉત્પાદન કરવું તે બાબતના નિર્ણયો કરવામાં માર્ગદર્શનરૂપ બને છે. મૂડીવાદની ચર્ચામાં અગાઉના વિભાગમાં આ મુદ્દો આપણે સમજી લીધો છે. મૂડીવાદી અને મિશ્ર અર્થતંત્રના બજારની ભૂમિકાનો ભેદ એટલો જ છે કે મૂડીવાદમાં બજાર સંપૂર્ણપણે મુક્ત હોય છે, જ્યારે મિશ્ર આર્થિક પદ્ધતિમાં સરકારના અંકુશો હેઠળ અને કેટલીક વખત ઘણા કડક અંકુશો હેઠળ બજારતંત્ર કામ કરતું હોય છે.

(3) જાહેર ક્ષેત્ર : મિશ્ર અર્થતંત્રમાં જાહેર ક્ષેત્ર ખાનગી ક્ષેત્ર સાથે સહઅસ્તિત્વ ધરાવે છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ઘણાં પછાત અર્થતંત્રોમાં જાહેર ક્ષેત્રની જરૂરિયાત ઉદ્ભવી હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ

પછી આ દેશોને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું તે વખતની આ દેશોની આર્થિક સ્થિતિ વિકાસ માટે ભાગ્યે જ યોગ્ય હતી. આ દેશોમાં વાહનવ્યવહાર અને ઊર્જા ક્ષેત્રો અલ્પવિકસિત હતાં અને પાયાના તેમ જ મૂડી ચીજોના ઉદ્યોગોનો લગભગ અભાવ જ હતો. દેખીતી રીતે જ ખાનગી ક્ષેત્ર એ વખતે આ ઉદ્યોગોને વિકસાવવા માટે સજ્જ ન હતું. આ સંજોગોમાં રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને ચાલુ કરવા આવશ્યક ગણવામાં આવ્યો હતો. હકીકતમાં, આ ઐતિહાસિક આવશ્યકતાને લીધે અને નહીં કે વિચારસરણીના દબાણથી જાહેર ક્ષેત્રનું સર્જન થયું છે. અર્થતંત્રમાં આ રીતે જાહેર ક્ષેત્રના પ્રવેશથી મૂડીવાદી અર્થતંત્ર મિશ્ર અર્થતંત્રમાં રૂપાંતર પામેલ છે.

- (4) આર્થિક આયોજન : આર્થિક આયોજન સૌ પ્રથમ સમાજવાદી દેશોમાં જ શરૂ થયું હતું. આમ છતાં તેનો એવો અર્થ થતો નથી કે આયોજનને અપનાવવાથી અર્થતંત્ર અચૂકપણે સમાજવાદી અર્થતંત્ર બની રહે છે. અસંખ્ય અલ્પવિકસિત દેશોમાં મૂડીવાદી અર્થતંત્ર ઝડપી વિકાસ સાધવા આર્થિક આયોજન ઉપર આધાર રાખે છે. બીજા ઉદ્દેશો પણ આયોજન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. મૂળભૂત રીતે મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં આર્થિક આયોજન દાખલ કરવાનો પ્રયાસ તેને મિશ્ર અર્થતંત્રમાં ફેરવી નાખે છે. મિશ્ર અર્થતંત્રમાં આર્થિક આયોજનનો વધારે આધાર આદેશોના બદલે આર્થિક પ્રોત્સાહનો ઉપર રાખવામાં આવે છે. આમ છતાં, આદેશોનો સંપૂર્ણપણે અભાવ જ હોય તેમ કહી શકાય નહીં.

3.6.2 મિશ્ર અર્થતંત્ર શા માટે ?

અલ્પવિકસિત દેશોને ખ્યાલ આવ્યો કે તેમનો વિકાસ વિકસિત દેશોના માર્ગે શક્ય નથી. તેમને સમજાયું કે બજાર નિયમનથી ચાલતી પદ્ધતિથી પોતાના ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરી શકાશે નહીં. વધુમાં, આર્થિક આયોજન અપનાવવાથી તેઓ બજારતંત્રની મર્યાદાઓને ટાળી શકશે :

આર્થિક આયોજન દ્વારા રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ ભૌતિક અને નાણાકીય અંકુશોના રૂપમાં અને જાહેર ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓ મારફત બજારતંત્રનું નિયમન કરી શકે છે કે જેથી અર્થતંત્ર વધારે સારી કામગીરી સિદ્ધ કરી શકે. વધુમાં, આર્થિક આયોજન આર્થિક વિકાસને દિશા પૂરી પાડવાના કામમાં પણ ઉપયોગી બની શકે. વિકાસની પ્રક્રિયામાં, જો જરૂર ઊભી થાય તો, ગરીબી, બેકારી કે આવકની વહેંચણીની અસમાનતા જેવી સમસ્યાને હલ કરવા રાજ્ય ખાસ કાર્યક્રમો હાથ ધરી શકે જેવા કે ખાસ બેકારીનિવારણ કે ગરીબીનિવારણ કાર્યક્રમ, ન્યૂનતમ આવશ્યકતા કાર્યક્રમ. આર્થિક રીતે નબળા વંચિત વર્ગના લોકોની સુખાકારી સુધારવામાં આ કાર્યક્રમો ઉપયોગી બની શકે છે.

3.6.3 મિશ્ર અર્થતંત્રની મર્યાદાઓ

મુક્ત બજાર આધારિત અર્થતંત્રની કેટલીક સમસ્યાઓને હલ કરી હોવા છતાં મિશ્ર અર્થતંત્રની સંખ્યાબંધ નબળાઈઓ પણ છે. આમાંની સૌથી અગત્યની નબળાઈઓ આ પ્રમાણે છે :

- (1) વહીવટી બિનકાર્યક્ષમતા અને ભ્રષ્ટાચાર : જાહેર સાહસોની કાર્યક્ષમતાની કક્ષા સામાન્ય રીતે નીચી માલુમ પડે છે અને જાહેર ક્ષેત્રમાં ભ્રષ્ટાચાર પણ જોવા મળે. સવિશેષ મેનેજરની કક્ષાએ જાહેર સાહસોમાં કાર્યક્ષમતાની કક્ષા નીચી જોવા મળે છે. આવું મોટા ભાગના અલ્પવિકસિત દેશોમાં જોવા મળે છે કેમ કે ખાસ તાલીમ પામેલા સંચાલન કક્ષાના કેડરના માણસોનો અભાવ હોય છે. આવા સંજોગોમાં સામાન્ય વહીવટના અધિકારીઓને જાહેર સાહસનું સંચાલન સોંપવામાં આવે છે. આવા અધિકારીઓ પાસે આવું કામ કરવાની ક્ષમતા ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. મિશ્ર અર્થતંત્રમાં અંકુશો અંગેના નિર્ણયો કરવાની સત્તા મળવાથી ભ્રષ્ટાચાર માટેનો અવકાશ વધી જાય છે. નિર્ણય કરવામાં વિકૃતિ આવે છે. ઘણી વખત વિવિધ કક્ષાએ લીધેલા નિર્ણયનો ત્વરિત અમલ કરવાનું શક્ય બનતું નથી. ભ્રષ્ટ અધિકારીઓ પોતાની સત્તાનો અંગત લાભ માટે અચૂક દુરુપયોગ કરે છે. તેનાથી જાહેર સાહસની કાર્યક્ષમતા ઉપર વિપરિત અસર પડે છે.
- (2) સામાજિક ન્યાયનો નિષેધ : મિશ્ર અર્થતંત્રમાં આવકની અસમાનતા ઘટાડવા અને ગરીબી-નિવારણ માટે પૂરતો અવકાશ રહેતો નથી. આવું અર્થતંત્ર ખાનગી ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ અને ઉત્પાદનનાં સાધનોની અસમાન વહેંચણીના સંયોજનથી આર્થિક અસમાનતા વધવાનું વલણ ધરાવે છે. આવા સમાજમાં ગરીબને વાજબી ન્યાય ન પણ મળે. મિશ્ર અર્થતંત્રમાં સંપન્ન અને વંચિતના વર્ગો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને રાજ્યની શક્તિ સંપન્નોના હાથમાં હોય છે. આર્થિક સત્તાના કેન્દ્રીકરણને રોકવાની સરકાર પાસે ભાગ્યે જ ઇચ્છાશક્તિ હોય છે.

- (3) મૂળબજાર તરફ પાછા વળવાનું અંતર્ગત વલણ : કેટલાક લોકો સાચે જ એવું માને છે કે મિશ્ર અર્થતંત્ર મૂડીવાદનું જ નવું નામ છે - નવું સ્વરૂપ છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ દલીલ કરે છે કે વિકાસના શરૂઆતના તબક્કામાં જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા પોતાની કામગીરી સિદ્ધ થઈ જાય, તેની હાજરી પછીથી નકામી થઈ જાય છે. પછીથી અર્થતંત્રમાં બજાર આધારિત અર્થતંત્રની જ આવશ્યકતાપૂર્વક પુનઃસ્થાપના કરવાનું વલણ જોર પકડે છે. એવા સંજોગોમાં આયોજનની ભૂમિકા ગૌણ થઈ જાય છે. ખાનગીકરણ ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-4

1. મિશ્ર અર્થતંત્રનાં લક્ષણો જણાવો.
.....
.....
.....
2. મૂડીવાદી અર્થતંત્ર કરતાં મિશ્ર અર્થતંત્ર કઈ રીતે જુદું છે ?
.....
.....
.....
3. મિશ્ર અર્થતંત્ર અને સમાજવાદ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો
.....
.....
.....
4. સાચું છે કે ખોટું તે જણાવો :
(i) મિશ્ર અર્થતંત્ર મૂડીવાદનું નવું સ્વરૂપ જ છે. ....
(ii) મિશ્ર અર્થતંત્રમાં ખાનગી ક્ષેત્ર હોતું નથી. ....
(iii) મિશ્ર અર્થતંત્રમાં આર્થિક આયોજનની ભૂમિકા નિર્ણાયક હોય છે. ....
(iv) બજારતંત્ર અર્થતંત્રમાં હંમેશાં પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિ સર્જે છે. ....

3.7 સારાંશ

કોઈ પણ સમાજમાં આર્થિક પદ્ધતિનું સ્વરૂપ ઉત્પાદક બળોની સ્થિતિ અને પ્રવર્તમાન ઉત્પાદનના સંબંધો ઉપર આધાર રાખે છે. આનો સૂચિતાર્થ એ છે કે ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી કોની છે અને કોણ શ્રમ પૂરો પાડે છે. કોઈ પણ સમાજ કોઈ પણ સમયે કેવી આર્થિક પદ્ધતિ પસંદ કરે છે તે આ બંને બાબતો થકી જ મહદંશે નક્કી થાય છે. લોકો પોતાની આર્થિક પદ્ધતિને પસંદ કરવામાં હંમેશાં મુક્ત હોતા નથી. હકીકતમાં આર્થિક પદ્ધતિઓ ઉદ્ભવી છે અથવા રચવામાં આવી છે તેનો એક ચોક્કસ સમયક્રમ જોવા મળે છે. આ ક્રમ છે : (1) પ્રાથમિક સમાજ, (2) ગુલામી પ્રથા આધારિત સમાજ, (3) સામંતશાહી, (4) મૂડીવાદ, (5) સમાજવાદ

મૂડીવાદ એવી આર્થિક પદ્ધતિનો નિર્દેશ કરે છે કે જ્યાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી ખાનગી હોય છે અને ઉત્પાદન બજાર માટે થાય છે, શ્રમશક્તિ એક પ્રકારની વસ્તુ બની રહે છે અને વિનિમયની અન્ય ચીજ જેમ જ ખરીદાય-વેચાય છે. મૂડીવાદ સામંતશાહીમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે. તેના ઉદ્ભવ માટેનાં કારણભૂત પરિબલોમાં (1) વેપાર અને વાણિજ્યનો વિસ્તાર, (2) ઉદ્યોગોની સ્થાપના, (3) ખેતીમાં જમીન હડપ કરવાની ચળવળ.

મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિના મુખ્ય લક્ષણો છે : (1) ઉત્પાદનમાં સાધનોની ખાનગી માલિકી, (2) વસ્તુનું ઉત્પાદન, (3) શ્રમશક્તિ પોતે જ એક ચીજ, (4) ભાવતંત્રની પ્રમુખ ભૂમિકા, (5) સતત મૂડી સંચય અને આર્થિક કટોકટી, (6) વર્ગવિગ્રહ. મૂડીવાદી-અર્થતંત્રમાં ભાવતંત્રનું કામ નિર્ણાયક હોય છે. ઉત્પાદકો, ઉપભોક્તા અને સાધનસેવાના વેચનારા તરીકે લોકો આપેલ ભાવોએ પોતાના સંતોષને/આવકને મહત્તમ કરવા માટે નિર્ણયો લે છે. આધુનિક મૂડીવાદમાં કોર્પોરેશનો પ્રતિનિધિરૂપ એકમ બની ગયેલ છે.

સમાજવાદ એવી આર્થિક પદ્ધતિ છે, જેમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી સામૂહિક હોય છે. ઉત્પાદન અને વહેંચણીની પ્રવૃત્તિ રાજ્યની યોજના મુજબ ચાલે છે. સમાજવાદ મૂડીવાદમાંથી ઉદ્ભવતો નથી. સમાજવાદી ક્રાંતિ સંપન્ન થયા પછી સમાજવાદની રચના કરવી પડે છે. સમાજવાદની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ આ પ્રમાણે છે : (1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની સામાજિક માલિકી, (2) વર્ગવિગ્રહનો અભાવ, (3) આવકની ન્યાયી વહેંચણી, (4) આર્થિક આયોજન અને બજારતંત્રનો મર્યાદિત ફાળો, (5) ઉપભોગ અને વ્યવસાયમાં મુક્ત પસંદગી. સમાજવાદી અર્થતંત્રમાં આર્થિક આયોજન એક આવશ્યક અંગ હોય છે. મિશ્ર અર્થતંત્ર મૂડીવાદનું જ એક સ્વરૂપ છે. તેમાં જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રોનું સહઅસ્તિત્વ હોય છે. તેનાં લક્ષણો આ મુજબ હોય છે : (1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી અને નફાપ્રેરિત ઉત્પાદન, (2) બજારતંત્રનો નિર્ણાયક ફાળો, (3) જાહેર ક્ષેત્ર અને (4) આર્થિક આયોજન. કોઈ પણ અર્થતંત્ર માત્ર બજારના આધારે કામ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે મિશ્ર અર્થતંત્રની જરૂરત ઊભી થાય છે. બજારતંત્રની મર્યાદાઓ દૂર કરવા માટે આર્થિક આયોજન અને ભૌતિક તેમ જ નાણાકીય અંકુશોનો ઉપયોગ દાખલ કરવામાં આવે છે.

3.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

મૂડીવાદ : ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી ખાનગી હોય છે અને ઉત્પાદન મુખ્યત્વે બજાર માટે હોય છે. વર્ગવિગ્રહ : બંને વર્ગો વચ્ચે સંઘર્ષ હોય છે જેમ કે કામદારો અને મૂડીવાદી વચ્ચે સંઘર્ષ હોય છે.

આર્થિક આયોજન : રાજ્ય દ્વારા અર્થતંત્ર માટે સંકલિત નિર્ણયો કરવા અને તેનો અમલ કરવો.

સામંતવાદ : જમીન જેમાં ઉત્પાદનનું પ્રમુખ સાધન હોય છે અને તેની માલિકી, સામંતો, નોબલો અને જમીનદારોની હોય છે. જમીનવિહોણા વેઠિયાઓ દ્વારા ખેતીકામ થાય એવી આર્થિક પદ્ધતિ.

મુક્ત વિહાર પ્રથા : સરકારના અંકુશ વિના મુક્ત રીતે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ થાય તેવી વ્યવસ્થા.

બજારતંત્ર : વસ્તુ તેમ જ સાધનના ખરીદનારા અને વેચનારાઓ વચ્ચેની આંતરક્રિયાની વ્યવસ્થા.

મિશ્ર અર્થતંત્ર : ખાનગી ક્ષેત્ર અને જાહેર ક્ષેત્રના સહઅસ્તિત્વવાળી આર્થિક પદ્ધતિ.

આયોજિત અર્થતંત્ર : બજારતંત્રના બદલે આર્થિક આયોજનને નિર્ણાયક કામ કરવાનું હોય તેવી પદ્ધતિ.

પ્રાથમિક સમાજવાદી સંચય : સમાજવાદી ક્ષેત્રના વિકાસ માટે બિનસમાજવાદી ક્ષેત્રમાં મૂડી-સંચય કરવો.

પ્રાથમિક સમાજ : માણસે છથી સાત હજાર વર્ષ પૂર્વે કરેલી સૌ પ્રથમ વ્યવસ્થા.

ખાનગી ક્ષેત્ર : ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી અંગત હોય અને જ્યાં નફા માટે ઉત્પાદન થાય છે તેવું ક્ષેત્ર.

ઉત્પાદકોનું સાર્વભૌમત્વ : વિજ્ઞાપનના જોરે ઉત્પાદક ગમે તે ચીજ વેચી શકે તેવી સ્થિતિ.

ઉત્પાદક બળો : ઉત્પાદનનાં સાધનો અને શ્રમશક્તિ વચ્ચેની આંતરક્રિયા.

નફાનો ઉદ્દેશ : નફો કમાવાનો ઉદ્દેશ કે જે ખાનગી ક્ષેત્રના ઉત્પાદકને આર્થિક પ્રવૃત્તિ તરફ પ્રેરિત કરે છે.

જાહેર ક્ષેત્ર : ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી સરકારની હોય છે અને લોકોના વિશાળ હિત માટે જે ઉત્પાદન કરે છે.

વેપારી પ્રથા/ઉદ્યોગ પૂર્વ પ્રથા : એવી વ્યવસ્થા કે જેમાં વેપારી કારીગરને કાચો માલ આપી વસ્તુનું ઉત્પાદન કરાવતો હતો અને ફી લઈને કારીગર વસ્તુનું ઉત્પાદન વેપારીને પૂરું પાડતો.

ઉત્પાદનના સંબંધો : ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાના પરિણામે સર્જાતા લોકો વચ્ચેના સંબંધો.

સમાજવાદ : ઉત્પાદનનાં સાધનો રાજ્યની માલિકીનાં હોય અને જેમાં સમાજની જરૂરિયાતને અંદાજી વસ્તુનું ઉત્પાદન થતું હોય.

સમાજવાદી સંચય : સમાજવાદી ક્ષેત્રમાં સંસાધનોનું એકત્રીકરણ જે પોતાના વિસ્તાર માટે હોય.

અધિશેષ મૂલ્ય : કામદારને જે વેતન મળે તેના કરતાં વધારાનું મૂલ્ય વસ્તુના ઉત્પાદન દ્વારા સર્જાય તે વધારાનું મૂલ્ય, જે મૂડીવાદી માલિકને મળે છે.

3.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-1

4. (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) ખોટું (iv) સાચું (v) સાચું (vi) સાચું (vii) ખોટું (viii) ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-2

3. (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) સાચું (iv) ખોટું (v) ખોટું (vi) સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-3

3. (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) સાચું (v) સાચું (vi) ખોટું (vii) સાચું (viii) ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-4

4. (i) સાચું (ii) ખોટું (iii) ખોટું (iv) સાચું (v) ખોટું (vi) સાચું

3.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) આર્થિક પદ્ધતિ એટલે શું ? સમયક્રમમાં વિવિધ આર્થિક પદ્ધતિઓની ચર્ચા કરો.
- (2) મૂડીવાદનાં લક્ષણો સમજાવો. તેમાં બજારતંત્રની ભૂમિકા વર્ણવો.
- (3) સમાજવાદનાં લક્ષણો વર્ણવો. આર્થિક આયોજનની તેમાં ભૂમિકા સમજાવો.
- (4) મૂડીવાદ અને સમાજવાદ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો. કઈ આર્થિક પદ્ધતિ ચરિયાતી છે ? કારણો આપો.
- (5) મિશ્ર અર્થતંત્રનાં મુખ્ય લક્ષણો જણાવો. મૂડીવાદ કરતાં તે કઈ રીતે જુદાં પડે છે.

નોંધ : આ પ્રશ્નો આ એકમને વધારે સારી રીતે સમજવામાં ઉપયોગી બનશે. જવાબો લખવાની કોશિશ કરો. જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલતા નહીં. આ પ્રશ્નો માત્ર તમારા સ્વાધ્યાય માટે જ છે.

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- સેમ્યુઅલ્સન, પૌલ એ. અને વિલિયમ ડી. નોર્થોસ 1985 : *Economics*, મેકગ્રૂહિલ, નવી દિલ્હી.
મિશ્રા, એસ. કે. 1988 : *Modern Economics*, પ્રગતિ પબ્લિકેશન, દિલ્હી.
અહૂની, એચ. એલ. 1986 : *Analysis of Economic Systems and Microeconomic Theory*,
એસ. ચાંદ એન્ડ કં., નવી દિલ્હી
સ્ટોનિયર એન્ડ હેગ : *A Textbook of Economic Theory*, ELBS Edition.

Notes

Notes

ઈન્દિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

એફ.વાય.બી.કોમ.

BCECO105

એકમલક્ષી (સૂક્ષ્મ) અર્થશાસ્ત્ર

વિભાગ

2

વપરાશકારનું વર્તન અને માંગનો સિદ્ધાંત

(Consumer Behaviour and The Demand Theory)

એકમ 4

ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ અને સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણ

(Law of Diminishing Marginal Utility and Equimarginal Utility) 7

એકમ 5

તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ (Indifference Curve Analysis)

28

એકમ 6

વપરાશકારની માંગ (Consumer Demand)

54

એકમ 7

માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા (Elasticity of Demand)

68

Expert Committee

Prof. B.S. Sharma
Prof-Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. J. Satyanarayana (Chairman)
Osmania University
Hyderabad

Prof. G.V. Shenoy
Institute of Rural Management
Anand

Prof. B.S. Bhatia
Punjabi University
Patiala

Prof. P.K. Ghosh
Delhi University
Delhi

Prof. Rakesh Khurana
Director
School of Management Studies
IGNOU

Prof. R.B. Upadhyaya
University of Rajasthan
Jaipur

Prof. I.H. Farooqi
Aligarh Muslim University
Aligarh

Mr. A.K. Majumdar
Institute of Chartered
Accountants of India
New Delhi

Prof. Amar Chand
Madras University
Madras

Course Preparation Team

Mr. Ruddar Dutt
Delhi University
Delhi

Dr. R.C. Malhan
St. Stephen's College
Delhi University
Delhi

Dr. H.L. Bhatia
Sri Ram College of Commerce
Delhi University
Delhi

Faculty Members
Indira Gandhi National
Open University

Dr. R.K. Grover
Dr. N.V. Narasimham
Ms. Madhu Surya
Mr. Nawal Kishor
Dr. (Mrs) Madhu Tyagi

Dr. (Mrs) G. Subbayaamma
Prof. G. Sambasiva Rao
(Language Editor)

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar, PPD
IGNOU

Copies : 500(1998), 1000(1998), 500(2000) पुनःमुद्रण 1000 (2003)

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઇન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

© Indira Gandhi National Open University.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

Shree Neminath Printers, Ph : (079) 5625035

અનુવાદ :

શ્રી આર. જી. ભટ્ટ
નિવૃત્ત સંયુક્ત નિયામક,
76/2, એચ. કોલોની,
એસ. એમ. રોડ,
અમદાવાદ

પરામર્શ (વિષય) :

પ્રો. એમ. પી. ભટ્ટ
323, સરસ્વતીનગર,
અમદાવાદ

પરામર્શ (ભાષા) :

ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
રીડર,
ભાષાભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન :

ડૉ. પી. કે. મહેતા
નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 003

સંયોજન સહાય :

શ્રી એસ. એચ. બારોટ
શ્રી ડી. આઈ. શાસ્ત્રી
મદદનીશ કુલસચિવ
કાર્યાલય અધીક્ષક
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 003

પ્રકાશક

ડૉ. પી. કે. મહેતા, નિયામક, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, સરકારી બંગલા
નંબર-9, ડફનાબા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003, ટે.નં. 2869690/1
© સર્વ હક સ્વાધીન. આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર મિલિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય
કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ 2 વપરાશકારનું વર્તન અને માંગનો સિદ્ધાન્ત (Consumer Behaviour and The Demand Theory)

વિભાગ 1 માંથી તમે આર્થિક વ્યવસ્થા (પદ્ધતિ) (economic system) નો ખ્યાલ, પાયાના આર્થિક નિયમો (basic economic laws) અને આર્થિક વ્યવસ્થાનાં વિવિધ સ્વરૂપો વિશે શીખ્યા. આ વિભાગ 2 ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ (diminishing marginal utility) અને સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણ (equimarginal utility), તટસ્થતા વક્ર (indifference curve) નાં જુદાં જુદાં પૃથક્કરણો (વિશ્લેષણો), માંગનો નિયમ (law of demand) અને માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા (elasticity of demand) ઉપર ધ્યાન આપે છે.

એકમ 4 તુષ્ટિગુણનો અર્થ, એકંદર (total) તુષ્ટિગુણનું તુલનાત્મક પૃથક્કરણ, સરાસરી તુષ્ટિગુણ અને સીમાન્ત (marginal) તુષ્ટિગુણ, ઘટતો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ, સમસીમાન્ત (equimarginal) તુષ્ટિગુણ અને વપરાશકારની પુરાંત (consumer's surplus) ઉપર ધ્યાન આપે છે.

એકમ 5 તટસ્થતા વક્ર, અંદાજપત્ર ભાવરેખા (budget price line) નો અર્થ, ભાવ વપરાશ વક્ર (price consumption curve) તાર્કિક રીતે મેળવવો, ભાવ અસરને આવક અસર અને અવેજી (substitution) અસરમાં વિભાજિત કરવી અને તટસ્થતા વક્રની મદદથી વપરાશકારની પુરાંત માપવી એ બાબતો સમજાવે છે.

એકમ 6 માંગનો અર્થ અને માંગ ઉપર પ્રભાવ પાડતાં પરિબલો, માંગનો નિયમ, માંગ વક્ર ઉપરની ગતિ અલગ તારવવી અને ભાવ અંગેની સરકારની નીતિ માટે માંગના નિયમને લગતી બાબતો ઉપર ધ્યાન આપે છે.

એકમ 7 માંગની સ્થિતિસ્થાપકતાનો ખ્યાલ, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા, માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા અને માંગની ભાવ-તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા (price cross-elasticity of demand), સ્થિતિસ્થાપકતાના પ્રકારો, માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા માપવી, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા નક્કી કરનાર પરિબલો અને તેમની અગત્ય સમજાવે છે.

એકમ 4 ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ અને સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણ (Law of Diminishing Marginal Utility and Equimarginal Utility)

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશો
- 4.1 પ્રાસ્તાવિક
- 4.2 તુષ્ટિગુણ
- 4.3 એકંદર તુષ્ટિગુણ, સરાસરી તુષ્ટિગુણ અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ
- 4.4 ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ
- 4.5 નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ
- 4.6 ઘટતો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ અને ચીજવસ્તુ માટેની માંગ
- 4.7 સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ
- 4.8 વપરાશકારની પુરાંત
- 4.9 સારાંશ
- 4.10 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.11 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 4.12 સત્રાંત પ્રશ્નો

4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે નીચેની બાબતો કરી શકશો-

- તુષ્ટિગુણનો ખ્યાલ સમજાવી શકશો;
- એકંદરે તુષ્ટિગુણનું તુલનાત્મક પૃથક્કરણ, સરાસરી તુષ્ટિગુણ અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વિશે ચર્ચા કરી શકશો;
- ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ અને તેની મર્યાદાઓ સમજાવી શકશો;
- નાણાંના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ અંગે ચર્ચા કરી શકશો;
- ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના પૃથક્કરણ દ્વારા ચીજવસ્તુ માટેની માંગની સમજ આપી શકશો;
- સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ અને તેની મર્યાદાઓ વિશે ચર્ચા કરી શકશો; અને
- વપરાશકારની પુરાંત અને તેની મર્યાદાઓ સમજાવી શકશો.

4.1 પ્રાસ્તાવિક

અગાઉના એકમોમાં, તમે આર્થિક વ્યવસ્થાની મૂળભૂત સમસ્યાઓ, પાયાના આર્થિક નિયમો અને આર્થિક વ્યવસ્થાનાં વિવિધ સ્વરૂપો વિશે શીખી ગયા છે. આ એકમમાં વપરાશકારના વર્તન અને માંગના સિદ્ધાન્ત ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. આ એકમ આર્થિક તર્કના કેટલાક મહત્વના આધારો અને અન્વેષણનાં ક્ષેત્રો નિર્ધારિત કરે છે. તમારે નોંધવું જોઈએ કે, જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓના ભાવો (1) નક્કી કરવાની બાબત અને (2) તેમાં ફેરફારો એ સ્પષ્ટ રીતે ચીજવસ્તુઓ (1) માટેની માંગ અને (2) તેમના પુરવઠા સાથે જોડાયેલાં છે. તેની અસરરૂપે એ ત્રણ (એટલે કે માંગ, પુરવઠો અને ભાવો) વચ્ચે સતત પારસ્પરિક ક્રિયા (Interaction) ચાલ્યા કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં એ ત્રણેય એક બીજા ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓનો રસ હમેશાં ભાવો કઈ રીતે નક્કી થાય છે અને તેમનામાં ફેરફારો કેવી રીતે થાય છે તેની ખોજમાં હોય છે. આ હેતુ નજર સમક્ષ રાખીને તેઓ સામાન્ય રીતે એક જ (1) ચીજ-વસ્તુનો ભાવ નક્કી કરવાની બાબત.

અને (2) તેના ભાવમાં ફેરફાર અંગેના નાના અને સરળ પ્રશ્નોથી શરૂઆત કરે છે. તેના પૃથક્કરણની પદ્ધતિ અને તારણો (findings)ને ભાવના વધુ વ્યાપક પ્રસારને આવરી લેવા અર્થે વિસ્તારવામાં આવે છે:

હવે, જો તમે એક જ ચીજવસ્તુના ભાવ તરફ જોશો તો, તમને જણાશે કે તેને બે પાસાં છે : ભાવ (1) ખરીદનાર વ્યક્તિઓ ચૂકવે છે અને (2) તેને વેચનારાઓ મેળવે છે. આ ઘટકમાં તમે પહેલું પાસું - ખરીદનારનું વર્તન - નજીકથી જોશો.

એના માટે, એક જ વપરાશી ચીજવસ્તુ (consumption commodity), જેને વપરાશકારો (વાપરનારાઓ/ વપરાશકર્તાઓ / ઉપભોક્તાઓ) (consumers) ખરીદે છે, તેની પસંદગી કરીને આરંભ કરવામાં આવે છે. [જે ચીજવસ્તુ ઉત્પાદન પ્રવેશ (input) છે અને જેને ઉત્પાદકો ખરીદે છે તેનો કિસ્સો આગળના તબક્કે વિચારાશે. હાલ તો આપણે 'વપરાશકારો' (consumers) અને 'ખરીદ કરનારાઓ' (buyers) એ બે શબ્દોની પરસ્પર અદલાબદલી થઈ શકે તે રીતે ઉપયોગ કરીશું.] એ જ રીતે, તેના ખરીદનારાઓની બાબતમાં, પૃથક્કરણ માટે પસંદ કરેલ ખરીદનાર સૌથી સામાન્ય પ્રકારનો છે. કહેવાનો મતલબ એવો છે કે, તે સામાન્ય ખરીદનારાઓનો 'પ્રતીક' અથવા 'પ્રતિનિધિ' છે. આવું એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે તેનાથી આ પ્રતીકરૂપ ખરીદનારના વર્તનને લગતાં તારણોનું વિસ્તરણ કરી શકાય અને તેને ખરીદનારાઓના સમગ્ર વર્ગને લાગુ પાડી શકાય. આમ કર્યા પછી, અર્થશાસ્ત્રીઓ ઘણા જ સાદા પરન્તુ પ્રસ્તુત (relevant) પ્રશ્નો પૂછે છે. નીચે આવા પ્રશ્નો આપ્યા છે :

પ્રતીકરૂપ ખરીદનાર ચીજવસ્તુ શા માટે ખરીદે છે? સંબંધિત ચીજવસ્તુ જતી કરવાને બદલે તેના માટે તે કિંમત ચૂકવવા શા માટે તૈયાર થાય છે? તે જુદા જુદા ભાવે એ ચીજવસ્તુ કેટલી ખરીદશે? આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો સંયુક્ત રીતે વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુના પ્રતીકરૂપ ખરીદનારના 'માંગ અંગેના વર્તન' (demand behaviour) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તમારે એ નોંધી લેવું જોઈએ કે, આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો ઘડતી વખતે અર્થશાસ્ત્રીઓ તુષ્ટિગુણના ખ્યાલની મદદ લે છે. આ ખ્યાલ અંગે કંઈક અંશે તમે પરિચિત છો જ. આ એકમમાં, તમે એના વિશે કંઈક વધુ શીખશો અને તે પ્રતિનિધિરૂપ ખરીદનારના વર્તનને સમજવામાં અને તેને ઉપયોગી પ્રમાણિત સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં સહાય કરશે. ઉદાહરણ તરીકે, તમે એ હકીકત નોંધી લો કે એક તરફ, વપરાશકાર તેણે ખરીદેલી ચીજવસ્તુમાંથી કેટલોક તુષ્ટિગુણ મેળવશે અને બીજી તરફ, તેને માટે તેણે ચૂકવેલી કિંમતના સ્વરૂપમાં તે કેટલોક તુષ્ટિગુણ ખોશે. એ પ્રમાણે, તમે તરત જ એવા નિર્ણય ઉપર આવો છો કે જ્યાં સુધી કિંમતરૂપે વપરાશકારે ચૂકવેલો તુષ્ટિગુણ તેના માટેની ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણ કરતાં ઓછો (અથવા વધુમાં વધુ બરોબર હોય) ત્યાં સુધી વપરાશકાર ચીજવસ્તુ ખરીદશે. એ જ પ્રમાણે જો ભાવ ઊંચો જશે તો ખરીદવામાં આવેલી ચીજવસ્તુનો જથ્થો ફરીથી ઘટવા પામશે. આ રીતે, એક વખત તમે પ્રતીકરૂપ વપરાશકારના વર્તનના ઢાંચાને પ્રમાણિતરૂપે મૂકી શકો તો તમે તે ચીજવસ્તુના ખરીદનારાઓના સમગ્ર સમૂહ માટે તેનું વિસ્તૃતીકરણ કરી શકો. તે પછી તમે, જેમ જેમ ભાવમાં ફેરફાર થાય તેમ તેમ સમગ્ર બજારમાં ચીજવસ્તુની માંગમાં આવતા બદલાવની રીતનું વર્ણન કરી શકો.

જોકે, આપણે ચીજવસ્તુની માંગ અંગેનાં મહત્વનાં તારણો ઉપર પહોંચીએ તે અગાઉ સ્વયં તુષ્ટિગુણના ખ્યાલ અંગેની કેટલીક મૂળભૂત બાબતો અંગે ચર્ચા કરીએ અને તેમને સમજાએ.

4.2 તુષ્ટિગુણ

આ ખ્યાલનાં તત્વોથી તમે સુપરિચિત છો જ. અગાઉના એકમમાં તમને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ચીજવસ્તુનો તુષ્ટિગુણ એ તેની જરૂરિયાતને સંતોષવાની ક્ષમતા છે. જોકે, અર્થશાસ્ત્રમાં આ વિધાનને ખરેખર ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે અગાઉ, સારા એવા પ્રમાણમાં તેના અંગે સ્પષ્ટીકરણ અને જથ્થામાં નિરૂપણ- (quantification)ની જરૂર છે, જે તમને તુષ્ટિગુણના ખ્યાલની વધુ ચોક્કસ વ્યાખ્યા તરફ લઈ જશે.

ચીજવસ્તુનો તુષ્ટિગુણ એવા સંતોષનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે કે જે પ્રાપ્ત કરવાનું હજી બાકી છે. આ સંતોષ કેવળ એક અટકળ-એક અપેક્ષા-છે. તેથી, તેની સાથે અચોક્કસતાનું તત્ત્વ સંલગ્ન છે. તેમાંથી પ્રાપ્ત કરેલો ખરેખર સંતોષ અપેક્ષિત સંતોષની બરોબર ન હોય એમ બને એ સહજ વસ્તુ છે. તુષ્ટિગુણ અપેક્ષિત સંતોષ છે અને સંતોષ એ પ્રાપ્ત કરેલો તુષ્ટિગુણ છે. પરન્તુ તમારે એક મહત્વની બાબતની નોંધ લેવી જોઈએ. ચીજવસ્તુ ખરીદવી (કે ન ખરીદવી) કે કેમ તે અંગેની વપરાશકારનો નિર્ણય ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણ ઉપર આધાર રાખે છે, નહીં કે સંતોષ ઉપર. ચીજવસ્તુ માટે ચૂકવણી કરવા અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ખરીદનારને તુષ્ટિગુણ (અપેક્ષિત સંતોષ) પ્રેરે છે. જોકે, ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણના વપરાશકારના અંદાજ ઉપર સંખ્યાબંધ બાબતોની અસર હોઈ શકે છે. દા.ત. તેનો પોતાનો ભૂતકાળનો અનુભવ, બીજા

ખરીદનારાઓનો અનુભવ, જાહેરાતો અને વેચાણકર્તા દ્વારા અપનાવવામા આવતી વેચાણ માટેની અન્ય વ્યૂહરચનાઓ(technics) વગેરે. પરન્તુ બધું કહ્યા અને કર્યા પછી, ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણનો એ અંદાજ વપરાશકારનો પોતાનો છે અને ચીજવસ્તુ ખરીદશે કે નહીં તે આ અંદાજ નક્કી કરે છે. વપરાશકાર ત્યારે જ સંતોષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે કે જ્યારે તે ચીજવસ્તુનો ઉપભોગ કરે છે; પરન્તુ ઉપભોગ / વપરાશ કરતાં અગાઉ તેણે તે ચીજવસ્તુ ખરીદવી પડે છે.

ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણનું મહત્વનું લક્ષણ એ હકીકત છે કે તે સ્થિર વસ્તુ નથી. જુદા જુદા વપરાશકારો માટે તે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને એક જ વપરાશકારની બાબતમાં પણ જુદા જુદા સમયે અને જુદા જુદા સંજોગોમાં તેમાં ફેરફાર થવા પામે છે. આ ઘટના માટેનાં કારણો જોઈ શકવાનું સરળ છે.

પહેલું, વપરાશકાર માટે ચીજવસ્તુનો તુષ્ટિગુણ તે ચીજવસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં સંતોષ પ્રદાન કરતી જરૂરિયાત-(want)ની તીવ્રતા ઉપર આધાર રાખે છે. એ સરળતાપૂર્વક જોઈ શકાય છે કે બધા વપરાશકારો એક જ જરૂરિયાત માટે એકસરખી તીવ્રતાની લાગણી ધરાવતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે, રોટીના પ્રત્યેક વપરાશકાર સવારમાં એકસરખા ભૂખ્યા થતા નથી.

બીજું, ચીજવસ્તુનો તુષ્ટિગુણ વપરાશકાર ચીજવસ્તુના ઉપયોગમાંથી જે સંતોષ મેળવવાની અપેક્ષા રાખે છે તેની માત્રાનું વપરાશકારે કરેલ મૂલ્યાંકન છે અને જુદા જુદા વપરાશકારો ચોક્કસપણે જુદા જુદા અંદાજો પર પહોંચવાના જ છે. વપરાશકાર વડે અંદાજવામાં આવેલો તુષ્ટિગુણ, તેણે સામનો કરવાની પરિસ્થિતિઓને તે કઈ દષ્ટિએ જુએ છે તેના ઉપર રહે છે. પરન્તુ પરિસ્થિતિ નક્કી કરવાની અને તેને જથ્થાત્મક સ્વરૂપમાં મૂકવાની કોઈ પ્રમાણિત (ધોરણસરની) પદ્ધતિ નથી. એનો એ જ વપરાશકાર પણ સંજોગોના આપેલા સમુચ્ચયને ઘણી રીતે જુએ તે શક્ય છે. પાણીનો એક પ્યાલો મેળવનાર તરસી વ્યક્તિ એમ માની શકે કે આગામી અડતાલીસ કલાક સુધી તે પાણીનું ટીપું પણ મેળવી શકનાર નથી, અથવા તેને વિશ્વાસ હોઈ શકે કે તેને જેટલા પાણીની જરૂર હશે તેટલું પાણી તે મેળવી શકશે. તેને માટે પહેલા કિસ્સામાં એના એ જ પાણીના પ્યાલાનો તુષ્ટિગુણ પછીના કિસ્સા કરતાં વધુ હશે.

ત્રીજું, તમામ વપરાશકારોને કોઈ ચીજવસ્તુ એક સરખી રીતે ગમતી હોય તેવું બનવાની શક્યતા ઓછી છે. અન્ય બાબતો સ્થિર રહે તો, જે વ્યક્તિને ઈંડાં ગમતાં હોય તેને માટે જે વ્યક્તિને ઈંડાં ગમતાં ન હોય તેના કરતાં ઈંડાંનો તુષ્ટિગુણ વધુ જ હશે. તે પ્રમાણે, જે દરદી માટે દવાની ભલામણ કરવામાં આવી હોય તેને માટે જ તે દવાનો તુષ્ટિગુણ હશે.

ચોથું, વપરાશકાર સામેના સંજોગોનો સમુચ્ચય (Set) બદલાતો રહે છે. ઋતુમાં ફેરફાર, રહેઠાણના સ્થળમાં ફેરફાર અને ઘણી બધી અન્ય વસ્તુઓમાં ફેરફાર વપરાશકારની ચીજવસ્તુની જરૂરિયાતમાં બદલાવ લાવે છે અને તેના કારણે તેને અનુરૂપ તેના તુષ્ટિગુણમાં ફેરફાર થાય છે.

પાંચમું, એ હકીકતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે કે, જ્યારે જરૂરિયાત સંતોષવા માટે કોઈ ચીજવસ્તુનો સતત ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે, તે ચીજવસ્તુની જરૂરિયાતની તીવ્રતા ઘટતી જાય છે. એનો અર્થ એ થાય કે, ચીજવસ્તુના વધુ એકમોની વપરાશ ઘટતી માત્રામાં સંતોષ ઉપજાવે છે, અને તેથી તેનો તુષ્ટિગુણ પણ નીચે ઊતરે છે.

તુષ્ટિગુણના પ્યાલનું બીજું અગત્યનું લક્ષણ તેનું માપ કાઢવાને લગતું છે. તમે લંબાઈ, વજન, સમય અને અન્ય જથ્થાઓ, જેના વડે માપવામાં આવે છે, તેમનાથી સુપરિચિત છો. અન્ય વિજ્ઞાનોની જેમ આર્થિક પૃથક્કરણ/વિશ્લેષણમાં વાપરવામાં આવતા જથ્થાઓ અને ચલો(variables)ને માપવા માટે માપ માટેના એકમો પસંદ કરવા પડે છે. તુષ્ટિગુણનો પ્યાલ પણ તેને કોઈક ધોરણસરના એકમોમાં માપવા માટેની આવશ્યકતા માંગી લે છે. દુર્ભાગ્યે, વાસ્તવમાં એમ કરવાનું શક્ય નથી, કારણ કે ચીજવસ્તુનો તુષ્ટિગુણ એ માનસિક મૂલ્યાંકન છે કે જે વપરાશકાર ચીજવસ્તુમાંથી કેટલી માત્રામાં સંતોષ મેળવવાની અપેક્ષા રાખે છે તે અંગેનું વપરાશકારનું દષ્ટિબિન્દુ છે. જુદી રીતે આ જ વસ્તુ મૂકીએ તો, તુષ્ટિગુણને નિરપેક્ષપણે (અથવા મૂળભૂત રીતે) (cardinally) માપવાનું શક્ય નથી. બહુ બહુ તો વપરાશકાર આપણને માત્ર એટલું જ કહી શકે કે એક જ ચીજવસ્તુના બે જથ્થા પૈકી તેને માટે કયા જથ્થાનો તુષ્ટિગુણ વધારે છે અથવા બે ભિન્ન ચીજવસ્તુઓ A અને B પૈકી કઈ ચીજવસ્તુ અથવા તેમનું કયું સંયોજન વધુ તુષ્ટિગુણ ધરાવે છે. બીજા શબ્દોમાં, વપરાશકાર તુષ્ટિગુણોને તેમના ચડતા અથવા ઊતરતા ક્રમમાં માત્ર ક્રમાંક આપી શકે (ગોઠવણી કરી શકે). તુષ્ટિગુણ કેવળ ક્રમાંક (ordinal) રૂપે જ માપી શકાય એમ કહીને આ હકીકત જણાવી શકાય છે. આ વિધાનનો અગત્યનો સૂચિતાર્થ પણ છે. તમે તુષ્ટિગુણને નિરપેક્ષ રીતે માપી શકતા નથી. તેથી બે ભિન્ન વપરાશકારો X અને Y માટે ચીજવસ્તુ Aના એકમ aમાં જે તુષ્ટિગુણ છે તેના અંગે તમે કહી શકશો નહીં કે બે પૈકી કયો વપરાશકાર Aમાંથી વધુ તુષ્ટિગુણ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં એવું

કહેવામાં આવે છે કે તુષ્ટિગુણની આંતરવ્યક્તિગત (inter-personal) સરખામણીઓ કરવાનું શક્ય નથી જોકે યાદ રાખો કે અભ્યાસના આ તબક્કે, પૃથક્કરણમાં સરળતા ખાતર તમારે એવી ધારણા કરવી જરૂર છે કે, તુષ્ટિગુણ મૂળભૂત રીતે અથવા ક્રમાંકરૂપે માપી શકાય છે. તમે કેટલીક વધુ સરળતાકારક ધારણાઓ પણ કરશો, જેમાં તુષ્ટિગુણની આંતર-વ્યક્તિગત તુલના અને તેના જેવી બીજી ધારણાઓનો સમાવેશ થશે. એકમ 5માં, જોકે તમને તુષ્ટિગુણના ક્રમાંકની દૃષ્ટિએ માપ વિશે પરિચય કરાવવામાં આવશે અને તેના આધારે વપરાશકારના વર્તનનું પૃથક્કરણ આપવામાં આવશે.

વપરાશકાર માટે ચીજવસ્તુને તુષ્ટિગુણ હોય છે એ હકીકતનો અર્થ એવો નથી કે તે વપરાશકારને લાભકારક કે ઉપયોગી હશે, કેમ કે તેણે ચીજવસ્તુનો ઉપભોગ કરવો જરૂરી છે. જ્યાં સુધી વપરાશકાર એમ માને કે તેની કોઈક જરૂરિયાત સંતોષવા માટે અમુક ચીજવસ્તુનો તે ઉપયોગ કરી શકે ત્યાં સુધી વપરાશકાર માટે તે ચીજવસ્તુમાં તુષ્ટિગુણ રહે છે. એ રીતે નુકસાનકારક ચીજવસ્તુઓ પાસે પણ તુષ્ટિગુણ હોઈ શકે. કેટલાક નશાકારક પદાર્થોને વાપરનારાઓના આરોગ્ય માટે નુકસાનકારક ગણવામાં આવે છે, પરંતુ તેમના બંધાણીઓ માટે તેમનામાં તુષ્ટિગુણ હોય છે. ધૂમ્રપાન ફેફસાં માટે નુકસાનકારક ગણવામાં આવે છે, પરંતુ કેટલાય લોકો સિગારેટ માટે ચુકવણી કરવા તૈયાર હોય છે. તેથી, અર્થશાસ્ત્રમાં, તુષ્ટિગુણના ખ્યાલના કોઈ નૈતિક સૂચિતાર્થો નથી.

4.3 એકંદર તુષ્ટિગુણ, સરાસરી તુષ્ટિગુણ અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ

આ ખ્યાલો સંખ્યારૂપે આપેલા ઉદાહરણની મદદથી સમજવાનું તમારા માટે સહેલું પડશે. ધારો કે, અન્ય બાબતો આપેલી હોય તો, ઉત્તરોત્તર વધતાં કેળાંની સંખ્યામાંથી વપરાશકાર X એ મેળવેલ તુષ્ટિગુણ કોષ્ટક 4.1માં આપવામાં આવ્યો છે. કોષ્ટકમાંથી તમે જોશો કે આપણા વપરાશકારને પહેલા કેળામાંથી 25 એકમ તુષ્ટિગુણ સાંપડે છે, બીજા કેળાને 18 એકમનો તુષ્ટિગુણ છે, અને એ પ્રમાણે આગળ વધતાં તુષ્ટિગુણમાં ફેરફાર થાય છે. પાંચમા કેળાનો તુષ્ટિગુણ ફક્ત 3 એકમ છે. છઠ્ઠું કેળું વપરાશકાર માટે કોઈ તુષ્ટિગુણ લાવતું નથી, જ્યારે સાતમા કેળા પાસે બે એકમો જેટલો ઋણ તુષ્ટિગુણ અથવા વિ-તુષ્ટિગુણ (disutility) છે. એનો અર્થ એવો થાય કે સાતમા કેળામાંથી વપરાશકાર કોઈ સંતોષ મેળવવાની અપેક્ષા રાખતો નથી, એટલું જ નહીં પણ તે એવું વિચારે છે કે પોતાનામાં તે અસંતોષ ઊભો કરશે.

વપરાશકારે ચીજવસ્તુના છેલ્લા એકમમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા તુષ્ટિગુણને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ (marginal utility - MU) કહેવામાં આવે છે. એનો અર્થ એવો થાય કે ચીજવસ્તુનો તુષ્ટિગુણ શોધતી વખતે વપરાશકારે પ્રાપ્ત કરી લીધેલી ચીજવસ્તુના જથ્થા તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો જરૂરી છે. એ રીતે, કોષ્ટક 4.1ના સ્તંભ 2માં જુઓ. જો વપરાશકાર એકમાત્ર કેળું ખરીદે તો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ કેળાના પોતાના જ તુષ્ટિગુણ જેટલો એટલે કે 25 એકમો હશે. કદાચ, વપરાશકાર બે કેળાં ખરીદે તો, બીજા કેળાનો તુષ્ટિગુણ તે તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ છે અને આ કિસ્સામાં તે 18 એકમો છે. એ જ રીતે પાંચ કેળાં સાથે પાંચમા કેળાનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ 3 એકમો, છ કેળાં સાથે છઠ્ઠા કેળાનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ શૂન્ય અને સાત કેળાં સાથે તે ઋણ 2 એકમો થાય છે. (કેળાના એક પછી એક વધારા સાથે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણમાં ઘટાડા માટેની સ્પષ્ટતા આ એકમમાં પછીથી મળશે.)

એકંદર તુષ્ટિગુણ (total utility) વપરાશકારે પ્રાપ્ત કરેલી ચીજવસ્તુના બધા જ એકમોના તુષ્ટિગુણનો સરવાળો દર્શાવે છે. કોષ્ટક 4.1માં આપવામાં આવેલા દાખલામાં જો વપરાશકાર ત્રણ કેળાં મેળવે તો, એકંદર તુષ્ટિગુણ $25 + 18 + 12 = 55$ એકમો થાય છે. કેળાંની સંબંધિત સંખ્યા માટે એકંદર તુષ્ટિગુણ કોષ્ટક 4.1ના સ્તંભ 4માંથી વાંચી શકાય છે. એ બાબતની તમે નોંધ લેશો કે એકંદર તુષ્ટિગુણ ક્રમિક પ્રકારના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના સરવાળા સિવાય કંઈ નથી અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ચીજવસ્તુનો છેલ્લો એકમ મેળવ્યાથી એકંદર તુષ્ટિગુણમાં થતા વધારા સિવાય કંઈ નથી. તેથી જ્યારે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ શૂન્ય હોય ત્યારે એકંદર તુષ્ટિગુણ ફેરફાર વિનાનો રહે છે. આપણા ઉદાહરણમાં, જ્યારે છઠ્ઠું કેળું ઉમેરાય છે ત્યારે, એકંદર તુષ્ટિગુણ 65 એકમ રહે છે. વધુમાં જ્યારે સાતમું કેળું ઉમેરાય છે ત્યારે, એકંદર તુષ્ટિગુણમાં ઘટાડો થાય છે અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઋણ થાય છે.

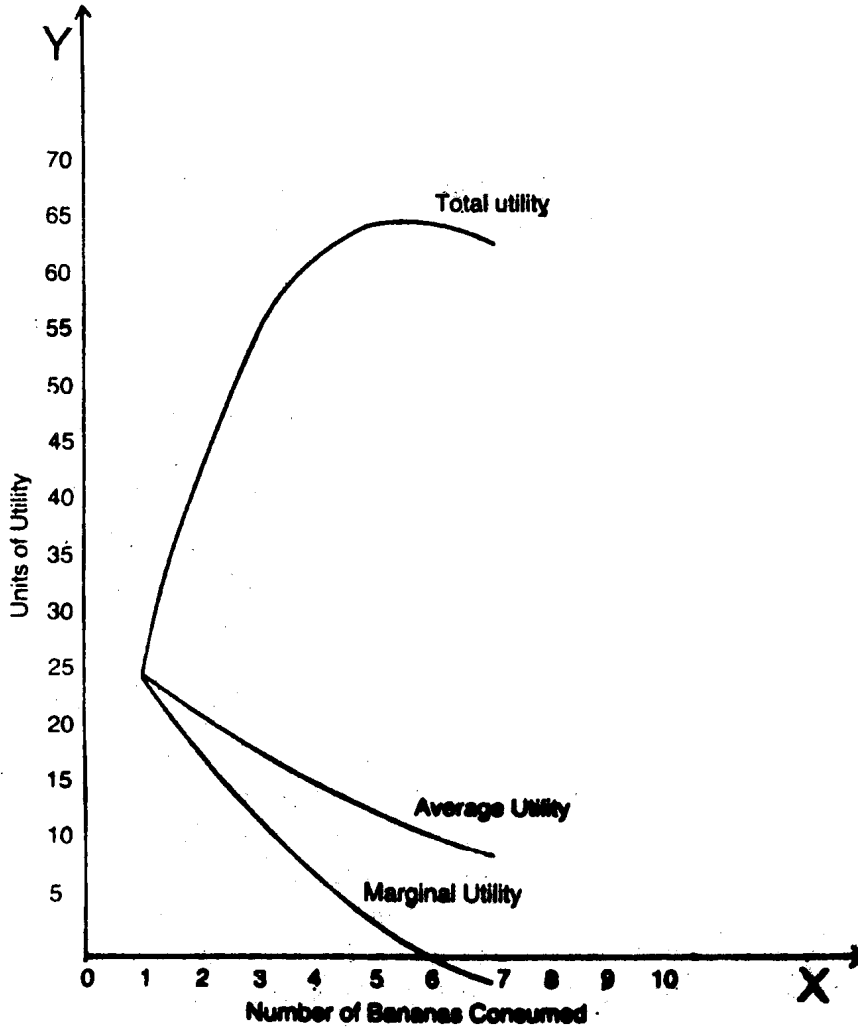

કોષ્ટક 4.1

વપરાસકાર માટે કેળાંનો તુષ્ટિગુણ

કેળાંનો અનુક્રમાંક	સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ	સરાસરી તુષ્ટિગુણ	એકંદર (કુલ) તુષ્ટિગુણ
પહેલું	25	25.0	25
બીજું	18	21.5	43
ત્રીજું	12	18.3	55
ચોથું	7	15.5	62
પાંચમું	3	13.0	65
છઠ્ઠું	0	10.8	65
સાતમું	(-) 2	9.0	63

એકંદર તુષ્ટિગુણને ચીજવસ્તુઓના એકમોની સંખ્યા વડે ભાગતાં સરાસરી તુષ્ટિગુણ (average utility) મળે છે. કોષ્ટક 4.1માં, સરાસરી તુષ્ટિગુણના આંકડા સ્તંભ 3માં દર્શાવ્યા છે. યાદ રાખો કે, સામાન્ય રીતે, સરાસરી તુષ્ટિગુણમાં ફેરફાર સીમાન્ત તુષ્ટિગુણમાં ફેરફાર કરતાં ઓછો (અથવા વધુમાં વધુ બરોબર) હોય છે. આવું એટલા માટે બને છે કે જ્યારે તમે સરાસરી તુષ્ટિગુણની વિચારણા કરો છો ત્યારે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના કારણે સામાન્ય તુષ્ટિગુણમાં વધારો ચીજવસ્તુમાં બધા એકમો ઉપર પ્રસરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, વપરાસકાર ત્રીજું કેળું પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ 18થી ઘટીને 12 એકમો થાય છે અથવા

વપરાસ કરેલાં કેળાંની સંખ્યા

આકૃતિ 4.1

એકંદર તુષ્ટિગુણ, સરાસરી તુષ્ટિગુણ અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વચ્ચેના સંબંધો

તેમાં 6 એકમનો ઘટાડો થાય છે. જોકે, સરાસરી તુષ્ટિગુણ 21.5 એકમોથી ઘટીને 18.3 એકમો થાય છે એટલે કે 3.2 એકમોનો ઘટાડો થાય છે. તે રીતે, જ્યારે સાતમું કેળું પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ 2 એકમથી ઘટે છે પણ, સરાસરી તુષ્ટિગુણમાં કેવળ 1.8 એકમોનો ઘટાડો થાય છે.

તમારે એ નોંધવું જોઈએ કે ચીજવસ્તુના પહેલા એકમ માટે તુષ્ટિગુણનાં ત્રણેય માપો આપણા ઉદાહરણમાં એકસરખાં એટલે કે 25 એકમો છે. કેળાંના એકંદર, સરાસરી અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણોનું નિરૂપણ આલેખ દ્વારા પણ કરાવી શકાય. આકૃતિ 4.1 જુઓ. X ધરી ઉપર કેળાંની સંખ્યા નિરૂપિત થાય છે. Y ધરી ઉપર તુષ્ટિગુણના એકમો મપાય છે. અપેક્ષા પ્રમાણે, તુષ્ટિગુણના ત્રણેય વક્રો એક જ બિંદુએથી શરૂ થાય છે. સરાસરી અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના વક્રો તેમની લંબાઈ ઉપર સળંગ નીચેની તરફ જાય છે. પરંતુ એકંદરે તુષ્ટિગુણ વક્રની બાબતમાં એમ જાનું નથી. જ્યાં સુધી સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ધન હોય ત્યાં સુધી તે (એકંદર તુષ્ટિગુણ વક્ર) ઉપરની તરફ જાય છે. સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો વક્ર X ધરીની ઉપર રહે છે. જ્યારે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ X ધરીને છેદે છે ત્યારે એકંદર તુષ્ટિગુણનો વક્ર ઊંચે જવાનું બંધ કરે છે અને જ્યારે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો વક્ર X ધરીથી નીચે જાય છે ત્યારે એકંદર તુષ્ટિગુણનો વક્ર નીચેની તરફ જવાનું શરૂ કરે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ક

(1) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) તુષ્ટિગુણ અને સંતોષ એક જ વસ્તુ છે.
- (2) તુષ્ટિગુણ આત્મલક્ષી (subjective) વસ્તુ છે.
- (3) આપણે તુષ્ટિગુણને નિરપેક્ષ સ્વરૂપે માપી શકીએ.
- (4) જ્યારે ચીજવસ્તુ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે સતત વાપરવામાં આવે ત્યારે તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘટે છે.
- (5) એકંદર તુષ્ટિગુણ એ સીમાન્ત તુષ્ટિગુણોનો સરવાળો છે.
- (6) સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ચીજવસ્તુના છેલ્લા એકમના કારણે થતો એકંદર તુષ્ટિગુણમાં વધારો છે.
- (7) જો વપરાશકાર માટે ચીજવસ્તુને તુષ્ટિગુણ હોય તો તેનો ઉપભોગ કરવો એ તેના માટે લાભકારી છે.

(2) આપવામાં આવેલા શબ્દો વડે ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) ચીજવસ્તુ ખરીદવાનો વપરાશકારનો નિર્ણય તેના ..... ઉપર આધાર રાખે છે.
(તુષ્ટિગુણ / સંતોષ)
- (2) તુષ્ટિગુણ ..... જથ્થો છે. (સ્થિર / બદલાતો)
- (3) તુષ્ટિગુણ ..... સંતોષ છે; સંતોષ એ ..... તુષ્ટિગુણ છે. (અપેક્ષિત / પ્રાપ્તકરેલ)
- (4) તુષ્ટિગુણને ..... જ માપી શકાય. (મૂળભૂત રીતે / ક્રમાંક રૂપે)
- (5) જો તુષ્ટિગુણ ..... માપી શકાય તો તુષ્ટિગુણની આંતર-વ્યક્તિગત તુલના શક્ય છે.
(ક્રમાંક રૂપે / મૂળભૂત રીતે)

4.4 ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ

જો સંતોષ આપવાની પ્રક્રિયા અધવચ્ચે બંધ કરવામાં ન આવે તો આપેલી જરૂરિયાત પૂર્ણ રીતે સંતોષી શકાય એ જરૂરિયાતોના મહત્વના લક્ષણથી તમે પરિચિત છો. માર્શલ તેના વિખ્યાત પુસ્તક *અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમાં* લખે છે એ પ્રમાણે, “જરૂરિયાતોના પ્રકારો અનંત છે, પ્રત્યેક અલગ જરૂરિયાતને મર્યાદા હોય છે.” તમને એ પણ યાદ હશે કે ચીજવસ્તુનો તુષ્ટિગુણ એ તેની જરૂરિયાત સંતોષવાની ક્ષમતા છે. હવે આ બે વસ્તુઓને એકત્રિત રીતે મૂકો અને તમને તુષ્ટિગુણ અંગેનો અર્થશાસ્ત્રને લગતો મહત્વનો નિયમ લાભે છે. અન્ય બાબતો સ્થિર રહે એ સ્થિતિમાં વપરાશકાર જેમ જેમ ચીજવસ્તુના એક પછી એક એકમો મેળવતો જાય તેમ તેમ જરૂરિયાત સંતોષવાની તીવ્રતા ઘટતી જાય છે. બીજા શબ્દોમાં, જરૂરિયાત દૂર કરીને મેળવવામાં આવતો સંતોષ ઘટતો જાય છે. વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુનો પ્રત્યેક વધુ એકમ, અગાઉના એકમના અપેક્ષિત સંતોષની તુલનામાં ઓછો સંતોષ ઉપજાવવાની અપેક્ષા રહે છે. એટલે કે વપરાશકાર ચીજવસ્તુના વધુ એકમો મેળવતો જાય તેમ તેમ તે ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘટતો જાય છે.

આ હકીકતને ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમ (Law of Diminishing Marginal Utility) અથવા

પરિતૃપ્તિ કારક જરૂરિયાતોનો નિયમ (Law of Satiabable Wants) તરીકે જણાવવામાં આવે છે. આ નિયમ કહે છે કે, “અન્ય બાબતો સ્થિર રહે તો ચીજવસ્તુનો એક વધુ એકમ પ્રાપ્ત કરવાથી વપરાશકાર જે વધારાનો (અધિક) અથવા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ મેળવે છે તે, વપરાશકાર પાસે ચીજવસ્તુના સંગ્રહમાં દરેક વધારા સાથે ઘટતો જાય છે.” સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ એકસમાન દરે ઘટવો જરૂરી નથી, એ બાબતની નોંધ લેશો. જોકે, સામાન્ય રીતે, અગાઉના એકમો માટે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘણી ઝડપથી નીચો જશે, પરંતુ તે પછીના એકમો માટે તે ધીરેથી ઘટવા પામશે. પરંતુ, હંમેશાં એમ જ બનવું જરૂરી નથી. જો ચીજવસ્તુનો સંગ્રહ પૂરતા પ્રમાણમાં વધે તો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ શૂન્ય હોઈ શકે અને ઋણ પણ થઈ શકે. ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ પાયાની હકીકતનું અને આપણા દૈનિક જીવનના સામાન્ય અનુભવનું વર્ણન કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જે ખૂબ જ તરસી હોય તેવી વ્યક્તિનો કિસ્સો વિચારો. તેને એક પછી એક તેની તરસ છિપાવવા માટે પાણીના પ્યાલા આપવામાં આવે છે. સ્પષ્ટ રીતે, બીજા પાણીના પ્યાલા કરતાં પહેલો પાણીનો પ્યાલો તેને વધુ સંતોષ આપશે ત્રીજા કરતાં બીજો પ્યાલો વધુ સંતોષ ઉપજાવશે અને તે પ્રમાણે ઘટાડો ચાલુ રહેશે. પરિણામ સ્વરૂપે તેની તરસ પૂરેપૂરી છિપાશે અને પાણીનો તુષ્ટિગુણ ઘટીને શૂન્ય થઈ જશે. જો વપરાશકારને હજી એક વધુ પ્યાલો પાણી પીવાની ફરજ પાડવામાં આવશે તો વિ-તુષ્ટિગુણ (disutility) પણ ઊભો થઈ શકે. કોષ્ટક 4.1માં કોષ્ટકરૂપે આપેલો કેળાંનો દાખલો પણ આ નિયમનું ઉદાહરણ છે.

આ તબક્કે, ઘટતા તુષ્ટિગુણના સિદ્ધાંત (principle) સાથે પ્રસ્તુત બીજી હકીકત પણ વિચારો. કોઈ એક ચીજવસ્તુ એક અથવા વધુ નિર્દિષ્ટ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે વાપરી શકાય, પરંતુ તેમાંથી બધી જરૂરિયાતો સંતોષવાં તેનો ઉપયોગ થઈ ન શકે. જો તમામ જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે (એક) ચીજવસ્તુનો ઉપયોગ શક્ય હોત તો, તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ નીચો ગયો ન હોત. કારણ કે માનવ જરૂરિયાતો અમર્યાદિ અને પુનરાવર્તન કરનારી હોય છે. જેમ જેમ તેમને વધુ સંતોષવામાં આવે તેમ તેમ તેમની સામૂહિક તીવ્રતા (collective intensity) ઘટતી નથી. ચીજવસ્તુના ઉપયોગ સાથે એક કે થોડીક આપેલી જરૂરિયાતોની તીવ્રતા ઘટવા પામે છે. આ જ વસ્તુ ભિન્ન રીતે મૂકીએ તો, આપેલી ચીજવસ્તુ ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમનું પાલન કરે છે (અથવા તેને અનુસરે છે) કારણ કે, અન્ય ચીજવસ્તુઓ (જેમની અન્ય જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે જરૂર પડે છે તેના) દ્વારા તેની સંપૂર્ણ અવેજી થઈ શકે નહીં; પરંતુ, વ્યક્તિની સમગ્ર આવક એટલે કે એકત્રિત રીતે મૂકેલી બધી ચીજવસ્તુઓએ આ નિયમ પાળવો એ જરૂરી નથી.

મર્યાદાઓ

એવી અગણિત પરિસ્થિતિઓ છે કે જેમાં ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ પડતો નથી. આ નિયમની મર્યાદાઓ તોડવામાં શરતરૂપ શબ્દસમૂહ “અન્ય વસ્તુઓ (બાબતો) સ્થિર (એમની એમ જ) રહે તો” માં સમાયેલું છે. આ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ એવો છે કે વિચારણા હેઠળની જે ચીજવસ્તુનો ઉપયોગ સંતોષ માટે કરવામાં આવે છે તેની જરૂરિયાતની તીવ્રતા વધે તેવું કંઈ પણ બનવું જોઈએ નહીં. પરંતુ અન્ય બાબતો સ્થિર રહેતી નથી. સંતોષ મેળવવાની પ્રક્રિયામાં જરૂરિયાત વધી શકે અને એ પ્રમાણે બંનવા પામે તો, ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ તૂટે છે. નિયમની મર્યાદાઓ બીજું કંઈ નથી, પણ સર્વસામાન્ય કારણો છે કે જેમનાથી જરૂરિયાતો સંતોષવાની પ્રક્રિયામાં તેમની તીવ્રતામાં વધારો થાય છે અને એને કારણે ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણમાં ઉપરની તરફ બદલાવ આવે છે. આ નિયમની મર્યાદાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

(1) યથોચિત એકમો (Suitable Units) : ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ પાડવા માટે એ જરૂરી છે કે વપરાશકારને ચીજવસ્તુ યથોચિત (યોગ્ય) જથ્થામાં પહોંચાડવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે, પગરખાં જોડમાં હોવાં જોઈએ, એક પગનું પગરખું ચાલી શકે નહીં. ઘર માટે મકાનમાં જેટલા વિસ્તારમાં આવરણ લગાડવાનું હોય, ઓછામાં ઓછું, તે વિસ્તારને પૂરો પડે તેટલો વૉલ પેપર હોવો જોઈએ. માર્શલ નાના સંગીતનો જલસા કે રજાના દિવસનો કિસ્સો ટાંકે છે. ઘણા ટૂંકા સમય માટેનું સંગીતશ્રવણ સાંભળવાની અને તેને વધુ માણવાની ઇચ્છામાં વધારો કરી શકે, જે કિસ્સામાં સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઊંચો જઈ શકે છે. એ જ રીતે, ઘણા ટૂંકા સમયગાળાની રજા તેના માટેની ઇચ્છા તીવ્ર બનાવી શકે કે જેનાથી તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વધી શકે છે.

(2) સમયને ભગતું પરિભળ : કોઈ ચીજવસ્તુના બે એકમોના વપરાશ વચ્ચે સમય પસાર થવા દેવામાં આવે તો જરૂરિયાત ફરીથી ઊભી થઈ શકે છે અને તેની તીવ્રતામાં વધારો થઈ શકે છે. જોકે, આ પરિભળો તેને તીવ્ર બનાવે જ એ આવશ્યક નથી; તે તેમની તીવ્રતા ઘટાડી પણ શકે. ફેશનમાં ફેરફાર ચીજવસ્તુના સ્વીકારમાં ફેર પાડે છે એ જાણીતું છે અને એમ થવાથી તેના તુષ્ટિગુણમાં ફેરફાર થાય છે. કેટલીક ચીજવસ્તુઓ તુષ્ટિગુણ પ્રાપ્ત કરે છે કારણ કે વધુ લોકોને તે જોઈએ છે અને તે પણ મોટા જથ્થામાં. એનાથી

વિરુદ્ધ, કેટલીક ચીજવસ્તુઓની ફેશન ચાલી જાય છે અને તેથી તુષ્ટિગુણ ખુબ છે. આ રીતે, વપરાશકારની અભિરુચિઓ (અથવા પસંદગીઓ)માં પણ ફેરફાર થઈ શકે છે.

- (3) ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણ ઉપર પ્રભાવ પાડનાર ઘણું જ અગત્યનું પરિબળ વપરાશકારની આવક છે. સામાન્ય રીતે, કેટલીક ચીજવસ્તુઓનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે ગરીબ લોકો કરે છે. દા.ત., જાડું ધાન્ય, બિન-ખર્ચાળ કપડાં વગેરે. તેમને 'ઊંચા કક્ષાની ચીજવસ્તુઓ' અને 'ગરીબ માણસની ચીજવસ્તુઓ' કહેવામાં આવે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે જેની આવક ઊંચે જાય છે તેને આવી ચીજવસ્તુઓનો વપરાશ ઓછો દેવાનો અને તેના સ્થાને કહેવાતી સામાન્ય અથવા ચઢિયાતી ચીજવસ્તુઓ લેવાનું ગમે છે. બીજા શબ્દોમાં, વ્યક્તિની આવકમાં જ થયેલો ફેરફાર, ચીજવસ્તુના સંગ્રહમાં ફેરફાર કર્યા વિના જ, તે વ્યક્તિ માટે ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણમાં ફેરફાર લાવી શકે છે.
- (4) ચીજવસ્તુની ધારવામાં આવતી ઉપલબ્ધતા : જો સાચી કે ખોટી રીતે વપરાશકાર એવું માનવા લાગે છે કે આગામી સમયમાં ચીજવસ્તુની ઉપલબ્ધતા ઘટવા પામશે તો તે ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઊંચો જશે. ઉદાહરણ તરીકે, એક પ્યાલો પાણી મળ્યા પછી, જો તરસી વ્યક્તિને એમ જણાય કે આગામી થોડા દિવસો સુધી તેને પાણીનો કોઈ પુરવઠો નહીં મળે તો, તેને માટે પાણીના બીજા પ્યાલાનો તુષ્ટિગુણ તરત જ વધી જશે.
- (5) ચીજવસ્તુ માણવાની ક્ષમતા : ઘણી વખત એવું બને છે કે, વ્યક્તિની અમુક ચીજવસ્તુ માણવાની શક્તિ તેના ઉપભોગ દરમ્યાન બદલાય છે. એ કિસ્સામાં ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ નહીં પડે. એ રીતે, અમુક ગીત સાંભળતી વખતે કોઈ વ્યક્તિ તેને બીજી કે ત્રીજી વખત સાંભળ્યા પછી તેની કદર કરી શકે છે.
- (6) જવલ્લે (ભાગ્યે જ) મળતી ચીજવસ્તુઓનો સંગ્રહ : ભાગ્યે જ મળતા (જૂના) સિક્કાઓ, ચિત્રો વગેરે કેટલીક ચીજવસ્તુઓ તેમનો પોતાનો વિશિષ્ટ વર્ગ રચે છે. તેમનો પુરવઠો સામાન્ય રીતે અસમાન વસ્તુઓનો હોય છે અને તે એકત્ર કરનારને ઘણા વધુ પ્રમાણમાં કુલ આનંદ આપે છે. તેમનો વધતો સંગ્રહ એકત્ર કરનારના જીવનમાં મજાની સમજશક્તિ, સામાજિક કિંમત (મૂલ્ય), જાણકારી અને એના જેવાં અન્ય પાસાંઓમાં વધારો કરે છે અને તે રીતે ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો સિદ્ધાન્ત તેમની ખાબતમાં અપ્રસ્તુત બની જાય છે.
- (7) સંબંધિત ચીજવસ્તુઓની પ્રાપ્યતામાં ફેરફારો : કેટલીક ચીજવસ્તુઓ એકબીજા સાથે સંબંધિત હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, અમુક જરૂરિયાત સંતોષવા માટે બે નિર્દિષ્ટ ચીજવસ્તુઓની સંયુક્ત રીતે જરૂર પડતા હોય. આવી ચીજવસ્તુઓને પૂરક ચીજવસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે. એ કિસ્સામાં બેમાંથી એક જ ચીજવસ્તુની પ્રાપ્યતા વપરાશકાર માટે નકામી છે, પરંતુ તેની પ્રાપ્યતા પૂરક ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણમાં વધારો કરે છે. તમે એવા સંખ્યાબંધ કિસ્સાઓ વિચારી શકો કે જેમાં એક ચીજવસ્તુની પ્રાપ્યતા બીજી ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણમાં વધારો કરતી હોય. વીજળીથી ચાલતો પંખો અને વીજળી, પેન અને શાહી, બળતણ અને રાંધ્યા વિનાનો ખોરાક વગેરે તેનાં થોડાંક ઉદાહરણો છે.
- પૂરક ચીજવસ્તુઓથી વિરુદ્ધ કેટલીક ચીજવસ્તુઓ એકબીજાની અવેજી કરતી હોય છે, એટલે કે, એક જ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે તેમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ભૂખ સંતોષવા માટે ખોરાકની વૈકલ્પિક ચીજોનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. જ્યારે ચીજવસ્તુની પ્રાપ્યતા વધે છે ત્યારે તેની પૂરક ચીજવસ્તુઓની શક્તિ ઘટે છે અને જ્યારે ચીજવસ્તુની પ્રાપ્યતા ઘટે છે ત્યારે તેની પૂરક ચીજવસ્તુઓની શક્તિ વધે છે.
- (8) અન્ય વ્યક્તિઓ સાથેની સાપેક્ષ સ્થિતિ : માનવ સામાજિક પ્રાણી છે. તેથી સમાજમાં તેની સ્થિતિ ઉપર જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ મેળવવાની અને તેના ઉપભોગ માટેની તેની ઇચ્છાનો મોટો પ્રભાવ પડે છે. તેથી અભ્યાસ હેઠળની વ્યક્તિને ચીજવસ્તુનો તુષ્ટિગુણ, જ્યારે સમાજની અન્ય વ્યક્તિઓને તે ચીજવસ્તુની પ્રાપ્યતામાં ફેરફાર થાય ત્યારે, બદલાય છે.

જોકે, તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉપર વર્ણવેલી ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમની મર્યાદાઓ તેને મૂળભૂત રીતે લાગુ પાડવાની બાબતનો ભંગ કરતી નથી. આ નિયમ હજી તેની તાત્વિક બાબતમાં અડગપણે ચાલુ રહે છે. નિયમ સાથે સંલગ્ન શરતો ઘણી વખત સંતોષાતી નથી અને સંતોષ આપવાની પ્રક્રિયામાં જરૂરિયાતની તીવ્રતા વધે છે. એ હકીકત ઉપર આ મર્યાદા કેવળ પ્રકાશ ફેંકે છે. જો આ નિયમની ધારણાઓ સાચી ઠરતી હોય તો આ નિયમ પોતે સબળ બને છે.

4.5 નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ

આ તબક્કે, આપણી સમક્ષ ખૂબ જ મહત્વનો પ્રશ્ન આવી ઊભો છે. ઘટતા તુષ્ટિગુણનો નિયમ નાણાંને લાગુ પડે છે કે કેમ? વાસ્તવિકતા શી છે તે અંગે અભિપ્રાયોમાં ભિન્નતા પ્રવર્તે છે, જેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે :

નાણાં સામાન્ય ખરીદશક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. તેનો ઉપયોગ બજારમાં જે કંઈ વેચાય છે તે ખરીદવા માટે થાય છે. અગાઉ જોધું કે વ્યક્તિગત જરૂરિયાત પૂરેપૂરી સંતોષી શકાય છે, બધી જરૂરિયાતોને એકત્રિત રીતે સંતોષી ન શકાય. તેથી જ્યારે વ્યક્તિ પાસે વધુ નાણાં હોય ત્યારે નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘટવો શા માટે જોઈએ? જોકે, કેટલાક વિચારકો આ તર્ક સાથે સંમત થતા નથી. તેઓ આપણા દૈનિક જીવનના સામાન્ય અનુભવનો ટેકો લે છે અને આપણને કહે છે કે નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ પણ, જ્યારે તેનો જથ્થો વધે ત્યારે, ઘટવા પામે છે. જેની પાસે નાણાંની મોટી રકમ હોય તે એક સિક્કો ખોવાથી ચિંતિત થતો નથી. તેવી વ્યક્તિની તટસ્થતાની તુલના કરવા તેઓ આપણને કહે છે. પરંતુ એ જ વ્યક્તિ, જેની પાસે નાણાંની નાની રકમ હોય તે તેને પાછો મેળવવા પ્રયાસ કરશે. નાણાં પણ ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના સાર્વત્રિક નિયમને પાત્ર છે તે દર્શાવવા આવાં અન્ય ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે. માર્શલ પણ એમ માનતો હતો કે આ નિયમ નાણાંને લાગુ પડે છે. જોકે, જ્યારે તે વપરાશકારના વર્તન અને માંગના સિદ્ધાન્ત વિકસાવે છે ત્યારે તે એવી ધારણા કરે છે કે નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સ્થિર (constant) હોય છે. આ ધારણાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ કારણ કે ચીજવસ્તુ ખરીદતી વખતે વપરાશકાર જે ચીજવસ્તુ ખરીદે છે તેના તુષ્ટિગુણ સાથે તે મેળવવા માટે કિંમત ચૂકવીને તેને જે તુષ્ટિગુણ ખોવો પડે છે તેની તુલના કરે છે; ચીજવસ્તુ માટે જે કિંમત ચૂકવવી પડે છે તે હંમેશાં નાણાંના સ્વરૂપમાં હોય છે અને બધા જ વપરાશકારો એકમ દીઠ એક જ કિંમત ચૂકવે છે (એમ વિચારીને કે તેઓ જુદા જુદા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ મેળવે છે).

4.6 ઘટતો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ અને ચીજવસ્તુ માટેની માંગ

ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વપરાશકારની તેના માટેની માંગ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. બજારમાં વેચાણ અંગેની અગત્યની હકીકત એ છે કે વપરાશકાર ચીજવસ્તુના દરેક એકમો એક જ ભાવે ખરીદે છે. હવે વિચારશીલ (તમે વિચારશીલતાના ખ્યાલ સાથે પરિચિત છો જ) વ્યક્તિ તરીકે વપરાશકાર એ સુનિશ્ચિત કરવા માગે છે કે જો ભાવના રૂપમાં તેણે ચૂકવેલો તુષ્ટિગુણ, તેણે કરેલી ખરીદીમાંથી મેળવેલા તુષ્ટિગુણ કરતાં ઓછો હોય તો, એટલે કે જો ભાવ સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ કરતાં ઓછો હોય તો તે ચીજવસ્તુ Xનો એક વધુ એકમ ખરીદશે જ. જો ભાવ અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ બરોબર હોય તો વપરાશકાર તટસ્થ બની જશે અને તે ચીજવસ્તુનો એ એકમ ખરીદે પણ ખરો અને ન પણ ખરીદે. બીજા શબ્દોમાં, વપરાશકાર જે ભાવ ચૂકવવા તૈયાર થાય છે તે ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણથી ક્યારેય વધુ હોતો નથી. તે અનુસાર જો વપરાશકાર વધુ ચીજવસ્તુ ખરીદવાનો હોય તો તે ચૂકવવા તૈયાર હોય તે ભાવ ઘટવો જોઈએ (કારણ કે જ્યારે ચીજવસ્તુનો વધુ જથ્થો ખરીદવામાં આવે ત્યારે તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘટે છે). વિકલ્પે, કોઈ એમ કહી શકે કે જો ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટે તો એવી પરિસ્થિતિ સર્જાવી જોઈએ કે જેમાં ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત ગુણ તેના ભાવ કરતાં વધુ હોય અને વપરાશકાર તેને વધુ જથ્થામાં ખરીદશે.

હવે આપણે કોષ્ટક 4.1 માં આપેલો દાખલો લઈએ. કોષ્ટકનો સ્તંભ 2 વપરાશકારને મળતો કેળાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ નોંધે છે. આપણે એમ ધારી લઈએ કે એક કેળાનો ભાવ તુષ્ટિગુણના 12 એકમો છે. એ કિસ્સામાં, વપરાશકાર પહેલા કેળા માટે તુષ્ટિગુણના 12 એકમો ચૂકવે છે, ત્યારે તે તેમાંથી તુષ્ટિગુણના 25 એકમો મેળવે છે, અને તે રીતે તુષ્ટિગુણના 13 એકમોનો નફો કરે છે. એ જ રીતે બીજું કેળું તેને તુષ્ટિગુણના 18 - 12 = 6 એકમોનો નફો કરાવે છે. પરંતુ, ત્રીજા કેળાનો તુષ્ટિગુણ તેના ભાવ બરોબર થાય છે અને તે તેની ખરીદી કરે અથવા ન પણ કરે. બીજી તરફ, જો ભાવ તુષ્ટિગુણના 12 એકમોની નીચે જાય પણ 7 એકમોથી વધુ રહે તો વપરાશકાર ત્રીજું કેળું પણ ખરીદશે. એ જ પ્રમાણે જો ભાવ ઘટે તો તે વધુ કેળાં ખરીદવાનું નક્કી કરશે અને જો ભાવ વધશે તો ઓછાં કેળાં ખરીદવાનું નક્કી કરશે. સામાન્ય નિયમ (rule) એવો છે કે જો ચીજવસ્તુનો ભાવ આપેલો હોય તો વપરાશકાર એ જ જથ્થો ખરીદવાનું નક્કી કરશે કે જેના ભાવ સાથે તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ બરોબર થતો હોય. આપણા ઉદાહરણમાં, વપરાશકાર માટે એ બેને પૂરાંપૂરાં એકસરખાં કરવાનું હંમેશાં શક્ય હોતું નથી, કારણ કે એકી વખતે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ મોટા જથ્થામાં ફેરફાર પામે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલ વિધાન મૂળભૂત રીતે સાચું કહે છે અને માંગના નિયમ તરીકે જાણીતા સ્વરૂપમાં તેને મૂકી શકાય એમ છે. આ નિયમ કહે છે કે, “ચીજવસ્તુની માંગ (એટલે કે આપેલા સમય ગાળામાં ખરીદવામાં આવતો ચીજવસ્તુનો જથ્થો) તેના ભાવમાં ઘટાડા સાથે વધે છે અને તે તેના ભાવમાં

વધારા સાથે ઘટે છે. અગાઉની ચર્ચામાં સુધારાની જરૂર છે. બજારમાં જણાવવામાં આવેલો ચીજવસ્તુનો ભાવ નાણાંના એકમમાં જણાવવામાં, મેળવવામાં અને ચૂકવવામાં આવે છે, તુષ્ટિગુણના એકમમાં નહીં. ખરીદનાર દરેક વ્યક્તિ નાણાંમાં દર્શાવાયેલ એક જ ભાવ ચૂકવે છે (જોકે જ્યારે તુષ્ટિગુણમાં રૂપાન્તર કરવામાં આવે ત્યારે, ચૂકવવામાં આવેલ ભાવ ગ્રાહકે ગ્રાહકે જુદા જુદા હોઈ શકે છે.) તેથી વપરાશકારના વર્તનને નાણાં સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવું જરૂરી છે. બીજા શબ્દોમાં, આપણે એ ચીજવસ્તુનો એ જથ્થો શોધી કાઢવો જોઈએ કે જે ગ્રાહક આપેલા ભાવે ખરીદવા તૈયાર થાય. આ હેતુસર, એવું ધારવામાં આવે છે કે ખરીદનાર પાસે નાણાંનો ગમે તેટલો સંગ્રહ હોય તોપણ નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સ્થિર રહે છે. આ ધારણાને લીધે આપણે એ ભાવ કહી શકીએ છીએ કે જે ભાવે વપરાશકાર વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુના જુદા જુદા જથ્થાઓ મેળવવા માટે તૈયાર થાય છે. જો તમે આકૃતિ કોષ્ટક 4.1 જોશો તો આ મુદ્દો વધુ સ્પષ્ટ થશે. સાથે સાથે ધારો કે વપરાશકાર માટે દરેક રૂપિયાને એકસરખો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ 10 એકમો છે. એના આધારે કેળાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ રૂપિયાના સ્વરૂપમાં કોષ્ટક 4.2ના સ્તંભ 3 પ્રમાણે વ્યક્ત થશે.

કોષ્ટક 4.2

કેળાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ

કેળાંની સંખ્યા (1)	સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ (તુષ્ટિગુણના એકમોમાં) (2)	સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ(રૂ.માં) (3)
1	25	2.50
2	18	1.80
3	12	1.20
4	7	0.70
5	3	0.30
6	0	0.00
7	(-) 2	(-) 0.20

આમ, એક કેળા સાથે સંકળાયેલો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ રૂ. 2.50 છે; બે કેળા સાથે તે રૂ. 1.80 છે વગેરે. તેથી એવું ક્ષિત થાય છે કે એક કેળાનો ભાવ રૂ. 0.70 નક્કી કરવામાં આવે તો વપરાશકાર ત્રણ કેળાં ખરીદવા તૈયાર છે અને તે ચોથું કેળું ખરીદે અથવા ન ખરીદે તેમ બને. એક કેળાના રૂ. 0.30થી ઓછો કોઈ પણ ભાવ હોય તો વપરાશકાર પાંચ કેળાં ખરીદશે.

માંગ સૂચિ (Demand Schedule)નો ખ્યાલ

માંગ સૂચિ વપરાશકારના વર્તનને સૂચિ (અથવા કોષ્ટક) સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત કરે છે. તેમાં બે સ્તંભ (ખાનાં) હોય છે. પહેલા સ્તંભમાં, વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુના એકમ દીઠ વૈકલ્પિક ભાવો દર્શાવ્યા છે. બીજા સ્તંભમાં, તેમને અનુરૂપ ચીજવસ્તુના એ જથ્થાઓ દર્શાવ્યા છે કે જે વપરાશકાર, ભાવોના અનુક્રમ પ્રમાણે, (સમયગાળા દીઠ) ખરીદવા માટે તૈયાર છે. કોષ્ટક 4.3 વપરાશકારની સંતરાં માટેની માંગ સૂચિનું લાક્ષણિક ઉદાહરણ આપે છે. દરેક જોડ, આપેલા ભાવે વપરાશકાર સંતરાંનો જે જથ્થો ખરીદવા તૈયાર હોય તે અથવા સંતરાંની આપેલી સંખ્યા માટે તે વધુમાં વધુ જે ભાવ ચૂકવવા તૈયાર હોય તે દર્શાવે છે. આમ, દાખલા તરીકે, સંતરાં દીઠ ભાવ રૂ. 0.50 હોય ત્યારે, વપરાશકાર 15 સંતરાં ખરીદવા તૈયાર છે. બીજી તરફ, 15 સંતરાં ખરીદવા માટે તે સંતરાં દીઠ રૂ. 0.50 થી વધુ ભાવ ચૂકવવા તૈયાર નથી. લાક્ષણિક માંગ સૂચિ એકમ દીઠ ઘટતા ભાવ સાથે ચીજવસ્તુનો વધતો જથ્થો દર્શાવે છે અને ચીજવસ્તુના વધતા જથ્થા સાથે એકમ દીઠ ઘટતો ભાવ દર્શાવે છે.

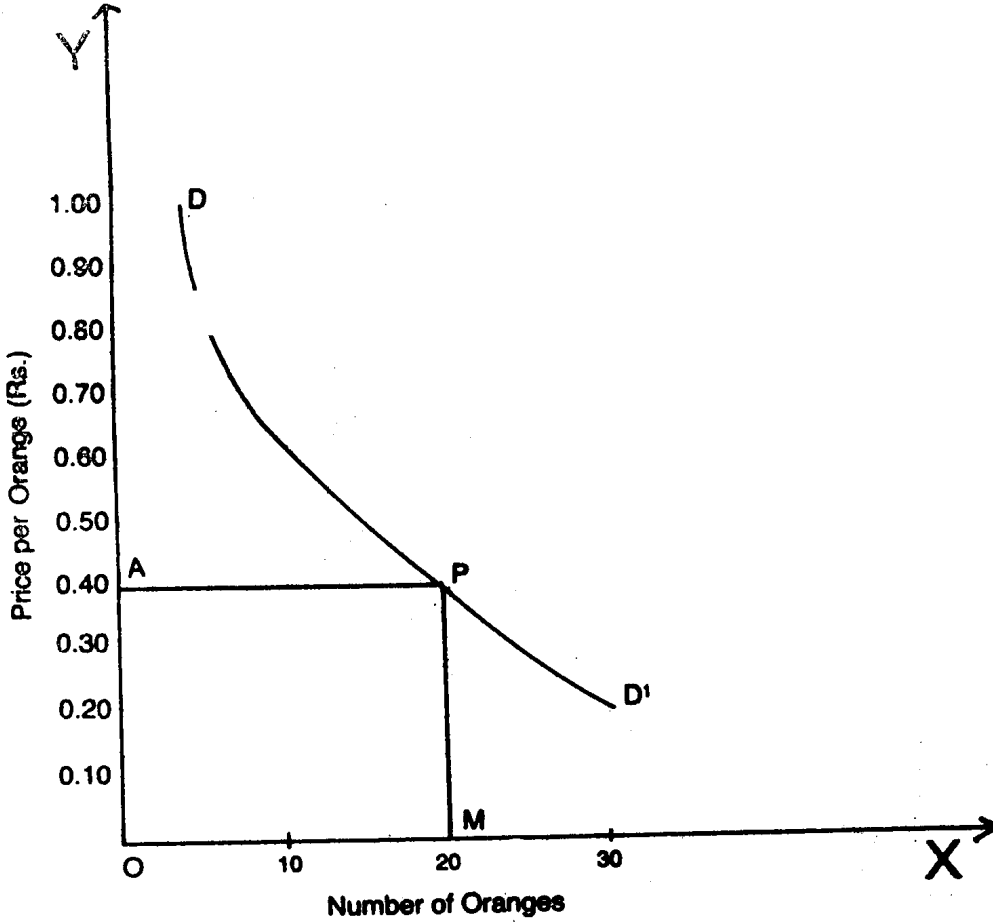
કોષ્ટક 4.3

સંતરાંની માંગ સૂચિ

એકમ દીઠ ભાવ (રૂ. માં)	સંતરાંની માંગ (સંખ્યા)
1.00	4
0.90	5
0.80	6
0.70	8
0.60	11
0.50	15
0.40	20
0.30	24
0.20	30

માંગ વક્રનો ખ્યાલ

વપરાશકારના માંગ અંગેના વર્તનને માંગ વક્રરૂપે આલેખ તરીકે પણ અભિવ્યક્ત કરી શકાય. માંગ વક્ર બીજું કંઈ નથી પણ ભાવ અને માંગવામાં આવતા જથ્થાની બધી જોડને બિન્દુઓરૂપે આલેખીને મેળવવામાં આવતો વક્ર છે. આકૃતિ 4.2માં DD' આવો માંગ વક્ર છે, જે કોષ્ટક 4.3ની માંગ સૂચિનું નિરૂપણ કરે છે. સંતરા દીઠ ભાવનું માપ Y ધરી ઉપર અને માંગવામાં આવતાં સંતરાંની સંખ્યાનું માપ X ધરી પર કરવામાં આવેલ છે. જો તમે માંગ વક્ર DD' ઉપર કોઈ બિન્દુ લો અને બે ધરીઓ ઉપર કાટકોણ દોરો તો X ધરીથી બિન્દુનું કાટકોણ અંતર સંતરાંનો ભાવ દર્શાવે છે, જ્યારે Y ધરીથી બિન્દુનું કાટકોણ અંતર તે ભાવે ખરીદવામાં આવતાં સંતરાંની સંખ્યા દર્શાવે છે. દા.ત., માંગ વક્ર ઉપર બિન્દુ P લો અને દર્શાવ્યા પ્રમાણે PM અને PA એમ બે કાટકોણો દોરો. તો પછી, એકમ દીઠ OM (= AP)ના ભાવે માંગવામાં આવતાં સંતરાંની સંખ્યા OM (= AP) આપે છે.

સંતરાંની સંખ્યા
આકૃતિ 4.2
સંતરાં માટે માંગ વક્ર

સામાન્ય માંગ વક્રનો ઢાળ નીચેની તરફ ડાબીથી જમણી બાજુ હોય છે કારણ કે માંગવામાં આવતા ચીજવસ્તુના જથ્થાઓ અને એકમ દીઠ ભાવ વિરુદ્ધ દિશામાં ગતિ કરે છે એ મુદ્દાની નોંધ લો. આ કારણસર માંગ વક્રનો ઢાળ ઋણ (negative slope) હોય છે એમ કહેવામાં આવે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -ખ

(1) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) કોઈ પણ જરૂરિયાત પૂર્ણપણે સંતોષી શકાય નહીં.
- (2) ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણમાં ઘટાડો હંમેશાં એક જ દરે થાય છે.

- (3) ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઋણ હોઈ શકે છે.
  - (4) ચીજવસ્તુની અપેક્ષિત પ્રાપ્યતા તેના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ પર અસર કરે છે.
  - (5) વપરાશકારનાં અભિરુચિ, ફેશન અને આવકમાં ફેરફાર હંમેશાં ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણમાં વધારો કરે છે.
  - (6) ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓ આરોગ્ય માટે હાનિકારક હોઈ શકે છે.
  - (7) માંગ વક્ર પ્રાપ્ત કરવા માટે એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સ્થિર (constant) રહે છે.
  - (8) માંગ વક્ર એ માંગ સૂચિની આલેખરૂપે અભિવ્યક્તિ છે.
- (2) પ્રશ્નના અંતે આપવામાં આવેલા શબ્દોમાંથી પસંદગી કરીને ખાલી જગાઓ પૂરો :
- (1) એક ચીજવસ્તુની પ્રાપ્યતા બીજી ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણમાં વધારો કરતી હોય તો એ બે ચીજવસ્તુઓ..... છે.
  - (2) એક ચીજવસ્તુની પ્રાપ્યતા, બીજી ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણમાં ઘટાડો કરતી હોય તો એ બે ચીજવસ્તુઓ.....હોય છે.
  - (3) .....માં વધારા સાથે, વપરાશકાર માટે ..... ચીજવસ્તુઓનો તુષ્ટિગુણ ઘટે છે.
  - (4) જો આપણે એવી ધારણા કરીએ કે નાણાંનો (1)..... (2)..... રહે છે, તો ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વક્રનો ઉપયોગ તેનો માંગ વક્ર મેળવવા માટે કરી શકાય છે.
  - (5) આપેલી ચીજવસ્તુ માટે, દરેક ખરીદનાર..... ના સ્વરૂપમાં એક જ ભાવ ચૂકવે છે, પણ..... ના સ્વરૂપમાં નહીં.
  - (6) માંગના નિયમ પ્રમાણે..... જ્યારે ભાવ..... છે અને તે વધે છે, જ્યારે ભાવ..... છે.

શબ્દો: સ્થિર, સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ, તુષ્ટિગુણ, વધે છે, ઘટે છે, અવેજની ચીજવસ્તુઓ, ઊતરતી કક્ષાની, ચડિયાતી કક્ષાની, પૂરક, નાણાં, ઘટાડો થાય છે, વધારો થાય છે, આવક.

4.7 સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ

અગાઉ તમે જોયું કે વપરાશકાર સમક્ષ મોટી સંખ્યામાં જરૂરિયાતો હોય છે અને તે બધીને સંતોષી ન શકાય. મર્યાદિત આવકને લીધે વપરાશકારે પસંદગી (choice) કરવાની રહે છે. કઈ જરૂરિયાતો સંતોષવી અને કઈ જરૂરિયાતો પડતી મૂકવી તે તેણે નક્કી કરવું પડે છે. વધુમાં, એવું પણ જરૂરી નથી કે સંતોષ માટે પસંદ કરેલી જરૂરિયાતો પૂરેપૂરી સંતોષાવી જોઈએ. કેટલાક જ અથવા તમામ વપરાશકારોને માત્ર અંશતઃ સંતોષ મળી શકે. આ બાબતે પણ વપરાશકારે નિર્ણય લેવાનો રહે.

વપરાશકાર કઈ રીતે આગળ વધશે? કઈ જરૂરિયાતો અને તે કેટલા પ્રમાણમાં સંતોષવી તે વપરાશકાર કેવી રીતે નક્કી કરશે? આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો, તે જે હેતુ માટે તેનો વપરાશી ખર્ચ કરવાનું નક્કી કરે છે, તેમાં રહેલા છે. જો તે વિચારશીલ વ્યક્તિ હોય તો તેનો હેતુ તેના ખર્ચમાંથી વધુમાં વધુ તુષ્ટિગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો હશે. આપણે એવી ધારણા કરીશું કે તે વિચારશીલ વ્યક્તિ છે.

એક ચીજવસ્તુના સંદર્ભમાં વિચારશીલ વ્યક્તિના વર્તનના નમૂના સાથે તમે પરિચિત થઈ ગયા છો. તેમાં એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે વપરાશકાર માટે વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુનો ભાવ નિયત (નિમ્નિત) છે અને ચીજવસ્તુના કેટલા એકમો ખરીદવા છે તે તેણે નક્કી કરવાનું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જ્યાં સુધી ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ તેના ભાવ કરતાં નીચે નહીં જાય ત્યાં સુધી વપરાશકાર તે ચીજવસ્તુ ખરીદવાનું ચાલુ રાખશે.

આ તબક્કે હવે દલીલમાં ફેરફારની આવશ્યકતા છે. અગાઉ એવી ધારણા કરવામાં આવી હતી કે વપરાશકાર, એક પછી એક એકમ, એ રીતે ચીજવસ્તુ ખરીદે છે અને નાણાંની આપેલી રકમ ખરીદેલા દરેક એકમ માટે ખર્ચે છે. ત્યારે હવે એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે વપરાશકાર એક પછી એક રૂપિયો એ રીતે નાણાં ખર્ચે છે અને તે, જે ચીજવસ્તુ ખરીદે છે તેનો જે મળે તે જથ્થો મેળવે છે. હવે આપણે એવં ધારીએ

કે વપરાશકારે ચાર ચીજવસ્તુઓ A, B, C અને D વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે, અને તેમાં દરેક ચીજવસ્તુ ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમને આધીન છે. તે સ્થિતિમાં, પહેલો રૂપિયો ખર્ચતી વખતે, તે રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યાથી તુષ્ટિગુણનો મહત્તમ જથ્થો આપી શકે તે ચીજવસ્તુ વપરાશકાર ઝડપી લેશે અને ખરીદેલી ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણથી નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વધુ હોય નહીં તે વપરાશકાર સુનિશ્ચિત કરશે. એ જ પ્રમાણે પેલો એક રૂપિયો ખર્ચ્યા પછી, વપરાશકાર શોધી શકશે કે કઈ ચીજવસ્તુમાંથી બીજા રૂપિયા માટે મહત્તમ તુષ્ટિગુણ સાંપડશે અને પછી તેના ઉપર ખર્ચ કરશે. આ પ્રમાણેનો ક્રમ આગળ ચાલુ રહેશે. આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ અને તેને સમજાવીએ. કોષ્ટક 4.4માં, ચાર ચીજવસ્તુઓ A, B, C અને Dના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણની સૂચિઓ દર્શાવી છે.

કોષ્ટક 4.4
સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સૂચિઓ

ખર્ચ	ચીજવસ્તુઓનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ			
	A	B	C	D
પહેલો રૂપિયા	30	35	36	26
બીજો રૂપિયો	25	28	29	23
ત્રીજો રૂપિયા	20	22	19	20
ચોથો રૂપિયો	17	18	10	17
પાંચમો રૂપિયા	12	15	5	14
છઠ્ઠો રૂપિયો	8	10	2	11
સાતમો રૂપિયા	4	7	0	8

ઉપરના કોષ્ટક પરથી જોઈ શકાય છે કે, ચીજવસ્તુ A પાછળ ખર્ચેલો પહેલો રૂપિયો તુષ્ટિગુણના ૩૦ એકમો લાવે છે, બીજો રૂપિયો ૨૫ એકમો લાવે છે અને એ પ્રમાણેનો ક્રમ આગળ ચાલે છે. બીજી તરફ, ચીજવસ્તુ B પાછળ ખર્ચેલા એક પછી એક રૂપિયા તુષ્ટિગુણના અનુક્રમે 35, 28, 22, 18, 15, 10 અને 7 એકમો લાવે છે. ચીજવસ્તુઓ C અને D માટેના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના આંકડાઓનો અર્થ પણ એ જ રીતે તમે ગ્રહણ કરી શકો છો.

આપણે એમ ધારીએ કે વપરાશકાર આ ચીજવસ્તુઓ ઉપર કુલ સાત રૂપિયા ખર્ચનાર છે. પહેલો રૂપિયો તેણે કઈ ચીજવસ્તુ પાછળ ખર્ચવો જોઈએ? સ્પષ્ટ રીતે તેનો ઉત્તર એ કે તેણે ચીજવસ્તુ C માટે ખર્ચ કરવો જોઈએ. કારણ કે એમ કરવાથી તેને સૌથી વધુ તુષ્ટિગુણ - 36 એકમો - પ્રાપ્ત થશે. તે પ્રમાણે બીજો રૂપિયો ચીજવસ્તુ B (તુષ્ટિગુણના 35 એકમો)ની ખરીદી પાછળ જશે, ત્રીજો રૂપિયો ચીજવસ્તુ A (તુષ્ટિગુણના 30 એકમો) પાછળ ખર્ચવો જોઈએ, ચોથો રૂપિયો ફરીથી ચીજવસ્તુ C (તુષ્ટિગુણના 29 એકમો) ઉપર, પાંચમો રૂપિયો ચીજવસ્તુ B (તુષ્ટિગુણના 28 એકમો), છઠ્ઠો રૂપિયો ચીજવસ્તુ D (તુષ્ટિગુણના 26 એકમો), અને સાતમો રૂપિયો ચીજવસ્તુ A (તુષ્ટિગુણના 25 એકમો) ઉપર ખર્ચવો જોઈએ. જો ખરીદનાર વ્યક્તિ વધુ ખર્ચ કરવાનું નક્કી કરે તો વૈકલ્પિક ચીજવસ્તુઓ વચ્ચેની તેની પસંદગી એ જ નિયમને અનુસરશે. જો કે એ ભૂલવું ન જોઈએ કે છેલ્લો રૂપિયો ખર્ચીને ખરીદેલી ચીજવસ્તુમાંથી પ્રાપ્ત થતો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ, ખર્ચેલા રૂપિયાના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણની બરાબર (equal) અથવા તેના કરતાં વધુ હોવો જ જોઈએ. આ રીતે, સાતમો રૂપિયો તો જ ખર્ચાશે કે જો તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ 25 એકમોથી વધુ ન હોય.

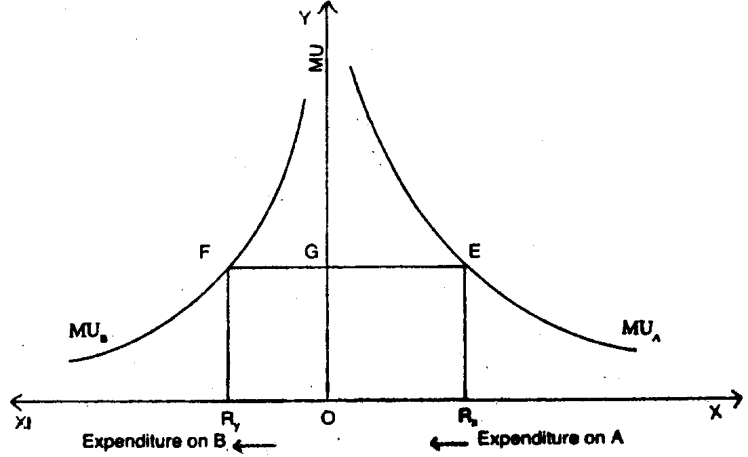
વપરાશકાર પાસે ખર્ચ માટે 12 રૂપિયા છે એવું ધારીને આ ઉદાહરણનું તમે સરળતાપૂર્વક વિસ્તરણ કરી શકો છો. એ કિસ્સામાં તમને જણાશે કે વપરાશકાર બારમો રૂપિયો ચીજવસ્તુ C પાછળ ખર્ચશે અને ચાર પૈકીની પ્રત્યેક ચીજવસ્તુઓ પાછળ ત્રણ રૂપિયા ખર્ચાશે. તે રીતે 13મો રૂપિયો ચીજવસ્તુ B પાછળ ખર્ચાશે. પરંતુ 14મા રૂપિયાનું શું થશે? તે કાં તો ચીજવસ્તુ A અથવા D ને જશે. જો કે તે 15 રૂપિયા ખર્ચશે તો 14મા અને 15મા રૂપિયા વડે A અને D બન્નેની ખરીદી કરવામાં આવશે.

જોકે, એ ખાખત હંમેશાં અધ્યાહાર રહે છે અને ભાગ્યે જ કહેવામાં આવે છે છતાં, તમારે આ પૃથક્કરણ પાછળની શરત ભૂલવી ન જોઈએ. શરત એ છે કે નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ખરીદેલી ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણથી વધુ નથી. એ જોતાં જ્યારે વપરાશકાર 14 રૂપિયા ખર્ચે છે ત્યારે તેને 17 એકમોનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી, જો નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ 17થી વધુ હોય તો તે 14મા રૂપિયાનો વ્યય કરશે નહીં.

મહત્તમ શક્ય સંતોષ મેળવવા માટે ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેના વર્તનના ઢાંચા(નમૂના)ને વપરાશકાર અનુસરે છે. જેને સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ (law of equimarginal utility) કહેવામાં આવે છે તેનું

વપરાશકાર પાલન કરે છે. તે જુદી જુદી ખરીદીઓના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણને અંદરોઅંદર તથા જે નાણાં તે ખર્ચે છે તે નાણાંના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સાથે એકસરખા (બરોબર) કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સિદ્ધાન્તને તટસ્થતાનો નિયમ (law of indifference), ખર્ચમાં કરકસરના નિયમ (law of economy of expenditure), અવેજના નિયમ (law of substitution) તેમજ મહત્તમ સંતોષના નિયમ (law of maximum satisfaction) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમને (સરળતા ખાતર) માત્ર બે ચીજવસ્તુઓ A અને Bનો કિસ્સો વિચારણામાં લઈને આકૃતિ દ્વારા પણ અભિવ્યક્ત કરવામાં આવે છે. આકૃતિ 4.3માં Y ધરી ઉપર સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ માપવામાં આવ્યો છે. ચીજવસ્તુ A પાછળ ખર્ચેલાં નાણાંની રકમ કેન્દ્ર બિન્દુથી જમણી તરફ X ધરી ઉપર માપવામાં આવી છે, અને MV_A એ ચીજવસ્તુ Aનો તેને અનુરૂપ સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વક્ર છે. એ રીતે, ચીજવસ્તુ B પાછળ ખર્ચેલાં નાણાંની રકમ કેન્દ્ર બિન્દુથી ડાબી બાજુ X ધરી ઉપર માપવામાં આવી છે, અને MV_B એ ચીજવસ્તુ Bનો તેને અનુરૂપ સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વક્ર છે. પછી, X ધરીને સમાન્તર એવી સીધી રેખા દોરવામાં આવી છે કે MV_A અને MV_B સાથે તેનાં છેદબિન્દુઓ વચ્ચેનું અંતર ખર્ચવાનાં નાણાંની રકમની બરોબર થાય છે. એ રીતે, વપરાશકાર જ્યારે નાણાંની EF રકમ ખર્ચે છે ત્યારે, તેનો GE ભાગ ચીજવસ્તુ A પાછળ અને FG ભાગ ચીજવસ્તુ B પાછળ ખર્ચાય છે. વપરાશકાર એક ચીજવસ્તુથી બીજી ચીજવસ્તુ ઉપર તેનો ખર્ચ બદલીને તેનો એકંદર સંતોષ વધારી શકશે નહીં.

આકૃતિ 4.3

સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ

સામાન્ય રીતે વપરાશકાર એક જ વખતે એક રૂપિયાની ચીજવસ્તુ ખરીદી શકતો નથી. એણે કાં તો ચીજવસ્તુનો આખો એકમ ખરીદવો પડે છે અથવા ખરીદી બંધ રાખવી પડે છે. અને જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓના ભાવો પણ એકબીજીથી ભિન્ન હોય છે. ચીજવસ્તુ ઉપર ખર્ચના (એક) રૂપિયા દીઠ સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ મેળવવા માટે ખરીદેલી ચીજવસ્તુના છેલ્લા એકમના તુષ્ટિગુણ (એટલે કે ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ)ને તે ચીજવસ્તુના ભાવ વડે ભાગવામાં આવે છે. સંજ્ઞા રૂપે ચીજવસ્તુ A માટે તે MU_A / P_A અને ચીજવસ્તુ B માટે તે MU_B / P_B થશે અને એ પ્રમાણે આગળનો ક્રમ જારી રહેશે. તો પછી, સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમ મુજબ વપરાશકાર આ ગુણોને એકબીજા વચ્ચે એકસરખા કરવાનો અને નાણાંના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણની પણ બરોબર કરવાનો યત્ન કરશે.

$$\frac{MU_A}{P_A} = \frac{MU_B}{P_B} = \frac{MU_C}{P_C} = \dots = \text{નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ}$$

મર્યાદાઓ

આ નિયમની મર્યાદા પર આવીએ એટલે કહેવું પડે કે આ નિયમ અર્થશાસ્ત્રના અન્ય નિયમોમાં અપવાદરૂપ નથી.

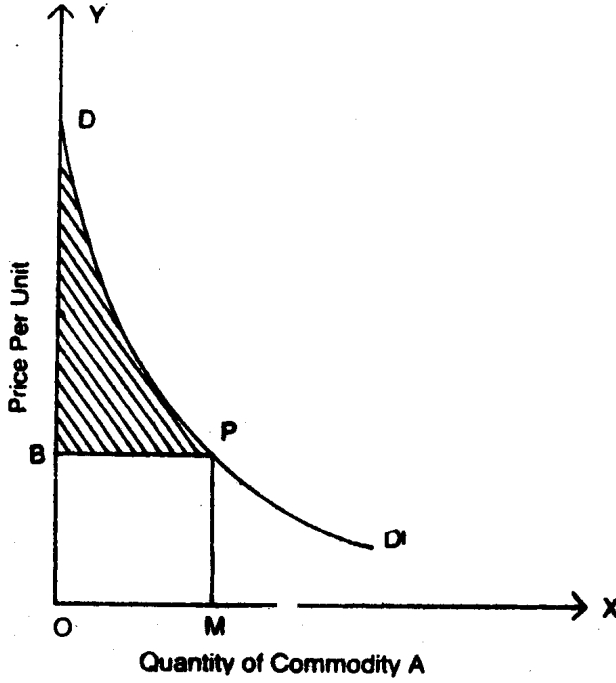
(1) આપણે એવી ધારણા કરી છે કે વપરાશકાર જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓ ઉપર નાણાંની ધણી નાની રકમો ખર્ચી શકે છે. પરંતુ એ હંમેશાં શક્ય નથી. ધણી વખત, ચીજવસ્તુ તેના ભાગો (સિસ્સા કટકા)માં

વેચાતી હોતી નથી અથવા એ રીતે એની ખરીદી નકામી હોય છે. તેથી તે ચીજવસ્તુ આખી જ ખરીદવી પડે છે. બીજા શબ્દોમાં ઘણી ચીજો ટેકનિકલ રીતે અથવા તો આર્થિક કારણોસર નાના એકમોમાં વિભાજિત કરી શકાતી નથી. એ ચીજવસ્તુને મોટા જથ્થામાં ખરીદવી પડે છે, અન્યથા તે ખરીદી શકાતી નથી. એ પ્રમાણે, ચીજવસ્તુ પરના ખર્ચે મોટા પ્રમાણમાં ગતિ કરવી પડે છે. બીજી રીતે આ વસ્તુ મૂકીએ તો, ઘણી ખરીદીઓ મોટા જથ્થામાં અથવા મોટા એકમોમાં હોય છે અને તેમાં નાના ફેરફારોને અવકાશ હોતો નથી. આવા કિસ્સાઓમાં વપરાશકાર ઘણી વખત સીમાન્ત તુષ્ટિગુણો એકસરખા કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

- (2) વપરાશકારનું અજ્ઞાન બીજી સમસ્યા ઊભી કરે છે. નમૂનારૂપ વપરાશકાર જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણોના તફાવતોની મુલવણી તથા સરખામણી કરી શકતો નથી. ઘણી વાર વપરાશકાર તેની ટેવો, ભૂતકાળના વર્તન અને અન્ય વપરાશકારોના વર્તન વગેરેથી દોરવાઈ જાય છે.
- (3) વપરાશ માટેની જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓના જીવનચક્રનો એટલે કે ચીજવસ્તુનો જેટલી વખત ઉપયોગ કરી શકાય તે સંખ્યા અંગેનો ત્રીજો એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. કેટલીક ચીજવસ્તુઓ માત્ર એક-ચક્રી ઉપયોગની હોય છે, એટલે કે, માત્ર એક વખત વાપર્યા પછી તે વપરાઈ જાય છે. કેટલીક બીજી ચીજવસ્તુઓ વિવિધ-ચક્રી ઉપયોગની હોય છે. તેમનો ઉપયોગ ઘણી વાર કરી શકાય છે. તેમનો ઉલ્લેખ વપરાશકારની ટકાઉ ચીજવસ્તુઓ (consumer durables) તરીકે કરવામાં આવે છે. રોટી, બળતણ, વીજળી વગેરે એક-ચક્રી ચીજવસ્તુઓ છે. વિવિધ-ચક્રી ચીજવસ્તુઓનાં ઉદાહરણોમાં મોટરકારો, સ્કૂટરો, યાસણો, કપડાં, પગરખાં વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વપરાશકારની ટકાઉ ચીજવસ્તુ ઉપરનો ખર્ચ એક સમયે કરવામાં આવે છે જ્યારે તેમાંથી મળતો તુષ્ટિગુણ ઘણા સમયગાળાઓ ઉપર પ્રસરેલો રહે છે, એ અર્થમાં સમસ્યા ઉદ્ભવે છે. દરેક સમય પ્રમાણે વિવિધ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓ દ્વારા થતી સેવાઓના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણો એક સરખા કરવાનું વપરાશકાર માટે ઘણું મુશ્કેલ બની જાય છે.
- (4) આ નિયમની બીજી એક મર્યાદા એ હકીકતમાંથી ઉદ્ભવે છે કે, ઘણી ચીજવસ્તુઓ એકબીજા સાથે સંબંધિત (related) હોય છે. તેઓ અલગથી ચીજવસ્તુઓ અથવા પૂરક ચીજવસ્તુઓ હોય છે. જોકે, આ નિયમમાં આવી ચીજવસ્તુઓ પરસ્પર સ્વતંત્ર હોવાની ધારણા કરવામાં આવી છે. તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા તુષ્ટિગુણો જે તે ચીજવસ્તુના પોતાના જથ્થાઓ ઉપર આધાર રાખે છે, બીજી ચીજવસ્તુઓના જથ્થાઓ ઉપર નહીં, એવી ધારણા કરવામાં આવી છે.
- (5) એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે જ્યારે સંકળાયેલા ખર્ચની રકમ ઘણી નાની હોય ત્યારે વપરાશકાર જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણો સરખાવવાનો ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કરે છે. આ સંદર્ભમાં વપરાશકારના વર્તનના ઢાંચા દ્વારા આ નિયમ ધ્યાને ન લેવાનું વલણ રહે છે.

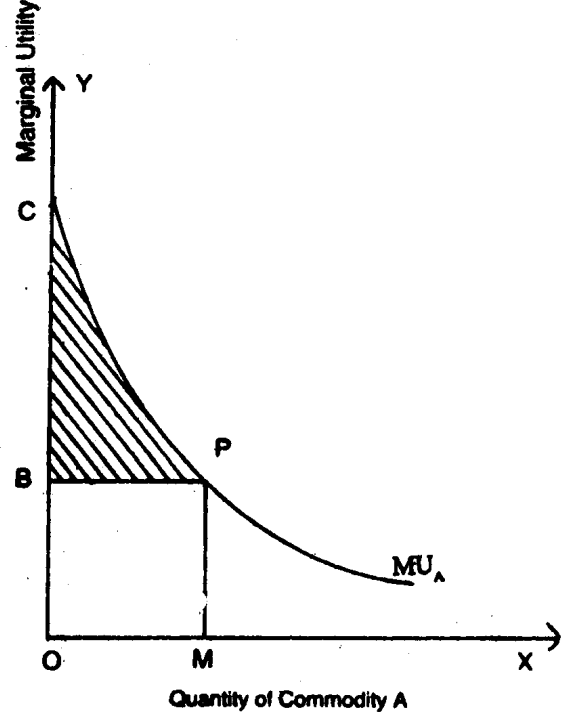
4.8 વપરાશકારની પુરાંત

વપરાશકારની પુરાંત (consumer's surplus)નો ખ્યાલ માર્શેલે દાખલ કર્યો. ઉપરની ચર્ચામાં તમે જોયું કે ચીજવસ્તુનો એ જથ્થો દરેક વપરાશકાર ખરીદે છે કે જેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ (એટલે કે ચીજવસ્તુના છેલ્લા એકમમાંથી મેળવતો તુષ્ટિગુણ) અને ભાવ બરોબર (એકસરખાં) થાય છે. તમને યાદ હશે કે દરેક ચીજવસ્તુ ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમનું પાલન કરે છે. વપરાશકાર જેમ જેમ વધુ ને વધુ ચીજવસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘટે છે. તેથી, જ્યારે ચીજવસ્તુના સીમાન્ત (છેલ્લા) એકમમાંથી મળતો તુષ્ટિગુણ બરોબર તેનો ચૂકવેલ ભાવ છે, ત્યારે આંતર-સીમાન્ત (અથવા અગાઉના) એકમોમાંથી મળતા તુષ્ટિગુણની બાબતમાં આવું બનતું નથી. તે ભાવ કરતાં વધારે હોય છે. આ બાબતે તાર્કિક અનુમાન એવું છે કે, જ્યારે વપરાશકાર છેલ્લા એકમ દ્વારા મેળવેલ તુષ્ટિગુણ માટે પૂરી ચૂકવણી કરે છે, ત્યારે અગાઉના એકમોમાંથી મેળવેલ તુષ્ટિગુણ માટે કેવળ અંશતઃ ચૂકવણી કરે છે. વપરાશકાર બાકીનો તુષ્ટિગુણ મફત (વિનામુલ્યે) મેળવે છે. કોષ્ટક 4.2માં આપ્યા પ્રમાણેનો કેળાંના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો દાખલો લો અને ધારો કે, કેળાંનો ભાવ તુષ્ટિગુણના 7 એકમો છે. એ કિસ્સામાં આપણે આ પ્રમાણે દલીલ કરી શકીએ. વપરાશકાર પહેલા કેળા વિના ચલાવી લેવાને બદલે તેના તુષ્ટિગુણરૂપ એકમોનો ભાવ ચૂકવવા તૈયાર છે. પરંતુ, બજારે તેને ફક્ત 7 એકમના ભાવે ચૂકવણી કરીને કેળાં પ્રાપ્ત કરવાની છૂટ આપી છે. એનાથી તે તેના માટે ચૂકવણી કર્યા વગર જ તુષ્ટિગુણના 18 એકમો મેળવે છે. એ રીતે, વપરાશકારને બીજા કેળામાં 18 એકમ તુષ્ટિગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે તેને માત્ર 7 એકમો ચૂકવીને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી, બીજા કેળામાંથી તેને તુષ્ટિગુણના 11 એકમોની વપરાશકારની પુરાંત સાંપડે છે. એ જ રીતે, ત્રીજા કેળા દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ

ચીજવસ્તુ Aનો જથ્થો

આકૃતિ 4.5
નાણાંરૂપે વપરાશકારની પુરાંત

ચીજવસ્તુ Aનો જથ્થો

આકૃતિ 4.4
જથ્થારૂપે વપરાશકારની પુરાંત

વપરાશકારની પુરાંત 4 એકમો થાય છે અને ચોથા કેળામાંથી કોઈ પુરાંત મળતી નથી. આ કિસ્સામાં મેળવવામાં આવેલી એકંદર વપરાશકારની પુરાંત તુષ્ટિગુણના 34 એકમો બરોબર થાય છે.

તમે પોતે જોઈ શકો છો કે જો કેળાનો ભાવ તુષ્ટિગુણના 3 એકમો સુધી ઘટાડવામાં આવે તો વપરાશકારની પુરાંત ઊંચે જાય છે. આ કિસ્સામાં, પાંચમા કેળાથી તે શૂન્ય થઈ જાય છે, પરંતુ અગાઉનાં કેળાં અનુક્રમે 22, 15, 9 અને 4 (અથવા કુલ 50) તુષ્ટિગુણના એકમોની વપરાશકારની પુરાંત મેળવી લે છે. માર્શલના શબ્દોમાં, “વપરાશકાર જે ભાવ ખરેખર ચૂકવે છે તેના કરતાં વસ્તુ વિના ચલાવી લેવાને બદલે, તે જે વધુ ભાવ ચૂકવવા તૈયાર હોય તે સંતોષની પુરાંતનું આર્થિક માપ છે. આ પુરાંતને વપરાશકારની પુરાંત કહી શકાય.”

આમ, ટૂંકમાં, વપરાશકારની પુરાંત એ વપરાશકાર ચીજવસ્તુ માટે જે ખરેખરી ચૂકવણી કરે છે, તેના કરતાં તે ચીજવસ્તુ માટે તે જે ચૂકવવા તૈયાર હોય તેની અધિકતા (excess) છે. આ પુરાંત તુષ્ટિગુણરૂપે અથવા નાણાંરૂપે માપી શકાય. અગાઉ આપેલી સમજ પ્રમાણે માપ તુષ્ટિગુણના એકમોમાં નીકળે છે. આ ખ્યાલનો દાખલો આકૃતિની મદદથી આપીએ.

આકૃતિ 4.4માં ચીજવસ્તુ Aનો જથ્થો X ધરી પર મપાય છે અને તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ Y ધરી પર મપાય છે. MU_A ચીજવસ્તુ Aનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વક છે. આપણે એવું ધારીએ કે તેના દર એકમનો ભાવ OB બરોબર છે. એ કિસ્સામાં, વપરાશકાર એકમ દીઠ PM(OB)ના ભાવે ચીજવસ્તુનો OM જથ્થો ખરીદે છે, અને તેથી તુષ્ટિગુણના OBPM એકમો બરોબર કુલ કિંમત ચૂકવે છે. જોકે, પ્રાપ્ત કરેલો એકંદર તુષ્ટિગુણ સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વક હેઠળના ક્ષેત્રકળ દ્વારા આપવામાં આવે છે, એટલે કે OBSPM ના ક્ષેત્રકળ દ્વારા તે મળે છે. પરિણામે, ઘેરો વિસ્તાર BCP વપરાશકારની પુરાંત બને છે.

વપરાશકારની પુરાંતનો ખ્યાલ નાણાંના એકમોમાં પણ સરળ રીતે વ્યક્ત થઈ શકે છે. એના માટે ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ તેમ જ તેનો ભાવ નાણાંરૂપે જણાવવામાં આવે છે. એનો દાખલો પરંપરાગત માંગ વકની મદદ વડે આપી શકાય છે. આકૃતિ 4.5માં, DD₁ એ આવી માંગ વક છે, જેમાં

ચીજવસ્તુઓના જથ્થાઓ X ધરી પર અને એકમ દીઠ ભાવ Y ધરી પર મપાય છે. ધારો કે એકમદીઠ ભાવ OB, OB (= PM) છે. ત્યારે વપરાશકાર ચીજવસ્તુના OM એકમો ખરીદે છે અને એકમ દીઠ PMના દરે ચુકવણી કરે છે. બીજા શબ્દોમાં, તે OBPM નાણાંની રકમની કુલ કિંમત ચૂકવે છે. પરંતુ, માંગ વક્ર દર્શાવે છે તે પ્રમાણે, ચીજવસ્તુ વિના ચલાવી લેવાને બદલે OBDPMની કુલ કિંમત ચૂકવવા તૈયાર છે. તેથી, તેની વપરાશકારની પુરાંત OBDPM – OBPMનાણાંની રકમ BPD, ઘેરો વિસ્તાર થાય છે.

તમારે નોંધ લેવી ઘટે કે, વપરાશકારની પુરાંત તેની દક્ષતાને લીધે મળતી નથી. એ બજારનાં પરિબળોનું પરિણામ છે કેમ કે બજારનાં પરિબળો તેને ચુકવણી કર્યા વિના સંતોષ માણવાની તક પૂરી પાડે છે. એક તરફ તેનો સંબંધ વપરાશકારની માંગ સાથે છે અને બીજી તરફ તેનો સંબંધ ચીજવસ્તુના પુરવઠા સાથે છે કે જેને લીધે આપેલા ભાવે તે મળી શકે છે. આ વિધાનને વિગતે જોઈએ :

(1) વિચારણા હેઠળના વપરાશકાર દ્વારા ચીજવસ્તુની સર્જાતી માંગ પરિસ્થિતિ વડે માંગ વક્રનું સ્થાન (location) અને તેનો ઢાળ (slope) નક્કી થાય છે. જો ચીજવસ્તુ જીવન જરૂરિયાતની હોય તો માંગ વક્ર Y ધરી પર ઊંચા બિન્દુએથી શરૂ થાય છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, ચીજવસ્તુના પ્રારંભના એક (કે એકમો) માટે વપરાશકાર તે વસ્તુ વિના ચલાવી લેવાને બદલે ઘણો ઊંચો ભાવ ચૂકવવા તૈયાર થાય છે. આવી ચીજોનાં ઉદાહરણો તરીકે તમે મીઠું અને અન્ય ખાદ્ય પદાર્થો વિશે વિચારી શકો. એ રીતે, માંગ વક્રનો ઢાળ ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના ઘટાડાની ઝડપ વડે નક્કી થાય છે. જો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ધીરેથી નીચો જાય તો માંગ વક્ર પણ ધીરેથી નીચે જશે અને વપરાશકાર તેની વધુ ખરીદી કરે એવી સંભાવના રહે છે (સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘટીને ચીજવસ્તુના ભાવ બરોબર થાય તે પહેલાં.) બીજી તરફ, જો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઝડપથી નીચો જશે તો માંગ વક્ર પણ વધુ ઝડપે નીચો જશે. તેથી એવું ફલિત થાય છે કે, ચીજવસ્તુનો ભાવ આપેલો હોય એ સંજોગોમાં જો,

(1) વપરાશકાર ચુકવણી કરવા તૈયાર હોય તે ઊંચા પ્રારંભના ભાવથી માંગ વક્ર શરૂ થતો હોય; અને

(2) માંગ વક્રનો ઢાળ ઓછો હોય, તો વપરાશકારની પુરાંત વધુ હશે.

(2) વપરાશકારની પુરાંત ઉપર અસર પાડતાં પરિબળોનો બીજો સમુચ્ચય પુરવઠા બાજુથી કામ કરે છે. હરીફાઈ યુક્ત બજાર (આ શબ્દનો ચોક્કસ અર્થ તમે હવે પછીના એકમમાં શીખશો)ના કિસ્સામાં વપરાશકાર આપેલા ભાવે તેને જોઈએ તેટલી ચીજવસ્તુ ખરીદી શકે છે. બજાર તેને મહત્તમ શક્ય વપરાશકારની પુરાંત મેળવવાની છૂટ આપે છે. બીજી તરફ, હરીફાઈ વિહીન પરિસ્થિતિમાં, ચીજવસ્તુનો ભાવ ખરીદવામાં આવતા જથ્થા ઉપર આધારિત હોઈ શકે. એમાં વપરાશકારને ચીજવસ્તુના પ્રારંભના એકમો માટે વધુ ચુકવણી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી શકે. જોકે જેમ જેમ તે વધુ ખરીદી કરે છે, તેમ તેમ તેણે ચૂકવેલ સરાસરી ભાવ નીચા જશે (અને તે વધારાના એકમો માટે ઓછી ચુકવણી કરશે), પરંતુ, તેની વપરાશકારની પુરાંત નિયત ભાવના કિસ્સા કરતાં ઓછી હશે. એવું પણ બની શકે કે તેના ઉપર ચુકવણી માટે દબાવ કરવામાં આવે કે તેની પાસે કોઈ વપરાશકારની પુરાંત બચે નહીં.

વપરાશકારની પુરાંતની આ દલીલને (1) બે અથવા વધુ ચીજવસ્તુઓ લઈને અને (2) સમગ્ર બજારમાં પણ બે કે વધુ વપરાશકારો લઈને વિસ્તૃત કરી શકો. આવું વિસ્તરણ હંમેશાં સહેલું હોતું નથી અને તે ઘણી મુશ્કેલીઓ ખડી કરી શકે છે. એ રીતે, ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે તમે બે ચીજવસ્તુઓની ખરીદીમાંથી મળતી વપરાશકારની પુરાંત વિશે વિચારો ત્યારે, બે વ્યક્તિગત જથ્થાઓના સરવાળાથી તે સરવાળો ભિન્ન હોઈ શકે. આમ કેમ બને છે તે સમજાય છે? એનું કારણ એ છે કે, ચીજવસ્તુઓ અવેજી અથવા પૂરક હોઈ શકે અને તે એકબીજાથી સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે. તમને યાદ હશે કે, જ્યારે બે ચીજવસ્તુઓ સ્વતંત્ર ન હોય (એટલે કે જ્યારે તેઓ અવેજી અથવા પૂરક હોવાનો સંબંધ ધરાવતી હોય) ત્યારે એક ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણ પર બીજી ચીજવસ્તુના જથ્થાની અસર પડે છે. વધુમાં, એમના સંબંધોની સુદૃઢતા ઉપર આધારિત આ અસર ઘણી બળવાન અથવા ઘણી નબળી હોઈ શકે. એ પ્રમાણે બે કે તેથી વધુ વપરાશકારો તરફ આ પૃથક્કરણનું વિસ્તરણ કેટલાક પ્રશ્નો સામે લાવે છે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખશો.

વપરાશકારની પુરાંતનો ખ્યાલ એ કેવળ સૈદ્ધાન્તિક વ્યાયામ નથી એ બાબતની તમારે નોંધ લેવી ઘટે. તેને ખૂબ ચોક્કસપણે માપવાનું મુશ્કેલ છે અને જ્યારે આપણે તેનું વિસ્તરણ સમગ્ર બજાર તરફ કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે તેમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. તેમ છતાં, વ્યવહારમાં તે ખૂબ જ

પ્રસ્તુત બાબત છે. ઉદાહરણ તરીકે, સત્તાધારીઓ જાણે છે કે જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ વધુ પ્રમાણમાં વપરાશકારની પુરાંત લાવે છે. તેથી તેમણે મોજશોખની અને સગવડ માટેની ચીજવસ્તુઓ ઉપર કરવેરા નાખવા જોઈએ અને જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉપરનો કર ટાળવો જોઈએ. ગરીબ લોકો તેમના અંદાજપત્રમાંથી વધુ પ્રમાણમાં જે ચીજવસ્તુઓ પાછળ ખર્ચ કરતા હોય તેવી ચીજવસ્તુઓ ઉપર પણ કરવેરા લેવાનું નિવારવું જોઈએ. તે પ્રમાણે, ખરીદનારોઓ જે ચીજવસ્તુઓ વિના ચલાવી લેવાને બદલે વધુ રકમ ચૂકવવા તૈયાર હોય એટલે કે જેમની માંગ 'ભારે' હોય તેવી ચીજવસ્તુઓ માટે વેપારીઓ ઊંચા ભાવ લઈ શકે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -ગ

(1) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ આપેલા ખર્ચમાંથી મહત્તમ સંતોષ મેળવવાના વિચારશીલ વપરાશકારના વર્તનનું ચિત્રણ કરે છે.
- (2) વપરાશકાર તેના વપરાશ અંગેના નિર્ણયમાં મહત્તમ તુષ્ટિગુણ મેળવવામાં સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ પાડવામાં હંમેશાં સફળ થાય છે.
- (3) સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમ પ્રમાણે, વપરાશકાર હંમેશાં સસ્તી ચીજવસ્તુ ખરીદે છે.
- (4) સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ પાડવામાં ખરીદવામાં આવેલી ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ, નાણાંના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ કરતાં વિશેષ હોય છે.
- (5) સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ પડી શકે તે અર્થે જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓને એક્સરખી સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સૂચિઓ હોવી જોઈએ.
- (6) સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમ પ્રમાણે વપરાશકાર પ્રત્યેક ચીજવસ્તુ પાછળ નાણાંની એક્સરખી રકમ વાપરે છે.
- (7) દળદાર (lumpy) વસ્તુઓ એ છે કે જે મોટા એકમોમાં ખરીદવામાં આવે છે.
- (8) વપરાશકાર તેણે ખરીદેલી ચીજવસ્તુમાંથી પ્રાપ્ત થતા તુષ્ટિગુણ બરાબર (જેટલો) ભાવ ચૂકવતો નથી એ કારણસર વપરાશકારની પુરાંતનો ઉદ્ભવ થાય છે.

(2) ખાલી જગ્યાઓ પૂરો :

- (1) સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ પાડવા માટે એ જરૂરી છે કે ચીજવસ્તુઓ ..... હોવી જોઈએ (દળદાર / પૂરેપૂરું વિભાજન કરી શકાય તેવી)
- (2) સંબંધ ધરાવતી ચીજવસ્તુઓના કિસ્સામાં, સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ તેની ..... ખુએ છે. (યથાર્થતા / ચોક્કસતા)
- (3) વપરાશકાર ખરેખર જે ચુકવણી કરે છે, તેના કરતાં તેની ચુકવણી કરવાની જે ..... હોય તે ..... વપરાશકારની પુરાંત છે. (અધિકતા / ઘટ; ફરજ / તૈયારી)
- (4) વપરાશકારની પુરાંત ..... નું પરિણામ છે, કે જેના કારણે વપરાશકાર તેને માટે પૂરી ચુકવણી કર્યા વિના સંતોષ માણી શકે છે. (તક / વેચાણકારનું દયાળુપણું)
- (5) સામાન્ય રીતે જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓમાં આરામદાયક ચીજવસ્તુ કરતાં વપરાશકારની પુરાંત ..... હોય છે. (વધુ / ઓછી)

4.9 સારાંશ

સામાન્ય રીતે અર્થશાસ્ત્રીઓનો રસ ચીજવસ્તુના ભાવો નક્કી કરવાની બાબત અને તેમનામાં ફેરફારોની બાબત સમજવામાં હોય છે. પરંતુ તેઓ એક જ ચીજવસ્તુથી શરૂઆત કરે છે અને તેમને જણાય છે કે ચીજવસ્તુનો ભાવ માંગ અને પુરવઠાનાં બળો વચ્ચેની આંતરક્રિયા (interaction) વડે નક્કી થાય છે.

એક જ પ્રતીકરૂપ વપરાશકારના વર્તન સાથે, એક જ ચીજવસ્તુના માંગના પાસાનું પૃથક્કરણ હાથ ધરવામાં આવે છે. વપરાશકાર ચીજવસ્તુ ખરીદે છે અને તેને માટે કિંમત ચૂકવે છે કારણ કે તેને માટે તે ચીજવસ્તુમાં તુષ્ટિગુણ હોય છે. તુષ્ટિગુણ એ ચીજવસ્તુમાંથી પ્રાપ્ત થતો અપેક્ષિત સંતોષ છે. તે હંમેશાં બદલાતો જથ્થો છે. તે આત્મલક્ષી (subjective) છે અને તે નિરપેક્ષ અથવા મૂળભૂત (cardinal) રૂપે માપી શકાતો નથી.

તેને કેવળ ક્રમાંકરૂપે (ordinally) માપી શકાય છે. આ કારણે, તુષ્ટિગુણની આંતરવ્યક્તિગત તુલના કરવાનું શક્ય નથી. તુષ્ટિગુણનું અસ્તિત્વ એવું સૂચન કરતું નથી કે, તુષ્ટિગુણ ધરાવતી ચીજવસ્તુ વપરાશકાર માટે લાભકર્તા હોય છે. એમ હોય અને એમ ન પણ હોય એવું બને. ચીજવસ્તુના તુષ્ટિગુણને એકંદર, સરાસરી અથવા સીમાન્તરૂપે જોઈ શકાય. એકંદર તુષ્ટિગુણ એ ચીજવસ્તુના બધા એકમોમાંથી પ્રાપ્ત થતા તુષ્ટિગુણોનો સરવાળો છે. સરાસરી તુષ્ટિગુણ એ એકંદર તુષ્ટિગુણને ચીજવસ્તુના એકમોની સંખ્યા વડે ભાગતાં મળતો ભાગાકાર છે, જ્યારે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ એ છેલ્લા એકમનો તુષ્ટિગુણ અથવા ચીજવસ્તુના છેલ્લા એકમના કારણે એકંદર તુષ્ટિગુણમાં થતો વધારો છે. જ્યાં સુધી સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ધન (positive) હોય ત્યાં સુધી જ એકંદર તુષ્ટિગુણ વધતો જાય છે.

પ્રત્યેક ચીજવસ્તુ ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણને આધીન છે. જોકે, વાસ્તવમાં આ નિયમને ઘણી મર્યાદાઓ છે. જ્યાં સુધી નાણાંને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી, જથ્થામાં વધારા સાથે તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ નીચો જાય છે કે નહીં, એ અંગેનાં મંતવ્યોમાં ભિન્નતા પ્રવર્તે છે. માર્શલ એવું માનતો હતો કે નાણાંની બાબતમાં પ્રણ આ નિયમ લાગુ પડે છે, પરંતુ, વિશ્લેષણની સરળતા ખાતર તેણે એવી ધારણા કરી હતી કે નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સ્થિર(constant) રહે છે.

ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણમાં થતા ફરફારો આપણને પ્રતીકરૂપ (representative) વપરાશકારના વર્તનનો નમૂનો(pattern) પૂરો પાડે છે. વપરાશકાર વિચારશીલ વ્યક્તિ છે અને નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સ્થિર રહે છે એવી ધારણા કરવાથી, એવું તારણ કાઢવામાં આવ્યું છે કે વપરાશકાર હમેશાં ચીજવસ્તુના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણને તેના ભાવ બરોબર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેનાથી આપણે તે ચીજવસ્તુની માંગ સૂચિ તાર્કિક રીતે મેળવી શકીએ છીએ અને આ સૂચિ માંગ વકરૂપે અભિવ્યક્ત થઈ શકે છે. આ તારણને માંગના નિયમ તરીકે ઓળખાતા વિખ્યાત સ્વરૂપમાં મૂકી શકાય છે. માંગનો નિયમ જણાવે છે કે, ચીજવસ્તુની માંગ અને તેનો ભાવ વિપરીત સંબંધ ધરાવે છે. જ્યારે એક ઘટે છે ત્યારે બીજું વધે છે અને જ્યારે એક વધે છે ત્યારે બીજું ઘટે છે. આ કારણે માંગ વક નીચેની તરફ જમણી તરફ ઢળે છે એટલે કે તેનો ઢાળ ઋણ છે.

વપરાશકારના વર્તનનું વિસ્તરણ સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમ તરફ લઈ જાય છે. આ નિયમને મહત્તમ સંતોષનો નિયમ, અવેજીનો નિયમ, તટસ્થતાનો નિયમ વગેરે જેવાં બીજાં નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ નિયમ કહે છે કે જ્યારે વપરાશકાર સમક્ષ અનેક ચીજવસ્તુઓ હોય છે ત્યારે તે તેના એકંદર ખર્ચને એવી રીતે વહેંચી દે છે કે જેનાથી પ્રત્યેક વસ્તુમાંથી પ્રાપ્ત થતો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ એકસરખો થાય છે. બે ચીજવસ્તુઓ માટે આ નિયમ આલેખરૂપે પણ દર્શાવી શકાય છે.

માર્શલ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલ વપરાશકારની પુરાંતનો ખ્યાલ એ હકીકત સમજાવે છે કે સામાન્ય રીતે ખરીદનાર (વ્યક્તિ) તેની ખરીદી માટે તે ખરેખર જે ચુકવણી કરે છે તેના કરતાં તેની પાછળ વધુ ચુકવણી કરવા તૈયાર હોય છે. ચીજવસ્તુ વિના ચલાવી લેવાને બદલે વપરાશકાર તેને માટે જે ચુકવણી કરવા તૈયાર હોય તે, તેણે કરેલી ખરેખર ચુકવણી કરતાં જેટલી વધુ હોય તેને વપરાશકારની પુરાંત કહેવામાં આવે છે. તેને તુષ્ટિગુણરૂપે અથવા નાણાંરૂપે વ્યક્ત થઈ શકે અને માપી શકાય છે. પહેલા કિસ્સામાં સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બીજા કિસ્સામાં માંગ વકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વપરાશકારની પુરાંતનો જથ્થો માંગવકના સ્થાન અને ઢાળ ઉપર તેમ જ બજારમાં પુરવઠાની સ્થિતિ ઉપર પણ આધાર રાખે છે. સમગ્ર બજારને આવરી લઈ શકાય તેટલે સુધી વપરાશકારની પુરાંતના ખ્યાલને વિસ્તૃત કરવાનું મુશ્કેલ છે, છતાં આ ખ્યાલ વ્યવહારમાં ઘણે અંશે પ્રસ્તુત છે. ઉદાહરણ તરીકે, સત્તાધીશો વપરાશકારની પુરાંતોમાં ઓછામાં ઓછો ઘટાડો થાય તે રીતે તેમના કર માળખાને વ્યવસ્થિત કરી શકે. બીજી તરફ, વેચાણકારો આ ખ્યાલનો ઉપયોગ તેમના નફા વધારવા માટે કરી શકે.

4.10 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સરાસરી તુષ્ટિગુણ (Average Utility) : એ એકંદર તુષ્ટિગુણને ચીજવસ્તુના એકમોને ભાગતાં મળતો ભાગાકાર છે.

મૂળભૂત માપ (Cardinal Measurement) : એ નિરપેક્ષરૂપ કે સંખ્યાના રૂપમાં આપવામાં આવતું માપ છે.

વપરાશકારની પુરાંત (Consumer's Surplus) : ચીજવસ્તુમાંથી પ્રાપ્ત થતા તુષ્ટિગુણનો આ એ હિસ્સો છે કે જે વપરાશકારે ચુકવેલી કિંમત ઉપરની અધિકતા દ્વારા મળે છે. નાણાંરૂપે, વપરાશકાર ચીજવસ્તુ માટે જે ખરેખર ચુકવે છે તેના ઉપર તે જે ચુકવવા તૈયાર છે તે તેની અધિકતા છે.

માંગ વક્ર (Demand Curve) : માંગ સૂચિનું આલેખમાં નિરૂપણ.

માંગ સૂચિ (Demand Schedule) : જુદા જુદા નિર્દિષ્ટ ભાવે માંગવામાં આવતા ચીજવસ્તુના જથ્થાઓનું ક્રોષ્ટકરૂપે નિરૂપણ.

વિતુષ્ટિગુણ (Disutility) : વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુનો વપરાશ (ઉપભોગ) સંતોષ ખોવા તરફ લઈ જાય છે અને તેથી એકંદર તુષ્ટિગુણમાં ઘટાડો થાય છે એવો એનો અર્થ થાય.

ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓ (Inferior Commodities) : કેવળ ઓછી આવકવાળી વ્યક્તિઓ દ્વારા આ ચીજવસ્તુઓ ખરીદવામાં આવે છે એવી આ ચીજવસ્તુઓ વિષે માન્યતા પ્રવર્તે છે. તેથી, જ્યારે તેની આવક વધે છે ત્યારે વપરાશકાર આવી ચીજવસ્તુઓની માંગમાં ઘટાડો કરે છે.

તુષ્ટિગુણની આંતર વ્યક્તિગત તુલના (Interpersonal Comparison of Utility) : તેનો અર્થ બે વ્યક્તિઓ દ્વારા મેળવાતા તુષ્ટિગુણની સરખામણી એવો થાય. આ તુલના તુષ્ટિગુણનું મૂળભૂત માપ કાઢવાની સ્થિતિમાં જ શક્ય છે.

માંગનો નિયમ (Law of Demand) : આ એ વલણ ઘોતક વિધાન છે કે ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટે છે ત્યારે તેની માંગ વધે છે અને જ્યારે તેનો ભાવ ઘટે છે ત્યારે તેની માંગ વધે છે.

દંબદાર વસ્તુઓ (Lumpy Goods) : જે ચીજવસ્તુઓ નાના જથ્થાઓમાં (એટલે કે ખર્ચની નાની રકમ વડે) ખરીદી શકાય નહીં તેમને દંબદાર ચીજવસ્તુઓ (વસ્તુઓ) કહેવામાં આવે છે.

ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ (Law of Diminishing Marginal Utility) અથવા પરિતૃપ્તિકારક જરૂરિયાતોનો નિયમ (Law of Satiabale Wants) : એ સિદ્ધાન્ત કે જેના પ્રમાણે આપેલી જરૂરિયાતને પૂર્ણ રીતે સંતોષી શકાય છે અને તેથી, જેમ જેમ ચીજવસ્તુ વધુ ને વધુ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તેમ તેમ તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘટતો જાય છે.

સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ (Law of Equimarginal Utility) : આ નિયમ એવું જણાવે છે કે વિચારશીલ વપરાશકાર તેના એકંદર ખર્ચને જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓ ઉપર વહેંચે છે કે જેનાથી તમામ ચીજવસ્તુઓ પાછળ ખર્ચવામાં આવેલા દરેક રૂપિયા ઠીક તે ચીજવસ્તુઓના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણો એકસરખા થાય છે.

સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ (Marginal Utility) : એ ચીજવસ્તુના છેલ્લા એકમનો તુષ્ટિગુણ છે; એ ચીજવસ્તુના છેલ્લા એકમના કારણસર એકંદર તુષ્ટિગુણમાં થતો વધારો છે.

ક્રમાંકરૂપી માપ (Ordinal Measurement) : તુષ્ટિગુણના જથ્થાની ચઢતા ક્રમ કે ઊતરતા ક્રમમાં ગોઠવણી. અહીં તુષ્ટિગુણના બે જથ્થાઓ વચ્ચે એ જાણકારી છે કે કયો જથ્થો વધુ છે. પણ તે 'કેટલો વધુ છે' તેની જાણકારી નથી.

એકંદર તુષ્ટિગુણ (Total Utility) : એ વપરાશ કરવામાં આવેલી ચીજવસ્તુના તમામ એકમોમાંથી પ્રાપ્ત કરેલા તુષ્ટિગુણોનો સરવાળો છે.

તુષ્ટિગુણ (Utility) : ચીજવસ્તુની જરૂરિયાત સંતોષવાની ક્ષમતા, ચીજવસ્તુમાંથી પ્રાપ્ત થતો અપેક્ષિત સંતોષ.

4.11 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ક

- (1) (1) ખોટું, (2) સાચું, (3) ખોટું, (4) સાચું, (5) સાચું, (6) સાચું, (7) ખોટું.
- (2) (1) તુષ્ટિગુણ, (2) બદલાતો, (3) અપેક્ષિત; પ્રાપ્ત કરેલ, (4) ક્રમાંકરૂપે, (5) મૂળભૂત રીતે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ખ

- (1) (1) ખોટું, (2) ખોટું, (3) સાચું, (4) સાચું, (5) ખોટું, (6) ખોટું, (7) સાચું, (8) સાચું.
- (2) (1) પૂરક, (2) અવેજની ચીજવસ્તુઓ, (3) આવક; ઊતરતી કક્ષાની, (4) સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ; સ્થિર, (5) નાણાં; તુષ્ટિગુણ, (6) ઘટે છે; વધે છે; ઘટે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ગ

- (1) (1) સાચું, (2) ખોટું, (3) ખોટું, (4) સાચું, (5) ખોટું, (6) ખોટું, (7) સાચું, (8) ખોટું.

(2) (1) પૂરેપૂરું વિભાજન થઈ શકે તેવી, (2) ચોક્કસતા, (3) અધિકતા; તૈયારી, (4) તક, (5) વધુ.

ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ
અને સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણ

4.12 સત્રાંત પ્રશ્નો

- 1 એકંદર તુષ્ટિગુણ, સરાસરી તુષ્ટિગુણ અને સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વચ્ચેના ભેદ જણાવા.
- 2 ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ (અથવા પરિતૃપ્તિકર જરૂરિયાતોનો નિયમ) જણાવો.
- 3 ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ નાણાંને લાગુ પડે છે કે કેમ? તમારો ઉત્તર સમજાવો.
- 4 સમસીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમને સમાલોચનાપૂર્વક તપાસો.
- 5 વપરાશકારની પુરાંતના ખ્યાલની યથાર્થતા અંગે (ક) એક ચીજવસ્તુ (ખ) બે કે વધુ ચીજવસ્તુઓ અને (ગ) બે કે વધુ ખરીદ કરનારાઓના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરો.
- 6 વપરાશકારની પુરાંતના ખ્યાલને સમજાવો. તેની મર્યાદાઓ કઈ છે?

નોંધ : આ એકમ વધુ સારી રીતે સમજાવવામાં આ પ્રશ્નો તમને મદદ કરશે. તેમના જવાબો લખવાનો પ્રયત્ન કરો. પરન્તુ તમારા જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહીં. આ પ્રશ્નો કેવળ તમારા સ્વાધ્યાય માટે છે.

એકમ 5 તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ

(Indifference Curve Analysis)

રૂપરેખા

- 5.0 ઉદ્દેશો
- 5.1 પ્રાસ્તાવિક
- 5.2 તુષ્ટિગુણના પ્રથક્કરણની મર્યાદાઓ
- 5.3 પસંદગીની માપપદ્ધતી
- 5.4 તટસ્થતા વકા
- 5.5 તટસ્થતા વકો અંગેની ધારણાઓ
- 5.6 તટસ્થતા વકોના ગુણધર્મો
- 5.7 અવેજીનો સીમાન્ત દર
- 5.8 વપરાશકારની સમતુલા
- 5.9 આવક વપરાશ વક
- 5.10 ભાવ વપરાશ વક
- 5.11 આવક અસર અને અવેજી અસરને અલગ કરવી
- 5.12 વપરાશકારનો માંગ વક મેળવવો
- 5.13 વપરાશકારની પુરાંત
- 5.14 તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણ અભિગમનું ચડિયાતાપણું
- 5.15 સારાંશ
- 5.16 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 5.17 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 5.18 સત્રાંત પ્રશ્નો

5.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે નીચે પ્રમાણે કરવા સક્ષમ થશો-

- માર્શલના વપરાશકારના માંગ પરત્વેના વર્તનના પૃથક્કરણની ખામીઓની રૂપરેખા આપી શકશો;
- પસંદગીની માપપદ્ધતીનો ખ્યાલ સમજાવી શકશો;
- તટસ્થતા વકના ખ્યાલ અને તેના અંગેની વિવિધ ધારણાઓની ચર્ચા કરી શકશો;
- તટસ્થતા વકના ગુણધર્મો ગણાવી શકશો;
- અંદાજપત્ર ભાવ રેખાના ખ્યાલને અને તે લાગુ પાડવા બાબતે સમજાવી શકશો;
- આવક વપરાશ વકનો અર્થ અને તેને તાર્કિક રીતે મેળવવાની બાબત વર્ણવી શકશો;
- આવક અસર, અવેજી અસર અને ભાવ અસર વચ્ચેનો ભેદ બતાવી શકશો;
- ભાવ અસરને આવક તથા અવેજી અસરોમાં અલગ કરી શકશો;
- ભાવ વપરાશ વકમાંથી વપરાશકારનો માંગ વક તાર્કિક રીતે મેળવી શકશો;
- તટસ્થતા વકની મદદથી વપરાશકારની પુરાંત માપી શકશો; અને
- તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણની માર્શલના તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણ ઉપર સરસાઈ અથવા કંઈ અન્યથા હોય તો તે સમજાવી શકશો.

5.1 પ્રાસ્તાવિક

એકમ 4માં વિચારશક્તિવાળા વપરાશકારનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી હોય તેવી વ્યક્તિના વર્તન વિશે શીખ્યા. તેના વર્તનનું વિશ્લેષણ તુષ્ટિગુણના ખ્યાલના આધારે કરવામાં આવ્યું હતું. કેટલીક મહત્વની ધારણાઓ સાથે, તમે એના વર્તનને પ્રમાણિત (ધોરણસરના) સ્વરૂપના ઢાંચામાં મૂકી શક્યા હતા. તમે એમ જણાવી શક્યા હતા કે તે સંબંધિત ચીજવસ્તુના ભાવમાં વધારાના પ્રતિભાદરપે ચીજવસ્તુની માંગ ઘટાડો અને જો

વપરાશકારને અનેક ચીજવસ્તુઓ ઉપર તેના એકંદર ખર્ચની ફાળવણીની સમસ્યાનો સામનો કરવાનો આવશે ત્યારે, હંમેશાં, તે એ સુનિશ્ચિત કરવાનો પ્રયાસ કરશે કે પ્રત્યેક ચીજવસ્તુ ઉપર ખર્ચવામાં આવતા છેલ્લા રૂપિયામાંથી મળતો તુષ્ટિગુણ એકસરખો હોય. તેના વર્તનનો નમૂનો સમ-સીમાંત તુષ્ટિગુણના નિયમ (law of equimarginal utility) ના સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તે સંજ્ઞાના સ્વરૂપમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y} = \frac{MU_z}{P_z} = \dots = \text{નાણાંનો સીમાંત તુષ્ટિગુણ}$$

વપરાશકારના વર્તનના આ પૃથક્કરણે તમને માંગનો નિયમ શોધવામાં અને જણાવવામાં ક્ષમતા ઊભી કરી અને અન્ય કટલીક બાબતો સમજવામાં તેણે તમને સહાય કરી. પરંતુ, એ પ્રક્રિયામાં, તમારે એવી કેટલીક ધારણાઓ કરવી પડી કે જે ખૂબ જ અવાસ્તવિક છે. પરિણામે, તુષ્ટિગુણના પૃથક્કરણ ઉપર આધારિત તારણો પણ ખામીઓથી પીડાય છે :

- (1) આ પૃથક્કરણ અવાસ્તવિક ધારણાઓ ઉપર આધારિત હોવાથી એવો દાવો કરી ન શકાય કે પૃથક્કરણનાં તારણો વાસ્તવિકતાનું ચિત્રણ કરે છે. ઘણી વાર તે ભુલાવામાં નાખનારાં નીવડી શકે છે.
- (2) 'ઊંચતરી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓ' ના કિસ્સામાં માંગ અને ભાવ વચ્ચેના સંબંધ જેવા કેટલાક મહત્વના કિસ્સાઓને તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણ આવરી શકતું નથી.
- (3) ચીજવસ્તુ માટેની માંગ ઉપર તે કેટલાંક અગત્યનાં પરિબલોની અસરને ધ્યાનમાં લઈ શકતું નથી. તેથી, અર્થશાસ્ત્રીઓ માટે માર્શલના તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણની ઊણપો (ખામીઓ) દૂર કરવા અને પૃથક્કરણના સુધારેલા સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું સહજ હતું. તેમણે તટસ્થતા વકો વિકસાવીને એમ કરી બતાવ્યું. આ એકમમાં, તમે તટસ્થ વકોનો ખ્યાલ. તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતાં પાસાંઓ તથા વપરાશકારના વર્તનમાં તેને લાગુ પાડવાની બાબત શીખશો.

5.2 તુષ્ટિગુણના પૃથક્કરણની મર્યાદાઓ

તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ કરવાનું કાર્ય હાથ ધરીએ તે પહેલાં તમે પદ્ધતિસર તુષ્ટિગુણ અભિગમની મર્યાદાઓ જણાવી શકવા જોઈએ. તેથી તટસ્થતા વકોની ચર્ચા કરતાં પહેલાં આપણે સંક્ષિપ્તમાં એ મર્યાદાઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ :

- (1) તમે એ હકીકતથી પરિચિત છો કે તુષ્ટિગુણ આત્મલક્ષી છે. તેને મૂળભૂત રીતે અને નિરપેક્ષપણે માપી શકાય નહીં. તેને કેવળ ક્રમાંકરૂપે ક્રમવાચક (ordinal) સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરી શકાય. જોકે હજી પણ એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે તુષ્ટિગુણ મૂળભૂત રીતે માપી શકાય છે.
- (2) તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણની બીજી મર્યાદા એ ધારણાને લગતી છે કે, નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સ્થિર (constant) રહે છે. એકમ 4માં તમે બધાં અવલોકનોમાંથી એ નોંધ્યું છે કે નાણાં ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમનું પાલન કરે છે. માર્શલ પણ એમ જ કહે છે, જોકે જ્યારે તે વપરાશકારના માંગ અંગેના વર્તન ઉપર આવે છે ત્યારે એવી ધારણા કરવી પડે છે કે નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સ્થિર રહે છે.
- (3) તુષ્ટિગુણ મૂળભૂત રીતે માપી શકાય છે એવી ધારણાને લીધે પૃથક્કરણનું એવું વિસ્તરણ કરી શકાય કે તુષ્ટિગુણની આંતરવ્યક્તિગત (inter-personal) તુલના પણ શક્ય છે. એ કિસ્સામાં તમે એમ પણ કહી શકો કે કઈ બે વ્યક્તિઓમાંથી દા.ત. A અને B, કઈ વ્યક્તિ આપેલી ચીજવસ્તુમાંથી કેટલો વધુ તુષ્ટિગુણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જોકે, વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા ઉપર, તુષ્ટિગુણની આંતર-વ્યક્તિગત તુલનાઓ શક્ય નથી. કારણ કે તુષ્ટિગુણને નિરપેક્ષ જથ્થાઓમાં માપી શકતો નથી.
- (4) માંગનું તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણ ગિફિનના વિરોધાભાસ (Giffin's Paradox) તરીકે ઓળખાતા વિરોધાભાસને સમજાવી શકતું નથી. ગિફિને જોયું કે રોટીની માંગ તેના ભાવમાં વધારા સાથે વધી હતી. આ ઘટનાનો ખુલાસો એ હકીકતમાં રહ્યો છે કે ઈંગ્લેન્ડમાં ગિફિનના સમયમાં કામદારો ઘણા ગરીબ હતા. રોટી એ જીવનની પાયાની જરૂરિયાત હતી. અને લોકોને તેમની આવકનું ઊંચું પ્રમાણ તેના ઉપર ખર્ચવું પડતું હતું. રોટીના ભાવમાં વધારો થતાં, ગરીબ કામદાર પાસે એવી અન્ય વસ્તુઓ ખરીદવા પૂરતાં નાણાં રહેતાં ન હતાં કે જેમને 'વધુ સારી' ચીજો ગણવામાં આવતી અને જે વધુ ખર્ચાળ હતી. પરિણામે ગરીબ કામદારે ખોરાકની અન્ય ચીજો માટેની તેની માંગમાં ઘટાડો કરવો પડતો હતો

અને તેને બદલે વધુ રોટીનો વપરાશ કરવો પડતો હતો કેમ કે અન્ય ચીજો કરતાં રોટી હજી વધુ સસ્તી હતી. એ જ રીતે, અર્થશાસ્ત્રીઓને જણાયું છે કે ચીજવસ્તુની માંગ વર્તમાન ભાવ અને સીમાંત તુષ્ટિગુણ દ્વારા જ અસર પામે છે, એટલું જ નહીં પણ, તે તેના ભાવમાં અપેક્ષિત ફેરફાર દ્વારા પણ અસર પામે છે.

- (5) માર્શલનું તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણ ચીજવસ્તુની માંગ ઉપર વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારોની અસર અલગ કરી શકતું નથી. હકીકત એ છે કે માંગ ઉપર અનેક ચલો અસર પાડે છે, અને આવકમાં ફેરફાર એ એમાંનો એક ચલ છે. જ્યારે ચીજવસ્તુનો ભાવ નીચો (ઊંચો) જાય છે ત્યારે, તેનો અર્થ એ થાય કે વપરાશકાર એકત્રિત રીતે મૂકેલ અન્ય ચીજવસ્તુઓ વધુ (ઓછી) ખરીદી શકે છે.
- (6) માર્શલના તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણની બીજી એક ઊણપ એ છે કે સંબંધિત ચીજવસ્તુઓનો કિસ્સો એટલે કે તે અવેજની ચીજવસ્તુઓના અને પૂરક ચીજવસ્તુઓના કિસ્સાઓને આવરી શકતું નથી.

વપરાશકારનું માંગ અંગેનું વર્તન સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતી વખતે અને ચીજવસ્તુનો માંગ વક તાર્કિક રીતે મેળવતી વખતે તટસ્થતા વકોનો અભિગમ માર્શલના તુષ્ટિગુણ અભિગમની આ ઊણપો પૈકી કેટલીક ઊણપો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

5.3 પસંદગીની માપપટ્ટી

તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણ માટે આ મૂળભૂત ખ્યાલ છે. અત્રે એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે, કહો કે, X અને Y ચીજવસ્તુઓનાં અનેક વૈકલ્પિક સંયોજનો વપરાશકાર સમક્ષ ઊભાં છે. ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે ધારણાઓ કરવામાં આવી છે :

- (1) વપરાશકાર નિરપેક્ષ એકમોમાં તુષ્ટિગુણ અથવા સંતોષ માપી શકવા સમર્થ છે. તેથી ચીજવસ્તુઓ X અને Yનાં કોઈ પણ બે સંયોજનો વચ્ચે તે આપણને માત્ર એમ કહી શકે તેમ છે કે બીજા સંયોજનમાંથી પ્રાપ્ત થતા તુષ્ટિગુણ કરતાં પહેલા સંયોજનમાંથી વધુ (more than), બરોબર (equal to) કે ઓછો (less than) તુષ્ટિગુણ મળે છે. તેથી, તે પસંદગીના ચડતા અથવા ઊતરતા ક્રમમાં સંખ્યાબંધ સંયોજનોને ગોઠવી શકે છે. જોકે, કોઈ પણ બે સંયોજનોમાંથી પ્રાપ્ત થતા તુષ્ટિગુણો વચ્ચેના તફાવતનો જથ્થો આપણને કહેવાની સ્થિતિમાં તે હોતો નથી.
- (2) વપરાશકાર હંમેશાં એ સંયોજનનો વિકલ્પ સ્વીકારે છે કે જેમાંથી તેને વધુ એકંદર સંતોષ મેળવવાની અપેક્ષા હોય. આ રીતે, જ્યારે વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુઓ (X અને Y)નાં બધાં શક્ય સંયોજનોની ગોઠવણી થઈ જાય ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે વપરાશકાર ચીજવસ્તુઓનાં તમામ વૈકલ્પિક સંયોજનોનું અલગ અલગ જૂથોમાં એવું વર્ગીકરણ કર્યું છે કે જેના વડે પ્રત્યેક જૂથમાંનાં બધાં સંયોજનો એક સરખો એકંદર અપેક્ષિત સંતોષ આપે છે. તે ઉપરાંત, આપણને જાણવા મળે છે કે જૂથો પોતે તુષ્ટિગુણના ચડતા કે ઊતરતા ક્રમમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. એથી ધારણા કરવામાં આવી છે કે, વપરાશકાર વિચારશીલ હોવાથી, તે હંમેશાં 'ઓછા સંતોષ' જૂથના સંયોજનને બદલે 'વધુ સંતોષ' જૂથના સંયોજનને પસંદગી આપશે અને તે (વપરાશકાર) એના એ જ જૂથની અંદરનાં વૈકલ્પિક સંયોજનો માટે એકસમાન પસંદગી (એટલે કે તે વૈકલ્પિક સંયોજનો વચ્ચે તટસ્થ હશે) ધરાવતો હશે. આ રીતની બધાં સંયોજનોની ગોઠવણીને વપરાશકારની પસંદગીની માપપટ્ટી (માપદંડ) (scale of preferences) કહેવામાં આવે છે.

તમારે નોંધ લેવી જોઈએ કે, વપરાશકારની પસંદગીઓની માપપટ્ટીના ખ્યાલનું અગાઉનું વર્ણન કેટલીક શરતો કે ધારણાઓ ઉપર આધારિત છે :

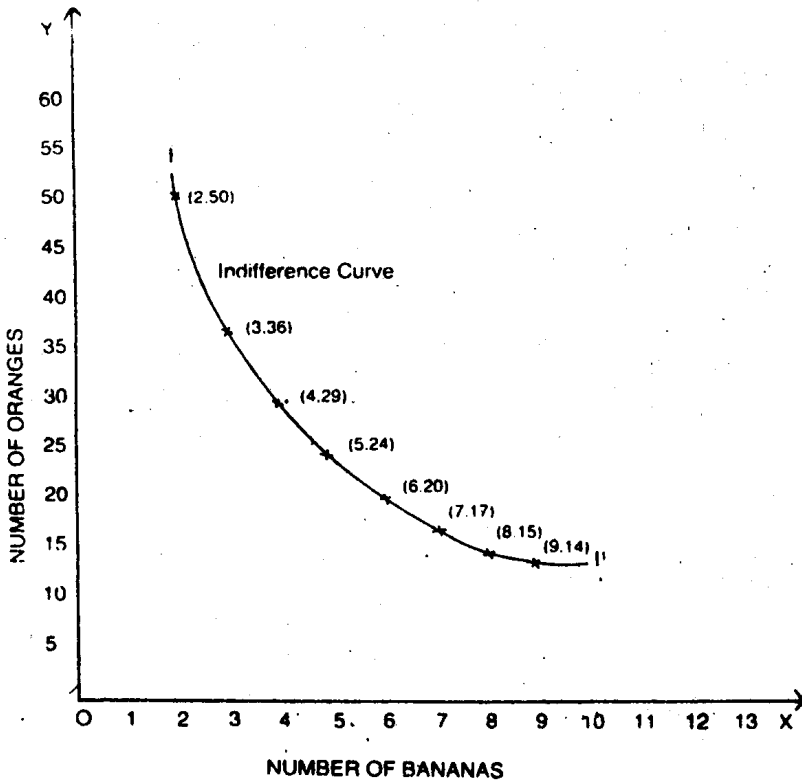
- (1) પસંદગીના ક્રમમાં જુદાં જુદાં સંયોજનો ગોઠવતી વખતે વપરાશકાર એ ચીજવસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના ખર્ચ (અથવા ભાવ) વિશે વિચારતો હોતો નથી. તે કેવળ દરેક સંયોજનમાંથી મળતા અપેક્ષિત એકંદર સંતોષ વિશે વિચારે છે.
- (2) મોઘમ રીતે એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે સંબંધિત વપરાશકાર સંયોજનોના અપેક્ષિત સંતોષ પ્રમાણે તમામ વૈકલ્પિક સંયોજનો ગોઠવી શકે છે.
- (3) વપરાશકાર ઓછા કરતાં વધુ સંતોષને પસંદ કરે છે. તે રીતે તેનું વર્તન વિચારશીલ છે.
- (4) જો વપરાશકારનું વર્તન સાતત્યપૂર્ણ હોય એટલે કે દા.ત. તે સંયોજન 2 કરતાં સંયોજન 1 વધુ પસંદ કરે અને સંયોજન 3 કરતાં સંયોજન 2 વધુ પસંદ કરે, તો તે સંયોજન 3 કરતાં સંયોજન 1 પણ વધુ પસંદ કરશે.

5.4 તટસ્થતા વક્રો

તટસ્થતા વક્ર (indifference curve) ચીજવસ્તુઓનાં એવાં વૈકલ્પિક સંયોજનોનું આલેખ દ્વારા અને સરળ રીતે નિરૂપણ કરે છે, કે જેનાથી વપરાશકારની નિર્ણયશક્તિ પ્રમાણે, સમાન એકંદર સંતોષ આપવાની અપેક્ષા રહે છે. જો આવાં સંયોજનોનું કોષ્ટક સ્વરૂપે નિરૂપણ કરવામાં આવે તો તેને તટસ્થતા સૂચિ (indifference schedule) કહેવામાં આવે છે; અને તેના આલેખ સ્વરૂપના નિરૂપણને તટસ્થતા વક્ર (indifference curve) કહેવામાં આવે છે. સરળતા અને સ્પષ્ટતા માટે, તટસ્થતા વક્ર માત્ર એવા કિસ્સાઓને તપાસે છે કે જેમાં પ્રત્યેક જૂથમાં કેવળ બે ચીજવસ્તુઓ કહો કે X અને Yનો જ સમાવેશ થાય છે. આપણે તટસ્થતા સૂચિ અને તેને અનુરૂપ તટસ્થતા વક્રનું કાલ્પનિક ઉદાહરણ લઈએ કે જેથી આખ્યાલને વધુ પૂરી રીતે સમજી શકાય.

કોષ્ટક 5.1
વપરાશકારની તટસ્થતા સૂચિ

સંયોજનનો ક્રમાંક	સંતરાંની સંખ્યા	કેળાંની સંખ્યા
1	50	2
2	36	3
3	29	4
4	24	5
5	20	6
6	17	7
7	15	8
8	14	9

કેળાંની સંખ્યા

આકૃતિ 5.1

વપરાશકારનો તટસ્થતા વક્ર

કોષ્ટક 5.1 પ્રમાણે વિચારણા હેઠળનો વપરાશકાર સંતરાં અને કેળાંનાં જુદાં જુદાં સંયોજનોમાંથી એકસરખા એકંદર સંતોષનો જથ્થો મેળવવાની આશા રાખે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 50 સંતરાં અને 2 કેળાંના સંયોજનમાંથી મળતો સંતોષ 36 સંતરાં અને 3 કેળાં અથવા 29 સંતરાં અને 4 કેળાં અને એ પ્રમાણેનાં આગળનાં સંયોજનોમાંથી તે એક સરખો સંતોષ મેળવે છે. આ સંયોજનોને આકૃતિ 5.1 માં બિન્દુઓ દોરીને દર્શાવવામાં આવે છે અને તે રીતે મળેલાં બિન્દુઓને જોડતાં આપણને તટસ્થતા વક્ર ઉપલબ્ધ થાય છે. તેના ઉપરથી તમને આ એકમમાં, જેને પાછળથી સમજાવવામાં આવશે તે, તટસ્થતા સૂચિની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ ધ્યાન ઉપર આવશે. એના ઉપરથી તમારા ધ્યાન પર આપ્યું હશે કે વધુ કેળાં અને ઓછાં સંતરાં (અથવા વધુ સંતરાં અને ઓછાં કેળાં)ના સંયોજનમાં એકસમાન દર નથી. એ રીતે પ્રત્યેક અધિક કેળા માટે, વપરાશકાર ઓછી ને ઓછી સંખ્યામાં સંતરાં જતાં કરવા તૈયાર થાય છે, અને એ જ રીતે પ્રત્યેક અધિક સંતરા માટે, તે કેળાંનો નાનો ને નાનો જથ્થો જતો કરવા તૈયાર થાય છે. આ કારણને લીધે, આકૃતિ 5.1 માં તટસ્થતા વક્રને અમુક આકાર પ્રાપ્ત થાય છે, જેનો ઢાળ (slope) કેવળ ઋણ પ્રકારનો હોય છે એટલું જ નહીં પરંતુ, તે કેન્દ્ર (origin) તરફ બહિર્ગોળ (convex) પણ હોય છે, એટલે કે તેનો વળાંક કેન્દ્ર બાજુ હોય છે.

અગાઉ તમે જોયું કે, વપરાશકાર X અને Y ચીજવસ્તુઓનાં તમામ વૈકલ્પિક સંયોજનોને એવી રીતે વર્ગીકૃત કરી શકે છે કે આપેલા જૂથમાંના પ્રત્યેક સંયોજનનો તુષ્ટિગુણ એકસરખો હોય છે. આવા એક જૂથનું નિરૂપણ કરતો વક્ર તટસ્થતા વક્ર છે. તેથી, એ બાબત સ્પષ્ટ છે કે, એવા અનેક તટસ્થતા વક્રો દોરવાનું શક્ય છે કે જેમાં પ્રત્યેક વક્ર આપેલ એકંદર તુષ્ટિગુણ સાથે X અને Y નાં સંયોજનોને અનુરૂપ જૂથનું નિરૂપણ કરતો હોય.

એ પ્રમાણે મેળવેલા તટસ્થતા વક્રોના સમુચ્ચય (set)ને તટસ્થતા નકશો (indifference map), અથવા તટસ્થતા વક્રોની પદ્ધતિ / રચના (system of indifference curves) અથવા તટસ્થતા વક્રોનું કુટુંબ (family of indifference curves) કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત તટસ્થતા વક્ર અને તટસ્થતા નકશા વિશે તમે આ એકમમાં આગળ ઉપર વધુ શીખશો.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ક

(1) તટસ્થતા વક્રની વ્યાખ્યા કરો.

.....
.....

(2) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

(1) વપરાશકારના માંગ અંગેના વર્તનના પૃથક્કરણમાં તુષ્ટિગુણ અભિગમ એવી ધારણા કરે છે કે વપરાશકાર બુદ્ધિગમ્ય રીતે વર્તે છે ત્યારે તટસ્થતા અભિગમ એવી ધારણા કરતો નથી.

(2) તુષ્ટિગુણ અભિગમ માંગ પર આવક અસરને ધ્યાને લઈ શકે છે.

(3) ગિક્કિનનો વિરોધાભાસ જણાવે છે કે જ્યારે લોકોને ચીજવસ્તુની જરૂર ન હોય ત્યારે પણ તેને ખરીદવાનું ચાલુ રાખે છે.

(4) બે ચીજવસ્તુઓ X અને Y ને સંબંધિત ચીજવસ્તુઓ ત્યારે જ કહી શકાય કે જ્યારે એક ચીજવસ્તુની માંગમાં વધારાની સાથે બીજી ચીજવસ્તુની માંગમાં પણ વધારો થાય છે.

(5) ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓ એ છે કે વપરાશકારોની આવકમાં વધારા સાથે જેમની માંગ ઘટવા પામે છે.

(6) માર્શલનું તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણ સંબંધિત ચીજવસ્તુઓને આવરી શકતું નથી.

(7) તુષ્ટિગુણ મૂળભૂત રીતે માપી શકાય છે એવી ધારણા ઉપર તટસ્થતા વક્ર દોરી શકાય છે.

(3) પ્રશ્નના અંતે આપવામાં આવેલા શબ્દો / શબ્દસમૂહોમાંથી યથાર્થ શબ્દો / શબ્દસમૂહો પસંદ કરીને ખાલી જગાઓ પૂરો :

(1) તટસ્થતા વક્ર X અને Y ચીજવસ્તુઓનાં એવાં વૈકલ્પિક સંયોજનોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે કે પ્રત્યેક સંયોજનમાંથી મળતો એકંદર સંતોષ ..... હોય છે.

(2) જુદાં જુદાં સંયોજનો પસંદગીના કમમાં ગોઠવતી વખતે વપરાશકાર ચીજવસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના ખર્ચને વિચારણામાં.....

(3) વપરાશકારની પસંદગીની માપપદ્ધતિ નક્કી કરતી વખતે, વપરાશકાર X અને Y નાં તમામ

વૈકલ્પિક સંયોજનોને જૂથોમાં એવી રીતે વર્ગીકૃત કરે છે કે આપેલા જૂથનાં સંયોજનો
..... આપે છે.

- (4) X અને Yનાં બે વૈકલ્પિક સંયોજનોમાંથી અપેક્ષિત સંતોષની તુલના કરતી વખતે વપરાશકાર એ કહી શકે છે કે કયું સંયોજન વધુ સંતોષ આપે છે, પરંતુ ..... કહી શકતો નથી. (લેતો નથી; કેટલો વધુ તે; એકસરખો; એકંદર સંતોષ)

5.5 તટસ્થતા વકો અંગેની ધારણાઓ

અર્થશાસ્ત્રના કોઈ પણ અન્ય વિભાગની જેમ તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ પણ કેટલીક ધારણાઓ ઉપર આધારિત છે. આ ધારણાઓ તેમની પ્રબળતાનાં ક્ષેત્રો, તે ક્યાં અને કેટલે અંશે લાગુ પડી શકે તે અને તેમની ત્રુટિઓ નક્કી કરે છે.

- (1) એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે, વપરાશકારે માત્ર X અને Y એ બે ચીજવસ્તુઓનાં જુદાં જુદાં સંયોજનો વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે. આ ધારણા ઘણી મર્યાદાઓ મૂકતી ધારણા છે. કારણ કે વાસ્તવમાં વપરાશકારે ઘણી ચીજવસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવાનું હોય છે. મર્યાદાકર્તા આ ધારણા, તટસ્થતા વકોના આલેખના રૂપમાં નિરૂપણ કરવામાં સવલત કરી આપવા માટે કરવામાં આવી છે. ભૌમિતિક રીતે, આપણે બહુ બહુ તો ત્રિપરિમાણવાળી આકૃતિઓ મેળવી શકીએ છીએ; જોકે, કેવળ બે પરિમાણો સાથે કામ કરવું વધુ અનુકૂળ છે. કેવળ બે ચીજવસ્તુઓ સાથેના તટસ્થતા વકોની ઊણપો અર્થશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારે છે. તેથી બેમાંથી એક ચીજવસ્તુને સંયુક્ત (Composite) ચીજવસ્તુ તરીકે લઈને તેઓ આ સમસ્યા નરમ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; જેમાં સંયુક્ત ચીજવસ્તુ એ એવી ચીજવસ્તુ છે કે જે ચોક્કસ પ્રમાણમાં જોડાયેલી અન્ય બધી ચીજવસ્તુઓ અથવા વધુ અનુકૂળ રીતે કહીએ તો, 'નાણાં'નું નિરૂપણ કરે છે. અહીં નાણાં, ચીજવસ્તુ X અને નાણાંના વૈકલ્પિક સંયોજનોનું એવી રીતે નિરૂપણ કરે છે કે જેથી વપરાશકાર પ્રત્યેક સંયોજનમાંથી એકસરખો એકંદર સંતોષ મેળવે છે.
- (2) તટસ્થતા વકોના અભિગમની બીજી ધારણા એ છે કે, તુષ્ટિગુણ કેવળ ક્રમિક રૂપે (ordinally) માપી શકાય છે. આ ખ્યાલથી તમે પરિચિત છો જ અને તેથી વધુ ચર્ચાની જરૂર નથી.
- (3) તટસ્થતા વકોના અભિગમની બીજી મહત્વની એક ધારણા એ છે કે બન્ને ચીજવસ્તુઓ X અને Yનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ધન છે. એનો સૂચિતાર્થ એ છે કે, X અને Yનું કોઈ પણ સંયોજન આપેલું જ રહે અને જો એક ચીજવસ્તુનો જથ્થો વધારવામાં આવે તો, બન્ને ચીજવસ્તુઓને એકત્રિત રીતે મૂકતાં તેમનાથી મળતો એકંદર સંતોષ વધશે તેથી, એકંદર તુષ્ટિગુણને એક સપાટીએ રાખવા માટે બીજી ચીજવસ્તુનો જથ્થો ઘટાડવો જ જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં, Xના જથ્થામાં પ્રત્યેક વધારા સાથે, Yનો જથ્થામાં ઘટાડો કરવો જ પડે; અને Yના જથ્થામાં પ્રત્યેક વધારા સાથે Xના જથ્થામાં ઘટાડો કરવો જ જોઈએ.
- (4) એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે, બન્ને X અને Y ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમનું પાલન કરે છે. તેમાંથી એક ચીજવસ્તુ નાણું હોય તોપણ એમ બને છે. આપણે એમ ધારી લઈએ કે નવાં સંયોજનો એકી વખતે Xના એક એકમના વધારા દ્વારા રચાય છે. ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણને લીધે એકંદર તુષ્ટિગુણમાં વધારો ઘટતા જથ્થા દ્વારા થાય છે. તેથી, Yમાં તેને અનુરૂપ ઘટાડો પણ જથ્થાઓમાં ઘટાડા દ્વારા થવો જોઈએ, એટલે કે, Xના પ્રત્યેક વધુ એકમ માટે વપરાશકાર Yનો ઘટતો જથ્થો જતો કરવા તૈયાર થશે. વધુમાં, Yના સંગ્રહમાં ઘટાડા સાથે તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વધવાનું ચાલુ રાખશે, તેથી વપરાશકાર Xના પ્રત્યેક વધારાના એકમ માટે Yના હજી નાના જથ્થાઓ જતા કરવા તૈયારી બતાવશે.
- (5) બન્ને ચીજવસ્તુઓ - X અને Y - સંપૂર્ણપણે વિભાજિત થઈ શકે તેવી છે. એટલે કે, X અને Y એ બન્નેના જથ્થાઓ નાના નાના જથ્થાઓમાં વધારી (અથવા ઘટાડી) શકાય છે અને તેને અનુરૂપ એકંદર સંતોષમાં ફેરફારો પણ ઘણા નાના હોય છે.

5.6 તટસ્થતા વકોના ગુણધર્મો

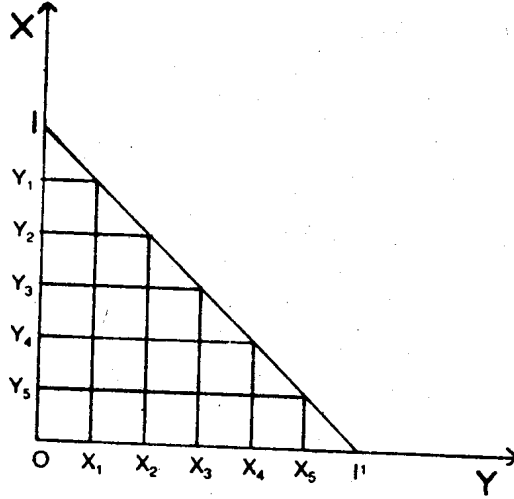
તટસ્થતા વકોનો અભિગમ જેના ઉપર આધારિત છે અને જેના આધારે તટસ્થતા વકો દોરવામાં આવે છે તે ધારણાઓને અનુસરતી લાક્ષણિકતાઓ તટસ્થતા વકોમાં હોય છે.

- 1 તટસ્થતા વક્ર જમણી તરફ નીચેની બાજુ ઢળે છે : આમ કહેવાનો અર્થ એ છે કે, તટસ્થતા વક્રનો ઢાળ ઋણ હોય છે. આ ગુણધર્મ દર્શાવે છે કે, ચીજવસ્તુ Xના જથ્થામાં કોઈ પણ વધારા સાથે ચીજવસ્તુ Yના જથ્થામાં ઘટાડો થાય છે. આ ગુણધર્મ એ ધારણામાંથી અનુમાનિત કરવામાં આવ્યો છે કે X અને Y બંનેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ધન છે. પરિણામે, વધુ Xને કારણે એકંદર તુષ્ટિગુણમાં વધારો થાય ત્યારે ચીજવસ્તુ Yના જથ્થામાં ઘટાડા દ્વારા એકંદર તુષ્ટિગુણમાં તેટલો જ ઘટાડો થવો જોઈએ. આનું ઉદાહરણ આકૃતિ 5.1માં આપ્યું છે.
- 2 તટસ્થતા વક્ર કેન્દ્ર (origin) તરફ બહિર્ગોળ (convex) છે : તેનો વળાંક ખૂણાની અંદર કેન્દ્રની તરફ હોય છે. આ મુદ્દો તમે એ ધારણા યાદ કરીને સમજી શકશો કે X અને Y બંને ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનું પાલન કરે છે.

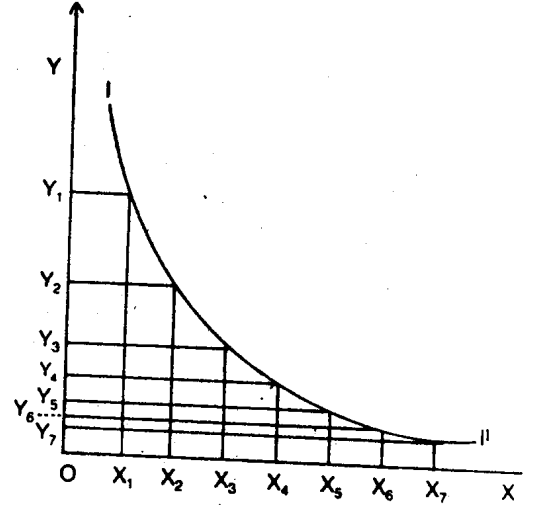
હવે આકૃતિઓ 5.2 A, 5.2 B અને 5.2 C જુઓ. ત્રણેય કિસ્સાઓમાં તટસ્થતા વક્ર જમણી તરફ ઢળે છે. બધા કિસ્સાઓમાં તેનો ઢાળ ઋણ છે. પરંતુ, કેવળ આકૃતિ 5.2 Bનો તટસ્થતા વક્ર એવો છે કે જે કેન્દ્ર તરફ બહિર્ગોળ છે. આકૃતિ 5.2 A માં તટસ્થતા વક્ર સીધી રેખા છે કે જેથી Yના જથ્થામાં ઘટાડો Xના પ્રત્યેક વધારાના એકમ જેટલો જ થાય છે. આવું ત્યારે બને કે જ્યારે બંને X અને Y સ્થિર સીમાન્ત તુષ્ટિગુણને પાત્ર હોય. એ કિસ્સામાં, Xનો પ્રત્યેક વધારાનો એકમ એકંદર તુષ્ટિગુણમાં તેટલા જ જથ્થામાં તુષ્ટિગુણનો વધારો કરે છે. Yનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સ્થિર રહે છે, તથી એકંદર તુષ્ટિગુણમાં જરૂરી ઘટાડો અને તેના કારણે Yના જથ્થામાં જરૂરી ઘટાડો પણ એકસરખો રહે છે. આકૃતિ 5.2 Aમાં ગુણોત્તરો નીચે પ્રમાણે છે :

$$\frac{Y_1 Y_2}{X_1 X_2} = \frac{Y_2 Y_3}{X_2 X_3} = \frac{Y_3 Y_4}{X_3 X_4} = \dots$$

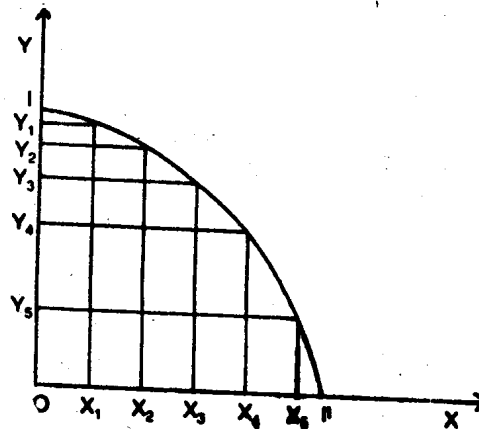
Consumer Behaviour and
The Demand Theory

આકૃતિ 5.2 A
સીધી રેખાનો તટસ્થતા વક્ર

આકૃતિ 5.2 B
કેન્દ્ર તરફ બહિર્ગોળ તટસ્થતા વક્ર

આકૃતિ 5.2 C
કેન્દ્ર તરફ બહિર્ગોળ તટસ્થતા વક્ર

એનાથી વિરુદ્ધ આકૃતિ 5.2 Bમાં જ્યારે જથ્થો Xના એક એકમ વધે વધારવામાં આવે છે, તે જ સમયે સતત ઘટતા જથ્થા (Y₁Y₂, Y₂Y₃, Y₃Y₄, ...) દ્વારા Y માં ઘટાડો થાય છે. એનું કારણ ઘટતો જતો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ છે. જેમ જેમ વપરાશકાર પાસેનો Xનો જથ્થો વધે છે, તેમ તેમ તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઘટે છે અને એકંદર તુષ્ટિગુણમાં નાના જથ્થામાં વધારો થાય છે. પરિણામે, ઘટતા જથ્થામાં Yમાં પણ ઘટાડો આવે છે એ એટલા માટે કે જેમ જેમ વપરાશકાર પાસે તેનો સંગ્રહ ઘટે છે તેમ તેમ તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વધે છે. આકૃતિ 5.2 Bમાં ગુણોત્તરો આ પ્રમાણે છે :

$$\frac{Y_1 Y_2}{X_1 X_2} > \frac{Y_2 Y_3}{X_2 X_3} > \frac{Y_3 Y_4}{X_3 X_4} > \dots$$

તમે ત્રીજો કિસ્સો પણ વિચારી શકો, જેમાં જો વપરાશકાર પાસે ચીજવસ્તુનો સંગ્રહ વધે તો તેનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ વધવાનું ચાલુ રહે. આ સંપૂર્ણપણે રદબાતલ (વાહિયાત) ધારણા છે. પરંતુ, આ કિસ્સામાં તટસ્થ વક્ર કેવા પ્રકારનો આકાર ધારણ કરશે, તે સમજાવવા માટે અત્રે આ ધારણા કરી છે. અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે Xમાં એક પછી એક વધતી રકમો Yમાં ઘટાડો લાવે છે. આકૃતિ 5.2 C માં :

$$\frac{Y_1 Y_2}{X_1 X_2} > \frac{Y_2 Y_3}{X_2 X_3} > \frac{Y_3 Y_4}{X_3 X_4} > \dots$$

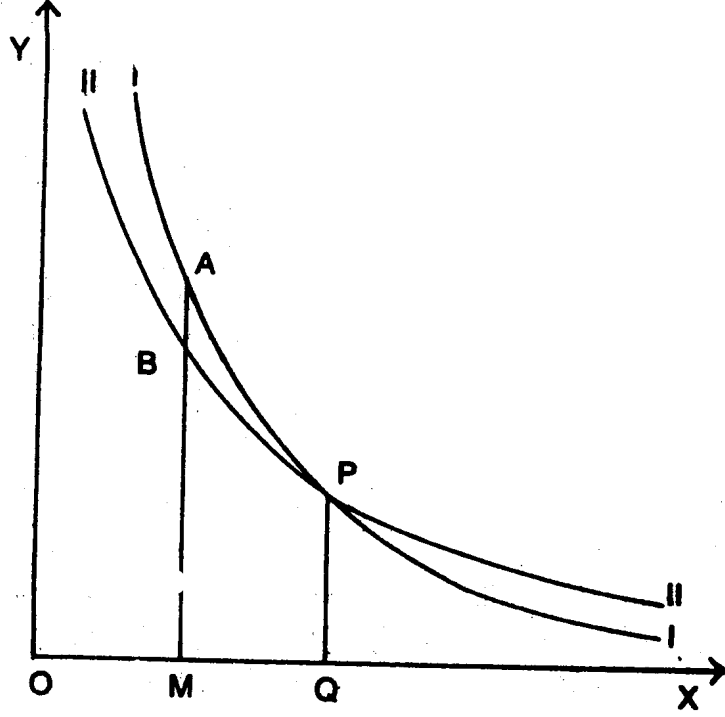
જો ઉપરની ચર્ચાને સાંકેતિક રૂપે મૂકીએ તો મદદરૂપ થશે. MU_X અને MU_Y ને અનુક્રમે X અને Y સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિર્દેશ કરવાં દો. પછી Xના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણમાં વધારા (ΔX ના સંકેત વડે નિર્દેશિત) દ્વારા તુષ્ટિગુણમાં એકંદર વધારો, MU_Xને જે જથ્થાથી Xમાં ફેરફાર થયો હોય તેની સાથે ગુણાકાર કરવાથી, એટલે કે MU_X · ΔX વડે, મળશે. તે રીતે એકંદર તુષ્ટિગુણમાં ઘટાડો MU_Y · ΔY વડે પ્રાપ્ત થશે. બે સંયોજનો એક જ તટસ્થવક્ર ઉપર રહે, તે માટે એકંદર તુષ્ટિગુણમાં વધારો તેમાં ઘટાડાની બરોબર હોવો જોઈએ, એટલે કે,

$$MU_X \cdot \Delta X = MU_Y \cdot \Delta Y$$

અથવા
$$\frac{MU_X}{MU_Y} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \dots \dots \dots (1)$$

હવે સમીકરણ (1) તરફ જુઓ. ગુણોત્તર ΔY/ΔX નું મૂલ્ય, Y નો એ જથ્થો દર્શાવે છે, કે જેને વપરાશકાર Xનો એક વધુ એકમ મેળવવા માટે જતો કરવા તૈયાર છે. જ્યારે જથ્થા X અને Y બદલાય ત્યારે જો MU_X અને MU_Y બદલાય નહીં, ત્યારે ગુણોત્તર ΔY/ΔX ફેરફાર પામતો નથી. Xના ઉત્તરોત્તર વધતા એકમો માટે વપરાશકાર Yનો એ જ જથ્થો છોડી દેવાનું ચાલુ રાખે છે. આ પરિસ્થિતિમાં, તટસ્થતા વક્ર આકૃતિ 5.2 A પ્રમાણે સીધી રેખા બની જાય છે. એનાથી વિરુદ્ધ જો X તેમ જ Y ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણને આધીન હોય તો, જેમ જેમ Xનો સંગ્રહ વધે તેમ તેમ MU_X નીચે જાય છે અને જેમ જેમ વપરાશકાર પાસેનો Yનો સંગ્રહ ઘટે છે તેમ તેમ MU_Y વધે છે. એનો અર્થ એ કે MU_X/MU_Y નો ગુણોત્તર ઘટતો જાય છે. એટલે કે, Xના દરેક અધિક એકમ માટે Yનો ઘટતો જથ્થો જતો કરવા વપરાશકાર સંમત થાય છે. તેથી, આ કિસ્સામાં, આકૃતિ 5.2 B પ્રમાણે તટસ્થતા વક્ર કેન્દ્ર (origin) તરફ બહિર્ગોળ થાય છે. બીજી તરફ, જો X તેમ જ Y એ બન્ને વધતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણને આધીન હોય તો, Xના સંગ્રહમાં વધારો તેના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણમાં વધારો કરે છે, જ્યારે Yના સંગ્રહમાં ઘટાડો MU_Yને ઘટાડે છે. એને લીધે, ગુણોત્તર MU_X/MU_Y ના મૂલ્યમાં વધારો થાય છે, કે જેથી, Xના દરેક અધિક એકમ માટે વપરાશકાર Yના વધતા જથ્થાને જતો કરવા તૈયાર છે. સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના આવા વર્તન (behaviour)ને લીધે આકૃતિ 5.2 Cની જેમ તટસ્થતા વક્ર કેન્દ્ર તરફ અંતર્ગોળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તમે જોશો કે, અત્રે ચર્ચેલા ત્રણ કિસ્સાઓમાંથી, તટસ્થતા વક્રને લાગુ પડતો હોય તેવો ગુણધર્મ કેન્દ્ર તરફ બહિર્ગોળ સ્વરૂપનો છે. ન તો તે સીધી રેખા છે કે ન તો તે કેન્દ્ર તરફ અંતર્ગોળ સ્વરૂપનો છે.

3 કોઈ પણ બે તટસ્થ વક્રો એકબીજાને છેદતા નથી : તટસ્થતા વક્રોનો આ ગુણધર્મ, X અને Y બન્ને ધન સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ધરાવે છે એ ધારણાને અનુસરે છે. આ વક્રો પરસ્પર છેદતા હોય તો આ ધારણાનું ઉલ્લંઘન પ્રાપ્ત છે.

આકૃતિ 5.3

પરસ્પર છેદતા તટસ્થતા વક

આ ગુણધર્મની વાસ્તવિકતા આકૃતિ 5.3ની સહાય વડે આગળ સમજાવી શકાય.

બે તટસ્થતા વકો I અને II પરસ્પર બિન્દુ P પર છેદે છે એવું ધારીએ. વધુમાં તટસ્થતા વક I પર એક બિન્દુ A લો, અને તટસ્થતા વક II ને બિન્દુ B પર કાપે તે રીતે X ધરી પર ત્યાંથી કાટકોણ બનાવો. હવે, P અને OA બંને બિન્દુઓ એક જ તટસ્થતા વક I ઉપર આવેલાં છે, અને તેથી, તેમના દ્વારા આલેખાતાં સંયોજનો માટે એકંદર સંતોષ સમાન થવા પામે.

એટલે એમ કહેવાય કે Xનો OQ વત્તા Yનો PQ = Xનો OM વત્તા Yનો AM..... (2).

એ પ્રમાણે, બિન્દુઓ P અને B એક જ તટસ્થતા વક II ઉપર આવેલાં છે, જેનાથી Xનો OQ વત્તા Yનો PQ = Xનો OM વત્તા Yનો BM ..... (3).

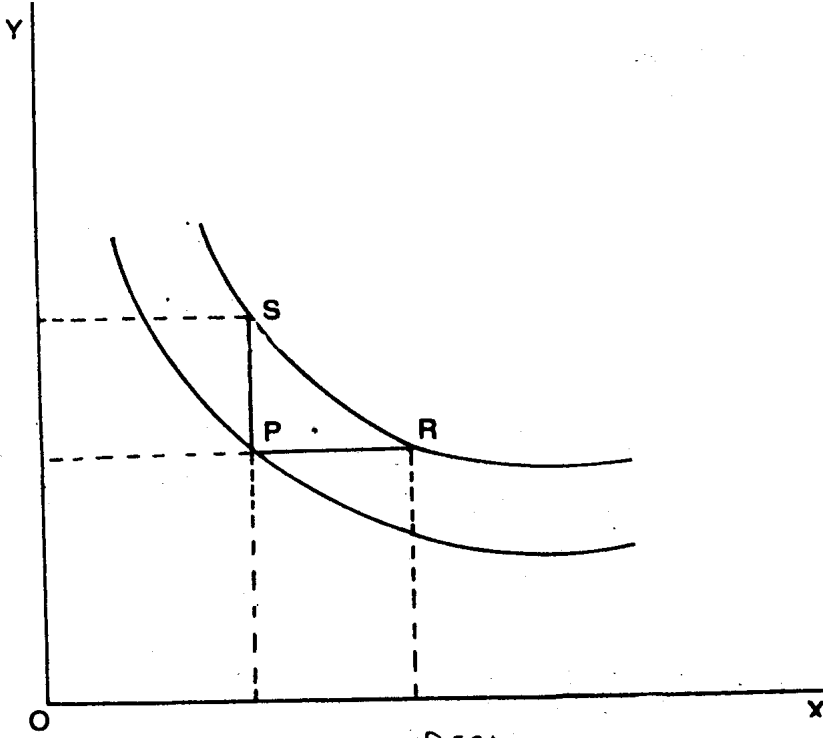
સમીકરણ (2) અને (3) ઉપરથી ફલિત થાય છે કે Xનો OM વત્તા Yનો AM = Xનો OM વત્તા Yનો BM એટલે કે Yનો AM = Xનો BM.

જો, Y(AB)ના અધિક જથ્થાનો તુષ્ટિગુણ શૂન્ય હોય તો જ બે ભિન્ન જથ્થા Yના AM અને BM એક સરખો એકંદર સંતોષ ઉપજાવી શકે. Yને ધન સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ છે, એ ધારણાનું આ સ્થિતિ ખંડન કરે છે. બીજા શબ્દોમાં, બે ભિન્ન તટસ્થતા વક ઉપર હોઈ શકે નહીં, અને તેથી તેમનું કોઈ છેદબિન્દુ હોઈ શકે નહીં. અથવા આ વસ્તુને બીજી રીતે મૂકીએ તો કોઈ પણ બે તટસ્થતા વક એકબીજાને છેદી શકે નહીં.

4 તટસ્થતા વક સતત પ્રકારનો હોય છે : તટસ્થતા વકમાં ખાલી જગ્યાઓ હોતી નથી એવો એનો અર્થ થાય છે. X અને Y એ બંને સંપૂર્ણ રીતે વિભાજ્ય છે અને ઘણા નાના જથ્થામાં તેમનામાં ફેરફાર કરી શકાય છે, એવી ધારણામાંથી આ ગુણધર્મ અનુમાનિત થાય છે.

5 તટસ્થતા વકો પરસ્પર સમાન્તર હોતા નથી : કોઈ બે તટસ્થતા વકો એકબીજાને કાપતા (છેદતા) નથી, છતાં એકબીજાથી સમાન અંતરે પણ આવેલા નથી. આપણે જેમ જેમ તટસ્થતા વકો ઉપર જઈએ તેમ તેમ ક્રમાનુસાર આવતા બે તટસ્થતા વકો વચ્ચેનું શિરોલંબ અને ક્ષિતિજ સમાન્તર એમ બંને અંતરો બદલાતાં રહે છે. બંને X અને Y ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમનું પાલન કરે છે, જેને પરિણામે તટસ્થતા વકો બહિર્ગોળ હોય છે, તે ધારણાને આ ગુણધર્મ અનુસરે છે.

- 6 ઊંચો તટસ્થતા વક વધુ એકંદર સંતોષનો નિર્દેશ કરે છે : કેન્દ્રથી દૂર હોય તેને ઊંચો તટસ્થતા વક કહે છે. તેનાથી તરત જ ડાબી બાજુએ (અને તેથી કેન્દ્રથી વધુ નજીક) આવેલા વકની તુલનામાં, તેનું નીચે પ્રમાણે લક્ષણ હોય છે. નીચલા તટસ્થતા વક ઉપર એક બિન્દુ P પસંદ કરો (આકૃતિ 5.3 A) અને જમણી તરફ ક્ષિતિજ સમાન્તર ગતિ કરો અને તેમ કરીને ઊંચા તટસ્થતા વક ઉપર R બિન્દુ સુધી

આકૃતિ 5.3A

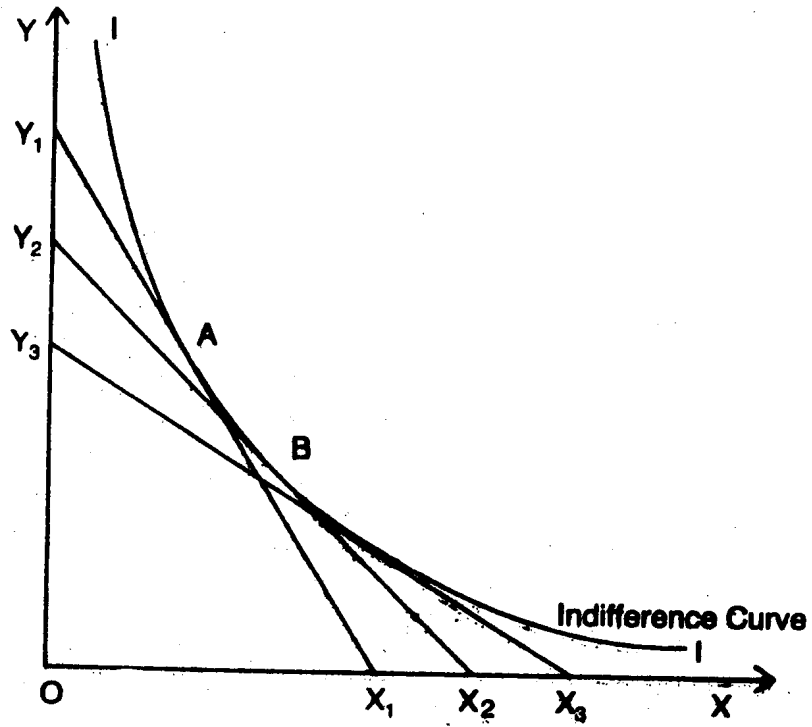
વધુ એકંદર સંતોષ દર્શાવતો તટસ્થતા વક

પહોંચો. તેનાથી P અને X એ બે સંયોજનોમાં ચીજવસ્તુ Yનો એકસરખો જથ્થો સમાવિષ્ટ હોય છે, પરંતુ સંયોજન Rમાં વધુ X સમાવિષ્ટ છે અને તેથી, તેનાથી વધુ એકંદર સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે, જો તમે Pથી શિરોલંબ રીતે ગતિ કરો અને ઊંચા તટસ્થતા વક ઉપર S બિન્દુએ પહોંચો, તો P તેમ જ S એ બંને સંયોજનોમાં Xના સમાન જથ્થાનો સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ, પરંતુ સંયોજન Sમાં ચીજવસ્તુ Y વધુ છે અને તેથી તે વધુ એકંદર સંતોષનું નિરૂપણ કરે છે. આમ, કેન્દ્રથી વધુ દૂર આવેલો વક વધુ એકંદર સંતોષ આપે છે.

5.7 અવેજનો સીમાન્ત દર

તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણમાં આ એક ખૂબ જ અગત્યનો ખ્યાલ છે. Yના બદલામાં X મેળવવામાં અવેજનો સીમાન્ત દર (Marginal Rate of Substitution - MRS) વપરાશકાર જે દરે Xનો એક અધિક એકમ મેળવવા માટે Y જતો કરવા તૈયાર હોય તેનું માપ કાઢે છે. આ એકમના અગાઉના ભાગ ઉપરથી તમને યાદ હશે કે, આ દર કંઈ નહીં, પણ $\Delta Y / \Delta X$ છે, જે હંમેશાં MU_x / MU_y ના જેટલો થાય છે. બીજા શબ્દોમાં, X અને Yના અવેજના સીમાન્ત દર હંમેશાં Xના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સામે Yના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના ગુણોત્તરની બરોબર થાય છે. બે સીમાન્ત તુષ્ટિગુણો બદલાતા રહે છે, તેથી અવેજનો સીમાન્ત દર પણ બદલાતો રહે છે. આપણે જ્યારે Xના બદલામાં Y મેળવવાની વાત કરીએ છીએ (Yના બદલામાં X મેળવતી વખતના અવેજના સીમાન્ત દરના સ્થાને), ત્યારે આપણે એવી પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ કે જેમાં વપરાશકાર (Xના બદલામાં) Yના અધિક એકમો પ્રાપ્ત કરે છે અને (Yને બદલે) Xને સુસંગત જથ્થો આપી દે છે એની નોંધ લેશો. તે પ્રમાણે Xના બદલામાં Y મેળવતી વખતે અવેજનો સીમાન્ત દર $\Delta X / \Delta Y$ અને MU_y / MU_x ની બરોબર થાય છે.

એ નોંધવું જરૂરી છે કે, વપરાશકાર પાસે જેમ જેમ Xનો સંગ્રહ વધતો જાય છે, તેમ તેમ Yના બદલામાં X પ્રાપ્ત કરવાનો અવેજનો સીમાન્ત દર ઘટવાનું ચાલુ રાખે છે, કારણ કે તેનાથી MU_x ઘટે છે અને MU_y વધે છે અને એ રીતે ગુણોત્તર નીચે જાય છે. વધુમાં ભૌમિતિક રીતે, સંઘર્ભના પ્રસ્તુત બિન્દુએ તટસ્થતા વક્રની સ્પર્શરેખાના ઢાળ વડે અવેજના સીમાન્ત દરનું નિરૂપણ થાય છે. તટસ્થતા વક્રનું બહિર્ગોળત્વ અને Yના બદલામાં X પ્રાપ્ત કરવાનો અવેજનો સીમાન્ત દર એ બે એક જ વસ્તુ છે. તટસ્થતા વક્ર ઉપર આપણે જેમ જેમ ડાબેથી જમણી તરફ જઈએ છીએ (અને તેથી, Xનો જથ્થો વધવાનું ચાલુ રાખે છે) તેમ તેમ આપણને જણાય છે કે ઉત્તરોત્તર દોરેલ સ્પર્શ રેખાઓનો ઢાળ ઓછો થતો જાય છે. આ કથનનું ઉદાહરણ આકૃતિ 5.4માં આપ્યું છે. બિન્દુ A પર X અને Yનો અવેજનો સીમાન્ત દર, બિન્દુ A ઉપર વક્ર તરફ દોરેલી સ્પર્શ રેખાના ઢાળ વડે મળે છે, એટલે કે, ગુણોત્તર OY_1/OX_1 દ્વારા મળે છે. એ જ રીતે, બિન્દુ B પર Yના બદલામાં X મેળવવા માટે અવેજનો સીમાન્ત દર OY_2/OX_2 દ્વારા મળે છે, જે OY_1/OX_1 કરતાં ઓછો હોય છે. બિન્દુ C ઉપર Yના બદલામાં X મેળવવા માટે અવેજનો સીમાન્ત દર હજી નાનો છે અને તે OY_3/OX_3 બરોબર હોય છે.

આકૃતિ 5.4
અવેજનો સીમાન્ત દર

કોષ્ટક 5.2
અવેજના સીમાન્ત દરની ગણતરી

સંયોજન ક્રમ	સંતરાંની સંખ્યા (Y)	કેળાંની સંખ્યા (X)	ΔY	ΔX	$\Delta Y / \Delta X$	$\Delta X / \Delta Y$
1	2	3	4	5	6	7
1	50	2	- 14	1	- 14	- 0.07
2	36	3	- 7	1	- 7	- 0.14
3	29	4	- 5	1	- 5	- 0.20
4	24	5	- 4	1	- 4	- 0.25
5	20	6	- 3	1	- 3	- 0.33
6	17	7	- 2	1	- 2	- 0.50
7	15	8	- 1	1	- 1	- 1.00
8	14	9	અ.	અ.	અ.	અ.

આપણે કોષ્ટક 5.1માં રજૂ કરેલ તટસ્થતા સૂચિ લઈએ અને અવેજના સીમાન્ત દરની ગણતરી કરીએ. એના માટે તમારે એક સંયોજનથી તેના પછીના બીજા સંયોજન માટે Y અને X માં ફેરફારો (એટલે કે ΔX અને ΔY)ના મૂલ્યની જરૂર પડશે. અહીં ΔY , Yનો એ જથ્થો છે કે જે ΔX મેળવવા માટે વપરાશકાર જતો કરવા તૈયાર છે. એક વખત આવો વિનિમય અમલમાં આવે છે, કે પછી ΔY નું મૂલ્ય, કે જે વપરાશકાર ΔX મેળવવા માટે જતું કરવા તૈયાર છે, તેમાં ફેરફાર આવે છે. આમ, જ્યારે વપરાશકાર પાસે 50 સંતરાં અને 2 કેળાંનું સંયોજન ક્રમાંક 1 હોય છે, ત્યારે તે એક કેળાને બદલે 14 સંતરાં આપી દેવા તૈયાર થાય છે. તે રીતે, જ્યારે તેની પાસે સંયોજન ક્રમાંક 3 હોય છે, ત્યારે તે એક કેળાના બદલામાં ફક્ત 5 સંતરાં આપવા તૈયાર થાય છે. સંતરાં અને કેળાંના આ જથ્થાઓ એટલે કે ΔY અને ΔX ને અનુક્રમે સ્તંભ 4 અને 5માં દર્શાવેલા છે. સ્તંભ 6માં દર્શાવેલી રકમો $\Delta Y / \Delta X$ એટલે કે Yના બદલામાં X મેળવવા માટેનો અવેજનો સીમાન્ત દર દર્શાવે છે. આ ગુણોત્તરમાં ઋણ ચિહ્ન વિસારે પાડવાની (ભૂલી જવાની) પ્રથા છે, તેથી આ તબક્કે અવેજનો સીમાન્ત દર (-) 14 નહીં પણ 14 એ પ્રમાણે લખવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે, જ્યારે વપરાશકાર પાસે સંયોજન ક્રમાંક 2 હોય છે, ત્યારે સંતરાંના બદલામાં કેળાં પ્રાપ્ત કરવામાં અવેજનો સીમાન્ત દર 7 અને તે પ્રમાણે અન્ય સંયોજનો માટે ગણવું.

સંતરાં મેળવવા માટે કેળાંના અવેજના સીમાન્ત દરની ગણતરી સંતરાંની સંખ્યામાં વધારા અને તેની સાથે સંગત કેળાંની સંખ્યામાં ઘટાડા દ્વારા થાય છે. આ કિસ્સામાં $\Delta X / \Delta Y$ છે. કેળાંની અવેજમાં સંતરાં મેળવવા અંગેના ઉત્તરોત્તર અવેજના સીમાન્ત તુષ્ટિગુણોનાં મૂલ્યો કોષ્ટક 5.2માં સ્તંભ 7માં દર્શાવેલા છે. સંયોજન ક્રમાંક 8 ઉપર સંતરાં મેળવવા માટે જતાં કરવાનાં કેળાંનો અવેજનો સીમાન્ત દર 1/1 અથવા 1 છે, સંયોજન 7 પર તે 1/2 અથવા 0.50 છે; સંયોજન ક્રમાંક 6 ઉપર તે 1/3 અથવા 0.33 છે અને એ પ્રમાણે તેમાં ફેરફાર થાય છે. તેમ જોશો કે અહીં પણ, જેમ જેમ વપરાશકાર વધુ સંતરાં મેળવે છે અને કેળાં ઓછાં થાય છે, તેમ તેમ અવેજના સીમાન્ત દરના મૂલ્યમાં ઘટાડો થતો જાય છે. દરેક અધિક સંતરાં મેળવવા માટે તે અગાઉના કરતાં કેળાંનો ઓછો જથ્થો છોડી દેવા તૈયાર થાય છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -ખ

(1) તટસ્થતા વક્રના અગત્યના ગુણધર્મોની યાદી કરો.

.....

.....

.....

(2) અવેજના સીમાન્ત દરનો આપ શો અર્થ કરો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

(3) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) તટસ્થતા વક્રનો અભિગમ એવી ધારણા કરે છે કે જ્યારે ચીજવસ્તુ X ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના નિયમને અનુસરે છે, ત્યારે નાણું તેમ કરતું નથી.
- (2) તટસ્થતા વક્રના પૃથક્કરણમાં ચીજવસ્તુઓ X તેમ જ Y સંપૂર્ણ રીતે વિભાજન કરી શકાય તેવી હોય છે.
- (3) તટસ્થતા વક્ર દોરતી વખતે એવી ધારણા કરેલી હોય છે કે એક ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ધન છે, જ્યારે બીજી ચીજવસ્તુનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ ઋણ છે.
- (4) તટસ્થતા વક્રનો ઢાળ હંમેશાં નીચેની તરફ હોય છે, પરંતુ કેન્દ્ર તરફ તે અંતર્ગોળ હોય છે.
- (5) બે તટસ્થતા વક્રો હંમેશાં પરસ્પર સમાન્તર હોય છે.
- (6) બે તટસ્થતા વક્રો એકબીજાને ક્યારે પણ છેદતા નથી.
- (7) કેન્દ્ર તરફ તટસ્થતા વક્રનું બહિર્ગોળત્વ અને ઘટતો અવેજનો સીમાન્ત દર એ બે ભિન્ન રીતે કહેવામાં આવેલી એક જ વસ્તુ છે.

- (8) સીધી રેખા સાથેના તટસ્થતા વક્રની બાબતમાં આપણે જેમ જેમ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ જઈએ તેમ તેમ અવેજીનો સીમાન્ત દર ઘટતો જાય છે.
  - (9) અવેજીનો સીમાન્ત દર અને તટસ્થતા વક્ર ઉપર સંબંધિત બિન્દુએ દોરેલી સ્પર્શરેખાનો ઢાળ એ બન્ને બરોબર હોય છે.
- (4) યોગ્ય શબ્દો / શબ્દસમૂહો વડે ખાલી જગ્યા પૂરો :
- (1) Yની અવેજીમાં X મેળવવા માટેના અવેજીના સીમાન્ત દરની વ્યાખ્યા ..... દ્વારા કરવામાં આવે છે કે જે, Xનો વધુ એકમ મેળવવા માટે વપરાશકાર સીમાન્ત સમયે જતો કરવા તૈયાર હોય છે.
  - (2) Yની અવેજીમાં X મેળવવાનો અવેજીનો સીમાન્ત દર ઘટે છે કારણ કે X અને Y એ બન્ને ..... ને પાત્ર છે.
  - (3) તટસ્થતા વક્રનું બહિર્ગોળત્વ એ ધારણા પરથી અનુમાનિત થાય છે કે બન્ને ચીજવસ્તુઓ ..... ને પાત્ર છે.
  - (4) જો અવેજીનો સીમાન્ત દર સ્થિર (constant) રહે તો, તટસ્થતા વક્ર ..... થશે.
  - (5) આપણને તટસ્થતા વક્ર સતત સ્વરૂપનો (અખંડ-continuous) મળે છે તેની પાછળની ધારણા એ છે કે, બન્ને ચીજવસ્તુઓ X અને Y ..... છે.

5.8 વપરાશકારની (Consumer's) સમતુલા

વપરાશકારની સમતુલા નક્કી કરવાની બાબતની સમજણ તેના વર્તનનું પૃથક્કરણ કરવા માટેનું અને આપેલી ચીજવસ્તુ X માટે તેનો માંગ વક્ર તાર્કિક રીતે મેળવવા માટેનું મહત્ત્વનું આવશ્યક પ્રગલ્ભ છે. વપરાશકારની આવક આપેલી (સ્થિર) રહે અને ભાવો આપેલા રહે ત્યારે, વપરાશકાર જે સ્થિતિએ પહોંચવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી, તેની આવક અને / અથવા ભાવોમાં ફેરફાર થતાં સુધી તે સ્થિતિ જાળવી રાખવા માટેના પ્રયત્નો કરે છે તે સ્થિતિ, વપરાશકારની સમતુલાનો ખ્યાલ છે. વપરાશકારની સમતુલાની સ્થિતિનું વાચન, તે ચીજવસ્તુ Xનો જે જથ્થો ખરીદશે અને તેની કિંમત તરીકે Yનો જે જથ્થો (અથવા નાણાં) ચૂકવશે અને તેથી Yનો જે જથ્થો (અથવા નાણાં) પોતાની પાસે રાખશે, તેના ઉપરથી થાય છે.

અંદાજપત્ર ભાવરેખા

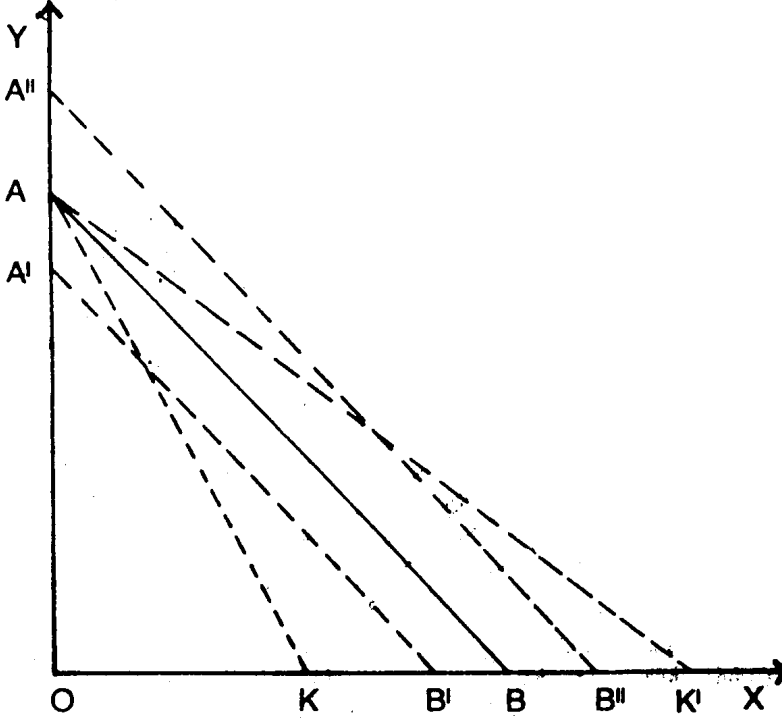
વપરાશકારની સમતુલાના પૃથક્કરણ માટે અંદાજપત્ર ભાવરેખાના ખ્યાલની આવશ્યકતા છે, અને આ ખ્યાલને પરિવર્તિતરૂપે 'ભાવરેખા', 'અંદાજપત્ર રેખા' અથવા 'અંદાજપત્ર ભાવરેખા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આપણે તેને અંદાજપત્ર ભાવરેખા (Budget Price Line - BPL) તરીકે આ શબ્દનો ઉપયોગ કરીશું.

અંદાજપત્ર ભાવરેખા વપરાશકારને બજાર જેટલા પ્રમાણમાં છૂટ આપે તેટલા પ્રમાણમાં X અને Yનાં વિવિધ સંયોજનો દર્શાવે છે. તે એક છેડે, Xના શૂન્ય જથ્થા સાથે Yના અધિકતમ જથ્થાનું (આકૃતિ 5.5માં બિન્દુ A) અને બીજા છેડે Yના શૂન્ય જથ્થા સાથે Xના અધિકતમ જથ્થાનું (આકૃતિ 5.5માં બિન્દુ B) નિરૂપણ કરે છે.

આ બે બિન્દુઓને જોડતી સીધી રેખા (એટલે કે સીધી રેખા AB) અંદાજપત્ર ભાવ રેખા છે, અને તે વપરાશકાર જેટલાં પ્રાપ્ત કરી શકે તે તમામ X અને Yનાં સંયોજનોનું નિરૂપણ કરે છે. એકમ દીઠ OA/OBના દરે કિંમત ચૂકવીને વપરાશકારની ઇચ્છા Xનો જેટલો જથ્થો મેળવવાની હોય (OBને મહત્તમ રાખવાની મર્યાદામાં), તેટલો જથ્થો મેળવવાની તેને છૂટ છે. દા.ત., આકૃતિ 5.6માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, જો વપરાશકારને Xનો OM જથ્થો જોઈતો હોય તો તેણે કિંમત તરીકે Yનો AQ જથ્થો ચૂકવવો પડે, અને તેને Xના OM જથ્થાનું અને Yના OQ જથ્થાનું સંયોજન મેળવવાની છૂટ છે. અંદાજપત્ર ભાવ રેખાનો ઢાળ એ Xની એકમ દીઠ કિંમત છે, તેની નોંધ લેશો.

આ સંદર્ભમાં બીજી એક નોંધ પણ લો. જો વપરાશકારની આવક ઘટીને OA થાય, તો નવી અંદાજપત્ર ભાવ રેખા 'A'B' બને છે, પરંતુ, જો વપરાશકારની આવક સ્થિર રહે તો, X (ચીજ) સસ્તી થાય છે, વપરાશકાર માટે તેની વધુ ખરીદી કરવાનું શક્ય બને છે, કહી કે 'OK', અને તેનાથી અંદાજપત્ર ભાવ રેખા

તેના A છેડાની આજુબાજુ ફરે છે અને તે AK'ની સ્થિતિ ધારણ કરે છે. એ રીતે, જો Xનો ભાવ વધે તો વપરાશકાર Xનો ઓછો જથ્થો ખરીદી શકશે, કહો કે OK અને અંદાજ પત્ર ભાવ રેખા ખસીને AKની સ્થિતિ ગ્રહણ કરશે. તેથી તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે, જ્યારે વપરાશકારની આવકમાં ફેરફાર થાય છે, પણ Xની કિંમત બદલાય નહીં, ત્યારે નવી અંદાજપત્ર ભાવ રેખા જૂની અંદાજપત્ર ભાવ રેખાને સમાન્તર હોય છે અને તેનો ઢાળ પણ તેના જેટલો જ હોય છે. બીજી બાજુ, જો વપરાશકારની આવકમાં ફેરફાર ન થાય, પણ Xની કિંમતમાં ફેરફાર થાય તો, નવી અંદાજપત્ર ભાવ રેખાનો ઢાળ બદલાશે. તે જૂના બિન્દુ Aથી Y - ધરી ઉપર શરૂ થશે, પરન્તુ, તે X - ધરીને જુદા બિન્દુ પર સ્પર્શશે.

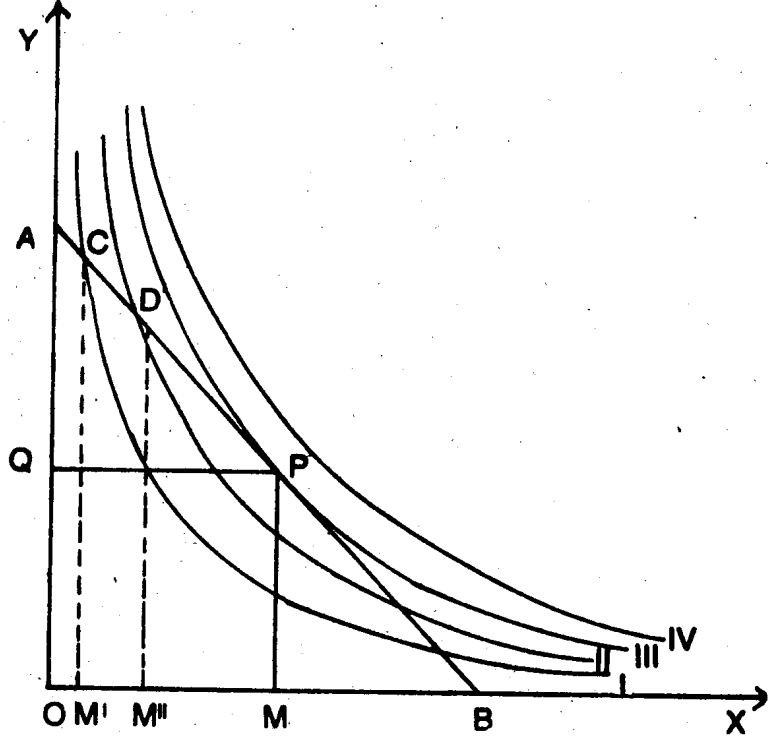

આકૃતિ 5.5
ભાવ રેખા

એ પણ યાદ રાહે કે, આપેલી અંદાજપત્ર ભાવ રેખા એક અને માત્ર એક તટસ્થતા વક્રની સ્પર્શ રેખા બની શકે. વધુમાં, તે કાં તો અન્ય તમામ તટસ્થતા વક્રોને છેદે છે અથવા એકેય તટસ્થતા વક્રને છેદતી નથી. એક વખત અંદાજપત્ર ભાવ રેખા તટસ્થતા વક્રને છેદે એટલે ફરીથી તેણે છેદવી જ પડે, કારણ કે અંદાજપત્ર ભાવ રેખા એ સીધી રેખા છે જ્યારે તટસ્થતા વક્ર કેન્દ્ર તરફ બહિર્ગોળ છે. આકૃતિ 5.6 માં અંદાજપત્ર ભાવ રેખા AB તટસ્થતા વક્ર IIIની સ્પર્શ રેખા છે. તે તટસ્થતા વક્ર I અને IIને છેદે છે અને વક્ર IVને જરાય સ્પર્શતી નથી. જો તમે, બે ભિન્ન તટસ્થતા વક્રોની સ્પર્શરેખા હોય તેવી અંદાજપત્ર ભાવ રેખા દોરવાનો પ્રયાસ કરશો તો તમે જોશો કે આ વક્રોના છેદનની આવશ્યકતા પડશે અને તમે જાણો જ છો કે કોઈ બે તટસ્થતા રેખાઓ એકબીજાને છેદતી નથી.

આ એકમમાં અગાઉ તમે શીખી ગયા છો કે ઊંચો તટસ્થતા વક્ર વધુ એકંદર સંતોષનું નિરૂપણ કરે છે. તેથી વિચારશીલ હોવાથી, વપરાશકાર સૌથી ઊંચા તે તટસ્થતા વક્ર પર પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરશે કે જેને બજારનું સમર્થન હશે. (એટલે કે અંદાજપત્ર ભાવ રેખાનું તેને સમર્થન મળશે તેને.) અધિકતમ શક્ય સંતોષની સ્થિતિ અંદાજપત્ર ભાવ રેખા અને તટસ્થતા વક્ર વચ્ચે સ્પર્શ રેખાના બિન્દુ વડે મળે છે. આકૃતિ 5.6 જુઓ. વપરાશકારની અંદાજપત્ર ભાવ રેખા AB છે. બજાર તેને AB ઉપરના બિન્દુ વડે નિરૂપિત X અને Yનું કોઈ પણ સંયોજન રાખવા અનુમતિ બક્ષે છે C એવું એક બિન્દુ છે કે જેનાથી વપરાશકારને Yના CM સાથે Xનો OM રાખવાની અનુમતિ મળે છે. પરન્તુ, જમણી તરફ જતાં, (એટલે કે Xનો જથ્થો વધારીને અને Yનો જથ્થો ઘટાડીને) વપરાશકાર ઊંચા તટસ્થતા વક્ર ઉપર જઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, બિન્દુ D દ્વારા નિરૂપિત સંયોજન પસંદ કરીને તે તટસ્થતા વક્ર II ઉપર જઈ શકે છે. એ સરળતાપૂર્વક જણાય છે કે વપરાશકારે જમણી તરફ ત્યાં સુધી ગતિ કરવી જોઈએ કે જ્યાં સુધી તે બિન્દુ P પર પહોંચે અને તે તટસ્થતા વક્ર III ઉપર હોય. જોકે, તેણે Pની જમણી તરફ જવું ન જોઈએ (P અને B ની વચ્ચે), કારણ કે તે તેને

ફરીથી નીચા તટસ્થતા વક્ર પર પાછો ધકેલી દેશે. વપરાશકારને હજી ઊંચા તટસ્થતા વક્ર, કહો કે ક્રમ IV, પર જવાનું ગમશે, પરન્તુ બજાર તેને તેમ કરવાની અનુમતિ આપશે નહીં, જેની નોંધ લેશો. આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે, સમતોલ સ્થિતિમાં, વપરાશકાર X ચીજનો OM જથ્થો ખરીદશે અને તેને માટે AQ કિંમત ચૂકવશે. તેની પાસે Xનો OM અને Yનો PM જથ્થો રહેવા પામશે. સમતુલાના બિંદુએ, Yની અવેજીમાં X મેળવવાનો અવેજીનો સીમાન્ત દર અને Xનો ભાવ બન્ને સરખાં છે. આ જ બાબત બીજી રીતે મૂકીએ તો, સમતુલાના બિંદુ પર અંદાજપત્ર ભાવ રેખાનો ઢાળ તેમજ તટસ્થતા વક્રનો ઢાળ બન્ને બરોબર થાય છે.

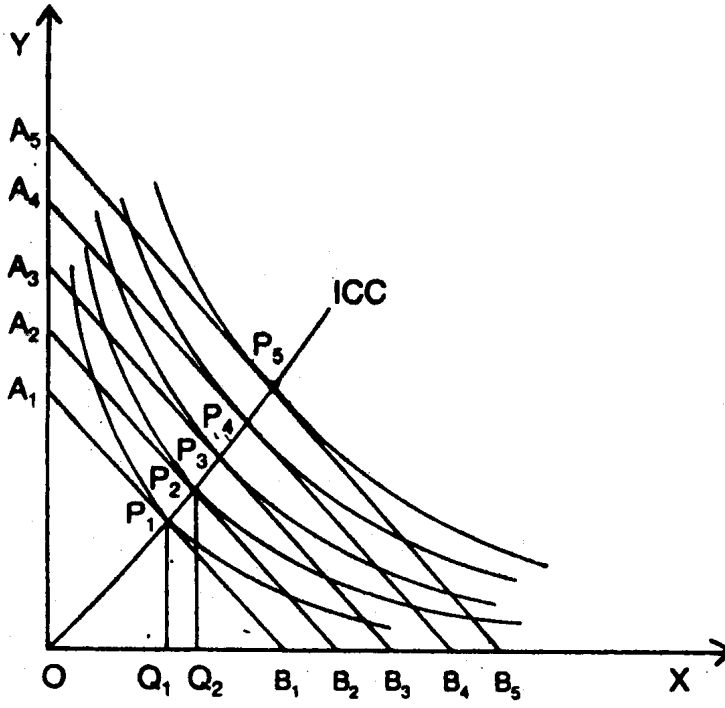
આકૃતિ 5.6
વપરાશકારની સમતુલા

5.9 આવક વપરાશ વક્ર

અગાઉ તમે જોયું કે ચીજવસ્તુ Xનો ભાવ આપેલો (સ્થિર) હોય ત્યારે, જો વપરાશકારની આવકમાં ફેરફાર થાય તો, અંદાજપત્ર ભાવ રેખાના ઢાળમાં બદલાવ આવે છે અને તેની અસલ સ્થિતિ તરફ સમાન્તર ગતિ કરે છે. જેમ જેમ અંદાજપત્ર ભાવ રેખા ખસે છે, તેમ તેમ દરેક વખતે નવા તટસ્થતા વક્ર સાથે અંદાજપત્ર ભાવ રેખાના સ્પર્શ વડે અપાએલ સમતુલાના નવા બિંદુ પર પહોંચવાનું વપરાશકાર ચાલુ રાખશે. સમતુલાનાં આવાં બધાં બિંદુઓના ભ્રમણ પથ (locus)ને આવક વપરાશ વક્ર (Income Consumption Curve, ICC) કહેવામાં આવે છે. એ નોંધી લો કે આવક વપરાશ વક્ર ઉદ્ભવવ સ્થાન Oના બિંદુથી શરૂ થાય છે. આ સમતુલાની સ્થિતિ છે કે જ્યારે વપરાશકારની આવક શૂન્ય હોય છે અને તેથી તે X અથવા Yનો કોઈ જથ્થો મેળવી શકે નહીં. વધુમાં, વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારના પરિણામે થયેલ X માટેની માંગમાં થતા ફેરફારને આવક અસર (Income Effect) કહે છે. લાક્ષણિક આવક વપરાશ વક્રનું ઉદાહરણ આકૃતિ 5.7માં આપ્યું છે અને તે O P₁ P₂ P₃ P₄ P₅ ..... છે. વપરાશકારની આવક જેમ જેમ OA₁ પરથી OA₂ ..... તરફ વધે છે અને અંદાજપત્ર ભાવ રેખા A₁B₁ પરથી A₂B₂ ..... તરફ ખસે છે, તેમ તેમ સમતુલાની સ્થિતિ P₁ પરથી P₂ ..... તરફ ખસે છે. એ બાબતની નોંધ લો કે જ્યારે સમતુલા, વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારના કારણસર P₁ પરથી P₂ તરફ ખસે છે, ત્યારે તે X ચીજવસ્તુના OQ₁ને સ્થાને OQ₂ જથ્થો ખરીદે છે. જ્યારે વપરાશકારની આવક OA₁થી વધીને OA₂ થાય છે, ત્યારે Xની વધેલી માંગ (Q₁Q₂) આવક અસર હોય છે.

તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે આવક વપરાશ વક્ર સીધી રેખા હોઈ શકે અથવા તે સીધી રેખા ન પણ હોઈ શકે. મોટે ભાગે, તે સીધી રેખા હશે નહીં. બીજો અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે જો ચીજવસ્તુ X ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુ હશે તો અમુક મર્યાદા (બિંદુ)ની બહાર જતાં વધેલી આવક તેની માંગમાં ઘટાડો કરશે.

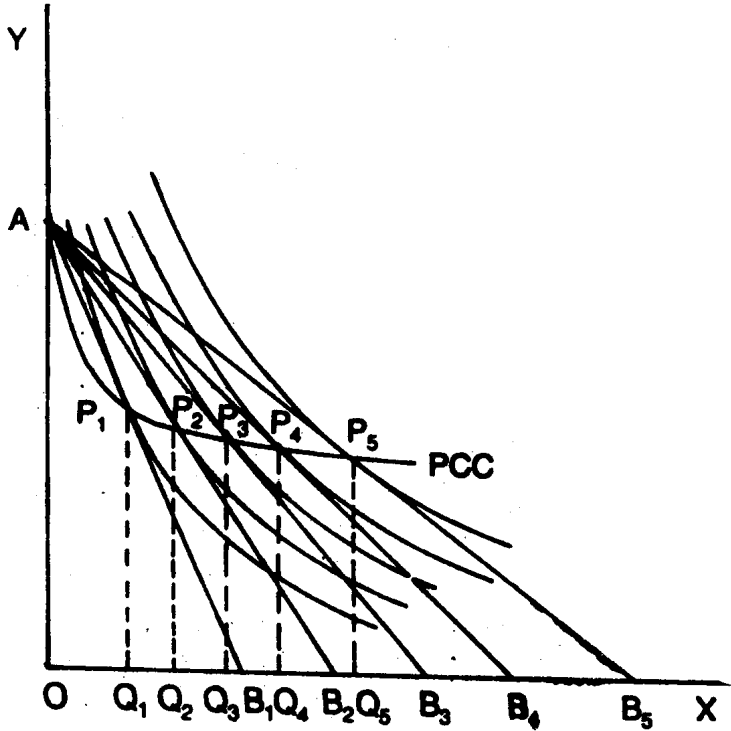
આકૃતિ 5.7

આવક વપરાશ વક

પરિણામે, આવક વપરાશ વક Y ધરી તરફ વળશે, જે એવું દર્શાવે છે કે આવક વધતાં, વપરાશકાર ચીજવસ્તુ X સોછી ખરીદશે. બીજા શબ્દોમાં, ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓની બાબતમાં, અમુક મર્યાદાથી આગળ જતાં આવક અસર નકારાત્મક હોય છે (તેને નકારાત્મક ગણવામાં આવી છે કારણ કે તે અપેક્ષિત અસરથી વિરુદ્ધ હોય છે.)

5.10 ભાવ વપરાશ વક

વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારના કિસ્સાને અનુરૂપ, આપણી પાસે Xના ભાવમાં ફેરફારનો કિસ્સો છે. તમે જોયું તે પ્રમાણે, અહીં, X ના ભાવમાં પ્રત્યેક વધારા સાથે, અંદાજપત્ર ભાવ રેખાનો ઢાળ બદલાય છે. પરંતુ Y ધરી પર તેનું પ્રારંભ બિન્દુ એનું એ જ રહે છે. અંદાજપત્ર ભાવ રેખાઓ ખસતાં, વપરાશકારની

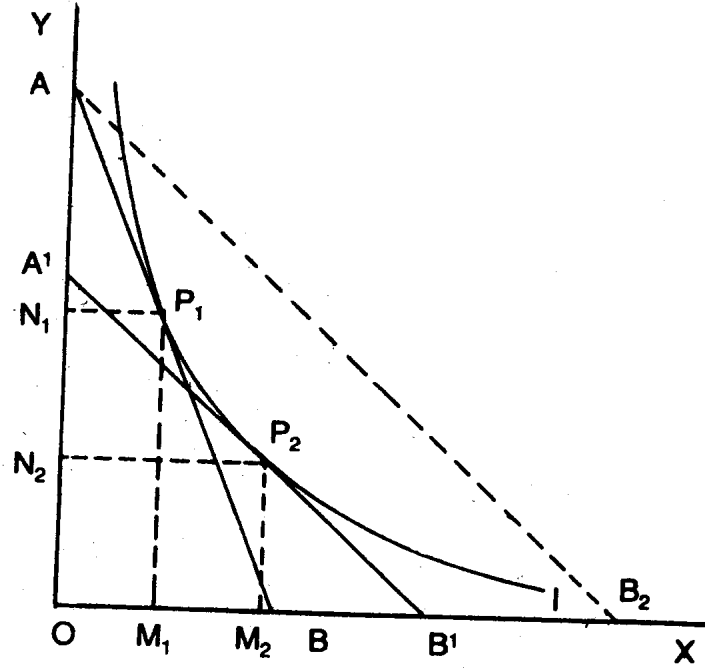

આકૃતિ 5.8

ભાવ વપરાશ વક

સમતોલ સ્થિતિ પણ ખસે છે. અને એ બધાં બિન્દુઓના બિન્દુપથને ભાવ વપરાશ વક્ર (Price Consumption Curve - PCC) કહેવામાં આવે છે. આકૃતિ 5.8 ભાવ વપરાશ વક્રની રચનાનું ઉદાહરણ આપે છે. AB અંદાજપત્ર ભાવ રેખા સાથે OA વપરાશકારની અસલ (મૂળ) આવક છે. ચીજવસ્તુ Xનો ભાવ એકમ દીઠ OA / OB છે, અને બિન્દુ P દ્વારા સમતોલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે, ધારો કે Xનો ભાવ ઘટે છે કે જેથી વપરાશકાર OB₁ના સ્થાને OB₂ (જથ્થો) ખરીદે છે. તેથી Xનો એકમ દીઠ નવો ભાવ OA / OB થાય છે અને નવી અંદાજપત્ર ભાવ રેખા OB₂ છે અને તેને અનુરૂપ સમતોલ સ્થિતિ P₂ છે. એ પ્રમાણે સમતોલ બિન્દુ P₁, P₂ વગેરે છે. આ બિન્દુઓને જોડીને તમે ભાવ વપરાશ વક્ર મેળવો છો. એ યાદ રહે કે આ વક્ર બિન્દુ Aથી શરૂ થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે જો Xનો ભાવ અનન્ત રીતે (infinitely) વધવા પામે, તો તેની સમગ્ર આવક OA ખર્ચા નાખવા છતાં વપરાશકાર Xનો નહીંવત્ જથ્થો ખરીદવા સક્ષમ રહ્યો હશે. અને ત્યારે અંદાજપત્ર ભાવ રેખા Y ધરી સાથે લગભગ એકરૂપ (coincide) થશે. આવા કિસ્સામાં વપરાશકારે એવો નિર્ણય લેવાની ફરજ પડશે કે, આટલા ઊંચા ભાવે તે X ખરીદશે નહીં અને સમતોલ બિન્દુ A સાથે એકરૂપ થશે.

આકૃતિ 5.9
અવેજી અસર

આ ચર્ચા આપણને અવેજીની અસર (Substitution Effect) ના ખ્યાલ ઉપર લાવે છે. જ્યારે વપરાશકારની આવક વધે નહીં, પણ Xના ભાવ વધે ત્યારે, ચીજવસ્તુ Xની માંગમાં થતા ફેરફારનો નિર્દેશ 'અવેજીની અસર' શબ્દ સમૂહ કરે છે. આ મુદ્દો આકૃતિની સહાય વડે વધુ સારી રીતે સમજી શકાય. આકૃતિ 5.9 માં વપરાશકાર પાસે તેની અંદાજપત્ર ભાવ રેખા AB હતી. તેની સમતોલ સ્થિતિ બિન્દુ P₁ આપે છે, જે દર્શાવે છે કે, તે નાણાંના રૂપમાં થએલી તેની આવકમાંથી AN₁ કિંમત તરીકે ચૂકવીને Xનો OM₁ જથ્થો ખરીદે છે અને બાકીની આવક ON₁ પોતાની પાસે રાખે છે. તેની વાસ્તવિક આવકમાં ફેરફારની અનુપસ્થિતિ (ગેરહાજરી)નો એવો અર્થ થાય કે તેની સમતુલાની સ્થિતિમાં ફેરફાર થવા છતાં, તે એના એ જ તટસ્થતા વક્ર ઉપર રહે છે. તેથી, આવા કિસ્સામાં જ્યારે ચીજવસ્તુ X સસ્તી થાય છે ત્યારે જો તેની નાણાંરૂપે થએલી આવક OA રહે તો તે OB₂ ખરીદવા સક્ષમ હશે. જો કે Xના ભાવમાં ઘટાડાની સાથે નાણાંરૂપે તેની આવકમાં તેટલો જ વળતરરૂપ ઘટાડો (OA પરથી OA₁ પર) થાય છે, કે જેથી, વપરાશકાર તેની નવી સમતોલ સ્થિતિ (P₂)માં તે જ તટસ્થતા વક્ર ઉપર રહે છે. તેના પરિણામ રૂપે પ્રાપ્ત થતી અંદાજપત્ર ભાવ રેખા, કે જે જૂની અંદાજપત્ર ભાવ રેખાને સમાન્તર હોય છે, તેને વળતરરૂપ (Compensatory) અંદાજપત્ર ભાવ રેખા કહેવામાં આવે છે. ખરીદ કરેલ Xનો જથ્થો OM₁થી વધીને OM₂ થાય છે અને વધારા M₁ M₂ને અવેજી અસર કહેવામાં આવે છે. અત્રે નોંધી લો કે વપરાશકાર ચીજવસ્તુ Xનો M₁ M₂ અધિક જથ્થો મેળવે છે, પણ તે ચીજવસ્તુ Yનો N₁ N₂ જથ્થો ગુમાવે છે. તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે Xની અવેજી અસર હમેશાં ધન હોય છે, એટલે કે આ અસર અપેક્ષિત દિશામાં હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ભાવમાં ઘટાડો Xની માંગમાં વધારો કરે છે અને ભાવ વધારો માંગના ઘટાડામાં પરિણમે છે.

5.11 આવક અસર અને અવેજી અસરને અલગ કરવી

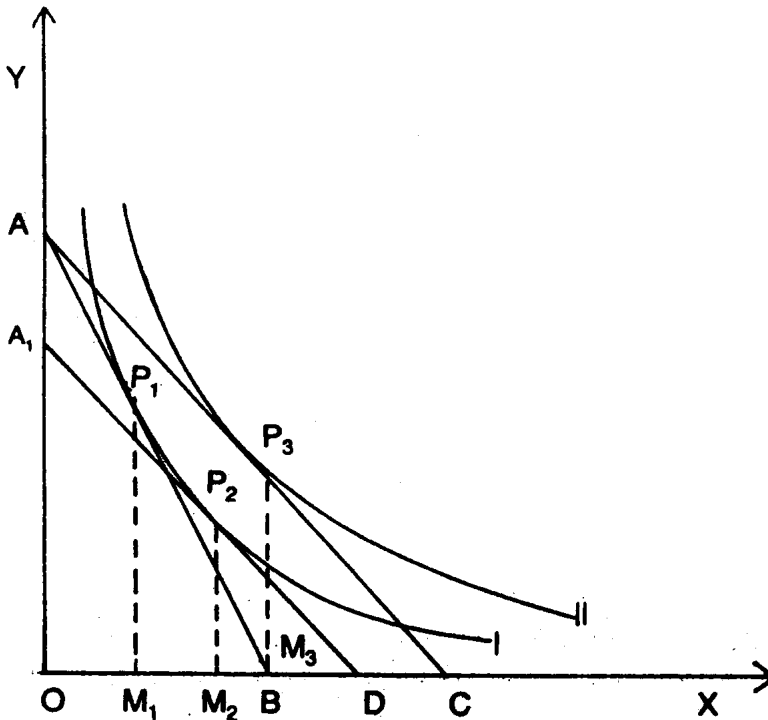
ચીજવસ્તુ Xના ભાવમાં ઘટાડાનો અર્થ એ થાય કે વપરાશકાર, અન્ય ચીજવસ્તુઓ ગુમાવ્યા વિના, તેની વધુ ખરીદી કરી શકે છે. પહેલાંનાં જેટલાં જ નાણાં ખર્ચાને તે ચીજવસ્તુ Xનો વધુ જથ્થો ખરીદી શકે છે; અથવા તે Xનો પહેલાંના જેટલો જ જથ્થો અને અન્ય ચીજવસ્તુઓનો વધુ જથ્થો ખરીદી શકે છે; અથવા ચીજવસ્તુ X તેમ જ અન્ય ચીજવસ્તુઓ - એ બન્ને - વધુ જથ્થામાં ખરીદી શકે છે. આ બાબત કોઈ પણ રીતે રજૂ કરવામાં આવે તોપણ, તેનો અર્થ એવો થાય કે વપરાશકારની વાસ્તવિક આવક ઊંચે જાય છે અને તે ઊંચા તટસ્થતા વક્ર ઉપર જઈ શકે છે. એ જ રીતે, ચીજવસ્તુ Xના ભાવમાં વધારાનો અર્થ એ થાય કે તેની વાસ્તવિક આવક ઘટે છે અને તે નીચા તટસ્થતા વક્ર તરફ ગતિ કરે છે.

આ રીતે, ચીજવસ્તુ Xનો ભાવ ઘટાડો, તેની માંગને બે કારણોસર અસર પાડે છે :

- (1) અન્ય ચીજવસ્તુઓની તુલનામાં ચીજવસ્તુ X વધુ સસ્તી બને છે; અને
- (2) વપરાશકારની આવક વધે છે.

તમે અગાઉ જોઈ ગયા તે પ્રમાણે, પહેલા પરિબળને હિસાબે Xની માંગમાં થતા ફેરફારને અવેજી અસર કહેવામાં આવે છે અને બીજા પરિબળના કારણે તેની માંગમાં થએલા ફેરફારને આવક અસર કહેવામાં આવે છે. ચીજવસ્તુ Xની માંગમાં થયેલો એકંદર ફેરફાર બે ફેરફારોનો સરવાળો કર્યાથી મળે છે અને તેને ભાવ અસર કહેવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં, ભાવ અસર = આવક અસર + અવેજી અસર. આવક અસર ઋણ હોય તોપણ આમ જ બનશે. તમને યાદ હશે કે, અવેજી અસર હંમેશાં ધન હશે જ્યારે આવક અસર ધન અથવા ઋણ હોઈ શકશે અને તેનો આધાર વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુના સ્વરૂપ ઉપર રહેશે.

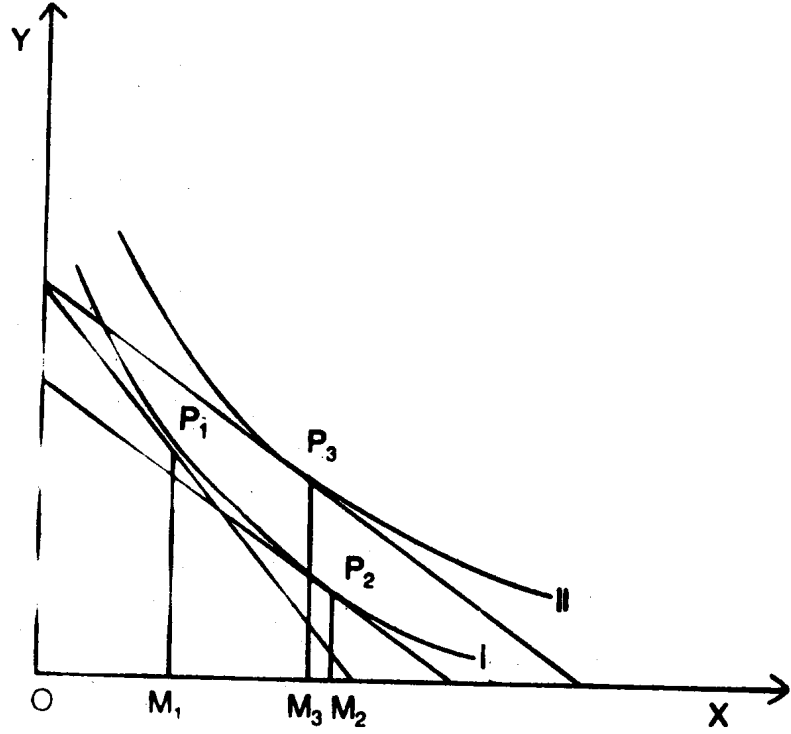
ચીજવસ્તુ Xના ભાવમાં ફેરફારના કારણે થયેલા Xની માંગમાં આવેલા ફેરફાર (એટલે કે ભાવ અસર)નું આવક અસરના અને અવેજી અસરના બે હિસ્સાઓમાં દ્વિભાજન આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ? જો Xના ભાવમાં ફેરફાર થયો હોત, પણ વપરાશકારની વાસ્તવિક આવકમાં ફેરફાર થયો ન હોત તો માંગમાં જે ફેરફાર થયો હોત તે શોધી કાઢીને એમ કરી શકાય. તમે અગાઉ શીખી ગયા તે પ્રમાણે, આમ કરવાથી અવેજી અસર પ્રાપ્ત થશે. તો પછી, Xની માંગમાંનો બાકીનો ફેરફાર આવક અસર છે, કેમ કે, એ કિસ્સામાં વપરાશકાર એક તટસ્થતા વક્ર પરથી બીજા તટસ્થતા વક્ર ઉપર જાય છે (થયેલા ભાવમાં ફેરફારના સાથ વિના) એનું ઉદાહરણ આકૃતિ 5.10માં આપ્યું છે.

આકૃતિ 5.10

ભાવ અસરમાંથી આવક અને અવેજી અસરો અલગ કરવી

વપરાશકારની અસલ સમતુલાની સ્થિતિ બિન્દુ P_1 આપે છે. જ્યારે ચીજવસ્તુ X નો ભાવ ઘટે છે અને અંદાજપત્ર ભાવ રેખા AB થી AC તરફ ગતિ કરે છે ત્યારે વપરાશકાર નવી સમતુલાની સ્થિતિએ બિન્દુ P_3 પર પહોંચે છે. તેથી, X ની માંગમાં ફેરફાર એટલે કે M_1 M_3 એ ભાવ અસર છે. હવે જો X નો ભાવ ઘટ્યો હોત અને સાથે તેને અનુરૂપ વપરાશકારની આવક ઘટી હોત તો, નવી અંદાજપત્ર ભાવ રેખા AD એ નવી અંદાજપત્ર રેખા બને અને વપરાશકારની સમતુલાની સ્થિતિ એ જ તટસ્થતા વક્ર ઉપર બિન્દુ P_2 પર પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેના પરિણામ સ્વરૂપ X માટેની માંગમાં M_1 M_2 વધારો અવેજી અસર હશે. સ્પષ્ટ રીતે, X માટેની માંગમાં શેષ (બાકી રહેતો) ફેરફાર - M_2 M_3 એ આવક અસર હશે. એ યાદ રાખો કે M_1 M_2 એ M_1 M_3 ની બરોબર હોય તેવી શક્યતા રહે છે અને એ કિસ્સામાં આવક અસર શૂન્ય થશે. એવી શક્યતા પણ છે કે, અવેજી અસર M_1 M_3 કરતાં વધુ હોય; એ કિસ્સામાં આકૃતિ 5.11 માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે આવક અસર ઋણ હોય.

આકૃતિ 5.11

ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓમાં ભાવ અસરો

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-ગ

(1) વપરાશકારની સમતુલાની વ્યાખ્યા કરો.

.....

.....

.....

(2) અંદાજપત્ર ભાવ રેખાનો તમે શો અર્થ કરો છો ?

.....

.....

.....

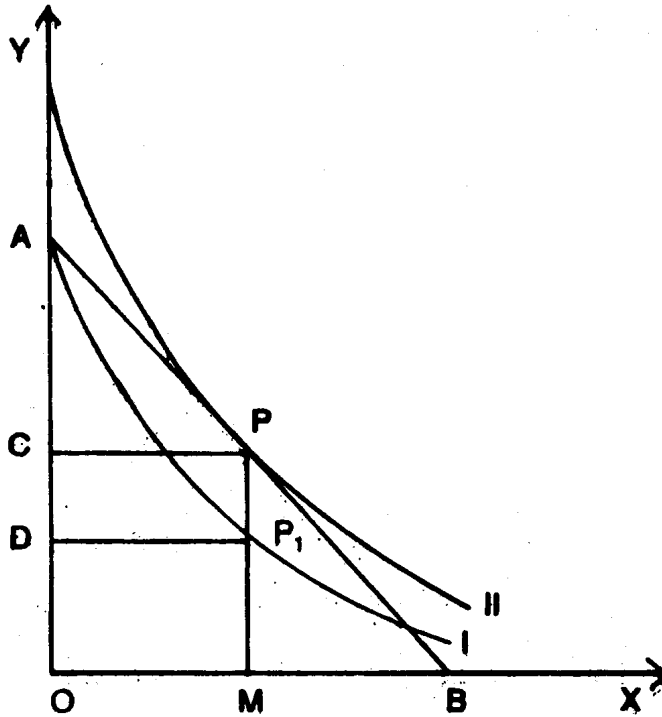
(3) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) અંદાજપત્ર ભાવ રેખા એક અને માત્ર એક તટસ્થતા વક્રની સ્પર્શરેખા બની શકે.
- (2) વપરાશકારની સમતુલાનું પૃથક્કરણ એવો નિર્દેશ કરે છે કે તે સૌથી ઊંચા તટસ્થતા વક્ર પર પહોંચે તે જરૂરી નથી.
- (3) આવક વપરાશ વક્ર હમેશાં સીધી રેખા હોય છે.

- (4) આવક વપરાશ વક્ર હંમેશાં આલેખ(graph)ના કેન્દ્ર Oમાંથી જ શરૂ થાય છે.
- (5) આવક અસર એ વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારના કારણસર ચીજવસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર છે.
- (6) આવક અસર હંમેશાં હકારાત્મક હોય છે.
- (7) અવેજી અસર ક્યારેય પણ ભાવ અસરથી વધુ હોઈ શકે નહીં.
- (8) જ્યારે વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુ 'ઊંચતરી કક્ષા'ની હોય ત્યારે અવેજી અસર હંમેશાં ભાવ અસર કરતાં વધુ હોય છે.
- (4) યોગ્ય શબ્દો / શબ્દસમૂહો વડે ખાલી જગ્યા પૂરો :
- (1) જ્યારે ..... માં ફેરફારોના કારણસર અંદાજપત્ર ભાવ રેખા ખસે છે ત્યારે ભાવ વપરાશ વક્ર, તટસ્થતા વક્ર સાથે અંદાજપત્ર ભાવ રેખાની સ્પર્શરેખાનાં બિન્દુઓનો બિન્દુપથ હોય છે.
- (2) જ્યારે ..... માં ફેરફારોના કારણસર અંદાજપત્ર ભાવ રેખા ખસે છે ત્યારે આવક વપરાશ વક્ર, તટસ્થતા વક્ર સાથે અંદાજપત્ર ભાવ રેખાની સ્પર્શરેખાનાં બિન્દુઓનો બિન્દુપથ હોય છે.
- (3) ભાવ વપરાશ વક્ર અને અંદાજપત્ર ભાવ રેખા ..... ધરી પર એક જ બિન્દુએથી શરૂ થાય છે.
- (4) જ્યારે ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફાર થાય છે, પણ વપરાશકારની આવકમાં ..... ફેરફાર થાય છે, ત્યારે અવેજી અસર ને ચીજવસ્તુની માંગમાં ફેરફારો દર્શાવે છે.

5.12 વપરાશકારનો માંગ વક્ર મેળવવો

માંગ વક્રમાં ચીજવસ્તુનો એકમ દીઠ ભાવ Y ધરી પર માપવામાં આવે છે અને માંગેલો જથ્થો X ધરી ઉપર માપવામાં આવે છે. ભાવ વપરાશ વક્રને માંગ વક્ર મેળવવા માટે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. આકૃતિ 5.8માં, જ્યારે વપરાશકાર બિન્દુ P₁ પર સમતુલાની સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે તેની ચીજવસ્તુ X ની માંગ OQ₁ જથ્થો હોય છે. આ રીતે ચીજવસ્તુ X ની માંગનો જથ્થો જાણી શકાય છે. તેને અનુરૂપ દર એકમ દીઠ ભાવ મેળવવા માટે આપણે અંદાજપત્ર ભાવ રેખાના ઢાળનો એટલે કે OA / OB₁ નો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તે પ્રમાણે, સમતોલ સ્થિતિ P₂ ઉપરથી માગણી કરેલો X નો જથ્થો OQ₂ છે અને તેને અનુરૂપ એકમ દીઠ ભાવ (OQ₂,

આકૃતિ 5.12
વપરાશકારની પુરાંત

OA/OB₂) છે. એ જ રીતે આગળ વધતાં, જથ્થા-ભાવની ત્રીજી જોડ (OQ₃, OA/OB₃) છે, અને ચોથી જોડ (OQ₄, OA/OB₄) છે. એક વખત, આવી જથ્થા-ભાવની બધી જોડોનો અંદાજ કાઢવામાં આવે, પછી તેમને આલેખરૂપે અંકિત કરી શકાય અને તેમને જોડીને વક મેળવી શકાય.

5.13 વપરાશકારની પુરાંત

તટસ્થતા વકની ટેકનિક(પદ્ધતિ) વપરાશકારની પુરાંતનું માપ કાઢવા માટે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય. અગાઉની જેમ, વપરાશકારની આવક OA થવા દો અને તેની અંદાજપત્ર ભાવ રેખા AB વડે અપાવા દો. સમતોલ સ્થિતિ P દર્શાવે છે કે વપરાશકાર Xનો OM જથ્થો ખરીદે છે, તેને માટે AC કિંમત ચૂકવે છે અને શેષ રકમ OC પોતાની પાસે રાખે છે. હવે, X અને Yની તમામ જોડોનું નિરૂપણ કરતો તટસ્થતા વક બનવા દો, જેમાં Xનો શૂન્ય જથ્થો વત્તા Yનો OA જથ્થો એ પ્રમાણેની બધી જોડોનો તુષ્ટિગુણ એકસરખો હશે. આવા તટસ્થતા વકને આકૃતિમાં I નામ આપવામાં આવ્યું છે. આકૃતિ દર્શાવે છે કે વપરાશકાર માટે Xના શૂન્ય વત્તા Yના OA(જથ્થો)નો તુષ્ટિગુણ એટલો જ છે કે જેટલો Xનો OM વત્તા Yનો P, M નો થાય છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, X ચીજવસ્તુનો OM જથ્થો જતો કરવા કરતાં વપરાશકાર તેના માટે AD કિંમત ચૂકવવા તૈયાર છે. પરંતુ, ખરેખર તો તે કેવળ AC ચૂકવે છે. આમ, તે જેટલી રકમ ચૂકવવા તૈયાર છે અને તે જે રકમ ચૂકવે છે તે AD - AC = CD દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. નાણાંના સ્વરૂપમાં (અથવા ચીજવસ્તુ Yના સ્વરૂપમાં) માપવામાં આવતી આ વપરાશકારની પુરાંત છે.

5.14 તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણ અભિગમનું ચડિયાતાપણું

ઘણી વખત એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે માંગના પૃથક્કરણ માટે તુષ્ટિગુણ અભિગમ કરતાં તટસ્થતા વકનું પૃથક્કરણ ચડિયાતું છે. જોકે એ સર્વથા સાચું નથી અને હકીકત એ છે કે, તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણની કેટલીક અવાસ્તવિક ધારણાઓ ટાળે છે, પરંતુ તે તેની પોતાની કેટલીક નબળાઈઓ લાવે છે. તમારે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે બન્ને અભિગમો કેટલીક સામાન્ય બાબતો ઉપર આધાર રાખે છે અને તેટલા પૂરતું તે બે અભિગમો એકબીજાની સમાન છે. ઉદાહરણ તરીકે, બન્ને અભિગમો તુષ્ટિગુણના અસ્તિત્વની ધારણા કરે છે તેમ જ ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ પડવાનું ધારી લે છે. ભિન્નતા માત્ર એટલી જ છે કે તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણમાં નાણાંનો સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ સતત સ્થિર રહે છે (એકમ 4 માં સમજાવ્યા પ્રમાણે), જ્યારે તટસ્થતા વકોની બાબતમાં, નાણાંના સ્થિર સીમાન્ત તુષ્ટિગુણની ધારણા પડતી મૂકવામાં આવી છે, અને નાણાંના ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ હેઠળ પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે બન્ને અભિગમોમાં એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે વપરાશકાર બુદ્ધિશાળી (એટલે કે સમજદારીપૂર્વક વર્તનાર) વ્યક્તિ છે. બન્ને અભિગમો વધુમાં એવી ધારણા કરે છે કે, કિતિજમાં વ્યાપક રીતે રહેલી ચીજોના જથ્થાના તુષ્ટિગુણનો અંદાજ કાઢવા વપરાશકાર સમર્થ છે. એટલે કે, તે તાત્કાલિક ઉપલબ્ધ થનાર ચીજવસ્તુઓના જથ્થામાંથી અથવા તેની આસપાસના જથ્થામાં મળનાર અપેક્ષિત તુષ્ટિગુણને જાણે છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ વ્યાપક રીતે ભિન્ન જથ્થાઓને પણ જાણે છે.

જોકે તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ હજી પણ તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણ કરતાં ચડિયાતાપણાનો દાવો નીચેની ભૂમિકાઓ ઉપર કરે છે :

- 1 તુષ્ટિગુણ અભિગમમાં એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે તુષ્ટિગુણ મૂળભૂત રીતે (Cardinal Terms) માપી શકાય છે, ત્યારે તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ આવી ધારણા કરતું નથી.
- 2 તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ માંગ ઉપર પડતી આવકમાં ફેરફારોની અસર દર્શાવી શકે છે, જ્યારે તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણ એમ કરી શકે તેમ નથી.
- 3 તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણમાં નાણાંના સ્થિર સીમાન્ત તુષ્ટિગુણની ધારણા પડતી મૂકવામાં આવી છે, જેનાથી તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ વધુ વાસ્તવિક બને છે.
- 4 તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓના કિસ્સાને પણ આવરી લઈ શક્યું છે. જ્યારે ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટે અથવા જ્યારે વપરાશકારની આવક ઊંચી જાય ત્યારે ચીજવસ્તુની માંગમાં ઘટાડાની બાબતને ધ્યાને લેવા અને તેની સમજણ આપવાની ક્ષમતા તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ ધરાવે છે.

5 માર્શલના તુષ્ટિગુણનાં પૃથક્કરણમાં એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે, બે ભિન્ન ચીજવસ્તુઓના તુષ્ટિગુણ એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે, જ્યારે તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણમાં આ ધારણા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આ પૃથક્કરણમાં પૂરક (complementary) અને અવેજી(substitute)ની ચીજવસ્તુઓના કિસ્સાઓ પૂર્ણ રીતે આવરી લેવાયા છે.

જોકે, આટલેથી તટસ્થતા વકોનું ચડિયાતાપણું અટકી પડે છે. તે થોડીક ત્રુટિઓ રહેવા દે છે, જે તેને તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણની જેમ અને ક્યારેક તેનાથી પણ વધુ અવાસ્તવિક બનાવે છે.

- 1 તુષ્ટિગુણ ચોક્કસપણે અને જથ્થાત્મક રીતે માપી શકાતો નથી, તેમ છતાં એ સ્વીકારવું જ જોઈએ કે લોકોને તેમના સ્વાનુભવ ઉપર આધારિત તેના સાપેક્ષ જથ્થાનો આછોપાતળો ખ્યાલ હોય જ છે. ચીજવસ્તુ Xનો અમુક જથ્થામાં બીજી ચીજવસ્તુ કરતાં વધુ તુષ્ટિગુણ, કહો કે 50% વધુ તુષ્ટિગુણ છે, એ બાબત તેઓ જરૂરથી વિચારે છે.
- 2 અવેજીના ઘટતા સીમાન્ત દરનો મૂળભૂત ખ્યાલ માર્શલના ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણના ખ્યાલમાંથી લેવામાં આવ્યો છે.
- 3 તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ કેવળ બે ચીજવસ્તુઓના કિસ્સા ઉપર મર્યાદિત રહેલું છે. વધુ સંખ્યામાં ચીજવસ્તુઓ આવરી લેવા માટે Yને નાણાં દ્વારા નિરૂપિત સંયુક્ત ચીજવસ્તુઓના ભાવો એકીસાથે અને એક જ પ્રમાણમાં વધે અથવા ઘટે છે.
- 4 તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ ઘણી જ અવાસ્તવિક ધારણા કરે છે કે X અને Y સંપૂર્ણપણે વિભાજ્ય છે. વાસ્તવમાં, વપરાશકાર સમક્ષ મોટા એકમો હોય છે. પરિણામે, અખંડ તટસ્થતા વક અને તટસ્થતા વકોની નજીક નજીક સ્થિત મોટી સંખ્યાની રચના મેળવવાનું શક્ય બનતું નથી.
- 5 તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણમાં એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે વપરાશકાર તેનો સમગ્ર તટસ્થતા નકશો આલેખી શકે છે. વ્યવહારમાં આ શક્ય નથી. બહુ બહુ તો, વપરાશકાર તેની વર્તમાન સ્થિતિની આસપાસમાં તેની પસંદગી કહી શકે.
- 6 વ્યક્તિની પસંદગીની માપપટ્ટી (માપદંડ) ઝડપથી બદલાતી રહે છે એ હકીકતને આ પૃથક્કરણ ગણતરીમાં લેવામાં નિષ્ફળ ગયું છે. બીજા શબ્દોમાં, પસંદગીની માપપટ્ટી આલેખવામાં આવે તો પણ તેમાં સતત સુધારો કરવો પડે છે.
- 7 જ્યારે તટસ્થતા વકો ભિન્ન વ્યક્તિઓને લગતાં હોય ત્યારે તટસ્થતા વકોમાં સરવાળાનો ગુણધર્મ હોવો જોઈએ, જે હોતો નથી. પરિણામે, સમગ્ર સમાજની પસંદગીની માપપટ્ટી મેળવવાનું શક્ય બનતું નથી. તેથી, સમગ્ર અર્થતંત્ર અથવા અન્ય કોઈ એકંદરના સ્તરને લગતો બધો વ્યાયામ અને નિર્ણયો એવી અવેજીના ધારણા ઉપર આધારિત છે કે પસંદગીઓનો સરવાળો કરી શકાય છે. આ બાબતમાં, તુષ્ટિગુણ અભિગમ વધુ સારી રીતે ગોઠવાયેલો છે, કારણ કે તે આમ લોકોના સંચિત થયેલા અનુભવ અને અવલોકન ઉપર આધારિત સામાન્ય મંતવ્ય પ્રમાણે આગળ વધે છે.
- 8 તટસ્થતા વકોનું સમગ્ર પૃથક્કરણ સૈદ્ધાન્તિક રીતે વ્યવસ્થિત રીતે રજૂ થયેલ કારણ-અસર (Cause-Effect) સંબંધો ઉપર આધારિત છે. તેના વ્યાયામોના પાયામાં અનુભવ ઉપર અનુમાનિત (Empirical) (એટલે કે નોંધેલું અથવા હકીકતરૂપ) હોય તેવું ઘણું થોડું જ છે. એ જ રીતે, પૃથક્કરણની આ પદ્ધતિ વપરાશ-યોગ્ય પત્રકમાં સંબંધિત માહિતી એકત્ર કરવાની બાબત અવગણે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-ઘ

(1) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) તટસ્થતા વકોનું પૃથક્કરણ નાણાંના સ્વરૂપમાં આપણને વપરાશકારની પુરાંતનું માપ કાઢવાની છૂટ આપે છે.
- (2) જો વપરાશકાર એક તટસ્થતા વક પરથી બીજા તટસ્થતા વક ઉપર જાય (ગતિ કરે) તો જ તેને વપરાશકારની પુરાંત સાંપડે છે.
- (3) ભાવ વપરાશ વક અને માંગ વક એક જ વસ્તુ છે.
- (4) ચીજવસ્તુ Xનો કેટલોક જથ્થો ખરીદ કર્યા પછી બાકી રહેલી નાણાંની રકમ વપરાશકારની પુરાંત છે.
- (5) તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણમાં હમેશાં બે ચીજવસ્તુઓ X અને Yના તુષ્ટિગુણો પરસ્પર સ્વતંત્ર હોવાનું ધારવામાં આવેલું હોય છે.

(6) વ્યક્તિની પસંદગીની માપપદ્ધતિમાં ક્યારેય બદલાવ આવતો નથી.

(2) યોગ્ય શબ્દો / શબ્દસમૂહો વડે ખાલી જગ્યા પૂરો :

(1) અંદાજ પત્ર ભાવ રેખાનો ..... ચીજવસ્તુ Xનો એકમદીઠ ભાવ માપે છે.

(2) તુષ્ટિગુણ અભિગમ ..... ની ચીજવસ્તુઓનો કિસ્સો આવરી શકે તેમ નથી, જ્યારે એ કામ તટસ્થતા વકો કરી શકે છે.

(3) તટસ્થતા વકોનો અભિગમ એવી ધારણા કરે છે કે વપરાશકાર તેની સમગ્ર ..... ને આલેખી શકે છે.

5.15 સારાંશ

તુષ્ટિગુણ અભિગમના આધારે વપરાશકારના વર્તનનું પૃથક્કરણ તેના પાયામાં રહેલી અવાસ્તવિક ધારણાઓ સાથે સંલગ્ન કેટલીક પાયાની ત્રુટિઓથી પીડાય છે. આ ત્રુટિમાં મૂળભૂત રીતે તુષ્ટિગુણનું માપ કાઢવાની ક્ષમતા, નાણાંના સ્થિર સીમાન્ત તુષ્ટિગુણની ધારણા, વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચે તુષ્ટિગુણની તુલના, ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓ માટે માંગનું વર્તન સમજાવવાની ક્ષમતાનો અભાવ, આવક અસર વગેરેનો આ મર્યાદાઓમાં સમાવેશ થાય છે. તટસ્થતા વકોના અભિગમ આ ખામીઓ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

પસંદગીની માપપદ્ધતિનો ખ્યાલ તટસ્થતા વકોના અભિગમનો મૂળભૂત ખ્યાલ છે. એમાં એવી ધારણા કરવામાં આવી છે કે વપરાશકાર બે ચીજવસ્તુઓ X અને Yને શક્ય તે બધાં સંયોજનોનાં એવાં જૂથોમાં વર્ગીકૃત કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે કે જેનાથી, દરેક જૂથ એવું બને કે જેમાંથી વપરાશકારને સમાન એકંદર સંતોષ મળી શકે, તેવાં તમામ સંયોજનો પ્રાપ્ત થાય. વધુ કે ઓછા સંતોષના સ્વરૂપમાં જુદાં જુદાં જૂથોમાં ગોઠવવાની ક્ષમતા પણ વપરાશકાર ધરાવે છે એવી ધારણા પણ કરેલી છે.

દરેક સંયોજન વપરાશકારમાં એકસરખો એકંદર સંતોષ ઉપજાવવાની અપેક્ષા રહે તે પ્રમાણેનાં ચીજવસ્તુઓ X અને Yનાં વૈકલ્પિક સંયોજનોના જૂથનું આલેખના રૂપમાં તટસ્થતા વક નિરૂપણ કરે છે. કોષ્ટક રૂપે નિરૂપિત એ જ સંયોજનોના સમુચ્ચયને તટસ્થતા સુચિ (યાદી) કહેવામાં આવે છે. તટસ્થતા વકો અમુક ધારણાઓના આધારે તૈયાર કરવામાં આવે છે તે આ પ્રમાણે છે : (1) તુષ્ટિગુણ મૂળભૂત રીતે માપી શકાય છે, (2) કેવળ બે ચીજવસ્તુઓ X અને Y છે, (3) ચીજવસ્તુ Y સંયુક્ત ચીજવસ્તુ અથવા નાણાં હોઈ શકે, (4) ચીજવસ્તુઓ X અને Yનો તુષ્ટિગુણ ધન છે, (5) X અને Y બન્નેને ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણનો નિયમ લાગુ પડે છે, (6) X અને Y બન્ને ચીજવસ્તુઓનું સંપૂર્ણપણે વિભાજન થઈ શકે છે.

આ ધારણાઓ ઉપર આધારિત તટસ્થતા વકો અમુક ગુણધર્મો પ્રાપ્ત કરે છે, જે આ પ્રમાણે છે : (1) તટસ્થતા વકનો ઢાળ ઋણ હોય છે, (2) તે કેન્દ્ર (ખૂણાનું ઉદ્ભવ સ્થાન) તરફ બહિર્ગોળ છે, (3) તે અખંડ છે, (4) બે તટસ્થતા વકો પરસ્પર છેદી શકે નહીં, (5) આપણી પાસે મોટી સંખ્યામાં તટસ્થતા વકોની પદ્ધતિ (રચના) છે, (6) કેન્દ્રથી દૂર રહેલા વકનો કુલ તુષ્ટિગુણ વધુ હોય છે.

ચીજવસ્તુ Xનો એક અધિક (વધુ) એકમ મેળવવા માટે, સીમાન્ત સ્થિતિએ, વપરાશકાર Yનો જે જથ્થો જતો કરવા રાજી હોય તેને Yના બદલામાં X મેળવવાના અવેજીના સીમાન્ત દર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવેલ છે. તે $\Delta Y / \Delta X$ નો ગુણોત્તર છે અને તે MU_x / MU_y બરોબર થાય છે. તે પ્રમાણે ચીજવસ્તુ Yનો એક વધુ એકમ મેળવવા માટે, સીમાન્ત સ્થિતિએ, વપરાશકાર Xનો જે જથ્થો જતો કરવા તૈયાર હોય તે Xના બદલામાં Yનો અવેજીનો સીમાન્ત દર છે. તે $\Delta X / \Delta Y$ નો ગુણોત્તર છે અને તે MU_y / MU_x બરોબર થાય છે. Yના બદલામાં Xનો અવેજીનો સીમાન્ત દર Xના સંગ્રહના વધવા સાથે ઘટતો જાય છે. તે જ પ્રમાણે Xના બદલામાં Yનો અવેજીનો સીમાન્ત દર જેમ જેમ Yનો સંગ્રહ વધતો જાય તેમ તેમ ઘટતો જાય છે.

વપરાશકારની અંદાજપત્ર ભાવ રેખા એ એક એવી સીધી રેખા છે કે, જે બજાર વપરાશકારને મેળવવાની છૂટ આપે છે તેવાં X અને Yનાં વૈકલ્પિક સંયોજનોનું ચિત્રણ કરે છે. તેનું Y ધરી પરનું કેન્દ્ર Yના રૂપમાં વપરાશકારની આવક છે અને X ધરી ઉપરના બિન્દુ પર તેનો સંપર્ક ચીજવસ્તુ Xનો જથ્થો એ જથ્થો દર્શાવે છે કે જે વપરાશકાર તેની સમગ્ર આવક સંપૂર્ણપણે ખર્ચીને મેળવી શકે. અંદાજપત્ર ભાવ રેખાનો ઢાળ ચીજવસ્તુ Xના એકમ દીઠ ભાવની બરોબર થાય છે. જ્યારે વપરાશકારની આવકમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે અંદાજપત્ર ભાવ રેખા તેની મૂળ સ્થિતિની સમાન્તર ખસે છે અને પોતાનો ઢાળ જાળવી રાખે છે. જ્યારે ચીજવસ્તુ Xના ભાવમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે Y ધરી ઉપર તેના એ જ પ્રારંભ બિન્દુ સાથે અંદાજપત્ર ભાવ રેખાનો ઢાળ બદલાય છે. વપરાશકારની આવકમાં વળતરરૂપ ફેરફાર સાથે જ્યારે Xના ભાવમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે અંદાજપત્ર ભાવ રેખાની સ્થિતિ તેમ જ ઢાળ એ બંને ખસે છે.

અંદાજપત્ર ભાવ રેખા એક અને માત્ર એક તટસ્થતા વકની સ્પર્શ રેખા બની શકે છે. સ્પર્શ બિન્દુ પણ વપરાશકારની સમતુલાની સ્થિતિ છે. ચીજવસ્તુ Xના ભાવમાં ફેરફારોને કારણે જ્યારે અંદાજપત્ર ભાવ રેખા ખસે છે ત્યારે સ્પર્શ રેખાનાં બધાં બિન્દુઓના બિન્દુ પથને ભાવ વપરાશ વક (PCC) કહે છે. તે જ રીતે, જ્યારે અંદાજપત્ર ભાવ રેખા વપરાશકારની આવકના કારણસર ખસે છે ત્યારે સ્પર્શ રેખાનાં બધાં બિન્દુઓના સ્પર્શ પથને આવક વપરાશ વક (ICC) છે. ભાવ વપરાશ વક Y ધરી ઉપર અંદાજપત્ર ભાવ રેખાના પ્રારંભ બિન્દુથી શરૂ થાય છે. આવક વપરાશ વક કેન્દ્ર Oથી શરૂ થાય છે.

ચીજવસ્તુ X માટેનો માંગ વક એ એ જ વસ્તુ નથી કે જે ભાવ વપરાશ વક છે. જોકે, ભાવ વપરાશ વક વડે દર્શાવવામાં આવ્યા પ્રમાણેના માંગેલા જથ્થાનું વાંચન કરીને અને અંદાજપત્ર ભાવ રેખાને અનુરૂપ ઢાળોને તેની સાથે સંકળાયેલા એકમ દીઠ ભાવો લઈને માંગ વક મેળવી શકાય છે.

તટસ્થતા વકો આપણને વપરાશકારની પુરાંતની ગણતરી માટે સક્ષમ બનાવે છે. એને માટે વપરાશકારે ખરેખર ચૂકવેલ ભાવની તુલના તે જે ચીજવસ્તુ જતી કરવાને બદલે તે મેળવવા માટે વપરાશકાર જે ભાવ ચૂકવવા તૈયાર હોય તેની સાથે કરવામાં આવે છે. તે બે વચ્ચેનો તફાવત વપરાશકારની પુરાંત છે.

તુષ્ટિગુણ અભિગમ અને તટસ્થતા વકોના અભિગમની ધારણાઓ અને મર્યાદાઓનો ઉપયોગ બે અભિગમોની તુલના માટે કરી શકાય છે. તટસ્થતા વકોનો અભિગમ તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણની સંખ્યાબંધ ખામીઓ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ તેને પોતાનામાં પણ કેટલીક તુષ્ટિઓ છે એમ જણાયું છે. તટસ્થતા વકોની મહત્ત્વની તુષ્ટિ એ છે કે આ અભિગમ આંકડાકીય અવલોકનો ઉપર આધારિત નથી અને આંકડાકીય અન્વેષણ માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ નથી.

5.16 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સંયુક્ત ચીજ (ચીજવસ્તુ) (Composite Goods / Commodity) : સંયુક્ત ચીજ વ્યાપની દૃષ્ટિએ સંખ્યાબંધ ચીજો (ચીજવસ્તુઓ) (અથવા X સિવાયની તમામ ચીજો)ની એ રીતે બનેલી હોય છે કે તેના દરેક એકમમાં બધી બિન - X (X સિવાયની) ચીજો (ચીજવસ્તુઓ)નો સમાન જથ્થો સમાવિષ્ટ હોય છે. આવી સંયુક્ત ચીજનું નિરૂપણ સામાન્ય રીતે નાણાં તરીકે થાય છે, કારણ કે તેનામાં સામાન્ય ખરીદ શક્તિ હોય છે.

તટસ્થતા વક : તટસ્થતા સૂચિ (યાદી)નું આલેખમાં નિરૂપણ.

તટસ્થતા સૂચિ (યાદી) : તે એકસરખો સંતોષ આપતાં X અને Yનાં બધાં સંયોજનોનું કોષ્ટક રૂપે નિરૂપણ કરે છે.

અંદાજપત્ર ભાવ રેખા (Budget Price Line - BPL) : આપેલી (સ્થિર) નાણાં સ્વરૂપની આવક અને ચીજવસ્તુ Xના આપેલા ભાવ વડે વપરાશકારને ચીજવસ્તુ X અને Y (અથવા X અને નાણાં)નાં, જેની ખજારે છૂટ આપી હોય તેવાં, જુદાં જુદાં સંયોજનો દર્શાવતી સીધી રેખા.

વપરાશકારની પુરાંત (Consumer's Surplus) : ચીજવસ્તુ Xના આપેલા જથ્થા વિના થલાવી લેવાને બદલે વપરાશકાર તેને માટે જે રકમ ચૂકવવા તૈયાર હોય તેની તેણે ખરેખર ચૂકવેલ રકમ ઉપરની અધિકતા (Excess).

વળતરરૂપ અંદાજપત્ર ભાવ રેખા (Compensatory Budget Price Line) : ચીજવસ્તુ X ના ભાવમાં ઘટાડો અને વપરાશકારને એ જ તટસ્થતા વક ઉપર રાખવા માટે કરવામાં આવેલ વપરાશકારની આવકમાં તેના વળતરરૂપ થયેલા ઘટાડા દ્વારા વળતરરૂપ અંદાજપત્ર ભાવ રેખા મેળવવામાં આવે છે.

ગિફિનનો વિરોધાભાસ (Giffin's Paradox) : તે એવી વિરોધાભાસી પરિસ્થિતિ વર્ણવે છે કે જેમાં ચીજવસ્તુના ભાવમાં વધારાને પરિણામે તેની માંગમાં વધારો થાય છે.

આવક વપરાશ વક (Income Consumption Curve) : જ્યારે વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારના કારણે અંદાજપત્ર ભાવ રેખા ખસે છે ત્યારે તટસ્થતા વકો સહિત અંદાજપત્ર ભાવ રેખાની સ્પર્શ રેખાનાં તમામ બિન્દુઓનો તે બિન્દુપથ હોય છે.

આવક અસર (Income Effect) : ચીજવસ્તુના ભાવમાં કોઈ પણ ફેરફાર થયા વિના વપરાશકારની આવકમાં થયેલા ફેરફારના કારણસર ચીજવસ્તુની માંગમાં થયેલો ફેરફાર.

અવેજનો સીમાન્ત દર (Marginal Rate of Substitution) : Xનો એક વધુ એકમ મેળવવા માટે,

સીમાન્ત સ્થિતિમાં, વપરાશકાર Yનો જે જથ્થો જતો કરવા તૈયાર હોય તેને Yના બદલે X મેળવવાના અવેજીના સીમાન્ત દર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવ વપરાશ વક્ર (Price Consumption Curve - PCC) : જ્યારે ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફારના કારણે અંદાજપત્ર ભાવ રેખા ખસે છે ત્યારે તટસ્થતા વક્ર સહિત અંદાજપત્ર ભાવ રેખાની સ્પર્શરેખાનાં બધાં બિન્દુઓનો તે બિન્દુપથ હોય છે.

સંબંધિત ચીજવસ્તુઓ : આ ચીજવસ્તુઓનો તુષ્ટિગુણ અને તેથી માંગ એક બીજાંથી સ્વતંત્ર હોતાં નથી. આવી ચીજો પરસ્પર પૂરક (complementary) અથવા અવેજીરૂપ(substitutes)ની હોઈ શકે.

પસંદગીની માપપટ્ટી : તે X અને Y ચીજવસ્તુઓના જૂથોમાં વૈકલ્પિક વર્ગીકરણનો નિર્દેશ કરે છે કે જેમાં એક જૂથમાંનાં બધાં સંયોજનો એવાં હોય કે તે તમામ દ્વારા મળતો સંતોષ એકસરખો હોય છે, જ્યારે જુદાં જુદાં જૂથો પોતે પણ 'વધુ' અથવા 'ઓછા' સંતોષના સ્વરૂપમાં ગોઠવાયેલાં હોય છે.

5.17 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ક

- (2) (1) ખોટું, (2) ખોટું, (3) ખોટું, (4) ખોટું, (5) સાચું, (6) સાચું, (7) સાચું,
(3) (1) એકસરખો, (2) લેતો નથી, (3) એકસરખો એકંદર સંતોષ, (4) કેટલો વધુ તે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ખ

- (3) (1) ખોટું, (2) સાચું, (3) ખોટું, (4) ખોટું, (5) ખોટું, (6) સાચું, (7) સાચું, (8) ખોટું, (9) સાચું.
(4) (1) Yના જથ્થા, (2) ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ, (3) ઘટતા સીમાન્ત તુષ્ટિગુણ, (4) સીધી રેખા, (5) સંપૂર્ણ રીતે વિભાજ્ય.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ગ

- (3) (1) સાચું, (2) ખોટું, (3) ખોટું, (4) સાચું, (5) સાચું, (6) ખોટું, (7) ખોટું, (8) સાચું.
(4) (1) ચીજવસ્તુના ભાવ, (2) વપરાશકારની આવક, (3) Y, (4) વળતરરૂપ.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ઘ

- (1) (1) સાચું, (2) ખોટું, (3) ખોટું, (4) ખોટું, (5) સાચું, (6) ખોટું.
(2) (1) ઢાળ, (2) ઊતરતી કક્ષા અથવા સંબંધિત, (3) પસંદગીની માપપટ્ટી.

5.18 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) તટસ્થતા વક્રોના અભિગમની ધારણાઓ કઈ કઈ છે ?
(2) તટસ્થતા વક્રોના ગુણધર્મો જણાવો અને તટસ્થતા વક્રો જેમાંથી અનુમાનિત કરવામાં આવ્યા છે તે ધારણાઓમાંથી તેમનું અનુમાન કરો.
(3) અવેજીના સીમાન્ત દરનો તમે શું અર્થ કરો છો ? જ્યારે ચીજવસ્તુ Xનો જથ્થો વધે છે ત્યારે Yને બદલે X મેળવવાનો અવેજીનો સીમાન્ત દર શાથી ઘટે છે ?
(4) ભાવ વપરાશ વક્રના ખ્યાલની વ્યાખ્યા કરો. તે ક્યાંથી શરૂ થાય છે અને તેમ શા માટે ?
(5) આવક વપરાશ વક્રનો અર્થ તમે શું કરો છો ? તે ક્યાંથી શરૂ થાય છે અને તેમ શા માટે ?
(6) તટસ્થતા વક્રની સહાય વડે વપરાશકાર દ્વારા સમતોલ સ્થિતિએ પહોંચવાની બાબત સમજાવો.
(7) અંદાજપત્ર ભાવ રેખા એક અને માત્ર એક તટસ્થતા વક્રની સ્પર્શરેખા હોય છે, એ દર્શાવો.
(8) આકૃતિના સ્વરૂપમાં આવક અસર, અવેજી અસર અને ભાવ અસર સમજાવો. ઉપરાંત, ભાવ અસરને આવક અસર અને અવેજી અસરમાં કેવી રીતે છૂટી પાડી શકાય તે દર્શાવો.

- (9) વપરાશકારની પુરાંત સમજાવો અને તટસ્થતા વકોની સહાય વડે તે કઈ રીતે માપી શકાય તે દર્શાવો.
- (10) તુષ્ટિગુણ પૃથક્કરણ ઉપર તટસ્થતા વકોના પૃથક્કરણના ચરિયાતાપણાના દ્વાવા અંગે ટૂંકી નોંધ લખો.

નોંધ : આ એકમ વધુ સારી રીતે સમજવામાં આ પ્રશ્નો તમને મદદ કરશે. તેમના જવાબો લખવાનો પ્રયત્ન કરો. પરંતુ તમારા જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહીં. આ પ્રશ્નો કેવળ તમારા સ્વાધ્યાય માટે છે.

એકમ 6 વપરાશકારની માંગ (Consumer Demand)

રૂપરેખા

- 6.0 ઉદ્દેશો
- 6.1 પ્રાસ્તાવિક
- 6.2 માંગનું સ્વરૂપ
- 6.3 માંગ નક્કી કરતાં પરિબલો
  - 6.3.1 વપરાશકારની માંગ નક્કી કરતાં પરિબલો
  - 6.3.2 બજારની માંગ નક્કી કરતાં પરિબલો
- 6.4 માંગનો નિયમ
  - 6.4.1 માંગની સૂચિ
  - 6.4.2 માંગ વક્ર
  - 6.4.3 માંગના નિયમની સમજ
- 6.5 માંગમાં ફેરફાર અને માંગેલા જથ્થામાં ફેરફાર
- 6.6 માંગનો નિયમ અને સરકારની નીતિ
- 6.7 સારાંશ
- 6.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 6.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 6.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

6.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે નીચે મુજબ કરવા સક્ષમ બનશો -

- માંગની વ્યાખ્યા કરી શકશો;
- જરૂરિયાત અને માંગ વચ્ચેનો ભેદ બતાવી શકશો;
- ચીજવસ્તુની માંગ પર પ્રભાવ પાડનાર પરિબલોની સૂચિ તૈયાર કરી શકશો;
- વપરાશકાર માટેની અને બજાર માટેની ચીજવસ્તુની માંગ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવી શકશો;
- માંગનો નિયમ વર્ણવી શકશો;
- માંગની સૂચિ અને માંગ વક્રની મદદથી માંગનો નિયમ સમજાવી શકશો;
- માંગનો નિયમ લાગુ પાડવા માટેનાં કારણો સમજાવી શકશો;
- માંગ વક્ર ઉપર ગતિ અને માંગ વક્રની ગતિને અલગ તારવી શકશો અને
- સરકારની ભાવ નીતિ ઘડવામાં માંગના નિયમના ઉપયોગની ચર્ચા કરી શકશો.

6.1 પ્રાસ્તાવિક

એકમ 5માં તમે તટસ્થતા વક્રના ખ્યાલ વિશે શીખ્યા. આ એકમમાં તમે માંગની સૂચિ (યાદી) અને માંગ વક્ર સહિત માંગના નિયમ વિશે શીખશો. તમે ચીજવસ્તુની માંગ પર પ્રભાવ પાડતાં પરિબલો, માંગનો નિયમ લાગુ પડવાની બાબત તેમ જ ચીજવસ્તુઓના ભાવ નક્કી કરવામાં સરકારને તેની ઉપયોગિતા વિશે પણ શીખશો.

6.2 માંગનું સ્વરૂપ

સૌપ્રથમ આપણે જરૂરિયાત અને માંગ વચ્ચેનો ભેદ પારખવો જોઈએ. ચીજવસ્તુની જરૂરિયાત એ વપરાશકારની ચીજવસ્તુ મેળવવાની માત્ર ઈચ્છા છે. ચીજવસ્તુ ખરીદવા માટે ખરીદશક્તિનું પીઠબળ હોવાની જરૂરિયાત આવશ્યક નથી. એ તો ફક્ત બજારમાં લટાર મારવા જેવું છે કે જેમાં વપરાશકાર પાસે

નાણાં હોય કે ન હોય તોપણ તે બજારમાં ચોકેર ફરે છે અને વપરાશ કે સંચયના હેતુ માટે ચીજવસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે. બીજી તરફ, પૂરતી ખરીદશક્તિના પીઠબળ સાથેની ચીજવસ્તુ મેળવવાની વપરાશકારની ઇચ્છા એ ચીજવસ્તુની માંગ છે. આર્થિક સિદ્ધાન્તોમાં આપણો સંબંધ ચીજવસ્તુની જરૂરિયાત કરતાં ચીજવસ્તુની માંગ સાથે વધુ છે. ખરીદશક્તિના પીઠબળ સાથે વપરાશકારો ચીજવસ્તુનો જે જથ્થો ખરીદવા ઇચ્છા ધરાવતા હોય, તેને તે ચીજવસ્તુનો માંગવામાં આવતો (માંગલો) જથ્થો કહેવામાં આવે છે.

માંગવામાં આવતા જથ્થા અંગે ત્રણ મહત્વના મુદ્દાઓ છે, જે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. વપરાશકારો ખરેખર જે જથ્થો ખરીદવામાં સફળ થયા હોય તેની નહીં, પરંતુ વપરાશકારો જે જથ્થો ખરીદવા માંગતા હોય તે જથ્થાની માંગની આપણે વિચારણા કરીએ છીએ. આમ, માંગવામાં આવતો જથ્થો એ ઇચ્છિત ખરીદી છે અને ખરેખર ખરીદેલા જથ્થાનો ઉલ્લેખ ખરેખર ખરીદી તરીકે કરવામાં આવે છે. બીજું, કોઈ સમયગાળા દરમ્યાન માંગલો જથ્થો કેટલો હતો તેનું માપ કાઢી શકાય તેવા ચલ તરીકે હંમેશાં માંગવામાં આવતા જથ્થાને લક્ષમાં લેવામાં આવે છે. આમ, ઉદાહરણ તરીકે, આપણે જ્યારે એવું કહીએ કે સંતરાંની માંગ અથવા માંગવામાં આવતો જથ્થો 10 છે ત્યારે તે પ્રતિ દિન અથવા પ્રતિ સપ્તાહ વગેરે જ હોવી જોઈએ. આપણો રસ એકલી અટૂલી ખરીદીમાં ક્યારેય પણ હોતો નથી, પરંતુ ખરીદીના સતત પ્રવાહમાં છે. જ્યારે આપણે મોટરકાર કે સ્ટીરિયો પદ્ધતિ વગેરે જેવી ટકાઉ વપરાશી ચીજવસ્તુઓની ખરીદીની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે સમસ્યા ઊભી થઈ શકે. સમયના એક બિન્દુએ ખરીદેલી ટકાઉ વપરાશી ચીજવસ્તુઓ પ્રવાહ જેવી ન દેખાય તેમ બને. જો આપણે ટકાઉ વપરાશી ચીજવસ્તુ દ્વારા આપવામાં આવતી સેવા વિચારણામાં લઈએ તો સમસ્યાનો ઉકેલ આવી જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો સ્ટીરિયો પદ્ધતિ ખરીદવામાં આવી હોય તો, તેનું અપેક્ષિત આયુષ્ય કહો કે 5 વર્ષ કે 60 મહિના હશે. આ રીતે, સ્ટીરિયો પદ્ધતિ કે જેનું આયુષ્ય 60 માસ છે, તેનો વપરાશ મહિને 1 / 60 થાય છે. જો પદ્ધતિની કિંમત રૂ. 10,000 હોય, તો નાણાં સ્વરૂપે સ્ટીરિયો પદ્ધતિનો પ્રતિમાસ વપરાશ રૂ. 10,000 / 60 = રૂ. 166.60 થાય.

ત્રીજું, ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાનો અર્થશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ અર્થ હોય છે. દા.ત, સંતરાંનો સપ્તાહ દરમ્યાનનો માંગવામાં આવતો જથ્થો 10નો છે એમ કહેવાનો કોઈ અર્થ નથી, સિવાય કે સંતરાંનો દર ડઝન દીઠ અથવા એકમ દીઠ ભાવ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે. ટૂંકમાં, સંતરાંની માંગ દર ડઝન દીઠ રૂ. 12-ના ભાવે સપ્તાહ દીઠ 10 એકમો બરોબર છે એ વસ્તુલક્ષી - આર્થિક સિદ્ધાન્ત માટે વાપરી શકાય તેવું પૂરેપૂરું અને અર્થપૂર્ણ વિધાન છે.

6.3 માંગ નક્કી કરતાં પરિબળો

કોઈ પણ પેદાશની માંગ સંખ્યાબંધ પરિબળો વડે નક્કી થાય છે. એ પરિબળોની આપણે ચર્ચા કરીએ.

6.3.1 વપરાશકારની માંગ નક્કી કરતાં પરિબળો

વપરાશકાર માટે ચીજવસ્તુની માંગ અથવા ચીજવસ્તુનો માંગવામાં આવતો જથ્થો સંખ્યાબંધ પરિબળો ઉપર આધાર રાખે છે. ચીજવસ્તુની માંગ પર પ્રભાવ પાડતાં કેટલાંક મહત્વનાં પરિબળો નીચે આપ્યાં છે :

- 1 ચીજવસ્તુનો ભાવ : વપરાશકાર દ્વારા માંગવામાં આવતા જથ્થા ઉપર તે ચીજવસ્તુનો ભાવ અગત્યની અસર કરે છે. સામાન્ય રીતે ચીજવસ્તુનો ભાવ જેમ ઊંચો તેમ ચીજવસ્તુની માંગ ઓછી. આગળ ઉપર સમજાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે આ સ્થિતિને માંગનો નિયમ લાગુ પડવાની ક્રિયા તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવે છે. માંગનો નિયમ હંમેશાં એ ધારણાના આધારે કહેવામાં આવે છે કે માંગ ઉપર પ્રભાવ પાડતાં અન્ય પરિબળો સ્થિર રહે છે.
- 2 વપરાશકારની આવકનું કદ : ચીજવસ્તુની માંગ ઉપર વપરાશકારની આવકના કદનો પ્રભાવ પણ પડે છે. વપરાશકારની આવકમાં વધારો ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારા તરફ દોરી જતો હોય તેવા કિસ્સાને 'સામાન્ય ચીજવસ્તુ'નો કિસ્સો કહેવામાં આવે છે. કેટલીક વાર આવકમાં વધારો ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ઘટાડો લાવે છે. આવી પરિસ્થિતિ ત્યારે શક્ય છે કે જ્યારે સંબંધિત ચીજવસ્તુ 'ઊંચતરી કક્ષાની ચીજવસ્તુ' હોય.
- 3 અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવો : ચીજવસ્તુની વપરાશકારની માંગ ઉપર સંબંધિત ચીજવસ્તુ સિવાયની અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવોનો પણ સમાન રીતે પ્રભાવ પડે છે. કેટલાક કિસ્સાઓમાં, સંબંધિત જે તે ચીજવસ્તુની માંગ અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવો વધે તેમ તેમ વધે છે, જ્યારે અન્ય કિસ્સાઓની

બાબતમાં જેમ જેમ અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થશે ત્યારે સંબંધિત ચીજવસ્તુની માંગ ઘટવા પામશે. પહેલો કિસ્સો 'અવેજી' તરીકે ઓળખાતી પરિસ્થિતિનો છે અને બીજો કિસ્સો 'પૂરક' તરીકે ઓળખાતી પરિસ્થિતિનો છે. આ અને કોફી એ અવેજીનાં ઉદાહરણો છે, ત્યારે મોટરકાર અને પેટ્રોલ અથવા પેન અને શાહી એ પૂરકતાનાં ઉદાહરણો છે.

- 4 વપરાશકારની અભિરુચિ (Taste) : વપરાશકારની અભિરુચિ વડે પણ ચીજવસ્તુની માંગ પર પ્રભાવ પડે છે. જો વપરાશકારે અમુક ચીજવસ્તુની અભિરુચિ કેળવી હોય તો તે (વપરાશકાર) તેની માગણી કરશે. એ જ પ્રમાણે જો વપરાશકારે અમુક ચીજવસ્તુની વિરુદ્ધ અભિરુચિમાં ફેરફાર કર્યો હોય તો અમુક ભાવે તે ચીજવસ્તુની માગણી ઓછી થવા પામશે.

અભિરુચિમાં ફેરફાર ઉદાહરણની મદદ વડે સમજાવી શકાય. વપરાશકારોએ રંગીન ટીવી પ્રત્યે અભિરુચિ ઊભી કરી છે કે જેથી, જો તેના ભાવ વધે તો પણ, વપરાશકારો હજી વધુ રંગીન ટીવી ખરીદશે. એ પ્રમાણે, જો શ્વેતશ્યામ ટીવીના ભાવ ઘટે તો પણ વપરાશકારો તે ઓછાં ખરીદશે.

વપરાશકારની ચીજવસ્તુની માંગ ઉપર પ્રભાવ પાડતાં પરિબલોને નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય :

- (1) જે તે ચીજવસ્તુનો ભાવ; (3) વપરાશકારોની આવક;
(2) અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવો; (4) વપરાશકારોની અભિરુચિ.

આ પરિબલોને માંગ વિધેય (Demand Function) ના રૂપમાં પણ લખી શકાય. માંગ અવયવ એ એવું નિરૂપણ છે કે જેના વડે આધીન ચલ (Dependent Variable) ને સ્વાધીન ચલો (Independent Variables) ના આધીન તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે. ધારો કે, આપણે કહો કે, ચીજવસ્તુ X ની માંગને સંજ્ઞા D_x વડે, એ ચીજવસ્તુ X ના ભાવને P_x ચીજવસ્તુ X સિવાયની અન્ય ચીજવસ્તુઓ L, M, N, ... Z ના ભાવોને $P_L, P_M, P_N, \dots, P_Z$ વડે, વપરાશકારની આવક Y વડે અને વપરાશકારની અભિરુચિઓને T વડે નિરૂપિત કરીએ તો માંગ અવયવ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય :

$$D_x = f(P_x, P_L, P_M, P_N, \dots, P_Z, Y, T).$$

જો ચીજવસ્તુ X ની માંગ પર બધાં જ પરિબલોને ઠીક વખતે પ્રભાવ પાડવાની છૂટ મળે તો ચિત્ર ઘણું જ ગૂંચવાડાભર્યું બની જાય. તેથી, સામાન્ય રીતે, આપણે બધાંમાંથી એક પરિબલમાં ફેરફાર થવા દઈએ છીએ અને એવી ધારણા કરીએ છીએ કે બાકીનાં પરિબલોમાં ફેરફાર થતો નથી અથવા એના માટે અર્થશાસ્ત્રી 'ceteris paribus' (અન્ય વસ્તુઓ / બાબતો સ્થિર જેમની તેમ રહે તે રીતે) એવો શબ્દપ્રયોગ કરશે.

6.3.2 બજારની માંગ નક્કી કરતાં પરિબલો

જો ચીજવસ્તુનો ભાવ આપેલો હોય તો, આપણે વપરાશકારની માંગ અથવા તેણે માંગેલો જથ્થો શોધી શકીએ છીએ. જો બજારમાં આ ચીજવસ્તુના શક્ય તમામ વપરાશકારોની માંગ અથવા માંગેલ જથ્થાનો સરવાળો કરવામાં આવે તો આપણને તે ચીજવસ્તુની બજારની માંગ જાણવા મળે છે. બજારમાંની ચીજવસ્તુની માંગ નક્કી કરતાં પરિબલો એ છે કે જે વપરાશકાર માટે ચીજવસ્તુની માંગ નક્કી કરે છે. તે ઉપરાંત, તેમાં બે વધુ પરિબલોનો સમાવેશ કરવાનો રહે છે. આ બે પરિબલો નીચે પ્રમાણે છે :

- 1 વસ્તીનું કદ : જો અન્ય તમામ પરિબલોમાં ફેરફાર ન થાય તો, વસ્તીનું કદ જેમ મોટું હોય તેમ ચીજવસ્તુની વધુ માંગ માટેની શક્યતાઓ વધે છે. વસ્તીનું કદ સ્વયં ઘણાં અન્ય પરિબલો ઉપર આધારિત છે. દેશમાં વસ્તી-વધારો મોટે ભાગે જન્મ દર અને મૃત્યુ દર વડે નક્કી થાય છે. ઐતિહાસિક રીતે, જન્મ દર કરતાં મૃત્યુ દર વહેલાં ઘટવાનું વલણ ધરાવે છે. કંઈક અંશે, દેશમાંથી બહાર સ્થળાન્તર અને બહારથી દેશમાં સ્થળાન્તર વડે પણ વસ્તીના કદ ઉપર અસર થાય છે. નાના દેશમાં એનું કંઈક મહત્ત્વ હોય છે, પરંતુ, ઘણી વસ્તી ધરાવનાર ભારત (સને 1988માં 80 કરોડની વસ્તી) જેવા દેશમાં બહારથી દેશમાં / દેશમાંથી બહાર સ્થળાન્તરનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર બનતું નથી.
- 2 આવકની વહેંચણી : સમજ આપવા માટે આ કંઈક અંશે મુશ્કેલ પ્યાલ છે. સાદા શબ્દોમાં, રાષ્ટ્રીય આવકની (એક વર્ષ દરમ્યાન અર્થતંત્રના નાગરિકોની ઉત્પાદક અંગે તરીકેની આવક - Factor Income) લોકોનાં નીચાં અને ઊંચાં આવક જૂથો વચ્ચે કેવી રીતે વહેંચણી થયેલી છે, તેવો તેનો સૂચિતાર્થ છે. આ વસ્તુ આપણે ઉદાહરણની મદદ વડે સમજાવે. પરિસ્થિતિ Aમાં, ધારો કે, એકંદર વસ્તીના 10 ટકા સૌથી ગરીબ લોકો અર્થતંત્રની રાષ્ટ્રીય આવકના 2 ટકા આવક મેળવે છે અને એકંદર એ વસ્તીના સૌથી સમૃદ્ધ 10 ટકા લોકો અર્થતંત્રની રાષ્ટ્રીય આવકના 60 ટકા આવક માણે છે. આ પરિસ્થિતિને બીજી પરિસ્થિતિ B કરતાં ઘણી જ અસમાન વહેંચણી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, કેમ કે પરિસ્થિતિ Bમાં એકંદર વસ્તીના સૌથી ગરીબ 10 ટકા લોકો રાષ્ટ્રીય આવકના 9 ટકા મેળવે છે

અને એકંદર વસ્તીના સૌથી સમૃદ્ધ 10 ટકા લોકો રાષ્ટ્રીય આવકમાંથી 30 ટકા આવક મેળવે છે. પરિસ્થિતિ Aમાં, વસ્તીના 10 ટકા સૌથી સમૃદ્ધ લોકો કુલ માંગના 60 ટકા પર અંકુશ ધરાવી શકે છે અને એ રીતે માંગેલી ચીજવસ્તુઓની છાબ (Basket of Commodities) પૈસાદારો જેનો વપરાશ કરતા હોય તેવી ચીજવસ્તુઓની હશે. બીજી તરફ, પરિસ્થિતિ Bમાં, વસ્તીના સૌથી સમૃદ્ધ 10 ટકા લોકો કુલ માંગના માત્ર 30 ટકા જેટલું જ વર્ચસ્વ ધરાવતા હશે. પરિસ્થિતિ B કરતાં પરિસ્થિતિ A આવકની વધુ અસમાનતાનું નિરૂપણ કરે છે. આવકની વહેંચણી જેટલી વધુ અસમાન, તેટલી પૈસાદારો વડે ખરીદવામાં આવતી ચીજવસ્તુઓની માંગ વધુ. આવી ચીજવસ્તુઓ મોટરકારો, રેફ્રિજરેટરો, એરકન્ડિશનરો વગેરે હોઈ શકે. આવકની વહેંચણી ઓછી અસમાન હોય તેટલા અંશે સાપેક્ષપણે વધુ ગરીબ લોકો વડે ખરીદવામાં આવતી ચીજવસ્તુઓની માંગ વધુ હશે. આવી ચીજવસ્તુઓ ઘઉં અને ચોખા જેવી ખાદ્ય ચીજો, પંખા, બાઈસિકલ વગેરે હોઈ શકે છે.

બજારની માંગ નક્કી કરતાં પરિબળોનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય :

(1) જે તે ચીજવસ્તુનો ભાવ;	(4) વપરાશકારોની અભિરુચિ;
(2) અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવો;	(5) વસ્તીનું કદ; અને
(3) વપરાશકારોની આવક;	(6) આવકની વહેંચણી.

કાર્યની દૃષ્ટિએ બજારની માંગના અવયવોનું નિરૂપણ નીચે મુજબ કરી શકાય :

$$M_{Dx} = f (P_x, P_L, P_M, P_N, \dots, P_Z, Y, T, N, Y_D)$$

જેમાંથી, સંજ્ઞાઓ $P_x, P_L, P_M, P_N, \dots, P_Z, Y, T, N$ ને અનુભાગ 6.3.1માં સમજાવવામાં આવી છે. M_{Dx} એ ચીજવસ્તુ Xના બજારની માંગ છે, N વસ્તીનું કદ છે અને Y_D આવકની વહેંચણી છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-ક.

- (1) ચીજવસ્તુની જરૂરિયાત અને માંગ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો.
.....
.....
- (2) વપરાશકાર માટે ચીજવસ્તુની માંગ નક્કી કરનાર પરિબળો કયાં છે ?
.....
.....
.....
- (3) ચીજવસ્તુની બજારની માંગ ઉપર પ્રભાવ પાડતાં પરિબળો સમજાવો.
.....
.....
- (4) ($P_x, P_L, P_M, P_N, \dots, P_Z, Y, T, N, Y_D$) એ છ પ્રકારોમાંથી નીચેનાં પરિબળો કયા પ્રકારનાં છે ?
  - (1) ખરીદી માટે કાગળની થેલીઓ પ્રત્યે અણગમો .....
  - (2) ચીજવસ્તુને ખૂબ જ ઠંડી કરવાની સગવડના ભાવમાં ઘટાડો બોલપેનોની માંગમાં વધારો કરે છે.....
  - (3) બોલપેનોના ભાવમાં ઘટાડો બોલપેનોની માંગમાં વધારો કરે છે .....
  - (4) વપરાશકારની આવક ઉપરના કરમાં વધારો .....
  - (5) સમૃદ્ધો વધુ સમૃદ્ધ અને ગરીબો વધુ ગરીબ બની રહ્યા છે .....
  - (6) જન્મ દર સ્થિર રહે છે અને મૃત્યુ દર ઘટે છે .....
- (5) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં કે જણાવો :
  - (1) ચીજવસ્તુ મેળવવાની જરૂરિયાત અને તેની માંગ બન્ને એક જ વસ્તુ છે.
  - (2) એક અઠવાડિયામાં કરોલ બાગ(દિલ્હીનું એક બજાર)માં ખમીસની માંગ 5,000 એકમો હતી.

- (3) પેન્ટનો સરાસરી ભાવ દર પેન્ટ દીઠ રૂ. 250/- છે, તે સપ્તાહ દરમ્યાન કમલાનગરમાં પેન્ટની માંગ 10,000 એકમો છે.
- (4) જેમ જેમ ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટે છે, તેમ તેમ તેની માંગ વધે છે.
- (5) જેમ જેમ શાહીથી ચાલતી પેનનો ભાવ વધે છે, તેમ તેમ શાહીની માંગ વધે છે.
- (6) જેમ જેમ વ્યક્તિ પર વધુ આવકવેરો નાખવામાં આવે છે, તેમ તેમ વધુ ચીજવસ્તુઓ ખરીદવાની તેની ક્ષમતા વધે છે.
- (7) જેમ જેમ આવકની વહેંચણી વધુ અસમાન બનતી જાય છે, તેમ તેમ, ખોરાકની માંગ વધે છે.
- (8) જેમ જેમ વસ્તીનું કદ વધે છે, તેમ તેમ ચીજવસ્તુઓની માંગ ઘટે છે.

6.4 માંગનો નિયમ

વિભાગ 6.3માં સમજાવવામાં આવેલ ચીજવસ્તુની માંગ પર પ્રભાવ પાડતાં પરિબલોમાંથી સૌથી મહત્વનું પરિબલ જે તે સંબંધિત ચીજવસ્તુનો ભાવ છે. સામાન્યપણે કહીએ તો, લગભગ બધી ચીજવસ્તુઓની બાબતમાં, જ્યારે ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટે છે ત્યારે તે ચીજવસ્તુની માંગ વધે છે અને જ્યારે ચીજવસ્તુનો ભાવ વધે છે ત્યારે તે ચીજવસ્તુની માંગ ઘટે છે; જોકે અન્ય ચીજવસ્તુઓનો ભાવ, વપરાશકારની આવક અને વપરાશકારની અભિરુચિઓમાં ફેરફાર થવો ન જોઈએ. આ વલણ માટેનું કારણ વિભાગ 6.4.3માં સમજાવવામાં આવશે. ચીજવસ્તુનો ભાવ અને માંગવામાં આવતા તેના જથ્થા વચ્ચેના ખાસ સંબંધને 'માંગનો નિયમ' કહેવામાં આવે છે. આમ, માંગનો નિયમ, સંક્ષેપ માં આ પ્રમાણે કહી શકાય: અન્ય વસ્તુઓ સ્થિર રહે તો, ચીજવસ્તુના ભાવ અને તેના માંગેલ જથ્થા વચ્ચે વિપરીત (inverse) સંબંધ પ્રવર્તે છે.

6.4.1 માંગની સૂચિ (The Demand Schedule)

માંગનો નિયમ કેવી રીતે લાગુ પડે છે તે બતાવવા કાલ્પનિક આંકડાઓનો ઉપયોગ કરીએ. નીચે આપેલ કોષ્ટક 6.1 કે જે, માંગની સૂચિ (યાદી) કેવી રીતે લાગુ પડે છે તે દર્શાવે છે, તેને 'માંગની સૂચિ' કહેવામાં આવે છે.

કોષ્ટક 6.1

સફરજન માટે વપરાશકારની માંગ સૂચિ

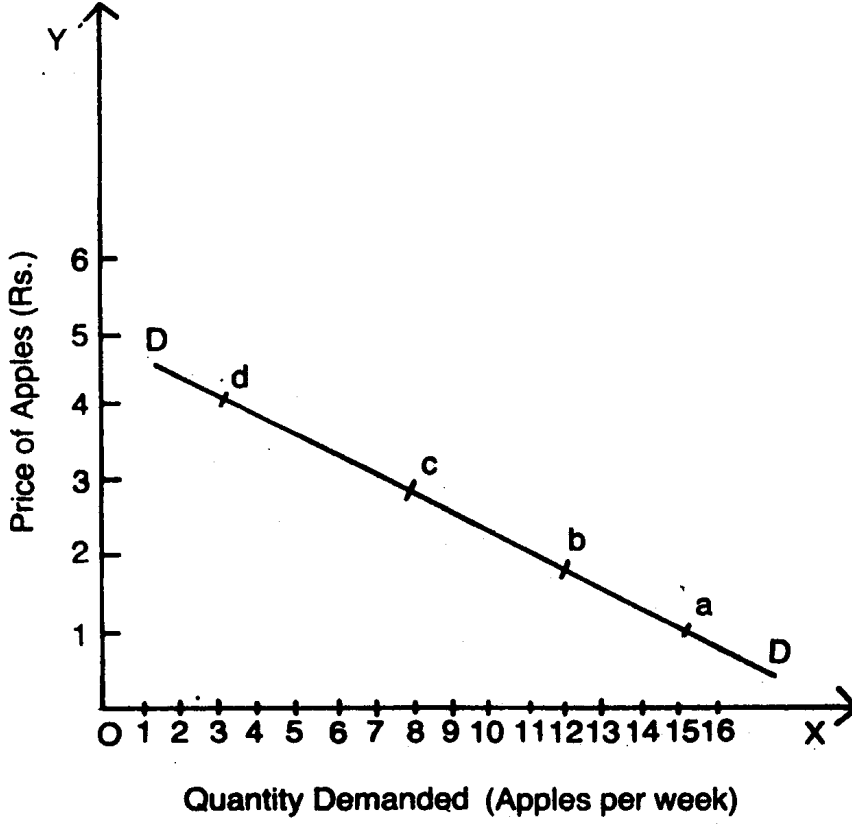
સફરજનનો ભાવ (રૂ. માં)	દર અઠવાડિયે એકમમાં સફરજનનો માંગેલ જથ્થો
1	15
2	12
3	8
4	3

કોષ્ટક 6.3માં ભાવ અને માંગવામાં આવતા જથ્થાનાં ચાર સંયોજનો દર્શાવ્યાં છે. જો આપણે આ કોષ્ટકનો અભ્યાસ કરીએ તો આપણે સરળતાપૂર્વક અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે જેમ જેમ સફરજનનો ભાવ વધતો જાય છે તેમ તેમ વપરાશકાર દ્વારા માંગવામાં આવતો સફરજનનો જથ્થો ઘટતો જાય છે. આમ, આ સૂચિમાં આપવામાં આવેલા પસંદ કરેલ આંકડાઓ એવા છે કે જેમને માંગનો નિયમ લાગુ પડે છે.

6.4.2 માંગ વક્ર

ઉપર આપેલી માહિતી આકૃતિ 6.1માં દર્શાવેલ આલેખની મદદ વડે પણ નિરૂપિત કરી શકાય છે. Y ધરી ઉપર રૂપિયામાં સફરજનના ભાવનું માપ નીકળે છે અને X ધરી ઉપર વપરાશકાર દ્વારા અઠવાડિયા દીઠ સફરજનના માંગવામાં આવતા જથ્થાનું માપ નીકળે છે. કોષ્ટક 6.1નું પ્રથમ સંયોજન 'એ' બિન્દુ a પર દર્શાવ્યું છે કે જ્યાં દર સફરજન દીઠ રૂ. 1ના ભાવે સફરજનના 15 એકમો માંગવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે બિન્દુઓ b, c, d અનુક્રમે રૂ. 2નો ભાવ અને માંગવામાં આવતો જથ્થો 12, રૂ. 3નો ભાવ

માંગવામાં આવતો જથ્થો (દર સપ્તાહે સફરજન)

આકૃતિ 6.1

સીધી રેખાનો માંગ વક્ર

અને માંગવામાં આવતો જથ્થો 8 અને રૂ. 4નો ભાવ અને માંગવામાં આવતો જથ્થો 2 અભિવ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. બિન્દુઓ a, b, c અને dને એક બીજા સાથે જોડવાથી એ નામે ઓળખાતો માંગ વક્ર મળે છે. આમ, DD માંગ વક્ર છે.

માંગ વક્રનું સૌથી મહત્વનું લક્ષણ એ છે કે તેનો ઢાળ નીચેની તરફ ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફનો છે. આકૃતિ 6.1માં માંગ વક્ર સીધી રેખા તરીકે બતાવ્યો છે. પરંતુ, માંગ વક્ર હંમેશાં સીધી રેખા હોય તે આવશ્યક નથી. તે આકૃતિ 6.2માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે તે વક્રના સ્વરૂપનો પણ હોઈ શકે.

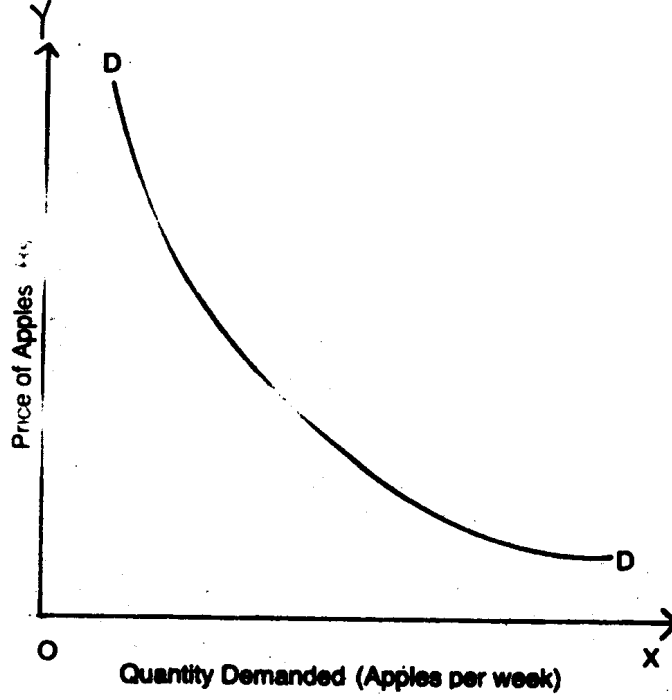
માંગ વક્ર સીધી રેખા છે કે વક્ર છે તેનો આધાર ચીજવસ્તુના ભાવમાં ઘટાડા સાથે તેનો માંગવામાં આવતો જથ્થો કેટલો વધે છે અથવા તેના ભાવમાં વધારા સાથે તેનો માંગવામાં આવતો જથ્થો કેટલો ઘટે છે તેના ઉપર રહેલો છે. આપણે આકૃતિ 6.1 અથવા 6.2 લઈએ તો એ બંને કિસ્સાઓમાં માંગનો નિયમ લાગુ પડે છે.

6.4.3 માંગના નિયમની સમજ

કોષ્ટક 6.1માં, ભાવ અને માંગેલ જથ્થાના આંકડાઓ એવી રીતે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે કે જેથી માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારો ભાવના ઘટાડા સાથે દર્શાવી શકાય. આપણે માંગનો નિયમ લાગુ પડવા માટેનાં કારણોનું પૃથક્કરણ કરીએ. એકમ 5 માં ભાવ અસર, અવેજી અસર અને આવક અસરના ખ્યાલોનો પરિચય કરાવી દેવામાં આવ્યો છે. જ્યારે કોઈ ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટે છે ત્યારે તે ચીજવસ્તુનો માંગેલ જથ્થો શાથી વધે છે તે સમજાવવા માટે આ ખ્યાલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. કોઈ ચીજવસ્તુ, કહો કે કેરીનો ભાવ ઘટે અને અન્ય ફળોના ભાવો સ્થિર રહે ત્યારે વપરાશકાર અન્ય ફળો ઓછાં ખરીદીને વધુ કેરીઓ ખરીદે છે. આવું એટલા માટે બને છે કે વપરાશકારની નજરમાં સાપેક્ષપણે કેરી સસ્તી દેખાવા લાગે છે. આ વસ્તુ એ રીતે પણ કહી શકાય કે જ્યારે કેરીનો ભાવ ઘટે છે ત્યારે વપરાશકાર અન્ય ફળોની અવેજીમાં કેરી મેળવે છે. આ અસરને 'અવેજી અસર' કહેવામાં આવે છે. અન્ય ફળોના ભાવો ફેરફાર વિનાના રહે તો, જ્યારે કેરીનો ભાવ ઘટે છે ત્યારે વપરાશકાર વધુ કેરી ખરીદે છે તેનું આ મુખ્ય કારણ છે.

એ પ્રમાણે, જો વપરાશકારની નાણાં સ્વરૂપી આવક સ્થિર રહે તો જેમ જેમ કેરીના ભાવમાં ઘટાડો થાય છે તેમ તેમ નાણાં સ્વરૂપી આવકની ખરીદશક્તિમાં વધારો થવા પામે છે, અથવા બીજી રીતે આ બાબત રજૂ

કરીએ તો, કેરીનો ભાવ ઘટે છે ત્યારે વપરાશકારની નાણાં સ્વરૂપી આવક સ્થિર રહે તો, તેની વાસ્તવિક આવક (real income) વધે છે. આમ, એટલી જ નાણાં સ્વરૂપી આવકમાંથી તે વધુ કેરીઓ ખરીદી શકે છે અને પરિણામે, કેરીની માંગનું વલણ વધારા તરફ થાય છે.

માંગેલો જથ્થો (દર સપ્તાહે સફરજનો)

આકૃતિ 6.2

માંગ વક

ચીજવસ્તુના ભાવમાં ઘટાડા સાથે થતા વાસ્તવિક આવકમાં વધારાને 'આવક અસર' કહેવામાં આવે છે. ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા ઉપર નાણાં સ્વરૂપમાં આવકમાં વધારાની અસર વાસ્તવિક આવકમાં વધારા જેવી જ હોય છે. નાણાંના સ્વરૂપમાં અથવા વાસ્તવિક આવકમાં વધારા સાથે જે ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારો થાય તેવી ચીજવસ્તુને 'સામાન્ય ચીજવસ્તુ' કહેવામાં આવે છે. આવા કિસ્સામાં થતી આવક અસરને ધન આવક અસર કહેવામાં આવે છે. તે ધન છે કારણ કે એમાં આવક અને માંગવામાં આવતા જથ્થા વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. જે કિસ્સામાં નાણાં સ્વરૂપની આવક અથવા વાસ્તવિક આવકમાં વધારો ચીજવસ્તુના માંગેલ જથ્થાને ઘટાડા તરફ લઈ જાય તે કિસ્સો ઋણ આવક અસરનો છે. ઋણ આવક અસર એવી ચીજવસ્તુના કિસ્સામાં લાગુ પડે છે કે 'ઊંચતરી કક્ષાની ચીજવસ્તુ' હોય. લાઈટરના ઉપલક્ષ્યમાં દીવાસળીની પેટી એ 'ઊંચતરી કક્ષાની ચીજવસ્તુ'નું ઉદાહરણ છે.

હવે, જો અવેજી અસર અને આવક અસર એકબીજા સાથે એકત્રિત કરવામાં આવે તો આપણને 'ભાવ અસર' તરીકે ઓળખાતી અસર પ્રાપ્ત થાય છે કે જે ચીજવસ્તુના જથ્થા સાથે ચીજવસ્તુના ભાવ વચ્ચે સંબંધ જોડે છે. ચીજવસ્તુનો ભાવ બદલાય ત્યારે અવેજી અસર અને આવક અસર ક્રમાનુસાર અસર કરતાં નથી. વાસ્તવમાં અવેજી અસર અને આવક અસર ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફારની સાથે એકી વખતે કામ કરે છે. આપેલી 'અવેજી અસર' અને 'આવક અસર' એકી સાથે જ લેવાથી 'ભાવ અસર' મળે છે; તેના દ્વારા ત્રણ કિસ્સાઓ તાદેશ થાય છે :

- 1 હમેશાં અવેજી અસર એ રીતે કામ કરે છે કે જેમ જેમ ભાવ ઘટે છે, તેમ તેમ તે ચીજવસ્તુનો માંગેલો જથ્થો વધે છે. જો આપણે અવેજી અસરની સાથોસાથ આવક અસર લઈએ અને જો તે ધન (સામાન્ય ચીજવસ્તુનો કિસ્સો) હોય તો, માંગનો નિયમ લાગુ પડે છે.
- 2 અવેજી અસર આપેલી રહે અને જો આવક અસર ઋણ ('ઊંચતરી કક્ષાની ચીજવસ્તુ'નો કિસ્સો) હોય, તોપણ માંગનો નિયમ લાગુ પડી શકે, સિવાય કે અવેજી અસર ઋણ આવક અસર કરતાં વધુ ભારે હોય અથવા તો તે વધુ શક્તિશાળી હોય, અને

૩ અવેજી અસર આપેલી રહે અને જો આવક અસર ઋણ ('ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુ'નો કિસ્સો) હોય તો માંગનો નિયમ લાગુ પડશે નહીં, સિવાય કે, ઋણ આવક અસર અવેજી અસર કરતાં વધુ ભારે હોય અથવા તો તે વધુ શક્તિશાળી હોય.

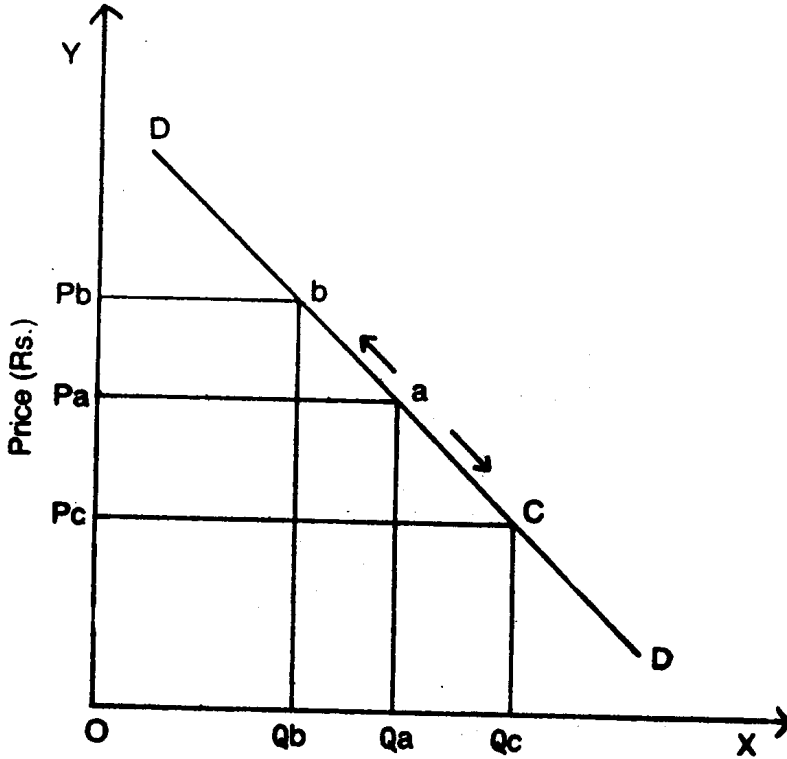
જેમાં ઋણ આવક અસર અવેજી અસર કરતાં વધુ ભારે હોય તેવો કિસ્સો ત્યારે શક્ય છે કે જ્યારે આપણે 'ગિફિન ચીજવસ્તુ' (Giffen good)ની વિચારણા કરતા હોઈએ. ગિફિન એ વ્યક્તિનું નામ છે કે જેણે સૌપ્રથમ એ વિરોધાભાસની વાત કરી કે જેમાં ચીજવસ્તુના ભાવમાં ઘટાડા માટે તે ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારામાં પરિણમવું જરૂરી નથી. બાજરી એ 'ગિફિન ચીજવસ્તુ'નું એક ઉદાહરણ છે, કારણ કે જેમ જેમ વપરાશકારોની આવક વધે છે તેમ તેમ તેઓ બાજરીનો ઓછો વપરાશ કરે છે અને ઘઉં વધુ વાપરે છે અથવા બાજરીના ભાવમાં ઘટાડો થવા સાથે પણ તેની માગણી ઘટવા પામે છે.

6.5 માંગમાં ફેરફાર અને માંગેલા જથ્થામાં ફેરફાર

વિભાગ 6.3.1માં સમજાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે, વપરાશકાર દ્વારા ચીજવસ્તુની માંગ અથવા તેનો માંગવામાં આવતો જથ્થો સંબંધિત ચીજવસ્તુનો ભાવ, સંબંધિત ચીજવસ્તુ સિવાયની અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવ, ચીજવસ્તુ ખરીદનાર વપરાશકારની અભિરુચિ જેવાં પરિબલો નક્કી કરે છે.

ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફારના કારણસર જ્યારે ચીજવસ્તુની માંગમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે તેને 'માંગમાં ફેરફાર' કહેવામાં આવે છે. બીજી તરફ જ્યારે ચીજવસ્તુના ભાવ સિવાયનાં અન્ય પરિબલોમાં ફેરફારોના કારણસર જ્યારે ચીજવસ્તુની માંગમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે તેને 'માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફાર' કહેવામાં આવે છે.

માંગમાં ફેરફાર કાં તો ભાવ ઘટવાના કારણે ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારો અથવા તેના ભાવ વધારાના કારણે માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ઘટાડો સૂચવે છે. ચીજવસ્તુના ભાવમાં ઘટાડાના પરિણામે થતા તેના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારાનો ઉલ્લેખ 'માંગમાં વિસ્તરણ' (Extension in Demand) તરીકે કરવામાં આવે છે તથા તેના ભાવ વધારાના કારણે થયેલ માંગવામાં આવતા જથ્થાના ઘટાડાને 'માંગમાં સંકુચન' (Contraction in Demand) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે આકૃતિ 6.3માં માંગમાં વિસ્તરણ અને સંકુચન સમજાવવામાં આવ્યાં છે.

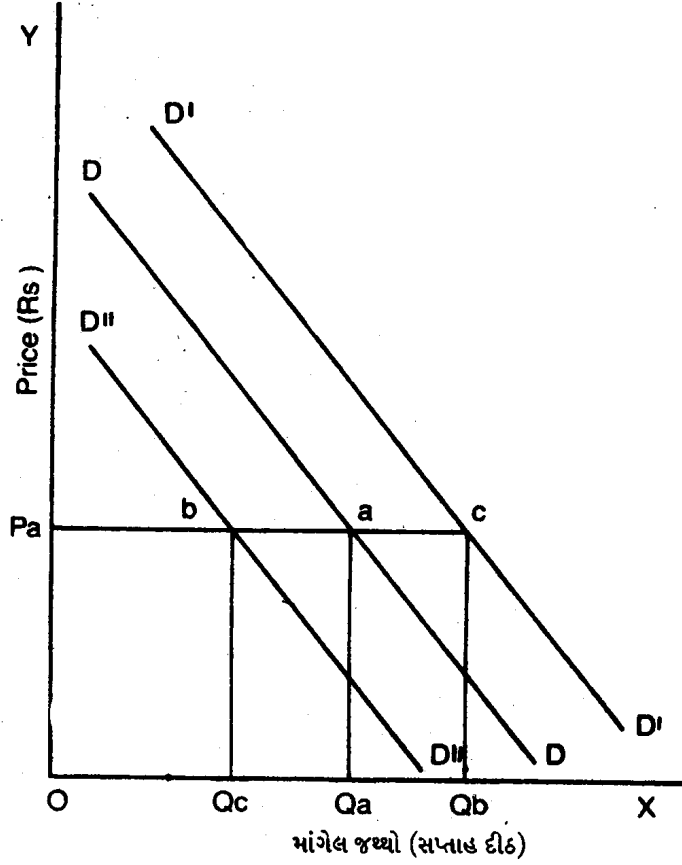

માંગેલો જથ્થો (દર સપ્તાહે)

આકૃતિ 6.3

માંગમાં ફેરફાર

આકૃતિ 6.3 માં X ધરી પર ચીજવસ્તુનો માંગવામાં આવતો જથ્થો માપવામાં આવ્યો છે અને Y ધરી પર ચીજવસ્તુનો ભાવ રૂપિયામાં માપવામાં આવ્યો છે. DD માંગ વક્ર છે. માંગ વક્ર પર 'a' બિન્દુ પર ભાવ OPa હોય ત્યારે ચીજવસ્તુના જથ્થા OQaની માંગ થાય છે. જ્યારે ભાવ ઘટીને OPc થાય છે ત્યારે માંગ OQc થાય છે. માંગ વક્ર DD ઉપર બિન્દુ C પરની આ ગતિનો ઉલ્લેખ 'માંગના વિસ્તરણ' તરીકે કરવામાં આવે છે. આ a થી c તરફની ગતિને તીરની નિશાની વડે દર્શાવવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે જ્યારે

આકૃતિ 6.4

માંગના જથ્થામાં ફેરફાર

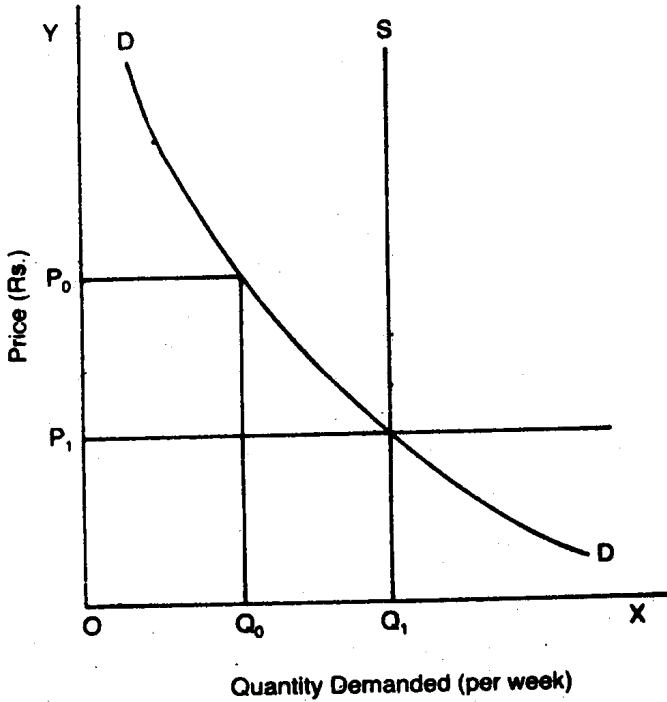
ચીજવસ્તુના ભાવ વધીને OPb થાય છે, ત્યારે માંગ ઘટીને OQb થાય છે. આ પ્રમાણેની a થી b ની માંગ વક્ર DD ઉપરની ગતિને 'માંગમાં સંકુચન' તરીકે અથવા માંગ વક્ર ઉપરની ગતિને 'માંગમાં ફેરફાર' કહેવામાં આવે છે.

ઉપર આપેલી આકૃતિ 6.4ની મદદથી માંગના જથ્થામાં ફેરફારને સમજાવ્યો છે.

દર વખતની જેમ, X ધરી પર ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાનું માપ નીકળે છે અને Y ધરી પર ચીજવસ્તુના ભાવનું રૂપિયામાં માપ નીકળે છે. માંગ વક્ર DD પરના બિન્દુ aએ ભાવ Pa હોય ત્યારે માંગવામાં આવતો જથ્થો OQa હોય છે અને એ જ ભાવ OPa હોય ત્યારે માંગ વક્ર D' D'' પર, બિન્દુ c ઉપર માંગવામાં આવતો જથ્થો વધીને OQc થાય છે. માંગમાં આ વધારાને માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારો કહેવામાં આવે છે એ પ્રમાણે ભાવ OPa હોય ત્યારે માંગ વક્ર DD પરના બિન્દુ b પર માંગેલો જથ્થો ઘટીને OQc થાય છે. માંગવામાં આવતા જથ્થામાં OQaથી OQcનાં આ ફેરફારને 'માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ઘટાડો' કહેવામાં આવે છે. અથવા પ્રારંભના માંગ વક્રની જમણી તરફ માંગ વક્રની ગતિને 'માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારો' અને પ્રારંભના માંગ વક્રથી માંગ વક્રની ડાબી તરફની ગતિને 'માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ઘટાડો' કહેવામાં આવે છે. માંગ વક્રના ખસવા માટે સંખ્યાબંધ પરિબળો જવાબદાર હોઈ શકે છે. એમાંથી કેટલાંક પરિબળો નીચે આપ્યાં છે :

1. માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધારો અથવા માંગ વક્ર જમણી તરફ ખસવાનું કારણ વપરાશકારના નાણાં સ્વરૂપી આવકમાં વધારો હોઈ શકે. વપરાશકારની નાણાં સ્વરૂપની આવકમાં વધારો તેને આપેલ ભાવે ચીજવસ્તુની વધુ માંગ કરવા સક્ષમ બનાવે છે. તે જ પ્રમાણે, માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ઘટાડો અથવા માંગ વક્રના ડાબી તરફ ખસવાનું કારણ વપરાશકારની નાણાં સ્વરૂપી આવકમાં ઘટાડો હોઈ શકે.

- 2 અવેજીની ચીજવસ્તુના ભાવમાં વધારા અથવા પૂરક ચીજવસ્તુના ભાવમાં ઘટાડાના કારણે પણ માંગ વક્ર જમણી તરફ ખસી શકે છે. એ પ્રમાણે અવેજીની ચીજવસ્તુના ભાવમાં ઘટાડા અથવા પૂરક ચીજવસ્તુના ભાવમાં વધારાના કારણે માંગ વક્ર ડાબી તરફ ખસી શકે છે.
- 3 જો વપરાશકારે અમુક ચીજવસ્તુ પ્રત્યે અભિરુચિ વિકાસવી હોય તો, તે ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફાર ન થાય તો પણ તે એ ચીજવસ્તુ વધુ ખરીદવાનું શરૂ કરી શકશે. આમ માંગ વક્ર જમણી તરફ ખસવાનું કારણ વપરાશકારે જે તે ચીજવસ્તુ પ્રત્યે અભિરુચિ વિકાસવી છે તે હોઈ શકે. એ જ પ્રમાણે, વપરાશકારે ચીજવસ્તુ પ્રત્યે નાખુશી ઉત્પન્ન કરવાનું શરૂ કર્યું છે. એ હકીકતના પરિણામે માંગ વક્ર ડાબી બાજુ ખસે છે. એ યાદ રહે કે આપણે કેવળ એક જ વપરાશકારના માંગ વક્રની ગતિઓ અંગે વિચારણા કરી રહ્યા છીએ. બજારના માંગ વક્ર અને તેની ગતિઓની અહીં ચર્ચા કરી નથી.

માંગવામાં આવેલ જથ્થો (સપ્લાઇ દીઠ)

આકૃતિ 6.5

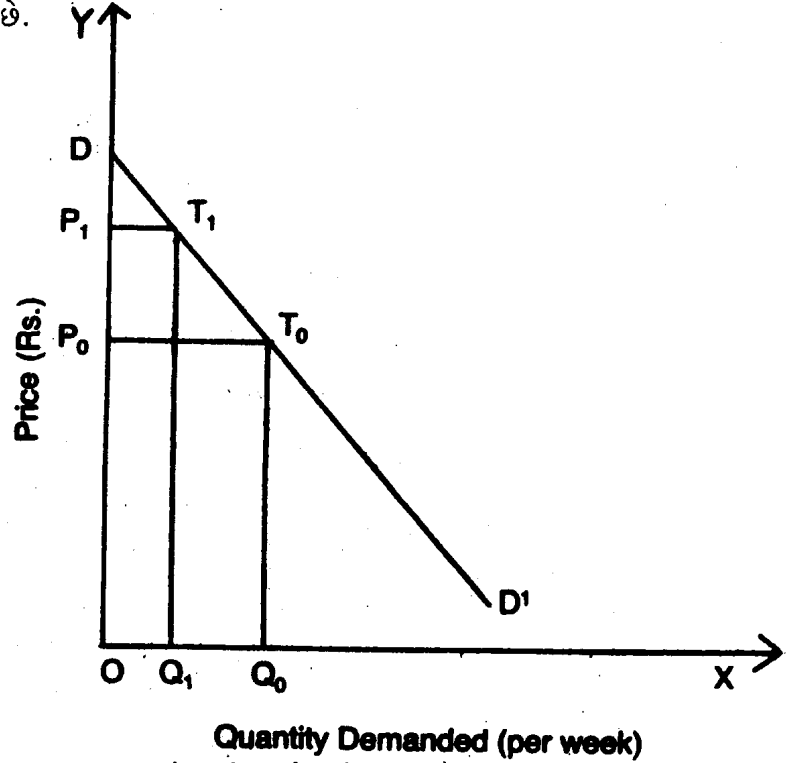
ચીજવસ્તુનો ભાવ નક્કી કરવો

6.6 માંગનો નિયમ અને સરકારની નીતિ

ચીજવસ્તુઓના ભાવો નક્કી કરવાને લગતી સરકારની નીતિ ઘડવામાં માંગનો નિયમ લાગુ કરવાથી ઘણી મદદ મળે છે. સરકારની નીતિમાં માંગનો નિયમ લાગુ પાડવાના કેટલાક મહત્વના કિસ્સા નીચે આપ્યા છે :

- 1 ચીજવસ્તુનો ભાવ નક્કી કરવો : ઉપર આપેલી આકૃતિ 6.5નો ધ્યાનથી અભ્યાસ કરો. દર વખતની જેમ, X અને Y ધરીઓ અનુક્રમે ચીજવસ્તુના માંગેલા જથ્થાનું અને તે ચીજવસ્તુના ભાવનું માપ કાઢે છે. OP₀ ભાવે, ચીજવસ્તુનો માંગવામાં આવતો જથ્થો OQ₀ છે. ધારો કે, ચીજવસ્તુના ઉત્પાદનનો જથ્થો OQ₁ છે, જે Y ધરીને સમાન્તર સીધી રેખા SQ₁ વડે અભિવ્યક્ત થાય છે, જે એવું દર્શાવે છે કે ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફાર સાથે ઉત્પાદિત જથ્થામાં ફેરફાર થતો નથી. હવે, જો સરકારનો રસ ઉત્પાદિત બધા જથ્થાને કાઠી નાખવામાં (વેચી દેવામાં) હોય તો તેને માટે એકમાત્ર રસ્તો ચીજવસ્તુનો ભાવ OP₀ ઘટાડીને OP₁ કરવાનો છે. સરકાર એ કરી શકે છે કારણ કે તે જાણે છે કે ચીજવસ્તુને માંગનો નિયમ લાગુ પડે છે.

- 2 આર્થિક સહાય (સબસિડી) અથવા કરવેરાની જાહેરાત : સરકાર ઉત્પાદકને રોકડ સ્વરૂપે જે સહાય કરે છે તેને આર્થિક સહાય (Subsidy) કહેવામાં આવે છે. ધારો કે અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન ક્ષમતા વધુ છે, પણ કોઈ કારણસર માંગેલ જથ્થો પૂરતો નથી, તો સરકાર ચીજવસ્તુની માંગ વધારવા માટે ઉત્પાદક માટે આર્થિક સહાય જાહેર કરી શકે છે. એ રીતે, જો ચીજવસ્તુની માંગ કરતાં ઉત્પાદન ક્ષમતા ઓછી હોય તો ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવના જથ્થામાં ઘટાડો કરવા માટે તે ચીજવસ્તુ પર કર નાખી શકે છે.

આકૃતિ 6.6

વપરાશકારની પુરાંત

- 3 માંગનો નિયમ અને વપરાશકારની પુરાંત : એકમ 4માં તમે વપરાશકારની પુરાંત વિશે શીખી ગયા છો. ચીજવસ્તુ વિના ચલાવી લેવાને બદલે વપરાશકાર ચીજવસ્તુનો જે ભાવ ચૂકવવા તૈયાર હોય તેની તેણે ખરેખર ચૂકવેલા ભાવ ઉપરની અધિકતાને વપરાશકારની પુરાંત કહેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત આકૃતિ 6.6માં તેનું માપ કાઢવામાં આવ્યું છે.

માંગ વક DD' આપેલો છે અને OP_0 ભાવે, માંગવામાં આવતો જથ્થો OQ_0 છે અને વપરાશકારની પુરાંત P_0 T_0 D છે. ધારો કે સરકારને એમ લાગે છે કે વપરાશકારો ઊંચી વપરાશકારની પુરાંત માણે છે. એ કિસ્સામાં સરકાર ભાવ વધારીને OP_1 કરી શકે છે. એનાથી વપરાશકારની પુરાંત ઘટીને P_1 T_1 D થાય છે. કર વધારીને ભાવમાં વધારો કરી શકાય. કર નાખવાથી વપરાશકારની પુરાંતમાં ખોટું (Loss)નું પ્રમાણ નાખેલા કરના સંદર્ભમાં કેટલું થાય છે તેના ઉપર કર નાખવો કે નહીં તેનો આધાર રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આકૃતિ 6.6માં આપણે જોઈએ છીએ કે વપરાશકારે તેની P_1 P_0 T_0 T_1 પુરાંત ખોઈ છે. વપરાશકારની પુરાંતની ખોટની સરખામણી સરકારે એકત્ર કરેલા કરની આવક સાથે કરવી જોઈએ. કર ત્યારે જ નાખી શકાય કે જ્યાં એકત્ર કરેલ કર વપરાશકારની પુરાંતની ખોટ કરતાં વધુ હોય. એ પ્રમાણે, જો સરકાર ચીજવસ્તુ અંગે આર્થિક સહાય આપવાનું નક્કી કરે તો, એ ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે વપરાશકારની પુરાંતમાંથી થતી પ્રાપ્તિ (gain) સરકારે આપેલી આર્થિક સહાયની રકમ કરતાં વધુ હોય.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ખ

- (1) માંગ વક ઉપરની ગતિ અને માંગ વકની ગતિ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

.....

- (2) માંગના વિસ્તરણ અને માંગના વધારા વચ્ચેનો તફાવત શો છે ?

.....

(3) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) માંગનો નિયમ જણાવે છે કે ચીજવસ્તુનો ભાવ અને માંગવામાં આવતા તેના જથ્થા વચ્ચે વિપરીત (inverse) સંબંધ છે.
- (2) માંગ વક હમેશાં ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ નીચેની તરફ ઢાળવાળી સીધી રેખા છે.
- (3) જો અવેજી અસર ધન આવક અસર કરતાં વધુ ભારે હોય તો માંગનો નિયમ લાગુ પડતો નથી.
- (4) અવેજી અસર + ભાવ અસર = આવક અસર.
- (5) જો અવેજીની ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટે તો જે તે ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ઘટાડો થવા પામે.
- (6) અભિરુચિમાં ફેરફાર માંગ વક ઉપરની ગતિ તરફ લઈ જાય છે.
- (7) જો સરકારે આપેલી આર્થિક સહાયની રકમ કરતાં વપરાશકારની પુરાંત ઓછી હોય તો ઉદ્યોગને આર્થિક સહાય આપવી જોઈએ.
- (8) જો અમુક (નિશ્ચિત) ભાવે, ઉત્પાદિત જથ્થો માંગવામાં આવતા જથ્થા કરતાં વધુ હોય તો સરકારે ચીજવસ્તુના ભાવ ઘટાડવો જોઈએ.

6.7 સારાંશ

ચીજવસ્તુની માંગ એ એક પ્રવાહ છે કે જેને સમયગાળા ઉપર માપી શકાય છે અને તેની પાછળ ખરીદશક્તિનું પીઠબળ હોય છે તથા તે હમેશા ભાવના સંદર્ભમાં જણાવવામાં આવે છે. વપરાશકાર માટે ચીજવસ્તુની માંગ ઉપર પ્રભાવ પાડનાર ઘણાં પરિબલો હોય છે. જે તે ચીજવસ્તુનો (પોતાનો) ભાવ, વપરાશકારની આવક, સંબંધિત જે તે ચીજવસ્તુ સિવાયની અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવો અને વપરાશકારની અભિરુચિ એ માંગ પર પ્રભાવ પાડતા પરિબલો છે. વસ્તીનું કદ અને આવકની વહેંચણી - એ બે વધુારાનાં (અધિક) પરિબલો છે જેમના દ્વારા ભજરમાં માંગ પર પ્રભાવ પડે છે.

માંગનો નિયમ જણાવે છે કે, અન્ય બાબતો સ્થિર રહે તે સ્થિતિમાં ચીજવસ્તુના ભાવ અને માંગવામાં આવતા તે ચીજવસ્તુના જથ્થા વચ્ચે વિપરીત (inverse) સંબંધ છે. માંગનો નિયમ માંગની સૂચિ (યાદી) - (Demand Schedule)ની મદદ વડે સમજાવો શકાય, કે જેમાં ભાવની જુદી જુદી સપાટીએ માંગવામાં આવતો ચીજવસ્તુનો જથ્થો જણાવી શકાય. માંગ વકનો ઢાળ નીચેની તરફ ડાબી તરફથી જમણી તરફનો એવી રીતનો હોય છે કે જેમાં X ધરી ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાનું અને Y ધરી ચીજવસ્તુના ભાવનું માપ દર્શાવે છે.

અવેજી અસર અને આવક અસર વચ્ચે ભિન્નતા દર્શાવીને બે અસરોના સરવાળાનો ભાવ અસર તરીકે ઉલ્લેખ કરીને માંગનો નિયમ લાગુ પડવા અંગેની સમજ આપવામાં આવે છે. 'સામાન્ય ચીજવસ્તુ' માટે આવક અસર હોય છે, કે જેમાં વપરાશકારની આવક અને ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા વચ્ચે વિપરીત સંબંધ હોય છે. જો આવક અસર ઋણ હોય અને તે અવેજી અસર કરતાં વધુ ભારે હોય તો તે માંગના નિયમનો અપવાદરૂપ કિસ્સો છે. માંગ વક ઉપરની ગતિ અને વકની (પોતાની) ગતિ વચ્ચે ફરક છે. જો આપણે માંગ વક ઉપર જમણી તરફ જઈએ તો, એ માંગના વિસ્તરણનો કિસ્સો છે અને જો આપણી ગતિ માંગ વકના આપેલા બિન્દુથી ડાબી તરફ હોય તો માંગનું સંકુચન મળે છે. જો માંગ વક જમણી તરફ ખસે તો તેનો સૂચિતાર્થ એ નીકળે કે આપેલા ભાવે માંગ વધુ છે. તેને માંગવામાં આવેલા જથ્થામાં વધારો કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે, માંગ વકની ડાબી તરફની ગતિ એમ સૂચવે છે કે માંગવામાં આવેલા જથ્થાનો ઘટાડો થયો છે. માંગવામાં આવેલા જથ્થામાં વધારો અથવા ઘટાડો જે તે ચીજવસ્તુ સિવાયની અન્ય ચીજવસ્તુઓના ફેરફાર અને અભિરુચિમાં ફેરફારના કારણસર હોય છે.

માંગનો નિયમ લાગુ પડવાના કારણે તેની સહાય વડે સરકાર ચીજવસ્તુનો ભાવ નક્કી કરી શકે છે. જો ચીજવસ્તુનું ઉત્પાદન, ચીજવસ્તુની અમુક ભાવે માંગ કરતાં વધુ હોય તો, તે સરકારને તે ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટાડવાનો નિર્દેશ આપે છે. કોઈ ચીજવસ્તુ ઉપર આર્થિક સહાય (સબસિડી) આપવી કે તેના ઉપર કર નાખવો તે નક્કી કરવામાં તે સરકારને મદદ કરે છે.

6.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

માંગમાં ફેરફાર (Change in Demand) : માંગ વક્ર ઉપર અમુક બિન્દુને અનુલક્ષીને માંગ વક્ર ઉપર ગતિ.

માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફાર (Change in Quantity Demanded) : જે ચીજવસ્તુની વાત કરતા હોઈએ તેના ભાવ સિવાયનાં પરિબલોના કારણસર માંગ વક્ર ઉપર ગતિ.

વપરાશકારની પુરાંત (Consumer's Surplus) : ચીજવસ્તુ વિના ચલાવી લેવાને બદલે વપરાશકાર તેનો જે ભાવ ચૂકવવા તૈયાર હોય તે અને ચીજવસ્તુ ખરીદવા માટે તે ખરેખર ભાવ ચૂકવે તે એ બે વચ્ચેનો તફાવત.

માંગ વક્ર (Demand Curve) : ચીજવસ્તુના ભાવો અને તેના માંગવામાં આવતા જથ્થાનાં જુદાં જુદાં સંયોજનો દર્શાવતી રેખા અથવા વક્ર. તે સામાન્ય રીતે નીચેની તરફ ડાબીથી જમણી બાજુ ઢળે છે.

માંગ સૂચિ (યાદી) (Demand Schedule) : ચીજવસ્તુ માટે જુદી જુદી ભાવસપાટીએ તે ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાઓ દર્શાવતું કોષ્ટક.

માંગ (Demand) : ખરીદશક્તિના પીઠબળવાળી વપરાશકારની જરૂરિયાત.

પ્રવાહી ચલ (Flow Variable) : એવો ચલ કે જે માત્ર સમયગાળા દરમિયાન જ માપી શકાય.

ગિફ્ટન ચીજવસ્તુ (Giffen Good) : એવી ચીજવસ્તુ કે જેની બાબતમાં ચીજવસ્તુનો ભાવ અને તેના માંગેલા જથ્થા વચ્ચે સીધો સંબંધ હોય છે.

ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુ (Inferior Commodity (Good)) : એવી ચીજવસ્તુ કે જેની બાબતમાં વપરાશકારની આવક અને ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા વચ્ચે વિપરીત સંબંધ હોય છે.

આવક અસર (Income Effect) : તે વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારની ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા ઉપરની અસર દર્શાવે છે.

આવકની વહેંચણી (Income Distribution) : સમાજમાંનાં જુદાં જુદાં આવક જૂથોમાં રાષ્ટ્રીય આવકની ટકાવારીમાં વહેંચણી.

માંગનો નિયમ (Law of Demand) : એ એવું કહે છે કે અન્ય બાબતો ફેરફાર વિના સ્થિર (આપેલી) રહે એ સ્થિતિમાં ચીજવસ્તુના ભાવ અને તેના માંગવામાં આવતા જથ્થા વચ્ચેનો સંબંધ વિપરીત હોય છે.

સામાન્ય ચીજવસ્તુ (Normal Commodity) : એવી ચીજવસ્તુ કે જેની બાબતમાં વપરાશકારની આવક અને ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા વચ્ચેનો સંબંધ સીધો (direct) હોય છે.

આર્થિક સહાય (Subsidy - સબસિડી) : સરકાર વડે ઉત્પાદકને આપવામાં આવતી રોકડ સહાય કે જેને લીધે તે વપરાશકાર પાસેથી સાપેક્ષપણે ઓછો ભાવ લે.

અવેજ અસર (Substitution Effect) : અન્ય ચીજોના ભાવો સ્થિર રહે અને જે તે ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફાર થાય તેની સાથે એકને બદલે વપરાશકાર બીજી ચીજવસ્તુની અવેજ કેવી રીતે કરે છે, એ બાબત અવેજ અસર દર્શાવે છે.

(Want) : ચીજવસ્તુ ધરાવવાની વપરાશકારની ઇચ્છા. તેની પાછળ તે ચીજવસ્તુ ખરીદવા માટેની ખરીદશક્તિનું પીઠબળ હોવું જરૂરી નથી.

6.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ક

(4) (1) અભિરુચિઓ, (2) અન્ય ચીજવસ્તુઓનો ભાવ, (3) બોલપેનનો ભાવ, (4) વપરાશકારની આવક, (5) આવકની વહેંચણી, (6) વસ્તી.

(5) (1) ખોટું, (2) ખોટું, (3) સાચું, (4) સાચું, (5) ખોટું, (6) ખોટું, (7) ખોટું, (8) ખોટું.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ખ

(3) (1) સાચું, (2) ખોટું, (3) ખોટું, (4) ખોટું, (5) સાચું, (6) ખોટું, (7) ખોટું, (8) સાચું.

6.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) બજાર માટે ચીજવસ્તુની માંગ નક્કી કરતાં મુખ્ય પરિબલો સમજાવો.
- (2) માંગ સૂચિ અને માંગ વક્રની મદદથી માંગનો સિદ્ધાંત સમજાવો.
- (3) ભાવ વધારાની અવેજી અસર અને આવક અસર વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.
- (4) અવેજી અને આવક અસરોનો ઉપયોગ કરીને માંગના નિયમના અપવાદો સમજાવો.
- (5) ઉતરતી કક્ષાની ચીજ (ચીજવસ્તુ) અને ગિફ્ટન ચીજ (Giffen Good) વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો.
- (6) સરકાર ભાવ નીતિ નક્કી કરવામાં, અને કર તથા આર્થિક સહાય(સબસિડી)ની નીતિ માટે માંગના નિયમનો શો ઉપયોગ કરી શકે ?

નોંધ : આ એકમ વધુ સારી રીતે સમજવામાં આ પ્રશ્નો મદદ કરશે. તેમના જવાબો લખવાનો પ્રયત્ન કરો. પરંતુ તમારા જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલવાનો નહીં આ પ્રશ્નો કેવળ તમારા સ્વાધ્યાય માટે છે.

એકમ 7 માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા (Elasticity of Demand)

રૂપરેખા

- 7.0 ઉદ્દેશો
- 7.1 પ્રાસ્તાવિક
- 7.2 માંગની સ્થિતિસ્થાપકતાનો ખ્યાલ
  - 7.2.1 માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા
  - 7.2.2 માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા
  - 7.2.3 માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા
- 7.3 માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનું માપ કાઢવું
- 7.4 માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા નક્કી કરતાં પરિબળો
- 7.5 માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનું મહત્ત્વ
- 7.6 સારાંશ
- 7.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 7.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 7.9 સત્રાંત પ્રશ્નો
કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

7.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે નીચેની બાબતો કરવા સક્ષમ બનશો -

- માંગની સ્થિતિસ્થાપકતાનો ખ્યાલ સમજાવી શકશો;
- માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા, માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા અને માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા (Cross-Elasticity) શોધી શકશો;
- માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા માપવાની વિવિધ પદ્ધતિઓનું વર્ણન કરી શકશો;
- એક મુખી (Unitary) ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાવાળા માંગ વક્રનો કિસ્સો શોધી શકશો; અને
- માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાની અગત્ય સમજાવી શકશો.

7.1 પ્રાસ્તાવિક

એકમ 6માં તમે માંગનો નિયમ અને જે પરિબળો ઉપર ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાનો આધાર રહે છે તેમના વિશે અભ્યાસ કર્યો. આ એકમમાં ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા ઉપર ચીજવસ્તુનો ભાવ, વપરાશકારની આવક અને અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવ જેટલા પ્રમાણમાં પ્રભાવ પાડે છે તેના વિશે તમે અભ્યાસ કરશો. આ અભ્યાસ તમે માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા, માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા અને માંગની તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા (Cross-Elasticity of Demand) દ્વારા કરશો. સરકારની જુદી જુદી નીતિઓની બાબતમાં માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાના ખ્યાલના મહત્ત્વ સહિત ચીજવસ્તુની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા પર અસર પાડતાં પરિબળો વિશે પણ તમે અભ્યાસ કરશો.

7.2 માંગની સ્થિતિસ્થાપકતાનો ખ્યાલ

માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા સ્વાધીન ચલોમાં થયેલા ફેરફારોના ઉપલક્ષ્યમાં આધીન ચલનો પ્રતિભાવ (responsiveness) છે. (ચીજવસ્તુનો પોતાનો ભાવ, વપરાશકારની આવક અથવા વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુ સિવાયની ચીજવસ્તુનો ભાવ એ સ્વાધીન ચલો છે.) સ્વાધીન ચલમાં ટકાવારી કે પ્રમાણના સ્વરૂપમાં આપેલા (given) ફેરફારના ઉપલક્ષ્યમાં હમેશાં આધીન ચલમાં ટકાવારી કે પ્રમાણના સ્વરૂપમાં જે સ્થિતિસ્થાપકતાની ગણતરી કરવામાં આવે છે.

એ યાદ રાખવું મહત્વનું છે કે ચીજવસ્તુઓની માંગ અનેક પરિબળો ઉપર આધારિત છે, છતાં માંગનો નિયમ જણાવે છે કે ચીજવસ્તુની માંગ સાથે તેનો ભાવ વિપરીત (inverse) સંબંધ ધરાવે છે. આવું એ કારણસર શક્ય બને છે કે ચીજવસ્તુના ભાવ સિવાયનાં અન્ય પરિબળો કોઈ ફેરફાર વિના જારી છે એવી ધારણા કરવામાં આવી છે. આવી સ્થિતિનો ઉલ્લેખ અપૂર્ણ સમતુલાના અભિગમ (partial equilibrium approach) તરીકે કરવામાં આવે છે. તેને અપૂર્ણ કહેવામાં આવે છે કારણ કે ચીજવસ્તુની માંગ પર અસર પાડતાં તમામ પરિબળોને એકીસાથે ફેરફાર પામવા દેવામાં આવતાં નથી. ચીજવસ્તુનો ભાવ અને અન્ય ચીજોના ભાવો ફેરફાર વિના જારી રહે છે, એવી ધારણા કરવાનું પણ શક્ય છે, અને ચીજવસ્તુની માંગ તથા ચીજવસ્તુ માંગે છે તે વપરાશકારની આવક વચ્ચેના સંબંધની ગણતરી આપણે કરી શકીએ છીએ. એ રીતે ચીજવસ્તુનો ભાવ અને વપરાશકારની આવક ફેરફાર પામતાં નથી, એવી ધારણા કરી શકીએ છીએ અને ચીજવસ્તુની માંગ તથા વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુ સિવાયની અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવ વચ્ચેના સંબંધની ગણતરી કરી શકીએ છીએ.

બીજી તરફ, સ્થિતિસ્થાપકતાનો ખ્યાલ ચીજવસ્તુની માંગ અને ચીજવસ્તુનો ભાવ અથવા વપરાશકારની આવક અથવા વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુ સિવાયની અન્ય ચીજવસ્તુઓના ભાવ વચ્ચેના સંબંધને જથ્થામાં રૂપાંતરિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે જોકે એક જ સમયે ઉપર જણાવેલાં ત્રણેય પરિબળોમાંથી માત્ર એક પરિબળને ફેરફાર પામવા દેવામાં આવે છે, અને અન્ય પરિબળોને ફેરફારવિહીન રાખવામાં આવે છે. એ રીતે સ્થિતિસ્થાપકતાના ત્રણ ખ્યાલો છે, જેમના અંગે આપણે આ એકમમાં વિચારણા કરનાર છીએ. આ ત્રણ ખ્યાલો (1) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા, (2) માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા, અને (3) માંગની તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા અંગેના છે.

7.2.1 માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ચીજવસ્તુના ભાવમાં (ટકાવારી કે પ્રમાણના સ્વરૂપમાં) આપેલા ફેરફારથી પરિણમતા ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં આવતા સાપેક્ષ ફેરફારનું માપ દર્શાવે છે. આ વસ્તુ એવું કહીને પણ જણાવી શકાય કે માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એ ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફાર થતાં ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાનો સાપેક્ષ પ્રતિભાવ (પડઘો) છે. આ બાબત બીજા સ્વરૂપે એ રીતે કહી શકાય કે, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એ ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં પ્રમાણ અથવા ટકાવારી તરીકે દર્શાવેલ ફેરફાર ચીજવસ્તુના ભાવમાં પ્રમાણ અથવા ટકાવારી તરીકે ફેરફાર વડે ભાગતાં મળતો ઉત્તર છે.

Ped દ્વારા નિરૂપિત માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા થવા દો, કે જેમાં P ભાવ અને Q માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા છે. તો,

$$P_{ed} = \frac{\text{ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફારનું પ્રમાણ}}{\text{ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફારનું પ્રમાણ}}$$

ચલના ફેરફારનું પ્રમાણ (proportional change) એ શબ્દપ્રયોગ સમજાવવાની જરૂર છે. ઉદાહરણની મદદ વડે એ સમજાવી શકાય. ધારો કે માંગવામાં આવતો જથ્થો 20 એકમ છે અને તે વધીને 30 એકમ થાય છે, તેથી માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફારનું પ્રમાણ, માંગવામાં આવતો નવો જથ્થો (30 એકમ) ઓછા માંગવામાં આવતો અગાઉનો (જૂનો) જથ્થો (20 એકમ) અને તેમ કરતાં માંગવામાં આવતો જે જથ્થો બાકી રહે (30 એકમ - 20 એકમ) તેને માંગવામાં આવતા અગાઉના (જૂના) આંકડા (20 એકમો) વડે ભાગવામાં આવે તો, આ $\frac{30-20}{20}$ અથવા $\frac{10}{20}$ માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફારનું પ્રમાણ

છે. એ પ્રમાણે, ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફારનું પ્રમાણ પણ ઉદાહરણની મદદ વડે સમજાવી શકાય: ધારો કે ચીજવસ્તુનો ભાવ રૂ. 3 છે અને એ ઘટીને રૂ. 2 થાય છે. તો ભાવમાં ફેરફારનું પ્રમાણ, નવો ભાવ (રૂ. 2) ઓછા જૂનો ભાવ અને તેના પરિણામે મળતી કોઈ પણ રકમ બાકી રહે. (રૂ. 2 - રૂ. 3) તેને મૂળ ભાવ (રૂ. 3) વડે ભાગવામાં આવે તો તે ભાવમાં ફેરફારનું પ્રમાણ $\frac{(રૂ. 2 - રૂ. 3)}{રૂ. 3}$ અથવા $\frac{રૂ. (-1)}{રૂ. 3}$ છે.

ફેરફારનું પ્રમાણ દર્શાવવા માટે સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય છે. માંગવામાં આવતો નવો જથ્થો અને માંગવામાં આવતા જૂના જથ્થા વચ્ચેના તફાવતને ΔD વડે અને મૂળ માંગને D વડે નિરૂપિત કરવા દો, તો પછી ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફારનું પ્રમાણ $\frac{\Delta D}{D}$ થાય છે. એ જ પ્રમાણે

થાય છે. એ જ પ્રમાણે નવા ભાવ અને જૂના ભાવ વચ્ચેના તફાવતનું નિરૂપણ ΔP અને મૂળ ભાવનું નિરૂપણ P દ્વારા કરીએ તો ભાવમાં ફેરફારનું પ્રમાણ $\frac{\Delta P}{P}$ થશે.

ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાના પ્રમાણ $\left(\frac{\Delta D}{D}\right)$ ને જો ભાવમાં ફેરફારના પ્રમાણ $\left(\frac{\Delta P}{P}\right)$ વડે ભાગવામાં આવે તો માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા P_{ed} નીચે મુજબ થાય :

$$P_{ed} = \frac{\frac{\Delta D}{D}}{\frac{\Delta P}{P}}$$

ઉપરના કથનનું નિરૂપણ આ પ્રમાણે પણ કરી શકાય :

$$P_{ed} = \frac{\Delta D}{D} \times \frac{P}{\Delta P}$$

$$\text{અથવા } P_{ed} = \frac{\Delta D}{\Delta P} \times \frac{P}{D}$$

ચીજવસ્તુનો ભાવ અને માંગવામાં આવેલ તેનો જથ્થો વિપરીત સંબંધ ધરાવે છે. તેથી અંશ અથવા છેદમાં ઋણનું ચિહ્ન જોવા મળશે. તેથી, આખરી સ્વરૂપમાં માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા (P_{ed})નું નિરૂપણ નીચે મુજબ કરી શકાય:

$$P_{ed} = \frac{\Delta D}{\Delta P} \times \frac{P}{D}$$

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા શોધી કાઢવા માટે, ઉપર આપવામાં આવેલાં ઉદાહરણોના આંકડા સૂત્ર દ્વારા રજૂ કરી શકાય. એ રીતે, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા (P_{ed}) આ રીતે છે :

$$\begin{aligned} P_{ed} &= \frac{\Delta D}{\Delta P} \times \frac{P}{D} \\ &= \frac{10}{(-)1} \times \frac{2}{20} = (-)1 \end{aligned}$$

આ કિસ્સામાં માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ઋણ છે, જે ભાવ અને માંગવામાં આવતા જથ્થા વચ્ચે વિપરીત સંબંધનો નિર્દેશ કરે છે.

વધુ વિગતમાં ઊતર્યા વગર એ કહેવું મહત્ત્વનું છે કે ઉપર આપવામાં આવેલી માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા શોધી કાઢવાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ અથવા તેની યથાર્થતા કેવળ ભાવમાં તથા ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ઘણા નાના ફેરફારો પૂરતી સીમિત છે. ઉપર આપવામાં આવેલી પદ્ધતિને માંગની 'બિન્દુ' ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા કહેવામાં આવે છે.

7.2.2 માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા

ચીજવસ્તુ માંગનાર વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારો પ્રતિ ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાનો સાપેક્ષ પ્રતિભાવ તે માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા છે. ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં પ્રમાણ કે ટકાના સ્વરૂપમાં ફેરફારને ચીજવસ્તુની માંગ કરતા વપરાશકારોની આવકમાં થતા ફેરફારના પ્રમાણ વડે ભાગતાં મળતું પરિણામ માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા છે. માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા (Y_{ed})નું નિરૂપણ કરવાં માટે આપણે સંજ્ઞાનો ઉપયોગ થવા દઈએ જેમાં આવક માટે Y અને માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા માટે ed લેવામાં આવ્યા છે. આમ Y_{ed} નીચે પ્રમાણે થાય :

$$\begin{aligned} Y_{ed} &= \frac{\text{માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફારનું પ્રમાણ}}{\text{આવકમાં ફેરફારનું પ્રમાણ}} \\ &= \frac{\frac{\Delta D}{D}}{\frac{\Delta Y}{Y}} = \frac{\Delta D}{D} \times \frac{Y}{\Delta Y} = \frac{\Delta D}{\Delta Y} \times \frac{Y}{D} \end{aligned}$$

જેમાં ΔY વપરાશકારની આવકમાં ફેરફાર છે, Y મૂળ આવક છે, ΔD ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફાર છે અને D મૂળ માંગ છે.

માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા સંખ્યાના ઉદાહરણ વડે સમજાવી શકાય.

ઉદાહરણ 1

આવક (રૂ. માં)	માંગવામાં આવતો જથ્થો (એકમોમાં)
500	20
510	21

આવકમાં ફેરફાર $510 - 500 = 10$ છે, માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફાર, $21 - 20 = 1$ છે, મૂળ આવક 500 છે અને માંગવામાં આવતો મૂળ જથ્થો 20 છે. આમ હોય તો માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા (Y_{ed}) નીચે પ્રમાણે થાય :

$$\begin{aligned} Y_{ed} &= \frac{\Delta D}{\Delta Y} \times \frac{Y}{D} \\ &= \frac{1}{10} \times \frac{500}{20} \\ &= + 2.5 \end{aligned}$$

આ ગુણાંક (co-efficient) સાથે ઋણ ચિહ્ન સંલગ્ન થયેલું નથી. એવું હોવાનું કારણ એ છે કે, આપણે એવી ધારણા કરી છે કે માંગવામાં આવતા જથ્થા અને ચીજવસ્તુની માંગ કરતા વપરાશકારની આવક વચ્ચે સીધો (વિપરીત નહીં) સંબંધ છે. ઘણી વખત, ચીજવસ્તુમાં આવતા જથ્થા અને વપરાશકારની આવક વચ્ચે વિપરીત (inverse) સંબંધ હોય છે. આ ગણતરી માટે ઉદાહરણ 2નો અભ્યાસ કરો.

ઉદાહરણ 2

આવક (રૂ. માં)	માંગવામાં આવતો જથ્થો (એકમમાં)
500	21
510	20

તો, માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા (Y_{ed}) નીચે પ્રમાણે ગણવામાં આવે :

$$\begin{aligned} Y_{ed} &= \frac{\Delta D}{\Delta Y} \times \frac{Y}{D} \\ &= \frac{(-) 1}{10} \times \frac{500}{21} \\ &= (-) 2.38 \end{aligned}$$

આ કિસ્સામાં, માંગ ગુણાંકની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા (Income Elasticity of Demand Co-efficient)ની સાથે ઋણ ચિહ્ન સંલગ્ન છે, કારણ કે આવક રૂ. 500 થી વધીને રૂ. 510 થઈ છે. માંગવામાં આવતો જથ્થો 21 ઘટીને 20 થયો છે. અથવા ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા અને ચીજવસ્તુની માંગ કરનાર વપરાશકાર વચ્ચે વિપરીત સંબંધ છે.

ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા અને વપરાશકારની આવક વચ્ચે જે કિસ્સામાં સીધો સંબંધ હોય, તેને 'સામાન્ય ચીજવસ્તુઓ'નો કિસ્સો કહેવામાં આવે છે. ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા અને વપરાશકારની આવક વચ્ચે જે કિસ્સામાં વિપરીત સંબંધ હોય, તેને 'ઊંચતરી કક્ષાની ચીજવસ્તુ'નો કિસ્સો કહેવામાં આવે છે.

7.2.3 માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા

માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા (Price Cross-Elasticity of Demand) એ આપેલી ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થાનો સાપેક્ષ પ્રતિભાવ છે. કહો કે ચીજવસ્તુ X ના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં થતા ફેરફારના પ્રમાણ કે ટકાવારીને કહો કે Y ચીજવસ્તુ સાથે સંબંધિત ભાવમાં થતા ફેરફારના પ્રમાણ કે ટકાવારી વડે ભાગવાથી માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા મળે છે. માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા

(C_{ed})ના નિરૂપણ માટે આપણે સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કરીએ, જેમાં C ભાવ તિર્યક છે અને ed માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા છે. આમ, C_{ed} નીચે પ્રમાણે છે :

$$C_{ed} = \frac{\text{ચીજવસ્તુ X ના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફારનું પ્રમાણ}}{\text{ચીજવસ્તુ Y ના ભાવમાં ફેરફારનું પ્રમાણ}}$$

$$= \frac{\frac{\Delta D_x}{D_x}}{\frac{\Delta P_y}{P_y}}$$

$$= \frac{\Delta D_x}{D_x} \times \frac{P_y}{\Delta P_y}$$

$$= \frac{\Delta D_x}{\Delta P_y} \times \frac{P_y}{D_x}$$

જેમાં ચીજવસ્તુ Xના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફાર ΔD_x છે, ચીજવસ્તુ Yના ભાવમાં ફેરફાર ΔP_y છે, ચીજવસ્તુ Yનો મૂળ ભાવ P_y છે અને ચીજવસ્તુ Xની મૂળ માંગ D_x છે. માંગની તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાને ઉદાહરણની મદદથી સમજાવી શકાય. ધારો કે આપણી પાસે ચા એક એવી ચીજવસ્તુ છે કે જેનો ભાવ 1000 ગ્રામના રૂ. 20 છે અને તે ઘટીને રૂ. 19 થાય છે. માંગનો નિયમ આપેલો હોવાથી, ચાનો માંગવામાં આવતો પ્રતિસપ્તાહ જથ્થો 500 ગ્રામથી વધીને 600 ગ્રામ થાય છે. હવે કોફી એ ચાની અવેજી કરે છે. જો કોફીના ભાવમાં ફેરફાર થવા ન પામે તો કોફીના માંગવામાં આવતો જથ્થો 200 ગ્રામથી ઘટીને 150 ગ્રામ થવા પામે. આવું એ કારણે બન્યું કે ચાનો માંગવામાં આવતો જથ્થો 1 પેકેટથી વધીને 2 પેકેટ થયો છે. આપણને તરત મહેસૂસ થાય છે કે ચાનો ભાવ દરેક પેકેટના રૂ. 20થી ઘટીને રૂ. 19 થયાથી કોફીનો માંગવામાં આવતો જથ્થો 200 ગ્રામથી ઘટીને 150 ગ્રામ થયો છે.

માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાને આંકડામાં દર્શાવેલ ઉદાહરણ પ્રમાણે સમજાવી શકાય. માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાની ગણતરી માટે ઉદાહરણ 1 નો અભ્યાસ કરો.

ઉદાહરણ 1

ચાનો ભાવ (રૂ. માં)	કોફીનો માંગવામાં આવતો જથ્થો (ગ્રામમાં)
20	200
19	150

કોફીના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફાર $150 - 200 = (-) 50$ છે, ચાના ભાવમાં ફેરફાર $19 - 20 = (-) 1$ છે, કોફીનો માંગવામાં આવતો મૂળ જથ્થો 200 ગ્રામ છે અને ચાનો ભાવ રૂ. 20 છે. આમ કરતાં, માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા (C_{ed}) આ પ્રમાણે થાય છે :

$$C_{ed} = \frac{\Delta D_x}{\Delta P_y} \times \frac{P_y}{D_x}$$

જેમાં X કોફી છે અને Y ચા છે. આમ,

$$C_{ed} = \frac{(-)50}{(-)10} \times \frac{20}{200}$$

$$= 5$$

નોંધવા યોગ્ય બાબત એ છે કે, માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક (co-efficient) ધન હોય છે અથવા ચાનો ભાવ અને કોફીના માંગવામાં આવતા જથ્થા વચ્ચે ધન સંબંધ છે. જ્યારે જ્યારે માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક ધન હોય ત્યારે એ કિસ્સો અવેજીનો કિસ્સો હોય છે અને ઉપરના કિસ્સામાં ચા અને કોફી અવેજીની ચીજવસ્તુઓ છે.

હવે આપણે પૂરક ચીજવસ્તુઓ (complements)નો કિસ્સો વિચારીએ. ધારો કે આપણી પાસેની ચીજવસ્તુ તરીકે મોટરકાર છે, જેનો ભાવ દરેક મોટરકાર દીઠ રૂ. 80,000 છે, અને તે ઘટીને મોટરકાર દીઠ રૂ. 75,000 થાય છે. માંગનો નિયમ આપેલો છે અને સમાજનો મોટરકારનો માંગવામાં આવતો જથ્થો વધીને 1,000થી 1,100 થાય છે. ધારો કે પેટ્રોલનો ભાવ લિટર દીઠ રૂ. 8 સ્થિર રહે છે. મોટરકારોનો

માંગવામાં આવતો જથ્થો 1,000 થી વધીને 1,100 થયો છે, તેથી પેટ્રોલનો માંગવામાં આવતો જથ્થો મહિને 5,000 લિટરથી વધીને મહિને 5,500 લિટર થાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે મોટરકારોનો ભાવ, મોટરકાર દીઠ રૂ. 80,000 થી ઘટીને મોટરકાર દીઠ રૂ. 75,000 થાય છે, તેથી પેટ્રોલનો માંગવામાં આવતો જથ્થો માસિક 5,000 લિટરથી વધીને 5,500 લિટર થાય છે.

માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા આંકડામાં આપવામાં આવેલા ઉદાહરણ વડે દર્શાવી શકાય. ઉદાહરણ 2માં એ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

ઉદાહરણ 2

મોટરકારનો ભાવ (રૂ. માં)	પેટ્રોલનો માંગવામાં આવતો જથ્થો (લિટરમાં)
80,000	5,000
75,000	5,500

પેટ્રોલના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફાર $5,500 - 5,000 = 500$ લિટર છે, મોટરકારોના ભાવમાં ફેરફાર રૂ. $75,000 - 80,000 =$ રૂ. $(-) 5,000$, પેટ્રોલનો માંગવામાં આવતો અસલ જથ્થો 5,000 લિટર, અને મોટરકારની અસલ કિંમત રૂ. 80,000 હતી. એ રીતે જોતાં, માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા (C_{ed}) આ પ્રમાણે છે :

$$C_{ed} = \frac{\Delta D_x}{\Delta P_y} \times \frac{P_y}{D_x}, \text{ જેમાં X પેટ્રોલ છે અને Y કાર છે, જેથી}$$

$$C_{ed} = \frac{500}{(-) 5,000} \times \frac{80,000}{200}$$

$$= (-) 1.6$$

આ કિસ્સામાં, માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક (co-efficient) ઋણ છે અથવા કારના ભાવ અને પેટ્રોલના માંગવામાં આવતા જથ્થા વચ્ચે વિપરીત સંબંધ છે. જ્યારે માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક ઋણ હોય ત્યારે એ પૂરકતા તરીકે ઓળખાતો કિસ્સો છે અથવા ઉપરના કિસ્સામાં કાર અને પેટ્રોલ પૂરક ચીજવસ્તુઓ છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-ક

(1) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એટલે શું ?

.....
.....

(2) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા અને માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા વચ્ચે શો તફાવત છે ?

.....
.....

(3) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા અને માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા વચ્ચેનો ભેદ સમજાવો.

.....
.....

(4) માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા અને માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક (co-efficient) ક્યારે ઋણ હોય છે ?

.....
.....

(5) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

(1) માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા હમેશાં ધન હોય છે.

(2) માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા હમેશાં ઋણ હોય છે.

(3) જ્યારે માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા નક્કી કરવામાં આવે છે ત્યારે વપરાશકારની આવકમાં

ફેરફાર થતો હોવાની ધારણા કરવામાં આવે છે.

- (4) અવેજની ચીજવસ્તુઓના કિસ્સામાં માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક (co-efficient) ઋણ હોય છે.
- (5) પૂરક ચીજવસ્તુઓના કિસ્સામાં માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક (co-efficient) ધન હોય છે.
- (6) 'ઊતરતી કક્ષાની ચીજવસ્તુઓ'ના કિસ્સામાં, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક ધન હોય છે.
- (7) 'સામાન્ય ચીજવસ્તુઓ'ના કિસ્સામાં, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક ધન હોય છે.
- (8) જ્યારે માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા શોધવામાં આવે છે ત્યારે ચીજવસ્તુઓના ભાવમાં ફેરફાર પણ થવા દેવામાં આવે છે.

7.3 માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનું માપ કાઢવું

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા માપવા માટે અનેક પદ્ધતિઓ છે. કેટલીક મહત્વની પદ્ધતિઓ નીચે પ્રમાણે છે :

(1) બિન્દુ પદ્ધતિ (Point Method) : આ પદ્ધતિની ચર્ચા વિભાગ 7.2.1 માં કરી દેવામાં આવી છે. આ પદ્ધતિમાં યાદ રાખવાનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે તેનો ઉપયોગ ત્યારે જ કરવામાં આવે છે કે જ્યારે ભાવ અને માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફારો ઘણા નાના હોય.

(2) ખર્ચની પદ્ધતિ (Outlay Method) : માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા માપવા માટે જોગવાઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ ત્યારે કરવામાં આવે છે કે જ્યારે ભાવ અને માંગ નાનાં ન હોય. આ અંગે યાદ રાખવાનો બીજો મુદ્દો એ છે કે જોગવાઈ પદ્ધતિ માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક (co-efficient) શોધવામાં મદદ કરી શકતો નથી. તે માત્ર ત્રણ પરિસ્થિતિઓ અલગ તારવવામાં સહાય કરે છે : (1) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક અથવા એકમાત્રક (Unity) છે કે કેમ; (2) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક કરતાં વધુ અથવા એકમાત્રક કરતાં વધુ છે કે કેમ; અને (3) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક કરતાં ઓછી અથવા એકમાત્રક કરતાં ઓછી છે કે કેમ. સંખ્યામાં આપેલા દાખલા વડે આ પદ્ધતિ સમજાવી શકાય. આ હેતુ માટે ઉદાહરણ 1, 2 અને 3 નો અભ્યાસ કરો.

ઉદાહરણ 1

ભાવ (રૂ. માં)	જથ્થો (એકમમાં)	માંગવામાં આવતા જથ્થા માટે જોગવાઈ (રૂ. માં)
5	20	$5 \times 20 = 100$
4	25	$4 \times 25 = 100$

ઉદાહરણ 2

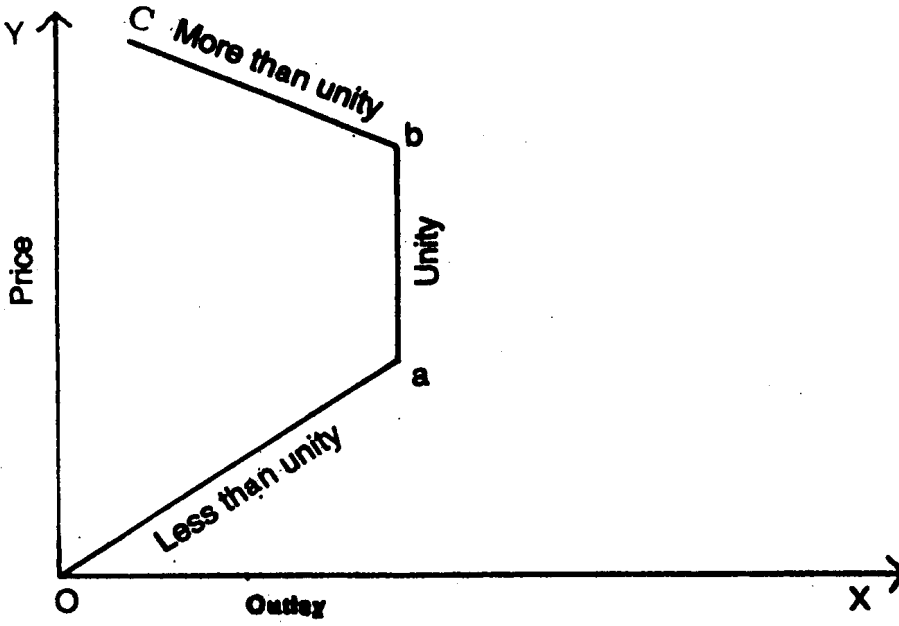
ભાવ (રૂ. માં)	જથ્થો (એકમમાં)	માંગવામાં આવતા જથ્થા માટે જોગવાઈ (રૂ. માં)
5	20	$5 \times 20 = 100$
4	22	$4 \times 22 = 88$

ઉદાહરણ 3

ભાવ (રૂ. માં)	જથ્થો (એકમમાં)	માંગવામાં આવતા જથ્થા માટે જોગવાઈ (રૂ. માં)
5	20	$5 \times 20 = 100$
4	30	$4 \times 30 = 120$

આગળનાં ઉદાહરણોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જેમ જેમ ચીજવસ્તુનો ભાવ નીચો ઊતરે છે, તેમ તેમ ચીજવસ્તુનો માંગવામાં આવતો જથ્થો વધે છે. ઉદાહરણ 1 માં ચીજવસ્તુનો ભાવ રૂ. 5થી ઘટીને રૂ. 4

જોગવાઈ

આકૃતિ 7.1

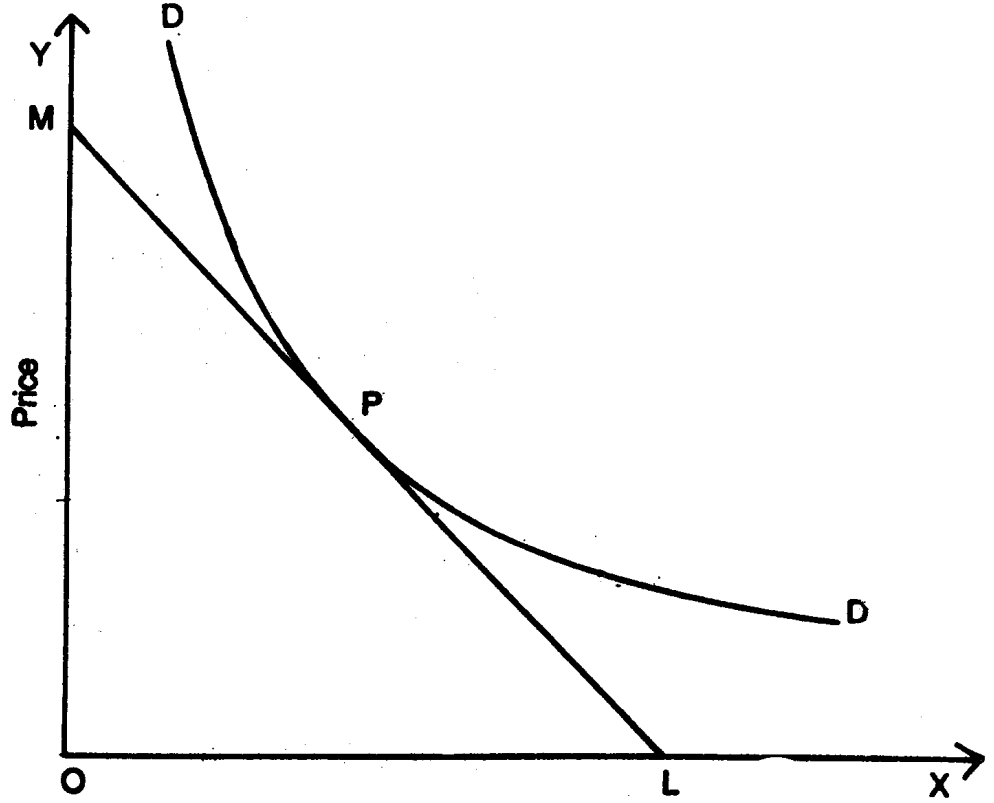
માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા

થાય છે ત્યારે ચીજવસ્તુ પાછળ ખર્ચવામાં આવતાં નાણાં અથવા જોગવાઈ રૂ. 100 રહે છે. આ એવી પરિસ્થિતિ છે કે જેને માંગની એકમાત્ર ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા (Unity Price Elasticity of Demand) કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ 2માં ચીજવસ્તુનો ભાવ રૂ. 5થી ઘટીને રૂ. 4 થાય છે, ત્યારે ચીજવસ્તુ પર ખર્ચવામાં આવેલા. નાણાં રૂ. 100થી ઘટીને રૂ. 88 થાય છે. આ સ્થિતિ માંગની એકથી ઓછી ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાની છે. છેલ્લા ઉદાહરણ 3માં, ચીજવસ્તુનો ભાવ રૂ. 5થી ઘટીને રૂ. 4 થતાં, ચીજવસ્તુ પાછળ ખર્ચવાં એકંદર નાણાં અથવા તેના માટેની જોગવાઈ રૂ. 100થી વધીને રૂ. 120 થાય છે. આ કિસ્સામાં માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક કરતાં વધુ છે. આ પદ્ધતિ આકૃતિ 7.1 ની સહાય વડે સમજાવવામાં આવી છે.

X ધરી ઉપર જોગવાઈ માપવામાં આવે છે અને Y ધરી પર ચીજવસ્તુનો ભાવ માપવામાં આવે છે. Oથી a સુધી આપણી પાસે એકથી ઓછી માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનો કિસ્સો છે, કારણ કે એમાં ચીજવસ્તુના ભાવ અને જોગવાઈ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. a અને b વચ્ચે માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક છે, કારણ કે ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફાર સાથે જોગવાઈ એની એ જ રહે છે. છેલ્લે, b અને c વચ્ચે, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક કરતાં વધુ છે, કારણ કે ચીજવસ્તુના ભાવ અને તે ચીજવસ્તુ માટેની જોગવાઈ વચ્ચે વિપરીત સંબંધ છે. આમ, જ્યારે ચીજવસ્તુનો ભાવ વધે છે અને જોગવાઈ પણ વધે છે ત્યારે એક કરતાં ઓછી માંગની સ્થિતિસ્થાપકતાનો કિસ્સો બને છે. એ પ્રમાણે, જ્યારે ભાવ વધે છે અને જોગવાઈ એની એ જ રહે છે ત્યારે તે માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક હોવાનો કિસ્સો બને છે. છેલ્લે જેમ જેમ ચીજવસ્તુનો ભાવ વધે છે અને જોગવાઈ ઘટે છે ત્યારે માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક કરતાં વધુ હોવાનો કિસ્સો પણ બને છે.

3 ભૌમિતિક પદ્ધતિ : આ પદ્ધતિ આકૃતિ 7.2ની સહાય વડે સમજાવવામાં આવી છે. X ધરી ઉપર ચીજવસ્તુનો માંગવામાં આવતો જથ્થો માપવામાં આવે છે અને Y ધરી ઉપર ચીજવસ્તુનો ભાવ માપવામાં આવે છે. DD માંગ વક્ર છે. ધારો કે માંગ વક્ર ઉપર બિન્દુ P એ માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા શોધવામાં આપણો રસ છે. પછી માંગ વક્રના બિન્દુ Pની એવી સ્પર્શ રેખા દોરો કે જે X ધરીને L ઉપર અને Y ધરીને M ઉપર છેદતી હોય. માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા LP/PMથી પ્રાપ્ત થાય છે. જો બિન્દુ PL અને Mની મધ્યમાં હોય તો LP = PM થાય અથવા માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એકમાત્ર (એક)ની બરોબર થશે. જો P એ M કરતાં L થી વધુ નજીક હોય તો, LP એ PM કરતાં નાની હશે અથવા માંગની ભાવ

સ્થિતિસ્થાપકતા એકમાત્રક (એક) કરતાં ઓછી હશે. છેલ્લે, જો P એ L કરતાં M થી વધુ નજીક હોય તો, LP એ PM કરતાં મોટી હશે અથવા માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એકમાત્રક (એક) કરતાં વધુ હશે.

માંગવામાં આવતો જથ્થો

આકૃતિ 7.2

સ્થિતિસ્થાપકતા શોધવા માટેની ભૌમિતિક પદ્ધતિ

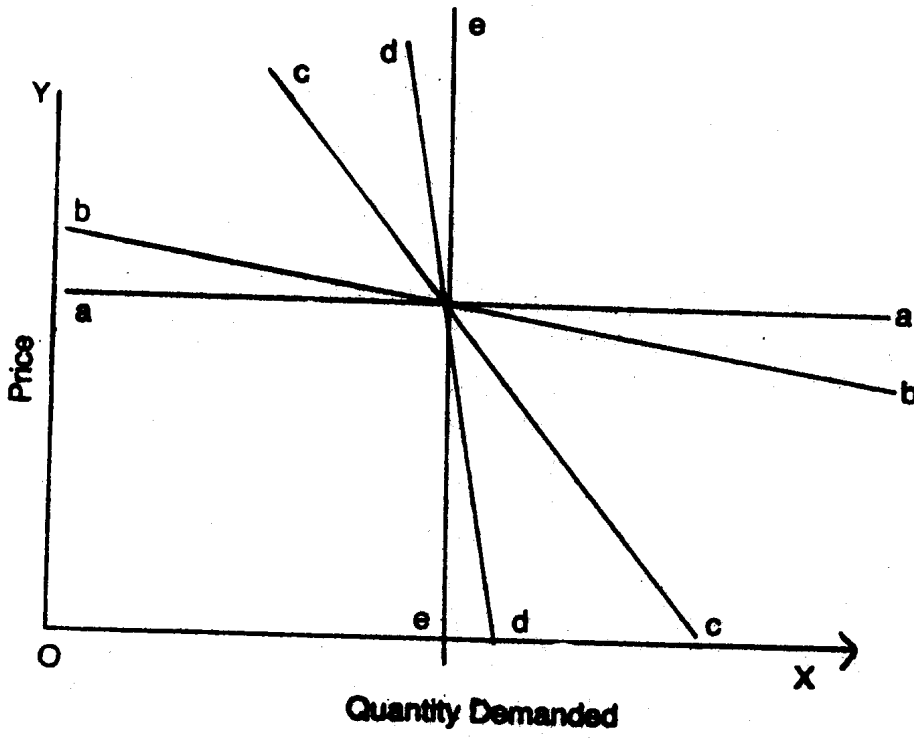
માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા અને માંગ વક્ર

માંગ વક્ર તરફ જોતાં આપણને માંગ વક્રના પ્રકારનો એ ખ્યાલ આવે છે કે તે સ્થિતિસ્થાપક છે કે નહીં, વધુ સ્થિતિસ્થાપક છે, સંપૂર્ણ સ્થિતિસ્થાપક છે કે સંપૂર્ણ રીતે અસ્થિતિસ્થાપક છે. આકૃતિ 7.3 જુઓ. દર વખતની જેમ, Y ધરી ઉપર ભાવનું માપ નીકળે છે અને X ધરી ઉપર માંગવામાં આવતા જથ્થાનું માપ નીકળે છે. રેખા e સંપૂર્ણ રીતે બિન-સ્થિતિસ્થાપક માંગનું નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે ચીજવસ્તુનો ભાવમાં ફેરફાર ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા ઉપર કોઈ ફેરફાર લાવતો નથી. રેખા સંપૂર્ણ રીતે સ્થિતિસ્થાપક માંગનું નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે આપેલા ભાવે આપણે ગમે તેટલું ખરીદી શકીએ છીએ. રેખા td ઘણી બિન-સ્થિતિસ્થાપક છે, કારણ કે તે સંપૂર્ણ રીતે બિન-સ્થિતિસ્થાપક માંગ વક્રની વધુ નજીક છે, અથવા ભાવમાં આપેલો ફેરફાર માંગવામાં આવતા જથ્થામાં થોડો જ ફેરફાર કરે છે. રેખા bb ઘણી જ સ્થિતિસ્થાપક છે, કારણ કે તે સંપૂર્ણ સ્થિતિસ્થાપક રેખાની ઘણી નજીક છે, અથવા ભાવમાં આપેલો ફેરફાર ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં સાપેક્ષ રીતે મોટો વધારો લાવે છે. રેખા cc મર્યાદિત રીતે સ્થિતિસ્થાપક છે. આકૃતિ 7.3 ઉપરથી આપણે કેટલાંક સામાન્ય તારણો કાઢી શકીએ. માંગ વક્ર જેટલો આકરા ઢાળવાળો તેટલા પ્રમાણમાં તે વધુ સ્થિતિસ્થાપક હોવાનું વલણ ધરાવે છે. અથવા માંગ વક્રનો ઢાળ જેટલો વધુ આકરો તેટલા પ્રમાણમાં તે ઓછો સ્થિતિસ્થાપક હોવાનું વલણ ધરાવે છે.

એકમાત્રક (એક) ભાવ સ્થિતિસ્થાપક માંગ વક્રનો કિસ્સો

વિભાગ 7.3માં ચર્ચવામાં આવેલી જોગવાઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને આપણે એકમાત્રક ભાવ સ્થિતિસ્થાપક માંગ વક્ર (Unity Price Elastic Demand Curve)નો કિસ્સો મેળવી શકીએ. આકૃતિ 7.4 જુઓ.

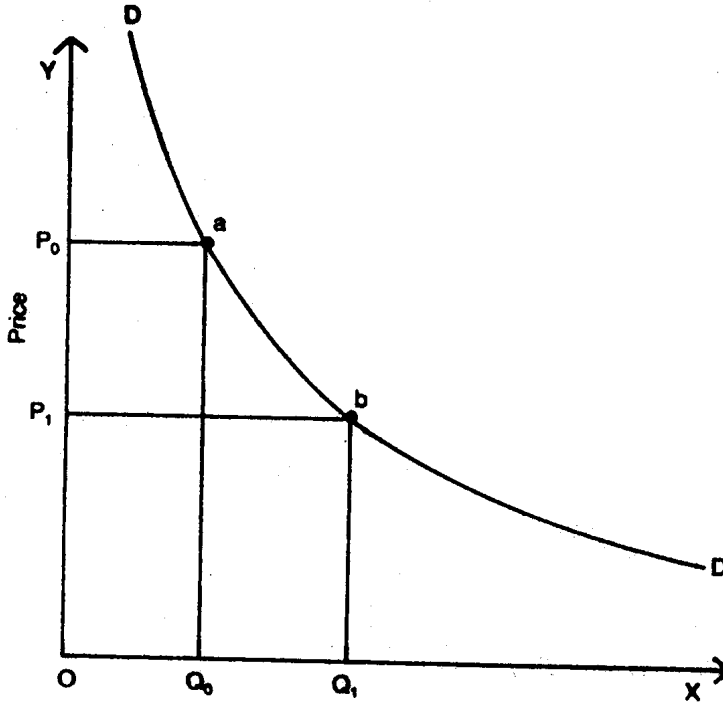
X ધરી પર ચીજવસ્તુનો માંગવામાં આવતો જથ્થો માપવામાં આવે છે અને Y ધરી પર ચીજવસ્તુનો ભાવ માપવામાં આવે છે. માંગ વક્ર DD છે. માંગ વક્ર ઉપર બિન્દુ a પર OP_0 ભાવે OQ_0 જથ્થો માંગવામાં આવે છે. ચીજવસ્તુ પર ખર્ચવામાં આવતાં કુલ નાણાં $OP_0 \times OQ_0$ છે જે ભૌમિતિક દૃષ્ટિએ OP_0 અને OQ_0 ની

માંગવામાં આવેલો જથ્થો

આકૃતિ 7.3

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા

માંગવામાં આવતો જથ્થો

આકૃતિ 7.4

એકમાત્રક માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા

બરોબર બાજુઓવાળા લંબચોરસના વિસ્તારની બરોબર (equal to) થાય છે. હવે, જો ચીજવસ્તુનો ભાવ ઘટીને OP_1 હોય અને તે ભાવે માંગવામાં આવતો જથ્થો OQ_1 હોય કે જે માંગ વક્ર ઉપર બિન્દુ b એ પ્રાપ્ત થતો હોય, તો જોગવાઈ OQ_1bP_1 દ્વારા મળે છે. જો a ની જોગવાઈ OQ_0aP_0 ની જોગવાઈ OQ_1bP_1 ની બરોબર થાય તો, બિન્દુ a અને b પર માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક (એકમાત્રક) થાય છે. જો એ પ્રમાણેના બધા જ લંબચોરસ રચવામાં આવે કે જેમનું ક્ષેત્રફળ (area-વિસ્તાર) એકબીજાની બરોબર હોય તો એવાં બધાં બિન્દુઓને જોડવાથી બનેલો વક્ર આપણને માંગ વક્ર આપે છે. આ વક્ર ઉપર સર્વત્ર માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક (એકમાત્રક) જ હોય છે. આ વક્રને માંગ વક્રના નામથી ઓળખવામાં આવે

છે, જેને એકમાત્રક (Unitary) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા હોય છે. આ માંગ વક્રનો ઉલ્લેખ 'લંબચોરસ પ્રકારનો પરવલય' (Rectangular Hyperbola) તરીકે કરવામાં આવે છે.

7.4 માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા નક્કી કરતાં પરિબળો

ચીજવસ્તુની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનો આધાર અનેક પરિબળો ઉપર રહે છે. ચીજવસ્તુની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ઉપર અસર કરતાં કેટલાંક મહત્વનાં પરિબળોની નીચે ચર્ચા કરી છે :

- (1) ચીજવસ્તુનો પ્રકાર : ચીજવસ્તુઓના સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે : (1) જીવનનિર્વાહ માટેની ચીજવસ્તુઓ (necessities), (2) સગવડરૂપ ચીજવસ્તુઓ (સવલતો) (comforts), અને (3) મોજશોખની ચીજવસ્તુઓ (luxuries). જો (વિચારણા હેઠળની) ચીજવસ્તુ જીવનનિર્વાહ માટેની ચીજવસ્તુ હોય તો તેની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ઓછી હશે. ઘઉંનો દાખલો લો. ઘઉંના ભાવ વધે તો પણ લોકો ઘઉંના માંગવામાં આવતા જથ્થામાં વધુ ઘટાડો કરી શકશે નહીં, અને તેથી, ઘઉંની માંગ સાપેક્ષ પણે ઓછી સ્થિતિસ્થાપક છે. સગવડરૂપ ચીજવસ્તુઓની બાબતમાં, ભાવમાં ફેરફાર વપરાશકારને માંગવામાં આવતા જથ્થામાં સાપેક્ષપણે વધુ ફેરફાર કરાવે છે. મોજશોખની ચીજવસ્તુઓની બાબતમાં, તેમની ખરીદી ઊંચી આવકવાળા લોકો કરે છે, તેથી ભાવમાં ફેરફાર થતાં માંગમાં બહુ ફેરફાર થતો નથી અને આમ તે ઓછી ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનું વલણ ધરાવે છે.
- (2) અવેજની ચીજવસ્તુઓની સંખ્યા : જે ચીજવસ્તુની અવેજની ચીજવસ્તુઓ થોડીક અને હલકા પ્રકારની હોય - દા.ત. ઘઉં અને મીઠું-તેમનું વલણ હમેશાં માંગની નીચી ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા તરફનું હશે. જે ચીજવસ્તુઓની અવેજની ચીજવસ્તુઓ ઘણી હોય - દા.ત. ઊન કે જેની અવેજ સૂતર કે સિન્થેટિક તાર કરી શકે છે-તેમની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા સાપેક્ષપણે ઊંચી હશે.
- (3) ચીજવસ્તુના ઉપયોગોની સંખ્યા : ચીજવસ્તુના શક્ય ઉપયોગોની સંખ્યા જેટલા પ્રમાણમાં વધુ તેટલા પ્રમાણમાં માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા વધુ હશે. આ પ્રમાણે ઉદાહરણ તરીકે ચીજવસ્તુ જેવી કે કોલસો-જેનો ઉપયોગ વીજળીક શક્તિનું ઉત્પાદન કરવામાં, ઘરગથ્થુ વપરાશ માટે અને ઔદ્યોગિક વપરાશ માટે થાય છે - તેની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા, માખણ જેવી ચીજવસ્તુઓ કે જેમનો ઉપયોગ ફક્ત એક હોય અથવા જેના ખૂબ જ થોડા ઉપયોગો હોય, તેના કરતાં વધુ હશે.
- (4) ચીજવસ્તુની ભાવસપાટી : ભાવસપાટી પણ માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ઉપર પ્રભાવ પાડે છે. ઘણા ઓછા ભાવની દીવાસળીની પેટી જેવી ચીજવસ્તુની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ઓછી હશે. કાર જેવી ચીજવસ્તુ જેનો ભાવ ઊંચો હોય છે, તેનું વલણ માંગની ઓછી ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા તરફનું હશે, કારણ કે જેમની આવક ઊંચી હોય તેવી વ્યક્તિઓ તેની માંગણી કરે છે. પંખા જેવી મધ્યમ ભાવની ચીજવસ્તુની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા સાપેક્ષપણે વધુ હશે.

હજી એવાં અન્ય ઘણાં પરિબળો હશે કે જેમને આ યાદીમાં આમેજ કરી શકાય. યાદ રાખવાનો સૌથી મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે ચીજવસ્તુની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ઊંચી કે નીચી છે એવું આખરમાં કહી શકીએ તે પહેલાં, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા પર પ્રભાવ પાડતાં પરિબળોને એકત્રિતપણે ધ્યાને લેવાં જોઈએ.

7.5 માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનું મહત્વ

અનેક નીતિવિષયક નિર્ણયો લેવામાં માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાની ઘણી જ અગત્ય છે. વ્યક્તિગત ચીજવસ્તુનાં બજારોને લગતી સરકારની નીતિઓ માટે તે ખાસ ઉપયોગી છે. માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાની અગત્ય હોય તેવાં કેટલાંક મહત્વનાં ક્ષેત્રોની ચર્ચા નીચે કરી છે :

- (1) ઈજારાદાર (Monopolist) દ્વારા ભાવ નક્કી કરવા (ભાવ બાંધણી - Price Fixation) : ઈજારો ધરાવનારનો રસ હમેશાં વપરાશકાર પાસેથી ઊંચા ભાવ લેવામાં હોય છે. જો તેને એવી ખબર પડે કે ચીજવસ્તુની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા નીચી છે તો તે ચીજવસ્તુનો ભાવ ઊંચો નક્કી કરશે. જે ચીજવસ્તુની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા સાપેક્ષપણે ઊંચી હોય તેને માટે ઘણો ઊંચો ભાવ લેવાનું તેને માટે શક્ય બનશે નહીં.
- (2) સરકારનો ટેકારૂપ ભાવનો કાર્યક્રમ : સામાન્ય રીતે ઘઉં, ચોખા વગેરે જેવી ખેતીને લગતી ચીજવસ્તુઓની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા સાપેક્ષ રીતે ઓછી હોય છે. કહો કે, વધુ સારા

ચોમાસાને કારણે પુરવઠામાં આવેલો વધારો સાપેક્ષપણે ભાવમાં વધુ ઘટાડા તરફ લઈ જશે. એનાથી ખેડૂતની આવક ઘટવા પામશે. ખેડૂતોનાં હિતોના રક્ષણ માટે સરકાર, જેને ટેકાડુપ ભાવ કાર્યક્રમ કહેવામાં આવે છે, તેની જાહેરાત કરશે કે જેથી ચીજવસ્તુનો ભાવ અમુક સપાટીથી નીચે જવા દેવામાં નહીં આવે. સહજ રીતે, એનાથી એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થશે કે જેમાં, સરકારે જાહેર કરેલા ભાવે, જથ્થાનો પુરવઠો (અથવા વેચાણ માટે મોકલાતો માલ) ચીજવસ્તુની માંગ કરતાં વધુ હશે. તેથી ખેડૂતો પાસેથી ચીજવસ્તુનો વધારાનો પુરવઠો પ્રાપ્ત કરવા માટે સરકારે તૈયારી રાખવી જોઈએ. તે પ્રમાણે, જો કોઈ કારણસર ચીજવસ્તુના જથ્થાનો પુરવઠો ઘટે અને એવી ચીજવસ્તુ હોય કે જેની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ઓછી હોય, તો ભાવ ઊંચો રહેવાનું વલણ રહેશે, અને વપરાશકારને સાપેક્ષ રીતે ઊંચા ભાવ ચૂકવવાની ફરજ પડશે. વપરાશકારના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે સરકાર 'ટોચના ભાવ' (Ceiling Price) તરીકે ઓળખાતા ભાવની જાહેરાત કરી શકે છે. ટોચનો ભાવ એ એવો ભાવ છે કે જેનાથી ખેડૂત વધુ ભાવ લઈ શકે નહીં. જ્યારે સરકાર બજારમાં અન્યથા પ્રવર્તતો હોય તેના કરતાં ઓછો ભાવ નક્કી કરે, ત્યારે ચીજવસ્તુનો માંગવામાં આવતો જથ્થો, સરકારે બાંધેલા ભાવે પૂરા પાડવામાં આવતા જથ્થા કરતાં વધુ હોય છે. ચીજવસ્તુની વધારાની માંગને પહોંચી વળવા સરકારે કાં તો ગોડાઉનોમાંથી ચીજવસ્તુઓના સંગ્રહને છૂટો કરવો પડશે અથવા તો તેણે અન્ય દેશોમાંથી ચીજવસ્તુની આયાત કરવી પડશે.

- (3) **પરોક્ષ વેરાઓની તાત્કાલિક અસર (Incidence of Indirect Taxes)** : સરકાર ચીજવસ્તુઓ ઉપર પરોક્ષ વેરાઓ નાખે છે. જ્યારે પરોક્ષ વેરો નાખવામાં આવે છે ત્યારે આ કરનો બોજ અંશતઃ વપરાશકાર અને અંશતઃ ઉત્પાદક ધોતે ઉપાડે છે. વપરાશકાર અને ઉત્પાદક દ્વારા ઉપાડવામાં આવતા પરોક્ષ કરના ભારના હિસ્સાઓ નીચેની બાબત ઉપર આધાર રાખે છે :

પુરવઠાની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એવી પરિસ્થિતિનું ઉદાહરણ લો કે જેમાં પુરવઠા વક્રનો આકાર

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા

ગમે તે હોય અને માંગ વક્ર સંપૂર્ણ રીતે અસ્થિતિસ્થાપક હોય, તો પરોક્ષ કરવેરાનો સમગ્ર ભાર વપરાશકાર ઉપાડશે અને બીજી તરફ માંગ વક્ર સંપૂર્ણ સ્થિતિસ્થાપક હશે તો પરોક્ષ કરવેરાનો સમગ્ર બોજ ઉત્પાદકે અથવા પુરવઠો પૂરો પાડનારે (સપ્લાયરે) ઉપાડવાનો રહેશે. આ બે પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેની પરિસ્થિતિઓ અંગેનો નિર્ણય પુરવઠાની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાના માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા સાથેના ગુણોત્તર વડે થશે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' -ખ

- (1) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા માપવા માટેની બિન્દુ પદ્ધતિ કઈ છે ?
.....
- (2) સંખ્યાવાળો દાખલો લઈને જોગવાઈ પદ્ધતિ સમજાવો.
.....
- (3) માંગ વક્રમાં સર્વત્ર માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા સમાન હોતી નથી, તે દર્શાવો.
.....
- (4) ભાવ સ્થિતિસ્થાપક માંગ અને ભાવ અસ્થિતિસ્થાપક માંગનો અર્થ શ્લે થાય છે ?
.....
- (5) માંગ વક્રને એકમાત્ર માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ક્યારે હોય છે ?
.....
- (6) ચીજવસ્તુની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા જેના પર આધાર રાખે છે તે ત્રણ પરિબલો સમજાવો.
.....

(7) સરકારના ટેકારૂપ ભાવ કાર્યક્રમમાં માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનો ઉપયોગ સમજાવો.

(8) નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) જો ચીજવસ્તુનો ભાવ વધે અને જોગવાઈ ઘટે તો તે માંગની એકમાત્મક કરતાં ઓછી ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનો કિસ્સો છે.
  - (2) જો જોગવાઈ પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવે તો આપણને ક્યારેય પણ માંગની એકમાત્મક સ્થિતિસ્થાપકતા પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં.
  - (3) વક સ્વરૂપના માંગ વકની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા હંમેશાં એકમાત્મક હોય છે.
  - (4) માંગ વકનો ઢાળ જેટલો ઓછો આકરો, તેટલી વધુ માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા.
  - (5) ચીજવસ્તુનો પ્રકાર માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા પર પ્રભાવ પાડતો નથી.
  - (6) જેમ અવેજનું તત્વ ઓછું, તેમ માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા વધુ.
  - (7) ટેકારૂપ ભાવનો કાર્યક્રમ એક એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં સરકારે જાહેર કરેલી સપાટી કરતાં ચીજવસ્તુના ભાવને નીચો જવા દેવામાં આવતો નથી.
  - (8) પુરવઠા વક આપેલો રહે તો માંગ વક જેટલો ભાવ સ્થિતિસ્થાપક, તેટલા પ્રમાણમાં વપરાશકાર ઉપર પરોક્ષ કરવેરાનો બોજ વધુ.
- (9) કોંસમાં આપેલા શબ્દો વડે યોગ્ય રીતે ખાલી જગ્યાઓ પૂરો :
- (1) જ્યારે ભાવ અને માંગમાં ફેરફારો ..... હોય છે, ત્યારે જોગવાઈ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે (નાના / મોટા).
  - (2) જ્યારે ચીજવસ્તુનો ભાવ વધે છે અને જોગવાઈ પણ વધે છે, ત્યારે આ કિસ્સો માંગની ..... સ્થિતિ સ્થાપકતાનો હોય છે (એક કરતાં ઓછી / એક કરતાં વધુ).
  - (3) જો ચીજવસ્તુના શક્ય ઉપયોગો વધુ હોય તો તેની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા ..... હોય છે (ઓછી / વધારે).
  - (4) સરકાર ..... ટોચના ભાવ નક્કી કરે છે (વપરાશકારના હિતનું રક્ષણ કરવા માટે/ નફો મેળવવા માટે).
  - (5) પરોક્ષ કરવેરાનો બોજ અંશતઃ વપરાશકાર અને ..... ઉત્પાદક ઉપાડે છે (અંશતઃ / સંપૂર્ણપણે).

7.6 સારાંશ

માંગની સ્થિતિસ્થાપકતાનો ખ્યાલ એ વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુનો ભાવ, વપરાશકારની આવક, સંબંધિત ચીજવસ્તુ સાથે સંબંધિત ચીજવસ્તુનો ભાવ જેવા સ્વાધીન ચલોમાં આપેલા ફેરફાર પ્રતિ માંગનો પ્રતિભાવ છે.

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એ ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફારના આપેલા પ્રમાણ પ્રતિ માંગનો પ્રતિભાવ છે. માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા એ વપરાશકારની આવકમાં આપેલા ફેરફાર પ્રતિ ચીજવસ્તુની માંગનો પ્રતિભાવ છે. માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા એ વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુ સિવાયની અન્ય ચીજના ભાવમાં આપેલા ફેરફાર પ્રતિ માંગનો પ્રતિભાવ છે. અન્ય ચીજવસ્તુ વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુની અવેજ કે પૂરક ચીજવસ્તુ હોઈ શકે. સામાન્ય રીતે, માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક (co-efficient) ઋણ હોય છે. પરંતુ માંગની આવક અને ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણાંક ધન અથવા ઋણ હોઈ શકે.

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા બિન્દુ પદ્ધતિ વડે માપી શકાય છે; જ્યારે ભાવ અને માંગવામાં આવતા જથ્થામાં ફેરફારો નાના હોય ત્યારે બિન્દુ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એકમાત્મક, એકમાત્મકથી વધુ કે એકમાત્મકથી ઓછી હોઈ શકે, તેથી દિશા નક્કી કરવા માટે જોગવાઈ

પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. માંગ વક્ર પર આપેલા બિન્દુએ માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા શોધવા માટે ભૌમિતિક પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. સમગ્ર માંગ વક્ર પર માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા એક સમાન જ હોય તેવો માંગ વક્ર આપણે મેળવી શકીએ છીએ. આવા વક્રને 'લંબચોરસ પ્રકારનો પરવલય' કહેવામાં આવે છે. ચીજવસ્તુનો પ્રકાર એટલે કે જીવનનિર્વાહ માટેની ચીજવસ્તુઓ, સગવડરૂપ ચીજવસ્તુઓ અને મોજશોખની ચીજવસ્તુઓ, ચીજવસ્તુના શક્ય ઉપયોગોની સંખ્યા અને ચીજવસ્તુની ભાવ સપાટી એ ચીજવસ્તુની માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા જેના પર આધાર રાખે છે તે, પરિબળોનાં ઉદ્ભવસ્થાનો છે.

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાના ખ્યાલના અનેક ઉપયોગો થઈ શકે છે. તે સરકારને ચીજવસ્તુના ટેકારૂપ ભાવ અથવા ટોચના ભાવ નક્કી કરવામાં મદદ પૂરી પાડે છે. તે ઈજારાદારને તેની ચીજવસ્તુનો ભાવ નક્કી કરવામાં સહાયભૂત થાય છે. વધુમાં, વપરાશકારે પરોક્ષ કરવેરાનો કેટલો હિસ્સો ભોગવવાનો રહેશે, તે શોધવામાં તે આપણને સહાય કરે છે.

7.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

ટોચનો ભાવ (Ceiling Price) : એ સરકારે ચીજવસ્તુ માટે નક્કી કરેલો ભાવ છે કે જેનાથી તેનો ભાવ વધી શકે નહીં.

પૂરક ચીજવસ્તુ (Complementary Commodity) : એ એવી ચીજવસ્તુ છે કે જેની માંગ વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુની માંગ સાથે સીધો (વિપરીત નહીં) સંબંધ ધરાવે છે.

આધીન ચલ (Dependent Variable) : એવો ચલ કે જેમાં સ્વાધીન ચલમાં ફેરફાર સાથે જ ફેરફાર થાય છે.

માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા (Elasticity of Demand) : તે ચીજવસ્તુના માંગવામાં આવતા જથ્થા અને ચીજવસ્તુના ભાવ અથવા વપરાશકારની આવક અને સંબંધિત ચીજવસ્તુ સાથે સંબંધિત અન્ય ચીજવસ્તુના ભાવ વચ્ચેના સંબંધનું જથ્થામાં નિરૂપણ કરે છે.

તળિયાનો ભાવ (Floor Price) : આ સરકાર વડે નક્કી કરવામાં આવતો ચીજવસ્તુનો એ ભાવ છે કે જેના કરતાં ભાવ નીચો જઈ શકે નહીં.

માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા (Income Elasticity of Demand) : એ વપરાશકારની આવકમાં ફેરફારના આપેલા પ્રમાણ તરફ માંગનો પ્રતિભાવ છે.

સ્વાધીન ચલ (Independent Variable) : એવો ચલ કે જેમાં સ્વતંત્ર રીતે ફેરફાર થાય છે.

પરોક્ષ કર (Indirect Tax) : સરકાર વડે નાખવામાં આવેલો એ એવો કર છે કે જેની અસર (તત્કાલ અસર) જેના ઉપર કર નાખવામાં આવ્યો હોય તેનાથી અન્ય વ્યક્તિ તરફ ખસેડી શકાય.

ઈજારાદાર (Monopolist) : તે એવો ઉત્પાદક છે કે જે ચીજવસ્તુના પુરવઠા ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ ધરાવે છે.

જોગવાઈ (Outlay) : આપેલા ભાવે ચીજવસ્તુની ખરીદી પાછળ કરવામાં આવતો એકંદર ખર્ચ છે.

માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા (Price Cross-Elasticity of Demand) : તે વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુ સાથે સંબંધિત ચીજવસ્તુના ભાવમાં ફેરફારના આપેલા પ્રમાણ તરફ માંગનો પ્રતિભાવ છે.

માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા (Price Elasticity of Demand) : તે ચીજવસ્તુના ભાવમાં આપેલા ફેરફાર તરફ માંગનો પ્રતિભાવ છે.

લંબચોરસ પ્રકારનો પરવલય (Rectangular Hyperbola) : એ એવો વક્ર છે કે જેમાં દોરેલા કોઈ પણ લંબચોરસનું ક્ષેત્રફળ એકસરખું હોય છે.

અવેજની ચીજવસ્તુ (Substitute Commodity) : એ એવી ચીજવસ્તુ કે જેની માંગ વિચારણા હેઠળની ચીજવસ્તુની માંગ સાથે વિપરીત સંબંધ ધરાવે છે.

7.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-ક

(6) (1) ખોટું, (2) ખોટું, (3) સાચું, (4) ખોટું, (5) ખોટું, (6) ખોટું, (7) સાચું, (8) ખોટું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-ખ

- (8) (1) ખોટું, (2) ખોટું, (3) ખોટું, (4) ખોટું, (5) ખોટું, (6) ખોટું, (7) સાચું, (8) સાચું.
(9) (1) મોટા, (2) એક કરતાં ઓછી, (3) વધારે, (4) વપરાશકારના હિતના રક્ષણ કરવા માટે,
(5) અંશતઃ

7.9 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા માંગની આવક સ્થિતિસ્થાપકતા અને માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતાના ખ્યાલો સમજાવો.
(2) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા શોધવા માટે જોગવાઈ પદ્ધતિની ચર્ચા કરો.
(3) ઐક્યાત્મક સ્થિતિસ્થાપક માંગ વક્રનો કિસ્સો સમજાવો.
(4) અવેજ અને પૂરક ચીજવસ્તુઓની માંગની ભાવ તિર્યક સ્થિતિસ્થાપકતા સમજાવો.
(5) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતા નક્કી કરનારાં મુખ્ય પરિબલો કયાં છે ?
(6) માંગની ભાવ સ્થિતિસ્થાપકતાના ખ્યાલના કેટલાક ઉપયોગો સમજાવો.

નોંધ : આ એકમ વધુ સારી રીતે સમજવામાં આ પ્રશ્નો તમને મદદ કરશે. તેમના જવાબો લખવાનો પ્રયત્ન કરો. પરંતુ જવાબો ઉત્તરો યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહીં આ પ્રશ્નો કેવળ તમારા સ્વાધ્યાય માટે છે.

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

આહુજા, એચ. એલ., 1986, એનાલિસિસ ઓફ ઇકોનોમિક સિસ્ટમ્સ એન્ડ માઈક્રો ઇકોનોમિક થિયરી.
એસ. ચંદ એન્ડ કંપની, નવી દિલ્હી.

દિવેદી, ડી. એન., 1985, પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ ઇકોનોમિક્સ, વાણી એજ્યુકેશનલ બુક્સ, નવી દિલ્હી
(પ્રકરણ 7, 8, 9, 11 અને 12, ભાગ 2).

મિશ્રા, એસ. કે., 1988, મોડર્ન ઇકોનોમિક્સ, પ્રગતિ પબ્લિકેશન, દિલ્હી (પ્રકરણ 10થી 14, ભાગ 2).

સેમ્યુઅલસન, પોલ. એ. એન્ડ વિલિયમ, ડી. નોર્થોઉસ, 1985, ઇકોનોમિક્સ, મેકગ્રો-હિલ, નવી દિલ્હી
(પ્રકરણ 18, 19, ભાગ 4).

સ્ટોનિયર એન્ડ હેગ, એ ટેક્સ્ટબુક ઓફ ઇકોનોમિક્સ થિયરી, ઈએલબીએસ એડિશન, લંડન.

Notes

Notes

Notes

ઈન્દિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

એફ. વાય. બી. કોમ.

BCECO105

એકમલક્ષી (સૂક્ષ્મ) અર્થશાસ્ત્ર

વેભાગ

3

ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત

(Theory of Production)

એકમ 8

ઉત્પાદન વિધેય-I

(The Production Function-I)

7

એકમ 9

ઉત્પાદન વિધેય-II

(The Production Function-II)

19

એકમ 10

પુરવઠાનો નિયમ અને પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા

(Law of Supply and Elasticity of Supply)

35

એકમ 11

ખર્ચનો સિદ્ધાંત તથા ખર્ચની રેખાઓ/વક્રો

(Theory of Costs and Cost Curves)

50

Expert Committee

Prof. B.S. Sharma
Pro-Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. J. Satyanarayana (*Chairman*)
Osmania University
Hyderabad

Prof. G.V. Shenoy
Institute of Rural Management
Anand

Prof. B.S. Bhatia
Punjabi University
Patiala

Prof. P.K. Ghosh
Delhi University
Delhi

Prof. Rakesh Khurana
Director
School of Management Studies
IGNOU

Prof. R.B. Upadhyaya
University of Rajasthan
Jaipur

Prof. I.H. Farooqi
Aligarh Muslim University
Aligarh

Mr. A.K. Majumdar
Institute of Chartered
Accountants of India
New Delhi

Prof. Amar Chand
Madras University
Madras

Course Preparation Team

Mr. Ruddar Dutt (*Editor*)
Delhi University
Delhi

Dr. R.C. Malhan
St. Stephen's College
Delhi University
Delhi

Faculty Members
Indira Gandhi National
Open University

Dr. R.K. Grover
Dr. N.V. Narasimham
Ms. Madhu Surya
Mr. Nawal Kishor
Dr. (Mrs.) Madhu Tyagi

Dr. (Mrs.) G. Subbayamma

Prof. G. Sambasiva Rao
(Language Editor)

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Copies : 500(1998), 1000(1998), 500(2000)

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

© Indira Gandhi National Open University.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

અનુવાદ :

પ્રિ. બી. એમ. મૂળે એ/4, બિમલ એપાર્ટમેન્ટ,
આજાદ સોસાયટી પાસે,
અમદાવાદ

પરામર્શ (વિષય) :

પ્રો. એમ. પી. ભટ્ટ સરસ્વતીનગર
આજાદ સોસાયટી પાસે,
અમદાવાદ

પરામર્શ (ભાષા) :

પ્રો. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ રીડર,
ભાષાભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન :

ડૉ. પી. કે. મહેતા નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 003

સંયોજન સહાય :

શ્રી એસ. એચ. બારોટ મદદનીશ કુલસચિવ
શ્રી ડી. આઈ. શાસ્ત્રી કાર્યાલય અધીક્ષક
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 003

પ્રકાશક

ડૉ. પી. કે. મહેતા, નિયામક, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, સરકારી બંગલા
નંબર-9, ડફ્ટાબા, શાહીબાગ, અમદાવાદ-380 003, ટે. નં. 7869690
© સર્વ હક સ્વાધીન, આ પુસ્તિકાના હપ્તાણા યા તેના કોઈ પણ ભાગને ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ વગર ભિન્નચોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય
કોઈ પણ રીતે પુનઃમુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ 3 ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત

(Theory of Production)

વિભાગ 2માં તમે ગ્રાહક વર્તણૂક અને માગના સિદ્ધાંત વિશે શીખ્યા છે. પાયાના આર્થિક કાર્યદાઓને સમજવા માટે ઉત્પાદન વિધેય અને પુસ્તકાનો નિયમ પણ સરખો મહત્ત્વ ધરાવે છે. ચાર એકમોવાળા આ વિભાગમાં તમે ઉત્પાદન વિધેય, પુસ્તકાનો નિયમ, પુસ્તકાની મૂલ્યસાપેક્ષતા અને ખર્ચના સિદ્ધાંત તથા ખર્ચની રેખાઓ/વક્રો વિશે શીખશો.

એકમ 8માં ઉત્પાદનના સિદ્ધાંત, ઉત્પાદનના બિનપ્રમાણસરના નિયમ અને ઘટતા સીમાવર્તી ઉત્પાદનના નિયમ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

એકમ 9માં કદવિકાસના ઉત્પાદનના (મળતરના) નિયમો, સમઉત્પાદન રેખાઓ અને સમખર્ચ રેખાઓ તથા કદવિકાસના લાભ અને ગેરલાભ સમજાવવામાં આવ્યાં છે.

એકમ 10માં પુસ્તકાના નિયમ અને પુસ્તકાની મૂલ્યસાપેક્ષતા વિશે ચર્ચા કરી છે.

એકમ 11 માં ખર્ચના સિદ્ધાંત અને ખર્ચની વિવિધ રેખાઓ (વક્રો) વિશે સમજાવ્યું છે.

એકમ 8 ઉત્પાદન વિધેય-I

(The Production Function-I)

રૂપરેખા

- 8.0 ઉદ્દેશો
- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 ઉત્પાદનનો અર્થ
- 8.3 ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત
  - 8.3.1 ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતની પ્રસ્તુતતા
  - 8.3.2 ઉત્પાદન વિધેય
  - 8.3.3 સ્થિર અને અસ્થિર નિવેશો
  - 8.3.4 ટૂંકો ગાળો અને લાંબો ગાળો
- 8.4 ઉત્પાદનનો બિનપ્રમાણસરનો નિયમ
  - 8.4.1 સ્થિર અને ફેરફારક્ષમ પ્રમાણ
  - 8.4.2 ઉત્પાદનના બિનપ્રમાણસરના નિયમનું કથન
  - 8.4.3 કુલ, સરેરાશ અને સીમાવર્તી ઊપજ
  - 8.4.4 ઉત્પાદનના ત્રણ તબક્કા
- 8.5 ઘટતા સીમાવર્તી ઉત્પાદનનો (મળતરનો) નિયમ.
- 8.6 સારાંશ
- 8.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 8.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 8.9 સન્માંત પ્રશ્નો

8.0 ઉદ્દેશો

આ એકમમાં સામેલ અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી તમે નીચેની બાબતો કરી શકશો-

- ઉત્પાદનની વ્યાખ્યા (રજૂ) કરવી.
- ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતના વિષયવસ્તુનું વિવરણ કરવું.
- ટૂંકા ગાળામાં અને લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદન વિધેયના સ્વરૂપમાં તફાવતનું બ્યાન કરવું.
- બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનના નિયમની સમજૂતી આપવી.
- બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનના નિયમના તબક્કાઓનો નિર્દેશ કરવો.
- ઘટતા સીમાવર્તી મળતરના નિયમની સમજૂતી આપવી.

8.1 પ્રસ્તાવના

રેક પ્રકારના અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાનું આગવું મહત્ત્વ હોય છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થી માટે જરૂરી છે કે તે 'ઉત્પાદન' તથા નિવેશ (input) અને ઊપજ વચ્ચેના સંબંધની બાણકારી પ્રાપ્ત કરે. આ ઘટકમાં તમે ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતની વિગતો (Contents) તથા તે સિદ્ધાંતની પ્રસ્તુતતા ઉપરાંત જ્યારે કોઈ એક સાધન અસ્થિર અથવા ફેરફારક્ષમ હોય ત્યારે પ્રાપ્ત થતા મળતર વિધેની બાણકારી પ્રાપ્ત કરશો. બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત તથા ઘટતા મળતરનો નિયમ સમજાવવા કુલ, સરેરાશ અને સીમાવર્તી ઉત્પાદનના ખ્યાલોનો પણ તમને પરિચય થશે.

8.2 ઉત્પાદનનો અર્થ

ઉપયોગ કરી શકાય, વાપરી શકાય તેવી વસ્તુઓ અને સેવાઓનું સર્જન કરવું એટલે જ ઉત્પાદન. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શ્રમ, યંત્રો કે કાચા માલ જેવા નિવેશોનું રૂપાંતર કરી ચીજવસ્તુઓમાં તેમને ફેરવી નાંખવાની પ્રક્રિયાને ઉત્પાદન કહેવાય. કાચા માલને મૂર્ત કે નક્કર વસ્તુઓમાં જ બદલવી એ માત્ર ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાનો અનિવાર્ય ભાગ નથી. ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં દાખલ થતા કેટલાક નિવેશો અમૂર્ત (સેવા) પણ હોઈ શકે તથા જેનું ઉત્પાદન યથું છે તે પણ અમૂર્ત હોઈ શકે.

દા.ત. ન્યાયવિષયક અને વૈધકીય સેવાઓનું સર્જન અમૂર્ત નિવેશો દ્વારા થાય છે અને તેમાંથી યત્ન ઉત્પાદન પણ અમૂર્ત સ્વરૂપનું જ હોય છે. આમ, ઉત્પાદનમાં ભૌતિક વસ્તુઓનું સર્જન કરનારા એકમો ઉપરાંત વકીલો, વાળ કાપનારા વાળંદો, સંગીતકારો વગેરે પણ ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં જ રોકાયેલા હોય છે.

ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા જુદાં જુદાં સ્વરૂપો લઈ શકે. કાચા માલની ખરીદી કરી તેમાંથી અર્થતૈયાર માલ બનાવતું એકમ ઉત્પાદનના કામમાં રોકાયેલું હોય છે. અર્થતૈયાર માલ ખરીદીને તેમાંથી તૈયાર માલ બનાવતું કારખાનું પણ ઉત્પાદન કરતું હોય છે. આવી રીતે જે માલ બને છે તે ભૌતિક વસ્તુઓમાં પરિણમે છે. એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે માલની હેરફેરને પણ સેવાનું ઉત્પાદન કહેવાય. કોલસાનો ધંધો કરતો વ્યાપારી કોલસાની ખાણોમાંથી બજાર સુધી કોલસાની હેરફેર સિવાય અન્ય કશું જ ખાસ કરતો હોતો નથી. તેવી જ રીતે, માછીમાર પણ બજાર સુધી માછલીની હેરફેર જ કરતો હોય છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓ પણ ઉત્પાદનમાં જ ઉમેરાતી હોય છે. ભવિષ્યના વેચાણ કે વપરાશ માટે માલનો સંગ્રહ કરવો એ પણ ઉત્પાદન છે. આમ, જઘ્યાબંધ માલનું વેચાણ, માલનું છૂટક વેચાણ તથા જુદાં જુદાં આવરણોમાં માલની ગોઠવણ (Packaging) જેવી પ્રવૃત્તિઓ પણ ઉત્પાદન હેઠળ આવરી લેવામાં આવે છે અને તેથી તે ઉત્પાદનના દાખલા જ ગણાય. બહોળા અર્થમાં, તુષ્ટિગુણનું સર્જન એટલે જ ઉત્પાદન એવી ઉત્પાદનની વ્યાખ્યા કરી શકાય. 'તુષ્ટિગુણ'ના ખ્યાલનો પરિચય અગાઉ એકમ 4 માં આપવામાં આવ્યો છે.

8.3 ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત

વસ્તુઓ અને સેવાઓના સર્જન માટે ઉત્પાદનની જે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવે છે તેમાં નિવેશો- (inputs)નો ઉપયોગ કરવો પડે છે. ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતની શરૂઆત ખાસ પ્રકારની ઇજનેરી માહિતી સાથે થાય છે. આપણી પાસે શ્રમ, ભૂમિ તથા યંત્રો કે કાચા માલ જેવા નિવેશો અમુક જઘ્યો હોય તો તેના સંયોજન દ્વારા આપણને કોઈ વસ્તુનો કેટલો જઘ્યો પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે ? પ્રારંભમાં આપણે તકનિકનું કોઈ સ્તર સ્વીકારી લઈએ અને પછી અમુક નિવેશના એકમોના ઉપયોગ દ્વારા વધુમાં વધુ કેટલું ઉત્પાદન હાંસલ કરી શકીએ તે તપાસીએ.

ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતમાં ઉત્પાદનના નિયમો અથવા નિવેશ અને તેના ઉપયોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ઉત્પાદનના પરસ્પર સંબંધોનું સામાન્ય પણે બ્યાન કરવામાં આવેલું હોય છે. તેથી નિવેશ અને તેનાથી પ્રાપ્ત ઉત્પાદન વચ્ચેના ભૌતિક સંબંધોનું સર્વસામાન્ય વર્ણન (વિવરણ) એ ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતનું વિષયવસ્તુ બને છે. ભૌતિક વસ્તુઓ તથા સેવાઓના ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં દાખલ યત્નો બધાં જ સાધનો નિવેશો (inputs)નો નિર્દેશ કરે છે. કેટલાક નિવેશો અર્થતંત્રના અન્ય કેટલાક ઉત્પાદકો દ્વારા વર્તમાન સમયમાં ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ અને સેવાઓના બનેલા હોય છે. આ પ્રકારના નિવેશોને મધ્યવર્તી/ઈન્ટરમીડિયેટ અથવા મધ્યસ્થ નિવેશો કહેવામાં આવે છે. અન્ય કેટલાક નિવેશો પ્રાથમિક સ્વરૂપના હોય છે. દા.ત. જમીન, શ્રમ, મૂડી અને નિયોજક. આ પ્રાથમિક નિવેશો ઉત્પાદનનાં સાધનોના નામથી પણ ઓળખાય છે. સુધાર પુરસીઓ બનાવવા માટે લાકડું, ખીલીઓ, નેતર અને પોલિશ જેવી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે જે મધ્યવર્તી નિવેશો ગણાય, જ્યારે સુધારનો પોતાનો શ્રમ, કામનું સ્થળ, ઉપયોગમાં લેવાતાં ઉપકરણો કે ઓજારો તથા પહેલ કરવાની તેની સાહસિકતા પ્રાથમિક સ્વરૂપના નિવેશોના દાખલાઓ ગણાય.

8.3.1 ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતની પ્રસ્તુતતા

ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત સૂક્ષ્મ (micro) તથા મૂલ્ય (marco) બંને સ્તરે પ્રસ્તુત છે. અર્થતંત્રના જે ચાર ક્ષેત્રોમાં તે સવિશેષ પ્રસ્તુત છે તેનો નિર્દેશ નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે :

1. કિંમત-મૂલ્યનો સિદ્ધાંત : ઉત્પાદન ખર્ચ અને ઉત્પાદનના જઘ્યાઓ વચ્ચેના સંબંધોના વિશ્લેષણમાં પાયાના તત્ત્વની રૂએ ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત કામ કરે છે. નિવેશોની કિંમતો ઉત્પાદન ખર્ચનું નિર્ધારણ કરે છે અને એ રીતે વસ્તુઓની કિંમતો નક્કી કરવામાં તે ફાળો આપે છે. તેવી જ રીતે ઉત્પાદનનાં સાધનો માટેની પેઢીની માંગ અંગેના સિદ્ધાંતના પાયામાં ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત રહેલો છે.

2. પેઢીનો સિદ્ધાંત : પેઢીના સિદ્ધાંતના વિવરણમાં પણ ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતનો ફાળો મહત્ત્વનો હોય છે. ઉત્પાદનના જે સ્તરે પેઢીનો મહત્ત્વનો કુલ નફો મહત્તમ હોય છે, ઉત્પાદનના તે સ્તરના નિર્ધારણના વિશ્લેષણ સાથે પેઢીનો સિદ્ધાંત મહત્ત્વનો સંબંધ ધરાવે છે. પેઢીને મળતી કુલ આવકમાંથી પેઢીનો કુલ ખર્ચ બાદ કરતાં જે અધિશેષ રહે છે તેને અથવા કુલ આવક અને કુલ ખર્ચના તફાવતને કુલ નફો કહેવામાં આવે છે. ઉત્પાદનના જે સ્તરે પેઢીનો નફો મહત્તમ થાય છે ઉત્પાદનના તે

સ્તરની જાણકારી માટે સીમાવર્તી ઉત્પાદન ખર્ચ તથા સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચના ખ્યાલો અંગેની જાણકારી અનિવાર્ય છે. ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં સીમાવર્તી ખર્ચ તથા સરેરાશ ખર્ચમાં જે ફેરફાર યાય છે તેનું નિર્ધારણ નિવેશો અને ઉત્પાદિત જથ્થા વચ્ચેના લૌકિક સંબંધો અને તે ઉપરાંત ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમતો કે તેમને ચૂકવાતા વળતર દ્વારા થતું હોય છે.

3. ઉત્પાદનનાં સાધનોની માંગ : ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત ઉત્પાદનનાં સાધનોની સીમાવર્તી ઉત્પાદકતા નિર્ધારિત કરતાં પરિબળોની સમજણ આપે છે જેના પરથી તેમની માંગ નિર્ધારિત યાય છે. સાધન કિંમત નિર્ધારિત કરવામાં જે તે સાધનની માંગ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

4. વહેંચણીનો સિદ્ધાંત : વહેંચણીના બૃહત્-સિદ્ધાંત(macro-theory)ની બાબતમાં પણ ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત તેટલો જ પ્રસ્તુત છે કારણ કે તેના દ્વારા ઉત્પાદનનાં ગુદાં ગુદાં સાધનોને વહેંચાતા કુલ ફાળાની જાણકારી મેળવી શકાય છે. અર્થતંત્રમાં સર્જાતી કુલ રાષ્ટ્રીય આવકના સંદર્ભમાં એ પણ જાણવું જરૂરી છે કે તેમાંથી વેતન, નફો અથવા લાડા પેટે દરેકનો હિસ્સો કેટલો છે. આ હિસ્સાનો ખ્યાલ ત્યારે જ મળી શકે જ્યારે ગુદાં ગુદાં સાધનોની માંગ તથા જે કિંમતે તે રોકવામાં આવે છે તે દરેકની કિંમતની જાણકારી પ્રાપ્ત યાય.

8.3.2 ઉત્પાદન વિધેય

રોકાણ-ઉત્પાદન વચ્ચેના સંબંધો, જે ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતમાં અંતર્નિહિત કે અભિપ્રેત છે, તે સમજાવવા માટે વિશ્લેષણના વિચાર-ચિંતનનાં જે સાધનો(tools)નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેને ઉત્પાદન વિધેય કહેવામાં આવે છે. ઉત્પાદન વિધેય નિવેશોના જથ્થા તથા તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ઉત્પાદનના જથ્થા વચ્ચેનો કાર્યકારી સંબંધ વ્યક્ત કરે છે અથવા ઉત્પાદન વિધેય એ કોઈ ઉત્પાદન એકમ(પેટી)માં કામે લગાડેલા નિવેશોનો લૌકિક જથ્થો અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો જથ્થો- આ બંને વચ્ચેના કાર્યકારી સંબંધોનું ખ્યાન કરે છે. આપેલ નિવેશોનો જથ્થો તથા આપેલ તકનિક દ્વારા સમયના પ્રત્યેક એકમ દીઠ કોઈ વસ્તુનો વધુમાં વધુ કેટલો લૌકિક જથ્થો પ્રાપ્ત કરી શકાય તેનો નિર્દેશ ઉત્પાદન વિધેય દ્વારા કરવામાં આવે છે. ઉત્પાદન વિધેય ગુદાં ગુદાં રૂપોની મદદથી વ્યક્ત થઈ શકે છે. દા.ત. પત્રક અથવા સૂચિ, કોષ્ટક, આલેખિત રેખા અથવા વક્ર, અથવા બીજગણિતીય સમીકરણ. આ બધાં રૂપો એક જ ઘટના વ્યક્ત કરવાના ગુદા ગુદા માર્ગો હોવાથી ઉત્પાદન વિધેયનું દરેક રૂપ તેના બીજા કે અન્ય રૂપમાં ફેરવી શકાય તેવું હોય છે.

બીજગણિતીય સમીકરણ દ્વારા ઉત્પાદન વિધેય વ્યક્ત કરવા માટે એક દાખલાની મદદ લઈ શકાય. ધારો કે સોનાની ખાણ સાથે સંબંધ ધરાવતી કોઈ એક પેટી સોનાના ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિમાં માત્ર બે જ સાધનો કે નિવેશો રોકે છે, મૂડી (K) અને શ્રમ (L). તેથી બીજગણિતીય રીતે ઉત્પાદન વિધેયનું સામાન્ય રૂપ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ વ્યક્ત કરી શકાય :

$$Q = f(K, L)$$

અહીં Q સંજ્ઞા સમયના પ્રત્યેક એકમ દીઠ સોનાના ઉત્પાદનનો જથ્થો દર્શાવે છે; સંજ્ઞા K સમયના પ્રત્યેક એકમ દીઠ રોકાયેલી મૂડીનો જથ્થો વ્યક્ત કરે છે અને L સંજ્ઞા સમયના પ્રત્યેક એકમ દીઠ રોકાયેલા શ્રમના એકમો દર્શાવે છે.

ઉપર દર્શાવેલ ઉત્પાદન વિધેય સૂચવે છે કે મૂડીના K જથ્થા અને શ્રમના જથ્થા L સાથે સંબંધિત સંજ્ઞેગોમાં Q જેટલો સોનાનો મહત્તમ જથ્થો આ બે નિવેશો દ્વારા હાંસલ કરી શકાય છે. એક બીજો દાખલો પણ વિચારીએ. ધારો કે કોઈ પેટી લાકડાનાં ટેબલ્સ બનાવે છે, તો તેનું ઉત્પાદન વિધેય એ બતાવશે કે ટેબલ્સ બનાવવા માટે જરૂરી હોય તેવા નિવેશો દા.ત. લાકડું, વાર્નિશ, શ્રમનો સમય તથા યંત્રના ઉપયોગનો સમય વગેરેના અમુક જથ્થાની મદદથી તે પેટી વધુમાં વધુ કેટલા ટેબલ્સ બનાવી શકશે.

ઉત્પાદન વિધેય અંગે બે બાબતો વિશેષ નોંધપાત્ર છે-

- સમયના વિશિષ્ટ ગાળાના સંદર્ભમાં જ ઉત્પાદન વિધેયનો વિચાર કરવો ઘટે. કોઈ એક ચોક્કસ સમયના ગાળાં દરમ્યાન નિવેશોને પ્રવાહ તથા તેના દ્વારા પ્રાપ્ત ઉત્પાદનનો પ્રવાહ ઉત્પાદન વિધેય દ્વારા વ્યક્ત યાય છે.
- કોઈ પણ ઉત્પાદન એકમ(પેટી)ના ઉત્પાદન વિધેયનું નિર્ધારણ જે તે સમયની તકનિકી અવસ્થા દ્વારા થશે. તકનિકી પ્રગતિની સાથે ઉત્પાદન વિધેય બદલાય છે અને તેને લીધે નિવેશોના અગાઉના જથ્થા દ્વારા નવા તકનિકી સંજ્ઞેગોમાં ઊપજનો વધુ પ્રવાહ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અથવા અગાઉ જેટલો જ ઊપજનો જથ્થો હાંસલ કરવા માટે નવી પરિસ્થિતિમાં નિવેશોના ઓછા જથ્થાની જરૂર પડશે.

8.3.3 સ્થિર અને અસ્થિર નિવેશો (inputs)

ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ કરવા માટે નિવેશોને સ્થિર અને અસ્થિર પ્રકારના નિવેશોમાં વર્ગીકૃત કરવા જરૂરી બને છે. ઉત્પાદનમાં તાત્કાલિક ફેરફારો ઇચ્છનીય હોય છતાં પણ જે નિવેશના જથ્થામાં સહેલાઈથી ફેરફાર કરી શકવાની શક્યતા હોતી નથી તે સ્થિર નિવેશ કહેવાય. વિશ્લેષણ સહેલું બનાવવા માટે આવા સંજોગો પર વિચાર કરવો પડે છે, પરંતુ તેનાથી એમ સમજી લેવાની જરૂર નથી કે કોઈ નિવેશ પૂર્ણપણે અને કાયમ માટે સ્થિર હોય છે. મકાનો, યંત્રો અને વ્યવસ્થાપન એ એવા નિવેશોના કેટલાક દાખલાઓ છે જેના જથ્થામાં મરજી મુજબ વધારો કે ઘટાડો કરી શકાતો નથી.

ઉત્પાદનના કદમાં ફેરફાર કરવો હોય ત્યારે સાથોસાથ તે માટેના જે નિવેશના જથ્થામાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ હોય તે અસ્થિર નિવેશ કહેવાય. તાલીમ વિનાના કે અકુશળ તથા આંશિક તાલીમ પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા શ્રમિકો તથા કાચો માલ અસ્થિર નિવેશોના દાખલા છે.

8.3.4 ટૂંકો ગાળો તથા લાંબો ગાળો

સ્થિર અને અસ્થિર નિવેશોને અનુરૂપ ટૂંકા અને લાંબા ગાળાના ખ્યાલો પણ નોંધપાત્ર છે. સમયના કોઈ ગાળા દરમિયાન એક અથવા વધુ ઉત્પાદનનાં સાધનોના નિવેશો જથ્થો સ્થિર હોય તો સમયના તે ગાળાને ટૂંકો ગાળો કહેવામાં આવે છે. તેથી ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદનમાં થતા ફેરફારો અસ્થિર નિવેશોના જથ્થાના ફેરફારો દ્વારા હાંસલ થાય છે. દા.ત. ટૂંકા ગાળામાં કોઈ ઉત્પાદન એકમ (પેટી) વસ્તુના ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કરવા ઇચ્છે તો ઉત્પાદનના એકમનું કદ તથા ઉત્પાદનનાં ઉપકરણો સ્થિર રાખીને સામાન્ય રીતે શ્રમ જેવાં સાધનોની સેવાઓ વધુ પ્રાપ્ત કરીને વસ્તુના વધુ એકમો હાંસલ કરવા પડે છે. તેવી જ રીતે ટૂંકા ગાળામાં ઉપજ ઘટાડવી હોય તો અમુક પ્રકારના શ્રમના એકમો છૂટા કરી ઉત્પાદનમાં ઇચ્છિત ઘટાડો કરી શકાય, કારણ કે ટૂંકા ગાળામાં મકાન કે યંત્ર જેવાં સ્થિર સાધનોમાં તાત્કાલિક ઘટાડો કરી શકાય નહીં.

સમયના જે ગાળા દરમિયાન ઉત્પાદનનાં બધાં જ સાધનો કે નિવેશો અસ્થિર એટલે કે જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં ફેરફારશ્યમ હોય છે તે ગાળાને લાંબો ગાળો કહેવામાં આવે છે. લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદકને સૌથી વધુ લાભકારક હોય તેવી રીતે ઉત્પાદનમાં ફેરફાર હાંસલ કરી શકાય છે. દા.ત. ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદનમાં વધારો મેળવવા માટે ઉત્પાદન એકમના વર્તમાન કદને યથાવત્ રાખી, દરરોજ વધુ કલાકો સુધી તે ચલાવી માત્ર તે રીતે જ વધુ ઉત્પાદન હાંસલ કરી શકાય છે. તે સિવાય ટૂંકા ગાળામાં વધુ ઉત્પાદન મેળવવા માટે ઉત્પાદક પાસે અન્ય કોઈ વિકલ્પ હોતો નથી. અલબત્ત, તેમ કરવા જતાં શ્રમિકોને વધારાના કલાકોના કામ માટે વધારાનું વેતન ચૂકવવું પડે તેમ બને. પરંતુ લાંબા ગાળામાં વધારાની ઉત્પાદન શક્તિ સ્થાપિત કરી, અગાઉના કામના કલાકો પુનઃ દાખલ કરી, કરકસર દ્વારા વધુ ઉત્પાદન હાંસલ કરવું વધુ લાભદાયી સાબિત થઈ શકે. ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતમાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળા વચ્ચેનો આ તફાવત વધુ મહત્ત્વ ધરાવે છે, કારણ કે તેના દ્વારા આપણે અનુક્રમે ટૂંકા ગાળાનું ઉત્પાદન વિધેય અને લાંબા ગાળાનું ઉત્પાદન વિધેય જાણી શકીએ તેમ છીએ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-A

1 ભૌતિક અને અભૌતિક ઉત્પાદનનો શો અર્થ કરો છો ?

.....

.....

.....

.....

.....

2 પ્રાથમિક સ્વરૂપના ઉત્પાદન નિવેશો કયા ?

.....

.....

.....

3 ઉત્પાદન વિધેય એટલે શું ?

.....

.....

.....

4 નીચે દર્શાવેલા નિવેશોનું સ્થિર અને અસ્થિર નિવેશ વચ્ચે વર્ગીકરણ કરો :

અનુ.	નિવેશનું નામ	વર્ગીકરણ
1	કાચો માલ	— — —
2	તાલીમબદ્ધ શ્રમિક	— — —
3	કારખાના કે પેદીનું કાર્યાલય	— — —
4	સંચાલન કે પ્રબંધ વ્યવસ્થા	— — —
5	યંત્રો	— — —
6	પર્યવેક્ષક કે નિરીક્ષક કર્મચારીઓ	— — —
7	તાલીમ વિનાના શ્રમિકો	— — —
8	ઓળટો કે ઉપકરણો	— — —

5. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) ભૌતિક વસ્તુઓનું સર્જન એટલે જ ઉત્પાદન.
- (2) અર્ધ-તૈયાર ચીજવસ્તુઓ કે માલનું સર્જન ઉત્પાદન કહેવાય.
- (3) બજારમાં વિનિમય થતો હોય તે જ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું સર્જન ઉત્પાદન ગણાય.
- (4) વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવા માટે પેદીને માત્ર જમીન, શ્રમ અને મૂડીની જરૂર પડે છે.
- (5) સ્થિર અને અસ્થિર નિવેશો વચ્ચેનો તફાવત લાંબા ગાળામાં જ પ્રસ્તુત હોય છે.
- (6) કોઈ પેદીએ એક અઠવાડિયા દરમિયાન ઉત્પાદન કર્યું હોય તો તે ઉત્પાદન ટૂંકા ગાળાનું ઉત્પાદન ગણાય.
- (7) કોઈ પેદી એક માસ માટે ઉત્પાદન કરે તો તે ઉત્પાદનને લાંબા ગાળાનું ઉત્પાદન કહેવાય.
- (8) પેદી દ્વારા રોકવામાં આવેલા નિવેશોનું પ્રમાણ ટૂંકા ગાળામાં સ્થિર રહે છે.

8.4 ઉત્પાદનનો ધિનપ્રમાણસરનો નિયમ

એક અથવા એક કરતાં વધુ નિવેશોના સ્થિર જથ્થાને ફેરફારક્ષમ નિવેશ અથવા નિવેશોના ફેરફારક્ષમ જથ્થા સાથે ભેગા કરવામાં આવે છે અથવા જોડવામાં આવે છે ત્યારે આપણને ફેરફારક્ષમ કે ધિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. ધારો કે કોઈ ખેડૂત એક હેક્ટર જમીન, બે શ્રમિકો તથા એક ટ્રેક્ટરની મદદથી 200 કિલોગ્રામ ઘઉં પકવે છે. હવે ધારો કે ખેડાણ હેક્ટરની જમીનનું કદ તથા ટ્રેક્ટરની સંખ્યા યથાવત્ રહે પણ શ્રમિકોની સંખ્યા બેને બદલે હવે ત્રણ થાય ત્યારે ઘઉંનું ઉત્પાદન 300 કિ.ગ્રા. જેટલું થાય, એટલે કે વધારાના એક શ્રમિકને લીધે ઉત્પાદનમાં 100 કિ.ગ્રા. જેટલો વધારો મેળવી શકાય. આ દાખલામાં બન્યું છે તે એ કે શરૂઆતના સંજોગોમાં ફેરફારક્ષમ નિવેશ તે શ્રમનો સ્થિર નિવેશો તે જમીન અને ટ્રેક્ટર સાથેનો ગુણોત્તર 2:1 છે અને તે દ્વારા 200 કિ.ગ્રા. ઘઉંનું ઉત્પાદન થાય છે, પરંતુ ત્યાર પછી શ્રમના એકમોમાં વધારો થતાં નવા સંજોગોમાં ફેરફારક્ષમ નિવેશ તે શ્રમિકોની સંખ્યાનો સ્થિર નિવેશો તે જમીન અને ટ્રેક્ટરની સંખ્યા વચ્ચેનો ગુણોત્તર 3:1 થાય છે અને તેને લીધે ઘઉંનું ઉત્પાદન 300 કિ.ગ્રા. થાય છે. આમ, ફેરફારક્ષમ નિવેશ અને સ્થિર નિવેશ એકત્ર કરવામાં આવે છે ત્યારે, કુલ ઉત્પાદનની એક વિશિષ્ટ ભાત (pattern) જોવા મળે છે જેને ઉત્પાદનના ધિનપ્રમાણસરના નિયમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ નિયમ જે વલણ બતાવે છે તે એ કે જ્યારે કોઈ એક ફેરફારક્ષમ નિવેશના એકમોમાં વધારો કરવામાં આવે છે અને બાકીના નિવેશોની સંખ્યા કે કદ યથાવત્ રાખવામાં આવે છે ત્યારે કુલ ઉત્પાદનમાં કેવો ફેરફાર થાય છે.

8.4.1 સ્થિર અને ફેરફારક્ષમ પ્રમાણ

સ્થિર પ્રમાણ ઉત્પાદન સૂચવે છે કે ઉત્પાદનનું કોઈ એક કદ કે સ્તર હાંસલ કરવા માટે નિવેશોનો એક ગુણોત્તર અમલમાં હોય છે. જો ઉત્પાદનમાં વધારો થાય તો બધા જ નિવેશોમાં એવી રીતે વધારો કરવામાં આવે કે જેથી સ્થિર નિવેશોનો ગુણોત્તર યથાવત્ રહે. દા.ત. ચાર શ્રમિકો અને એક યંત્રની મદદથી કોઈ વસ્તુના 100 એકમો પ્રાપ્ત થતા હોય અને જો 200 એકમોનું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સ્થિર પ્રમાણ ઉત્પાદન માટે શ્રમ અને યંત્ર વચ્ચેનો 4:1 ગુણોત્તર યથાવત્ રહેશે. શરૂઆતમાં કે પ્રથમ દર્શની કદાચ એમ લાગે કે સ્થિર પ્રમાણ ઉત્પાદન સામાન્ય રીતે જોવા મળતી ઘટના છે, પરંતુ હકીકતમાં આવાં પ્રમાણો ધરાવતા દાખલાં ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. ફેરફારક્ષમ (નિવેશ) પ્રમાણો દ્વારા ઉત્પાદન એ ટૂંકા ગાળાને અને લાંબા ગાળાને સ્પર્શતી લાક્ષણિક બીના છે. અલબત્ત, લાંબા

ગાળામાં નિવેશ પ્રમાણો ફેરફારક્ષમ જ હોય છે. ટૂંકા ગાળામાં કેટલાક કિસ્સાઓમાં ઉત્પાદન સ્થિર પ્રમાણોને આધીન હોય છે. દા.ત. એક શ્રમિક એક પાવડાની મદદથી એક ખાડો ખોદી શકે છે, પરંતુ તે શ્રમિકને એક વધારાનો પાત્રડો આપવાથી ઉત્પાદનમાં વધારો હાંસલ કરી શકાય નહીં. એકે ટૂંકા ગાળામાં પણ ફેરફારક્ષમ કે બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનના દાખલા ટાંકી શકાય.

8.4.2 ઉત્પાદનના બિનપ્રમાણસરના નિયમનું કથન

સ્થિર નિવેશ અને અસ્થિર નિવેશો વચ્ચેના પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય ત્યારે ઉત્પાદનનો ફેરફારક્ષમ અથવા બિનપ્રમાણસરનો નિયમ અમલમાં આવે છે. આ નિયમ મુજબ, જ્યારે કોઈ ફેરફારક્ષમ નિવેશના જથ્થામાં વધારો કરવામાં આવે અને સાથોસાથ બાકીના નિવેશોનો જથ્થો સ્થિર રાખવામાં આવે ત્યારે કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો થશે, પરંતુ અમુક બિંદુ પછી ઉત્પાદનમાં થતો વધારો ઘટતા દરે થશે. આ નિયમની સ્પષ્ટતા બીજી રીતે પણ કરી શકાય. જ્યારે ફેરફારક્ષમ ઉત્પાદનના સાધન કે નિવેશના એકમોમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરવામાં આવે અને સાથોસાથ જ્યારે સ્થિર સાધનો કે નિવેશોનો જથ્થો કે એકમો યથાવત્ રાખવામાં આવે ત્યારે એક એવું બિંદુ આવશે જેના પછી સીમાવર્તી ઊપજ, તે પછી સરેરાશ ઊપજ અને અંતે કુલ ઊપજમાં ઘટાડો થશે. ઉત્પાદનનો આ નિયમ સમજવા માટે, પ્રથમ કુલ, સીમાવર્તી અને સરેરાશ ઉત્પાદનના ખ્યાલો સ્પષ્ટ કરી સમજવા બહુ જરૂરી છે.

8.4.3 કુલ, સરેરાશ તથા સીમાવર્તી ઊપજ

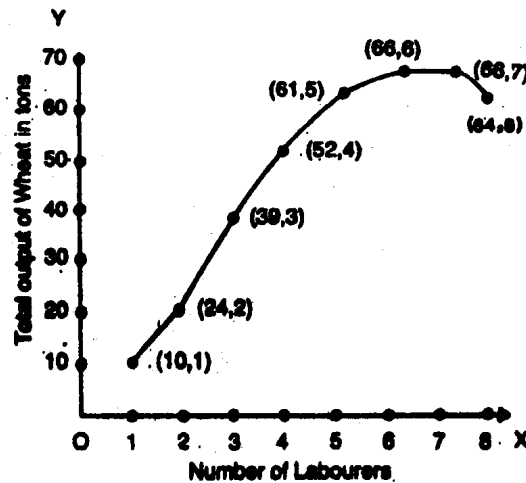
ઉત્પાદનના બિનપ્રમાણસરના નિયમનું વિશ્લેષણ કરતાં પહેલાં કુલ, સરેરાશ અને સીમાવર્તી ઉત્પાદન કે ઊપજના ખ્યાલો અંગે વિદ્યાર્થીએ સ્પષ્ટ સમજૂતી મેળવવી જરૂરી છે. એક દાખલો લઈએ : ધારો કે કોઈ ખેડૂત એક ટ્રેક્ટર અને શ્રમિકોની બદલાતી સંખ્યા વડે ચાર હેક્ટરની જમીન ખેડે છે. આ સંજોગોમાં, ટનમાં ઊપજ માપીએ તો ઘઉંના લૌકિક એકમોના ઉત્પાદનનું સ્તર કે સપાટી કેટલી હરો તેનું વિશ્લેષણ કરીએ (નીચેનો કોઠો 8.1 જુઓ) -

કોષ્ટક 8.1 : ચાર હેક્ટર જમીન પર ઘઉંનું ઉત્પાદન

શ્રમિકોની સંખ્યા	કુલ ઉત્પાદન (ટનમાં)
1	10
2	24
3	39
4	52
5	61
6	66
7	66
8	64

ઉપરનો 8.1 કોઠો જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જમીનનું કદ ચાર હેક્ટર જેટલું સ્થિર રાખીને શ્રમના એકમોમાં ફેરફાર કરવાથી ઘઉંના કુલ ઉત્પાદનમાં કેવી રીતે ફેરફાર થાય છે. શ્રમના એકમોમાં જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ ઉત્પાદન મહત્તમ એટલે કે 66 ટન સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો થતો જાય છે અને મહત્તમ ઉત્પાદનના તે બિંદુએ શ્રમના 6 એકમો રોકવામાં આવે છે. પરંતુ સાતમા શ્રમિકને રોકવાથી કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો થતો નથી. ત્યાર પછી પણ જો આઠ શ્રમિકો રોકવામાં આવે તો કુલ ઉત્પાદન ઘટીને 64 ટન થશે.

આકૃતિ 8.1 : ચાર હેક્ટર જમીન પર ઘઉંના ઉત્પાદનનો આલેખ

કોષ્ટક 8.1માં ઉપર જે માહિતી આપવામાં આવી છે તે આકૃતિ 8.1માં ઉપર દર્શાવવામાં આવી છે. આ આકૃતિમાં 'X' ધરી પર અમિકોની સંખ્યા તથા 'Y' ધરી પર ઘઉંનું કુલ ઉત્પાદન ટનમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. જુદી જુદી સંખ્યાના અમિકો દ્વારા યતા ઉત્પાદનની સપાટી વક્ર દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવી છે. રેખાં પરના આંક જુદા જુદા અમિકો દ્વારા થયેલ ઉત્પાદનની સપાટી દર્શાવે છે. દા.ત., (10.1) સૂચવે છે કે એક અમિક 10 ટન જેટલી ઊપજ આપે છે અને તેવી જ રીતે (24.2) દર્શાવે છે કે બે અમિકો એક સાથે જોડવામાં આવે તો કુલ ઊપજ 24 ટન થશે.

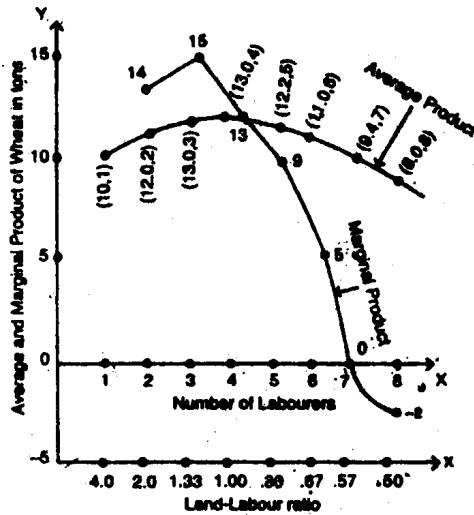
કોષ્ટક 8.1 પરથી સરેરાશ ઉત્પાદન તથા સીમાવર્તી ઉત્પાદન વિષે જાણકારી મળી શકે છે જે નીચેના કોષ્ટક 8.2માં તથા આકૃતિ 8.2માં દર્શાવવામાં આવેલ છે :

કોષ્ટક 8.2 : કુલ, સરેરાશ તથા સીમાવર્તી ઉત્પાદન
ચાર હેક્ટર જમીન પર ઘઉંની ઊપજ (ટનમાં)

અમિકોની સંખ્યા (1)	જમીન-અમ ગુણોત્તર (2)	કુલ ઉત્પાદન (3)	અમનું સરેરાશ ઉત્પાદન (4)	અમનું સીમાવર્તી ઉત્પાદન (5)
1	4.00	10.00	10.00	—
2	2.00	24.00	12.00	14.00
3	1.33	39.00	13.00	15.00
4	1.00	52.00	13.00	13.00
5	0.80	61.00	12.20	9.00
6	0.67	66.00	11.00	5.00
7	0.57	66.00	9.40	0.00
8	0.50	64.00	8.00	-2.00

ઉપરનું કોષ્ટક 8.2 રોકાયેલા અમિકોની સંખ્યા, જમીન, અમ ગુણોત્તર, કુલ ઉત્પાદન, સરેરાશ ઉત્પાદન તથા સીમાવર્તી ઉત્પાદન અંગેની માહિતી પૂરી પાડે છે. કોલમ-2 જમીન-અમ ગુણોત્તર દર્શાવે છે. જમીનનો જથ્થો 4 હેક્ટર જેટલો સ્થિર રાખવામાં આવે છે તથા રોકાયેલા અમિકોની સંખ્યા ક્રમશઃ વધારવામાં આવે છે. અમના એકમોની જુદી જુદી સપાટી પર જે જમીન-અમ ગુણોત્તર છે તે જાણવા માટે જમીનના ચાર હેક્ટરની સંખ્યાને દરેક સપાટી પર રોકાયેલા અમની સંખ્યાથી ભાગવામાં આવે છે. કોલમ 3ને કોલમ 1ની સંખ્યાથી ભાગવાથી સરેરાશ ઉત્પાદકતા પ્રાપ્ત થાય છે. સીમાવર્તી ઉત્પાદકતા જાણવા માટે 'x' અમિકોએ ઉત્પાદન કરેલ કુલ ઊપજમાંથી 'x+1' અમિકોએ કરેલ ઉત્પાદન બાદ કરવાનું જ્યાં 'x' 1, 2, 3, ... 7 હોઈ શકે.

આકૃતિ 8.2 : ઘઉંનું સરેરાશ અને સીમાવર્તી ઉત્પાદન

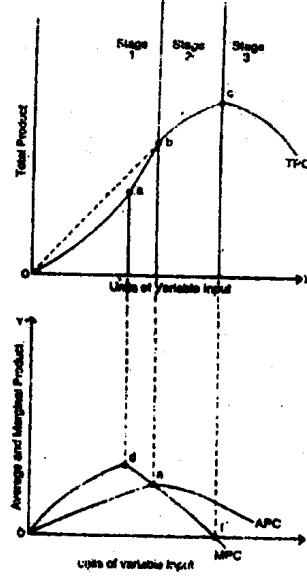
ઉપરની આકૃતિ 8.2માં કોષ્ટક 8.2ના સરેરાશ અને સીમાવર્તી ઉત્પાદનના આંકડાઓ અને સાથોસાથ જમીન-અમ ગુણોત્તર તથા રોકાયેલા અમિકોની સંખ્યા દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. 'X' ધરી પર રોકાયેલા અમિકોની સંખ્યા માપવામાં આવી છે, 'Y' ધરી પર ઘઉંનું સરેરાશ અને સીમાવર્તી ઉત્પાદન ટનમાં માપવામાં આવ્યું છે. 'X' ધરીની નીચે, રોકાયેલા અમિકોમાંથી દરેક અમિકની જમીન-અમ ગુણોત્તર દર્શાવેલ છે. સરેરાશ ઉત્પાદનની રેખા દ્વારા રોકાયેલા અમિકોની સંખ્યા તથા સરેરાશ ઉત્પાદન સાથે સંબંધ ધરાવતા આંકડાઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેમ જ સીમાવર્તી ઉત્પાદન દર્શાવતી રેખા સીમાવર્તી ઉત્પાદનના આંકડાઓ દર્શાવે છે. આકૃતિ જોતાંની સાથે સ્પષ્ટ થાય છે કે રાષ્ટ્રઆતમાં

સીમાવર્તી ઉત્પાદન વધે છે, રોકાયેલા અમિકોની સંખ્યા 3 પર તે મહત્તમ (એટલે કે 15 ખરાબર) થાય છે, ત્યાર પછી તે રોકાયેલા અમિકોની સંખ્યા 7 પર શૂન્ય અને અમિકોની સંખ્યા 8 પર ઋણ (એટલે કે - 2) થાય તે રીતે સતત ઘટે છે. અમિકોની સંખ્યા 3 સુધી સરેરાશ ઉત્પાદન વધે છે, અમિકોની સંખ્યા 4 પર તે સીમાવર્તી ઉત્પાદન (13) ખરાબર થાય છે એન ત્યાર પછી તેમાં સતત ઘટાડો થતો જાય છે. સાધોસાધ એની નોંધ લેવી પણ જરૂરી છે કે ઉદ્ગમ બિંદુથી આપણે જેમ તેમ દૂર જઈએ છીએ તેમ તેમ જમીન-અમ વચ્ચેનો ગુણોત્તર ઘટતો જાય છે :

8.4.4 ઉત્પાદનના ત્રણ તબક્કા

ઉપરના વિશ્લેષણ પરથી આપણે ઉત્પાદનના ત્રણ તબક્કાઓ સહેલાઈથી તારવી શકીએ છીએ. નીચેની આકૃતિ 8.3માં આ ત્રણે તબક્કાઓ દર્શાવવામાં આવ્યા છે :

આકૃતિ 8.3 : કુલ, સરેરાશ તથા સીમાવર્તી ઉત્પાદન

ઉપરની આકૃતિનું વિશ્લેષણ કરતાં જણાશે કે કુલ ઉત્પાદન રેખાના 'a' બિંદુ સુધી અસ્થિર નિવેશોના જેમ જેમ વધારાના એકમો રોકવામાં આવે છે તેમ તેમ કુલ ઉત્પાદનમાં વધતા દરે વધારો થાય છે. બિંદુ 'a'થી બિંદુ 'b' સુધી કુલ ઉત્પાદન વધે છે ખરું પણ તેમાં ઘટતા દરે વધારો થાય છે તથા બિંદુ 'b'થી બિંદુ 'c' સુધી કુલ ઉત્પાદનમાં થતો વધારો ક્રમશઃ ઘટતો જાય છે. શરૂઆતમાં સીમાવર્તી ઉત્પાદન વધે છે અને બિંદુ 'd' પર તે મહત્તમ થાય છે અને ત્યાર પછી તે ઘટે છે. બિંદુ 'd' ઘટતા સીમાવર્તી લૌકિક મળતરનું પણ બિંદુ છે. અમુક તબક્કા પછી તે ઋણ કે નકારાત્મક બને છે. સરેરાશ ઉત્પાદન તેના મહત્તમ બિંદુ 'e' સુધી પહોંચતાં સુધી વધતું જાય છે. 'e' બિંદુ પર સીમાવર્તી ઉત્પાદન તથા સરેરાશ ઉત્પાદન સરખા થાય છે. ત્યાર પછી તેમાં ઘટાડો થાય છે અને જ્યારે કુલ ઉત્પાદન શૂન્ય થાય છે ત્યારે સરેરાશ ઉત્પાદન પણ શૂન્ય થવા પામે છે.

ઉપરની ચર્ચાને આધારે ઉત્પાદનનાં વલણોના ત્રણ તબક્કા વર્ણવી શકાય :

- (1) પ્રથમ તબક્કો ફેરફારક્રમ કે અસ્થિર નિવેશના ઉપયોગને અનુરૂપ છે, જે બિંદુ 2ની ડાબી બાજુ સુધી છે અને જેમાં સરેરાશ ઉત્પાદન મહત્તમ કક્ષાએ પહોંચી જાય છે.
- (2) બીજો તબક્કો ફેરફારક્રમ કે અસ્થિર નિવેશના ઉપયોગને અનુરૂપ છે, પરંતુ બિંદુ 'e' અને બિંદુ 'f' વચ્ચે અસ્થિર નિવેશનું સીમાવર્તી ઉત્પાદન શૂન્ય થાય છે.
- (3) ત્રીજો તબક્કો બિંદુ 'e'ની જમણી બાજુનો છે જે અસ્થિર સાધનના ઉપયોગને અનુરૂપ છે અને જ્યાં અસ્થિર સાધનની સીમાવર્તી ઉત્પાદકતા ઋણ બને છે.

કુલ ઉત્પાદન, સીમાવર્તી ઉત્પાદન તથા સરેરાશ ઉત્પાદનમાં થતા વધારા, ઘટાડા અને ઋણની અવસ્થાઓ ઉત્પાદનના ફેરફારક્રમ કે બિનપ્રમાણસરના નિયમના ત્રણ તબક્કાઓ ગણાય. કુલ ઉત્પાદનમાં શરૂઆતમાં વધતા દરે વધારો થાય છે, ત્યાર પછી તે મહત્તમ બિંદુ સુધી પહોંચે છે અને અંતે તેમાં સતત ઘટાડો થતો જાય છે.

8.5 ઘટતા સીમાવર્તી ઉત્પાદનનો (મળતરનો) નિયમ

ઉપરની આકૃતિ 8.3માં આપણે જોયું છે કે સાધનો રોકવાની પ્રક્રિયા દરમિયાન જેમ જેમ અસ્થિર નિવેશના એકમો વધતા જાય છે તેમ તેમ (એટલે કે બિંદુ 'a' સુધી) કુલ ઉત્પાદન, સરેરાશ ઉત્પાદન અને સીમાવર્તી ઉત્પાદન વધતાં જાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, બિંદુ 'a' સુધી કુલ ઉત્પાદનમાં યતો વધારો વધતા દરે યતો હોય છે. બિંદુ 'a' પછી અને બિંદુ 'c' સુધી સીમાવર્તી ઉત્પાદન ઘટતું જાય છે અને આ વલણ બિંદુ 'f' સુધી ચાલુ રહે છે જ્યાં તે શૂન્ય થાય છે. બિંદુ 'c' વટાવ્યા પછી સરેરાશ ઉત્પાદન ઘટાડો નોંધાય છે (આ બિંદુએ સરેરાશ ઉત્પાદન સીમાવર્તી ઉત્પાદન બરાબર થાય છે). પરંતુ બિંદુ 'a'થી બિંદુ 'c' સીમાવર્તી ઉત્પાદનમાં ઘટાડો યતો હોવાથી, કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે ખરો પરંતુ તે વધારો ઘટતા દરે યતો હોય છે. આ પરિસ્થિતિ કે જેમાં કુલ ઉત્પાદનમાં યતો વધારો ઘટતા દરે યતો હોય છે અથવા સીમાવર્તી ઉત્પાદન ઘટ છે તે અવસ્થાને ઘટતા સીમાવર્તી મળતરના નિયમના અમલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે ઘટતા સીમાવર્તી મળતરનો નિયમ એ ઉત્પાદનના બિનપ્રમાણસર કે ફેરફારક્ષમ નિવેશોને લગતા નિયમનો વિશિષ્ટ પ્રકાર/કિસ્સો છે. તેવી જ રીતે, આપણે જોયું કે બિંદુ 'a' સુધી કુલ ઉત્પાદનમાં યતો વધારો વધતા દરે યતો હોય છે અથવા સીમાવર્તી ઉત્પાદનમાં વધારો નોંધાય છે. આ બીનાને વધતા સીમાવર્તી મળતરના નિયમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં, દરેક ઉત્પાદન એકમ એવી રીતે કામ કરે છે કે જેથી રોકાયેલા સ્થિર નિવેશોનો તે મહત્તમ કે ઇષ્ટ ઉપયોગ કરી કુલ ઉત્પાદનમાં યતો વધારો વધતા દરે હાંસલ કરી અથવા સીમાવર્તી ઉત્પાદનમાં વધારો મેળવી આ વલણના પૂરેપૂરા લાભ મેળવી શકે. અમુક બિંદુ પછી કે જ્યારે અસ્થિર નિવેશો અને સ્થિર નિવેશો વચ્ચેનું પ્રમાણ મહત્તમ બને છે ત્યાર પછી વધતા સીમાવર્તી ઉત્પાદનના કે મળતરના લાભ મેળવી શકાતા નથી. હકીકતમાં સ્થિર નિવેશ સાથે અસ્થિર નિવેશના એકમો જેમ જેમ વધારતા જઈએ તેમ તેમ કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો યશે, પરંતુ આવો વધારો ઘટતા દરે યશે અને આ બીના ઘટતા સીમાવર્તી મળતરના નિયમનો અમલ સુચવે છે. ઘટતા સીમાવર્તી મળતરના નિયમનો અમલ કેટલીક ધારણાઓને આધીન હોય છે, જે નીચે મુજબની છે :

- (1) જે પ્રમાણમાં ગુદા ગુદા નિવેશોને એકત્ર કરવામાં આવે છે (જોડવામાં આવે છે) તે પ્રમાણ ફેરફારક્ષમ હોય છે.
- (2) માત્ર એક જ નિવેશ અસ્થિર છે અને બાકીના સ્થિર છે.
- (3) અસ્થિર નિવેશના બધા જ એકમો સમાનગુણી છે.
- (4) ઉત્પાદનની તકનિકમાં કોઈ ફેરફાર યતો નથી. ઉત્પાદનની તકનિકમાં ફેરફાર થાય તો કુલ ઉત્પાદનનો વક્ર ઉપર તરફ ખસશે.
- (5) નિવેશની કિંમતો યથાવત્ છે.

કેટલીક ધારણાઓને આધીન, ઘટતા સીમાવર્તી મળતરનો નિયમ ઉત્પાદનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને લાગુ પડે છે. ઉત્પાદનની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં તેનો અમલ ત્વરિત થયેલો દેખાય છે, તો અન્ય કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં તેના અમલમાં વિલંબ થાય છે. ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના ક્ષેત્રની સરખામણીમાં કૃષિ-ક્ષેત્રની ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિમાં તેનો અમલ વધુ ઝડપથી થયેલો દેખાઈ આવ્યો છે, કારણ કે કૃષિક્ષેત્રમાં જમીન જેવા પ્રાકૃતિક પરિબળનો ફાળો વધુ પ્રબળ હોય છે, જ્યારે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં માનવસર્જિત પરિબળોનો ફાળો સાપેક્ષ રીતે વધુ મહત્વનો હોય છે.

નદીના મત્સ્ય ઉદ્યોગને પણ આ નિયમ લાગુ પડતો હોય છે જ્યાં શ્રમના વધુ એકમો રોકવાથી પકડાયેલી માછલીઓના જથ્થામાં પ્રમાણસર વધારો મેળવી શકાતો નથી. તેવી જ રીતે, ખાણ ઉદ્યોગ તથા ઈટવાડામાં શ્રમના વધુ એકમો રોકવાથી સીમાવર્તી મળતરમાં ઘટાડો યતો જાય છે. આમ યવાનું કારણ એ છે કે ખાણના ઊંડાણમાં જેમ જેમ જવાનું થાય છે તેમ તેમ પ્રાપ્ત ઉત્પાદન પ્રમાણમાં ખર્ચ વધતો જાય છે. ગંગાનચુંબી ઇમારતોમાં જેમ જેમ માળ વધતા જાય છે તેમ તેમ નીચેના માળ પર પૂરતાં હવા-પ્રકાશની કૃત્રિમ સગવડો ઊભી કરવા માટે તથા ઉપલા માળ પર પહોંચવા માટે લિફ્ટની સગવડ પૂરી પાડવા માટે વધારાનો ખર્ચ કરવો પડે છે. આમ, ઘટતા સીમાવર્તી મળતરનો નિયમ મકાનોના બાંધકામ ઉદ્યોગને પણ લાગુ પડે છે. તેથી આ નિયમ માત્ર કૃષિક્ષેત્રને જ લાગુ પડે છે તેમ કહેવાય નહીં. હકીકતમાં તેનો અમલ બધી જ ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિઓમાં જોવા મળે છે. તકનિકી પ્રગતિ દ્વારા તેનો અમલ થોડાક સમય માટે અટકાવી શકાય, પરંતુ છેવટે એવો તબક્કો આવે જ છે જ્યારે ઘટતા સીમાવર્તી મળતરનો નિયમ અમલી બને છે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - B

1. 'ઉત્પાદન વિધેય' એટલે શું ?

2. કુલ, સરેરાશ અને સીમાવર્તી ઉત્પાદનની વ્યાખ્યા આપો.

3. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (i) લાંબા ગાળામાં સ્થિર નિવેશો સ્થિર રહેતા હોય છે.
- (ii) ટૂંકા ગાળામાં સામાન્ય રીતે સાધનપ્રમાણ સ્થિર હોય છે.
- (iii) ઉત્પાદનનો પ્રથમ તબક્કો ઘટતા સીમાવર્તી મળતર સાથે સંબંધ ધરાવે છે (સીમાવર્તી મળતરને અનુરૂપ હોય છે).
- (iv) જ્યારે સરેરાશ ઉત્પાદન શૂન્ય થાય છે ત્યારે કુલ ઉત્પાદન મહત્તમ બને છે.
- (v) જ્યારે સરેરાશ ઉત્પાદન મહત્તમ હોય છે ત્યારે સરેરાશ ઉત્પાદન કરતાં સીમાવર્તી ઉત્પાદન વધારે હોય છે.
- (vi) સરેરાશ મળતર કરતાં સીમાવર્તી મળતરનું બિંદુ વહેલું પ્રાપ્ત થાય છે.
- (vii) ઘટતા સીમાવર્તી મળતરનો નિયમ માત્ર કૃષિક્ષેત્રને જ લાગુ પડે છે.
- (viii) ઉત્પાદનનો બિનપ્રમાણસરનો નિયમ ઘટતા સીમાવર્તી મળતરના નિયમનું વિશિષ્ટ રૂપ છે.

4. ખાલી જગ્યા પૂરો :

ફેરફારક્ષમ નિવેશના એકમો	કુલ ઉત્પાદન	સરેરાશ ઉત્પાદન	સીમાવર્તી ઉત્પાદન
9	1.146	—	—
10	1.234	—	—
11	1.314	—	—
12	1.384	—	—
13	1.444	—	—
14	1.494	—	—

8.6 સારાંશ

ઉત્પાદન એટલે વિવિધ વપરાશ યોગ્ય વસ્તુઓ અને સેવાઓનું સર્જન નિવેશોને ચીજવસ્તુઓમાં રૂપાંતરિત કરવાની બાબત ઉત્પાદનના નિયમ/ઉત્પાદનના સિદ્ધાંત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મૂલ્યનો સિદ્ધાંત, પેદીનો કે ઉત્પાદન એકમનો સિદ્ધાંત, ઉત્પાદનનાં સાધનોની માંગનો સિદ્ધાંત તથા બૃહત્ સ્તરે ઉત્પાદનનાં સાધનોને અપાતા વળતરનો સિદ્ધાંત, આ બધા સાથે ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત પ્રસ્તુતતા ધરાવે છે. ઉત્પાદન વિધેય એ ઉત્પાદનના નિવેશોના જથ્થા અને તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ઉત્પાદનના જથ્થા વચ્ચેનો કાર્યકારી સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. $Q = (K, L)$ એ ઉત્પાદન વિધેયનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે.

નિવેશો સ્થિર તથા અસ્થિર, ફેરફારક્ષમ, હોઈ શકે છે. ટૂંકા ગાળામાં કેટલાક નિવેશો સ્થિર તથા બીજા કેટલાક અસ્થિર ગણી શકાય. લાંબા ગાળામાં બધા જ નિવેશો અસ્થિર/ફેરફારક્ષમ હોય છે. બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનનો નિયમ એ ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતના ટૂંકા ગાળાના અમલને વ્યક્ત કરે છે. આ નિયમ લાગુ પડે તે માટે સ્થિર પ્રમાણો કરતાં અસ્થિર પ્રમાણોના સંજોગોને લગતી ધારણાઓ સ્વીકારવામાં આવે છે.

ઉત્પાદનના બિનપ્રમાણસરના નિયમનું કથન : કોઈ એક અસ્થિર નિવેશના એકમો/જથ્થામાં એકસરખા પરિમાણમાં વધારો કરવામાં આવે અને જ્યારે અન્ય નિવેશોનો જથ્થો સ્થિર રાખવામાં

આવે ત્યારે કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો નોંધાશે, પરંતુ અમુક બિંદુ પછી ઉત્પાદનમાં યતો આ વધારો ઘટતા દરે નોંધાશે. શરૂઆતમાં કુલ ઉત્પાદનમાં વધતા દરે વધારો યશે અને ત્યાર પછી સ્થિર નિવેશના જથ્થા સાથે જેમ જેમ અસ્થિર નિવેશના વધુ એકમોનું જોડાણ યતું જશે તેમ તેમ કુલ ઉત્પાદનમાં યતો વધારો ઘટતા દરે પ્રાપ્ત યશે. અસ્થિર નિવેશના એકમોમાં જેમ જેમ વધારો યતો જશે, તેમ તેમ સીમાવર્તી ઊપજ/ઉત્પાદનમાં વધારો યશે, તે મહત્તમ બિંદુએ પહોંચશે અને ત્યાર પછી તે શૂન્ય યાય ત્યાં સુધી ઘટતું જશે.

ઉત્પાદનના ત્રણ તબક્કાઓ હોય છે : જે બિંદુએ સરેરાશ ઉત્પાદન મહત્તમ યાય છે તે બિંદુની ડાબી બાજુ તરફ અસ્થિર સાધન કે નિવેશના ઉપયોગને અનુરૂપ હોય તેવો પ્રથમ તબક્કો હોય છે. બીજા તબક્કામાં એવી પરિસ્થિતિ ઊભી યાય છે જેમાં અસ્થિર સાધનનું સીમાવર્તી ઉત્પાદન શૂન્ય યાય છે અને ત્રીજા તબક્કામાં અસ્થિર સાધનનું સીમાવર્તી ઉત્પાદન ઋણ બને છે. ઘટતા સીમાવર્તી મળતરનો નિયમ બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનના નિયમનું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. અસ્થિર સાધનના ઉપયોગથી જ્યાં સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદન મહત્તમ યાય છે તે બિંદુ પછી ઘટતા સીમાવર્તી ઉત્પાદનનો ઉત્તમ નિયમ અમલી બને છે. આ નિયમ બે અગત્યની ધારણાઓને અધીન છે : (1) ઉત્પાદનની તકનિકમાં કોઈ ફેરફાર યતો નથી. (2) અસ્થિર નિવેશ કે સાધનના બધા જ એકમો સમાન ગુણી હોય છે.

આ નિયમ કૃષિ, મત્સ્યઉદ્યોગ અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર જેવી વિશાળ ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિઓને લાગુ પડે છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તેની અસર ઉત્પાદનની બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં જોવા મળે છે. ઉત્પાદનની તકનિકમાં સુધારા કરી આ નિયમના અમલમાં વિલંબ કરી શકાય, છતાં છેવટે તેનો અમલ યવાનો ખરો.

8.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સરેરાશ ઉત્પાદન : કુલ ભૌતિક ઉત્પાદનને અસ્થિર નિવેશના એકમો દ્વારા ભાગવાથી પ્રાપ્ત યાય તે ઉત્પાદનનો જથ્થો.

સ્થિર નિવેશો : ઉત્પાદનમાં તાત્કાલિક વધારો યાય છતાં જે નિવેશોના જથ્થામાં ફેરફાર યતો નથી તેવા નિવેશો.

સમાનગુણી એકમ : જે નિવેશ કે સાધનના અન્ય એકમોની સરખામણીમાં કોઈ એક એકમ સમાનગુણી ધરાવતું હોય તે એકમ.

નિવેશ : વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં દાખલ યાય તે બધું જ.

મધ્યવર્તી / મધ્યસ્થ નિવેશ : અર્થતંત્રમાંના અન્ય ધરેલુ ઉત્પાદકોએ ઉત્પાદન કરેલ નિવેશ અથવા અન્ય દેશોમાંથી આયાત કરવામાં આવેલ નિવેશ.

લાંબો ગાળો : જે ગાળામાં ઉત્પાદનનાં બધાં જ સાધનો કે નિવેશો અસ્થિર કે ફેરફારક્ષમ હોય છે તે સમયનો ગાળો.

સીમાવર્તી ઉત્પાદન : અસ્થિર સાધનના એક વધારાના એકમની મદદથી કુલ ઉત્પાદનમાં યયેલ વધારો. બૃહત્ સિદ્ધાંત : જે સિદ્ધાંત દ્વાર રાષ્ટ્રીય આવક અથવા રોજગારી અથવા રાષ્ટ્રીય આવકમાંથી સાધનોને પ્રાપ્ત યતા હિસ્સા કે ભાગની સમજણ પૂરી યાડતો સિદ્ધાંત.

ઉત્પાદન : ઉપભોગ માટે યોગ્ય એવી વસ્તુઓ અને સેવાઓનું સર્જન.

ઉત્પાદન વિધેય : નિવેશોનો જથ્થો અને તેના દ્વારા પ્રાપ્ત યતો ઉત્પાદનનો જથ્થો- આ બંને વચ્ચેનો કાર્યકારી સંબંધ (કાર્યલક્ષી સંબંધ)

પ્રાથમિક નિવેશો : જમીન, શ્રમ, મૂડી તથા નિયોજકો વડે પૂરી યાડવામાં આવેલી સેવાઓમાંથી પ્રાપ્ત નિવેશો.

અર્ધ-તૈયાર ઉત્પાદન : કાચો માલ તથા તૈયાર માલ વચ્ચેના તબક્કા દરમિયાનનું ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ.

ટૂંકો ગાળો : સમયના જે ગાળામાં ઉત્પાદનના કોઈ એક અથવા વધુ નિવેશો/સાધનોનો જથ્થો સ્થિર રહેતો હોય તે ગાળો.

તકનિક અથવા ઉત્પાદન યદ્ધતિ : ઉત્પાદનનો કોઈ જથ્થો પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉત્પાદનનાં સાધનોના વિવિધ એકમો કે નિવેશોના એકત્રીકરણ કે જોડાણની યદ્ધતિ.

અસ્થિર અથવા ફેરફારક્ષમ નિવેશો : ઉત્પાદનમાં નિવેશ તરીકે દાખલ યતા સાધન-એકમો ઉત્પાદનના જથ્થાના ફેરફાર સાથે ફેરફાર યામી શકતા હોય તેવા નિવેશો.

8.8 'તમારી પ્રગતિની ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-A

4 (i) અસ્થિર (ii) અસ્થિર (iii) સ્થિર (iv) સ્થિર (v) સ્થિર (vi) સ્થિર (vii) અસ્થિર (viii) અસ્થિર/સ્થિર

5 (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) ખોટું (vi) ખોટું (vii) ખોટું (viii) ખોટું.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-B

3 (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) ખોટું (iv) સાચું (v) ખોટું (vi) સાચું (vii) ખોટું (viii) ખોટું.

4	સરેરાશ ઉત્પાદન	સીમાવર્તી ઉત્પાદન
	127.3	-
	123.4	88
	119.4	80
	115.3	70
	111.3	60
	106.7	50

8.9 સત્રાંત પ્રશ્નો

- ઉત્પાદનની વ્યાખ્યા આપો. ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત શું છે ?
- પ્રાયમિક તથા મધ્યવર્તી નિવેશો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
- જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના સંદર્ભમાં ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતની પ્રસ્તુતતા સમજાવો.
- ઉત્પાદન વિધેયનો ખ્યાલ સમજાવો.
- સ્થિર અને અસ્થિર નિવેશો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતમાં આ તફાવતનું શું મહત્ત્વ છે?
- કુલ, સરેરાશ અને સીમાવર્તી ઉત્પાદનની મદદથી ઉત્પાદનનો બિનપ્રમાણસરનો નિયમ સમજાવો.
- ઘટતા સીમાવર્તી મળતરનો નિયમ સમજાવો. તે કઈ ધારણાઓ પર રચાયેલો છે ? શું આ નિયમ માત્ર કૃષિક્ષેત્રને જ લાગુ પડે છે ?

નોંધ : આ એકમ સારી રીતે સમજવામાં આ પ્રશ્નો તમારા માટે મદદરૂપ નીવડશે. તેના જવાબો લખવાનો પ્રયાસ કરો પરંતુ તમારા જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહીં. તે માત્ર તમારા અંગત નિત્ય સ્વાધ્યાય માટે છે.

એકમ 9 ઉત્પાદન વિધેય-II

(The Production Function-II)

રૂપરેખા

- 9.0 ઉદ્દેશો
- 9.1 પ્રસ્તાવના
- 9.2 કદવિકાસના ઉત્પાદનના (મળતરના) નિયમો
  - 9.2.1 કદવિકાસના મળતરના નિયમોનું કથન
  - 9.2.2 ઉત્પાદન વિધેય અને કદવિકાસનું મળતર
- 9.3 સમઉત્પાદન રેખાઓ તથા સમખર્ચ રેખાઓ
  - 9.3.1 સમઉત્પાદન રેખાઓ
  - 9.3.2 તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર
  - 9.3.3 સમઉત્પાદન રેખાઓનાં લક્ષણો
  - 9.3.4 સમખર્ચ રેખાઓ
  - 9.3.5 ઉત્પાદનનાં સાધનોના ન્યૂનતમ અથવા લઘુતમ ખર્ચનું સંયોજન
- 9.4 સમઉત્પાદન રેખાઓ અને કદવિકાસના ઉત્પાદનના નિયમો
  - 9.4.1 સપ્રમાણ ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ
  - 9.4.2 વધતા ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ
  - 9.4.3 ઘટતા ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ
- 9.5 કદવિકાસના લાભ અને ગેરલાભ
  - 9.5.1 કદવિકાસના લાભ અથવા કરકસરો
  - 9.5.2 કદવિકાસના ગેરલાભ
- 9.6 સારાંશ
- 9.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 9.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 9.9 સત્રાંત પ્રશ્નો

9.0 ઉદ્દેશો

આ ઘટકના અધ્યયન પછી, તમારી પાસેથી નીચેની અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવે છે -

- કદવિકાસના ઉત્પાદન કે મળતરના નિયમો સમજાવવાની પાત્રતા/આવડત.
- ઉત્પાદન વિધેય શું છે તેનું વિવરણ કરી શકો.
- સમઉત્પાદન રેખાઓ તથા સમખર્ચ રેખાઓનું વિવરણ કરી શકો.
- સમઉત્પાદન રેખાનાં લક્ષણો વર્ણવી શકો.
- ઉત્પાદનનાં સાધનોનું ન્યૂનતમ અથવા લઘુતમ ખર્ચસંયોજન નિર્દિષ્ટ કરી શકો.
- કદવિકાસના લાભ તથા કદવિકાસના ગેરલાભ વચ્ચેના તફાવતનું સ્વરૂપ સમજાવી શકો.
- સમઉત્પાદન રેખાઓ અને કદવિકાસના મળતર વચ્ચેના સંબંધોની રૂપરેખા આપી શકો.

9.1 પ્રસ્તાવના

ઉત્પાદનનાં સાધનોના પ્રમાણમાં ફેરફાર થવાથી કુલ ઉત્પાદન પર થતી અસરો વિષે અગાઉના ઘટકો દ્વારા તમે જાણકારી મેળવી છે. કોઈ એક અથવા વધુ સાધનોનો જથ્થો સ્થિર રાખી અન્ય સાધનોના જથ્થામાં ફેરફાર કરવાથી સાધન પ્રમાણમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે. આ ઘટકમાં તમે કદવિકાસના મળતરના નિયમોના એવા સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરશો જેમાં ઉત્પાદનનાં બંધાં જ સાધનોમાં અમુક પ્રમાણમાં (સપ્રમાણ) વધારો કરવામાં આવે છે. કદવિકાસ મળતરના નિયમોનો ખ્યાલ તમને ઉત્પાદન વિધેય, સંખ્યાકર્ષક દાખલાઓ તથા સમઉત્પાદન રેખાઓની મદદથી આપવામાં આવશે. કોઈ ઉત્પાદન પેઠી તેની ઉત્પાદન વ્યવસ્થામાં ન્યૂનતમ/લઘુતમ ખર્ચનું સંયોજન કેવી રીતે નક્કી કરે છે તેની પણ આપણે ચર્ચા કરીશું. કદવિકાસની કરકસરો અથવા લાભ દ્વારા વધતા મળતરની સ્થિતિ સમજાવવામાં આવશે. કદવિકાસના ગેરલાભોનો ખ્યાલ પણ રજૂ કરવામાં આવશે.

9.2 કદવિકાસના ઉત્પાદનના (મળતરના) નિયમો

લાંબા ગાળાને લગતો ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત, જ્યારે બધા જ નિવેશોનું પ્રમાણ ફેરફારક્ષમ હોય તે સંજોગોમાં રોકાણ ઉત્પાદન સંબંધો સાથે લાગેવળગે છે. લાંબા ગાળાનો ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત, કોઈ એક વિશિષ્ટ ઉત્પાદન વિધેયમાં બધા જ નિવેશો કે સાધનોમાં એકસાથે વધારો કરવામાં આવે તેવા સંજોગોમાં ઉત્પાદનમાં યતા ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, લાંબા ગાળાના ઉત્પાદનને લગતા સિદ્ધાંતમાં કદવિકાસના ફેરફારથી ઉત્પાદન પર કેવી અસર થાય છે (ઉત્પાદનમાં કેવો ફેરફાર થાય છે) તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. કદમાં વધારો બધા જ નિવેશો કે સાધનોમાં એકસરખા પ્રમાણમાં દાખલ કરવામાં આવેલ વધારો સુચવે છે. કદવિકાસમાં ત્યારે જ વધારો થયેલો ગણાય જ્યારે બધાં જ સાધનો કે નિવેશોમાં એવી રીતે વધારો કરવામાં આવે કે જેથી સાધનપ્રમાણ સ્થિર રહે. લાંબા ગાળાનો ઉત્પાદનનો સિદ્ધાંત, જે કદવિકાસના મળતરના નિયમોનું બીજું નામ છે, કદવિકાસમાં યતા ફેરફારને પરિણામે ઉત્પાદનના કદમાં યતા ફેરફારોનું અધ્યયન કરે છે. સંક્ષેપમાં કહેવું હોય તો, કદવિકાસના મળતરના નિયમો એવી પરિસ્થિતિની સમજણ પૂરી પાડે છે જેમાં બધા જ નિવેશોમાં એકસાથે અને સપ્રમાણ વધારો કરવામાં આવે તો તેને લીધે જુદા જુદા સ્તરના કુલ ઉત્પાદન પર કેવી અસર ઊપજે છે.

9.2.1 કદવિકાસના મળતરના નિયમોનું કથન

ઉત્પાદન કરતી પેઢી જ્યારે તેમાં રોકાયેલા નિવેશોમાં એકસાથે અને સપ્રમાણ વધારો કરે છે ત્યારે તકનિકી દૃષ્ટિએ ત્રણ શક્યતાઓ ઊભી થાય છે, જેવી કે કુલ ઉત્પાદનમાં સપ્રમાણ વધારો થાય, ઉત્પાદનમાં સપ્રમાણ કરતાં વિશેષ વધારો થાય, અથવા ઉત્પાદનમાં સપ્રમાણ કરતાં ઓછો વધારો નોંધાય. આ રીતે કદવિકાસના મળતરના ત્રણ નિયમો રજૂ કરી શકાય :

1. સપ્રમાણ ઉત્પાદનની સ્થિતિ : જ્યારે ઉત્પાદન પેઢી તેમાં રોકાયેલા ઉત્પાદનના બધા જ નિવેશો કે સાધનોમાં અમુક જથ્થામાં કે પ્રમાણમાં વધારો કરે (ધારો કે વધારો X % છે) અને તેને લીધે તે પેઢીના કુલ ઉત્પાદનમાં પણ તેટલા જ જથ્થામાં કે પ્રમાણમાં વધારો થાય (એટલે કે X %) તો તેવા સંજોગો સપ્રમાણ ઉત્પાદનની સ્થિતિનો સંકેત આપે છે. દા.ત. ધારો કે બધા જ નિવેશોનો જથ્થો બમણો કરવામાં આવે અને જો તેને લીધે કુલ ઉત્પાદનના જથ્થામાં પણ બમણો વધારો નીપજે તો સપ્રમાણ ઉત્પાદનની સ્થિતિ ઉપસ્થિત હોય તો જ તે શક્ય બની શકશે. ટૂંકમાં, કુલ ઉત્પાદનમાં નીપજેલ વધારો નિવેશોમાં થયેલ વધારાના પ્રમાણ જેટલો જ હોય તો સપ્રમાણ ઉત્પાદનની સ્થિતિ છે એમ કહેવાય.

2. વધતા ઉત્પાદનની સ્થિતિ : કોઈ ઉત્પાદન એકમ કે પેઢીમાં રોકાયેલ નિવેશોના જથ્થામાં X % જેટલો વધારો કરવામાં આવે અને તેને પરિણામે જો તે પેઢીના કુલ ઉત્પાદનમાં X % કરતાં પણ વધુ વધારો નોંધાય તો વધતા ઉત્પાદનની સ્થિતિ મોજૂદ છે તેમ કહેવાય. દા.ત. કોઈ પેઢીમાં રોકાયેલ નિવેશોનો જથ્થો બમણો કરવામાં આવે અને તેને પરિણામે ઉત્પાદનમાં થયેલ વધારો જો બમણા કરતાં પણ વધારે નોંધાય તો વધતા ઉત્પાદનની સ્થિતિની મોજૂદગીમાં જ તે શક્ય બની શકશે. ટૂંકમાં, કુલ ઉત્પાદનના કદમાં પ્રાપ્ત થયેલ વધારો નિવેશોના જથ્થામાં કરવામાં આવેલા વધારાના પ્રમાણ કરતાં વધારે હોય તો કદના સંદર્ભમાં વધતા ઉત્પાદનની સ્થિતિની હાજરી સાબિત થાય છે.

3. ઘટતા ઉત્પાદનની સ્થિતિ : કોઈ ઉત્પાદન એકમ તેમાં રોકાયેલા નિવેશોના જથ્થામાં ધારો કે X% જેટલો વધારો કરે અને તેને લીધે તેના કુલ ઉત્પાદનમાં X% કરતાં ઓછો વધારો થાય તો તે એકમ ઘટતા ઉત્પાદનની સ્થિતિ લોગવે છે એમ કહેવાય. દા.ત. કોઈ પેઢી પોતાના નિવેશોનો જથ્થો બમણો કરે અને તેના પરિણામે ઉત્પાદનમાં નોંધાયેલ વધારો બમણા કરતાં ઓછો હોય તો ઘટતા ઉત્પાદનની સ્થિતિમાં જ તે સંલવી શકે. ટૂંકમાં, ઉત્પાદનમાં થયેલો વધારો નિવેશોના જથ્થામાં થયેલ વધારા કરતાં ઓછો હોય તો તે પેઢીમાં ઘટતા ઉત્પાદનની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એમ કહેવાય.

9.2.2 ઉત્પાદન વિધેય અને કદવિકાસનું મળતર

એકમ 8માં રજૂ કરવામાં આવેલ ઉત્પાદન વિધેય મારક્ત વિકાસના મળતરના નિયમો વધુ સંક્ષિપ્ત રીતે સમજાવી શકાય તેમ છે. જે અસ્થિર નિવેશો/સાધનો જેવાં કે મૂડી (K) અને શ્રમ (L) તથા એક વસ્તુ 'X'નું ઉત્પાદન મોડેલ સ્વીકારીએ તો ઉત્પાદન વિધેય નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય :

$$Q_x = f(K, L)$$

ઉપરના વિધેયમાં Q_x 'X' વસ્તુનો જથ્થો, K મૂડી અને L શ્રમના રૂપમાં રોકાયેલા નિવેશો દર્શાવે છે. હવે

ધારો કે K અને L આ બંને નિવેશોના જથ્થામાં p દ્વારા વ્યક્ત થતો સપ્રમાણ વધારો કરવામાં આવે. આ સંજોગોમાં શક્ય છે કે બધા જ નિવેશોમાં p જેટલા પ્રમાણમાં સરખો વધારો કરવામાં આવ્યો હોય તોપણ તેને લીધે કુલ ઉત્પાદનમાં p જેટલા પ્રમાણમાં વધારો ન પણ થયો હોય. ધારો કે કુલ ઉત્પાદનમાં થયેલ વધારો h સંજ્ઞાથી વ્યક્ત કરવામાં આવે તો ઉત્પાદન વિધેય નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$h Qx = f(pK, pL)$$

આ વિધેયમાં K અને L નિવેશોમાં p ગણો વધારો થવાથી કુલ ઉત્પાદનમાં hQx જેટલો વધારો થયો એમ કહેવાય જે h ગણો હોવાથી તે hQx સંજ્ઞા દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યો છે. h સંજ્ઞા દ્વારા વ્યક્ત થયેલ ઉત્પાદન વધારો p જેટલો હોઈ શકે, p કરતાં વધારે પણ હોઈ શકે અથવા p કરતાં ઓછો પણ હોઈ શકે. આ રીતે કદવિકાસના મળતરના ત્રણ નિયમો રજૂ થાય છે :

- જો $h = p$ હોય તો તે સ્થિર ઉત્પાદનની સ્થિતિ દર્શાવશે.
- જો $h > p$ હોય તો તે વધતા ઉત્પાદનની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરશે.
- જો $h < p$ હોય તો તે ઘટતા ઉત્પાદનની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરશે.

કદવિકાસના મળતરના નિયમો સમજાવવા માટે આપણે એક સાંખ્યિક દાખલો લઈએ. ધારો કે કોઈ ઉત્પાદન એકમ/પેટી 5 શ્રમિકો અને એક યંત્ર દ્વારા કોઈ વસ્તુનું 100 એકમો જેટલું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરે છે. લાંબા ગાળાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો શ્રમ અને યંત્ર-આ બંને અસ્થિર નિવેશો છે તેમ સ્વીકારવું પડે. હવે ધારો કે તે ઉત્પાદન એકમ શ્રમના 10 એકમો અને યંત્રના બે એકમોનું રોકાણ કરે (એટલે કે બંને નિવેશોનો જથ્થો બમણો કરવામાં આવે) અને તે દ્વારા વસ્તુના 200 એકમોનું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરે તો તે એકમમાં સ્થિર ઉત્પાદનની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એમ કહેવાય, કારણ કે શ્રમ અને મૂડી જેવા નિવેશોમાં 100% વધારો કરવાથી ઉત્પાદનમાં 100% જેટલો વધારો પ્રાપ્ત થયો છે.

વધુમાં, ધારો કે શ્રમના 10 એકમો તથા યંત્રના બે એકમો દ્વારા (એટલે કે બંને નિવેશોમાં બમણો વધારો કરવામાં આવે) કુલ ઉત્પાદન 300 એકમો જેટલું થાય, એટલે કે બંને નિવેશોમાં 100% વધારો કરવાથી કુલ ઉત્પાદન 200% જેટલું વધે તો તે ઉત્પાદન એકમ/પેટીમાં વધતા ઉત્પાદનની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એમ કહેવાય.

તેવી જ રીતે, ધારો કે શ્રમના 10 એકમો તથા યંત્રના બે એકમો વડે કુલ ઉત્પાદન 150 એકમો જેટલું થાય, એટલે કે શ્રમ તથા મૂડી જેવા નિવેશોમાં 100% વધારો કરવાથી કુલ ઉત્પાદનમાં 50% વધારો થતો હોય તો તે પેટી ઘટતા ઉત્પાદનની સ્થિતિ ભોગવે છે તે સ્પષ્ટ છે.

9.3 સમઉત્પાદન રેખાઓ તથા સમખર્ચ રેખાઓ

ઉત્પાદન વિધેયની રજૂઆત ગુદી ગુદી રીતે કરી શકાય છે. દા.ત. તે કોષ્ટકોની મદદથી, ગાણિતિક સમીકરણો દ્વારા, કુલ, સરેરાશ તથા સીમાવર્તી ઉત્પાદનની રેખાઓ દ્વારા વર્ગેરે. જ્યારે ઉત્પાદનનાં બે સાધનો કે નિવેશો સ્પષ્ટપણે દર્શાવવાનાં હોય ત્યારે ઉત્પાદન વિધેય સમઉત્પાદન રેખાઓ દ્વારા દર્શાવી શકાય અથવા રજૂ કરી શકાય. ઉત્પાદન એકમમાં સાધનો કે નિવેશોનું ઇષ્ટતમ સંયોજન પ્રાપ્ત કરવું એ પણ ઉત્પાદનના સિદ્ધાંતનું તેટલું જ મહત્ત્વનું પાસું છે.

9.3.1 સમઉત્પાદન રેખાઓ

સમઉત્પાદન રેખા એ એવી રેખા હોય છે જેના પરનાં બધાં જ બિંદુઓ બે/સાધનો/નિવેશો(જેવાં કે શ્રમ અને મૂડી)નાં વિવિધ સંયોજનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા એકસરખા ઉત્પાદનનો નિર્દેશ કરે છે. નીચેના કોષ્ટક 9.1 દ્વારા, કોઈ વસ્તુના 100 એકમો જેટલું ઉત્પાદન કરતી પેટીને લગતી કાલ્પનિક સમઉત્પાદન રેખાની અનુસૂચિ દર્શાવવામાં આવી છે :

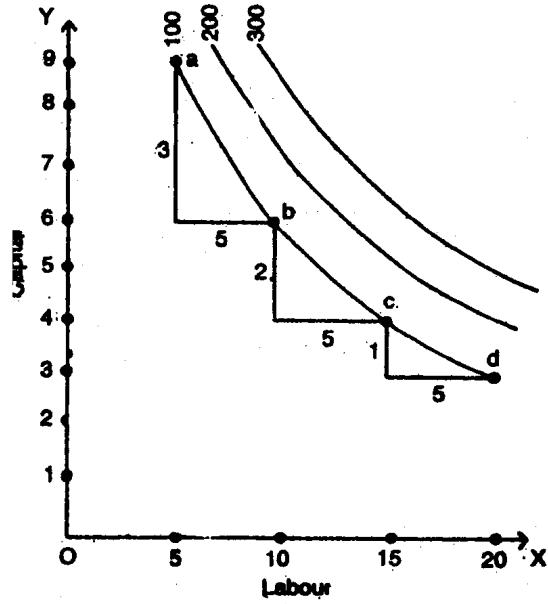
કોષ્ટક 9.1 : સમઉત્પાદન રેખાની કોષ્ટક દ્વારા રજૂઆત

સાધન સંયોજન	શ્રમના એકમો	મૂડીના એકમો	કુલ ઉત્પાદન(એકમોમાં)
a	5		100
b	10	0	100
c	15	4	100
d	20	3	100

કોષ્ટક 9.1 દ્વારા આપેલ વિગતો આકૃતિ 9.1માં દર્શાવવામાં આવી છે, જેમાં 'X' ધરી પર શ્રમનો એકમો તથા 'Y' ધરી પર મૂડીના એકમો માપવામાં આવ્યા છે. આકૃતિ પરનું 'a' બિંદુ શ્રમના 5 એકમો તથા મૂડીના 9 એકમોનું સંયોજન દર્શાવે છે જેના દ્વારા વસ્તુના 100 એકમોનું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ 'b' બિંદુ શ્રમના 10 એકમો તથા મૂડીના 6 એકમોનું સંયોજન દર્શાવે છે અને તે દ્વારા પણ ઉત્પાદનના 100 એકમો પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે કોષ્ટકમાંનાં બિંદુ 'c' તથા બિંદુ 'd' સંયોજનો આકૃતિમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. બે આ ચારે બિંદુઓ a, b, c, d એકબીજા સાથે જોડવામાં આવે તો જે રેખા વક્ર પ્રાપ્ત થશે તેને સમઉત્પાદન રેખા કહેવામાં આવે છે.

ઉત્પાદનના જુદા જુદા જથ્થાઓ કે સંખ્યાઓ દર્શાવતી લિનન લિનન સમઉત્પાદન રેખાઓ જ્યારે કોઈ એક આલેખ પર દોરવામાં આવે છે ત્યારે તેને સમઉત્પાદન રેખાનો નકશો કહેવામાં આવે છે. આકૃતિ 9.1માં 100, 200 તથા 300 એકમો જેટલું ઉત્પાદન દર્શાવતા ત્રણ જુદા જુદા સમઉત્પાદકો વક્રો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે શ્રમ તથા મૂડીના તદ્દન લિનન લિનન સંયોજન દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ઉત્પાદનના જુદા જુદા જથ્થાઓ દર્શાવે છે.

આકૃતિ 9.1 : સમઉત્પાદન રેખાઓ

9.3.2 તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર

સમઉત્પાદન વક્રરેખા પરનાં બિંદુઓ પરની ચાલ કે ગતિ ઉત્પાદનના એક સાધન કે નિવેશની અવેજીમાં બીજાની પસંદગી દર્શાવે છે. દા.ત. 'a' બિંદુ પરથી 'b' બિંદુ પર ખસવાનો અર્થ એ થાય કે મૂડીના 3 એકમોની અવેજીમાં શ્રમના 5 એકમો રોકવામાં આવ્યા છે અથવા બીજી રીતે એમ કહેવાય કે મૂડીના 3 એકમો શ્રમના 5 એકમો જેટલું ઉત્પાદન કરી શકે છે. બે સાધનો વચ્ચેના અવેજીકરણના દરને તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય પરિભાષામાં કહીએ તો મૂડીની અવેજીમાં શ્રમના એકમોના તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર એટલે ઉત્પાદનનું કદ યથાવત્ રાખીને શ્રમના એક એકમ દ્વારા મૂડીના કેટલા એકમો બદલી શકાય અથવા પ્રતિસ્થાપિત કરી શકાય તે દર્શાવતો દર.

સાધોસાધ એની નોંધ લેવી પણ જરૂરી છે કે સમઉત્પાદન રેખા પરના 'a' બિંદુ પરથી 'b' બિંદુ પર પ્રયાણ કરવાની ક્રિયા દરમિયાન મૂડીના બદલામાં શ્રમના એકમો લેતી વેળાએ તકનિકી અવેજીનો સીમાવર્તી દર ક્રમશઃ સતત ઘટતો જાય છે. દા.ત. 'a' થી 'b' તરફના પ્રયાણ દરમિયાન બેઈ શકાય છે કે મૂડીના 3 એકમોની અવેજીમાં શ્રમના 5 એકમો લેવાય છે, 'b' થી 'c' તરફના પ્રયાણ દરમિયાન મૂડીના 2 એકમોની અવેજીમાં શ્રમના 5 એકમો લેવાય છે અને અંતે 'c' બિંદુ પરથી 'd' બિંદુ તરફના પ્રયાણ દરમિયાન મૂડીના એક એકમની અવેજીમાં શ્રમના 5 એકમો સ્વીકારવામાં/લેવામાં આવે છે/રોકવામાં આવે છે. સમઉત્પાદન રેખા પર આપણે જ્યારે ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ ખસીએ ત્યારે તકનિકી અવેજીનો સીમાવર્તી દર જે દરે ઘટે છે તે ઉત્પાદનના બે સાધનો વચ્ચેના પરસ્પર અવેજીકરણની માત્રાનો નિર્દેશ કરે છે. તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર ઘટવાનો દર જેમ ઓછો તેમ બે સાધનો વચ્ચેની અવેજીકરણની માત્રા વધારે.

છેડાની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો, બે સાધનો વચ્ચેના અવેજીકરણનો દર બે સ્થિર રહે તો બંને સાધનો પૂર્ણપણે એકબીજાનાં અવેજી છે એમ સાબિત થાય અને તે સંજોગોમાં સમઉત્પાદન રેખા ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ઢળતી સીધી રેખા હશે. પરંતુ વાસ્તવિક સંજોગોમાં, જેમ જેમ મૂડીની અવેજીમાં શ્રમના એકમો રોકવાની પ્રક્રિયા આગળ વધતી જાય છે તેમ તેમ તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર ઘટતો જાય છે અને તેથી જ આકૃતિ 9.1માં દર્શાવ્યું છે તે મુજબ સમઉત્પાદન રેખા તેના ઉદ્ભવ બિંદુને બહિર્ગોળ હોય છે.

શ્રમનો મૂડી સાથેનો તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર શ્રમનું સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદન (જે અગાઉ તમારી સમક્ષ એકમ 8માં રજૂ કરવામાં આવેલ છે) અને મૂડીનું સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદન-આ બંને વચ્ચેના ગુણોત્તર દ્વારા પણ વ્યક્ત કરી શકાય છે. આ પરિણામ નીચે મુજબ તારવી શકાય: મૂડીમાં $\times$ ઘટાડો મૂડીનું સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદન = શ્રમમાં $\times$ વધારો શ્રમનું સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદન અથવા $\Delta K \cdot MPK = \Delta L \cdot MPL$ અથવા

$\frac{\Delta K}{\Delta L} = \frac{MPL}{MPK}$ પરંતુ શ્રમનો મૂડી સાથેનો તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર $\frac{MRTS}{LK}$ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે.

$$\text{તેથી } \frac{MRTS}{LK} = \frac{MPL}{MPK}$$

સાદી ભાષામાં કહીએ તો, ઉપર દર્શાવેલ સંબંધ સૂચવે છે કે આપણે સમઉત્પાદન રેખા પરના બિંદુ 'a' પરથી જેમ જેમ બિંદુ 't' તરફ પ્રયાણ કરીએ છીએ તેમ તેમ શ્રમના એકમોમાં વધારો થાય છે અને શ્રમના સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે તથા કુલ ઉત્પાદનમાં જે લાભ થાય છે તે શ્રમના એકમોમાં થયેલ ફેરફારનું તથા શ્રમના સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદનમાં થયેલ ફેરફારનું પરિણામ છે. ઉપરાંત, જેમ જેમ શ્રમના એકમોમાં વધારો થાય છે તેમ તેમ મૂડીના એકમોમાં ઘટાડો નોંધાય છે, પરંતુ મૂડીનું સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદન વધે છે અને કુલ ઉત્પાદનમાં જે લાભ થાય છે તે મૂડીના એકમોમાં થયેલ ફેરફારનું તથા મૂડીના સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદનમાં થયેલ ફેરફારનું પરિણામ છે. કોઈ એક સમઉત્પાદન રેખા પરનાં બંધાં જ બિંદુઓ તેના મૂળ લક્ષણ મુજબ એકસરખું ઉત્પાદન દર્શાવે છે, તેથી આપણે કુલ ઉત્પાદનમાં થયેલ વધારો અને કુલ ઉત્પાદનમાં થયેલ ઘટાડો સરખા કરીએ અને એ રીતે ઉપર દર્શાવ્યા મુજબનું પરિણામ

$$\frac{MRTS}{LK} = \frac{MPL}{MPK}$$
 પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તકનિકી અવેજીકરણનો ઘટતા સીમાવર્તી દરનો સિદ્ધાંત

શ્રમ તથા મૂડીની સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદકતા વચ્ચેના સંબંધોની દિશામાં ઘટતા સીમાવર્તી મળતરના નિયમનો વિસ્તાર જ ગણાય. સાથોસાથ કુલ ઉત્પાદનનું સ્તર યથાવત્ રાખવા માટે શ્રમના દરેક વધારાના એકમની અવેજીમાં મૂડીના ઓછા ને ઓછા એકમોની કેમ જરૂર પડે છે તેનો પણ આપણને ખ્યાલ આવે છે.

9.3.3 સમઉત્પાદન રેખાનાં લક્ષણો

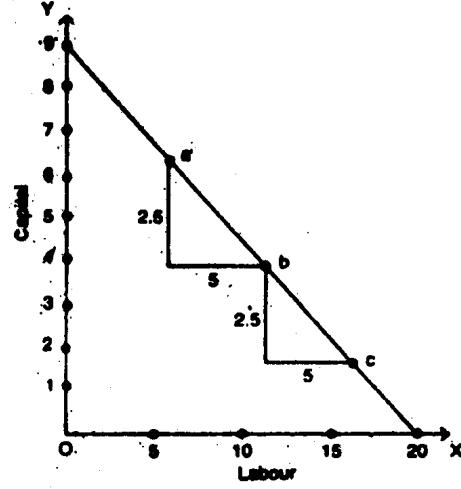
એકમ 5 દ્વારા સમતૃપ્તિની વકરેખા/તટસ્થ રેખાના ખ્યાલથી તમને પરિચિત કરાવવામાં આવ્યા છે જ. સમતૃપ્તિની વકરેખાનાં જે લક્ષણો છે તે જ સમઉત્પાદન રેખાનાં લક્ષણો છે. સમઉત્પાદન રેખાનાં મહત્વનાં લક્ષણો નીચે મુજબનાં છે :

1. સમઉત્પાદન રેખા ડાબી બાજુથી જમણી તરફ નીચે ઢળતી રેખા હોય છે અથવા તે ઋણ ઢાળ ધરાવે છે. આ એટલા માટે હોય છે કે કુલ ઉત્પાદનની સપાટી યથાવત્ રાખવા માટે જ્યારે કોઈ એક નિવેશ કે સાધનના જથ્થામાં વધારો કરવામાં આવે છે ત્યારે બીજા નિવેશ કે સાધનના જથ્થામાં અનિવાર્ય રીતે ઘટાડો કરવો જ પડે છે.
2. બે સમઉત્પાદન રેખાઓ ક્યારે પણ એકબીજાને છેદી શકતી નથી. જો તે એકબીજાને છેદે તો તેનો અર્થ એમ થશે કે છેદબિંદુ પરનું બે સાધનોનું સંયોજન બે અલગ અલગ ઉત્પાદન સપાટીનો નિર્દેશ કરશે. આ પરિસ્થિતિ વિવેક વિનાની કે વિવેકથી પર ગણાય. ઉત્પાદનની તકનિક યથાવત્ હોય તે સંજોગોમાં કોઈ બે નિવેશોનું એક જ સંયોજન ઉત્પાદનની બિન્ન બિન્ન સપાટી કેવી રીતે આપી શકશે ?
3. સમઉત્પાદન રેખા તેના મૂળ તરફ બહિર્ગોળ હોય છે. તકનિકી અવેજીકરણના ઘટતા દરને લીધે સમઉત્પાદન રેખા બહિર્ગોળ આકારની હોય છે. આ બાબત ઘટતા સીમાવર્તી મળતરના નિયમનો અમલ પણ સૂચવે છે. તકનિકી અવેજીકરણનો ઘટતો સીમાવર્તી દર અમલમાં હોય છે

કારણ કે કોઈ પણ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં રોકવામાં આવતા ઉત્પાદનના વિવિધ નિવેશો પરસ્પર એકબીજાનાં અપૂર્ણાં અવેશી હોય છે. સામાન્ય રીતે સમઉત્પાદન રેખા તેના ઉદ્ભવ બિંદુ તરફ બહિર્ગોળ હોય છે.

જ્યારે ઉત્પાદનનાં બે સાધનો એકબીજાનાં સંપૂર્ણાં અવેશી હોય છે ત્યારે સમઉત્પાદન રેખાનો ઢાળ નીચેની આકૃતિ 9.2 મુજબ હોય છે :

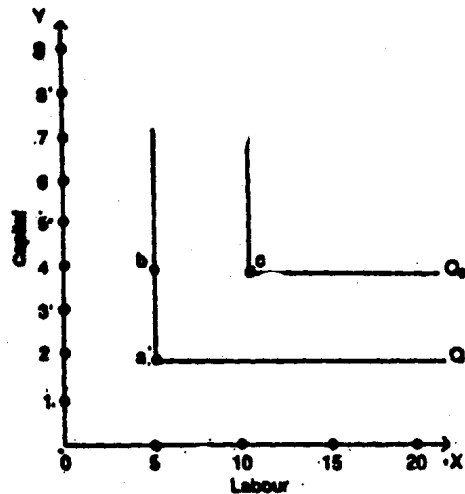
આકૃતિ 9.2 : પૂર્ણ અવેશી સાધનોના કિસ્સામાં સમઉત્પાદન રેખાઓ

જ્યારે ઉત્પાદનનાં કોઈ બે સાધનો કે નિવેશો એકબીજાનાં સંપૂર્ણાં અવેશી હોય છે ત્યારે તે એકબીજાના બદલામાં સરખી અને સારી રીતે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. તેથી એકબીજાનાં સંપૂર્ણાં અવેશી હોય તેવાં સાધનો કે નિવેશો વચ્ચેનો તકનિકી અવેશીકરણનો સીમાવર્તી દર સ્થિર રહે છે. આવા કિસ્સામાં સમઉત્પાદન રેખાનો આકાર સીધી રેખા જેવો હોય છે. આકૃતિ 9.2 જેવાથી સ્પષ્ટ થશે કે સમઉત્પાદન રેખા પરના બિંદુ 'a' પરથી બિંદુ 'b' તરફ તથા બિંદુ 'b' પરથી બિંદુ 'c' તરફ પ્રયાસ કરતા જઈએ તેમ તેમ શ્રમના વધારાના 5 એકમો રોકવા માટે મૂડીના 2.5 જેટલા એકમોમાં ઘટાડો કરવો પડે છે.

એકબીજાનાં સંપૂર્ણાં પૂરક હોય તેવાં સાધનો/નિવેશોના કિસ્સામાં પણ સમઉત્પાદન રેખાના આકારની બાબતમાં અપવાદ સર્જાય છે. નીચેની આકૃતિ 9.3માં આ બાબત દર્શાવવામાં આવી છે. સમઉત્પાદન રેખા કાટખૂણિયા આકારની બતાવવામાં આવી છે. સ્થિર પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવા માટે સંયુક્ત રીતે રોકવામાં આવતાં સાધનો/નિવેશો એકબીજાનાં સંપૂર્ણાં પૂરક હોય છે. આ રીતે, Q જેટલું ઉત્પાદન કરવા માટે શ્રમના 5 અને મૂડીના 2 એકમો રોકવા પડે છે. (શ્રમના 5 તથા મૂડીના 2 એકમો દ્વારા વસ્તુનું Q જેટલું ઉત્પાદન હાંસલ કરી શકાય છે.) ઉત્પાદનના કોઈ એક સાધન દા.ત. મૂડીના એકમોમાં વધારો કરવામાં આવે પરંતુ શ્રમના એકમોમાં પ્રમાણસર વધારો ન થાય તો વધારાનું ઉત્પાદન હાંસલ કરી શકાય જ નહીં.

આકૃતિ 9.3 : એકબીજાના સંપૂર્ણાં પ્રેરક સાધનોના કિસ્સામાં સમઉત્પાદન રેખાઓ

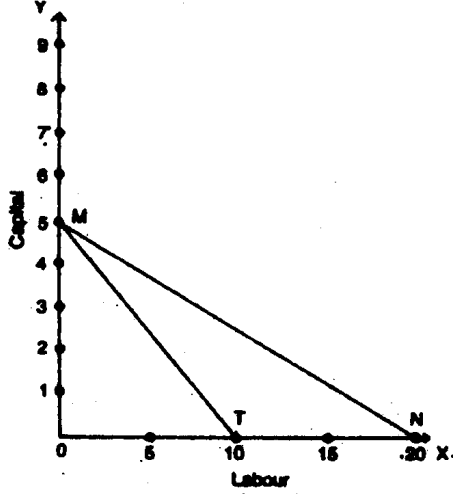
આકૃતિ બતાવે છે કે બિંદુ 'a' પર શ્રમના 5 એકમો અને મૂડીના 2 એકમો Q₁ જેટલા ઉત્પાદનમાં

પરિણામે છે. બિંદુ 'b' બતાવે છે તે મુજબ મૂડીનો જથ્થો 4 યાચ તોપણ ઉત્પાદન Q_1 જેટલું જ રહેશે, કારણકે Q_2 જેટલું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો શ્રમના 10 એકમો રોકવા પડશે, જે બિંદુ 'c' દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે.

9.3.4 સમખર્ચ રેખાઓ

ઉત્પાદનનાં બે સાધનો જે ઉત્પાદન કરે છે તે સમઉત્પાદન રેખા દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે, જ્યારે ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમતો સમખર્ચ રેખા દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. ઉત્પાદનનો કોઈ જથ્થો પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ પેટી કે ઉત્પાદન એકમ સાધનોનું કયું સંયોજન પસંદ કરશે તે જાણવા માટે (નિર્ધારિત કરવા માટે) સમખર્ચ રેખા વિષેની જાણકારી અગત્યની છે.

આકૃતિ 9.4 : સમખર્ચ રેખા

આપેલ નાણાકીય સાધનો વડે અથવા ખર્ચની આપેલ મર્યાદામાં રહીને કોઈ પેટી ઉત્પાદનમાં બે સાધનો/નિવેશોનું જુદાં જુદાં સાધનોમાંથી કયું સંયોજન પ્રાપ્ત કરી શકશે (અથવા ખરીદી શકશે) તે સમખર્ચ રેખા દર્શાવે છે. આકૃતિ 9.4માં આવી રેખા દોરવામાં આવી છે.

સમખર્ચ રેખા દોરવાની રીત સહેલી છે. આપણે અનુમાન કરીએ કે પેટીને શ્રમ અને મૂડીની કિંમતો- (કે તેમના વળતરના દરો)ની જાણકારી છે. ધારો કે તે પેટી રૂ.100 જેટલાં નાણાં સાધનો ખરીદવા ખર્ચી શકે છે. ધારો કે શ્રમિકો દીઠ વેતન દર રૂ.5 છે. તેથી જો બધાં જ નાણાં શ્રમના એકમો ખરીદવા માટે ખર્ચાય તો તે પેટી શ્રમના 20 એકમો ($100/5=20$) ખરીદી શકશે. તેથી 'X' ધરી પર શ્રમના 20 એકમો દર્શાવો. તેવી જ રીતે, જો મૂડીની કિંમત એકમ દીઠ રૂ.20 હોય અને જો તે પેટી બધાં જ નાણાં મૂડીના એકમો ખરીદવા માટે ફાળવે તો પેટી મૂડીના 5 એકમો ($100/20=5$) ખરીદી શકશે. ધરી 'Y' પર મૂડીના 5 એકમો દર્શાવો. હવે જો 'Y' અને 'X' ધરી પરના અનુક્રમે મૂડીના 5 અને શ્રમના 20 એકમો દર્શાવતાં બિંદુઓ એકબીજા સાથે જોડવામાં આવે તો જે સીધી રેખા દોરારો તેને સમખર્ચ રેખા કહેવાય. હવે જો પેટીનાં નાણાકીય સાધનોમાં ઘટાડો થાય તો સમખર્ચ રેખા MNને સમાંતર નીચે તરફ ખસશે અને તેનાથી ઊલટું, પેટીનાં નાણાકીય સાધનો વધે તો સમખર્ચ રેખા MNને સમાંતર ઉપર તરફ ખસશે. આમ, સમખર્ચ રેખા બે પરિબલોને આધીન હોય છે : (1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમતો (2) પેટી સાધનો ખરીદવા માટે કેટલાં કુલ નાણાંની ફાળવણી કરશે તેની રકમ. સમખર્ચ રેખાનો ઢાળ-

$\frac{OM}{ON}$ શ્રમ અને મૂડી વચ્ચેનો ગુણોત્તર દર્શાવે છે અથવા

$$\frac{OM}{ON} = \frac{\text{શ્રમની કિંમત}}{\text{મૂડીની કિંમત}}$$

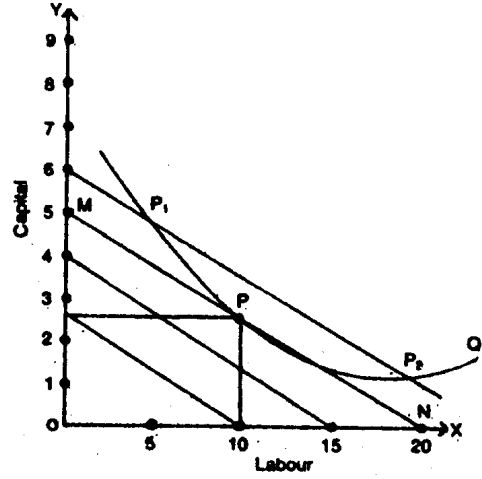
નાણાકીય ફાળવણી યથાવત્ રહે અને સાધન કિંમતોમાં વધઘટ થાય તો સમખર્ચ રેખામાં ફેરફાર થશે. દા.ત. જો નાણાકીય ફાળવણી રૂ.100 રહે, મૂડીની કિંમત યથાવત્ રહે પરંતુ શ્રમની કિંમત એકમ દીઠ રૂ. 10ને બદલે રૂ. 20 થાય તો નવા સંજોગોમાં પેટી શ્રમના 5 એકમો જ ખરીદી શકશે ($100/20 = 5$) અને તેથી નવી સમખર્ચ રેખા MT થશે અથવા બંને સાધનો વચ્ચેનો ગુણોત્તર મૂળ

$$\frac{OM}{ON} \text{ થી વધીને } \frac{OM}{OT} \text{ થશે.}$$

9.3.5 ઉત્પાદનનાં સાધનોના ન્યૂનતમ અથવા લઘુતમ ખર્ચનું સંયોજન

ઉત્પાદનના તકનિકી સંજોગો વ્યક્ત કરતો સમઉત્પાદન રેખાઓનો નકશો તથા કુલ ઉત્પાદનની વિવિધ સપાટીઓ દર્શાવતો સમખર્ચ રેખાઓનો નકશો (શ્રમ તથા મૂડીની આપેલ કિંમત) આપવામાં આવ્યો હોય તો તેને આધારે નિવેશો/સાધનોની પસંદગી સંદર્ભમાં આપણે ઉત્પાદકની સમતુલાનો ખ્યાલ કરી શકીએ છીએ. ઉત્પાદક કાં તો વસ્તુના ઉત્પાદનની આપેલ સપાટી હાંસલ કરવાની કિશામાં ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડવા ઇચ્છે અથવા સાધનોની ફાળવણીના સંદર્ભમાં મહત્તમ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ધરાવશે. આપણે એવા કિસ્સાનો વિચાર કરીએ કે જેમાં ઉત્પાદકે ઉત્પાદનની સપાટી અગાઉથી જ નિર્ધારિત કરેલી છે. અને તેથી તેને તો માત્ર એવા સાધન સંયોજનની પસંદગી કરવાની છે કે જે દ્વારા તે મહત્તમ નફો કમાવા માટે કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ ન્યૂનતમ રાખી શકે. ઉત્પાદકની સમતુલા નીચેની આકૃતિમાં P બિંદુ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. નીચેની આકૃતિ 9.5માં બિંદુ P શ્રમના 10 એકમો તથા મૂડીના 2.5 એકમોનું સંયોજન દર્શાવે છે જેના દ્વારા ઉત્પાદક Q₁ જેટલું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરે છે.

આકૃતિ 9.5 : નિવેશો માટે ઉત્પાદકની સમતુલા

Q₁ જેટલું ઉત્પાદન સમઉત્પાદન રેખા પરના સાધન સંયોજનો દર્શાવતા P, P₁, P₂માંથી કોઈ પણ સંયોજન દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આપણે જોઈ શકીએ કે બિંદુ P પર કુલ ખર્ચ ન્યૂનતમ રહેશે. આ બિંદુ P પર સમખર્ચ રેખા MN, Q₁ જેટલું ઉત્પાદન દર્શાવતી સમઉત્પાદન રેખાને સ્પર્શે છે. અન્ય કોઈ બિંદુ પર ઉત્પાદન ખર્ચ ન્યૂનતમ હોય નહીં. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે બિંદુ પર સમઉત્પાદન રેખા સમખર્ચ રેખાને સ્પર્શે છે તે બિંદુ નિર્ધારિત ઉત્પાદન Q₁ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉત્પાદન સાધનોનું ન્યૂનતમ ખર્ચનું સંયોજન ગણાય.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે સમખર્ચ રેખાનો ઢાળ શ્રમની કિંમત તથા મૂડીની કિંમત વચ્ચેનો ગુણોત્તર દર્શાવે છે. વધુમાં, કોઈ સમઉત્પાદન રેખા પરના સ્પર્શબિંદુનો ઢાળ શ્રમના મૂડી સાથેના તકનિકી અવેજીકરણના સીમાવર્તી દરને વ્યસ્ત કરે છે. આ રીતે વિચારીએ તો, આકૃતિમાંના બિંદુ P પર સમખર્ચ રેખાનો ઢાળ અને સમઉત્પાદન રેખાનું સ્પર્શબિંદુ એક જ છે

$$\frac{\text{શ્રમની કિંમત}}{\text{અથવા મૂડીની કિંમત}} = \frac{\text{MRTS}}{\text{LK}} = \frac{\text{MPL}}{\text{MPK}}$$

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - A

1. કદવિકાસનું મળતર એટલે શું ?

.....

.....

.....

2. સમઉત્પાદન રેખા એટલે શું ?

.....

.....

.....

3. સમખર્ચરેખા એટલે શું ?

4. સમખર્ચરેખાનાં ત્રણ અગત્યનાં લક્ષણો જણાવો.

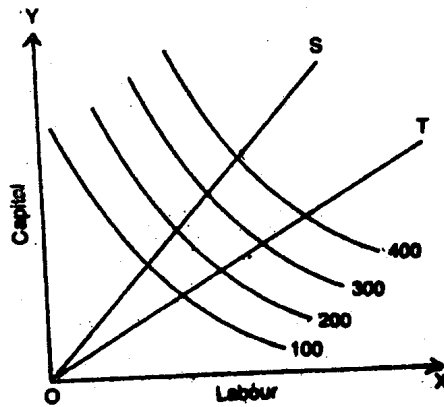
5. નીચેનાં વિધાનો સારાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (i) કદવિકાસના મળતરમાં બધા જ નિવેશો એકસરખા પ્રમાણમાં બદલાય છે.
- (ii) લાંબા ગાળામાં કદવિકાસમાં માત્ર સ્થિર ઉત્પાદનની સ્થિતિ હોય છે.
- (iii) કોઈ પેટીનું ઉત્પાદન બધા જ નિવેશોના 5% વધારાથી 10% જેટલું વધે તો તે ઘટતા મળતરની સ્થિતિ દર્શાવે છે.
- (iv) તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર હમેશા બે સાધનોની કિંમતોના ગુણોત્તર બરાબર હોય છે.
- (v) સંપૂર્ણ અવેજીની સ્થિતિમાં સમઉત્પાદન રેખા કાટખૂણા આકારની હોય છે ('L' આકારની હોય છે).
- (vi) સમઉત્પાદન રેખા ઉદ્ગમ બિંદુને બહિર્ગોળ હોય છે, કારણ કે તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર સ્થિર હોય છે.

9.4 સમઉત્પાદન રેખાઓ અને કદવિકાસના ઉત્પાદનના નિયમો

સમઉત્પાદન રેખાનો ખ્યાલ કદવિકાસનું મળતર સમજાવવા માટે ઉપયોગી છે. આકૃતિ 8.6માં કદવિકાસનાં મળતર દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. તેમની ચાર રેખાઓ ઉત્પાદનની ચાર ભિન્ન ભિન્ન સપાટીઓ : 100, 200, 300 તથા 400 એકમોનો નિર્દેશ કરે છે. રેખા OS એવી રીતે દોરી છે કે તે ઉદ્ગમ બિંદુ Oમાંથી પસાર થાય છે. આપણે OS રેખા પર ગતિ કરીએ તો જણાશે કે શ્રમ અને મૂડી નિવેશોના એકમોમાં ફેરફાર થાય છે. પરંતુ OS રેખા ઉદ્ગમ બિંદુથી પસાર થતી હોવાથી, OS રેખા પરની સમગ્ર ગતિ દરમ્યાન શ્રમ અને મૂડીના એકંદર જથ્થામાં નિઃસંશય વધારો થતો હોવા છતાં શ્રમ અને મૂડી વચ્ચેનો ગુણોત્તર સ્થિર રહે છે. તેથી OS રેખાની લંબાઈ પરના શ્રમ અને મૂડીના જથ્થામાં થતો વધારો કદવિકાસમાં થતો વધારો વ્યક્ત કરે છે. OT રેખા પણ કદવિકાસમાં વધારો દર્શાવે છે. તફાવત આટલો જ કે OSની સરખામણીમાં OTમાં શ્રમ અને મૂડીના પ્રમાણમાં ફેરફાર થાય છે.

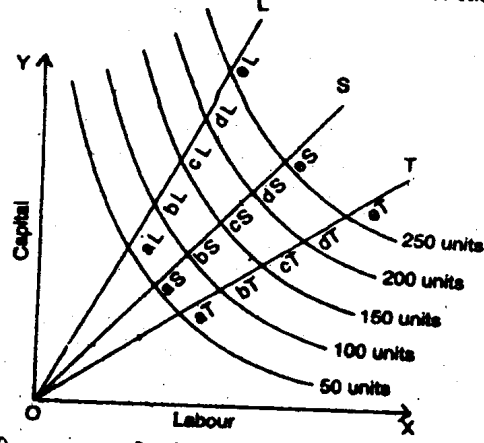
આકૃતિ 9.6 : કદવિકાસનું મળતર

9.4.1 સપ્રમાણ ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ

ઉત્પાદનનાં બધાં જ સાધનો કે નિવેશોના જથ્થામાં જે પ્રમાણમાં વધારો થાય તે જ પ્રમાણમાં ઉત્પાદનમાં પણ વધારો થાય તો કદવિકાસનું મળતર સ્થિર છે એમ કહેવાય. નીચેની આકૃતિ 9.7માં સમઉત્પાદન રેખાઓની મદદથી સ્થિર મળતરની સ્થિતિનું ખ્યાલ કરવામાં આવ્યું છે :

આકૃતિ 9.7 : કદવિકાસના સ્થિર મળતરની પરિસ્થિતિ

ઉપરની આકૃતિમાં 'X' ધરી પર શ્રમના એકમો તથા 'Y' ધરી પર મૂડીના એકમો મળીને પાંચ ભિન્ન ભિન્ન સમઉત્પાદન રેખાઓ દોરવામાં આવી છે, જે અનુક્રમે 50, 100, 150, 200 અને 250 એકમો દર્શાવે છે. ઉદ્ગમ બિંદુથી શરૂ થતી ત્રણ સીધી રેખાઓ દોરવામાં આવી છે : OL, OS અને OT. આકૃતિમાં જોઈ શકાય છે કે એક પછી એક કમની સમઉત્પાદન રેખાઓ એકબીજાથી S અથવા T અથવા L કિરણો કે સીધી રેખાઓ સાથે સરખાં અંતર ધરાવે છે. આમ OS સીધી રેખા પર,

$$ab = bc = cd = dc$$

$$ss = ss = ss = ss$$

તેવી જ રીતે OT સીધી રેખા પર

$$ab = bc = cd = de$$

$$TT = TT = TT = TT$$

છેલ્લે આપણે OL સીધી રેખાનો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે

$$ab = bc = cd = de$$

$$LL = LL = LL = LL$$

કમિક ઉત્પાદન રેખાઓ વચ્ચેનું એકસરખું અંતર સૂચવે છે કે જો શ્રમ અને મૂડી આ બંને નિવેશો, સાધનોના જથ્થામાં અમુક પ્રમાણમાં વધારો કરવામાં આવે તો તેને પરિણામે ઉત્પાદનના જથ્થામાં પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં વધારો થશે (ઉત્પાદનનું પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં વિસ્તરણ થશે)

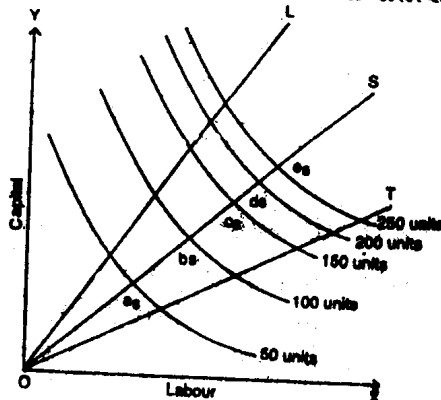
9.4.2 વધતા ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ

જ્યારે બધાં જ સાધનો કે નિવેશોમાં જે પ્રમાણમાં વધારો કરવામાં આવે તેના કરતાં ઉત્પાદન/પેદાશ/મળતરમાં યતા વધારાનું પ્રમાણ ઊંચું હોય ત્યારે ઉત્પાદનના એકમમાં વધતી પેદાશની પરિસ્થિતિ છે એમ કહેવાય. આકૃતિ 9.8માં સમઉત્પાદન રેખાઓની મદદથી વધતી પેદાશ/મળતર/ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ સમજાવવામાં આવી છે. 'X' ધરી પર શ્રમ તથા 'Y' ધરી પર મૂડી માપીને 5 જુદી જુદી સમઉત્પાદન રેખાઓ દોરવામાં આવી છે જે અનુક્રમે 50, 100, 150, 200 અને 250 જેટલા ઉત્પાદન એકમો દર્શાવે છે. ઉદ્ગમ બિંદુ ઓથી OS સીધી રેખા દોરવામાં આવી છે. OS સીધી રેખા પર દોરવામાં આવેલી સમઉત્પાદન રેખાઓ તપાસતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ જેમ આપણે ઓથી S તરફ પ્રયાણ કરીએ તેમ તેમ દરેક કમિક ઉત્પાદન રેખાઓ વચ્ચેનું પરસ્પરનું અંતર ઘટતું જાય છે. આપણે જોઈશું કે,

$$bc < ab, cd < bc \text{ અને } dc < cd$$

$$ss < ss \quad ss < ss \quad ss < ss$$

આકૃતિ 9.8 : વધતી પેદાશ કે મળતરની પરિસ્થિતિ

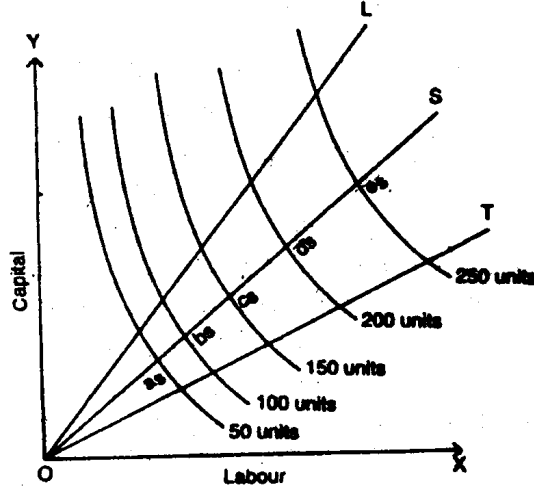

આ જ હકીકત OF અને OL સીધી રેખાઓ પર સાચી ઠરે છે. આ પરિસ્થિતિને વધતી પેદાશ કે મળતરની એટલા માટે કહેવાય છે કે શ્રમ અને મૂડી જેવાં સાધનોના જઘ્યામાં ઓછા ઠરે વધારો થતો હોવા છતાં ઉત્પાદન કે મળતરમાં સરખો વધારો પ્રાપ્ત થાય છે.

9.4.3 ઘટતા ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ

ઘટતી પેદાશ કે મળતરની પરિસ્થિતિ ત્યારે સર્જેલી છે એમ કહેવાય કે જ્યારે બધાં જ સાધનો/ નિવેશોમાં જે પ્રમાણમાં વધારો કરવામાં આવતો હોય તેના કરતાં ઉત્પાદનમાં ઘટા વધારાનું પ્રમાણ ઓછું હોય. નીચેની આકૃતિ 9.9માં ઘટતી પેદાશની પરિસ્થિતિ દર્શાવવામાં આવી છે :

આકૃતિ 9.9 : ઘટતી પેદાશ કે મળતરની પરિસ્થિતિ

X ધરી પર શ્રમ તથા Y ધરી પર મૂડી લઈને 50, 100, 150, 200, તથા 250 જેટલા એકમોનું ઉત્પાદન દર્શાવતી પાંચ જુદી જુદી સમઉત્પાદન રેખાઓ દોરવામાં આવી છે. ઉદ્ગમ બિંદુ Oથી શરૂ થતી સીધી રેખા OS દોરવામાં આવી છે. આકૃતિ બતાવે છે કે OS સીધી રેખા પરની સમઉત્પાદન રેખાઓ ક્રમશઃ વધતા અંતરે દોરેલી છે. આપણે બેઈ શકીએ છીએ કે

$$\begin{array}{ccc} bc > ab & cd > bc & \text{અને} & dc < cd \\ ss > ss, & ss > ss & & ss < ss \end{array}$$

અન્ય સીધી રેખાઓ પર પણ આ હકીકત સાચી ઠરે છે. આ પરિસ્થિતિ ઘટતી પેદાશની એટલા માટે કહેવાય છે કે શ્રમ તથા મૂડીના નિવેશોમાં વધતા ઠરે વધારો કરવાથી ઉત્પાદનમાં સરખો વધારો પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. (સરખા ઠરે ઉત્પાદનમાં વધારો મેળવવા માટે શ્રમ તથા મૂડીના નિવેશોમાં ઊંચા ઠરે વધારો કરવો પડે છે.) તમારે એવી છાપ ઊભી કરવી બેઈએ નહીં કે ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પાદન વિધેયો કદવિકાસને લગતાં જુદાં જુદાં વલણો ધરાવે છે : સરખી, વધતી અને ઘટતી પેદાશનાં વલણો. સામાન્ય રીતે એક જ ઉત્પાદન વિધેયમાં ત્રણ અવસ્થાઓ જેવી કે વધતી, સરખી અને ઘટતી પેદાશની અવસ્થાઓ બેવા મળે છે (બનતી હોય છે). બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જ્યારે કોઈ પેદા લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદન શરૂ કરે છે અથવા જ્યારે તેનો કદવિકાસ થાય છે ત્યારે શરૂઆતમાં તે વધતી પેદાશની અવસ્થા, ત્યાર પછી સરખી/સ્થિર પેદાશની અવસ્થા અને અમુક બિંદુ પછી, જેમ જેમ પેદાનું વિસ્તરણ થતું જશે તેમ તેમ અંતે ઘટતી પેદાશની અવસ્થા ભોગવે છે. હવે પછીના વિભાગમાં આ વધતી, સરખી અને ઘટતી પેદાશના વલણોના ક્રમનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે.

9.5 કદવિકાસના લાભ અને ગેરલાભ

વધતી પેદાશના વલણનાં કારણો તથા એવે ઘટતી પેદાશનું વલણ કેમ દાખલ થાય છે તે જાણવું અગત્યનું છે. વધતી પેદાશનું વલણ દાખલ થવા માટે એમ કહેવાય છે કે કદવિકાસના લાભ (કે કદવિકાસની કરકસરી) જવાબદાર હોય છે. પરંતુ કદવિકાસના લાભ અનિશ્ચિત સમય સુધી ચાલુ રહી શકે તેમ હોતું નથી અને તેથી ઘટતી પેદાશનું વલણ કદવિકાસના ગેરલાભમાંથી ઈર્જીતું હોય છે.

9.5.1 કદવિકાસના લાભ અથવા કરકસરો

ઉત્પાદન એકમના કદ તથા આકારનું વિસ્તરણ કરવાથી ઉત્પાદન એકમને જે લાભ પ્રાપ્ત થાય છે તેને કદવિકાસના લાભ કે તેને કારણે ઉદ્ભવતી કરકસરો કહેવામાં આવે છે. આવા લાભ કે કરકસરો દ્વારા, સાધન/નિવેશોમાં કરવામાં આવતા વધારાના પ્રમાણ કરતાં તેને લીધે ઉત્પાદનમાં સવિશેષ પ્રમાણમાં વધારો પ્રાપ્ત કરવો શક્ય બને છે. પેટીના આકાર કે કદમાં વધારો કરીને, ઇષ્ટતમ ઉત્પાદન વ્યવસ્થા દ્વારા ઉત્પાદનના સરેરાશ ખર્ચમાં ઘટાડો કરી શકાતો હોય છે. કદવિકાસના આ લાભ આંતરિક કરકસરો તરીકે પણ ઓળખાય છે, કારણ કે તે વિશિષ્ટ ઉત્પાદન એકમની જ ખાસિયત હોય છે, અને તે પેટીના કદનું વિસ્તરણ કરીને જ હાંસલ કરવામાં આવે છે. કદવિકાસના લાભ નીચે મુજબ હોય છે :

1. વિશિષ્ટીકરણની ઊંચી સપાટી તથા શ્રમવિભાજન : જેમ જેમ ઉત્પાદનના કદનું વિસ્તરણ થાય છે તેમ તેમ યંત્રો તથા શ્રમનું ઊંચી સપાટી પરનું વિશિષ્ટીકરણ શક્ય બનતું જાય છે. વિશિષ્ટ પ્રકારનાં યંત્રો તથા ઊંચી જાતના ઉત્પાદન એકમમાં શ્રમના ઉપયોગને લીધે ઉત્પાદનની એકમ દીઠ ઉત્પાદકતામાં વધારો થતો જાય છે. તેની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી અસરોને લીધે વધતી પેદાશનું વલણ દાખલ થાય છે. કદવિકાસમાં વધારો થતાં શ્રમના વધુ ને વધુ એકમો રોકવામાં આવે છે અને તેને લીધે પેટીને વિશિષ્ટીકરણ તથા શ્રમવિભાજનની તકો મળતી જાય છે. મોટા શ્રમદળનો ઉપયોગ કરતું ઉત્પાદનનું મોટું એકમ દરેક શ્રમિકને વિશિષ્ટ પ્રકારના કામની આવડત પ્રાપ્ત કરવાની તક પૂરી પાડે છે, શ્રમિકો તે કામમાં ઊંચી કુશળતા પ્રાપ્ત કરતા જાય છે, એક કામમાંથી બીજા કામમાં સ્થળાંતર કરવામાં તથા સાધનો કે ઉપકરણો બદલવામાં લાગતો સમય બચી જાય છે. આમ, ઉત્પાદનનું કદ વધારવાથી ઉત્પાદન એકમ ઘણી મહત્ત્વની બચતો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. યંત્રના ઉપયોગમાં પણ વિશિષ્ટતા દાખલ કરી શકાય છે અને તેના લાભ મેળવી શકાય છે. દા.ત. કોઈ એક વિશિષ્ટ કામગીરી માટે ખાસ યંત્રનો ઉપયોગ કરી યંત્રની ઉપયોગિતામાં વધારો કરી શકાય છે.
2. તકનિકી અવિભાજ્યતાઓ : ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા દરમ્યાન ઉપયોગમાં લેવાતાં કેટલાંક સાધનો તથા યાંત્રિક ઉપકરણો અમુક લઘુતમ કદમાં જ ઉપલબ્ધ થતાં હોય છે. ઉત્પાદન મોટા પાયા પર કરવામાં આવે તો જ આવાં સાધનો કે ઉપકરણોનો પૂરતો ઉપયોગ કરી શકાતો હોય છે, પરંતુ તેમની અવિભાજ્યતા અથવા ઢગલાપણાને લીધે ઓછી સપાટીના ઉત્પાદન માટે પણ તેમનો ઉપયોગ કરવો પડતો હોય છે. દા.ત. એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જનારું એન્જિન કે ચાલક યંત્ર અથવા કાપણી માટેનું યંત્ર કે માટી ખસોડવાનું યંત્ર કામ ઓછું હોય તોપણ આખું જ વાપરવું પડે છે, જે કામ કે ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં વધુ ખર્ચાળ બને છે. તેથી જ્યારે બધા જ નિવેશોમાં વધારો કરી ઉત્પાદનનું કદ વિસ્તરવામાં આવે છે ત્યારે આવાં અવિભાજ્ય સાધનો કે ઉપકરણોની ઉત્પાદકતા નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં વધતી હોય છે અને તેને પરિણામે ઉત્પાદન એકમમાં વધતી પેદાશનું વલણ હાંસલ કરી શકાય છે.
3. સંચાલનને લગતી કરકસરો : ખાસ પ્રકારનાં યંત્રોની જેમ જેમ સંચાલનની આવડત પણ અવિભાજ્ય હોય છે. ધારો કે કોઈ સંચાલક અકવાડિયામાં 10,000 એકમો જેટલા ઉત્પાદન પર દેખરેખ રાખવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોય પરંતુ હકીકતમાં અકવાડિયામાં માત્ર 5,000 એકમોનું જ ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હોય તો સંચાલન પરનો ખર્ચ ઓછા ઉત્પાદન એકમો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે. તેથી 10,000 એકમના ઉત્પાદન સુધી એકમ દીઠ ખર્ચમાં ઘટાડો કરી શકાય છે અથવા શ્રમ અને મૂડીના વધુ એકમો રોકવાથી ઉત્પાદનમાં પ્રમાણસર વધારો મેળવી શકાય છે. કોઈ ઉત્પાદન એકમમાં કેટલા પ્રમાણમાં સંચાલકીય કરકસરો હાંસલ કરી શકાય છે તે સંચાલકની કાર્યક્ષમતા પર અવલંબે છે.
4. ચઢિયાતાં યંત્રો : ઉત્પાદન એકમના કદમાં વધારો કરવાથી તે એકમમાં વધુ ચઢિયાતાં અને વધુ વિશિષ્ટીકરણ ધરાવતાં યંત્રો દાખલ કરી ઉત્પાદનની કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરી શકાય છે. તેથી કોઈ યંત્ર કે સાધનમાં ઢગલાપણું ન હોય અને જો બધાં જ સાધનો કે નિવેશોમાં સરખા પ્રમાણમાં વધારો કરવામાં આવે તો વધતી પેદાશનું વલણ દાખલ થઈ શકે છે, કારણ કે વધુ ચઢિયાતાં અને ખાસ પ્રકારનાં યંત્રો દાખલ કરવાં શક્ય બને છે. શરૂઆતના તબક્કામાં વધતી પેદાશ હાંસલ કરવા માટે તકનિકી દષ્ટિએ વધુ ચઢિયાતાં યંત્રો દાખલ કરવાની શક્યતા અગત્યનો ભાગ બનવી શકે છે.
5. પરિમાણાત્મક સંબંધો : વધતી પેદાશ પરિમાણાત્મક સંબંધોની પણ બાબત છે. દા.ત. જ્યારે કોઈ 10' X 5' = ચોરસ ફૂટ કદના ઓરડાને બમણા કદમાં એટલે કે 20' X 10'માં

ફેરવી નાંખવામાં આવે છે ત્યારે તે ઓરડાનો વિસ્તાર/ક્ષેત્રફળ બમણા કરતાં પણ વધારે એટલે કે 200 ચોરસફૂટ જેટલો થાય છે. તેવી જ રીતે તેની સાથે નિરબ્જિત ધરાવતા નિવેશો જેવા કે ઈટો વગેરેનો જથ્થો બમણો કરવામાં આવે તો તે કોઠારની સંગ્રહશક્તિ બમણા કરતાં પણ વધારે થશે. આમ આ દાખલો કદના વધતા મળતરનો છે. તેવી જ રીતે, જો કોઈ નળનો વ્યાસ બમણો કરવામાં આવે તો તેમાંથી પસાર થતા પાણીનો પ્રવાહ બમણા કરતાં વધુ થશે. આ જ તર્કનો ઉપયોગ કરી એમ કહી શકાય કે જ્યારે શ્રમ અને મૂડી બમણાં કરવામાં આવે ત્યારે તેને લીધે ઉત્પાદન બમણા કરતાં વધુ થશે.

9.5.2 કદવિકાસના ગેરલાભ

પેઠીનો આકાર કે ઉત્પાદનનું કદ અમુક સપાટી કરતાં વધુ વિસ્તરવાથી ઉત્પાદન એકમને જે ગેરલાભ થાય છે તેને કદવિકાસના ગેરલાભ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ગેરલાભ વિશિષ્ટ ઉત્પાદન એકમને જ સ્પર્શતા હોવાથી તે આંતરિક ગેરલાભ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. કદવિકાસના કેટલાક ગેરલાભ નીચે મુજબના હોય છે :

1. કાર્યક્ષમ સંચાલનની મર્યાદાઓ : ઉત્પાદન એકમના સંચાલનમાં ઉત્પાદન, વેચાણ, પ્રચાર, વાહનવ્યવહાર જેવી અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થતો હોય છે જેનું નિયમન તથા સંકલન સંચાલકને કરવાનું હોય છે. અમુક બિંદુ કરતાં ઉત્પાદન એકમનું વધુ વિસ્તરણ થાય ત્યારે ઉચ્ચ સ્તર પર સંચાલક તરીકે જવાબદારી પાર પાડતા સંચાલકને નીચેલા સ્તર પર કામ કરતા સંચાલકને શિરે જવાબદારી સોંપવી ફરજિયાત બને છે. આમ થાય ત્યારે નિયમન અને નિયંત્રણની પકડ ટીલી થાય છે અને તેને લીધે સંચાલન ક્ષમતામાં ઘટાડો થાય છે. આવા સંજોગોમાં ઉત્પાદન એકમમાં બધા જ અસ્થિર નિવેશો કે સાધનોના જથ્થામાં વધારો કરવામાં આવે તો પણ કુલ ઉત્પાદનમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં વધારો થતો નથી.
2. પ્રાકૃતિક સાધનોનો મર્યાદિત ઉપયોગ : પ્રાકૃતિક સાધનોની જમાવટ ઉત્પાદન ગણાતી હોય તો આ મુદ્દો ઘણો અગત્યનો બને છે. દા.ત. કોલસાની ખાણોનું કદ બમણું કરવાથી કોલસાના ઉત્પાદનમાં બમણો વધારો થશે એમ કહેવાય નહીં, કારણ કે કાં તો ખાણોમાં કોલસાનો જથ્થો મર્યાદિત હોય અથવા કોલસાના જથ્થા સુધી પહોંચવામાં મુશ્કેલીઓ નડતી હોય. તેવી જ રીતે, માછલી પકડવા માટેના કાફલામાં બમણો વધારો કરવાથી માછલીઓનો બમણો જથ્થો પ્રાપ્ત ન પણ કરી શકાય, કારણ કે મોટા પાયા પર માછલીઓ પકડવાનો પ્રયાસ થાય ત્યારે માછલીઓની ઉપલબ્ધતામાં ઘટાડો પણ થઈ શકે છે.

કદવિકાસના લાભની સરખામણીમાં તેના ગેરલાભો ખરેખર ક્યારે યવા પામશે અથવા લાભો કરતાં ગેરલાભો વધુ મજબૂત ક્યારે થશે તે કહેવું ઘણું જ મુશ્કેલ હોય છે. તેમ છતાં એમ તો ચોક્કસપણે કહી શકાય કે કદવિકાસના લાભ જ્યારે નજીવા હોય છે ત્યારે તેના ગેરલાભો વધુ મહત્વના બનતા હોય છે. સંચાલનક્ષમતામાં ઘટાડો યવા લાગે તે પછી પણ ઉત્પાદન ઘણા મોટા દાયરામાં કદવિકાસના તકનિકી લાભ તેના ગેરલાભોને પરાસ્ત કરી શકે છે અથવા આંખી શકે છે. કદવિકાસના ગેરલાભ પ્રાથમિક કે મૂળભૂત રીતે સંચાલનના પરિબળને આભારી હોય છે, જ્યારે કદવિકાસના લાભ તકનિકી સંચાલન અથવા તકનિકી અવિભાજ્યતાને આભારી હોય છે. સંચાલનના પરિબળને લીધે ઉદ્ભવતા કદવિકાસના લાભ જ્યારે કદવિકાસના સંચાલનના ગેરલાભોને આંખી જાય છે ત્યારે કદવિકાસના ચોખ્ખા ગેરલાભો અસ્તિત્વમાં આવે છે જેનાથી કદની ઘટતી પેદાશનાં વલણો બહાર આવવાની બાબત સમજી શકાય છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - B

1. કદવિકાસના લાભ કોને કહેવાય ?

.....

.....

.....

2. સંચાલન તથા તકનિકી પરિબળોને લીધે ઉદ્ભવતા કદવિકાસના લાભ કોને કહેવાય ?

.....

.....

.....

3. કદવિકાસના ગેરલાભ ક્યા હોય છે ?

.....
 .....
 .....

4. ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) સાધનોના જથ્થામાં જે પ્રમાણમાં વધારો પામ્યો છે તે જ પ્રમાણમાં ઉત્પાદનમાં વધારો પામ્યો તો ..... મળતરની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે એમ કહેવાય.
- (2) ઉદ્દગમ બિંદુથી સીધી રેખા પર ઘટતા અંતરે ક્રમિક સમઉત્પાદન રેખાઓ હોય ત્યારે ..... મળતરની પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે એમ કહેવાય.
- (3) કુલ ઉત્પાદનમાં યતા વધારાના પ્રમાણ કરતાં તે માટે રોકવામાં આવતા નિવેશોના જથ્થામાં યતા વધારાનું પ્રમાણ વધારે હોય તો ..... પરિસ્થિતિ ગણાય.
- (4) કોઈ પેદી રાજઆતમાં કદના ..... મળતર, ત્યાર પછી કદના ..... મળતર અને છેવટે ..... મળતરની પરિસ્થિતિ ભોગવે છે.
- (5) કોઈ પેદીને ઉત્પાદનના ..... વિસ્તરણ કરવાથી જ કદવિકાસના લાભ પ્રાપ્ત યતા હોય છે.
- (6) મૂડી સાધનોનું ઢગલાપણું ..... ના અસ્તિત્વ માટે જવાબદાર હોય છે.
- (7) કદવિકાસના ગેરલાભો ..... કદના મળતરની હાજરી સૂચવે છે.
- (8) પેદીને કદના ઘટતા મળતરના ..... વલણનો અનુભવ ઉત્પાદનના તબક્કામાં યતો હોય છે.

9.6 સારાંશ

ઉત્પાદનનાં બધાં જ સાધનો અસ્થિર અથવા ફેરફારક્ષમ હોય છે તે પરિસ્થિતિમાં પ્રવર્તતી રોકાણ-ઉત્પાદન સંબંધોની છલાવટ લાંબા ગાળાના ઉત્પાદન સિદ્ધાંતમાં કરવામાં આવી છે. લાંબા ગાળાના ઉત્પાદન સિદ્ધાંતમાં કદના મળતરના નિયમોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. કદના મળતરના ત્રણ નિયમો છે : (1) સરખા અથવા સ્થિર મળતરનો નિયમ, (2) વધતા મળતરનો નિયમ, (3) ઘટતા મળતરનો નિયમ.

ઉત્પાદનનાં નિવેશો કે સાધનોમાં જે પ્રમાણમાં વધારો કરવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણમાં તેને લીધે ઉત્પાદનમાં વધારો પામ્યો ત્યારે સરખા મળતરનો નિયમ અમલમાં છે એમ કહેવાય. ઉત્પાદનનાં નિવેશોમાં જે પ્રમાણમાં વધારો કરવામાં આવે તે પ્રમાણ કરતાં તેને લીધે પ્રાપ્ત યતા ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધારે હોય તો વધતા મળતરનો નિયમ અમલમાં છે એમ કહેવાય. નિવેશોના વધારાના પ્રમાણ કરતાં ઉત્પાદનમાં યથેલ વધારાનું પ્રમાણ ઓછું હોય તો ઘટતા મળતરનો નિયમ લાગુ પડે છે. કદના મળતરના નિયમો ઉત્પાદન વિધેયની મદદથી પણ સમજાવી શકાય છે.

સમયના કોઈ એક ગાળાના સંકલ્પમાં શ્રમ તથા મૂડી જેવાં બે સાધનોનાં જુદાં જુદાં સંયોજનો એક-સરખું ઉત્પાદન આપતાં હોય તેવાં વિવિધ સંયોજનોને જોડતી રેખાને સમઉત્પાદન રેખા કહેવામાં આવે છે. સમઉત્પાદન રેખા ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ નીચે ઢળતી હોય છે, કોઈ પણ બે સમય-ઉત્પાદન રેખાઓ એકબીજાને છેદી શકતી નથી તથા તે તેના ઉદ્દગમ બિંદુને બહિર્ગોળ હોય છે. કોઈ એક સાધન/નિવેશના વધારાના એકમો જેમ જેમ રોકવામાં આવે છે તેમ તેમ બે સાધનો વચ્ચેનો તકનિકી અવેજીનો સીમાવર્તી દર ઘટતો જાય છે. આ હકીકત સમઉત્પાદન રેખા ઉદ્દગમ બિંદુને બહિર્ગોળ હોય છે એ લક્ષણની સાબિતી પૂરી પાડે છે.

ઉત્પાદનનું કદ યથાવત્ હોય ત્યારે, શ્રમના કોઈ એકમ દ્વારા મૂડીના કેટલા જથ્થાનું અવેજીકરણ કરી શકાય તે શ્રમ અને મૂડીના તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર દર્શાવે છે. મૂડીના બદલામાં શ્રમના તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર શ્રમના મૂડી પ્રત્યેના સીમાવર્તી ભૌતિક ઉત્પાદનના દરના ગુણોત્તર બરાબર હોય છે. સમઉત્પાદન રેખા પરના ઓક્સ કે વિશિષ્ટ બિંદુ પર દોરવામાં આવેલ સ્પર્શબિંદુ પરના ઢાળ દ્વારા પણ તે સમજાવી શકાય છે.

ઉત્પાદનનાં કોઈ પણ બે સાધનો એકબીજાને સંપૂર્ણ અવેજી હોય ત્યારે સમઉત્પાદન રેખા 'X' અને 'Y' ધરીઓને જોડતી સીધી રેખા હોય છે જે તકનિકી અવેજીકરણના સીમાવર્તી દરની

સ્થિરતા સૂચવે છે. જ્યારે કોઈ પણ બે સાધનો કે નિવેશો એકબીજાને પૂરક હોય છે ત્યારે સમઉત્પાદન રેખા L આંકારની હોય છે. આપેલ નાણાકીય સાધનોના ખર્ચની મર્યાદામાં કોઈ બે સાધનોનાં ખરીદી શકાય તેવાં જુદાં જુદાં સંયોજનોને જોડતી રેખા સમખર્ચ રેખા હોય છે (જોડતી રેખાને સમખર્ચ રેખા કહેવામાં આવે છે). સમખર્ચ રેખાનો ઢાળ શ્રમ તથા મૂડીની કિંમતોનો ગુણોત્તર દર્શાવે છે.

આપેલ સમઉત્પાદન રેખા તથા સમખર્ચ રેખાના સંદર્ભમાં ઉત્પાદક ઉત્પાદનનાં સાધનોનું એવું સંયોજન મેળવી શકશે જેમાં તેનો કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ ન્યૂનતમ રહેશે અને તે દ્વારા તે મહત્તમ નફો મેળવી શકશે. લઘુત્તમ ખર્ચ તથા મહત્તમ નફો દર્શાવતું સંયોજન એવા બિંદુ પર હશે જેના પર શ્રમ તથા મૂડીની કિંમતોનો ગુણોત્તર શ્રમના મૂડી સાથેના તકનિકી અવેજીકરણના સીમાવર્તી દર બરાબર હશે અને તે શ્રમના મૂડી સાથેના સીમાવર્તી લૌકિક ઉત્પાદનના ગુણોત્તર બરાબર પણ હશે.

કદના મળતરના નિયમો સમઉત્પાદન રેખાની મદદથી વ્યક્ત કરી શકાય છે. ઉદ્દગમ બિંદુથી દોરવામાં આવેલ સીધી રેખા પરની ક્રમિક સમઉત્પાદન રેખાઓ વચ્ચેનું અંતર સરખું હોય તો કદના સરખા મળતરની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એમ કહેવાય. પરંતુ જો એક પછી એકની સમઉત્પાદન રેખાઓ વચ્ચેનું અંતર ક્રમશઃ ઘટતું હોય તો વધતી પેદાશની સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એમ કહેવાય. તેવી જ રીતે જો એક પછી એકની સમઉત્પાદન રેખાઓ વચ્ચેનું અંતર ક્રમશઃ વધતું જાય તો ઘટતી પેદાશની પરિસ્થિતિ છે એમ કહેવાય. ઉત્પાદનના કોઈ પણ એકમનું કદ વિસ્તરતું હોય ત્યારે તેમાં શરૂઆતમાં વધતી પેદાશ, ત્યાર પછી સ્થિર પેદાશ અને અંતે ઘટતી પેદાશનાં વલણો પ્રવર્તતાં હોય છે.

ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાનું વિસ્તરણ કરવાથી ઉત્પાદન એકમને જે લાભ ધાય છે તે કદની કરકસરોના સર્જનને કારણે થતા હોય છે અને તેનાથી વધતી પેદાશ પરિણમે છે. કદની કરકસરો કે લાભ પાંચ બાબતોને આભારી હોય છે : (1) ઊંચા સ્તરનું વિશિષ્ટીકરણ અને શ્રમવિભાજન, (2) ઉત્પાદનનાં કેટલાંક સાધનોની તકનિકી અવિભાજ્યતા અથવા ઢગલાપણું, (3) સંચાલનની અવિભાજ્યતા, (4) ચઢિયાતી તકનિકોનો ઉપયોગ અને (5) પરિમાણાત્મક સંબંધો.

કદવિકાસના ગેરલાભ અથવા કદવિકાસને લીધે ઉદ્ભવતું ખર્ચાળપણું (diseconomics) મૂળભૂત રીતે ઉત્પાદનના એકમમાં ચાલતી વિવિધ ઉત્પાદન પ્રક્રિયાઓ પરથી સંચાલકનો કાબૂ સતત ટીલો/હળવો થવાથી સર્જતું હોય છે. ક્યારેક પ્રાકૃતિક સાધનોની અછતને લીધે પણ કદવિકાસના ગેરલાભ સર્જતા હોય છે. કદના ગેરલાભો ઘટતા મળતરના વલણનું અસ્તિત્વ સાબિત કરે છે.

9.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

કદને સ્થિર/સરખું મળતર : ઉત્પાદનના નિવેશોમાં એકીસાથે પ્રમાણસર રીતે કરાયેલો વધારો જ્યારે કુલ ઉત્પાદનમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં વધારો કરે ત્યારે જે સ્થિતિ ઊભી ધાય છે તે.

સમઉત્પાદનરેખાનું બહિર્ગોળ હોવાનું લક્ષણ : સમઉત્પાદન રેખા પર તકનિકી અવેજીકરણના સીમાવર્તી દરનું ઘટતું વલણ.

કદના ગેરલાભ (ખર્ચાળપણું) : ઉત્પાદન એકમના વિસ્તરણને લીધે પેઢીને સહન કરવા પડતા ગેરલાભ.

ઉત્પાદકની સમતુલા : ઇચ્છિત ઉત્પાદન કરવા માટે ઉત્પાદક સાધન સંયોજન એવી રીતે કરે કે જેથી પેઢી દ્વારા ન્યૂનતમ ઉત્પાદન ખર્ચની સ્થિતિ મેળવી શકાય અથવા આપેલ સાધનો કે નિવેશો વડે તે ઉત્પાદનની એવી સપાટી હાંસલ કરે કે જેના પર તેનો કુલ નફો મહત્તમ થશે.

કદના લાભ/કરકસરો : પેઢી ઉત્પાદનના કદનું વિસ્તરણ કરે ત્યારે તે વિસ્તરણને લીધે પેઢીને મળતા લાભ.

કદના વધતા મળતરનું વલણ : એકીસાથે અને પ્રમાણસર રીતે બધાં જ સાધનો કે નિવેશોમાં વધારો કરવાથી પેઢીના કુલ ઉત્પાદનમાં સપ્રમાણ કરતાં વધુ વધારો પ્રાપ્ત થવાનું વલણ.

સમઉત્પાદન રેખા : સમયના વિશિષ્ટ ગાળામાં બે સાધનોનાં જુદાં જુદાં સંયોજનો યથાવત્ ઉત્પાદન આપતાં હોય તેવાં સંયોજનોને જોડતી રેખા.

સમખર્ચ રેખા : નાણાંની કે ખર્ચની મર્યાદાના આપેલ સંજોગોમાં કોઈ બે સાધનોનાં જુદાં જુદાં જે સંયોજનો ખરીદી શકાય છે તે સંયોજનોને જોડતી સીધી રેખા.

તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર : ઉત્પાદનનું કદ યથાવત્ રહે ત્યારે ઉત્પાદનનાં બે સાધનો/ નિવેશોમાંથી કોઈ એક સાધનના વધારાના એક એકમને પ્રાપ્ત કરવા માટે બીજા સાધનના કેટલા એકમોનો ત્યાગ કરવો પડશે તે દર્શાવતો દર.

સંપૂર્ણ અવેજીની વસ્તુ : બે સાધનો વચ્ચેનો તકનિકી અવેજીકરણને સીમાવર્તી દર સ્થિર/ચઢાવત્ હોય તેવી વસ્તુ.

સંપૂર્ણ રીતે પૂરક વસ્તુઓ : બે સાધનોના સંયોજનનું પ્રમાણ સ્થિર.

સીધી રેખા/કિરણ રેખા : ઉદ્દગમ બિંદુથી શરૂ થતી તથા સમઉત્પાદન રેખાઓને છેદતી (સમઉત્પાદન રેખાઓમાંથી પસાર થતી) સીધી રેખા.

કઠના મળતર : સરખા પ્રમાણમાં બધા જ નિવેશોમાં વધારો સુચવતા અને તેને લીધે કુલ ઉત્પાદન પર અસર કરતા

સમઉત્પાદન રેખાનો ઢાળ : કોઈ એક સાધન મોટે બીજા સાધનનો તકનિકી અવેજીનો સીમાવર્તી દર.

તકનિકી અવિભાજ્યતા : ઇચ્છા મુજબ જે સાધનના નાના નાના એકમોમાં ભાગ પાડી શકાય નહીં.

9.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - A

5 (i) સાચું (ii) ખોટું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) ખોટું (vi) ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - B

4 (i) સ્થિર (ii) વધતું (iii) ઘટતું (iv) વધતું, સ્થિર, ઘટતું (v) કદ (vi) લાલ/કરકસરો (vii) ઘટતું (viii) છેલ્લો તબક્કો.

9.9 સત્રાંત પ્રશ્નો

1. કઠનાં મળતર એટલે શું ?
2. સમઉત્પાદન રેખા તથા સમખર્ચ રેખાના ખ્યાલો સમજાવો.
3. ઉત્પાદન વિધેયની મદદથી કઠનાં મળતર સમજાવો.
4. સમઉત્પાદન રેખાઓની મદદથી કઠના વધતા તથા ઘટતા મળતર વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
5. ઉત્પાદનનું નિશ્ચિત કદ હાંસલ કરવા મોટે સાધનોનું ન્યૂનતમ ખર્ચ સંયોજન સમઉત્પાદન રેખા તથા સમખર્ચ રેખાની મદદથી સમજાવો.
6. મૂડીના ગ્રમ સાથેના તકનિકી અવેજીકરણના સીમાવર્તી દરની વ્યાખ્યા કરો. આલેખની મદદ લો.
7. સમઉત્પાદન રેખાનાં લક્ષણો ક્યાં હોય છે ?
8. જ્યારે કોઈ બે સાધનો એકબીજાનાં સંપૂર્ણ અવેજી હોય અને એકબીજાને સંપૂર્ણ પૂરક હોય તે સંજોગોને લગતી સમઉત્પાદન રેખાઓ દોરો.
9. કઠના લાલ કોને કહેવાય ? કઠના વધતા મળતરની સમજણ પૂરી પાડવામાં તે કયો ભાગ ભજવે છે ?
10. કઠના લાલના મુખ્ય પ્રકારો ક્યા છે ?
11. કઠના ગેરલાભોનો ખ્યાલ સમજાવો.

નોંધ : આ પ્રશ્નો તમને આ એકમ સમજવામાં મદદરૂપ નીવડશે. તેના જવાબો લખવાનો પ્રયાસ કરો. પરંતુ તમારા જવાબોના મૂલ્યાંકન મોટે તે યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહીં. તે માત્ર તમારા સ્વાધ્યાય માટે છે.

એકમ 10 પુરવઠાનો નિયમ અને પુરવઠાની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા (Law of Supply and Elasticity of Supply)

રૂપરેખા

- 10.0 ઉદ્દેશો
- 10.1 પ્રસ્તાવના
- 10.2 પુરવઠાનો ખ્યાલ
- 10.3 પુરવઠાનો નિયમ
  - 10.3.1 પુરવઠા વિધેય
  - 10.3.2 પુરવઠાની સૂચિ
  - 10.3.3 પુરવઠા રેખા
  - 10.3.4 પુરવઠાના નિયમના અપવાદો
- 10.4 પુરવઠામાં ફેરફાર અને પુરવઠાના જથ્થામાં ફેરફાર
  - 10.4.1 પુરવઠાના જથ્થામાં ફેરફાર
  - 10.4.2 પુરવઠામાં ફેરફાર
  - 10.4.3 પુરવઠા રેખા કેમ ખસે છે ?
- 10.5 પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા
  - 10.5.1 ખ્યાલ અને માપવાની રીત
  - 10.5.2 પુરવઠાની ભિન્ન ભિન્ન મૂલ્યસાપેક્ષતાના સંકર્ષમાં પુરવઠા રેખાઓ
  - 10.5.3 પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા નિર્ધારિત કરતાં પરિબલો
- 10.6 સારાંશ
- 10.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 10.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 10.9 સત્રાંત પ્રશ્નો

10.0 ઉદ્દેશો

આ ઘટકના અભ્યાસ પછી નીચેની બાબતોમાં તમારામાં ક્ષમતા હોવી જોઈએ-

- કોઈ વસ્તુના પુરવઠાના ખ્યાલની સમજણ આપવી.
- પુરવઠા પર અસર કરતાં પરિબલોની સૂચિ બનાવવી.
- પુરવઠા વિધેયનો ખ્યાલ વર્ણવવો.
- પુરવઠાની સૂચિનો ખ્યાલ સમજાવવો.
- પુરવઠા રેખા દોરવી.
- પુરવઠામાં ફેરફાર અને પુરવઠાના જથ્થામાં ફેરફાર વચ્ચેનો તફાવત સમજાવવો.
- પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો ખ્યાલ સમજાવવો.
- પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતાને આધારે દોરવામાં આવેલી પુરવઠા રેખાઓના પ્રકારો વચ્ચેનો તફાવત સમજાવવો.

10.1 પ્રસ્તાવના

સાધનોના જથ્થામાં વધારો કરવાથી કુલ ઉત્પાદન પર થતી અસરનો અભ્યાસ તમે આ અગાઉના ઘટકમાં કરેલ છે. કોઈ વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થતાં તે વસ્તુના ઉત્પાદન પ્રત્યે ઉત્પાદકનો દૃષ્ટિકોણ કેવો રહેશે તેનો અભ્યાસ તમે આ ઘટકમાં કરશો. સાધોસાધ તમે પુરવઠાનો નિયમ, પુરવઠાનું વિધેય, પુરવઠાની સૂચિ તથા પુરવઠા રેખાનો પણ અભ્યાસ કરશો. કોઈ વસ્તુના પુરવઠાને નિર્ધારિત કરતાં જુદાં જુદાં પરિબલો તથા પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા અને તે નિર્ધારિત કરતાં પરિબલોનો પણ તમને પરિચય કરાવવામાં આવશે.

10.2 પુરવઠાનો ખ્યાલ

સમયના કોઈ ગાળાના સંદર્ભમાં આપેલ કિંમતે ઉત્પાદકો કોઈ વસ્તુના કેટલા એકમનું ઉત્પાદન તથા વેચાણ કરવા તૈયાર છે તે દર્શાવતો જથ્થો એટલે પુરવઠો. 'પુરવઠા'નાં કેટલાંક લક્ષણો નીચે મુજબનાં હોય છે :

1. કોઈ વસ્તુનો પુરવઠો પરિમાણાત્મક રીતે, ઈચ્છિત કદની રૂએ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.
2. વસ્તુનો આવશ્યક જથ્થો જે કિંમતે પૂરો પાડવામાં આવ્યો હોય તે કિંમત સાથે પુરવઠાનો સંબંધ હોય છે. દા.ત. જો એમ કહેવામાં આવે કે પ્લેન્કેટ્સના ઉત્પાદકો પ્લેન્કેટ્સના 1000 એકમોનો પુરવઠો પૂરો પાડે છે તો આ કથન અર્થ-વિનાનું ગણાશે. પરંતુ જો એમ કહેવામાં આવે કે પ્લેન્કેટ દીઠ રૂ. 500ની કિંમતે ઉત્પાદકો 1000 પ્લેન્કેટ્સ પૂરાં પાડે છે તો આ કથન અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'પુરવઠા'નો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરે છે.
3. પુરવઠાનો સંબંધ હંમેશા સમયના વિશિષ્ટ ગાળા સાથે હોય છે. દા.ત. દિવસ, અઠવાડિયું, પખવાડિયું, મહિનો, વર્ષ અથવા સમયનો અન્ય કોઈ ગાળો.

એક દાખલાની મદદથી આપણે આ સમજવાનો પ્રયાસ કરીશું. આ કથન પર વિચાર કરો :
 "ડિસેમ્બર 1988માં ઉત્પાદકોએ પ્લેન્કેટ દીઠ રૂ. 500ની કિંમતે 1000 પ્લેન્કેટ્સ પૂરાં પાડ્યાં."
 આ કથનમાં ત્રણ મુખ્ય બાબતોનો સમાવેશ થયો છે : પૂરા પાડવામાં આવેલા જથ્થાનું પરિમાણ, એકમ દીઠ જે કિંમતે તે જથ્થો પૂરો પાડવામાં આવ્યો તે કિંમત અને જે સમયના ગાળામાં તે જથ્થો પૂરો પાડવામાં આવ્યો તે સમયગાળો. આમ, વસ્તુના પુરવઠાને લગતું આ પૂરેપૂરું વિધાન ગણાય.

પુરવઠો નિર્ધારિત કરતાં પરિબળો

વસ્તુના પુરવઠા પર અનેક પરિબળો અસર કરતાં હોય છે. વસ્તુના પુરવઠા પર અસર કરતાં બધાં જ પરિબળોમાં એકસાથે થતા ફેરફારોનું વિશ્લેષણ કરવું એ એક કઠણ બાબત છે. તેથી, સામાન્ય રીતે, પુરવઠા પર અસર કરતાં બધાં પરિબળોમાંથી કોઈ એક પરિબળમાં ફેરફારના સંતોગોનો વિચાર કરી, તે સિવાયનાં અન્ય પરિબળો યથાવત્ છે તેવી ધારણા કરી, ઉત્પાદક અથવા ઉત્પાદકોના જૂથ દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી તે વસ્તુના પુરવઠા પર તે ફેરફારની કેવી અસર થઈ છે તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. એકમ ઠમાં માંગના નિયમની ચર્ચા દરમિયાન આ જ અભિગમ સ્વીકારવામાં આવેલો જેમાં એવું સ્વીકારવામાં આવેલું કે માત્ર જે તે વસ્તુની કિંમત પર જ તે વસ્તુની માંગનો જથ્થો અવલંબે છે, અને માંગ પર અસર કરતાં અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે છે. વસ્તુના પુરવઠા પર અથવા વસ્તુના જથ્થા પર અસર કરતાં મહત્ત્વનાં પરિબળો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

1. પૂરી પાડવામાં આવતી વસ્તુની કિંમત : વસ્તુની કિંમત માંગ અને પુરવઠાનાં પરિબળો દ્વારા નિર્ધારિત થતી હોય છે. વસ્તુની કિંમતમાં થતો કોઈ પણ ફેરફાર તે વસ્તુના પુરવઠા પર અસર ઉપજાવે છે. અન્ય પરિબળો યથાવત્ હોય ત્યારે, સામાન્ય રીતે, જેમ વસ્તુની કિંમત ઊંચી તેમ તે વસ્તુનું ઉત્પાદન કે પુરવઠો વધુ નફાકારક બને છે. વસ્તુની કિંમત અને તેના પુરવઠા વચ્ચેના સીધા સંબંધને 'પુરવઠાના નિયમ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
2. ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમતો અથવા ઉત્પાદન ખર્ચ : વેચાણના વકો યથાવત્ હોય ત્યારે જો ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમતોમાં વધારો થાય તો ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થશે જેને લીધે નફાની સપાટીમાં ઘટાડો નોંધાતો હોય છે. ઉત્પાદન ખર્ચમાં થતો વધારો તે વસ્તુના ઉત્પાદન કે પુરવઠા પર માઠી અસર કરે છે. તેવી જ રીતે ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો થાય તો તેના ઉત્પાદન કે પુરવઠા પર સવળી અસર થાય છે.

કોઈ એક સાધનની કિંમતમાં ફેરફાર થાય તો વિવિધ વસ્તુઓના ઉત્પાદનની સાપેક્ષ નફાકારકતામાં ફેરફાર થતો હોય છે. આને લીધે ઉત્પાદકો કોઈ એક વસ્તુના ઉત્પાદનમાંથી બીજી વસ્તુના ઉત્પાદનમાં હેરફેર કરશે અને તેમ ધાય ત્યારે જુદી જુદી વસ્તુઓના પુરવઠા પર તેની અસર થશે. દા.ત. જમીનની કિંમતમાં ઘટાડો થાય ત્યારે કૃષિઉપજોની પેદાશોમાંથી કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદન ખર્ચ પર નોંધપાત્ર અસર થશે, પરંતુ અન્ય ક્ષેત્રની વસ્તુઓના ઉત્પાદન ખર્ચ પર તેની સામાન્ય અસર થશે, જેવી કે ટેલિવિઝન. બીજી રીતે કહીએ તો, ઉત્પાદનનાં અન્ય સાધનોની સરખામણીમાં, કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં જે સાધનનો ઉપયોગ વધુ પ્રમાણમાં થતો હોય તે સાધનની કિંમતમાં વધારો થાય ત્યારે તે વસ્તુનું ઉત્પાદન ખર્ચ અને તેને લીધે તે વસ્તુના પુરવઠા પર સવિશેષ અસર થવાની આ હકીકત છે.

3. અન્ય વસ્તુઓની કિંમતો : અન્ય પરિબળો યથાવત્ હોય ત્યારે બીજી વસ્તુઓની કિંમતોમાં વધારો થાય છે ત્યારે કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદન અને પુરવઠામાં ઘટાડો થશે. તેનાથી ઊલટું, અન્ય વસ્તુઓની કિંમતોમાં ઘટાડો થાય છે ત્યારે કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદન અને પુરવઠામાં વધારો નોંધારો. આ વલણ એટલા માટે દાખલ થાય છે કે સામાન્ય રીતે ઉત્પાદક એવી જ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવાનું પસંદ કરશે જે વસ્તુના ઉત્પાદનને લીધે તે વધુમાં વધુ નફો કમાઈ શકે. દા.ત. કોઈ ઉત્પાદક ટેલિવિઝન સેટ્સનું ઉત્પાદન કરવાનું એટલા માટે પસંદ કરશે કે તેના ઉત્પાદનને લીધે અન્ય વસ્તુઓના ઉત્પાદન કરતાં તે વધુ નફો મેળવી શકશે. હવે ધારો કે બજારમાં વાતાનુકૂલ ઉપકરણોની કિંમતોમાં વધારો થાય તો નવી પરિસ્થિતિમાં ટેલિવિઝન સેટ્સના ઉત્પાદન કરતાં વાતાનુકૂલ ઉપકરણોનું ઉત્પાદન વધુ નફાકારક બને અને તેને લીધે ઉત્પાદક ધીમે ધીમે ટેલિવિઝનનું ઉત્પાદન ઘટાડશે અને વાતાનુકૂલ ઉપકરણોના ઉત્પાદનમાં વધારો કરશે. આમ, વાતાનુકૂલ ઉપકરણોની કિંમતોમાં વધારો થતાં ટેલિવિઝન સેટ્સના ઉત્પાદન અને પુરવઠામાં ઘટાડો થશે.
4. પ્રવિધિવિજ્ઞાન કે તકનિકી જ્ઞાનનું સ્તર : જ્ઞાનની ક્ષિતિએ સમય જતાં પરિવર્તન પામે છે, વિસ્તરતી જાય છે અને તેની સાથોસાથ વસ્તુના ઉત્પાદન માટે વપરાતી ઉત્પાદન પદ્ધતિઓમાં પણ ફેરફાર થતા હોય છે. ઉત્પાદનનાં સાધનો અને ઉત્પાદનની પદ્ધતિઓના જ્ઞાનમાં જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ ઉત્પાદન થતી વર્તમાન વસ્તુઓ તથા નવી વસ્તુઓમાંની ઘણા પ્રકારની વસ્તુઓનાં ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો થતો જાય છે. દા.ત. વીજળીક ઉદ્યોગ ટ્રાન્ઝિસ્ટર્સ પર આધાર રાખે છે. અને ટ્રાન્ઝિસ્ટર્સને લીધે ટેલિવિઝન તથા કમ્પ્યુટર્સ જેવા વીજળીક ઉપકરણોના ઉત્પાદન અને પુરવઠામાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો દાખલ થયા છે. આમ, જ્ઞાનમાં વધારાની સાથે, નવી તકનિક દ્વારા જે વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં નવું જ્ઞાન દાખલ થાય છે તે વસ્તુઓનો પુરવઠો પણ વધે છે.
5. ઉત્પાદકનું ધ્યેય : જે હેતુ કે ધ્યેય માટે ઉત્પાદક કોઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરે છે તે હેતુ કે ધ્યેય પણ વસ્તુના પુરવઠા પર અસર કરે છે. ઉત્પાદકનું ધ્યેય કુલ નફો મહત્તમ કરવાનું અથવા વેચાણ મહત્તમ કરવાનું કે લાંબે ગાળે બજાર પર વર્ચસ દાખલ કરવાનું હોઈ શકે. જે ઉત્પાદકની ઇચ્છા મહત્તમ નફો કમાવાની હોય તો ઉત્પાદનનું જે કદ તેને મહત્તમ નફો મેળવી આપશે તેટલું ઉત્પાદન કરવા તે પ્રેરારો. આનો અર્થ એ નથી કે તે વધુ ઉત્પાદન કરી શકતો નથી, પરંતુ તે વધુ ઉત્પાદન એટલા માટે કરશે નહીં કે તેમ કરવા જતાં કદાચ તેના નફામાં ઘટાડો થાય. હવે ધારો કે નફો મહત્તમ કરવાના ધ્યેયને બદલે ઉત્પાદક વેચાણ મહત્તમ કરવાનું ધ્યેય રાખે તો આ સંજોગોમાં ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદક મહત્તમ નફા કરતાં ઓછું લક્ષ્યાંક નિર્ધારિત કરશે. વેચાણ મહત્તમ કરવાનું ધ્યેય લાંબે ગાળે મહત્તમ નફો કમાવાના પેઢીના ધ્યેયને ઉત્તેજન પૂરું પાડે છે. તેવી જ રીતે, જે ઉત્પાદકો જોખમ લેવા નાખુશ હોય અથવા તેમાં આનાકાની કરતા હોય તો જે વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં વધુ જોખમો સમાયેલાં હોય તે વસ્તુઓના ઉત્પાદન અને પુરવઠામાં ઘટાડો થવાની અપેક્ષા રાખી શકાય.
6. અન્ય પરિબળો : પુરવઠા પર અસર કરતાં અન્ય પરિબળો પણ હોઈ શકે છે. આવાં પરિબળોમાં રાજ્યની નીતિમાં ફેરફાર, યુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો ભય, આબોહવાના અણધાર્યા સંજોગો, કિંમતોમાં અપેક્ષિત ફેરફારો, અમુક વસ્તુઓની માંગ પર અસર કરે તે રીતે આવકની અસમાનતાઓમાં થતો વધારો કે જેથી તેમનું ઉત્પાદન વધુ નફાકારક બને.

10.3 પુરવઠાનો નિયમ

આપણે ધારી લઈએ કે કુલ આવક અને કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવતો નફો મહત્તમ કરવાનું ધ્યેય એકંદરે ઉત્પાદકે સ્વીકાર્યું છે. વસ્તુની કિંમત અને તે વસ્તુના વેચાણનું કદ આ બંનેનો ગુણાકાર કરવાથી કુલ આવક જાણી શકાય છે. સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચનો ઉત્પાદન થયેલ વસ્તુના કદ સાથે ગુણાકાર કરવાથી કુલ ખર્ચ જાણી શકાય છે. *

પુરવઠા પર અસર કરતાં કિંમત સિવાયનાં અન્ય પરિબળો યથાવત્ હોય ત્યારે ઊંચી કિંમત વધુ નફામાં પરિણમે છે. તેથી ઉત્પાદક જે તેની વસ્તુની ઊંચી કિંમત મેળવવાની અપેક્ષા રાખતો હોય તો તે વધુ પુરવઠો કરવા પ્રેરારો. તેવી જ રીતે, તેનાથી ઊલટું, ઉત્પાદક જે તેની વસ્તુની નીચી કિંમતની અપેક્ષા રાખતો હોય તો તે પુરવઠામાં ઘટાડો કરવા પ્રેરારો. આમ વસ્તુની કિંમત અને તેના પુરવઠા વચ્ચે સીધો સંબંધ હોય છે તે આ ચર્ચામાંથી ફલિત થાય છે. વસ્તુની કિંમત અને પુરવઠા વચ્ચેના આ સીધા સંબંધને 'પુરવઠાનો નિયમ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ નિયમ મુજબ, પુરવઠા પર અસર

કરતાં અન્ય પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં જેમ વધારો થાય તેમ સમયના કોઈ નિશ્ચિત ઘટકના સંકર્ષમાં તેના પુરવઠામાં વધારો થશે અને તેનાથી ઉલટું, વસ્તુની કિંમતમાં જેમ ઘટાડો થશે તેમ તેના પુરવઠામાં પણ ઘટાડો થશે. 'અન્ય પરિબલો યથાવત્ રહે તો' આ ધારણા આ નિયમની યથાર્થતા માટે મહત્વની છે.

વસ્તુની કિંમત અને તેના પુરવઠા વચ્ચેના આ સીધા કે સવળા સંબંધમાં, કિંમતમાં યતો ફેરફાર પુરવઠામાં ફેરફાર ઉપજાવે છે. અને આમ કિંમતમાં યતો ફેરફાર કારણ બને છે અને પુરવઠામાં યતો ફેરફાર તેનું પરિણામ હોય છે. આ જ બાબત આપણે એવી રીતે પણ રજૂ કરી શકીએ (એમ કહીને પણ રજૂ કરી શકીએ) કે વસ્તુની કિંમત એ સ્વતંત્ર ચલ છે, જ્યારે પુરવઠો એ તેના પર આધારિત ચલ છે. " કિંમતમાં યતો વધારો પુરવઠામાં વધારો કરે છે." આ કથન/વિધાન સાચું તથા "પુરવઠામાં વધારો કિંમતના વધારામાં પરિણમે છે" આ વિધાન ખોટું છે એ સમજવું પણ અત્યંત જરૂરી છે.

10.3.1 પુરવઠા વિધેય

વસ્તુના પુરવઠા પર અસર કરતાં વિવિધ પરિબલોનું પુરવઠા વિધેય એ એક સંક્ષિપ્ત કથન છે. આમ વસ્તુનો પુરવઠો વસ્તુની કિંમત, અન્ય વસ્તુઓની કિંમતો, ઉત્પાદનનાં સાધનો કે નિવેશોની કિંમતો, તકનિક, પેઢીના હેતુઓ તથા અન્ય પરિબલોનું વિધેય છે એમ કહેવાય. નીચે દર્શાવેલ પ્રતીક-ચિહ્નોની મદદથી વસ્તુના પુરવઠા પર અસર કરતાં પરિબલો વચ્ચેનો સંબંધ વ્યક્ત કરી શકાય :

$$Q \cdot S = f(P_1, P_2, P_3, \dots, P_n, F_1, \dots, F_n, T, O, OF)$$

ઉપરના સમીકરણમાં Q.S કોઈ 1 વસ્તુનો પુરવઠો, P_1 તે વસ્તુની કિંમત, $P_2, P_3, \dots, P_n$ અન્ય વસ્તુઓની કિંમતો $F_1, \dots, F_n$ ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમતો, T તકનિકનું સ્તર, O ઉત્પાદકનું ધ્યેય તથા OF પુરવઠા પર અસર કરતાં અન્ય પરિબલોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

પુરવઠાના નિયમમાં આપણે માત્ર Q.S તથા $f(P_1)$ વચ્ચેના સંબંધની જ વાત કરીએ છીએ. ચોક્કસ પરિભાષામાં કહીએ તો પુરવઠાના નિયમમાં આપણે એમ કહીએ છીએ કે, અન્ય પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં વધારો યતો તે વસ્તુના ઉત્પાદનમાં અને વેચાણ માટે પૂરા પાડવામાં આવેલા જથ્થામાં વધારો થશે તથા વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો યતો ઉત્પાદન અને પુરવઠામાં ઘટાડો થશે.

10.3.2 પુરવઠાની સૂચિ

પુરવઠા પર અસર કરતાં અન્ય પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે કોઈ વસ્તુની જુદી જુદી કિંમતે, સમયના કોઈ ચોક્કસ ગાળામાં, ઉત્પાદક દરેક કિંમતદીઠ વસ્તુના કેટલા જથ્થાનો પુરવઠો કરવા તૈયાર છે તે દર્શાવતા કોષ્ટકને પુરવઠાની સૂચિ કહેવામાં આવે છે. નીચેના કોષ્ટકમાં પુરવઠાના નિયમ મુજબ, કોઈ વસ્તુની કિંમત અને તે કિંમતે ઉત્પાદક દ્વારા વસ્તુનો પૂરો પાડવામાં આવતો પુરવઠો - આ બે વચ્ચેના સંબંધને વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે :

કોષ્ટક 10.1 : પેનના ઉત્પાદકની પુરવઠા સૂચિ

પેનના દરેક એકમ દીઠ વસ્તુની કિંમત (રૂપિયામાં)	દરેક માસ દીઠ પેનના પુરવઠાની સંખ્યા (હજારમાં)
2	25
3	40
4	50
5	60
6	70

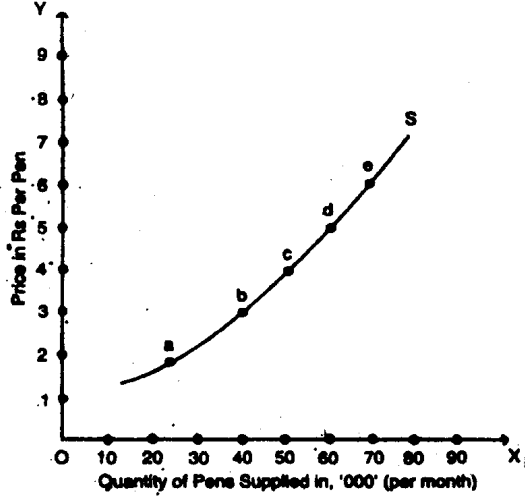
આ કોષ્ટક બતાવે છે કે જ્યારે પેનની એકમદીઠ કિંમત ઓછામાં ઓછી એટલે કે રૂ. 2 હોય છે ત્યારે ઉત્પાદક ઓછામાં ઓછા એટલે કે 25 હજાર એકમો વેચવા તૈયાર હોય છે, પરંતુ જેમ જેમ પેનની કિંમતમાં વધારો યતો જાય છે તેમ તેમ ઉત્પાદક વસ્તુના વધુ એકમો વેચવાની તૈયારી બતાવે છે. દ.ત. રૂ. 3 કિંમતે 40 હજાર, રૂ. 4 કિંમતે 50 હજાર, રૂ. 5 કિંમતે 60 હજાર અને રૂ. 6ની વધુમાં વધુ કિંમતે 70 હજાર જેટલો વધુમાં વધુ જથ્થો વેચવા પ્રેરાય છે. આ પુરવઠા સૂચિ દ્વારા દરેક તબક્કા પર પેનની એકમ દીઠ કિંમત અને જે તે કિંમતે વસ્તુનો માસ દીઠ પુરવઠો - આ બંને વચ્ચેનો સીધો સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

10.3.3 પુસ્તાક રેખા

નીચેના આલેખ 10.1માં ઉપરના કોષ્ટકની હકીકતો આલેખિત કરવામાં આવી છે. તેમાં 'Y' ધરી પર પેનની કિંમત અને 'X' ધરી પર જે તે કિંમતે પૂરા પાડવામાં આવેલ વસ્તુનો જથ્થો દર્શાવવામાં આવ્યો છે :

આકૃતિ 10.1 : પુસ્તાક રેખા

આલેખ દર્શાવે છે કે બિંદુ 'a' દા.ત. તે જ હકીકત દર્શાવે છે કે કોષ્ટકની કતાર એકમાં આપવામાં આવી છે : જ્યારે એકમદીઠ પેનની કિંમત રૂ. 2 હોય છે ત્યારે પેનના 25,000 એકમોનું ઉત્પાદન થાય છે. અને દરેક માસમાં તેટલા એકમો વેચવા ઉત્પાદક પ્રેરાય છે. આ રીતે જ આલેખ પરનાં બિંદુઓ 'b', 'c', 'd' અને 'e'નો કોષ્ટકની બીજી, ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી કતાર સાથે મેળ ખેસાડવામાં આવ્યો છે. આલેખ પરનાં 'a', 'b', 'c', 'd' અને 'e' બિંદુઓને જોડીને પુસ્તાક રેખા S દોરવામાં આવી છે. આ રેખા પેનની જુદી જુદી કિંમતે ઉત્પાદક વસ્તુના કેટલાક એકમોનું ઉત્પાદન કરશે અને કેટલા એકમો વેચાણ માટે પૂરા પાડશે તે દર્શાવે છે.

ટૂંકમાં, કોઈ પણ પુસ્તાક રેખા વસ્તુની કિંમત અને તે કિંમતે તે વસ્તુના કેટલા એકમોનું ઉત્પાદન અને વેચાણ કરવા ઉત્પાદક પ્રેરાશે તેની વચ્ચેનો સીધો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. આ રેખા એવી ધારણા પર રચાયેલી છે કે પુસ્તાક પર અસર કરતાં વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં અન્ય બધાં જ પરિબલો યથાવત્ રહે છે. પુસ્તાક રેખાનો નીચેથી ઉપર, ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ જતો ઢાળ સૂચવે છે કે જેમ વસ્તુની કિંમત વધારે તેમ ઉત્પાદકો વસ્તુના વધુ એકમોનું ઉત્પાદન અને વેચાણ કરવા પ્રેરાશે. જો પુસ્તાક રેખા 'Y' ધરી તરફ લંબાવવામાં આવે તો તે ઉદ્ગમ બિંદુ Oમાંથી પસાર થશે કે ન પણ થાય. જો તે Oમાંથી પસાર થશે તો શૂન્ય કિંમતે પુસ્તાકો પણ શૂન્ય હશે તેમ સાબિત થશે. પરંતુ જો તે O માંથી પસાર ન થાય તો તે એમ સાબિત કરશે કે જ્યાં સુધી કિંમત અમુક બિંદુ સુધી વધશે નહીં ત્યાં સુધી પુસ્તાકો શૂન્ય જ રહેશે (જે બિંદુ પર પુસ્તાક રેખા 'Y' ધરીને છેદે છે તે બિંદુ આલેખ 10.1માં દર્શાવવામાં આવેલ નથી). ઉપર તરફ જતી પુસ્તાક રેખા પુસ્તાકના નિયમનું આલેખ દ્વારા માત્ર નિર્દર્શન છે.

10.3.4 પુસ્તાકના નિયમના અપવાદો

સામાન્ય રીતે કહેવું હોય તો, પુસ્તાકનો નિયમ વસ્તુની કિંમત અને પુસ્તાકનો જથ્થો, આ બે વચ્ચેનો સીધો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. આ નિયમના જે અપવાદો છે તેમાંથી કેટલાક નીચે આપવામાં આવ્યા છે :

1. નફો મહત્તમ ન હાંસલ કરવાનું ધ્યેય : કેટલાક કિસ્સાઓમાં પેદા નફો મહત્તમ કરવાનું ધ્યેય ન પણ અનુસરતી હોય. આવા કિસ્સામાં, કિંમતમાં વધારો ન થાય તોપણ પુસ્તાકમાં વધારો થઈ જાય છે. દા.ત. વસ્તુની કિંમત યથાવત્ રહે તોપણ જો પેદા વેચાણનું કદ મહત્તમ કરવા માગતી હોય તો તે વેચાણ વધારવાનું પસંદ કરશે જેથી કુલ આવકમાં વધારો થાય. કેટલાક કિસ્સાઓમાં પેદા લાંબે ગાળે મહત્તમ નફો કમાવા માગતી હોય, પરંતુ ટૂંકા ગાળામાં તે કોઈ બીજા જ ધ્યેયનું અનુસરણ કરે તેમ બને. તેવી જ રીતે જ્યારે કોઈ પેદા એક કરતાં વધુ કંપનીઓ પોતાના હસ્તક રાખતી હોય ત્યારે બધી જ કંપનીઓનો સહિયારો નફો મહત્તમ કરવાનું ધ્યેય હોય અને આવા કિસ્સામાં ઉત્પાદન કરવામાં આવતી જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી દરેક વસ્તુને પુસ્તાકનો નિયમ ન પણ લાગુ પડે.

2. કિંમત સિવાયનાં અન્ય પરિબળો યથાવત્ ન રહે : પુરવઠાનો નિયમ એવી ધારણા પર રજૂ થયેલો છે કે વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે છે. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં આપણે જોઈએ છીએ કે વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબળો યથાવત્ ન પણ રહે. દા.ત. જો અન્ય વસ્તુઓની કિંમતો વધવાનું વલણ ધરાવતી હોય તો અમુક કિંમતે વસ્તુના પુરવઠામાં ઘટાડો પણ થાય. વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર ન થાય તોપણ ક્યારેક ઉત્પાદનની તકનિકના સ્તરમાં ફેરફાર થવાથી પણ કોઈ વસ્તુના પુરવઠામાં ફેરફાર સંભવી શકે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-A

1. ખાલી જગ્યા પૂરો :

- (1) ઉત્પાદકો ..... કિંમત કરતાં ..... કિંમતે પુરવઠામાં વધારો કરશે.
- (2) પુરવઠાની રેખા ..... ઢળતી હોય છે.
- (3) પુરવઠાની સૂચી સમયના કોઈ ચોક્કસ ગાળામાં વસ્તુની ..... અને વેચાણ માટે રજૂ થયેલા વસ્તુના પુરવઠાના ..... વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે.
- (4) સમયના કોઈ વિશિષ્ટ ગાળામાં પુરવઠા રેખા વસ્તુની ..... અને વેચાણ માટે રજૂ થયેલ વસ્તુના ..... વચ્ચેનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે.
- (5) અન્ય પરિબળો યથાવત્ હોય ત્યારે જો વસ્તુની કિંમતમાં ..... ઘટે તો તે વસ્તુના વેચાણ દ્વારા મળતો નફો ઘટશે.
- (6) પુરવઠાનો નિયમ જણાવે છે કે અન્ય પરિબળો યથાવત્ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમત તથા તે વસ્તુના પુરવઠા વચ્ચે ..... સંબંધ હોય છે.

2. નીચેનાં વિધાનો સાચાં કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) પુરવઠાનો નિયમ જણાવે છે કે વસ્તુનો પુરવઠો અને તે વસ્તુની કિંમત વચ્ચે સંબંધ હોય છે.
- (2) અન્ય પરિબળો યથાવત્ હોય ત્યારે પુરવઠાના નિયમ મુજબ સમયના કોઈ ચોક્કસ ગાળામાં વસ્તુની કિંમત અને તેના પુરવઠા વચ્ચે સીધો સંબંધ હોય છે.
- (3) વેચાણ માટે રજૂ કરવામાં આવેલ વસ્તુનો જથ્થો તે પુરવઠો.
- (4) સમયના કોઈ ચોક્કસ ગાળામાં કિંમતની કોઈ સપાટીએ ઉત્પાદકો દ્વારા વેચાણ માટે રજૂ કરવામાં આવતો જથ્થો તે પુરવઠો.
- (5) ઉત્પાદનના કોઈ એક વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં હાંસલ કરવામાં આવેલ તકનિકી પ્રગતિ ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો કરે તેવી શક્યતા હોય છે.
- (6) વર્તમાન ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિને નવેસરથી સંગઠિત કરવી (નવી પદ્ધતિ દ્વારા સંગઠિત કરવી) તે તકનિકી વિકાસ ગણાય નહીં.
- (7) પુરવઠો એ જથ્થાને લગતો ખ્યાલ છે.
- (8) મહત્તમ નફો એ જ દરેક પેદીનું ધ્યેય હોઈ શકે છે.

3. પુરવઠાનો નિયમ શું સમજાવે છે ?

.....

.....

.....

.....

4. પુરવઠાની સૂચિ તથા પુરવઠા રેખાની વ્યાખ્યા કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

10.4 પુસ્તામાં ફેરફાર તથા પુસ્તાના જથ્થામાં ફેરફાર

પુસ્તામાં વધારો અને ઘટાડો તથા પુસ્તાનું વિસ્તરણ અને સંકોચન

આ એકમના વિભાગ 10.2 તથા 10.3માં પુસ્તા પર અસર કરતાં પરિબળો બહોળા અર્થમાં બે ખતમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યાં છે : (a) જે વસ્તુના પુસ્તાનો વિચાર કરવામાં આવતો હોય તે વસ્તુની કિંમત, (b) તે વસ્તુની કિંમત સિવાયના પુસ્તા પર અસર કરતાં પરિબળો. પુસ્તા પર અસર કરતાં પરિબળો વચ્ચેના આ તફાવતને આધારે એક બીજો તફાવત પણ રજૂ કરવામાં આવે છે : પુસ્તામાં ફેરફાર (વધારો અને ઘટાડો) તથા પુસ્તાના જથ્થામાં ફેરફાર (વિસ્તરણ અને સંકોચન). જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ ફેરફારને અનુલક્ષીને ઉત્પાદન કે પુસ્તામાં તદ્દનુસાર (કે તેને અનુરૂપ) ફેરફાર થાય છે ત્યારે પુસ્તાના જથ્થામાં ફેરફાર થયેલો ગણાય, એટલે કે પુસ્તાનું વિસ્તરણ કે સંકોચન થાય છે. તેનાથી જુદું, કિંમત સિવાયનાં અન્ય પરિબળોમાં ઘટા ફેરફારને લીધે ઉત્પાદન કે પુસ્તામાં ફેરફાર દાખલ થાય તો તેને પુસ્તામાં ફેરફાર, એટલે કે પુસ્તામાં વધારો કે ઘટાડો કહેવાય છે.

10.4.1 પુસ્તાના જથ્થામાં ફેરફાર

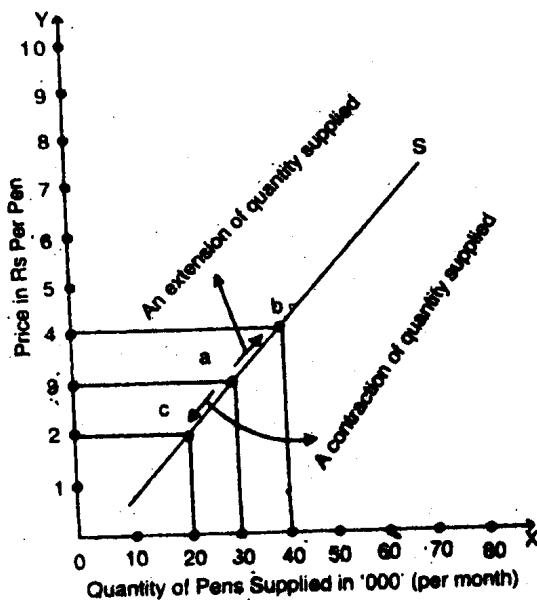
જ્યારે કિંમત સિવાયનાં અન્ય પરિબળો યથાવત્ હોય અને કિંમતમાં ઘટા ફેરફારને લીધે પુસ્તામાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે તેને પુસ્તાના જથ્થામાં ફેરફાર, એટલે કે પુસ્તાનું વિસ્તરણ અને સંકોચન, કહેવામાં આવે છે. આ ફેરફાર બે પ્રકારનો હોઈ શકે :

1. પુસ્તાનો નિયમ લાગુ પડતો હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ઘટા ઘટાડાને લીધે પુસ્તામાં ઘટાડો થાય છે ત્યારે તેને 'પુસ્તાનું સંકોચન' કહેવામાં આવે છે.
2. પુસ્તાનો નિયમ લાગુ પડતો હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ઘટા વધારાને લીધે પુસ્તામાં વધારો થાય છે ત્યારે તેને 'પુસ્તાનું વિસ્તરણ' કહેવામાં આવે છે.

આકૃતિ 10.2માં પુસ્તાનું 'સંકોચન' તથા 'વિસ્તરણ' દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

'X' ધરી પર પેન/કલમના એકમો માપવામાં આવ્યા છે તથા 'Y' ધરી પર પેનના એકમ દીઠ કિંમત માપવામાં આવી છે. પુસ્તા ખાના બિંદુ 'a' પર પેનની કિંમત રૂ. 3 તથા પુસ્તાના એકમો 30,000 છે. પેનની કિંમત ઘટીને રૂ. 2 થાય છે ત્યારે પુસ્તામાં ઘટાડો થઈ તે 20,000 એકમો જેટલો થાય છે અને જ્યારે પેનની એકમ દીઠ કિંમત રૂ. 4 થાય છે ત્યારે પુસ્તાને 40,000 એકમો જેટલો ઘવા પામે છે. કિંમત રૂ. 3ને બદલે રૂ. 2 થાય અને તેને લીધે પુસ્તાને 30,000 ને બદલે 20,000 ઘવા પામે ત્યારે પુસ્તાના આ ઘટાડાને 'પુસ્તાનું સંકોચન' કહેવામાં આવે છે. આલેખ પર આ હકીકત પુસ્તા રેખા પરના બિંદુ 'a' પરથી બિંદુ 'c' પરના પ્રયાણ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે. તેનાથી ઊલટું બિંદુ 'a' પરથી બિંદુ 'b' પરનું પ્રયાણ 'પુસ્તાનું વિસ્તરણ' દર્શાવે છે. કારણ કે તે બતાવે છે કે પેનની કિંમત રૂ. 3 ને બદલે રૂ. 4 થાય ત્યારે પુસ્તાને 30,000ને બદલે 40,000 ઘવા પામે છે.

આકૃતિ 10.2 : પુસ્તાનું વિસ્તરણ અને સંકોચન

આમ, અન્ય પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થાય ત્યારે પુરવઠાનું વિસ્તરણ કે સંકોચન થવા પામે છે.

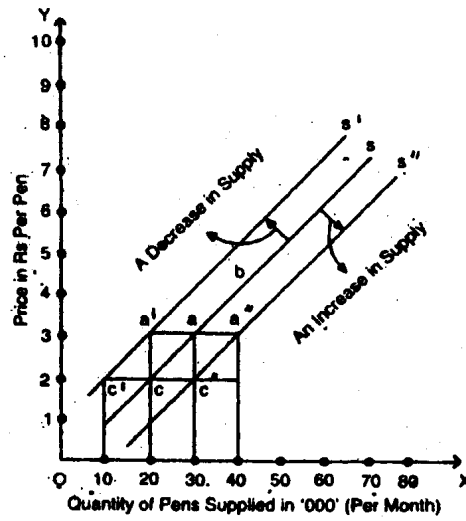
10.4.2 પુરવઠામાં ફેરફાર

પુરવઠામાં ફેરફાર એટલે કિંમતની દરેક સપાટીએ, અગાઉ કરતાં વસ્તુના જુદા જુદા એકમો પૂરા પાડવામાં આવે છે. આ ફેરફાર બે પ્રકારનો હોઈ શકે :

1. પુરવઠામાં ઘટાડો : કિંમત યથાવત્ હોય છતાં પુરવઠાના એકમોમાં ઘટાડો થાય તો તેને 'પુરવઠાનો ઘટાડો' કહેવામાં આવે છે જે આલેખ પર રેખા દ્વારા દર્શાવવામાં આવે તો તે પુરવઠા રેખા પર ડાબી તરફનું પ્રયાણ સૂચવશે.
2. પુરવઠામાં વધારો : કિંમત યથાવત્ હોય છતાં પુરવઠાના એકમો વધે તો તેને 'પુરવઠાનો વધારો' કહેવામાં આવે છે જે આલેખ પરની પુરવઠા રેખા પર જમણી તરફનું પ્રયાણ સૂચવશે.

પુરવઠામાં યથા આ બંને પ્રકારના ફેરફારો આકૃતિ 10.3માં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આ આકૃતિમાં વસ્તુની કિંમત રૂ. 3 હોય અને તેમાં કોઈ ફેરફાર થયો ન હોય છતાં આપણે જ્યારે પુરવઠા રેખા S પરના બિંદુ 'a' થી બિંદુ 'a₁' તરફ પ્રયાણ કરીએ ત્યારે વસ્તુનું કદ 30,000 એકમોને બદલે 20,000 એકમો જેટલું થાય છે. તેવી જ રીતે પુરવઠા રેખા S પરના બિંદુ 'c' પર વસ્તુની કિંમત રૂ. 2 છે ત્યારે પુરવઠાનું કદ 20,000 એકમોને બદલે ઘટીને 10,000 એકમો જેટલું થવા પામે છે.

આકૃતિ 10.3 : પુરવઠા રેખાના સ્થાનમાં ફેરફાર

આકૃતિમાંના 'c', 'a' જેવાં બિંદુઓ જોડવામાં આવે તો એક નવી પુરવઠા રેખા S' દોરી શકાય. રેખા 'S' થી રેખા 'S'' તરફના પ્રયાણને 'પુરવઠામાં ઘટાડો' કહેવાય છે. તેના બદલે આપણે જો 'S' રેખા પરના બિંદુ 'a' થી બિંદુ 'a'' તરફ ખસીએ તો રૂ. 3 એકમદીઠ કિંમતે પુરવઠો 30,000 એકમોને બદલે 40,000 એકમો જેટલો થવા પામે છે. એકમ દીઠ રૂ. 2ની કિંમતે જો આપણે બિંદુ 'c' થી બિંદુ 'c'' તરફ ખસીએ તો પુરવઠો 20,000 એકમોથી 30,000 એકમો જેટલો વધવા પામે છે. જો બિંદુ 'c'' અને બિંદુ 'a'' જેવાં બિંદુઓ જોડવામાં આવે તો એક નવી પુરવઠા રેખા S'' પ્રાપ્ત થાય છે. પુરવઠા રેખા 'S' પરથી પુરવઠા રેખા 'S'' તરફના પ્રયાણને 'પુરવઠામાં વધારો' કહેવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં, પુરવઠામાં વધારો એ પુરવઠા રેખા જમણી તરફ ખસવાનું સૂચવે છે જે દર્શાવે છે કે ઉત્પાદકો દરેક કિંમતે વધુ પુરવઠો કરવા તૈયાર છે. પુરવઠામાં ઘટાડો એ પુરવઠા રેખા ડાબી તરફ પ્રયાણ કરશે એવું સૂચવે છે જે દર્શાવે છે કે ઉત્પાદકો દરેક કિંમતે ઓછો પુરવઠો કરવા પ્રેરાય છે.

10.4.3 પુરવઠા રેખા કેમ ખસે છે ?

આ એકમના 10.4.1 વિભાગમાં 'સંકોચન' અને 'વિસ્તરણ' વિગતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. પુરવઠામાં વધારો કે ઘટાડો કેમ થાય છે તેનાં કારણો નીચે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે :

1. અન્ય વસ્તુઓની કિંમતોમાં ફેરફાર : અન્ય વસ્તુઓની કિંમતોમાં ઘટાડો થવાથી સંબંધિત વસ્તુના પુરવઠામાં દરેક કિંમતે વધારો થશે, કારણ કે અન્ય વસ્તુઓનું ઉત્પાદન/પુરવઠો કરવાથી

નફામાં સાપેક્ષ રીતે ઘટાડો થશે. અન્ય વસ્તુઓની કિંમતોમાં વધારો થવાથી સંબંધિત વસ્તુના પુસ્તકોમાં કિંમતદીઠ ઘટાડો નોંધાશે.

2. ઉત્પાદનનાં સાધનો/નિવેશોની કિંમતોમાં ફેરફાર : કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં રોકવામાં આવતાં સાધનોની કિંમતોમાં વધારો થાય તો દરેક કિંમતે તે વસ્તુના પુસ્તકોમાં ઘટાડો થશે, કારણ કે ઉત્પાદન ખર્ચમાં તેને લીધે વધારો થશે અને આપેલ કિંમતે નફામાં ઘટાડો થશે. તેનાથી ઊલટું કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં કામે લગાડવામાં આવતાં સાધનોની કિંમતોમાં ઘટાડો થાય તો દરેક કિંમતે તે વસ્તુના પુસ્તકોમાં વધારો થશે.
3. ઉત્પાદનની તકનિકમાં ફેરફાર : ઉત્પાદનની તકનિકમાં સુધારો થાય ત્યારે સામાન્ય રીતે ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો થતો હોય છે અને વસ્તુની કિંમત આપેલ હોય ત્યારે કિંમતની દરેક સપાટીએ ઉત્પાદક વધુ ઉત્પાદન કરવા તથા વધુ પુસ્તકો પૂરો પાડવા પ્રેરાતો હોય છે. તેનાથી ઊલટું, જ્યારે તકનિકી જ્ઞાનમાં ઓટ આવે છે (અલખત્ત, આવા સંજોગો ભાગ્યે જ સર્જાતા હોય છે) ત્યારે દરેક કિંમતે પુસ્તકોમાં ઘટાડો થતો હોય છે.
4. અન્ય પરિબલોમાં ફેરફાર અથવા ફેરફારની સંભાવના : ક્યારેક સરકારની આર્થિક કે રાજકોપીય કે કરવેરા સંબંધી નીતિમાં ફેરફાર અથવા વ્યાજના દરમાં ફેરફાર અથવા યુદ્ધનો ભય અથવા કેટલીક વસ્તુઓની માંગ પર અસર કરે તે રીતે આવક અને સંપત્તિની અસમાનતાઓમાં ફેરફાર જેવાં પરિબલોને લીધે પણ વસ્તુનાં પુસ્તકોમાં ફેરફાર થતો હોય છે. ક્યારેક આવક અને સંપત્તિની અસમાનતામાં યતા ફેરફારને લીધે કેટલીક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધુ નફાકારક નીવડતું હોય છે. આ રીતે, જો ઉત્પાદકો અન્ય પરિબલોમાં યતા ફેરફારને લીધે વધુ નફાની અપેક્ષા ધરાવતા હોય તો દરેક કિંમતે વસ્તુનો પુસ્તકો વધશે. તેનાથી ઊલટું, અન્ય પરિબલોમાં યતા ફેરફારને લીધે ઉત્પાદકો ઓછા નફાની અપેક્ષા રાખતા હોય તો દરેક કિંમતે પુસ્તકોમાં ઘટાડો થશે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-B .

1. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :
  - (1) ‘પુસ્તકોનું વિસ્તરણ’ એટલે આપેલ કિંમતે વસ્તુના વધુ એકમો પૂરા પાડવા.
  - (2) ‘પુસ્તકોમાં વધારો’ અને ‘પુસ્તકોનું વિસ્તરણ’ બંને એકસરખાં છે.
  - (3) તકનિકમાં ફેરફાર થાય તો પુસ્તકોના કદમાં પણ ફેરફાર થાય છે.
  - (4) વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થાય ત્યારે પુસ્તકોમાં વધારો થતો હોય છે.
  - (5) પુસ્તકો રેખા પરનું પ્રયાણ (હલનચલન) પુસ્તકોના નિયમના અમલનો નિર્દેશ કરે છે.
  - (6) પુસ્તકોની રેખા ડાબી તરફ તે ખસે ત્યારે પુસ્તકોમાં વધારો થવાનો સંકેત મળે છે.
  - (7) વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલોને લીધે પુસ્તકો રેખા ખસતી હોય છે.
2. પુસ્તકોનું વિસ્તરણ તથા પુસ્તકોમાં વધારો - આ બે વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

10.5 પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા

પુસ્તકોના નિયમ મુજબ, અન્ય પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમત અને તેના પુસ્તકો વચ્ચે સીધો સંબંધ હોય છે. કિંમતમાં ફેરફારને લીધે વસ્તુના પુસ્તકો પર થતી અસરની માત્રા પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા દ્વારા માપવામાં આવે છે.

10.5.1 ખ્યાલ અને માપવાની રીત

પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે વસ્તુના પુસ્તકોમાં યતા ફેરફારની ટકાવારી ભાગ્યે વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ ફેરફારની ટકાવારી અથવા આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા (E) :

$$E_s = \frac{\text{વસ્તુના પુસ્તકોમાં થયેલ ફેરફારની ટકાવારી}}{\text{વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ ફેરફારની ટકાવારી}}$$

$$\begin{aligned} \frac{\text{પુરવઠામાં ફેરફાર}}{\text{મૂળ પુરવઠો}} \times 100 &= \frac{\text{કિંમતમાં ફેરફાર}}{\text{મૂળ કિંમત}} \times 100 \\ &= \frac{\frac{\Delta S}{S}}{\frac{\Delta P}{P}} \times 100 \\ &= \frac{\Delta S}{S} \times \frac{P}{\Delta P} \\ &= \frac{\Delta S}{\Delta P} \times \frac{P}{S} \end{aligned}$$

ઉપરના સમીકરણમાં S તથા P અનુક્રમે પુરવઠાનું મૂળ કદ તથા કિંમત અને ΔS તથા ΔP અનુક્રમે પુરવઠામાં ફેરફાર અને કિંમતમાં ફેરફાર દર્શાવે છે.

આ અગાઉ આપવામાં આવેલા કોષ્ટક 10.1ના દાખલાની મદદથી પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાની રીત બતાવી શકાય. કોષ્ટકમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે તે મુજબ પેન/કલમની કિંમત મૂળ રૂ. 2ને બદલે રૂ. 3 થાય છે અને તેને લીધે પેનનો પુરવઠો મૂળ 25,000ને બદલે 40,000 થાય છે. પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાના સૂત્રનો ઉપયોગ કરીએ તો જાણવા મળશે કે તે 1.2 બરાબર છે. સૂત્ર દ્વારા ગણતરી નીચે મુજબ થાય :

$$\begin{aligned} E_p &= \frac{\Delta S}{\Delta P} \times \frac{P}{S} \\ &= \frac{40,000 - 25,000}{3 - 2} \times \frac{2}{25,000} \\ &= \frac{15,000}{1} \times \frac{2}{25,000} = \frac{30}{25} = \frac{6}{5} = 1.2 \end{aligned}$$

$E_p = 1.2$ નું અર્થઘટન એમ પણ કરી શકાય કે જ્યારે પેનની કિંમતમાં એક ટકાનો વધારો થાય ત્યારે પેનના પુરવઠામાં 1.2 ટકા જેટલો વધારો થશે અથવા આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે પેનનો પુરવઠો મૂલ્ય- સાપેક્ષ છે. સહગુણક 1 કરતાં ઓછો હોય તો સમજવાનું કે પુરવઠો મૂલ્ય-અનપેક્ષ છે. $E_p = 1$ પુરવઠાના એકમ બરાબર મૂલ્યસાપેક્ષતા સ્થિતિ ગણાય. $E_p = 0$ પુરવઠો સંપૂર્ણ મૂલ્ય-અનપેક્ષ તો $E_p = \alpha$ પુરવઠો સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ ગણાય.

10.5.2 પુરવઠાની ભિન્ન ભિન્ન મૂલ્યસાપેક્ષતાના સંદર્ભમાં પુરવઠા રેખાઓ

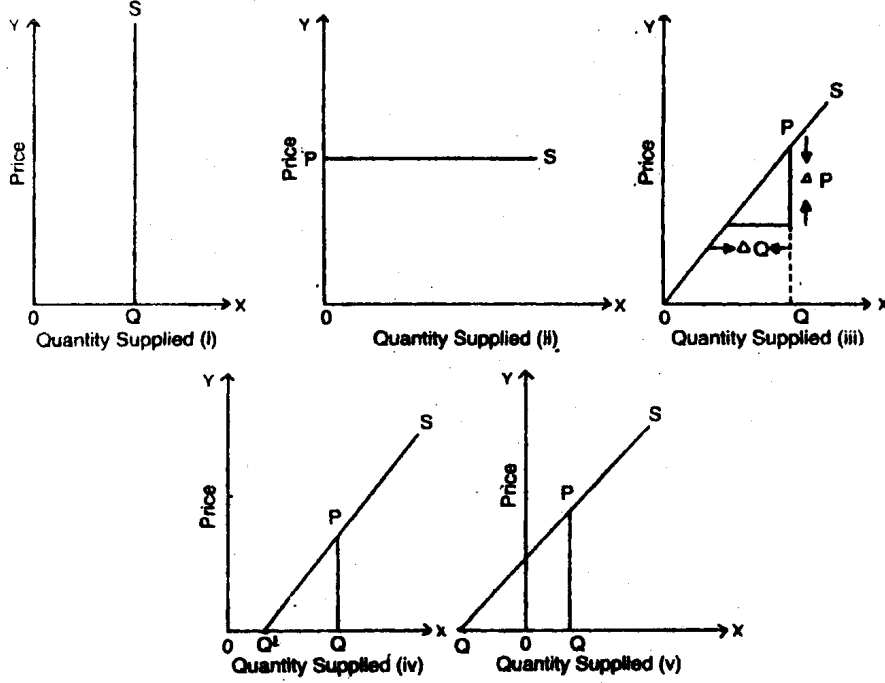
આકૃતિ 10.4માં પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતાના પાંચ દાખલા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. પુરવઠાની શૂન્ય મૂલ્યસાપેક્ષતા અથવા સંપૂર્ણ મૂલ્ય-અનપેક્ષતાનો દાખલો આકૃતિ 10.4(i)માં બતાવવામાં આવ્યો છે જેમાં કિંમતોમાં ફેરફાર છતાં પુરવઠામાં ફેરફાર થતો નથી (પુરવઠો યથાવત્ રહે છે). આ હકીકત ત્યારે બને છે જ્યારે ઉત્પાદકો બજારમાં વર્તમાન કિંમતનો વિચાર કર્યા વિના અમુક નિશ્ચિત જથ્થાનું ઉત્પાદન કરવા માગતા હોય. સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ પુરવઠો અથવા $E_p = \alpha$ આકૃતિ 10.4(ii)માં દર્શાવવામાં આવી છે જેમાં કિંમતની P સપાટીએ ઉત્પાદકો બજારમાં માંગ હોય તેટલા એકમોના પુરવઠાનું ઉત્પાદન કરવા રાજી છે અને જ્યારે કિંમત OP કરતાં ઓછી હોય ત્યારે ઉત્પાદકો કોઈ પુરવઠો પૂરો પાડવા રાજી નથી. OPથી સહેજ પણ કિંમત વધે ત્યારે પુરવઠો શૂન્યથી અસીમ/અમાપ થઈ જશે.

પુરવઠાની એકમ બરાબર મૂલ્યસાપેક્ષતા આકૃતિ 10.4 (iii)માં દર્શાવવામાં આવી છે. ઉદ્દગમ બિંદુથી પસાર થતી સીધી રેખા દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ પુરવઠા રેખા પુરવઠાની એકમ બરાબર મૂલ્યસાપેક્ષતાની સ્થિતિનું બ્યાન કરે છે. આ બાબત સહેલાઈથી સાબિત કરી શકાતી છે. ΔQ અને ΔP તથા OQ અને OP-આ ભુજાઓ ધરાવતા બે ત્રિકોણોનો વિચાર કરો. તે બંને સરખા છે અને તેથી તેમની ભુજાઓનો ગુણોત્તર સરખો છે, એટલે કે

$$\frac{QP}{\Delta P} = \frac{OQ}{\Delta Q}$$

$$\text{અથવા } \frac{\Delta Q}{\Delta P} = \frac{OQ}{OP} \quad \dots(i)$$

આકૃતિ 10.4 : જુદી જુદી મૂલ્યસાપેક્ષતા હોય ત્યારે પુસ્તકના વક્રો આ એકમના વિભાગ 10.5.1માં આપવામાં આવેલ પુસ્તકની મૂલ્યસાપેક્ષતા છે :

$$= \frac{\Delta S}{\Delta P} \times \frac{P}{S}$$

આકૃતિ 10.4(iii) મુજબ પુસ્તકની મૂલ્યસાપેક્ષતા નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$\frac{\Delta Q}{\Delta P} \times \frac{QP}{OQ}$$

(i)માં આપવામાં આવેલ મુજબ $\frac{\Delta Q}{\Delta P}$ ને $\frac{OQ}{QP}$ દ્વારા અવેજમાં બદલવામાં આવે તો પ્રાપ્ત થશે

$$= \frac{OQ}{QP} \times \frac{QP}{OQ} = 1$$

$E_s = 1$ સૂચવે છે કે જો કોઈ વસ્તુની કિંમતમાં અમુક ટકા જેટલો દા.ત. 5% વધારો થાય તો તે વસ્તુના પુસ્તકમાં પણ તેટલા જ ટકા, એટલે કે 5% જેટલો વધારો નોંધાશે.

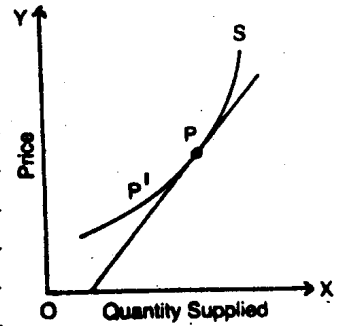
આકૃતિ 10.4 (iv) પુસ્તકો મૂલ્ય-અનપેક્ષ અથવા એકમ કરતાં ઓછી મૂલ્યસાપેક્ષતા ધરાવતો હોય ત્યારની સ્થિતિ દર્શાવે છે. બિંદુ P પર E_s છે :

$$= \frac{Q'Q}{PQ} \times \frac{PQ}{OQ} = \frac{Q'O}{OQ} \text{ or } < 1 \text{ કારણ } Q'Q < OQ$$

આકૃતિ 10.4 (v) પુસ્તકો મૂલ્ય-સાપેક્ષ અથવા એકમ કરતાં વધુ મૂલ્ય સાપેક્ષતા ધરાવતો હોય ત્યારની સ્થિતિ દર્શાવે છે. બિંદુ P પર E_s છે

$$= \frac{Q'Q}{PQ} \times \frac{PQ}{OQ} = \frac{Q'O}{OQ} \text{ અથવા } < 1 \text{ એટલે કે } Q'Q < OQ$$

તેથી પુસ્તકાનું પરિમાણ માપતી ધરીમાંથી જો સીધી રેખા દ્વારા વ્યક્ત થતો પુસ્તક વક્ર પસાર થતો હોય તો પુસ્તકની મૂલ્યસાપેક્ષતા એકમ કરતાં ઓછી ગણાય. તેવી જ રીતે, કિંમત માપતી ધરીમાંથી જો સીધી રેખા દ્વારા વ્યક્ત થતો પુસ્તક વક્ર પસાર થતો હોય તો પુસ્તકની મૂલ્યસાપેક્ષતા એકમ કરતાં વધુ ગણાય. અને જો સીધી રેખા દ્વારા વ્યક્ત થતો પુસ્તક વક્ર ઉદ્ગમ બિંદુમાંથી પસાર થાય તો પુસ્તકની મૂલ્યસાપેક્ષતા એકમ બરાબર છે એમ કહેવાય. જો પુસ્તક વક્ર સીધી રેખા ન હોય, જો તે વક્રરેખીય હોય તો પુસ્તક રેખાના વિશિષ્ટ બિંદુ પર પુસ્તકની મૂલ્યસાપેક્ષતા કેટલી છે તે જાણવા માટે તે બિંદુ પર પુસ્તક રેખાને સ્પર્શતી સ્પર્શરેખા દોરવી પડે અને ત્યાર પછી તે સ્પર્શરેખા ઉદ્ગમ બિંદુથી કે વસ્તુનું પરિમાણ માપતી ધરીમાંથી કે કિંમત દર્શાવતી ધરીમાંથી પસાર થાય છે તે ચકાસવું પડે. આકૃતિ 10.5માં આ બાબત દર્શાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 10.5 : વક્રરેખીય પુસ્તક રેખા

આકૃતિ 10.5માં S વક્રરેખીય પુસ્તક રેખા છે અને P બિંદુ પર પુસ્તકની મૂલ્યસાપેક્ષતા કેટલી છે તે આપણે જાણવા માંગીએ છીએ. પુસ્તક રેખા પરના સ્પર્શબિંદુને અડીને નીકળતી સ્પર્શરેખા પરિમાણ માપતી ધરીમાંથી પસાર થતી હોય તો પુસ્તકની મૂલ્યસાપેક્ષતા એકમ કરતાં ઓછી

કહેવાય. આકૃતિમાં P બિંદુ પરના સ્પર્શબિંદુને અડીને જતી સ્પર્શરેખા હકીકતમાં ઉદ્ભવેલ બિંદુમાંથી પસાર થાય છે અને તેથી પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા એકમ બરાબર ગણાય.

10.5.3 પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા નિર્ધારિત કરતાં પરિબલો

પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા વિવિધ પરિબલો પર આધાર રાખે છે અને તેથી કોઈ વસ્તુના પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા અંગે મત વ્યક્ત કરતાં પહેલાં આવાં બધાં જ પરિબલોનો એકસાથે વિચાર કરવો ઘટે. પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા નિર્ધારિત કરતાં પરિબલોમાંથી કેટલાંક મહત્વનાં પરિબલો નીચે મુજબનાં હોય છે :

1. ઉત્પાદનમાં ફેરફાર સાથે ખર્ચનાં વલણોનું વર્તન : કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં વધારો થાય ત્યારે કુલ ખર્ચ વધારાનું વલણ ધરાવતું હોય છે. પરંતુ ખર્ચમાં થતો વધારો એકસરખા દરે થતો હોતો નથી. સામાન્ય રીતે શરૂઆતમાં કુલ ખર્ચમાં થતો વધારો ઘટતા દરે, ત્યાર પછી સરખા દરે અને છેવટે વધતા દરે થતો હોય છે. ઉત્પાદનમાં થતા વધારાની સાથોસાથ કુલ ખર્ચમાં ઝડપથી વધારો નોંધાય તો કિંમતમાં થતા વધારાના પ્રતિભાવ તરીકે ઉત્પાદનમાં વધારો કરવા ઉદ્દેશ્યને કે ઉત્તેજન મળશે નહીં અને તે મુજબ પુરવઠો ઓછો મૂલ્યસાપેક્ષ બનવા પામશે. પરંતુ ઉત્પાદનમાં થતા વધારાની સાથે જો કુલ ઉત્પાદન ખર્ચમાં ધીમો વધારો થશે તો કિંમતમાં થતા વધારાની સાથે નફામાં પણ વધારો થતો હોવાથી પુરવઠાના કદમાં મોટો વધારો થશે અને ત્યારે પુરવઠો વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ બનશે.
2. વસ્તુનું સ્વરૂપ : વસ્તુઓના સ્વરૂપને આધારે તેમનું વર્ગીકરણ (1) નાશવંત અને (2) ટકાઉ જૂથોમાં કરવામાં આવે છે. નાશવંત વસ્તુઓનો સંગ્રહ શક્ય હોતો નથી અને તેથી વસ્તુઓની કિંમતમાં થતા ફેરફારની તેમના પુરવઠા પર કોઈ ખાસ અસર વર્તાતી નથી. તેથી તેમનો પુરવઠો મૂલ્ય-અનપેક્ષ હોય છે. તેનાથી જુદું, ટકાઉ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરી શકાય છે અને તેથી તેમની કિંમતોમાં થતા ફેરફારની તેમના પુરવઠા પર અસર થતી હોવાથી ટકાઉ વસ્તુઓનો પુરવઠો વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે અથવા તેવી વસ્તુઓનો પુરવઠો વધુ સપાટ બનવા પામે છે.
3. સમયનો ગાળો : વસ્તુનો પુરવઠો તેના ઉત્પાદનમાંથી સર્જાય છે, જે સમય માર્ગી લે છે. ઉત્પાદન એકમનું કદ આપેલ હોય અને તકનિક વગેરેની ગોઠવણોને અવકાશ આપવામાં નહીં આવે તો તે સંજોગોમાં ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફારને અનુરૂપ પુરવઠામાં અસરકારક રીતે ફેરફાર કરી શકતો નથી. આવા સંજોગોમાં એટલે કે ટૂંકા ગાળામાં પુરવઠો ઓછો મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે. પરંતુ લાંબા ગાળામાં જ્યારે ઉત્પાદન એકમના કદમાં ફેરફાર કરી શકાય છે તથા જ્યારે તકનિકી પરિવર્તનો દાખલ કરવાનો પણ અવકાશ હોય છે ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થાય ત્યારે પુરવઠામાં પણ તેને લીધે ફેરફાર થતો હોય છે અને તેથી પુરવઠો વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે અથવા એમ કહેવાય કે પુરવઠાની રેખા વધુ સપાટ બનવા પામે છે.
4. કિંમત અંગેની અટકળો : કિંમત અંગેના ભવિષ્ય માટેના અંદાજો પણ પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા પર અસર કરતા હોય છે. ઉત્પાદકો જ્યારે એવું અનુમાન કરતા હોય છે કે વસ્તુની કિંમતમાં અમુક સપાટી કરતાં વધુ ઘટાડો થવા દેવામાં આવશે નહીં ત્યારે તે વધુ ઉત્પાદન કરવા હરકત લેશે નહીં. તેનાથી આગળ, ઉત્પાદકો જો એમ માનતા હોય કે ભવિષ્યમાં વસ્તુની ભાવસપાટીમાં વધારો થવાનો છે તો તે વસ્તુનો વધુ સંગ્રહ કરશે અને બજારમાં તે વસ્તુનો ઓછો પુરવઠો કરવા પ્રેરશે. આવા સંજોગોમાં આ પુરવઠો મૂલ્ય-અનપેક્ષ રહેશે. પરંતુ ભવિષ્યમાં ભાવસપાટીમાં ઘટાડો થવાની શક્યતા હોય ત્યારે પુરવઠો વધુ મૂલ્ય-સાપેક્ષ બનશે.
5. ઉત્પાદનની તકનિકનું સ્વરૂપ : વસ્તુના ઉત્પાદનમાં રોકવામાં આવતી તકનિક કે ઉત્પાદન પદ્ધતિ સાદી અને સરળ હોય તો ઉત્પાદકો ભાવવધારાને પ્રતિસાદ આપી વધુ પુરવઠો કરશે, જે પુરવઠાને વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ બનાવશે. ઉત્પાદનની પદ્ધતિ જેમ વધુ જટિલ, ગૂંચવણભરેલી અને અડચણરૂપ હોય છે તેમ ઉત્પાદકો માટે ઉત્પાદન અને પુરવઠામાં ફેરફાર કરવો વધુ મુશ્કેલ બને છે અને તેવા સંજોગોમાં વસ્તુની કિંમત વધે તોપણ પુરવઠો ઓછો મૂલ્યસાપેક્ષ રહે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - C

1. પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

2. પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા પર અસર કરતાં પરિબલોમાંથી અગત્યનાં ત્રણ પરિબલો સૂચવો.
3. નીચેનાં વિધાનોમાંથી સાચાં અને ખોટાં વિધાનોનો નિર્દેશ કરો :
  - (1) પુસ્તકોનો નિયમ કેમ લાગુ પડે છે તેનાં કારણોની સમજણ પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા પૂરી પાડે છે.
  - (2) પુસ્તકોનો નિયમ લાગુ પડતો ન હોય તોપણ પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા શોધી શકાય છે.
  - (3) કોઈ વસ્તુના પુસ્તકોમાં થતા ફેરફારની વસ્તુની કિંમત પર પડતી અસરની સંવેદનશીલતા એટલે પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા.
  - (4) કોઈ વસ્તુની કિંમતમાં જેટલા ટકાનો વધારો થાય છે તેટલા જ ટકાનો વધારો વસ્તુના પુસ્તકોમાં થાય તે બાબત પુસ્તકો મૂલ્ય-અનપેક્ષ છે એમ સૂચવે છે.
  - (5) સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ પુસ્તકોનો વક્ર 'Y' ધરીને સમાંતર હોય છે.
  - (6) મૂલ્ય-અનપેક્ષ પુસ્તકોનો વક્ર વસ્તુનો જથ્થો માપતી ધરીમાંથી પસાર થાય છે.
  - (7) વક્રરેખીય પુસ્તકો દ્વારા દર્શાવવામાં આવતી પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા વક્ર પર સળંગ એકમ બરાબર હોય છે.
  - (8) વસ્તુની ટૂંકા ગાળાની પુસ્તકો રેખા સામાન્ય રીતે લાંબા ગાળાની પુસ્તકો રેખા કરતાં ઓછી મૂલ્ય-અનપેક્ષ હોય છે.

10.6 સારાંશ

વસ્તુનો પુસ્તકો ત્રણ બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવે છે : (a) વસ્તુની કિંમત, (b) તે કિંમતે પૂરા પાડવામાં આવેલ પુસ્તકો, (c) પુસ્તકોનો સમયગાળો. વસ્તુનો પુસ્તકો નિર્ધારિત કરતાં પરિબલો : (a) વસ્તુની કિંમત, (b) અન્ય ચીજવસ્તુઓની કિંમતો, (c) વસ્તુનો ઉત્પાદન ખર્ચ, (d) ઉત્પાદકને ઉપલબ્ધ હોય તે ઉત્પાદનની તકનિક, (e) ઉત્પાદકોના ધ્યેયો / હેતુઓ, તથા (f) સરકારની નીતિ, યુદ્ધનો ભય, આવક અને સંપત્તિની વધતી અસમાનતાઓ જેવાં પરિબલો.

અન્ય પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે સમયના વિશિષ્ટ ગાળાના સંદર્ભમાં વસ્તુની કિંમત અને તે કિંમતે પૂરો પાડવામાં આવેલ વસ્તુનો પુસ્તકો આ બંને વચ્ચેનો સંબંધ પુસ્તકોના નિયમ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. પુસ્તકો વિષેય દ્વારા વસ્તુના પુસ્તકો પર અસર કરતાં પરિબલો દર્શાવવામાં આવે છે. પુસ્તકોની સૂચિ જુદી જુદી કિંમતે કોઈ વસ્તુનો કેટલો જથ્થો પૂરો પાડવામાં આવશે તે દર્શાવે છે. પુસ્તકોની રેખા ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ તરફ ઊંચી જતી હોય છે.

વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલોમાંથી કોઈ એક અથવા વધુ પરિબલોની અસર હેઠળ પુસ્તકોમાં ફેરફાર થતાં પુસ્તકો રેખા પોતાનું સ્થાન બદલે છે. પુસ્તકો પર અસર કરતાં પરિબલોમાંથી કિંમત સિવાયનાં પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થતાં વસ્તુના પુસ્તકોમાં થતો ફેરફાર પુસ્તકો રેખા પરનાં જુદાં જુદાં બિંદુઓ પરનું હલનચલન હોય છે. પુસ્તકો રેખા જ્યારે જમણી બાજુ ખસે છે ત્યારે 'પુસ્તકોમાં વધારો' અને જ્યારે તે ડાબી બાજુ ખસે છે ત્યારે 'પુસ્તકોમાં ઘટાડો' થયેલો ગણાય. પુસ્તકો રેખા પર જમણી બાજુ તરફનું હલનચલન 'પુસ્તકોનું વિસ્તરણ' અને ડાબી તરફનું હલનચલન 'પુસ્તકોનું સંકોચન' ગણાય છે.

પુસ્તકોમાં થયેલ ફેરફારની ટકાવારીને વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ ફેરફારની ટકાવારીથી ભાગતાં જે પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે તે પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા દર્શાવે છે. પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા એકમ બરાબર, એકમ કરતાં વધુ અથવા એકમ કરતાં ઓછી થઈ શકે છે. જ્યારે પુસ્તકો સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે ત્યારે પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા અનંત હોય છે, પરંતુ જ્યારે પુસ્તકો સંપૂર્ણ મૂલ્ય-અનપેક્ષ હોય છે ત્યારે પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા શૂન્ય હોય છે.

સંપૂર્ણ મૂલ્ય-અનપેક્ષ પુસ્તકો રેખા કિંમત માપતી ધરીને સમાંતર હોય છે. સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ પુસ્તકો રેખા વસ્તુના એકમો કે કદ માપતી ધરીને સમાંતર હોય છે. પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા એકમ બરાબર હોય ત્યારે પુસ્તકો રેખા ઉદ્ગમ બિંદુથી પસાર થઈ ઉપર તરફ પ્રયાણ કરે છે. એકમ કરતાં ઓછો મૂલ્યસાપેક્ષ પુસ્તકો હોય ત્યારે પુસ્તકો રેખા વસ્તુના એકમો માપતી ધરીમાંથી પસાર થઈ ઉપર તરફ ઢળે છે. એકમ કરતાં વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ પુસ્તકો હોય ત્યારે પુસ્તકો રેખા વસ્તુની કિંમત માપતી ધરીમાંથી પસાર થઈ ઉપર તરફ ઢાળ ધરાવે છે. જે બિંદુ પર પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા શોધવાની હોય તે બિંદુ પર પુસ્તકો વક્રને અડીને પસાર થતા સ્પર્શબિંદુ પરથી

વક્રરેખીય પુરવઠા રેખા પરની પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા જાણી શકાય છે. પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા પર અસર કરતાં પરિબલોમાં વસ્તુના ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં ઉત્પાદન ખર્ચ અંગેનાં વલણો, વસ્તુનું સ્વરૂપ, લવિષ્યમાં કિંમત અંગેનાં અપેક્ષિત વલણો કે અટકળો અને ઉત્પાદન પદ્ધતિનું કે તકનિકનું સ્વરૂપ જેવાં પરિબલો દર્શાવી શકાય.

10.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

- પુરવઠામાં ફેરફાર : આપેલ કિંમતે પુરવઠાના કદમાં થતો ફેરફાર.
- પુરવઠાના કદમાં ફેરફાર : વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફારોને અનુલક્ષીને પુરવઠાના કદમાં થતો ફેરફાર.
- પુરવઠાનું સંકોચન : વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થતાં વસ્તુના પુરવઠામાં થતો ઘટાડો.
- વક્રરેખીય પુરવઠા રેખા : પુરવઠારેખા સીધી લીટી દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલી ન હોય તેવી રેખા.
- પુરવઠામાં ઘટાડો : વસ્તુની આપેલ કિંમતે પુરવઠામાં થતો ઘટાડો.
- પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા : વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફારની ટકાવારી સામે પૂરા પાડવામાં આવેલ પુરવઠાની સંવેદનશીલતા.
- મૂલ્યસાપેક્ષ પુરવઠો : વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફારની ટકાવારી કરતાં વસ્તુના પુરવઠામાં થયેલ ફેરફારની ટકાવારી વધારે હોય.
- પુરવઠાનું વિસ્તરણ : વસ્તુની ઊંચી કિંમતે પુરવઠાના કદમાં વધારો થવો.
- પ્રવાહી ચલ (Flow Variable) : સમયના કોઈ ગાળા દરમિયાન કોઈ પણ ચલને માપવું તે.
- આવકની અસમાનતાઓ : અર્થતંત્રનાં ભિન્ન ભિન્ન જૂથો વચ્ચે આવકની વહેંચણી.
- પુરવઠામાં વધારો : વસ્તુની કિંમતે પુરવઠામાં થયેલ વધારો.
- મૂલ્ય-અનપેક્ષ પુરવઠો : વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ ફેરફારની ટકાવારી કરતાં પૂરા પાડવામાં આવેલ પુરવઠામાં થયેલ ફેરફારની ટકાવારી ઓછી હોવી.
- પુરવઠાનો નિયમ : પુરવઠા પર અસર કરતાં કિંમત સિવાયનાં પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમત આવે તે કિંમતે પૂરો પાડવામાં આવેલ વસ્તુનો પુરવઠો-આ બંને વચ્ચેનો સીધો સંબંધ વ્યક્ત કરતો નિયમ.
- સંપૂર્ણ મૂલ્ય-અનપેક્ષ પુરવઠો : વસ્તુની કિંમતની જુદી જુદી સપાટીએ વસ્તુના પુરવઠાનું કદ સ્થિર રહેવું.
- પુરવઠો : સમયના આપેલ ગાળામાં વસ્તુની કિંમતે ઉત્પાદકો વસ્તુના કેટલા એકમો વેચવા તૈયાર છે તે દર્શાવતો જથ્થો.
- પુરવઠાનું વિધેય : પુરવઠાના કદ પર અસર કરતાં જુદાં જુદાં પરિબલો વચ્ચેનો કાર્યકારી સંબંધ.
- પુરવઠાની સૂચિ : બે ખાનાં કે કટારવાળા કોષ્ટકમાં એક ખાનામાં વસ્તુની કિંમતની ભિન્ન ભિન્ન સપાટી અને બીજા ખાનામાં કિંમતની જે તે સપાટીએ સમયના આપેલ ગાળામાં પૂરા પાડવામાં આવેલ પુરવઠાનું કદ કે એકમો.
- પુરવઠા રેખા : પુરવઠા પર અસર કરતાં કિંમત સિવાયનાં પરિબલો યથાવત્ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમત અને સમયના અમુક ગાળામાં પૂરા પાડવામાં આવેલ પુરવઠાના કદ વચ્ચેનો સંબંધ વ્યક્ત કરતી રેખા.
- ઉત્પાદનની તકનિક : કોઈ વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ પદ્ધતિ.

10.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - A

- (i) ઊંચું, (ii) નીચું (iii) ઉપર જતું (iii) કિંમત, વસ્તુનું કદ (iv) કિંમત, વસ્તુનું કદ (vi) ઘટે છે (vii) સીધી કે પ્રત્યક્ષ રીતે
- (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) સાચું (vi) ખોટું (vi) ખોટું (vii) ખોટું (viii) ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - B

- (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) સાચું (vi) ખોટું (vii) સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - C

- (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) ખોટું (vi) સાચું (vii) ખોટું (viii) સાચું.

10.9 સત્રાંત પ્રશ્નો

1. 'પુસ્તકો' એટલે શું ? દાખલાની મદદથી સમજાવો.
2. વસ્તુનો પુસ્તકો નિર્ધારિત કરતાં પરિબળો સમજાવો.
3. પુસ્તકોનો નિયમ સમજાવો. તેના અપવાદોનો નિર્દેશ કરો.
4. 'પુસ્તકોનું વિસ્તરણ' અને 'પુસ્તકોમાં વધારો' વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો. દાખલાઓ આપો.
5. 'પુસ્તકો રેખાનું ખસવું' અને 'પુસ્તકો રેખા પરનું હલનચલન' વચ્ચેના તફાવતનું મહત્ત્વ સમજાવો.
6. આકૃતિઓની મદદથી સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ, સંપૂર્ણ મૂલ્ય-અનપેક્ષ, એકમ ખરાબર મૂલ્યસાપેક્ષ, મૂલ્ય-અનપેક્ષ તથા મૂલ્ય સાપેક્ષ પુસ્તકો વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.
7. કોઈ પણ વસ્તુના પુસ્તકોની મૂલ્યસાપેક્ષતા નિર્ધારિત કરતાં પરિબળો કયાં ?

નોંધ : આ એકમની સમજૂતી માટે તમને આ પ્રશ્નો મદદરૂપ નીવડશે. તેના જવાબો લખવાનો પ્રયાસ કરો. પરંતુ તમારા જવાબો યુનિવર્સિટીને મૂલ્યાંકન માટે મોકલશો નહીં. એ માત્ર તમારા સ્વાધ્યાય માટે જ છે.

એકમ 11 ખર્ચનો સિદ્ધાંત તથા ખર્ચની રેખાઓ/વક્રો (Theory of Costs and Cost Curves)

રૂપરેખા

- 11.0 ઉદ્દેશો
- 11.1 પ્રસ્તાવના
- 11.2 ખર્ચનો સિદ્ધાંત
- 11.3 આર્થિક ખર્ચાઓ
- 11.4 ટૂંકા ગાળાની ખર્ચ રેખાઓ
  - 11.4.1 કુલ, સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચાઓ
  - 11.4.2 સીમાવર્તી ખર્ચ
  - 11.4.3 ખર્ચની સૂચિનું કોષ્ટક
  - 11.4.4 કુલ, સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચની રેખાઓ
  - 11.4.5 સરેરાશ કુલ, સરેરાશ સ્થિર, સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખાઓ તથા સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા
  - 11.4.6 સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખાનો આકાર
  - 11.4.7 ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા (ACC) 'U' આકારની કેમ હોય છે ?
- 11.5 લાંબા ગાળાની ખર્ચ રેખાઓ
  - 11.5.1 લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા
  - 11.5.2 લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા
  - 11.5.3 લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા 'U' આકારની કેમ હોય છે ?
- 11.6 અન્ય ખર્ચાઓ
- 11.7 સારાંશ
- 11.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 11.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 11.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

11.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અધ્યયન પછી નીચેની બાબતમાં તમારી ક્ષમતા અપેક્ષિત છે -

- ખર્ચ નિર્ધારિત કરતાં પરિબલો ઓળખવાં.
- ભિન્ન ભિન્ન ખર્ચાઓ વચ્ચેના તફાવતની સમજણ.
- ટૂંકા ગાળાની ખર્ચ રેખાઓની આકૃતિઓ દોરવી.
- સીમાવર્તી ખર્ચની સમજણ પૂરી પાડવી.
- સ્થિર તથા અસ્થિર ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત જણાવવો.
- ખર્ચની સૂચિ તૈયાર કરવી.
- પરસ્પર સંબંધ ધરાવતી ભિન્ન ભિન્ન ખર્ચ રેખાઓ દોરવી.
- સરેરાશ ખર્ચ રેખા 'U' આકારની શા માટે હોય છે તે સમજાવવું.
- ટૂંકા ગાળાના ખર્ચ તથા લાંબા ગાળાના ખર્ચ વચ્ચેનો સંબંધ જાણવો.

11.1 પ્રસ્તાવના

એકમ 9 અને 10માં તમે ઉત્પાદનનાં સાધનો અથવા નિવેશો તથા ઉત્પાદન વચ્ચેના સંબંધનો અભ્યાસ કર્યો. ઉત્પાદનનું સાધન ખરીદવા માટે તેની કિંમત ચૂકવવી પડે છે. તેથી સમયના કોઈ ગાળા દરમ્યાન ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવા માટે ખર્ચ લોગવવો પડે છે. દરેક ઉત્પાદક ઉત્પાદન ખર્ચ લઘુત્તમ કરવા ઇચ્છે છે. આ એકમમાં તમે ઉત્પાદન ખર્ચ નિર્ધારિત કરતાં પરિબલોનું અધ્યયન કરશો. તમને હિસાબી ખર્ચાઓ, આર્થિક ખર્ચાઓ, વૈકલ્પિક ખર્ચ, ખાનગી ખર્ચ, સામાજિક ખર્ચ તથા વાસ્તવિક ખર્ચની વિભાવનાઓ કે ખ્યાલોનો પરિચય કરાવવામાં આવશે. તેમ જ ટૂંકા ગાળાનો સરેરાશ ખર્ચ, ટૂંકા ગાળાનો સીમાવર્તી ખર્ચ, સ્થિર તથા અસ્થિર ખર્ચ, અને લાંબા ગાળાના ખર્ચ વિશે પણ તમને સમજણ આપવામાં આવશે. ઉત્પાદનની સપાટીમાં ફેરફાર થવાથી જુદા જુદા પ્રકારના ખર્ચ પર તેની કેવી અસર થાય છે તેનો અભ્યાસ પણ આ ઘટકમાં આવરી લેવામાં આવશે.

11.2 ખર્ચનો સિદ્ધાંત

ઉત્પાદનની પેઢીને લગતો ખર્ચનો સિદ્ધાંત કુલ ખર્ચનો ઉત્પાદનની સપાટી કે કદ સાથેનો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરે છે (ઉત્પાદનનું કદ અને કુલ ખર્ચ સાથે સંબંધ ધરાવે છે). ઉત્પાદનની જુદી જુદી સપાટીએ યતા ખર્ચની સપાટીને લગતો કોઈ બનાવી શકાય. આવા કોઈને ખર્ચની સૂચિ કહેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે, ખર્ચની સમજણ ગાણિતિક રીતે પણ આપી શકાય છે જેને ખર્ચનું વિધેય કહેવામાં આવે છે. છેલ્લે, કુલ ખર્ચ અને ઉત્પાદન વચ્ચેનો સંબંધ રેખા દ્વારા પણ વ્યક્ત કરી શકાય છે જેને કુલ ખર્ચ રેખાના નામથી ઓળખાય છે.

પેઢીનો ઉત્પાદન ખર્ચ નીચેનાં પરિબલો દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે :

1. ઉત્પાદનના ભૌતિક સંગ્રહો : ઉત્પાદનની અમુક સપાટી પ્રાપ્ત કરવા માટે જે પ્રકારનાં સાધનોની જરૂર પડે છે તે સાધનોના સ્વરૂપ પર પેઢીનું ઉત્પાદન આધાર રાખે છે. આ પ્રકારની માહિતી આપણને ઉત્પાદન વિધેયમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે જેનો પરિચય તમને એકમ 8 તથા એકમ 9 દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે.
2. ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમત : ઉત્પાદન વિધેય દ્વારા ઉત્પાદનની અમુક સપાટી અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે રોકવામાં આવતાં ભૌતિક સાધનો કે નિવેશો વચ્ચેના સંબંધનો ચોક્કસ ખ્યાલ કરી શકાય છે. પરંતુ આવાં ભૌતિક સાધનો પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉત્પાદક પેઢીને તેની કિંમત ચૂકવવી પડે છે. દા.ત. શ્રમ વેતન ચૂકવીને, મૂડી વ્યાજ ચૂકવીને તથા જમીન ભાડું ચૂકવીને જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેવી જ રીતે નિયોજક પણ નફાની અપેક્ષાથી જ કામ કરતો હોય છે. વેતન, વ્યાજ, ભાડું તથા નફાના નિર્ધારણની વાત આપણે એકમ 18 તથા એકમ 19માં કરીશું. ઉત્પાદનના સાધનના ભૌતિક એકમોને તેની કિંમતથી ગુણતાં તે સાધન પર યતા ખર્ચનો ખ્યાલ કરી શકાય છે. બધાં જ સાધનો પર આ રીતે જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેના સરવાળાને ઉત્પાદનનો કુલ ખર્ચ કહેવાય છે.
3. સાધનો કે નિવેશનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ : એકમ 9માં નિર્ધારિત ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવા માટે લઘુત્તમ ખર્ચ સંયોજનના અમલ અંગેનો પરિચય કરી આપવામાં આવ્યો છે. જે બિંદુ પર સમખર્ચ રેખા તથા સમઉત્પાદન રેખા એકબીજાને સ્પર્શે છે તે સ્પર્શબિંદુ પર લઘુત્તમ ખર્ચ સંયોજન પ્રાપ્ત થયું છે એમ કહેવાય. આ સંદર્ભમાં એવી પણ સમજણ આપવામાં આવી છે કે સ્પર્શબિંદુ તકનિકી અવેજીકરણનો સીમાવર્તી દર અને સાધન- કિંમત ગુણોત્તરની વચ્ચેની સમાનતાનું સૂચન કરે છે. આમ, જો કોઈ પેઢી ખર્ચ ઘટાડવાનું ધ્યેય રાખતી હોય તો આપણે ઉત્પાદનની જુદી જુદી સપાટીએ કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ જાણી શકીએ છીએ. એવું અનુમાન કરી શકાય કે ઉત્પાદનની વિવિધ સપાટીઓમાંથી દરેક સપાટીએ પેઢી સાધનો કે નિવેશોનું લઘુત્તમ ખર્ચ સંયોજન પસંદ કરે છે. બીજી રીતે કહીએ તો પેઢી એવું લઘુત્તમ ખર્ચ સંયોજન પસંદ કરે છે જે વિસ્તરણ પથ પર ઉત્પાદનની આપેલ સપાટીને અનુરૂપ હોય.

11.3 આર્થિક ખર્ચો

આર્થિક સિદ્ધાંતમાં આર્થિક ખર્ચની વિભાવના કે ખ્યાલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આર્થિક ખર્ચમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બંને પ્રકારના ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. જમીન, શ્રમ, મૂડી તથા કાચા માલ જેવાં ઉત્પાદકીય સાધનોનો પુરવઠો કરનારાઓને નિયોજક જે ચૂકવણી કરે છે તેને વ્યક્ત આર્થિક ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. આમ, પેઢીએ ભાડે રાખેલ મકાનને ચૂકવાતું ભાડું, રોકવામાં આવેલા શ્રમિકોને ચૂકવાતું વેતન, ધંધો કરવા માટે ઉછીની લીધેલી મૂડીને ચૂકવાતું વ્યાજ તથા કાચો માલ, બળતણ અને ઊર્જા વગેરે મેળવવા માટે ચૂકવાતી કિંમત વ્યક્ત ખર્ચમાં ઉમેરાય છે.

અવ્યક્ત (અંતર્નિહિત કે ગર્ભિત) ખર્ચ : આ પ્રકારના ખર્ચમાં (a) પોતાના ધંધામાં નિયોજકે રોકેલ પોતાની મૂડીનું સામાન્ય વળતર, જે તેને પોતાના ધંધામાં નહીં પરંતુ અન્યના ધંધા માટે મૂડી પૂરી પાડવાના બદલા તરીકે મળી શક્યું હોત. ધારો કે કોઈ ઉત્પાદક પોતાના ધંધામાં પોતાનાં જ સાધનોમાંથી ઊભા કરવામાં આવેલ રૂપિયા 10,000નું રોકાણ કરે છે. કદાચ તેણે આ રકમ જેટલી મૂડી અન્યત્ર રોકી હોત તો તેને વર્ષના અંતે કદાચ રૂપિયા 1000 જેટલું વળતર મળી શક્યું હોત. આમ, આ દાખલાનું રૂપિયા 1000નું અનુમાનિત વળતર વ્યક્ત ખર્ચનો ભાગ બને છે અને (b) આલું વેતન કે પગાર જે નિયોજક અન્યના ધંધામાં કામ કરી મેળવી શક્યો હોત. ધારો કે પોતાનાં ધંધાનું નિયોજન કરવાને બદલે કોઈ નિયોજક બીજાના ધંધા-વ્યાપારમાં માસિક રૂપિયા 2000ના પગાર પર

મેનેજર તરીકે કામ કરવાનું ઇચ્છે તો આ રૂપિયા 2000 જે તેને વાસ્તવમાં ગુમાવવા પડે છે તે પણ અવ્યક્ત ખર્ચનો ભાગ બને છે.

આમ, કોઈ પણ વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદનમાં દાખલ થતો અવ્યક્ત ખર્ચ એવી રકમોનો નિર્દેશ કરે છે જે નિયોજકનાં નાણાં (કે મૂડી) તથા સમયનો ઉત્તમ વૈકલ્પિક ઉપયોગ કરવાથી વળતર રૂપે નિયોજકને મળી શકી હોત. અવ્યક્ત ખર્ચ આ રીતે ધ્યાનમાં લેતાં આર્થિક ખર્ચની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરી શકાય :

$$\text{આર્થિક ખર્ચ} = \text{વ્યક્ત ખર્ચ} + \text{અવ્યક્ત ખર્ચ.}$$

અર્થશાસ્ત્રી જ્યારે પણ ઉત્પાદન ખર્ચનો વિચાર કરે છે ત્યારે તે આર્થિક ખર્ચ અંગેની વિભાવના ધ્યાનમાં રાખતો હોય છે. અને આ રીતે, આર્થિક નફો કુલ આવક (કિંમત $\times$ વેચેલા એકમો) બાદ કુલ આર્થિક ખર્ચ (વ્યક્ત + અવ્યક્ત ખર્ચ) દ્વારા ગણી શકાય. કુલ આવક જ્યારે કુલ આર્થિક ખર્ચ બરાબર હોય ત્યારે પણ પેઢીને અમુક નફો તો મળતો જ હોય છે (આ નફો સામાન્ય નફો કહેવાય છે અને તે અવ્યક્ત ખર્ચ બરાબર હોય છે), જોકે આવા સંજોગોમાં આર્થિક નફો શૂન્ય બરાબર હોય છે. આ અંગેની વિગતો એકમ 13માં આપવામાં આવશે.

તમારી પ્રગતિ ચકાસો'—A

1. આર્થિક ખર્ચાઓ કોને કહેવાય ?

.....

2. વ્યક્ત ખર્ચ અને અવ્યક્ત ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

.....

3. ખાલી જગ્યા પૂરો :

(i) અર્થશાસ્ત્રી માટે ખર્ચ એટલે .....

(ii) જ્યારે કુલ આવક કુલ આર્થિક ખર્ચ બરાબર હોય છે ત્યારે આર્થિક નફો ..... બરાબર હોય છે.

(iii) આર્થિક ખર્ચ ..... + ...

(iv) રોકાયેલા શ્રમને ચૂકવાતું વેતન ..... ખર્ચ હોય છે.

(v) અન્ય કોઈ પેઢીમાં કામ કરી માસિક રૂપિયા 2000 જેટલો પગાર કમાવવાને બદલે જો કોઈ નિયોજક પોતાના ધંધામાંથી રૂપિયા 2000ની આવક પ્રાપ્ત કરે તો તે ..... ખર્ચ ગણાય.

11.4 ટૂંકા ગાળાની ખર્ચ રેખાઓ

વિશ્લેષણની દૃષ્ટિએ ટૂંકા ગાળાની વ્યાખ્યા એવી રીતે આપવામાં આવે છે કે તે એવા સંજોગો હોય છે કે જેમાં ઉત્પાદનની સપાટીમાં ફેરફાર થતો હોય તો પણ રોકાયેલા નિવેશોમાંથી કેટલાક નિવેશોના રોકાણમાં ફેરફાર શક્ય થતો નથી. ફેરફારક્ષમ ન હોય તેવા નિવેશોને સ્થિર નિવેશો અથવા સ્થિર સાધનો કહેવામાં આવે છે. એવાં પણ સાધનો કે નિવેશો હોય છે જેમાં ઉત્પાદનના વધારા સાથે વધારો અને ઘટાડા સાથે ઘટાડો કરી શકાય છે. ટૂંકા ગાળામાં જે નિવેશો કે સાધનોમાં ફેરફાર કરી શકાય છે તેવાને અસ્થિર નિવેશો કે અસ્થિર સાધનો કહેવામાં આવે છે. ટૂંકા ગાળાનો કાલગણના સમયપત્રકના કોઈ ગાળા સાથે સંબંધ હોતો નથી. ટૂંકા ગાળાની મુખ્ય લાક્ષણિકતા એ હોય છે કે તે ઠરમ્યાન કેટલાંક સાધનો અને નિવેશો સ્થિર અને કેટલાંક અસ્થિર હોય છે.

11.4.1 કુલ, સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચાઓ

સ્થિર ખર્ચ એ એવા ખર્ચાઓ હોય છે જેમાં ઉત્પાદનના ફેરફાર સાથે ફેરફાર થતો નથી. એમ પણ કહી શકાય કે સ્થિર ખર્ચાઓ એવા પ્રકારના ખર્ચાઓ હોય છે જેનો સંબંધ સ્થિર સાધનો કે જે મૂળભૂત રીતે ટૂંકા ગાળામાં ફેરફારક્ષમ હોતા નથી તેને રોકવા માટે કરવામાં આવતા ખર્ચાઓ. સ્થિર સાધનો રોકવા માટે ટૂંકા ગાળામાં જે કુલ ખર્ચ યાય છે તેને કુલ સ્થિર ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. સ્થિર ખર્ચમાં

સમાવેશ યતી વિગતોમાં (i) વ્યવસ્થાપન તથા વહીવટી કર્મચારીઓને ચૂકવાતો પગાર / વેતન,
(ii) મકાનનું ભાડું, અને (iii) મૂડીનું વ્યાજ છે.

અસ્થિર ખર્ચ એ એવા પ્રકારના ખર્ચોનો હોય છે જેમાં ઉત્પાદનમાં યતા ફેરફાર સાથે પ્રત્યક્ષ રીતે ફેરફાર યતો હોય છે, ઉત્પાદન વધતા જેમાં વધારો યાય છે અને ઉત્પાદન ઘટતાં જેમાં ઘટાડો યતો હોય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો અસ્થિર સાધનો રોકવા માટે કરવામાં આવતો ખર્ચ તે અસ્થિર ખર્ચ. અસ્થિર સાધનો રોકવા માટે યતા કુલ ખર્ચને કુલ અસ્થિર ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. અસ્થિર ખર્ચને પ્રત્યક્ષ ખર્ચ અથવા મુખ્ય ખર્ચ પણ કહેવામાં આવે છે. અસ્થિર ખર્ચમાં (a) કાચા માલ પરનો ખર્ચ; (b) બળતણ, ઊર્જા જેવાં યંત્રસામગ્રી ચલાવવા માટે ઉપયોગી સાધનો જુટાવવા માટે તથા કારખાનાની રોજિંદી બાળવણી માટે યતો ખર્ચ, અને (iii) તાલીમ વિનાના યતા અર્ધ કે આંશિક તાલીમ પ્રાપ્ત કરેલા શ્રમિકો પર યતો ખર્ચ ઉમેરવામાં આવે છે. ઉત્પાદનનું કોઈ પણ જથ્થો હાંસલ કરવા માટે યતો કુલ ખર્ચ એ કુલ સ્થિર ખર્ચ અને કુલ અસ્થિર ખર્ચનો સરવાળો હોય છે. ટૂંકા ગાળામાં કુલ સ્થિર ખર્ચ, તેની લાક્ષણિકતા મુજબ, સ્થિર રહેતો હોવાથી કુલ ઉત્પાદન ખર્ચમાં યતો ફેરફાર કુલ અસ્થિર ખર્ચમાં યતા ફેરફારો દ્વારા સમજાવી શકાય છે.

કુલ ખર્ચને કુલ ઉત્પાદિત એકમો વડે ભાગવાથી સરેરાશ ખર્ચ અથવા જેને સરેરાશ કુલ ખર્ચ પણ કહેવામાં આવે છે તે બાજી શકાય છે. કુલ સ્થિર ખર્ચને કુલ ઉત્પાદિત એકમો વડે ભાગવાથી સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ બાજીવા મળે છે. કુલ અસ્થિર ખર્ચને કુલ ઉત્પાદિત એકમો વડે ભાગવાથી સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ પ્રાપ્ત યાય છે. સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ તથા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચનો સરવાળો કરવાથી પણ સરેરાશ કુલ ખર્ચ બાજી શકાય છે.

બિન-બિન પ્રકારના ખર્ચને સંક્ષિપ્તમાં નીચે મુજબ વ્યક્ત કરી શકાય છે :

$$\text{કુલ ખર્ચ} = \text{કુલ સ્થિર ખર્ચ} + \text{કુલ અસ્થિર ખર્ચ}$$

$$TC = TFC + TVC \quad \dots(i)$$

ઉપરના સમીકરણમાં TC = કુલ ખર્ચ, TFC = કુલ સ્થિર ખર્ચ અને TVC = કુલ અસ્થિર ખર્ચ છે. કુલ ખર્ચને કુલ ઉત્પાદિત એકમો વડે ભાગતાં (TC/Q) સરેરાશ ખર્ચ અથવા સરેરાશ કુલ ખર્ચ (ATC) પ્રાપ્ત યાય છે. કુલ સ્થિર ખર્ચ(TFC)ને કુલ ઉત્પાદિત એકમો (Q) વડે ભાગતાં (TFC/Q) સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) પ્રાપ્ત યાય છે. તેવી જ રીતે કુલ અસ્થિર ખર્ચ(TVC)ને કુલ ઉત્પાદિત એકમો (Q) વડે ભાગતાં (TVC/Q) સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) પ્રાપ્ત યાય છે.

$$\frac{TC}{Q} = \frac{TFC}{Q} + \frac{TVC}{Q} \quad \dots(ii)$$

$$\text{અથવા} \quad ATC = AFC + AVC \quad \dots(iii)$$

અહીં ATC સરેરાશ કુલ ખર્ચ, AFC સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ તથા AVC સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ જણાવાયું છે.

11.4.2 સીમાવર્તી ખર્ચ

ઉત્પાદનનું એક વધારાનું એકમ પ્રાપ્ત કરવા જતાં કુલ ખર્ચમાં જે વધારો યાય છે તેને સીમાવર્તી ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. દાખલા વડે તે સમજાવી શકાય. ધારો કે કોઈ વસ્તુના 10 એકમોનું ઉત્પાદન કરવા માટે રૂપિયા 1000 જેટલો ખર્ચ કરવો પડે છે અને તે જ વસ્તુના 11 એકમોનું ઉત્પાદન કરવા માટે રૂપિયા 1100 નો ખર્ચ કરવો પડે છે. તેથી 11મા એકમનું ઉત્પાદન કરવા માટેનો સીમાવર્તી ખર્ચ રૂ. 1100 - 1000 = 100 અથવા $(X + 1)^{th}$ (11th) એકમનો સી.ખર્ચ = X + 1 (11) એકમોનો કુલ ખર્ચ - X (10) એકમોનો કુલ ખર્ચ. અહીં X ઉત્પાદિત વસ્તુના એકમો દર્શાવે છે. ટૂંકા ગાળામાં માત્ર અસ્થિર ખર્ચમાં ફેરફાર યતો હોવાથી $(X + 1)^{th}$ એકમના સીમાવર્તી ખર્ચની ગણતરી X + 1 એકમોનો કુલ અસ્થિર ખર્ચ - X એકમોનો કુલ અસ્થિર ખર્ચ આ પદ્ધતિથી પણ કરી શકાય.

ઉત્પાદનમાં માત્ર એક જ એકમ જેટલો ફેરફાર ન યાય તો સીમાવર્તી ખર્ચ $\frac{\Delta TVC}{\Delta Q}$ દ્વારા વ્યક્ત યાય છે.

અહીં ΔTVC કુલ અસ્થિર ખર્ચનો ફેરફાર અને ΔQ ઉત્પાદનના એકમોમાં યથેલ ફેરફાર સૂચવે છે.

11.4.3 અર્થની સૂચિનું કોષ્ટક

કાષ્ટકનિક વિગતોને આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલ અર્થની નીચે મુજબની સૂચિની મદદથી જુદા જુદા પ્રકારનો ખર્ચ ઉત્પાદનની વિવિધ સપાટીના સંદર્ભમાં તપાસવાનો અહીં પ્રયાસ યથો છે :

કોષ્ટક 11.1 : ખર્ચની સૂચિનું ખાનાં પાડીને દર્શાવેલ કોષ્ટક

Q	TFC	TVC	TC	AFC	AVC	ATC	MC
ઉત્પાદનનો જથ્થો (એકમો) (1)	કુલ સ્થિર ખર્ચ (રૂ.) (2)	કુલ અસ્થિર ખર્ચ (રૂ.) (3)	કુલ ખર્ચ (રૂ.) (4)	સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (રૂ.) (5)	સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (રૂ.) (6)	સરેરાશ કુલ ખર્ચ (રૂ.) (7)	સીમાવર્તી ખર્ચ (રૂ.) (8)
શૂન્ય	400	—	400.00	—	—	—	—
1	400	40.00	440.00	400.00	40.00	440.00	40.00
2	400	64.00	464.00	200.00	32.00	232.00	24.00
3	400	84.00	484.00	133.33	28.00	161.33	20.00
4	400	104.00	504.00	100.00	26.00	126.00	20.00
5	400	120.00	520.00	80.00	24.00	104.00	16.00
6	400	144.00	544.00	66.67	24.00	90.67	24.00
7	400	182.00	582.00	57.14	26.00	83.14	38.00
8	400	224.00	624.00	50.00	28.00	78.00	42.00
9	400	288.00	688.00	44.44	32.00	76.44	64.00
10	400	360.00	760.00	40.00	36.00	76.00	72.00
11	400	436.00	836.00	36.36	39.64	76.00	76.00
12	400	521.60	921.60	33.33	43.48	76.81	85.60
13	400	640.00	1040.00	30.76	49.24	80.00	118.40
14	400	792.00	1192.00	28.56	56.64	85.20	152.80
15	400	998.00	1398.00	26.68	66.52	93.20	205.20
16	400	1296.00	1696.00	25.00	81.00	106.00	298.00
17	400	1674.00	2074.00	23.52	98.48	122.00	378.00
18	400	2156.00	2556.00	22.24	119.76	142.00	482.00
19	400	2792.00	3192.00	21.04	146.96	168.00	636.00
20	400	3600.00	4000.00	20.00	180.00	200.00	808.00

કોષ્ટક 11.1માં આવેલ ગણતરીઓની સમજણ નીચે મુજબ છે :

- કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) જે સ્તંભ 2માં દર્શાવેલ છે તે ઉત્પાદનની સપાટી ધ્યાનમાં ન લેતાં સમગ્ર કોષ્ટકમાં રૂપિયા 400 આંકવામાં આવી છે (તેની વ્યાખ્યા મુજબ, ટૂંકા ગાળામાં સ્થિર ખર્ચ રહેતો હોવાથી કુલ સ્થિર ખર્ચમાં પણ કોઈ ફેરફાર થતો નથી).
- સ્તંભ 3માં આપેલ કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TVC) ઉત્પાદન વધવાની સાથે વધે છે.
- સ્તંભ 4માં આપેલ કુલ ખર્ચ (TC) ઉત્પાદનની દરેક સપાટીએ સ્તંભ 2માં દર્શાવેલ કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) અને સ્તંભ 3માં દર્શાવેલ કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TVC) આ બંનેનો સરવાળો છે. દા.ત. જ્યારે ઉત્પાદન 3 એકમો જેટલું છે ત્યારે કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) રૂ. 400 તથા કુલ અસ્થિર ખર્ચ રૂ. 64 હોવાથી કુલ ખર્ચ (TC) $400 + 64 = 464$ થાય છે.
- સ્તંભ 5માંનો સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) સ્તંભ 2ના કુલ સ્થિર ખર્ચ(TFC)ને સ્તંભ 1માં દર્શાવેલ ઉત્પાદનના એકમો દ્વારા ભાગવાથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. દા.ત. ઉત્પાદન 3 એકમો જેટલું હોય ત્યારે સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) રૂ. 400ને 3 થી ભાગવાથી રૂ. 133.33 જવાબ પ્રાપ્ત થાય છે. $(400/3 = 133.33)$
- સ્તંભ 6માં સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) દર્શાવેલ છે જે સ્તંભ 3ના કુલ અસ્થિર ખર્ચ(TVC)ની રકમને સ્તંભ 1ના ઉત્પાદન એકમોની સંખ્યાથી ભાગવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. જ્યારે ઉત્પાદન 4 એકમો જેટલું હોય છે ત્યારે કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TVC) 104 છે અને તેથી સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) 104ને 4 થી ભાગવાથી 26 પ્રાપ્ત થાય છે $(104/4 = 26)$.
- સ્તંભ 7માંનો સરેરાશ કુલ ખર્ચ સ્તંભ 4ના કુલ ખર્ચને સ્તંભ 1ના ઉત્પાદનના જથ્થા દ્વારા ભાગવાથી પ્રાપ્ત થયેલ છે. (TC/Q) . દા.ત. જ્યારે ઉત્પાદન 5 છે ત્યારે કુલ ખર્ચ = 520 છે અને તેથી સરેરાશ કુલ ખર્ચ $520/5 = 104$.
વિકલ્પે સ્તંભ 5નો સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ અને સ્તંભ 6નો સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ આ બંનેનો સરવાળો કરવાથી પણ ઉત્પાદનની દરેક સપાટીએ સરેરાશ કુલ ખર્ચ જાણી શકાય છે. આમ, જ્યારે ઉત્પાદન 5, સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ 80 અને સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ 24 છે ત્યારે સરેરાશ કુલ ખર્ચ $80 + 24 = 104$ થાય છે.

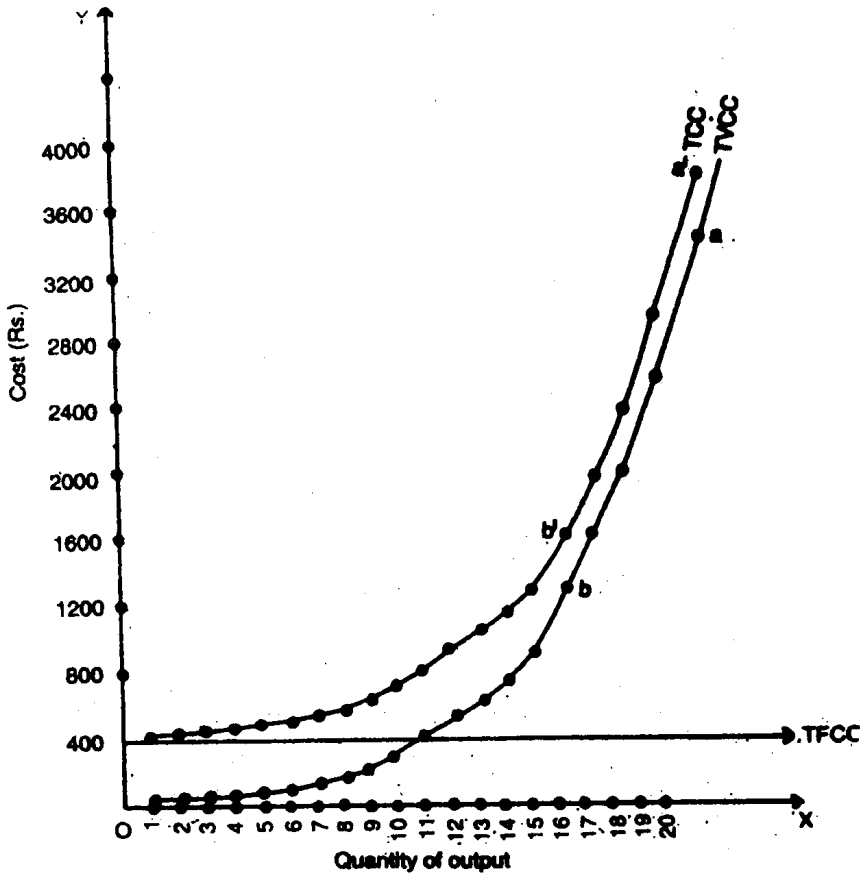

7. સ્તંભ 8માં આપેલ સીમાવર્તી ખર્ચ જાણવા માટે ઉત્પાદનમાં વધારાના એક એકમનો ઉમેરો યતાં જે કુલ ખર્ચ થાય છે તેમાંથી ઉત્પાદનની અગાઉની સપાટીએ જે કુલ ખર્ચ છે તે બાદ કરવો પડે છે. આ રીતે, 4 એકમોનો કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ 504 અને $4 + 1 = 5$ એકમોનો કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ 520 સ્તંભ 4માં દર્શાવેલ છે. તેથી $520 - 504 = 16$ પાંચમા એકમનો સીમાવર્તી ખર્ચ થાય છે. વિકલ્પે કુલ અસ્થિર ખર્ચ અંગેની વિગતોની મદદથી પણ સીમાવર્તી ખર્ચ જાણી શકાય છે. દા.ત. ઉત્પાદનના 5 એકમોનો કુલ અસ્થિર ખર્ચ 120 અને 4 એકમોનો કુલ અસ્થિર ખર્ચ 104 છે અને તેથી પાંચમા એકમનો સીમાવર્તી ખર્ચ રૂપિયા $120 - 104 =$ રૂપિયા 16 આવે છે.

11.4.4 કુલ, સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચની રેખાઓ

કોષ્ટક ક્રમાંક 11.1માં આપવામાં આવેલી માહિતી બે વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવશે. આ વિભાગમાં કુલ સ્થિર ખર્ચ રેખા (TFCC), કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (TVCC) અને કુલ ખર્ચ રેખા (TCC)ની મદદથી સ્તંભ ક્રમાંક 1, 2, 3 અને 4માં આપેલ માહિતી દર્શાવવામાં આવશે (જુઓ આકૃતિ 11.1).

આકૃતિ 11.1 : કુલ, સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચ રેખાઓ

આકૃતિ 11.1માં 'X' ધરી પર ઉત્પાદનના એકમો અને 'Y' ધરી પર ખર્ચ રૂપિયામાં માપવામાં આવેલ છે. ઉત્પાદનની દરેક સપાટીએ કુલ સ્થિર ખર્ચ રૂપિયા 400 પાસે સ્થિર રહે છે. તેથી કુલ સ્થિર ખર્ચ રેખા (TFCC) 'X' ધરીને સમાંતર છે. ઉત્પાદન શૂન્ય હોય ત્યારે પણ કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) રૂપિયા 400 છે અને તે સમગ્ર પ્રક્રિયા દરમિયાન રૂપિયા 400 પર રહેશે. ઉત્પાદનમાં વધારો યતાં કુલ અસ્થિર ખર્ચમાં વધારો થાય છે. તેથી, ઉત્પાદનના દરેક જગ્યાને અનુરૂપ કુલ અસ્થિર ખર્ચ 'Y' ધરી પર માપવામાં આવેલ છે અને ત્યાર પછી ઉત્પાદનની દરેક સપાટીએ કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TVC) દર્શાવતાં બિંદુઓ આલેખમાં ખતાવવામાં આવેલાં છે. દા.ત. કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (TVCC) પરનું બિંદુ 'a' જ્યારે ઉત્પાદન 20 એકમો હોય છે ત્યારનો કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TVC) રૂપિયા 3600 દર્શાવે છે. તેવી જ રીતે, કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (TVCC) પરનું બિંદુ 'b' ઉત્પાદનનું ૬ / એકમો જ્યારે 16 હોય ત્યારે કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TVC) રૂપિયા 1,296 દર્શાવે છે. ઉત્પાદનની જુદી જુદી સપાટીએ કુલ ખર્ચ = કુલ સ્થિર ખર્ચ + કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TC = TFC + TVC) દર્શાવતાં જુદાં જુદાં બિંદુઓને જોડવાથી કુલ ખર્ચ રેખા (TCC) પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત. જ્યારે ઉત્પાદન 20 એકમો જેટલું હોય છે ત્યારે કુલ અસ્થિર ખર્ચ

(TVC) રૂપિયા 3600 અને કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) રૂપિયા 400 છે. તેથી કુલ ખર્ચ રૂપિયા 4000 બિંદુ 'a' દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે. તેનાથી આગળ, ઉત્પાદનના એકમો 16 હોય ત્યારે કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TVC) રૂપિયા 1,296 અને કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) રૂપિયા 400 છે અને તેથી કુલ ખર્ચ (TC) રૂપિયા 1,696 થાય છે જે બિંદુ 'b' દ્વારા દર્શાવેલ છે. 'a' અને 'b' જેવાં બંધાં જ બિંદુઓ જોડવાથી આપણે કુલ ખર્ચ રેખા (TCC) મેળવતા હોઈએ છીએ. કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (TVCC) પર 20 બિંદુઓ છે અને તેની જેમ કુલ ખર્ચ રેખા (TCC) પર પણ 20 બિંદુઓ છે.

11.4.5 સરેરાશ કુલ, સરેરાશ સ્થિર, સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખાઓ તથા સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા

કોષ્ટક 11.1માં સ્તંભ 5, 6, 7 અને 8માં આપેલી વિગતો આલેખ દ્વારા દર્શાવી શકાય જેમાં સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા (ATCC), સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ રેખા (AFCC), સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVCC) તથા સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા(MCC)નો સમાવેશ કરી શકાય છે. આ બધી રેખાઓ આકૃતિ 11.2માં ખતાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 11.1માં કુલ સ્થિર ખર્ચ રેખા (TFCC) ક્ષિતિજને સમાંતર રેખાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કારણ કે કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) ઉત્પાદનની સમગ્ર સપાટી દરમ્યાન સ્થિર રહે છે. કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (TVCC) ઉત્પાદન વધવાની સાથે પ્રથમ ઘટતા દરે વધે છે અને પછી વધતા દરે વધે છે. કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા(TVCC)ના ઢાળ પરથી તેના વધવાના દરનો ખ્યાલ કરી શકાય છે. વિલાગ 11.2.6માં કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા(TVCC)ના વર્તનના કારણનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે. કુલ ખર્ચ રેખા અને કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (TCC અને TVCC) વચ્ચેનું ઊર્ધ્વ અંતર ઉત્પાદનની લિનન લિનન સપાટીએ કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) દર્શાવે છે. કુલ ખર્ચ રેખા (TCC) અને કુલ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (TVCC) વચ્ચેનું ઊર્ધ્વ અંતર યથાવત્ રહે છે કારણ કે કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદનની સપાટી ગમે તે હોય છતાં સ્થિર જ રહે છે.

આકૃતિ 11.2માં સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ રેખા(AFCC)ની મદદથી સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) ખતાવવામાં આવેલ છે. સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) સતત ઘટતો જાય છે તેમ ખતાવવામાં આવ્યું છે જે સૂચવે છે કે જેમ જેમ ઉત્પાદન વધતું જાય છે તેમ તેમ સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ(AFC)માં ઘટાડો થતો જાય છે, જોકે કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) સ્થિર જ રહે છે કારણ કે

$$\text{સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC)} = \frac{\text{કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC)}}{\text{ઉત્પાદનનું કદ (Q)}}$$

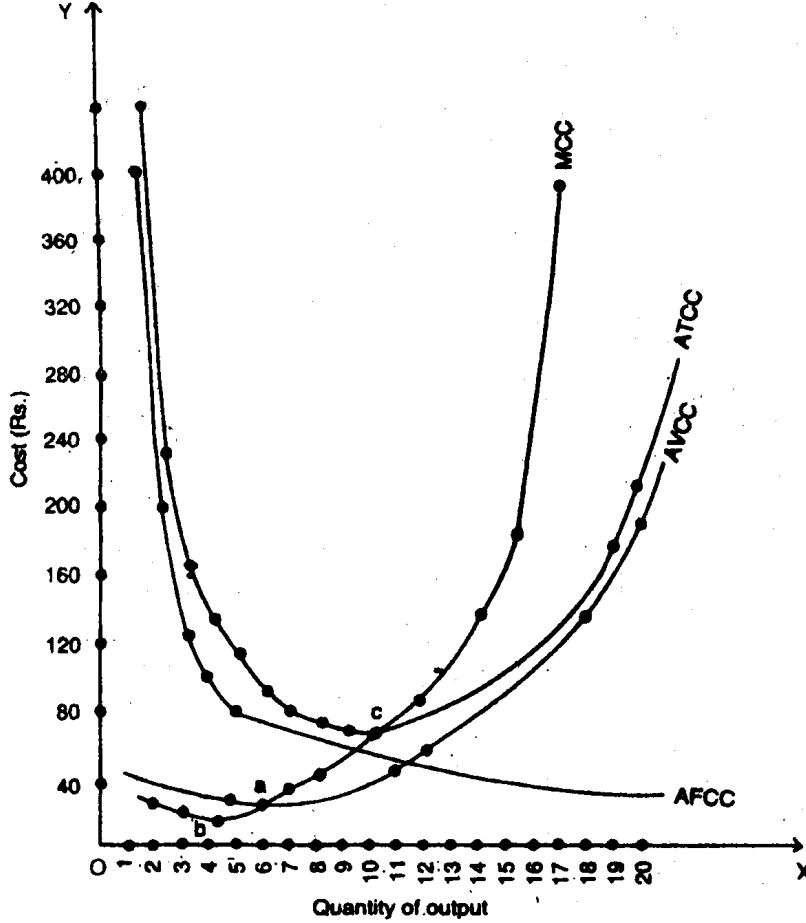
$$AFC = \frac{TFC}{Q}$$

સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) શરૂઆતમાં ઘટે છે, બિંદુ 'a' પર તે લઘુતમ થાય છે અને ત્યાર પછી તેમાં વધારો થતો જાય છે. જ્યારે બિંદુ 'a' પર સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) લઘુતમ છે ત્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ (MC) અને અસ્થિર ખર્ચ (AVC) સરખા થાય છે. સરેરાશ કુલ ખર્ચ (ATC) શરૂઆતમાં ઘટે છે, બિંદુ 'c' પર તે લઘુતમ થાય છે અને ત્યાર પછી તે વધતું જાય છે. બિંદુ 'c' પર જ્યારે સરેરાશ કુલ ખર્ચ (ATC) લઘુતમ હોય છે ત્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ (MC) અને સરેરાશ કુલ ખર્ચ (ATC) સરખા થાય છે. વધુમાં સીમાવર્તી ખર્ચ (MC) શરૂઆતમાં ઘટે છે, બિંદુ 'b' પર તે લઘુતમ થાય છે અને ત્યાર પછી તે વધે છે. અગાઉ જણાવ્યું છે જ કે જ્યારે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) અને સરેરાશ કુલ ખર્ચ (ATC) લઘુતમ હોય છે ત્યારે તે સીમાવર્તી ખર્ચ (MC) ખરાબર થાય છે.

આકૃતિ 11.2 જોતાં બે બાબતો નોંધપાત્ર ગણાય : (1) જે દાયરામાં સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVCC) તથા સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા (ATCC) આ બંને ઘટવાનું વલણ ધરાવે છે તે દાયરામાં સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા (MCC) આ બંને રેખાઓની નીચે છે, પરંતુ જ્યારે તે બંને વધવાનું વલણ ધરાવતાં થાય છે તે વખતે સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા (MCC) તેમનાથી ઉપર છે. (2) જેમ સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ રેખા (AFCC) ક્ષિતિજને સમાંતર ધરી પાસે આવતી જાય છે તેમ સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVCC) સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા (ATCC)ની નજીક આવતી જાય છે. ઉત્પાદનની અમુક કે દરેક સપાટીએ સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા (ATCC) તથા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVCC) વચ્ચેનું ઊર્ધ્વ અંતર સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) દર્શાવે છે અને ઉત્પાદનના જથ્થામાં યથા વધારાની સાથે સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) ઘટતો હોવાથી, સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા (ATCC) તથા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVCC) વચ્ચેનું અંતર ઘટતું જાય છે. આમ, સરેરાશ ખર્ચ રેખા (ATCC) અને સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVCC) આપેલ હોય તો સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ રેખા (AFCC)નો આકાર કે રચના તારવી શકાય છે. (3) ઉત્પાદનની જુદી જુદી સપાટીએ સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) તથા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC)નો સરવાળો કરવાથી ઊભાં યતાં

અર્થ (AVC) નો સરવાળો કરવાથી ઊભાં યતાં બિંદુઓને જોડવાથી સરેરાશ કુલ અર્થ રેખા (ATCC) દોરી શકાય છે. (4) સરેરાશ કુલ અર્થ રેખા (ATCC) નો આકાર અંગ્રેજી મૂળાક્ષર 'U' જેવો હોય છે જે સૂચવે છે કે ટૂંકા ગાળામાં જેમ જેમ ઉત્પાદન વધતું જાય છે તેમ તેમ સરેરાશ અર્થ બિંદુ 'C' સુધી ઘટતો જાય છે. અને ત્યાર બાદ તે વધવા લાગે છે અને (5) ઉત્પાદનમાં યતા વધારાની સાથે સરેરાશ અસ્થિર અર્થ રેખા (AVCC) તથા સીમાવર્તી અર્થ રેખા (MCC) પણ ઘટવાનું વલણ દાખવે છે અને છેવટે તે વધવા લાગે છે.

આકૃતિ 11.2 : સરેરાશ કુલ, સ્થિર અને અસ્થિર અર્થ રેખાઓ તથા સીમાવર્તી અર્થ રેખાનું
આકૃતિ વડે આલેખન

સરેરાશ અસ્થિર અર્થ રેખા (AVCC) ઉત્પાદનના જે સ્તરે લઘુત્તમ સંપાદી પ્રાપ્ત કરે છે તેના કરતાં ઓછી સંપાદીએ સીમાવર્તી અર્થ રેખા (MCC) લઘુત્તમ સંપાદી હાંસલ કરે છે. સીમાવર્તી અર્થ ઉત્પાદનના 5 એકમો પર લઘુત્તમ યાય છે તો સરેરાશ અસ્થિર અર્થ (AVC) ઉત્પાદન 6 એકમો હોય ત્યારે લઘુત્તમ સંપાદી હાંસલ કરે છે. બીજી બાજુ, ઉત્પાદન 11 એકમો હોય ત્યારે સરેરાશ અર્થ (AC) લઘુત્તમ યાય છે.

11.4.6 સરેરાશ અસ્થિર અર્થ રેખાનો આકાર

સરેરાશ અસ્થિર અર્થ (AVC) શરૂઆતમાં ઘટવાનું વલણ ધરાવે છે અને છેવટે વધવા લાગે છે. તેનાં કારણોનું વિશ્લેષણ કરવું ઘણું જ જરૂરી છે. સરેરાશ અસ્થિર અર્થ (AVC) નાં આવાં વલણો મોટે ભિન્ન પ્રમાણસર ઉત્પાદનના નિયમનો અમલ જવાબદાર ગણાય જેની ચર્ચા એકમ 9માં કરવામાં આવી છે. સરળ રીતે આ બાબત નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$AVC = \frac{TVC}{Q} \quad \dots (i)$$

ચલ સાધન પરિભળા (P) ની કિંમતને ઉત્પાદન મોટું રોકવામાં આવેલ (V) ચલ સાધન પરિભળાના એકમો/જથ્થાથી ગુણવાથી TVC પ્રાપ્ત યાય છે એવી રીતે કે કારણ સંબંધ (i) નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$AVC = \frac{P(V)}{Q}$$

$$AVC = P \left(\frac{V}{Q} \right) \quad \dots (ii)$$

ઉત્પાદિત એકમો કે જથ્થા(Q)ને ઉત્પાદનમાં રોકવામાં આવેલ ચલ સાધન પરિબળ(V)થી ભાગવામાં આવે તો ચલ સાધન પરિબળનું સરેરાશ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થાય છે જેથી

$$AVC = \frac{P(1)}{AP_V} \quad \dots(iii)$$

હવે આપણે બેઈ શકીશું કે ચલ સાધન પરિબળનું વધુ ને વધુ રોકાણ કરવામાં આવે ત્યારે ચલ સાધન પરિબળનું સરેરાશ ઉત્પાદન વધે છે, જેની સમજણ બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનના નિયમ દ્વારા આપવામાં

આવી છે અને સાધનની કિંમત આપેલ હોય ત્યારે $\frac{P(1)}{AP_V}$ ઘટવાનું વલણ ધરાવે છે. અમુક તબક્કા કે

બિંદુ પછી જેમ AP_V માં ઘટાડો થાય છે, $\frac{P(1)}{AP_V}$ વધે છે. તેથી શરૂઆતમાં સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ- (AVC)માં ઘટાડો થાય છે, તે લઘુત્તમ સપાટી બિંદુ હાંસલ કરે છે અને છેવટે તેમાં વધારો થાય છે જેને લીધે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVC) અંગ્રેજી મૂળાક્ષર 'U'નો આકાર પામે છે.

11.4.7 ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા (ACC) 'U' આકારની કેમ હોય છે ?

સામાન્ય રીતે સરેરાશ ખર્ચ રેખા (ACC) 'U' આકારની હોય છે. આનું કારણ માત્ર આટલું જ છે કે સરેરાશ ખર્ચ રેખા (ACC) એ સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ રેખા (AFCC) તથા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા- (AVCC)થી બનેલી હોય છે. સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) ઉત્પાદનમાં યતા વધારા સાથે સતત ઘટતો જાય છે, જ્યારે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) શરૂઆતમાં ઘટે છે, લઘુત્તમ સપાટીએ પહોંચે છે અને ત્યાર પછી તેમાં વધારો થતો જાય છે. શરૂઆતમાં જ્યારે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) ઘટતો હોય છે ત્યારે સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC)માં પણ ઘટાડો થતો હોય છે જેને લીધે સરેરાશ કુલ ખર્ચ(ATC)માં ઘટાડો નોંધાય છે અને તેથી જેમ જેમ ઉત્પાદન વધતું જાય છે તેમ તેમ સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા (ATCC) નીચે તરફ ઢળતી જાય છે. ત્યાર બાદ સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) વધવા લાગે છે, પરંતુ સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ(AFC)માં ઘટાડો થતો હોય છે. જ્યાં સુધી સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ(AVC)માં યતો વધારો સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ(AFC)માં યતા ઘટાડા કરતાં ઓછો હોય છે ત્યાં સુધી સરેરાશ કુલ ખર્ચ (ATC) ઘટતો રહે છે. છેલ્લે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ(AVC)માં યતો વધારો સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ(AFC)માં યતા ઘટાડા કરતાં વધારે હોય છે ત્યારે સરેરાશ કુલ ખર્ચ (ATC) વધવા લાગે છે અને તેથી આપણને 'U' આકારની સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા (ATCC) પ્રાપ્ત થાય છે.

સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા (MCC) પણ 'U' આકારની હોય છે. એનું કારણ એ છે કે બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનના નિયમની રૂએ, ચલ સાધનનું સીમાવર્તી ઉત્પાદન સામાન્ય રીતે શરૂઆતમાં વધે છે, મહત્તમ બિંદુ સુધી તે પહોંચે છે અને છેવટે તે ઘટવા લાગે છે.

તેથી $MC = \frac{P(1)}{MP}$ જેમાં MP, અસ્થિર સાધનનું સીમાવર્તી ઉત્પાદન છે. સીમાવર્તી ખર્ચ જે

ઉત્પાદનમાં એક એકમનો વધારો યતાં કુલ ખર્ચમાં અથવા કુલ અસ્થિર ખર્ચમાં યતો વધારો દર્શાવે છે તે શરૂઆતમાં ઘટે છે, લઘુત્તમ બિંદુ સુધી પહોંચે છે અને તે પછી વધતો જાય છે. આને કારણે સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા (MCC) 'U' આકાર ધારણ કરે છે.

'તમારી પ્રગતિ તપાસો' - B

1. સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ તથા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

2. નીચેના કોષ્ટકમાં ખાલી જગ્યા પૂરી :

ઉત્પાદનના એકમો (Q)	કુલ સ્થિર ખર્ચ (TFC) રૂપિયામાં	કુલ અસ્થિર ખર્ચ (TVC) રૂપિયામાં	કુલ ખર્ચ (TC) રૂપિયામાં	સીમાવર્તી ખર્ચ (MC) રૂપિયામાં
0	100	—	—	—
1	—	—	—	40
2	—	—	—	30
3	—	—	—	50
4	—	—	—	60
5	—	—	—	70

૩. નીચેનાં વિધાનો સાચાં કે ખોટાં તેનો નિર્દેશ કરો :

- (i) જ્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ લઘુત્તમ હોય છે ત્યારે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) અને સીમાવર્તી ખર્ચ (MC) સરખા હોય છે.
- (ii) જ્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ (MC) શરૂઆતમાં ઘટવા લાગે છે ત્યારે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) વધવા લાગે છે.
- (iii) જ્યારે સરેરાશ ઉત્પાદન વધતું હોય છે ત્યારે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચમાં ઘટાડો થતો હોય છે.
- (iv) ઉત્પાદન વધતું હોય ત્યારે સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ (AFC) સ્થિર રહે છે.
- (v) સીમાવર્તી ખર્ચમાં વધારો થાય છે ત્યારે સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ ઘટે છે.
- (vii) જ્યારે સરેરાશ કુલ ખર્ચ ઘટતો હોય છે ત્યારે સીમાવર્તી ખર્ચમાં વધારો થાય તે શક્ય નથી.
- (viii) ઉત્પાદન વધવાની સાથે માત્ર લાંબા ગાળામાં સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા (ATCC) અને સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVCC) વચ્ચેનું અંતર ઘટતું જાય છે.
- (ix) સરેરાશ કુલ ખર્ચ (ATC) = સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ + સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ હોવાથી સીમાવર્તી ખર્ચ = સીમાવર્તી સ્થિર ખર્ચ + સીમાવર્તી અસ્થિર ખર્ચ થાય છે.
- (x) કુલ ખર્ચ જ્યારે મહત્તમ હોય છે ત્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ શૂન્ય થાય છે.

11.5 લાંબા ગાળાની ખર્ચ રેખાઓ

જે ગાળામાં ઉત્પાદનનાં બધાં જ સાધનો કે નિવેશો ફેરફારકામ કે અસ્થિર હોય છે તે ગાળાને લાંબો ગાળો કહેવામાં આવે છે. લાંબો ગાળો એ એવો ગાળો હોય છે જેના સંદર્ભમાં ઉત્પાદક / નિયોજક તેને સૌથી લાભદાયી નીવડે તે રીતે ઉત્પાદન અંગેના ફેરફારો વિષે અગાઉથી યોજનાબદ્ધ રીતે નિર્ણયો લઈ શકે છે. ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદક માત્ર સ્થાપિત ઉત્પાદન શક્તિ દ્વારા જ દરરોજ વધુ સમય દરમિયાન ઉત્પાદન એકમનો ઉપયોગ કરી વધુ ઉત્પાદન કરી શકે છે. તે પોતાની પેઢીના કદમાં ટૂંકા ગાળામાં ફેરફાર કરી શકે નહીં. પરંતુ લાંબા ગાળામાં તે યંત્રો ચલાવવાનો સમય યથાવત્ રાખી વધારાની ઉત્પાદન શક્તિ વસાવવાનો પણ વિચાર કરી શકે છે. સાચા અર્થમાં એમ પણ કહી શકાય કે લાંબો ગાળો એ ટૂંકા ગાળાના બધા જ એવા સંબંધોનો બનેલો હોય છે જેમાંથી નિયોજક અથવા આર્થિક પ્રતિનિધિ પસંદગી કરી શકે છે. મોટા ભાગનું આયોજન લાંબા ગાળાને અનુલક્ષીને કરવામાં આવે છે, જ્યારે વાસ્તવિક કે વર્તમાન પ્રક્રિયા ટૂંકા ગાળામાં સંપન્ન થાય છે.

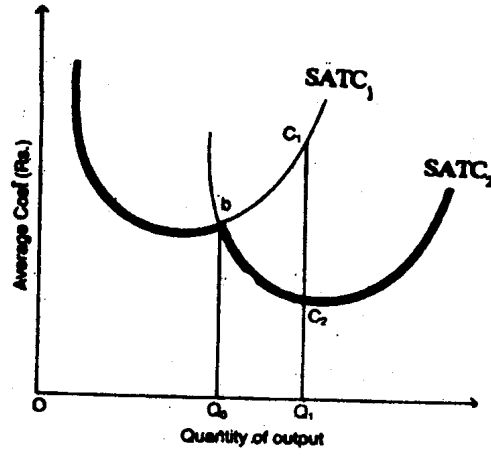
આ અગાઉ એકમ 9માં લઘુત્તમ ખર્ચ સંયોજન સમજાવવામાં આવેલું છે જ. આપણે એવું પૂર્વાનુમાન કરીશું કે લાંબા ગાળામાં નિવેશો કે સાધનોના લઘુત્તમ ખર્ચ સંયોજનથી ઉત્પાદનની પ્રત્યેક વૈકલ્પિક સપાટી હાંસલ કરી શકાય છે. સાધનોની કિંમતોના આપેલ સંબંધોમાં, નિર્ધારિત ઉત્પાદન સપાટી સાથે સંબંધ ધરાવતા ખર્ચની જાણકારી આપણે મેળવી શકીએ છીએ અને તેને આધારે લાંબા ગાળાની કુલ ખર્ચ રેખા હાંસલ કરી શકાય છે. લાંબા ગાળાની કુલ ખર્ચ રેખાને આધારે લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા અને લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા દોરી શકાય છે.

11.5.1 લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા

લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદનનાં કોઈ પણ સાધનો કે નિવેશો સ્થિર રહેતાં નથી અને ઉત્પાદન વધારવા માટે જ સાધનોમાં ફેરફાર કરી શકાય છે. ટૂંકા ગાળામાં, પેઢીનું કદ સ્થિર હોય છે અને તેમાં કોઈ ફેરફાર કરી શકાતો નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ઉત્પાદનના કદમાં ફેરફાર કરવો હોય તોપણ ટૂંકા ગાળામાં મૂડી સાધનોમાં કોઈ ફેરફાર સંભવી શકે નહીં. ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કે સંકોચન (ઉત્પાદનમાં વધારો કે ઘટાડો) કરવા માટે લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદન પેઢીના કદમાં ફેરફાર કરવાની તક આપણને પ્રાપ્ત થતી હોય છે. ઉત્પાદનના લઘુત્તમ ખર્ચ સંયોજનના સંદર્ભમાં, લાંબા ગાળાની ખર્ચ રેખા ઉત્પાદનનું કદ અને લાંબા ગાળાના ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચેનો કાર્યકારી સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. લાંબા ગાળાના કુલ ખર્ચને લાંબા ગાળાના સંદર્ભમાં નિયોજક કે પેઢી દ્વારા આયોજિત ઉત્પાદનના કદથી ભાગવાથી લાંબા ગાળાનો સરેરાશ ખર્ચ જાણી શકાય છે.

લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે તે જાણવા માટે આપણે આકૃતિ 11.3માં દર્શાવવામાં આવેલી બે ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓનો વિચાર કરીશું.

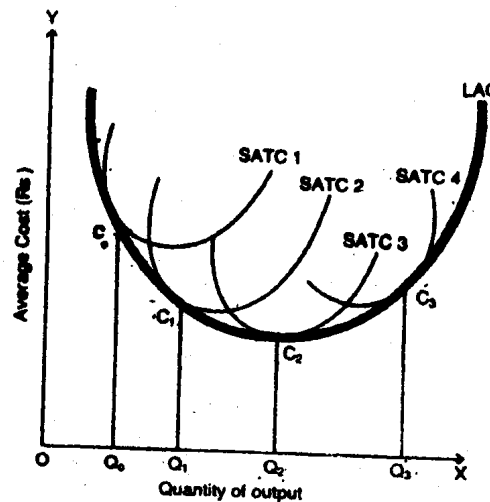
આકૃતિ 11.3 : ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા

આકૃતિ 11.3માં બે ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખાઓ (SATC) દોરવામાં આવી છે અને અનુક્રમે તેમને SATC₁ તથા SATC₂ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. આ રેખાઓને ઉત્પાદન એકમની ખર્ચ રેખાઓ પણ કહેવામાં આવે છે. ઉત્પાદન એકમના કદના સંકલ્પમાં ટૂંકા ગાળામાં પેઢી માત્ર ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓને અનુલક્ષીને ઉત્પાદન કરી શકે છે. અહીં અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે (સ્વીકારવામાં આવ્યું છે) કે માત્ર આ બે જ તકનિકની દૃષ્ટિએ ઉત્પાદન એકમના શક્ય કદ હોઈ શકે છે. સરેરાશ ખર્ચ રેખા SATC₁ ધ્યાનમાં લેતાં, પેઢી અસ્થિર નિવેશોના કદ કે એકમોમાં ફેરફાર કરી ઉત્પાદનના કદમાં વધઘટ કરશે. દા.ત. ટૂંકા ગાળામાં OQ જેટલું ઉત્પાદનનું કદ હાંસલ કરવા માટે, પેઢી સમક્ષ એકમાત્ર વિકલ્પ એ છે કે તે SATC₁ દ્વારા આપેલ Q₀C₀ જેટલો ટૂંકા ગાળાનો સરેરાશ ખર્ચ સ્વીકારે. લાંબા ગાળામાં, પેઢી સમક્ષ SATC₂ દ્વારા દર્શાવેલ મોટા કદનું ઉત્પાદન એકમ સ્થાપવાનો વિકલ્પ છે જેના દ્વારા તે SATC₂ દ્વારા આપેલ Q₁C₁ સરેરાશ ખર્ચ દ્વારા તે જ OQ₁ ઉત્પાદન હાંસલ કરે. લાંબા ગાળાના સંકલ્પમાં, શક્ય તેટલા ઓછા ઉત્પાદન ખર્ચ દ્વારા નિર્ધારિત ઉત્પાદન હાંસલ કરવા માટે કયા ટૂંકા ગાળાના સરેરાશ ખર્ચ હેઠળ ઉત્પાદન ફરવું તે વિકલ્પ પેઢી તપાસી જશે. આમ, ટૂંકા ગાળામાં પેઢીનો સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ OQ₁ ઉત્પાદન માટે Q₁C₁ રહેશે તથા લાંબા ગાળામાં તે Q₁C₂ જેટલું ઘટશે.

આકૃતિ 11.3થી સ્પષ્ટ થાય છે કે OQ₀ ઉત્પાદન સુધી પેઢી ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા SATC₁ પર ઉત્પાદન કરશે, જોકે તે ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા SATC₂ પર પણ ઉત્પાદન કરી શકશે, કારણ કે OQ₀ ઉત્પાદન સુધી SATC₂ કરતાં SATC₁ પર ઉત્પાદન કરવું ઓછા ખર્ચને કારણે લાભકારક નીવડશે. તેથી OQ₀ ઉત્પાદન સુધી, નાના કદનું SATC₁ ઉત્પાદન એકમ મોટા કદના SATC₂ કરતાં વધુ કરકસરવાળું સાબિત થશે. અહીં આપણે પેઢીના માત્ર બે કદનો જ વિચાર કર્યો છે. બે કરતાં ઘણા વધારે શક્ય વિકલ્પો પણ દર્શાવી શકાય. આ ચર્ચા પરથી એવું સામાન્ય તારણ કાઢી શકાય કે લાંબા ગાળે પેઢી નિયોજિત ઉત્પાદન કરવા માટે એવું કદ પસંદ કરશે જે ઓછામાં ઓછા એકમ ખર્ચનો લાભ આપી શકશે. આકૃતિ 11.3માં દર્શાવ્યું છે તે મુજબ બે શક્ય કદના કિસ્સામાં, લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા તે હશે જે વધુ કાળી લીટી દ્વારા આકૃતિમાં

આકૃતિ 11.4 : લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા

દર્શાવવામાં આવી છે. લાંબા ગાળાની આ રેખા ટૂંકા ગાળાની બધી જ સરેરાશ અર્થ રેખાઓના કેટલાક ભાગો અથવા વૃત્તખંડોની બનેલી હોય.

ઉત્પાદન એકમના કદમાં જો અત્યંત સૂક્ષ્મ પરિમાણ જેટલો ફેરફાર કરવામાં આવે અને તે પણ એવી રીતે કે જેથી અનેક ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાઓ અનેક ઉત્પાદન એકમોને અનુરૂપ હોય તો તેવા સંજોગોમાં લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા સુંવાળી અને સળંગ આકારની હશે. આકૃતિ 11.4માં આવા પ્રકારની સુંવાળી લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા દર્શાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 11.4માં ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાઓ SATC₁, SATC₂, SATC₃ અને SATC₄ દ્વારા અને લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા વધુ કાળી લીટી દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે. જો કાંઈ પેઢી લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદનની વિશિષ્ટ સપાટી જેટલું ઉત્પાદન કરવા માગતી હોય તો તે ઉત્પાદનની ઇચ્છિત સપાટીને અનુરૂપ એવું લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાનું બિંદુ પસંદ કરશે અને ત્યાર પછી તે ઉત્પાદનને સુસંગત ગણાય તેવું પેઢીનું કદ ઊંચું કરશે તથા તદનુસાર ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા પર ચાલશે/ઉત્પાદન કરશે.

આકૃતિ 11.4માં બતાવવામાં આવ્યું છે કે OQ₀ ઉત્પાદન કરવા માટે લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા LAC પરનું Co બિંદુ પ્રસ્તુત ગણાય જેના પર SATC₁ રેખા લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાને સ્પર્શે છે. તેથી જો પેઢી OQ₀ ઉત્પાદન કરવા ઇચ્છતી હોય તો તે પેઢીનું કદ SATC₁ને અનુરૂપ નિર્ધારિત કરશે અને તે રેખા પરના Co બિંદુ પર ઉત્પાદન પ્રક્રિયા ચોકવશે. જો પેઢી OQ₁ ઉત્પાદન કરવા ઇચ્છતી હોય તો તે લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા LAS પરના C₁ બિંદુને અનુરૂપ છે. LAC તથા SATC₂નું સ્પર્શબિંદુ C₁ છે જ્યાં SATC₁, LAC ને મળે છે. તેથી જ રીતે આપણે C₂ અને C₃ બિંદુઓ, જેના પર OQ₂ અને OQ₃ જેટલી ઉત્પાદન સપાટી અનુક્રમે યોજવામાં આવી છે તેમની સમજણ પૂરી પાડી શકીએ. લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા પરનું દરેક બિંદુ ટૂંકા ગાળાની કોઈ ને કોઈ સરેરાશ અર્થ રેખાને સ્પર્શબિંદુની રૂપે મળે છે. લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા LACને envelopes (લપેટી લેતી) રેખા પણ કહેવામાં આવે છે કારણ કે તે ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાઓના સમૂહ કે જૂથને લપેટી લે છે.

નોંધપાત્ર બાબત એ પણ છે કે મોટા કદના ઉત્પાદન એકમો દ્વારા ઓછા અર્થ મોટા કદનું ઉત્પાદન હાંસલ કરી શકાય છે, જ્યારે નાના કદના ઉત્પાદન એકમો દ્વારા ઓછા અર્થ નાના કદનું ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે.

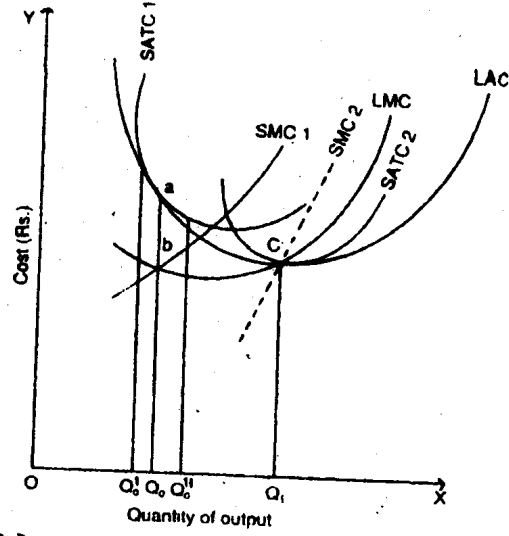
લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાઓ અંગે નીચેનાં અવલોકનો સરળતાથી કરી શકાય તેમ છે :

1. લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા પરનું દરેક બિંદુ ટૂંકા ગાળાની કોઈ ને કોઈ સરેરાશ અર્થ રેખાને સ્પર્શતું હોય છે.
2. લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા LAC ટૂંકા ગાળાની બધી જ સરેરાશ અર્થ રેખાઓની લઘુત્તમ સપાટી પરનાં બિંદુઓને સ્પર્શતી નથી.
3. લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા પણ 'U' આકારની હોય છે. જોકે તે ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા કરતાં ઘણી વધુ પહોળી હોય છે.
4. લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા જ્યારે નીચે તરફ જતી હોય છે ત્યારે તે લઘુત્તમ બિંદુની ડાબી બાજુના બિંદુ તરફ ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાને સ્પર્શે છે અથવા ટૂંકા ગાળાની અર્થ રેખાના ઢળતા ભાગને સ્પર્શક બને છે.
5. લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા જ્યારે ઊંચે તરફ ગતિ પામતી હોય છે ત્યારે તે લઘુત્તમ બિંદુની જમણી બાજુના બિંદુ તરફ ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાને સ્પર્શે છે અથવા ટૂંકા ગાળાની અર્થ રેખાના ઊંચે જતા ભાગને સ્પર્શક બને છે.
6. લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા જ્યારે ક્ષિતિજને સમાંતર હોય છે ત્યારે તે ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાને તેના લઘુત્તમ બિંદુ પર સ્પર્શે છે.

11.5.2 લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી અર્થ રેખા

લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા આપણને જુદી જુદી સપાટીનું ઉત્પાદન કરવા માટેના એકમકીલ લઘુત્તમ અર્થનો ખ્યાલ આપે છે. બીજી તરફ ઉત્પાદનમાં વધારો થાય ત્યારે કેટલો લઘુત્તમ અર્થ વધે છે તેનો ખ્યાલ લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી અર્થ રેખા આપે છે અથવા જ્યારે ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થાય છે ત્યારે કુલ અર્થમાં કેટલી મહત્તમ રકમનો ઘટાડો થાય છે તે દર્શાવે છે. આકૃતિ 11.5માં ટૂંકા ગાળાના સીમાવર્તી અર્થ તથા લાંબા ગાળાના સીમાવર્તી અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવવામાં આવ્યો છે.

આકૃતિ 11.5 : લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા

ઉત્પાદનની OQ_0 સપાટીએ ટૂંકા ગાળાના SATC તથા LAC સરખા છે અને તેથી ટૂંકા ગાળાનો કુલ ખર્ચ અને લાંબા ગાળાનો કુલ ખર્ચ સરખા છે. OQ' ઉત્પાદને SATC₁ એ LAC કરતાં વધારે છે અને તેથી લાંબા ગાળાના કુલ ખર્ચ કરતાં ટૂંકા ગાળાનો કુલ ખર્ચ વધારે છે. OQ'' ઉત્પાદનથી OQ_0 સુધી ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ થાય ત્યારે ટૂંકા ગાળાના સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં લાંબા ગાળાનો સીમાવર્તી ખર્ચ વધારે થાય છે. સંખ્યાવાચક દાખલા વડે તે સાબિત કરી શકાય છે. ધારો કે ઉત્પાદનની OQ_0 સપાટીએ લાંબા ગાળાનો કુલ ખર્ચ રૂપિયા 500 છે અને ટૂંકા ગાળાનો કુલ ખર્ચ રૂપિયા 600 છે તથા ઉત્પાદનની OQ_0 સપાટીએ તે રૂ. 650 પર સરખા છે. ઉત્પાદનમાં OQ_0 થી OQ_1 જેટલો વધારો કરવામાં આવે ત્યારે ટૂંકા ગાળાનો સીમાવર્તી ખર્ચ રૂપિયા 50 અને લાંબા ગાળાનો સીમાવર્તી ખર્ચ રૂપિયા 150 છે. ઉત્પાદનમાં OQ_0 થી OQ_0'' જેટલો વધારો થાય ત્યારે લાંબા ગાળાના સરેરાશ ખર્ચ કરતાં ટૂંકા ગાળાનો સીમાવર્તી ખર્ચ વધારે થશે.

લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા (LAC)ને તેના લઘુતમ બિંદુએ છેડે છે અને લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાના લઘુતમ બિંદુએ બરાબર બેસતી થાય તેવી એક જ ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા હોઈ શકે છે જે આકૃતિ 11.5માં SATC₂ થી દર્શાવવામાં આવી છે. બિંદુ C₁ પર SATC₂ લાંબા ગાળાની સરેરાશ રેખા LACને સ્પર્શક બને છે અને આ જ બિંદુએ SATC₂ તથા LAC તેમના લઘુતમ બિંદુએ હોય છે. આમ, લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા LACના લઘુતમ બિંદુમાંથી પસાર થાય છે. બિંદુ 'b' અને 'c' જેવાને બેડવાથી લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા મળે છે. લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા પણ 'U' આકારની હોય છે અને તે લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાને તેના લઘુતમ બિંદુએ છેદશે.

11.5.3 લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા 'U' આકારની કેમ હોય છે ?

ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા 'U' આકારની હોય છે તેનાં કારણોની ચર્ચા વિભાગ 11.4.7માં આ અગાઉ કરવામાં આવી છે જ. એકમ 9માં કદના વધતા તથા ઘટતા મળતરના નિયમની સમજણ આપતી વેળાએ કદના લાભાલાભના ખ્યાલોનો પરિચય પણ તમને આપવામાં આવ્યો છે. તે જ પરિબળો, જેવાં કે કદવિકાસના લાભ (જે કદના વધતા મળતરને સમજાવે છે) પણ ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા શરૂઆતમાં શા માટે નીચે ઢળે છે તેની પણ સમજણ આપે છે. તેવી જ રીતે, કદવિકાસના ગેરલાભને લગતાં પરિબળો (જે કદના ઘટતા મળતરને સમજાવે છે) પણ ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા છેવટે ઉપર તરફ કેમ વળાંક લે છે તેની સમજણ પૂરી પાડે છે. અહીં યાદ રાખવાની બાબત એ છે કે ઉત્પાદનનાં સાધનો/નિવેશોની કિંમતો સ્થિર છે એવું પૂર્વાનુમાન આપણે કરેલું છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - C

1. લાંબા ગાળાનો સરેરાશ ખર્ચ તથા ટૂંકા ગાળાનો સરેરાશ ખર્ચ - આ બે વચ્ચેના તફાવત સમજાવો.
2. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :
  - (i) લાંબા ગાળામાં કુલ ખર્ચ સ્થિર રહે છે.
  - (ii) લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા 'U' આકારની હોય છે.

- (iii) લાંબા ગાળાનો સરેરાશ અર્થ એ ટૂંકા ગાળાના સરેરાશ અર્થોનો સરવાળો હોય છે.
- (iv) ટૂંકા ગાળાનો સરેરાશ અર્થ જે બિંદુએ લાંબા ગાળાના સરેરાશ અર્થ બરાબર હોય છે તે બિંદુ ધ્યાનમાં લેતાં ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થતાં લાંબા ગાળાનો સીમાવર્તી અર્થ ટૂંકા ગાળાના સીમાવર્તી અર્થ કરતાં વધારે થાય છે.
- (v) જે પરિબળો ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા શા માટે 'U' આકારની હોય છે તેની સમજણ પૂરી પાડે છે તે જ પરિબળો લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા શા માટે 'U' આકારની હોય છે તેની સમજણ પૂરી પાડે છે.
- (vi) લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાને તેમનાં લઘુત્તમ બિંદુઓએ હંમેશા સ્પર્શક બનતી હોય છે.
- (vii) કદના વધતા મળતર તથા ઘટતા લાંબા ગાળાના સરેરાશ અર્થ વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોતો નથી.
- (viii) લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાના U આકારની પહોળાઈ કરતાં ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાના U આકારની પહોળાઈ ઓછી હોય છે.

11.6 અન્ય અર્થો

અગાઉના વિભાગોમાં ઉત્પાદનના જે અર્થોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે સિવાય પણ એવા અર્થો છે જેનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે આર્થિક સિદ્ધાંતમાં કરવામાં આવતો નથી. આવા અર્થોની ચર્ચા મુજબના છે :

હિસાબી અર્થો :

કોઈ વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદન અર્થની વિગતો આપતી વખતે હિસાબો રાખનાર એકાઉન્ટન્ટ જે અર્થો ધ્યાનમાં લેશે તેમજ હિસાબી અર્થો કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના અર્થોમાં જમીન, શ્રમ, મૂડી તથા કાચા માલ જેવાં ઉત્પાદનનાં સાધનો અને નિવેશોનો પુરવઠો કરનારાઓને નિયોજકો જે ચુકવણીઓ કરે છે તથા જે શુલ્ક પૂરા પાડે છે તેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તેથી પેટીએ ભાડે રાખેલ મકાનનું ભાડું, રોકવામાં આવેલા શ્રમિકોને ચૂકવાતું વેતન, ધંધા-વ્યવસાયમાં રોકાણ કરવા માટે ઉછીનાં લીધેલાં નાણાં કે મૂડીને ચૂકવાયેલ વ્યાજ તથા કાચો માલ, ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ બજાલણ કે ઊર્જાની ચૂકવે કરવામાં આવેલ કિંમતોનો હિસાબી અર્થોમાં સમાવેશ થતો હોય છે. આનો અર્થ પેટીના નિયોજકે કરેલ ચુકવણીઓનો બનેલો હોય છે. અન્ય સાધન માલિકો પાસેથી ખરીદવામાં આવેલ અથવા ભાડે રાખવામાં આવેલ વિવિધ સાધનોના બદલા કે વળતર તરીકે પેટી જે હિસાબી અર્થ અથવા ચુકવણી કરે છે તેને વ્યક્ત અર્થો પણ કહેવામાં આવે છે.

વૈકલ્પિક અર્થ

આધુનિક આર્થિક વિશ્લેષણમાં વૈકલ્પિક અર્થનો ખ્યાલ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. કોઈ પણ વસ્તુ જેવી કે ઘઉંના ઉત્પાદનનો વૈકલ્પિક અર્થ બીજી વસ્તુ જેવી કે ચોખાના રૂપમાં અનિવાર્ય રીતે જે ત્યાગ કરવો પડે છે તેનો જથ્થો ગણાય, જેથી ચોખાની અવેજીમાં ઘઉંનું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરી શકાય. બીજા દાખલા દ્વારા પણ આ ખ્યાલ સમજાવી શકાય. દા.ત. ફૂલરનું ચોકડું બનાવવા માટે જે લોહા કે પોલાદનો ઉપયોગ થાય છે તે ધાતુ દ્વારા લોખંડની ડોલો પણ બનાવી શકાય. તેથી ફૂલર માટે લોખંડનું ચોકડું બનાવવાનો વૈકલ્પિક અર્થ લોખંડની જેટલી ડોલો જતી કરવી પડે છે તેના દ્વારા માપી શકાય, કારણ કે ફૂલર માટેનું ચોકડું બનાવવા માટે સાધનોના જે જથ્થાનો ઉપયોગ થયો હોય તે સાધનો વડે લોખંડની ડોલો પણ બનાવી શકાઈ હોત.

અહીં વૈકલ્પિક અર્થની વ્યાખ્યા કરતી વેળાએ બે બાબતો પર ભાર મૂકવો જરૂરી છે : (1) કોઈ પણ વસ્તુનો વૈકલ્પિક અર્થ તે વસ્તુના બદલામાં બીજી ઉત્તમ વસ્તુનો જે લોગ આપવો પડે છે તે દ્વારા માપી શકાય. કોઈ પણ વસ્તુના ઉત્પાદનનો વૈકલ્પિક અર્થ તે જ સાધનો વડે ઉત્પાદન કરી શકાય તેવી અન્ય વૈકલ્પિક કે અવેજી વસ્તુઓ નહીં પરંતુ તે સાધનો વડે અન્ય સૌથી વધુ મૂલ્યવાળી (કે સૌથી વધારે મહત્ત્વ ધરાવતી) બીજા કમની વસ્તુ જ ગણાય અને (2) કોઈ પણ વસ્તુના ઉત્પાદનનો વૈકલ્પિક અર્થ સર્વોત્તમ પછીની એટલે કે ઉત્તમ ગણાય તેવી બીજા કમની વસ્તુ ગણાવી જોઈએ જે તેટલાં જ નાણાકીય સાધનો વડે (અથવા સાધનોના તેટલા જ નાણાકીય મૂલ્ય દ્વારા) ઉત્પાદન કરી શકાઈ હોત. વૈકલ્પિક અર્થની વિભાવના સમજાવવા માટે નાણાકીય સાધનોના તેટલા જ જથ્થાની શરત એટલા માટે જરૂરી છે કે કોઈ એક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં દાખલ થતાં બધાં જ સાધનો બીજી કોઈ વૈકલ્પિક વસ્તુના ઉત્પાદનમાં જેવા કે તેવા ઉપયોગમાં ન પણ લઈ શકાય. દા.ત. ઘઉંનું ઉત્પાદન

કરવા માટે ખેડૂત જમીન, શ્રમ, પાણી, ખાતર, ઘઉંનાં બીજ વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે પરંતુ ઘઉંની અવેજીમાં ચોખાનું ઉત્પાદન કરવું હોય તો ખેડૂત ઘઉંનાં બીજ સિવાય બાકી બધાં જ સાધનોનો ઉપયોગ કરશે. તેવી જ રીતે, કોઈ પેદી એક વસ્તુના ઉત્પાદનને બદલે બીજી વસ્તુના ઉત્પાદન તરફ વળશે ત્યારે પેદીના કદમાં કે ચંત્રો અને અન્ય ઉપકરણોમાં અથવા રોકાયેલા શ્રમમાં કોઈ ફેરફાર કરશે નહીં પરંતુ બીજી વસ્તુના ઉત્પાદન માટે તેને બીજા પ્રકારના કાચા માલની જરૂર પડશે. તેથી જ કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનનો વૈકલ્પિક અર્થ જાણવા માટે નાણાકીય સાધનોના રૂપમાં સમકક્ષ સાધનો ધ્યાનમાં લેવાં જરૂરી બને છે.

દરેક અર્થતંત્રમાં સાધનોની અછત હોય છે અને તેનો ઉપયોગ એક સાથે બધી જ વસ્તુઓના ઉત્પાદનનો પૂરતો જથ્થો પ્રાપ્ત કરવા માટે કરી શકાય નહીં. તેથી જ જે સાધનો કોઈ એક વસ્તુના ઉત્પાદન માટે ત્યારે જ રોકી શકાય જ્યારે તે અન્ય વસ્તુના ઉપયોગમાંથી ખસેડવામાં આવે. આમ, કોઈ એક વસ્તુનો અર્થ જતો કરવો પડતો વિકલ્પ છે.

આર્થિક સમસ્યાઓમાં વૈકલ્પિક અર્થનો ખ્યાલ બહોળા અર્થમાં પ્રસ્તુતતા અને ઉપયુક્તતા ધરાવે છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમતોના નિર્ધારણમાં તે ઉપયોગી બને છે. ખાનગી વપરાશ તથા જાહેર અર્થના ક્ષેત્રમાં પણ તે ઉપયોગી નીવડી શકે છે. કોઈ વિદ્યાર્થી માટે કોઈ ફિલ્મ જોવાનો અર્થ તે જે કોઈ પુસ્તકની ખરીદી જતી કરે છે તે છે. સમાજની દૃષ્ટિએ, બંદૂક બનાવવાના કારખાનાની સ્થાપનાનો અર્થ તેના બદલામાં જે બગીચાઓ અને રસ્તાઓનો ત્યાગ કરવો પડે છે તે છે. વૈકલ્પિક અર્થ કિંમતોની ઘટના બાબતની પણ સમજણ પૂરી પાડે છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોની અછત હોવાથી અછત ધરાવતાં સાધનોનો વૈકલ્પિક ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને આવાં સાધનો વડે ઉત્પાદન કરેલ વસ્તુઓ કિંમતની ચુકવણી માગી લે છે. જો સાધનોની અછત ન હોત તો વિકલ્પોનો ભોગ આપવાની જરૂરિયાત ઊભી જ ન થઈ હોત અને તેમ યાત તો વૈકલ્પિક અર્થ અને કિંમત ચુકવવાના પ્રશ્નો જ ઊભા થયા ન હોત. વસ્તુઓના વૈકલ્પિક અર્થને લીધે જ તેમની કિંમત આંકવામાં આવે છે.

વૈકલ્પિક અર્થની વિલાવના સ્થિર અથવા એકાંર્થી વસ્તુઓને લાગુ પડતી નથી. એકાંર્થી કે સ્થિર સાધન માત્ર એક જ અથવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપની વસ્તુના ઉત્પાદન માટે જ રોકી શકાતું હોય છે અને તેથી તેવી વસ્તુઓને વિકલ્પો હોતા નથી જેથી આવી વસ્તુઓનો વૈકલ્પિક અર્થ શૂન્ય હોય છે. વૈકલ્પિક અર્થનો ખ્યાલ ઉત્પાદનનાં સાધનોની સંપૂર્ણ ગતિશીલતાની ધારણા પર રચાયેલો છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોની હેરફેર કે ગતિશીલતામાં અવરોધો ઊભા કરવામાં આવે અથવા જો સાધનો વૈકલ્પિક વ્યવસાયોમાં હેરફેર કરવાની અનિચ્છા ધરાવતા હોય તો તેમની કિંમતો વૈકલ્પિક અર્થને પ્રતિબિંબિત કરશે નહીં. તેવી જ રીતે જતા કરવા પડેલા વિકલ્પો ઘણી વાર ખાતરીપૂર્વક જાણી શકાતા હોતા નથી. દા.ત. કોઈ ચંત્રની એક વાર સ્થાપના કરવામાં આવે ત્યારે તેનો કોઈ વૈકલ્પિક ઉપયોગ હોતો નથી અને તેથી તેનો કોઈ વૈકલ્પિક અર્થ પણ હોતો નથી. વૈકલ્પિક અર્થના ખ્યાલની આ મર્યાદાઓ ગણાય.

ખાનગી અર્થ

વસ્તુના ઉત્પાદનની બાબત મહત્તમ નફો કમાવાનો પ્રયાસ કરતા વ્યક્તિગત નિયોજક અથવા પેદીના દૃષ્ટિકોણથી પણ તપાસી શકાય તેમ છે. ખાનગી નફાની ગણતરી કરતી વેળાએ જે ખર્ચાઓ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે તેમને ખાનગી ખર્ચાઓ કહેવામાં આવે છે અને તેમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બંને પ્રકારના ખર્ચાઓનો સમાવેશ થતો હોય છે. દા.ત. કોઈ નિકાસકાર 1000 શર્ટ્સનું ઉત્પાદન કરવા માટે જમીન, શ્રમ, મૂડી તથા કાચો માલ ખરીદે છે. આ બધાને ચુકવાયેલ વળતરની રકમ વ્યક્ત અર્થ ગણાય છે. સાધોસાધ, નિયોજક નિકાસકાર પોતાના સમય તથા નાણાંનું પણ રોકાણ કરે છે જે તેના નિકાસ માટેના આ ધંધામાં રોકવામાં આવ્યાં ન હોત તો અન્યત્ર તેનું રોકાણ થયું હોત. 1000 શર્ટ્સનું ઉત્પાદન કરવા માટે યતા આ પ્રકારના આ ખર્ચાઓ અવ્યક્ત અર્થનો ભાગ બને છે. વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત ખર્ચાઓનો આપણે સરવાળો કરીએ, તો ખાનગી અર્થ જાણવા મળે છે. ખાનગી અર્થનો ખ્યાલ કોઈ ખાસ અથવા વિશિષ્ટ ઉત્પાદકના દૃષ્ટિકોણથી અર્થને મૂલવે છે. ખાનગી નફો શુદ્ધ આર્થિક ખાનગી નફો અથવા હિસાબી ખાનગી નફો બેમાંથી કોઈ પણ હોઈ શકે.

કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનને લીધે પ્રાપ્ત યતા શુદ્ધ આર્થિક ખાનગી નફાનો હિસાબી ખાનગી અર્થમાંથી નિયોજકે આ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં રોકેલા સમય અને નાણાંના બીજા ઉત્તમ વૈકલ્પિક ઉપયોગ દ્વારા તેણે જે કમાણી કરી હોત તે બાદ કરીને વિચાર કરી શકાય. ઉત્પાદક વસ્તુના વેચાણ દ્વારા જે કમાણી કરે છે તેમાંથી વ્યક્ત અર્થ બાદ કરતાં જે અધિરોષ રહે છે તે હિસાબી ખાનગી નફો કહેવાય.

સામાજિક અર્થ

ખાનગી અર્થના ખ્યાલ કરતાં સામાજિક અર્થનો ખ્યાલ વધુ વ્યાપક છે. વસ્તુનું ઉત્પાદન કરનાર વ્યક્તિગત નિયોજકના દષ્ટિકોણથી અર્થનો વિચાર કરવાને બદલે સમગ્ર સમાજના પરિપ્રેક્ષ્ય કે સંદર્ભમાં તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ખાનગી નફાને બદલે સામાજિક નફાની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા માટે સામાજિક અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદનને લીધે સમાજના અન્ય સભ્યોને કેટલાક લાભ તો કેટલાક ગેરલાભ યતા હોય છે. આવા લાભ અર્થ કર્યા વગર મળતા હોય છે અને તેથી જે કોઈને આવા લાભ મળતા હોય છે તે લાભ મેળવનારાઓ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરનાર ઉત્પાદકને કોઈ પણ પ્રકારની ચૂકવણી કરતા હોતા નથી. દા.ત. કાચો માલ તથા તૈયાર માલની હેરફેર સુગમતાથી થઈ શકે તે માટે ઉત્પાદકે ધોરી માર્ગને સાંકળતો કોઈ રસ્તો તૈયાર કર્યો હશે. આ રસ્તાનો ઉપયોગ બીજા લોકો પણ કરતા હશે અને છતાં તે માટે તેઓ આવો રસ્તો તૈયાર કરનાર ઉત્પાદકને કોઈ વળતર ચૂકવ્યા વગર રસ્તાના ઉપયોગના લાભ મેળવતા હોય છે. તેવી જ રીતે કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનથી કેટલાકને શારીરિક કે માનસિક તકલીફોનો સમાનો કરવો પડતો હશે જેના બદલામાં ઉત્પાદક આવી તકલીફો ભોગવનાર લોકોને કોઈ વળતર ચૂકવતા હોતા નથી. આવી તકલીફો કે ગેરલાભના ઉદાહરણ રૂપે પેટી દ્વારા સર્જાતા ધુમાડાનો દાખલો આપી શકાય કારણ કે ધુમાડાને લીધે સ્વાસ્થ્ય પર વિપરીત અસર થવાથી તથા લોકોનાં કપડાં ગંદાં થતાં હોવાથી તેને લીધે લોકોને અનુદવાઓ તથા સાબુ પર વધુ અર્થ કરવો પડે છે.

પ્રથમ કિસ્સામાં જ્યારે કેટલાક લોકોને કોઈ પણ પ્રકારની ચૂકવણી કર્યા વગર લાભ મળતા હોય છે, ત્યારે સામાજિક અર્થ કરતાં ખાનગી અર્થ વધારે હોય છે. બીજી બાજુ, બીજા કિસ્સામાં જ્યારે કોઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કેટલાક માટે ગેરલાભ ઊભા કરે છે અને છતાં જેના વળતર રૂપે તેમને કોઈ બદલો આપવામાં આવતો નથી તે કિસ્સામાં સામાજિક અર્થ કરતાં ખાનગી અર્થ ઓછો હોય છે. સામાજિક અર્થ અને ખાનગી અર્થ વચ્ચેનો તફાવત કિંમત ચૂકવ્યા વગર, વિના મૂલ્યે પ્રાપ્ત થતા હકારાત્મક તથા નકારાત્મક લાભોને લીધે ઊભો થતો હોય છે.

કોઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવા માટે જ્યારે સમાજનાં કોઈ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય છે ત્યારે તે સમાજને તેને લીધે ભોગવવો પડતો અર્થ તે સામાજિક અર્થ ગણાય. સામાજિક અર્થની વિભાવના વૈકલ્પિક અર્થની વિભાવના સાથે નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે. વસ્તુ 1 અને 2 બંનેના ઉત્પાદન માટે સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે તેવી ધારણા કરીએ તો વસ્તુ 1ના કોઈ એક એકમના ઉત્પાદન માટે વપરાતાં આપેલ સાધનોનો સામાજિક અર્થ વસ્તુ 2ના જેટલા એકમો ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં અનિવાર્ય રીતે ગુમાવવો પડે છે તે દ્વારા જાણી શકાય છે. દા.ત. બંદૂકોના ઉત્પાદનનો સામાજિક અર્થ તે ઉત્પાદન માટે ખરીદવામાં આવતા ઉત્પાદનનાં સાધનો અને કાચા માલ પર યતાં નાણાં નહીં, પરંતુ તેમ કરવા જતાં રોટી (બ્રેડ), માખણ, સ્વયંચાલિત વાહનો જેવી નાગરિકો માટેની વસ્તુઓ કે જે તે સાધનોના ઉપયોગ વડે ઉત્પાદન કરી શકાઈ હોત તો તે દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય. બંદૂકો જેવાં યુદ્ધનાં કે સંરક્ષણનાં સાધનોનું ઉત્પાદન કરવા માટે સમાજને અનિવાર્ય રીતે નાગરિકોની જરૂરિયાતની જે વસ્તુઓ ગુમાવવી પડે છે તે જતી કરવામાં આવેલી વસ્તુઓ બંદૂકોના ઉત્પાદનના સામાજિક અર્થનું યથાવ્યોગ્ય માપ ગણાય. આ અર્થમાં જ એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ એક વસ્તુના ઉત્પાદનનો સામાજિક અર્થ વૈકલ્પિક અર્થ બરાબર જ હોય છે.

વાસ્તવિક અર્થ

આ અર્થનો સંબંધ ઉત્પાદનનાં સાધનોને તેમની સેવાઓ દરમિયાન કરવા પડતા શ્રમ તથા સખત મહેનતના વળતર રૂપે ચૂકવાતા બદલા સાથે છે. દા.ત. શ્રમ જ્યારે ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલ હોય છે ત્યારે શ્રમિકને જે પીડા તથા શારીરિક અને માનસિક તકલીફ કે હેરાનગતિ સહન કરવી પડે છે તેના દ્વારા વાસ્તવિક અર્થની ગણતરી કરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બચત અને મૂડી સર્જન કરવા માટે જે સંયમ અને ત્યાગ કરવો પડે છે તે મૂડી પ્રાપ્ત કરવા માટેનો વાસ્તવિક અર્થ ગણાય. વિભાવના તરીકે વાસ્તવિક અર્થની અવગણના થવી ન જોઈએ પરંતુ પેટીના ઉત્પાદન અર્થના વિશ્લેષણમાં તેનું કોઈ ખાસ મહત્ત્વ છે નહીં, કારણ કે વાસ્તવિક અર્થનો ખ્યાલ આત્મલક્ષી તો છે જ, ઉપરાંત તે ચોકસાઈથી પણ પર છે. પરંતુ પીડા તથા તકલીફોના બદલા તરીકે શ્રમને વેતન ચૂકવવામાં આવતું હોવાથી તેમ જ સંયમ અને ત્યાગના બદલા તરીકે મૂડીને વ્યાજરૂપી વળતર ચૂકવાતું હોવાથી, વાસ્તવિક અર્થ વ્યક્ત અર્થના વર્ગમાં સામેલ કરવામાં આવે છે. હકીકતમાં વાસ્તવિક અર્થ ભાગ્યે જ ઉત્પાદનનાં નાણાકીય અર્થ બરાબર હોય છે.

એકમના આ વિભાગમાં ચર્ચવામાં આવેલા અર્થના વિવિધ ખ્યાલો ભિન્ન ભિન્ન અર્થ સૂચવે છે અને તે દરેકનો ઉપયોગ ખાસ પ્રકારના આર્થિક સમસ્યાના વિશ્લેષણ માટે કરવામાં આવે છે.

અર્થશાસ્ત્રી દ્વારા ઘણે ભાગે ઉપયોગમાં લેવાતો અને આર્થિક વિશ્લેષણમાં વધુ મહત્ત્વ ધરાવતો ખર્ચનો કોઈ ખ્યાલ હોય તો તે આર્થિક ખર્ચનો ખ્યાલ છે. આર્થિક ખર્ચનો ખ્યાલ જ સંપૂર્ણ હરીફાઈ, ઇજારો, ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ તથા અલ્પહસ્તક ઇજારામાં પેટીની સમતુલાના વિશ્લેષણ દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવામાં આવશે. એકમ 13, 14, 15, અને 16માં તેની સમજણ પૂરી પાડવામાં આવશે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - D

1. ખાનગી ખર્ચ અને સામાજિક ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

2. નીચે દર્શાવેલ ખર્ચોઓનું હિસાબી ખર્ચ, આર્થિક ખર્ચ, વૈકલ્પિક ખર્ચ તથા સામાજિક ખર્ચમાં વર્ગીકરણ કરો :

વિગત	વર્ગીકરણનો પ્રકાર
(i) સંચાલક/વ્યવસ્થાપકને ચૂકવાતો પગાર	.....
(ii) કારખાનાનો નદીમાં ફેંકી દીધેલો ખગાડ	.....
(iii) અન્યના ઉત્પાદન એકમમાં સંચાલક/વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ કરવાથી નિયોજકને મળ્યું હોત તે વેતન/પગાર	.....
(iv) ‘X’ વસ્તુના 10 એકમોનો ‘Y’ વસ્તુના 15 એકમોના રૂપમાં ગણાવેલ ખર્ચ	.....

11.7 સારાંશ

ઉત્પાદન કરતી પેટી અંગેના ખર્ચનો સિદ્ધાંત કુલ ખર્ચનો ઉત્પાદનની સપાટી સાથેનો સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરે છે. ઉત્પાદનના ભૌતિક સંબંધો, ઉત્પાદનનાં સાધનોની કિંમત તથા નિવેશોનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ - આ બધાં મળીને પેટીનો ઉત્પાદન ખર્ચ નિર્ધારિત કરે છે. ખર્ચના ઘણા જુદા જુદા ખ્યાલો છે, જેવા કે હિસાબી ખર્ચ, આર્થિક ખર્ચ, વૈકલ્પિક ખર્ચ, ખાનગી ખર્ચ, સામાજિક ખર્ચ અને વાસ્તવિક ખર્ચ.

ટૂંકા ગાળામાં ખર્ચ બે વર્ગોમાં, પ્રકારોમાં, વહેંચી નાંખવામાં આવે છે, સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચ. સ્થિર ખર્ચ ઉત્પાદનમાં ફેરફાર ધાય તો પણ બદલાતો નથી. ઉત્પાદન વધવાની સાથે જે વધે છે અને ઉત્પાદન ઘટવાની સાથે જે ઘટે છે તે અસ્થિર ખર્ચ. કુલ સ્થિર ખર્ચને ઉત્પાદનના એકમો વડે ભાગવાથી સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ જાણી શકાય છે. તેવી જ રીતે કુલ અસ્થિર ખર્ચને ઉત્પાદનના એકમો વડે ભાગવાથી સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ જાણી શકાય છે.

કુલ સ્થિર ખર્ચ + કુલ અસ્થિર ખર્ચ = કુલ ખર્ચ. સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ + સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ = સરેરાશ કુલ ખર્ચ. ઉત્પાદનમાં એક એકમનો વધારો કરવાથી કુલ ખર્ચમાં જે વધારો ધાય છે તેને સીમાવર્તી ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. ઉત્પાદનમાં એક એકમનો વધારો કરવાથી કુલ અસ્થિર ખર્ચમાં જે વધારો ધાય છે તે સીમાવર્તી ખર્ચ હોય છે.

ઉત્પાદનમાં વધારો થવાથી સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા તથા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા વચ્ચેનો તફાવત ઘટતો જાય છે જે સૂચવે છે કે ઉત્પાદનમાં વધારાની સાથે સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ ઘટવા લાગે છે. ઉત્પાદન વધવાની સાથે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ શરૂઆતમાં ઘટે છે, ત્યાર પછી તે લઘુત્તમ સપાટીએ પહોંચે છે અને છેલ્લે તેમાં વધારો થતો જાય છે. સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા સામાન્ય રીતે ‘U’ આકારની હોય છે.

લાંબા ગાળે બધાં જ સાધનો અસ્થિર હોય છે. લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાને આધારે પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. લાંબા ગાળામાં વિવિધ સપાટીનું ઉત્પાદન કરવા માટે જુદા જુદા કદના ઉત્પાદન એકમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. લાંબા ગાળાની સરેરાશની ખર્ચ રેખા ‘એનવલપ’ રેખા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા પરનું દરેક બિંદુ ટૂંકા ગાળાની કોઈ ને કોઈ સરેરાશ ખર્ચ રેખા સાથે સ્પર્શક બિંદુ હોય છે.

લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા ઉત્પાદન વધવાની સાથે ખર્ચમાં લઘુત્તમ કેટલો વધારો થશે તે

દર્શાવે છે. તે લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાને તેના લઘુત્તમ બિંદુએ છેદે છે અને માત્ર એક જ ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા હોય છે જે લાંબા ગાળાના લઘુત્તમ સરેરાશ અર્થ સાથે બરાબર અનુબંધ ધરાવે છે.

લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા પણ U આકારની હોય છે, પરંતુ ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખાની પહોળાઈ કરતાં તેની પહોળાઈ વધારે હોય છે. કદવિકાસના લાભની હાજરીને લીધે લાંબા ગાળાની સરેરાશ અર્થ રેખા શરૂઆતમાં નીચે તરફ ઢળવાનું વલણ ધરાવે છે અને કદવિકાસના લાભની જગ્યાએ કદવિકાસના ગેરલાભ શરૂ થાય ત્યારે તે ઉપર તરફ વધવાનું વલણ ધરાવતી હોય છે.

11.8 ચાવી રૂપ શબ્દો (Key Words)

હિસાબી અર્થ : ઉત્પાદનનાં સાધનોનો પુરવઠો કરનારાઓને નિયોજક જે ચુકવણી કરે છે તથા શુદ્ધ આપે છે તે.

સરેરાશ સ્થિર અર્થ : કુલ સ્થિર અર્થ ભાગ્યા ઉત્પાદનના એકમો

સરેરાશ અસ્થિર અર્થ : કુલ અસ્થિર અર્થ ભાગ્યા ઉત્પાદનના એકમો

સરેરાશ કુલ અર્થ : કુલ અર્થ ભાગ્યા ઉત્પાદનના એકમો.

કદના ગેરલાભ : કોઈ પેઢીનું ઉત્પાદન વધે ને કદ વિસ્તરે ત્યારે પેઢીને અર્થના જે ગેરલાભ સહન કરવા પડે છે તે.

કદના લાભ (કરકસરો) : કોઈ પેઢીનું ઉત્પાદન વધે કે તેનું કદ વિસ્તરે ત્યારે પેઢીને અર્થ અંગેના જે લાભ ધાય છે તે.

આર્થિક અર્થ : હિસાબી અર્થની સાથોસાથ અન્ય કોઈ પેઢીને પોતાની સેવાઓ વેચવાથી નિયોજકને વેતન કે પગારરૂપી જે વળતર મળ્યું હોત તથા તેની મૂડી બીજાને ઉછીની આપવાથી તેની મૂડી પરનું જે સામાન્ય વ્યાજ તેને મળ્યું હોત તેની બાબતોનો સમાવેશ થતો હોય તેવા અવ્યક્ત અર્થો.

સ્થિર અર્થ : યંત્રો, પ્લાન્ટ જેવાં સ્થિર સાધનો રોકવા માટે પેઢીને કરવો પડતો અર્થ.

સીમાવર્તી અર્થ : ઉત્પાદનમાં એક એકમનો વધારો કરવાથી કુલ અર્થમાં જે વધારો ધાય તે.

વેકલ્પિક અર્થ : કોઈ એક વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવા માટે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા જતાં બીજી જે વસ્તુનો ભોગ આપવો પડે છે તેનું કદ.

ખાનગી અર્થ : ખાનગી નફાની ગણતરી માટે ધ્યાનમાં લેવાતા અર્થો.

વાસ્તવિક અર્થ : ઉત્પાદનનાં સાધનોને તેમની સેવાઓ દરમ્યાન કરવા પડતા પરિશ્રમ અને પ્રયાસના વળતર રૂપે ચુકવાય તે.

સામાજિક અર્થ : સામાજિક નફાની ગણતરી કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવાતો અર્થ અથવા કોઈ વસ્તુ કે સેવાના ઉત્પાદન માટે સમગ્ર સમાજને વેકવો/ઉપાડવો પડતો અર્થ.

કુલ અર્થ : કુલ સ્થિર અર્થ તથા કુલ અસ્થિર અર્થ નો સરવાળો.

અસ્થિર અર્થ : તાલીમ વિનાના શ્રમિકો, કાચો માલ વગેરે અસ્થિર સાધનોને રોકવા માટે ઉપાડવામાં આવતો અર્થ.

11.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-A

3 (i) આર્થિક અર્થ (ii) શૂન્ય (iii) વ્યક્ત અર્થ + અવ્યક્ત અર્થ (iv) વ્યક્ત (v) અવ્યક્ત અર્થ

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'-B

2	કુલ સ્થિર અર્થ	કુલ અસ્થિર અર્થ	કુલ અર્થ	સીમાવર્તી અર્થ
	100	—	100	—
	100	40	140	40
	100	70	170	30
	100	120	220	50
	100	180	280	60
	100	250	350	70

3 (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) સાચું (iv) ખોટું (v) સાચું (vi) સાચું (vii) ખોટું (viii) ખોટું.
(ix) ખોટું (x) સાચું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-C

2 (i) ખોટું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) સાચું (v) ખોટું (vi) ખોટું (vii) ખોટું (viii) સાચું.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’-D

2 (i) હિસાબી ખર્ચ (ii) સામાજિક ખર્ચ (iii) આર્થિક ખર્ચ (iv) વેકલ્પિક ખર્ચ.

11.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

1. તફાવત સ્પષ્ટ કરો :
  - (i) સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચ
  - (ii) ટૂંકા ગાળાનો સરેરાશ ખર્ચ તથા લાંબા ગાળાનો સરેરાશ ખર્ચ
  - (iii) સરેરાશ ખર્ચ તથા સીમાવર્તી ખર્ચ
  - (iv) આર્થિક ખર્ચ અને અવ્યક્ત ખર્ચ
  - (v) વ્યક્ત ખર્ચ અને અવ્યક્ત ખર્ચ
  - (vi) ખાનગી ખર્ચ અને સામાજિક ખર્ચ
2. સીમાવર્તી ખર્ચની વ્યાખ્યા આપો. સરેરાશ ખર્ચ અને સીમાવર્તી ખર્ચ વચ્ચેનો સંબંધ કેવો હોય છે ?
3. સરેરાશ કુલ ખર્ચ અને સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ વચ્ચેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હોય છે ? ઉપયુક્ત આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરો.
4. ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા U આકારની કેમ હોય છે ?
5. સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખાનો આકાર સમજાવો.
6. ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા પરથી લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા કેવી રીતે તારવી શકાય ? જરૂરી આકૃતિઓનો ઉપયોગ કરો.
7. ટૂંકા ગાળાના સીમાવર્તી ખર્ચ તથા લાંબા ગાળાના સીમાવર્તી ખર્ચ વચ્ચેનો સંબંધ કયા પ્રકારનો હોય છે ?
8. લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા U આકારની હોવા માટે જવાબદાર પરિબલોની સમજણ આપો.

નોંધ : આ એકમ સમજવામાં તમને આ પ્રશ્નો મદદરૂપ નીવડશે. તેના જવાબો લખવાનો પ્રયાસ કરો. પરંતુ તમારા જવાબો મૂલ્યાંકન માટે યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહીં. તે માત્ર સ્વાધ્યાય તરીકે લખવાના છે.

Notes

Notes

ઈન્દિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

એફ.વાય.બી.કોમ.

BCECO105

એકમલક્ષી (સૂક્ષ્મ) અર્થશાસ્ત્ર

વિભાગ

4

મૂલ્યનો સિદ્ધાંત
(Theory of Price)

એકમ 12

સમતુલાનો ખ્યાલ અને તેની શરતો
(Equilibrium Concept and Conditions)

7

એકમ 13

પૂર્ણ હરીફાઈ
(Perfect Competition)

26

એકમ 14

ઈજારો
(Monopoly)

42

એકમ 15

ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ
(Monopolistic Competition)

59

એકમ 16

અલ્પહસ્તક ઈજારો
(Oligopoly)

77

Expert Committee

Prof. B.S. Sharma
Pro-Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. J. Satyanarayana (*Chairman*)
Osmania University
Hyderabad

Prof. G.V. Shenoy
Institute of Rural Management
Anand

Prof. B.S. Bhatia
Punjabi University
Patiala

Prof. P.K. Ghosh
Delhi University
Delhi

Prof. Rakesh Khurana
Director
School of Management Studies
IGNOU

Prof. R.B. Upadhyaya
University of Rajasthan
Jaipur

Prof. I.H. Farooqi
Aligarh Muslim University
Aligarh

Mr. A.K. Majumdar
Institute of Chartered
Accountants of India
New Delhi

Prof. Amar Chand
Madras University
Madras

Course Preparation Team

Mr. Ruddar Dutt (Editor)
Delhi University
Delhi

Prof. P.D. Hajela
Vasantkunj
New Delhi

Faculty Members
Indira Gandhi National Open
University

Dr. R.K. Grover
Dr. N.V. Narasimham
Ms. Madhu Surya
Mr. Nawal Kishor
Dr. (Mrs.) Madhu Tyagi

Prof. G. Sambasiva Rao
(Language Editor)

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Copies : 500(1998), 1000(1998), 500(2000) पुनःमुद्रण 1000 (2003)

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઈન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (અમદાવાદ) એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

© Indira Gandhi National Open University.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

અનુવાદ :

શ્રી એ. પી. મહેતા 36. અરણોદય સોસાયટી,
સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજ પાસે, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ

પરામર્શ (વિષય) :

શ્રી આર. એમ. પંચાલ પ્રાધ્યાપકશ્રી,
નવગુજરાત કોમર્સ કોલેજ આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ.

પરામર્શ (ભાષા) :

શ્રી દિનકર દેસાઈ બી-3, ઉજ્જવલ એપાર્ટમેન્ટ,
વિજય ચાર રસ્તા પાસે, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ

સંપાદન અને સંયોજન :

ડૉ. પી. કે. મહેતા નિયામક,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
અમદાવાદ-380 003

સંયોજન સહાય :

શ્રી સુરેન્દ્ર સી. શાહ કુલ સચિવ (ઈ/ચા)
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
આર.સી. ટેકનિકલ કોલેજ, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૬૧

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ (ઈ./ચા), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
આર.સી. ટેકનિકલ કોલેજ, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૬૧
© સર્વ હક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ
વગર મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ 4 મૂલ્યનો સિદ્ધાંત (Theory of Price)

ખંડ ૩માં તમે ઉત્પાદન વિષય, પુરવઠાનો નિયમ, પુરવઠાની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા તથા ખર્ચના સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કર્યો. આર્થિક સિદ્ધાંતમાં કિંમત નિર્ધારણ એ પણ એક મહત્વની બાબત ગણવામાં આવે છે. આ ખંડમાં તમે પેટી પોતાના ઉત્પાદનનું કદ તથા તેની વસ્તુની કિંમત કેવી રીતે નિર્ધારિત કરે છે તેનો અભ્યાસ કરશો. ચોક્કસપણે કહેવું હોય તો, આ ખંડમાં સમતુલાનો ખ્યાલ તથા પૂર્ણ હરીફાઈ, ઈજારો, ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ તથા અલ્પહસ્તક ઈજારામાં સમતુલાનું વિશ્લેષણ આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

એકમ 12માં સમતુલાનો ખ્યાલ, બજાર અને કિંમત, તથા બજારનું માળખું અને બજારની સમતુલા આવરી લેવાયાં છે.

એકમ 13માં પૂર્ણ હરીફાઈનો ખ્યાલ, પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેટી અને ઉદ્યોગની ટૂંકા તથા લાંબા ગાળાની સમતુલા આવરી લેવાયાં છે.

એકમ 14માં ઈજારાનો ખ્યાલ, ઈજારામાં ટૂંકા તથા લાંબા ગાળાની સમતુલા, કિંમત, ભેદભાવ અને ઈજારાનું નિયમન આવરી લેવાયાં છે.

એકમ 15માં ઈજારાયુક્ત હરીફાઈનો ખ્યાલ તથા ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની સમતુલા આવરી લેવાયાં છે.

એકમ 16માં અલ્પહસ્તક ઈજારાનાં લક્ષણો, અલ્પહસ્તક ઈજારાવાળા ઉદ્યોગમાં કિંમત અને ઉત્પાદનની સમતુલા તથા અલ્પહસ્તક ઈજારો ધરાવતી પેટીઓનું કેન્દ્રીકરણ અને જોડાણ આવરી લેવાયાં છે.

એકમ 12 સમતુલાનો ખ્યાલ અને તેની શરતો (Equilibrium Concept and Conditions)

રૂપરેખા

- 12.0 ઉદ્દેશો
- 12.1 પ્રસ્તાવના
- 12.2 સમતુલાનો ખ્યાલ
- 12.3 સમતુલાનું મહત્ત્વ
- 12.4 સમતુલા વિશેના વિવિધ પ્રકારના અભિગમ
- 12.5 બજાર એટલે શું ?
- 12.6 સમતુલાની પાયાની શરતો
- 12.7 બજાર અને કિંમતો
- 12.8 બજારનું માળખું
- 12.9 બજારનું માળખું અને આવક વિષય
- 12.10 સારાંશ
- 12.11 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 12.12 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 12.13 સત્રાંત પ્રશ્નો

12.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ પછી, નીચેની બાબતોમાં તમારી ક્ષમતા કેળવાશે -

- સમતુલાના ખ્યાલનું વિશ્લેષણ કરવું.
- જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી સમતુલાનો વિચાર કેવી રીતે કરી શકાય.
- બજારમાં માંગ અને પુરવઠા વચ્ચે સમતુલા કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે.
- માંગ અને પુરવઠો તેને લગતી સૂચિઓ અને રેખાઓ (વક્રો) વડે કેવી રીતે અને શા માટે વ્યક્ત કરવાં જોઈએ.
- બજારનું માળખું કયાં લક્ષણો દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે.
- બજારનું કોઈ એક માળખું માંગના વક્ર સાથે કેવી રીતે સંકળાઈ જાય છે.
- ભિન્ન ભિન્ન બજારોની પરિસ્થિતિઓમાં વિકેતા સમક્ષ ઉપસ્થિત થતાં સરેરાશ અને સીમાવર્તી આવકોનાં વલણોની સમજણ પૂરી પાડવી.

12.1 પ્રસ્તાવના

અગાઉના ચાર એકમોમાં, ટૂંકા અને લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદનને લગતાં પરિબલો કેવી રીતે વર્તે છે તથા જુદા જુદા સંજોગોમાં બજારમાં ઉત્પાદન ભિન્ન ભિન્ન કદમાં કેવી રીતે ઉપલબ્ધ થાય છે તેનો તમે અભ્યાસ કર્યો.

બજારના માધ્યમ દ્વારા ગ્રાહકો અને વિકેતાઓ એકબીજાના સંપર્કમાં આવતા હોય છે. કિંમતની પ્રક્રિયા સમતુલાની કિંમત નિર્ધારિત કરે છે જે વસ્તુના ઉત્પાદનનું કદ તથા માંગની સપાટી નિર્ધારિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. સાધન બજારમાં કિંમતની પ્રક્રિયા ઉત્પાદનનાં સાધનોના વળતર તથા આવકની વહેંચણી નિર્ધારિત કરે છે. તેવી જ રીતે ભાવ પ્રક્રિયા ગ્રાહકો દરેક વસ્તુના કેટલા જથ્થા(કેટલા એકમો)ની વપરાશ કરશે તથા તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે તેઓ તેમની આવકમાંથી કેટલી આવકનો ખર્ચ કરશે અને કેટલી આવકની બચત કરશે એ પણ નિર્ધારિત કરે છે. આમ, ભાવ/કિંમત પ્રક્રિયા મુક્ત સાહસ હેઠળની પદ્ધતિમાં સાધનોની વહેંચણી નિર્ધારિત કરે છે.

જ્યારે બજારમાં કિંમતની સપાટી ઊંચી હોય ત્યારે કિંમતની તે સપાટીએ બજારમાં તે વસ્તુની જે માંગ હશે તેના કરતાં પુરવઠાનું કદ ઓછું હશે એમ સાબિત થશે. આવા સંજોગોમાં માંગ અને પુરવઠો સરખાં થાય ત્યાં સુધી કિંમતમાં ફેરફાર (એટલે કે કિંમતમાં વધારો) થયા કરશે. તેનાથી ઊલટું, જ્યારે બજારમાં કિંમતની સપાટી નીચી હશે ત્યારે કિંમતની તે સપાટીએ તે બજારમાં તે વસ્તુની જેટલી માંગ હશે તેના કરતાં વસ્તુનો પુરવઠો વધારે હશે એમ સાબિત થશે. આ સંજોગોમાં માંગ અને પુરવઠો સરખાં થાય ત્યાં સુધી કિંમતમાં ઘટાડો થવાનું વલણ દાખલ થશે. આ રીતે ભાવ પ્રક્રિયા દ્વારા વસ્તુની માંગ અને તેનો પુરવઠો સરખાં થાય છે. આ ઘટકમાં તમે સમતુલા તથા તેનાં વિવિધ પાસાંઓનો અભ્યાસ કરશો.

12.2 સમતુલાનો ખ્યાલ

સમતુલા એ એવી સ્થિતિ છે જેમાં પરસ્પર વિરોધી પરિબળો એકબીજા સાથે સમતોલ થવાનું વલણ દર્શાવે છે જેથી કાં તો તે પદ્ધતિ સ્થિર થાય છે અથવા તે એકધારી રીતે તેના માર્ગ પર ગતિમાન બને છે. આર્થિક પરિબળો એકબીજા સાથે સમતોલ થવાના વલણનો અર્થ એ નથી કે તેમાં કોઈ પરિવર્તન થતું જ નથી. સમતુલા તરફના વલણનો અર્થ એ થાય કે જ્યારે પણ અર્થતંત્રમાં અસમતુલાનાં વલણો પ્રવર્તમાન થશે ત્યારે આર્થિક પરિબળો એવા સંજોગો ઊભા કરશે જે દ્વારા અર્થતંત્ર ફરી સમતુલા તરફ ગતિમાન થશે, શરત એ કે તે સમતુલા સ્થિરતાદર્શક હોય. દા.ત. જ્યારે પણ બજારમાં વસ્તુના પુરવઠા કરતાં વસ્તુની માંગ ઓછી હશે ત્યારે જે તે વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થશે; પરિણામે વિકેતાના નફામાં અગાઉના નફા કરતાં કાં તો ઘટાડો નોંધાશે અથવા તો તેને ખોટ સહન કરવી પડશે. આવા સંજોગોમાં તેણે પુરવઠામાં ફરજિયાતપણે ઘટાડો કરવો પડશે જેથી માંગ અને પુરવઠો ફરી સરખાં થાય. તેનાથી ઊલટું, જ્યારે વસ્તુના પુરવઠા કરતાં તેની માંગ વધારે હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમતમાં વધારો થશે જેને પરિણામે વિકેતાના નફામાં વધારો થશે અને તે વધુ ઉત્પાદન કરવા પ્રેરાશે. આમ, બાહ્ય પરિબળો દખલગીરી ન કરે તો આર્થિક પરિબળો એકબીજા સાથે સમતોલ થવાનું સ્વાભાવિક વલણ ધરાવશે.

12.3 સમતુલાનું મહત્વ

આર્થિક પરિબળો પરસ્પર સમતુલાની સ્થિતિમાં રહેવાનું વલણ ધરાવે છે એમ કહેવા પાછળનો અર્થ એ નથી કે સમતુલા એ, 'વાજબી' અથવા 'ગેરવાજબી', 'સારી' કે 'ખરાબ' બાબત છે. બ્રિટિશ અર્થશાસ્ત્રી લિઓનેલ રોબિન્સના કથન મુજબ, "સમતુલા એ ફક્ત સમતુલા છે. તેને માન્યતા કે પસંદગી આપવી કે ન આપવી આવો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી." આનો અર્થ એ થાય કે સમતુલાની સ્થિતિ ન તો પ્રશંસાને પાત્ર છે, ન તે ટીકાને પાત્ર હોય છે. બજારનાં વિવિધ પરિબળો સમયાંતરે એકબીજા સાથે સમતોલ થવાનું વલણ ધરાવતાં હોય છે આટલું જ કહેવું પૂરતું છે.

12.4 સમતુલા વિશેના વિવિધ પ્રકારના અભિગમ

અહીં એક અગત્યની બાબતનો નિર્દેશ કરવો ઘટે. તે એ કે આર્થિક પરિબળો વચ્ચે સમતુલા સાધવાના સર્વસામાન્ય વલણનો વિચાર સમયના સંદર્ભમાં કરવો જોઈએ. એવું શક્ય છે કે આજના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં બજારની જરૂરિયાત કરતાં ઉત્પાદન વધારે હોય પરંતુ તે લાંબા ગાળાના સંદર્ભમાં ન પણ હોય તેમ બને. જો ઉત્પાદન આજની બજાર માંગના સંદર્ભમાં વધારે હોય તો તેને વિવિધ પગલાંઓ દ્વારા આજની જરૂરિયાત જેટલું, એટલે કે સમતોલ કરવાના પ્રયાસ હાથ ધરવામાં આવે છે. પરંતુ આમ તાત્કાલિક કરવામાં આવશે નહિ. આવા સંજોગોમાં બજાર માંગ અને બજાર પુરવઠા વચ્ચે સમતુલા સાધવા માટે કેટલાંક ગોઠવણો કરવાની રહે છે. આવી ગોઠવણો સમય માંગી લે તેવી હોય છે. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે અમુક પ્રકારની તાત્કાલિક ગોઠવણ ન જ કરી શકાય. તેનો મોટા ભાગનો આધાર સંબંધિત વસ્તુના ઉત્પાદનને નિર્ધારિત કરતાં સાધનોના પરસ્પર સંયોજનને આધીન રહેશે. ધારો કે કોઈ ઉત્પાદન નાશવંત વસ્તુનું ઉત્પાદન કરે છે. ધારો કે તેનો પુરવઠો માંગ કરતાં વધારે છે. વસ્તુ નાશવંત હોવાથી ઉત્પાદક તેનો સંગ્રહ કરી શકતો નથી. તેથી કાં તો તેને પોતાની વસ્તુ મળે તે ઓછી કિંમતે વેચવી પડશે

અથવા તેની વસ્તુના જથ્થાનો તેણે નાશ કરવો પડશે. આમાંથી બીજો વિકલ્પ, એટલે કે વસ્તુના જથ્થાનો નાશ કરવાથી તેને શૂન્ય કિંમત પ્રાપ્ત થશે જે ઓછી કિંમતે વેચાણ કરવાના વિકલ્પની સરખામણીમાં વધુ નુકસાનકારક સાબિત થશે. સ્પષ્ટ છે કે નાશવંત વસ્તુના ઉત્પાદક માટે, આપેલ સંજોગોમાં, જે મળે તે કિંમતે વસ્તુનું વેચાણ કરી બજારની જરૂરિયાત અને તેના પુરવઠા વચ્ચે સમતુલા પ્રસ્થાપિત કરવા સિવાય અન્ય કોઈ વધુ ઈષ્ટ વિકલ્પ તેને ઉપલબ્ધ હોતો નથી. સમતુલા તરફ દોરી જનાર આ પ્રકારની ગોઠવણ ઉત્પાદક માટે તાત્કાલિક કરી શકાય તેવી એટલે કે ઓછા સમયમાં અમલમાં મૂકી શકાય તેવી હોય છે. તેને 'ક્ષણિક સમતુલા' તરીકે ઓળખાવી શકાય.

અલબત્ત, અર્થતંત્રમાં એવી પણ અનેક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હોય છે જે નાશવંત નહિ પરંતુ ટકાઉ હોય છે. આવી વસ્તુઓની બાબતમાં જ્યારે પણ તેમનો પુરવઠો બજારની તેની જરૂરિયાત કરતાં વધારે હોય છે ત્યારે કાં તો તેનો સંગ્રહ કરી શકાય છે અથવા તેનું વેચાણ મુલતવી રાખી શકાય છે. તેવી જ રીતે આવી વસ્તુઓની બાબતમાં જ્યારે પણ તેમની માંગ તેમના પુરવઠા કરતાં વધારે હોય છે ત્યારે મર્યાદિત રીતે તેના પુરવઠામાં વધારો કરી શકાય છે, શરત એ કે ઉત્પાદક વધુ ઉત્પાદન કરવા માટે વધુ કાચો માલ, વધુ શ્રમ, વધુ વીજળી જેવાં ઉત્પાદનનાં સાધનો જુટાવી શકે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જો ઉત્પાદકને જરૂરી સમય મળે તેમ હોય તો આર્થિક પરિબળો, એટલે કે માંગ અને પુરવઠા વચ્ચે સમતુલા દાખલ કરવા માટે તે ઉત્પાદન અંગે જરૂરી ગોઠવણો કરી શકશે. જ્યારે જ્યારે પુરવઠા કરતાં માંગ વધારે હોય ત્યારે ત્યારે જો ઉત્પાદક પાસે ઉત્પાદનનાં વધુ સાધનો જુટાવવા પૂરતો સમય હોય તો તે 'ટૂંકા ગાળાની સમતુલા' સાધી શકશે.

એક અન્ય ગોઠવણ અંગે પણ વિચારી શકાય જેમાં સ્થાયી મૂડીના જથ્થામાં ફેરફાર કરવા પડે. જો માંગ કરતાં પુરવઠો વધારે હોય તો સ્થાયી મૂડીમાં ઘટાડો જરૂરી બનશે. પરંતુ જો માંગ કરતાં પુરવઠો ઓછો હોય તો સ્થાયી મૂડીના જથ્થામાં વધારો કરવો પડશે. સ્થાયી મૂડીના જથ્થામાં આ પ્રકારના ફેરફારો લાંબા ગાળામાં જ શક્ય બને છે અને તે દ્વારા 'લાંબા ગાળાની સમતુલા' હાંસલ કરી શકાય છે.

આમ, સમતુલાની બાબતમાં ત્રણ પ્રકારની શક્યતાઓ ઊપસી આવે છે :

- (1) એવી સમતુલા જે ક્ષણિક ગોઠવણ દ્વારા હાંસલ કરી શકાય અને તેથી જેને 'ક્ષણિક સમતુલા'ના નામથી ઓળખાવી શકાય.
- (2) એવી સમતુલા જે ટૂંકા ગાળામાં શક્ય છે અને જેમાં સ્થાયી કે સ્થિર મૂડી સાધનોમાં ફેરફાર કરી શકાય નહિ, પરંતુ અન્ય સાધનોમાં ફેરફાર કરી તે હાંસલ કરી શકાય. આ પ્રકારની સમતુલાને 'ટૂંકા ગાળાની સમતુલા' તરીકે ઓળખાવી શકાય.
- (3) એવી સમતુલા જેમાં માત્ર અસ્થિર કે અસ્થાયી સાધનો જ નહિ પરંતુ મકાન અને યંત્રો જેવાં સ્થાયી મૂડી સાધનોમાં ફેરફાર કરી તે હાંસલ કરી શકાય અને જેને 'લાંબા ગાળાની સમતુલા' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

એકમલક્ષી અથવા સૂક્ષ્મ અને સમષ્ટિલક્ષી સમતુલા :

અત્યાર સુધીની ચર્ચામાં આપણે જોયું કે સમતુલા એ આર્થિક પરિબળો કે ઘટકોને સંતુલિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. તેમ છતાં આર્થિક પરિબળો સર્વત્ર આટલાં બધાં વિસ્તરેલાં હોય છે કે જ્યાં સુધી આપણે એમને સરહદો કે સીમાડાઓના સંદર્ભમાં ન જોઈએ ત્યાં સુધી તે અર્થપૂર્ણ રીતે એકબીજા સાથે સમતુલામાં ગોઠવાયેલાં છે તેમ કહી શકાય નહિ. તેથી અર્થશાસ્ત્રમાં આર્થિક પરિબળોને એકમલક્ષી અથવા સમષ્ટિલક્ષી આ બે મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી તેમની ચર્ચા કરવી વધુ ઉપયુક્ત ગણાય છે. એકમલક્ષી આર્થિક ઘટકો કાં તો પેઠી સાથે અથવા એકાદ ઉદ્યોગ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જ્યારે સમષ્ટિલક્ષી ઘટકો રાષ્ટ્રીય અથવા આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર સાથે સંકળાયેલા હોય છે. આનાથી ફલિત થાય છે કે એકમલક્ષી અથવા સૂક્ષ્મ આર્થિક પરિબળોની સમતુલાનો વિચાર કરતી વેળાએ આપણે અર્થતંત્રના વિશાળ ફલકક્ષી જુદાં પાડી સાપેલ રીતે નાના ગણી શકાય તેવા વિસ્તારની મર્યાદામાં મૂકીએ છીએ, બધી વસ્તુઓને આવરી લેતી રાષ્ટ્રીય પેદાશના પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિચાર કરવાને બદલે કોઈ એક વસ્તુની પેદાશ પૂરતા જ વિચાર કરીએ છીએ. આમ કરતી વેળાએ આપણે ધારી લઈએ છીએ કે રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રની કક્ષાએ જે આર્થિક પરિબળો કાર્યરત હોય છે તે કાં તો સ્થિર હોય છે અથવા તે ગતિશીલ હોય તોપણ સમષ્ટિલક્ષી પરિબળો એકમલક્ષી પરિબળો પર કોઈ અસર કરતાં નથી. એકમલક્ષી આર્થિક વિશ્લેષણને વધુ તાર્કિક રીતે સમજવા માટે આવી ધારણાઓ કરવામાં આવે છે.

એકમલક્ષી અને સમષ્ટિલક્ષી આર્થિક પરિબળોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જે વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે તેમાંથી આપણે અનુક્રમે એકમલક્ષી સમતુલા અને સમષ્ટિલક્ષી સમતુલાની સમજણ મેળવીએ છીએ. આ બંનેમાં

ટૂંકા ગાળાની ગોઠવણો મહત્વની હોય છે. તેના પરથી આપણે ટૂંકા ગાળાની એકમલક્ષી સમતુલા અને લાંબા ગાળાની એકમલક્ષી સમતુલા તથા ટૂંકા ગાળાની સમષ્ટિલક્ષી સમતુલા અને લાંબા ગાળાની સમષ્ટિલક્ષી સમતુલાનો વિચાર કરી શકીએ છીએ.

સ્થિર અને ગતિશીલ સમતુલા

બીજા એક મુદ્દાની ચર્ચા પણ અહીં પ્રસ્તુત ગણાય. આર્થિક પરિબળો વચ્ચેની સમતુલાનું વિશ્લેષણ તે પરિબળો પરિવર્તનશીલ હોય છે તથા સમયની સાથે તેમાં ખરેખર પરિવર્તનો થયા કરે છે એવી ધારણા પર કરી શકાય છે. તેનું વિશ્લેષણ આર્થિક પરિબળો જેવાં છે તેવાં જ રહે છે તથા કમ સે કમ જે સમયગાળાના સંદર્ભમાં આર્થિક વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં આવે છે તે સમયગાળા દરમિયાન તેમાં કોઈ પરિવર્તનો થવાનાં નથી એવી ધારણા પર પણ તે કરી શકાય છે. સમય જતાં આર્થિક પરિબળોમાં ફેરફાર અપેક્ષિત છે એવી ધારણા સાથે સમતુલાનું જે વિશ્લેષણ હાથ ધરવામાં આવે છે તેને ગતિશીલ સમતુલાનું વિશ્લેષણ કહેવામાં આવે છે, જ્યારે આર્થિક પરિબળોમાં સમયના વહેણ સાથે કોઈ પરિવર્તનો થવાનાં નથી, આ ધારણા સાથે સમતુલાનું જે વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે તેને સ્થિર સમતુલાનું વિશ્લેષણ કહેવામાં આવે છે. દા.ત. જો આપણે એવું ધારી લઈએ કે ગ્રાહકોની રુચિઓ, ટેવો, આવક અથવા મૂડી સાધનનો જથ્થો અને શ્રમના એકમોમાં સમય જતાં ફેરફાર થવાના છે તો તેના સંદર્ભમાં જે વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે તે ગતિશીલ સમતુલાનું વિશ્લેષણ ગણાશે, જ્યારે ઉપર દર્શાવેલ પરિબળોમાં સમયની સાથે કોઈ પરિવર્તનો થવાનાં નથી એવી ધારણાને અધારે જે વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે તે સ્થિર સમતુલાનું વિશ્લેષણ ગણાય છે.

ઉપરની ચર્ચામાંથી ફલિત થાય છે કે સમતુલાના ખ્યાલ તરફ જોવાની અને તેનું વિશ્લેષણ કરવાની અનેક રીતો છે. તેનું વિશ્લેષણ બજારનાં વલણોના સંદર્ભમાં જરૂરી ગોઠવણો કરવા માટે ઉત્પાદકને ઉપલબ્ધ સમયના સંદર્ભમાં, આર્થિક પરિબળો કાર્યરત હોય ત્યારે જે સીમાડાઓ દરમિયાન તેમને રહેવું પડે છે તેમની મર્યાદાઓના સંદર્ભમાં તથા આર્થિક પરિબળોની સ્થિરતા અને ગતિશીલતાના સંદર્ભમાં આપણે કરી શકીએ છીએ.

12.5 બજાર એટલે શું ?

તમે સમતુલાના ખ્યાલ સાથે હવે પરિચિત થયા છો. હવે આપણે એવી સર્વસામાન્ય પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીશું જેના સંબંધમાં સમતુલાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે. આ પરિસ્થિતિનો સંદર્ભ વસ્તુ બજાર સાથે છે. બજાર એ એક એવું માધ્યમ છે જેના દ્વારા વસ્તુના ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકો એકબીજા સાથે સંપર્ક સાધતા હોય છે. કોઈ એક અથવા એકસરખી હોય તેવી વસ્તુઓના ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકો વચ્ચેનો સંપર્ક એ બજારનો સૂચિતાર્થ છે. કોઈ વિકેતા સાબુની કોઈ એક જાત કે પ્રકારનું વેચાણ કરતો હોય જ્યારે ગ્રાહકને તેની અવેજના કોઈ અન્ય સાબુની જાત કે પ્રકારની ખરીદીમાં રસ હોય જે તે જ વિકેતા પાસે ઉપલબ્ધ હોય. આવા ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકોના સમૂહને બજાર કહેવાય. બજાર અંગે ખાસ નોંધવાની બાબત એ છે કે તે કોઈ ભૌગોલિક વિસ્તારનો નિર્દેશ કરે છે એવું હંમેશા સાચું નથી. ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકો એકબીજાથી ઘણા દૂર હોઈ શકે. વાહનવ્યવહાર અને સંદેશાવ્યવહારનો વિકાસ જેમ જેમ થાય છે તેમ તેમ ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકો વચ્ચેનું અંતર વધારે હોય તોપણ તે એકબીજા સાથે સહેલાઈથી સંપર્ક સાધી શકે છે.

કોઈ એક બજારમાં એક જ ઉત્પાદક અને અનેક ગ્રાહકો હોઈ શકે તથા અન્ય કોઈ બજારમાં એક જ ગ્રાહક અને અનેક ઉત્પાદકો હોઈ શકે છે. તેવી જ રીતે એવાં પણ બજાર હોઈ શકે જેમાં અનેક ગ્રાહકો અને અનેક ઉત્પાદકો અથવા અનેક ગ્રાહકો અને થોડાક ઉત્પાદકો અથવા થોડાક ગ્રાહકો અને અનેક ઉત્પાદકો હોય છે.

આપણે આગળ જોઈશું કે બજારમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યાને આધારે ભિન્ન ભિન્ન બજારોની લાક્ષણિકતાઓ નક્કી થતી હોય છે જે બજારની સમતુલાનું નિર્ધારણ કરવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

12.6 સમતુલાની પાયાની શરતો

સામાન્ય રીતે વિચાર કરીએ તો બજારના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં સમતુલા એટલે ઉત્પાદકો અને ગ્રાહકો તરફનાં વિવિધ આર્થિક પરિબળો વચ્ચે સંતુલનની સ્થિતિ. જો આપણે વસ્તુઓનો વિચાર કરીશું તો માંગ અને પુરવઠો વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવશે અથવા તે વસ્તુની માંગ અને વસ્તુના પુરવઠાનો નિર્દેશ

કરશે. જ્યારે આપણે ઉત્પાદનનાં સાધનોનો વિચાર કરીશું ત્યારે માંગ અને પુરવઠાનો સંદર્ભ ઉત્પાદનનાં સાધનો સાથે રહેશે. આ એકમમાં આપણે વસ્તુ બજારનું વિશ્લેષણ કરવાના હોઈ તે દરમિયાન આપણે માત્ર વસ્તુઓની માંગ તથા તેના પુરવઠાનો જ વિચાર કરીશું.

સમતુલાના સંદર્ભમાં આપણે જ્યારે માંગ અને પુરવઠાનો નિર્દેશ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે કોઈ વસ્તુના વાસ્તવિક પુરવઠાનો કે તેની માંગનો નિર્દેશ કરતા નથી. હકીકતમાં સમતુલાના સંદર્ભમાં પુરવઠો એટલે જુદી જુદી શક્ય અથવા સંભવિત કિંમતે પેઢીઓ અથવા વિકેતાઓ વસ્તુના કેટકેટલા એકમો બજારમાં વેચવા માટે ઉપલબ્ધ કરાવશે તે દર્શાવતી યાદી અથવા સૂચિ. તેવી જ રીતે માંગ એટલે કિંમતની જુદી જુદી સપાટીએ ગ્રાહકો કોઈ વસ્તુના કેટલા એકમો ખરીદશે તે દર્શાવતી યાદી અથવા સૂચિ. આમ પુરવઠો એટલે કેટલા એકમો ખરેખર વેચવામાં આવ્યા છે તે નહિ પરંતુ કિંમતની જુદી જુદી સપાટીએ કેટલું વેચાણ થવાની શક્યતા છે તે દર્શાવતી સૂચિ. તેવી જ રીતે માંગ એટલે હકીકતમાં કેટલા એકમોની માંગ પ્રવર્તે છે તે નહિ પરંતુ જુદી જુદી કિંમતે કેટલા એકમોની માંગ સંભવિત છે તેની સૂચિ. દા.ત. જ્યારે બ્રેડનો ભાવ એકમદીઠ રૂ. 4 હોય ત્યારે ઉત્પાદકો તેના 50,000 એકમો વેચવાનો ઈરાદો રાખતા હોય પરંતુ ગ્રાહકો તે ભાવે 50,000 કરતાં ઓછા એકમો ખરીદવા માગતા હોય. આ રીતે વેચાણ અને ખરીદીનો જથ્થો એકસરખો ન હોય તેમ કિંમતની અન્ય ભિન્ન ભિન્ન સપાટીએ પણ બની શકે છે. સમતુલાની સ્થિતિ ત્યારે જ પ્રાપ્ત થશે જ્યારે કિંમતની કોઈ એક સપાટીએ વિકેતાઓ જેટલા એકમો વેચવા તૈયાર હોય તે અને તે કિંમતે ગ્રાહકો કેટલા એકમો ખરીદવા તૈયાર છે તે બંને સરખા થશે. કદાચ આ કિંમત રૂ. 3.50 પણ હોઈ શકે.

આમ, વિકેતાઓ કેટલા એકમો વેચવાનો ઈરાદો રાખે છે તે અને ગ્રાહકો કેટલા એકમો ખરીદવા ધારે છે તે જે બિંદુએ સરખા થાય તે બિંદુએ બજારમાં સમતુલા પ્રસ્થાપિત થશે. વેચાણ અને ખરીદી વચ્ચેના સરખાપણાનું બિંદુ બજારની સમતુલા વ્યક્ત કરે છે. વિકેતાઓ જ્યારે વસ્તુના વેચાણ માટે બજારમાં પ્રવેશે છે ત્યારે જે તે સમયે વસ્તુની પ્રવર્તમાન કિંમતો અંગે અનુમાન કરતા હોય છે. આવા અનુમાનને આધારે કિંમતની દરેક અનુમાનિત સપાટીએ કેટલું વેચાણ કરવું તેમના માટે લાભદાયી ગણાશે તેની ગણતરી કરે છે. આ રીતે અમુક કિંમતે અમુક જથ્થાનું વેચાણ કરવાથી મહત્તમ નફો કમાઈ શકાય આવો ખ્યાલ પુરવઠાની સૂચિ સાથે ગર્ભિત રીતે સંકળાયેલો હોય છે.

તેવી જ રીતે બજારમાં વસ્તુની અમુક કિંમત પ્રવર્તતી હોય ત્યારે તે કિંમતે કેટલી ખરીદી કરવી તેમના માટે લાભદાયી ગણાશે તેનો નિર્ણય ગ્રાહકો કરતા હોય છે. ગ્રાહકોની આવી ગણતરીઓ પાછળ વસ્તુમાંથી તેમને મળનાર સંભવિત તુષ્ટિગુણ અથવા સંતોષની માત્રા હોય છે.

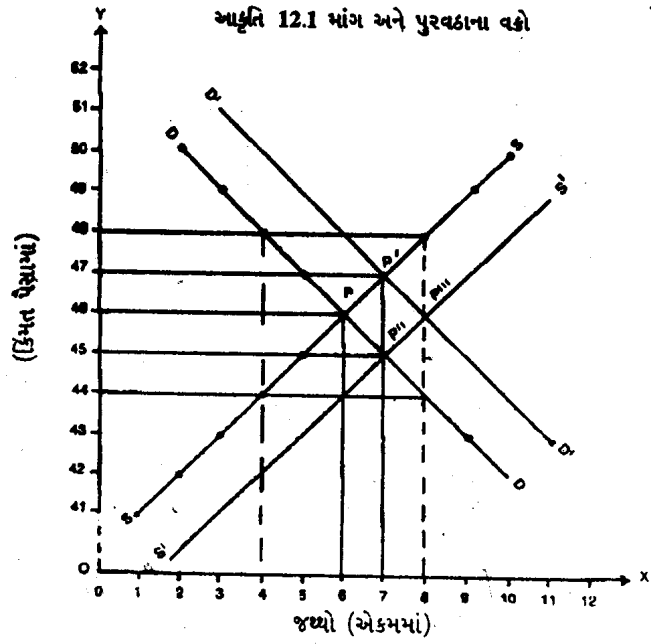
આમ, વિકેતાઓ અને ગ્રાહકો બંનેની દૃષ્ટિએ સાથે વિચારીએ તો વસ્તુના વેચાણ જથ્થા અંગેનો ઉત્પાદકોનો ઈરાદો તથા ખરીદીના જથ્થા અંગેનો ગ્રાહકોનો ઈરાદો આ બંને વચ્ચેની સમાનતા કે સરખાપણું સમતુલાનો નિર્દેશ કરે છે.

ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કે સંકોચન કરવાની ઉત્પાદકોની ઈચ્છાનો અભાવ તથા ખરીદીમાં વધઘટ કરવાની ગ્રાહકોની ઈચ્છાનો અભાવ એ સમતુલાનું લક્ષણ ગણાય. જ્યારે કોઈ ઉત્પાદક વધારાના એક એકમનું ઉત્પાદન કરવાનું વિચારે છે ત્યારે તે વસ્તુની કિંમત તથા સીમાવર્તી ખર્ચની સરખામણી કરે છે. વધારાના એક એકમનું ઉત્પાદન કરવાથી કુલ ખર્ચમાં જે વધારો થશે તેને સીમાવર્તી ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે જ્યારે કોઈ ગ્રાહક કોઈ વસ્તુના વધારાના એક એકમની ખરીદી કરવા ધારે છે ત્યારે તે વસ્તુની કિંમત તથા વધારાના તે એકમમાંથી તેને મળતા તુષ્ટિગુણની સરખામણી કરે છે. કોઈ એક વસ્તુના વધારાના એક એકમની ખરીદી કરવાથી ગ્રાહકના કુલ તુષ્ટિગુણમાં જે વધારો થશે તેને સીમાવર્તી તુષ્ટિગુણ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે માંગ અને પુરવઠાના વિસ્તરણ અને સંકોચનનો અભાવ સમતુલાનો નિર્દેશ કરે છે. આનો સૂચિતાર્થ એ છે કે ઉત્પાદકની દૃષ્ટિએ વસ્તુની કિંમત અને સીમાવર્તી ખર્ચ તથા ગ્રાહકની દૃષ્ટિએ વસ્તુની કિંમત અને સીમાવર્તી તુષ્ટિગુણ સરખાં હોવાં જોઈએ.

માંગની સૂચિ અને પુરવઠાની સૂચિને આધારે માંગ અને પુરવઠાના વકો દોરી જે બિંદુએ તે એકબીજાને છેદે છે તે બિંદુ વસ્તુની એવી કિંમતનો નિર્દેશ કરશે જે કિંમતે ઉત્પાદકોનો વેચાણ કરવાનો ઈરાદો અને ગ્રાહકોનો વસ્તુ ખરીદવાનો ઈરાદો સરખો થાય છે. આ કિંમતને સમતુલાની કિંમત કહેવામાં આવે છે. પુરવઠાની સૂચિ દ્વારા પુરવઠાનો વક તથા માંગની સૂચિ દ્વારા માંગનો વક દોરી શકાય છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે માંગ અને પુરવઠો બજારમાં સમતુલાનું નિર્ધારણ કરે છે — જે વાસ્તવિક ખરીદી અને વાસ્તવિક વેચાણ નહિ પરંતુ જુદી જુદી કિંમતે ઉત્પાદકોનો વેચાણ કરવાનો ઈરાદો તથા ગ્રાહકોનો ખરીદી કરવાનો ઈરાદો માત્ર વ્યક્ત કરે છે.

માંગ અને પુરવઠાની સૂચિ

વેચાણનો ઇરાદો દર્શાવતો પુરવઠો (એકમોમાં)	અપેક્ષિત કિંમત (પૈસામાં)	ખરીદીનો ઇરાદો દર્શાવતી માંગ (એકમોમાં)
10	50	2
9	49	3
8	48	4
7	47	5
6	46	6
5	45	7
4	44	8
3	43	9
2	42	10
1	41	11

આકૃતિ 12.1માં DD માંગ રેખા તથા SS પુરવઠા રેખા છે. વસ્તુની કિંમત એકમ દીઠ જ્યારે 48 પૈસા હોય છે ત્યારે પુરવઠો 8 એકમો અને માંગ 4 એકમો છે. માંગ અને પુરવઠા વચ્ચેના આ તફાવતને લીધે વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થશે. જ્યાં સુધી કિંમત એકમ દીઠ 46 પૈસા નહિ થાય ત્યાં સુધી ભાવ ઘટવાનું વલણ ચાલુ રહેશે. એકમ દીઠ 46 પૈસાની કિંમતે માંગ અને પુરવઠો સરખાં એટલે કે 6 એકમો જેટલાં થાય છે. તેવી જ રીતે જ્યારે વસ્તુની કિંમત એકમ દીઠ 44 પૈસા હોય છે ત્યારે માંગ 8 એકમો અને પુરવઠો 4 એકમો છે. માંગ અને પુરવઠા વચ્ચેના આ તફાવતને લીધે વસ્તુની કિંમતમાં વધારો થશે. જ્યાં સુધી કિંમત એકમ દીઠ 46 પૈસા નહિ થાય ત્યાં સુધી ભાવ વધવાનું વલણ ચાલુ રહેશે. એકમ દીઠ 46 પૈસાની કિંમતે માંગ અને પુરવઠો સરખાં એટલે કે 6 એકમો જેટલાં થાય છે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે એકમ દીઠ 46 પૈસા એ સમતુલાની કિંમત અથવા બજાર કિંમત છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

સમતુલાં એટલે શું ? સમતુલાનો શો અર્થ થાય છે.

.....

.....

.....

2. સૂક્ષ્મ અને ગતિશીલ સમતુલા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
.....
.....
.....
3. સ્થિર અને ગતિશીલ સમતુલામાં શો તફાવત છે ?
.....
.....
.....
4. પ્રશ્નના અંતે આપેલ શબ્દોમાંથી યોગ્ય શબ્દની પસંદગી કરી નીચેનાં વિધાનોમાંની ખાલી જગ્યા પૂરો :
  - (1) જ્યારે વસ્તુની માંગ વસ્તુના પુરવઠા કરતાં ..... હશે ત્યારે વસ્તુની કિંમત વધવાનું વલણ દાખલ થશે.
  - (2) ટૂંકા ગાળાની ગોઠવણની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ સમતુલાને ..... કહેવાય છે.
  - (3) સમય સાથે બદલાતાં આર્થિક પરિબલોની સમતુલાના વિશ્લેષણને ..... કહેવાય છે.
  - (4) સ્થિર સમતુલામાં આર્થિક પરિબલો ..... હોય છે એમ માની લેવામાં આવે છે.
  - (5) જ્યારે ગ્રાહકો દ્વારા પ્રયોજિત ખરીદી તથા ..... સરખાં થાય છે ત્યાં (અથવા ત્યારે) બજાર સમતુલામાં છે એમ કહેવાય.

(વધુ / ઓછી, ટૂંકા ગાળાની સમતુલા અને લાંબા ગાળાની સમતુલા, સ્થિર સમતુલા / ગતિશીલ સમતુલા, પરિવર્તનક્ષમ / બદલાય તેવા, અપરિવર્તનક્ષમ / ન બદલાય તેવા, પ્રયોજિત વેચાણ / પ્રયોજિત માંગ)

12.7 બજાર અને કિંમતો

ધારો કે કોઈ કારણસર અગાઉ કરતાં ગ્રાહકો વધુ આવક કમાય છે — અથવા વસ્તુ પ્રત્યેની તેમની પસંદગી વધુ તીવ્ર બની હોય — તે સંજોગોમાં ગ્રાહકો દરેક અનુમાનિત કિંમતની સપાટીએ વસ્તુના વધુ એકમો ખરીદવા માગે છે. આમ થાય ત્યારે માંગની રેખા જમણી તરફ ખસશે અને તેને લીધે D' D' નવી માંગ રેખા બનશે. આ નવી માંગ રેખા પુરવઠા રેખા SSને P' બિંદુ પર છેદે છે જેને પરિણામે નવી સમતુલા કિંમત 47 પૈસા જેટલી થશે જે અગાઉના 46 પૈસાની કિંમત કરતાં વધારે છે. આમ પુરવઠાનું પરિબલ યથાવત્ હોય અને માંગમાં વધારો થતાં કિંમતમાં વધારો થાય છે.

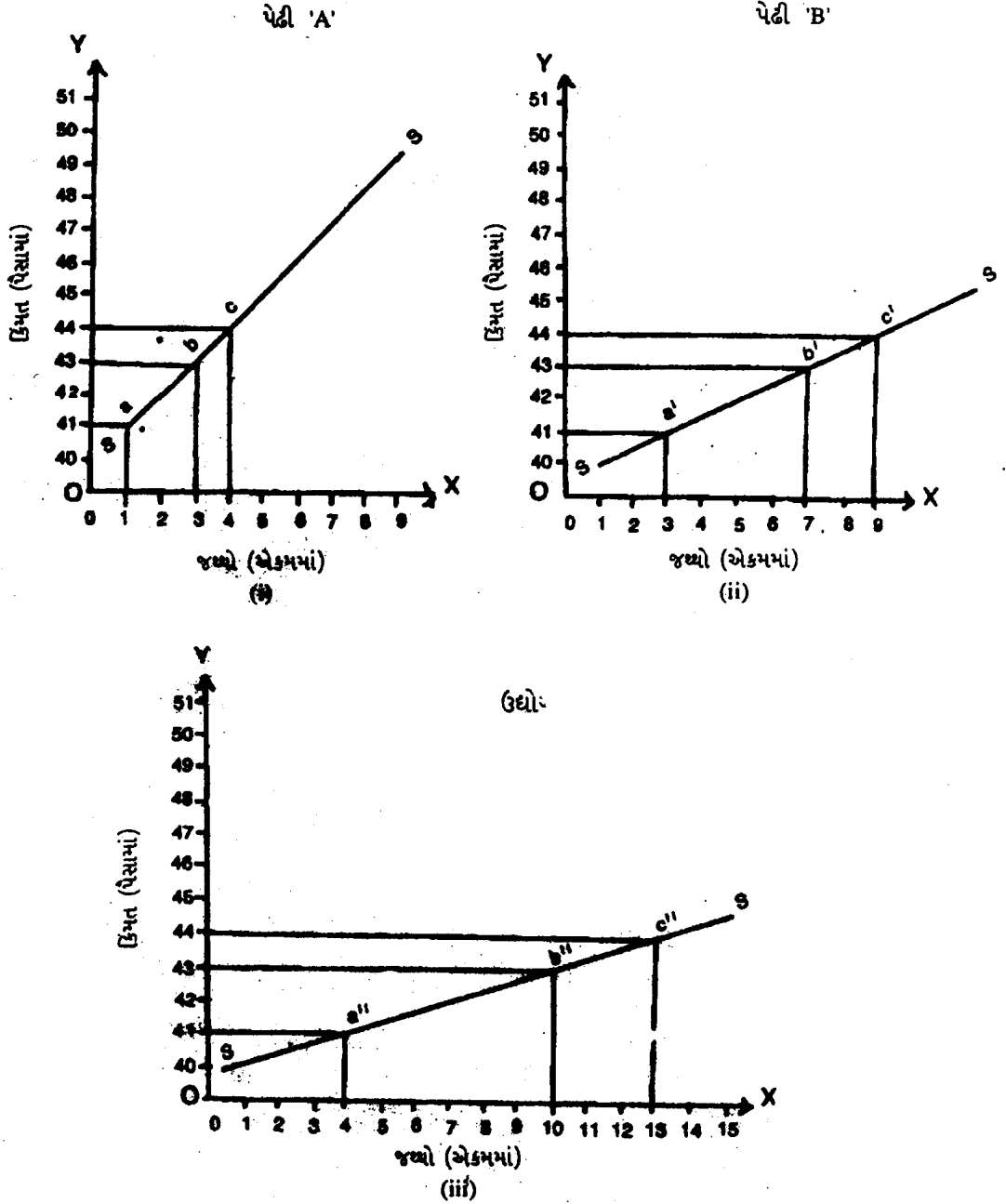
તેવી જ રીતે જો કોઈ કારણસર — દા.ત. કાચા માલની વધુ સુલભ ઉપલબ્ધતાને કારણે — ઉત્પાદક દરેક અનુમાનિત કિંમતે વસ્તુના વધુ એકમોનો પુરવઠો કરી શકે તેમ હોય ત્યારે પુરવઠા રેખા જમણી તરફ ખસશે જેને લીધે નવી પુરવઠા રેખા S' S' થશે. આમ થાય ત્યારે નવી પુરવઠા રેખા S' S' માંગ રેખા D' D'ને P' બિંદુએ છેદશે જેને લીધે વસ્તુની નવી કિંમત 45 પૈસા થશે જે અગાઉની કિંમત 46 પૈસા કરતાં ઓછી છે. આ રીતે માંગનું પરિબલ યથાવત્ હોય અને પુરવઠામાં વધારો થાય ત્યારે કિંમતમાં ઘટાડો થાય છે.

ખાસ નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે જ્યારે માંગ રેખા તેની મૂળ જગ્યા પરથી ખસે છે ત્યારે પુરવઠા રેખા યથાવત્ રહે છે, તેવી જ રીતે જ્યારે પુરવઠા રેખા તેની મૂળ જગ્યા પરથી ખસે છે ત્યારે માંગ રેખા યથાવત્ રહે છે. પણ જો બંને રેખાઓ તેમની મૂળ જગ્યા પરથી ખસે તો માંગ રેખા અને પુરવઠા રેખા ચોક્કસ કેટલા અંશ ખસી છે તે શોધવું પડશે અને ત્યારે જ કિંમત અંગે નક્કરપણે કહી શકાશે. આકૃતિ 12.1 જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે નવી માંગ રેખા અને નવી પુરવઠા રેખા એકબીજાને P' બિંદુએ છેદે છે જે 46 પૈસા કિંમત દર્શાવે છે અને તે કિંમતે માંગ અને પુરવઠો બંને 8 એકમો જેટલો થાય છે.

માંગ અને પુરવઠો કાં તો પેઢીનાં અથવા ઉદ્યોગનાં હોઈ શકે છે. કોઈ પણ પેઢીએ ઉત્પાદન કરેલી વસ્તુની માંગ કરનારા ગ્રાહકોની જુદી જુદી વ્યક્તિગત માંગને દર્શાવતા માંગના વક્રોનો સરવાળો કરતાં

ક્ષિતિજને સમાંતર જે વક્ર પ્રાપ્ત થશે તે વક્ર તે પેઢીની માંગનો નિર્દેશ કરશે તેવી જ રીતે કોઈ પેઢીનો પુરવઠા વક્ર એવા પુરવઠા કદનો નિર્દેશ કરશે જે કદ તે પેઢી આપેલ સંજોગોમાં પેઢીની વસ્તુ ગ્રાહકોને વેચવા માગે છે અને જે માંગના વક્ર દ્વારા નિર્દિષ્ટ થાય છે. જો ઉદ્યોગનો વિચાર કરવામાં આવે તો તેની માંગનો વક્ર બધા જ ગ્રાહકોની જુદી જુદી માંગના વક્રોના સરવાળાનો નિર્દેશ કરશે, પછી ભલે ગ્રાહકો તે ઉદ્યોગમાં સમાવિષ્ટ થતી જુદી જુદી પેઢીઓમાંથી ગમે તે પેઢીની વસ્તુ ખરીદતા હોય. તેવી જ રીતે ઉદ્યોગનો પુરવઠા વક્ર તે ઉદ્યોગમાં સમાવિષ્ટ થતી જુદી જુદી પેઢીઓના પુરવઠાના સરવાળાનો નિર્દેશ કરે છે. પેઢીઓ તથા ઉદ્યોગને લગતા માંગ અને પુરવઠાના વક્રો વચ્ચેનો તફાવત આકૃતિ 12.2 અને 12.3માં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં આવેલ છે.

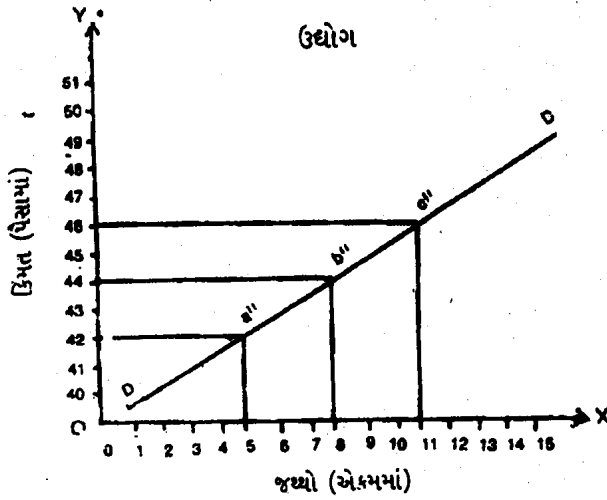
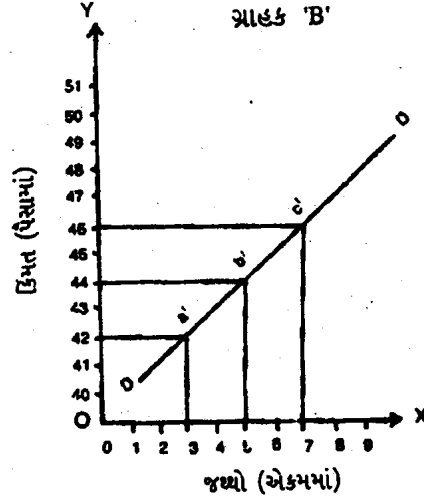
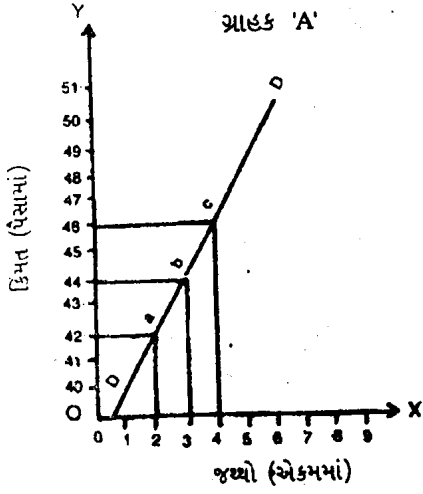
આકૃતિ 12.2 ઉદ્યોગનો પુરવઠા વક્ર

આલખ 12.2માં પેઢી 'A' અને પેઢી 'B'ના પુરવઠા વક્રો અનુક્રમે (i) અને (ii) દ્વારા દોરવામાં આવ્યા છે. તેમાં 'X' ધરી પર વસ્તુના એકમો તથા 'Y' ધરી પર વસ્તુની કિંમત (પૈસામાં) દર્શાવેલ છે. પેઢી 'A'ના પુરવઠા વક્ર કરતાં પેઢી 'B'નો પુરવઠા વક્ર વધુ સપાટ છે. ઉદ્યોગમાં 'A' અને 'B' સિવાય અન્ય પેઢીઓ પણ હોઈ શકે છે. પેઢીઓના જૂથને ઉદ્યોગ કહેવામાં આવે છે. ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા/પુરવઠા વક્ર (iii)માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. ઉપરની ડાબી બાજુની આકૃતિ(i)નું બિંદુ a

દર્શાવે છે કે વસ્તુની કિંમત 41 પૈસા હોય ત્યારે પેટી 'A' 01 એકમનો પુરવઠો કરે છે. તેવી જ સીતે બિંદુ 'a' દર્શાવે છે કે પેટી 'B' તે કિંમતે 03 એકમનો પુરવઠો કરશે. જો ઉદ્યોગમાં માત્ર બે જ પેટીઓ 'A' અને 'B' હોય તો 41 પૈસાની કિંમતે ઉદ્યોગનો પુરવઠો $1 + 3 = 4$ રહેશે. આ હકીકત આકૃતિ-(iii)માં બિંદુ 'a"' દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે. તેવી જ રીતે વસ્તુની કિંમત 43 અને 44 હોય ત્યારે ઉદ્યોગનો પુરવઠો અનુક્રમે $10 (= 3 + 7)$ અને $13 (= 4 + 9)$ હોય છે. આકૃતિ(iii)ના 'a"', 'b"' અને 'c"' બિંદુઓ જોડવામાં આવે તો ઉદ્યોગના પુરવઠાનો ખ્યાલ આવશે. (જુઓ iii)

આકૃતિ 12.3 ઉદ્યોગની માંગ રેખા

આકૃતિ 12.3માં ગ્રાહક 'A' અને ગ્રાહક 'B'ની માંગ રેખાઓ અનુક્રમે (i) અને (ii)માં તથા ઉદ્યોગની માંગ રેખા(iii)માં દર્શાવવામાં આવેલ છે. જે રીતે ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા મેળવવામાં આવે છે તે જ પ્રક્રિયા દ્વારા ઉદ્યોગની માંગ રેખા મેળવવામાં આવે છે અને તેની સમજણ આકૃતિ 12.2 દ્વારા આપવામાં આવી છે.

સમતુલાના ખ્યાલમાં અંગભૂત બાબત એ છે કે આર્થિક પરિબલો સમતોલ થવાનું વલણ ધરાવતા હોય છે. આનો અર્થ એ થાય કે જો કોઈ બજારમાં કોઈ વસ્તુની પ્રવર્તતી કિંમત સમતુલાની કિંમત ન હોય તો તે કિંમતમાં ફેરફાર થવાનું વલણ દાખલ થશે જેથી છેવટે સમતુલાની કિંમત હાંસલ કરી શકાય, શરત એ કે તે સમતુલા સ્થિર સમતુલા હોય.

લાંબા ગાળાની સમતુલાની કિંમત માટે આલ્ફ્રેડ માર્શલે 'સામાન્ય કિંમત'નો શબ્દપ્રયોગ કર્યો હતો. તે સંદર્ભમાં એમ કહેવાય કે બજાર કિંમત કાં તો એવી કિંમત હોય જે કોઈ એક સમયે બજારમાં પ્રવર્તમાન હશે અથવા તો તે ટૂંકા ગાળાની કિંમત હશે. આમાંથી કોઈ પણ પરિસ્થિતિ હોય તેમાં આ કિંમતમાં ફેરફાર થયા કરશે, કારણ કે સામાન્ય કિંમત માટે જે કાંઈ ગોઠવણો જરૂરી હોય છે તે ગોઠવણો લાંબા ગાળા સિવાય કરવી શક્ય બનશે નહિ.

12.8 બજારનું માળખું

બજાર એ ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકોનો સમૂહ હોવાથી અને આવા સમૂહો ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના હોવાથી, આવા સમૂહોનું દરેક સ્વરૂપ વિશિષ્ટ લક્ષણો ધરાવતા બજાર માળખાનો સંકેત આપે તેવું હોય છે અને આવી વિશિષ્ટતાઓ ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકોની સંખ્યા તથા અન્ય કેટલાંક આગવાં લક્ષણો પર આધાર રાખતી હોય છે. ઉત્પાદકોની સંખ્યા ઉપરાંત બજારના માળખાની વિશિષ્ટતાઓનો નિર્દેશ કરવા માટે કેટલાંક અન્ય લક્ષણો ધ્યાનમાં લેવાતાં હોય છે. તે લક્ષણોમાં : (1) માંગની કિંમત સાપેક્ષતા (2) માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા (3) વસ્તુનું સ્વરૂપ અથવા પ્રકાર, તથા (4) બજારમાં પ્રવેશવા માટેની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થાય છે.

કિંમતમાં ફેરફારને લીધે માંગમાં થતા ફેરફારો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને તેથી ક્યારેક ઉત્પાદકો વસ્તુની કિંમતમાં વધારો કરે ત્યારે ગ્રાહકો તેમની માંગમાં ધરબમ ઘટાડો કરતા હોય છે. તેવી જ રીતે એવી પણ વસ્તુઓ હોય છે જેની કિંમતોમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો હોય તોપણ તેમની માંગમાં ઘટાડો થતો નથી. આ બે સંજોગો - એક, જ્યારે માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા ઊંચી હોય અને બીજું, જ્યારે માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા નીચી હોય, એ એવી લાક્ષણિકતાઓ હોય છે જે કિંમતોમાં ફેરફાર કરવાની ઉત્પાદકોની ક્ષમતા પર મર્યાદા મૂકે છે. વસ્તુની માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા જેમ વધારે તેમ બજાર પર પોતાનો અંકુશ દાખલ કરવાની ઉત્પાદકની ક્ષમતા ઓછી અને તેમ હોય ત્યારે આપણે સંપૂર્ણ હરીફાઈની દિશા તરફ પ્રયાણ કરીશું. તેનાથી ઊલટું, વસ્તુની માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા જેમ ઓછી તેમ આપણે તદ્દન વિરુદ્ધ દિશામાં, એટલે કે ઈજારાના બજાર તરફ પ્રયાણ કરીશું.

માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા એટલે એવી પરિસ્થિતિ જેમાં બીજા કોઈ ઉત્પાદકે ઉત્પાદન કરેલ અવેજી વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફારની અસર તળે કોઈ અન્ય ઉત્પાદકની વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર થવો તે. દા.ત. ચા અને કોફી એકબીજાની અવેજીની વસ્તુઓ હોઈ, કોફીની કિંમતમાં થતા ફેરફારને લીધે ચાના ઉત્પાદનના કદ પર અસર થવી તે ચા અને કોફી વચ્ચેની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા ગણાય. જો ચાની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા ઊંચી હોય તો ચાનો ઉત્પાદક અથવા વિકેતા તેની વસ્તુની કિંમતમાં વધારો કરવા અશક્તિમાન રહેશે. પરંતુ જો ચાની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા નીચી હોય તો ચાનો ઉત્પાદક કે વિકેતા ચાની કિંમતમાં વધારો કરી શકશે અને તેવા સંજોગોમાં બજારમાં હરીફાઈનું પ્રમાણ ઘટશે. ત્રીજું પરિબળ વસ્તુનો પ્રકાર કે સ્વરૂપ, એટલે કે જુદા જુદા ઉત્પાદકોએ બજારમાં મૂકેલ વસ્તુ સમાન-ગુણી છે કે તેમાં વસ્તુ વિકલન અથવા વસ્તુ ભિન્નતા દાખલ કરવામાં આવી છે. વસ્તુ સમાનગુણી હોય તો બધા જ ઉત્પાદકો અભિન્ન એકમોનું વેચાણ કરતા હોય છે - આ બાબત તેમાં અભિપ્રેત હોય છે, પરંતુ જો ઉત્પાદકો વસ્તુ વિકલન આચરતા હોય તો તે બધાની વસ્તુના એકમો મૂળભૂત રીતે સરખા હોય તોપણ જુદા જુદા ઉત્પાદકો જે વસ્તુનું વેચાણ કરે છે તેના એકમોમાં અલ્પ પ્રમાણમાં તફાવત હોય છે. ઘઉં એ સમાનગુણી વસ્તુનો દાખલો ગણાય તો ટૂથ-પેસ્ટ વસ્તુ વિકલનનો દાખલો. જ્યારે કોઈ ઉત્પાદક અન્ય ઉત્પાદકોની વસ્તુઓ સાથે સરખાવતાં સમાનગુણી ગણાય તેવી વસ્તુનું વેચાણ કરતો હોય ત્યારે તે ગ્રાહકો પાસેથી અન્ય ઉત્પાદકો કરતાં ઊંચી કિંમત આકારી શકશે નહિ અને તેથી બધા ઉત્પાદકો વચ્ચે વધુ તીવ્ર હરીફાઈ થશે. પરંતુ જો કોઈ ઉત્પાદક વસ્તુ વિકલન દાખલ કરી અન્ય ઉત્પાદકોની વસ્તુ કરતાં ભિન્ન લાગે તેવી વસ્તુનું વેચાણ કરતો હોય જેવી કે ટૂથ-પેસ્ટ, ત્યારે તે પોતાનું બજાર ગુમાવ્યા વિના પોતાની વસ્તુ માટે ઊંચી કિંમત આકારી શકે છે. તેટલે અંશે કિંમત પર ઉત્પાદકનો અંકુશ વધે છે. આવા સંજોગોમાં બજારમાં હરીફાઈનું પ્રમાણ ઘટશે.

હરીફાઈ ધરાવતા બજાર માટે ઉત્પાદકોના પ્રવેશની સુલભતા એ એક નિર્ણાયક પરિબળ ગણાય છે. ધારો કે કોઈ ઉત્પાદક કોઈ કારણસર તેની વસ્તુની કિંમતમાં અને તેને પ્રાપ્ત થતા નફામાં વધારો કરી શકે તેમ છે. જો આવા ઉદ્યોગમાં નવા ઉત્પાદકોનો પ્રવેશ સુલભ હોય તો ઊંચા નફાની શક્યતા જોઈને તે ઉદ્યોગમાં નવા ઉત્પાદકો દાખલ થશે અને તેમ થાય ત્યારે વર્તમાન ઉત્પાદક માટે આકરા સંજોગો ઊભા થશે કારણ કે વધુ ઉત્પાદકો દાખલ થતાં બજારમાં હરીફાઈનું પ્રમાણ વધશે. પરંતુ જો બજારમાં નવા ઉત્પાદકોનો પ્રવેશ પ્રતિબંધિત હોય તો તેટલે અંશે હરીફાઈનું પ્રમાણ પણ મર્યાદિત રહેશે. આમ પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા મોટી હોય છે, માંગ એટલી બધી મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે કે તે અમાપ થઈ જાય છે, પ્રતિમૂલ્યસાપેક્ષતા પણ અમાપ હોય છે, વસ્તુ સમાનગુણી એટલે કે

એકબીજાની સંપૂર્ણ અવેજી હોય છે, બજારમાં પેઢીઓનો પ્રવેશ સુલભ હોય છે તથા ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકો બજાર વિશેની સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવતા હોય છે.

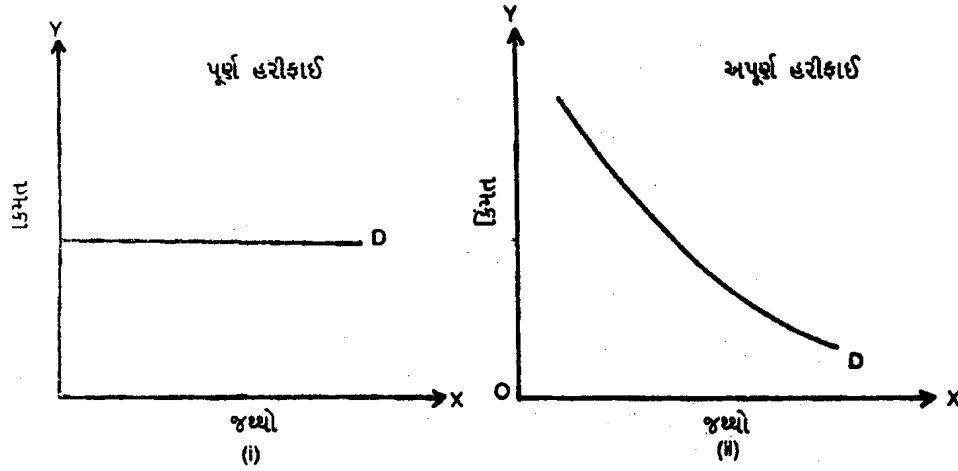
અલ્પહસ્તક ઇજારામાં જ્યાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા અલ્પ હોય છે, માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા તથા પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા આ બંને નીચાં હોય છે, વસ્તુ સમાનગુણી અથવા ભિન્નત્વ ધરાવતી હોઈ શકે છે તથા ઉત્પાદકોનો બજારમાં પ્રવેશ સહેલો હોય છે.

ઇજારામાં જ્યાં માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા નીચી હોય છે, જ્યાં પ્રતિમૂલ્યસાપેક્ષતા શૂન્ય હોય છે અને જ્યાં વસ્તુ માટે નજીકની અવેજી વિના વસ્તુ સમાનગુણી હોય છે, જ્યાં માત્ર એક જ ઉત્પાદક હોય છે તથા જ્યાં બજારમાં અન્ય ઉત્પાદકો માટેનો પ્રવેશ પ્રતિબંધિત હોય છે.

સંપૂર્ણ હરીફાઈ બાદ કરતાં અન્ય ત્રણે બજાર માળખાંઓ— ઇજારો, ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ અને અલ્પહસ્તક ઇજારો — અપૂર્ણ હરીફાઈના ઘોતક છે.

પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉત્પાદકો અને ગ્રાહકોની સંખ્યા મોટી હોવાથી કોઈ પણ એક ઉત્પાદક અથવા ગ્રાહક બજાર કિંમત પર અસર કરી શકતા નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ એક ઉત્પાદક માટે માંગ રેખા સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ અથવા ક્ષિતિજને સમાંતર 'X' ધરીને સમાંતર હોય છે. આ હકીકત આકૃતિ 12.4(i)માં દર્શાવવામાં આવી છે. તેનાથી જુદું, ઇજારો તથા ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં માંગ રેખા ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ નીચે તરફ ઢળતી હોય છે. આ હકીકત આકૃતિ 12.4(ii)માં દર્શાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 12.4 પેઢીની માંગ રેખા

12.9 બજારનું માળખું અને આવક વિધેય

બજારમાં સમતુલાનું નિર્ધારણ સમજાવવા માટે પુરવઠાની સૂચિઓ અને ઉત્પાદકોની કિંમતો તથા માંગની સૂચિઓ અને ગ્રાહકોની કિંમતોની વિગતોની જરૂર હોય છે.

ઉત્પાદક કે વિકેતા જ્યારે વસ્તુનું કોઈ એક એકમ વેચે છે ત્યારે તેને જે આવક થાય છે તે સરેરાશ આવક એટલે કે ગ્રાહકની કિંમત ગણાય.

કોઈ વસ્તુના વેચાયેલા બધા જ એકમોનો તે વસ્તુની એકમ દીઠ કિંમત સાથે ગુણાકાર કરતાં જે રકમ પ્રાપ્ત થશે તે રકમ ઉત્પાદક કે વિકેતાની કુલ આવક ગણાશે. પરંતુ જ્યારે વધારાના એક એકમનું વેચાણ કરવાથી ઉત્પાદક કે વિકેતાને જે વધોસની આવક થશે તે આવક તેની સીમાવર્તી આવક ગણાશે. દા.ત. બીજું એકમ વેચવાથી તેની કેટલી સીમાવર્તી આવક થશે તેની ગણતરી કરવી હોય તો પહેલું અને બીજું એકમ બંનેના વેચાણમાંથી ઉત્પાદકને થયેલ કુલ આવકમાંથી પહેલા એકમના વેચાણમાંથી તેને મળેલ આવક બાદ કરતાં જે રકમ પ્રાપ્ત થશે તે બીજા એકમના વેચાણમાંથી મળેલ આવક એટલે કે સીમાવર્તી આવક ગણાશે. જો વસ્તુની કિંમત 50 પૈસા હોય તો એક એકમના વેચાણથી તેને 50 પૈસાની આવક થશે અને બે એકમોના વેચાણથી 100 પૈસાની આવક થશે. આ બંને એટલે કે 50 પૈસા અને 100 પૈસા ઉત્પાદકની જે તે તબક્કે તેને મળેલ કુલ આવક ગણાશે. તેથી બીજા એકમના વેચાણથી તેને કેટલી સીમાવર્તી આવક થઈ છે તેની ગણતરી કરવી હોય તો કુલ આવક પૈસા 100 - 50 = 50 પૈસા, એટલે કે 50 પૈસા આપણા દાખલામાં ઉત્પાદકની સીમાવર્તી આવક ગણાશે. આની સમજણ નીચેના કોષ્ટક 12.2માં આપવામાં આવી છે :

પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની કુલ આવક, સરેરાશ આવક તથા સીમાવર્તી આવક

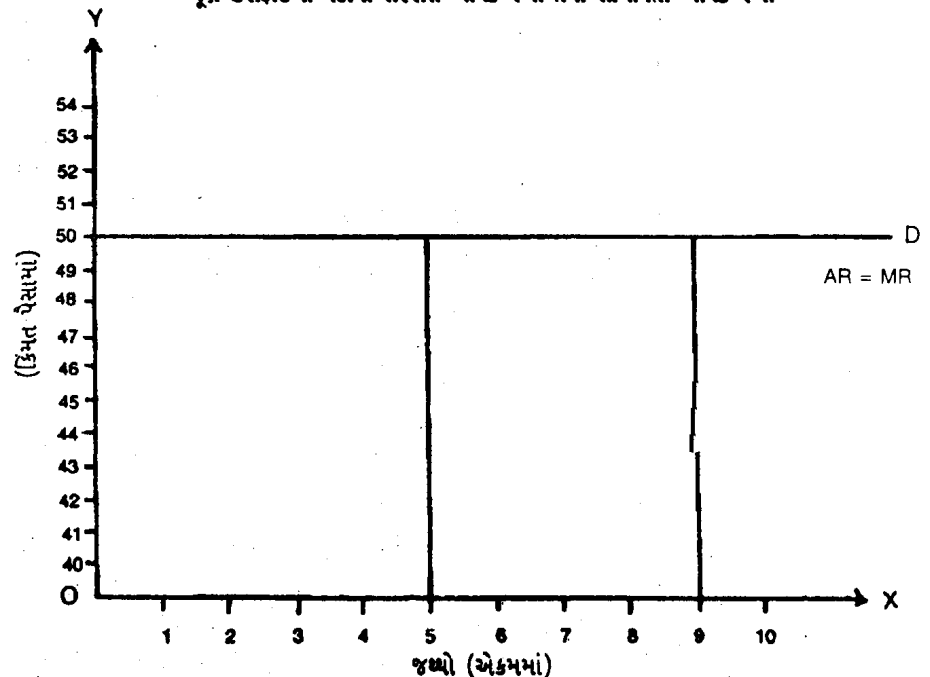
વેચાણનું ક્રમ	સરેરાશ આવક (કિમત)	કુલ આવક	સીમાવર્તી આવક
1	50 પૈસા	50	50
2	50 પૈસા	100	50
3	50 પૈસા	150	50
4	50 પૈસા	200	50
5	50 પૈસા	250	50
6	50 પૈસા	300	50
7	50 પૈસા	350	50
8	50 પૈસા	400	50
9	50 પૈસા	450	50
10	50 પૈસા	500	50

વસ્તુની કિમત અથવા પેઢીની સરેરાશ આવક યથાવત્ રહે છે. પૂર્ણ હરીફાઈમાં કોઈ પણ ઉત્પાદક વસ્તુના પુરવઠામાં ફેરફાર કરી વસ્તુની કિમત પર અસર કરી શકશે નહિ. કોઈ પણ પેઢીનો પુરવઠો કુલ પુરવઠાનો નજીવો હિસ્સો હોય છે અને તેથી દરેક ઉત્પાદકને પ્રવર્તમાન અથવા આપેલ કિમત સ્વીકારવી જ પડે છે. બજારમાં જે કિમત પ્રવર્તે છે તે કિમતે તે પોતાની વસ્તુના ઓછા કે વધુ એકમો વેચી શકે છે પરંતુ તે વસ્તુની કિમતમાં વધારો કે ઘટાડો કરી શકશે નહિ. આ જ કારણસર પૂર્ણ હરીફાઈમાં માંગ રેખા કિતિજને સમાંતર હોય છે.

ગ્રાહકો કોઈ વસ્તુના કેટલા એકમો ખરીદવા ઇચ્છે છે તે દર્શાવવા ઉપરાંત કઈ કિમતે તે વસ્તુનો જથ્થો ખરીદવા માંગે છે આ બંને બાબતો માંગની રેખા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. તેથી માંગ રેખા એ ગ્રાહકોની કિમત રેખા પણ હોય છે. તેનાથી આગળ ઉત્પાદક કે વિકેતા માટે ગ્રાહકોની કિમત એ જ સરેરાશ આવક હોવાથી માંગ રેખાને ગ્રાહકોની કિમત રેખા તથા ઉત્પાદકની સરેરાશ કિમત રેખા પણ કહેવામાં આવે છે. આમ, પૂર્ણ હરીફાઈના બજારમાં સરેરાશ આવક રેખા કિતિજને સમાંતર હોય છે.

આકૃતિ 12.5

પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની સરેરાશ આવક રેખા તથા સીમાવર્તી આવક રેખા

આકૃતિ 12.5ને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે માંગ રેખા D કિતિજને સમાંતર હોવાથી, ભલે પછી માંગ કે પુરવઠો ગમે તેટલાં હોય, કિમત અને સરેરાશ આવક સરખાં થાય છે (50 પૈસા). આકૃતિ 12.2માં દર્શાવવામાં આવેલ છે તે મુજબ પુરવઠામાં વધારો કરવામાં આવે તોપણ કિમત, એટલે કે સરેરાશ

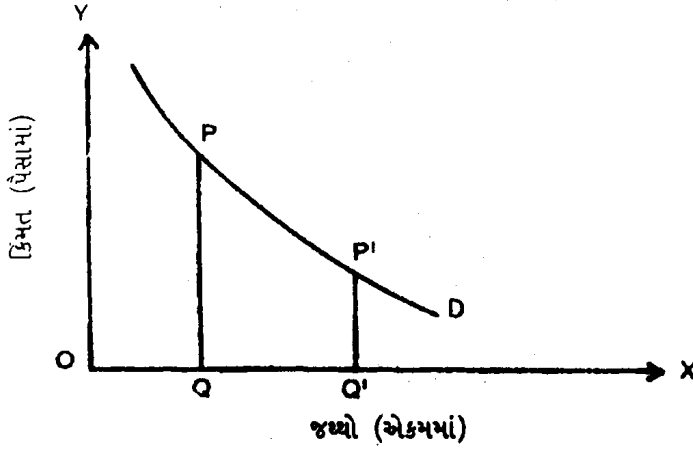

આવક સ્થિર રહે છે અને સીમાવર્તી આવક સરેરાશ આવક બરાબર થાય છે. તેથી પૂર્ણ હરીફાઈમાં વેચાણના જુદા જુદા સ્તરે સરેરાશ આવક રેખા સીમાવર્તી આવક રેખાનું પ્રતિનિધિત્વ કરશે.

અગાઉ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પૂર્ણ હરીફાઈમાં કોઈ પણ એક ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકે નહિ, પરંતુ બધા ઉત્પાદકો મળીને કિંમત પર અસર કરી શકતા હોય છે. તેથી માત્ર કોઈ એક પેઢીની માંગ રેખા ક્ષિતિજને સમાંતર હોય છે, સમગ્ર ઉદ્યોગની નહિ.

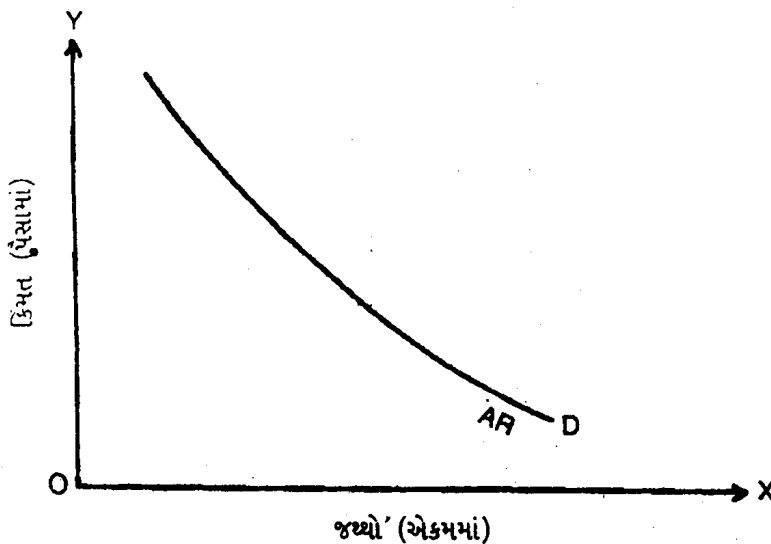
આકૃતિ 12.6માં ઉદ્યોગની માંગ રેખા દર્શાવવામાં આવી છે. પુરવઠો OQ અને OQ' હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમત અનુક્રમે PQ અને P'Q' હોય છે. આમ પુરવઠો વધારે એટલે કે OQ' હોય ત્યારે કિંમત P'Q' હોય છે. આ કિંમત OQ' પુરવઠો હોય ત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતી PQ કિંમત કરતાં ઓછી છે. આમ, વધુ પુરવઠાનો નિકાલ વેચાણ દ્વારા ઓછી કિંમતે જ થઈ શકે છે, નહિ કે ઊંચી કિંમતે. ટૂંકમાં, પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની માંગ રેખા ક્ષિતિજને સમાંતર તો ઉદ્યોગની માંગ રેખા નીચે જમણી તરફ ઢળતી હોય છે.

આકૃતિ 12.6 પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની માંગ રેખા

હવે આપણે અપૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની માંગ રેખા અથવા સરેરાશ આવક રેખાનું વિશ્લેષણ કરીશું. અપૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢી કિંમત પર અસર કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે અને તેથી તે પુરવઠામાં ફેરફાર કરી તે મજબૂત કિંમત આકારી શકશે. પેઢી ઓછી કિંમતે વધુ જથ્થો વેચી શકશે તથા ઊંચી કિંમતે ઓછું વેચાણ કરી શકશે, કારણ કે ગ્રાહકોની આવક તથા રુચિ અને પસંદગીઓ સ્થિર હોય ત્યારે આ એક જ વિકલ્પ/શક્યતા તેના માટે ખુલ્લો હોય છે. માંગ વધતી હોય ત્યારે ગ્રાહકો પાસેનો વસ્તુનો જથ્થો વધતો હોવાથી વસ્તુના એકમોમાંથી તેમને મળતો સીમાવર્તી તુષ્ટિગુણ ઘટતો જશે અને તેથી વધારાના જથ્થા માટે તે જે કિંમત ચૂકવવા તૈયાર થશે તે કિંમત અગાઉની કિંમત કરતાં ઓછી હશે. તેનાથી ઊલટું, પુરવઠો ઓછો હોય ત્યારે વસ્તુના વધારાના એકમમાંથી ગ્રાહકોને મળતો તુષ્ટિગુણ, એટલે કે સીમાવર્તી તુષ્ટિગુણ વધતો જશે અને તેથી અગાઉની કિંમત કરતાં તે વધુ કિંમત ચૂકવવા તૈયાર થશે. તેથી અપૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની સરેરાશ આવક રેખા ઉપરથી નીચે જમણી તરફ ઢળતી હોય છે જે આકૃતિ 12.7માં દર્શાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 12.7 અપૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની સરેરાશ આવક રેખા

હવે આપણે સીમાવર્તી આવકનો વિચાર કરીએ. ધારો કે કોઈ વસ્તુના એક એકમનો પુરવઠો હોય ત્યારે ધારો કે તેની કિંમત 50 પૈસા છે. ત્યાર પછી એક વધારાના એકમનું ઉત્પાદન થાય ત્યારે કુલ ઉત્પાદન 2 એકમો થશે. પુરવઠો વધવાથી અને માંગ યથાવત્ રહેવાથી વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થશે. ધારો કે વસ્તુનું બીજું એકમ ઉત્પાદકને 48 પૈસાની આવક આપે ત્યારે ઉત્પાદકની કુલ આવક $50 + 48 = 98$ પૈસા થશે. આમ થાય ત્યારે સીમાવર્તી આવક $98 - 50 = 48$ પૈસા અને સરેરાશ આવક $98 / 2 = 49$ પૈસા થશે. આ હકીકત બતાવે છે કે જ્યારે સરેરાશ આવક ઘટે છે ત્યારે સીમાવર્તી આવક સરેરાશ આવક કરતાં ઓછી હોય છે. ઉપરાંત, જ્યારે સીમાવર્તી આવક સરેરાશ આવકની સાથે ઘટતી હોય છે ત્યારે સીમાવર્તી આવકમાં થતા ઘટાડાનો દર સરેરાશ આવકમાં થતા ઘટાડા કરતાં વધારે હોય છે જેને લીધે સરેરાશ આવક અને સીમાવર્તી આવક વચ્ચેનો તફાવત વધતો જાય છે. આ હકીકત નીચેના કોષ્ટક 12.3માં દર્શાવવામાં આવી છે.

કોષ્ટક 12.3

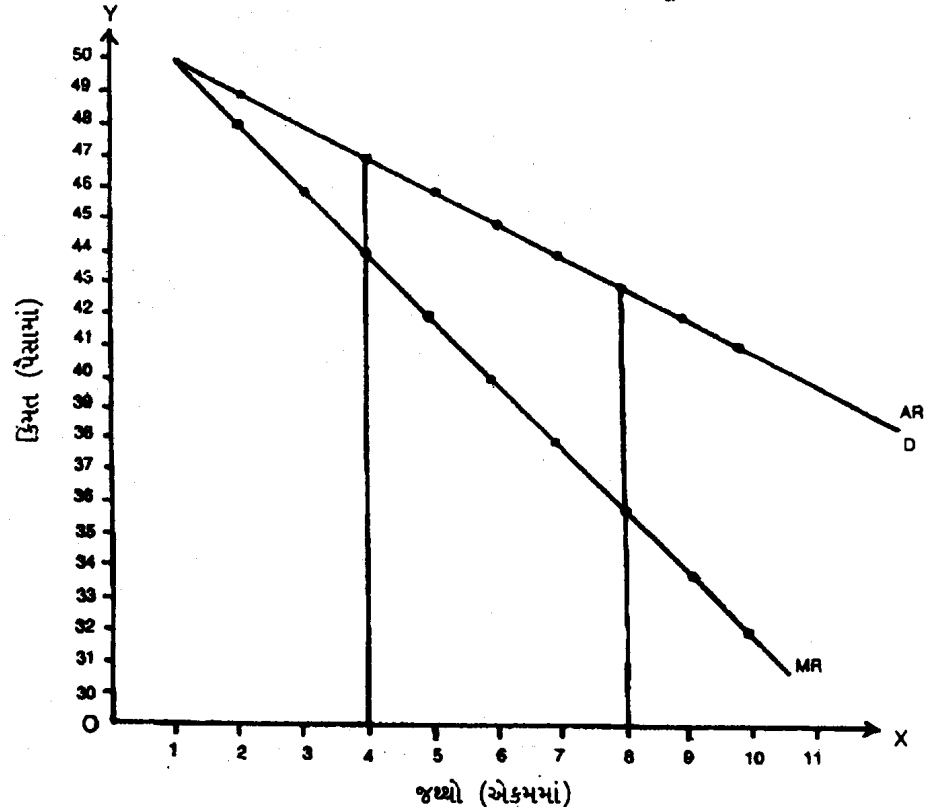
અપૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની કુલ આવક, સરેરાશ આવક અને સીમાવર્તી આવક

વસ્તુના એકમો	સરેરાશ આવક (પૈસામાં)	કુલ આવક (પૈસામાં)	સીમાવર્તી આવક (પૈસામાં)
1	50	50	50
2	49	98	48
3	48	144	46
4	47	188	44
5	46	230	42
6	45	270	40
7	44	308	38
8	43	344	36
9	42	378	34
10	41	410	32

નીચેની આકૃતિ 12.8માં અપૂર્ણ હરીફાઈમાં સીમાવર્તી આવક તથા સરેરાશ આવકના વક્રો દર્શાવવામાં આવ્યા છે :

આકૃતિ 12.8

પેઢીની સરેરાશ આવક રેખા, સીમાવર્તી આવક રેખા : અપૂર્ણ હરીફાઈમાં

પુરવઠાના કદમાં 4 એકમથી 8 એકમ જેટલો વધારો થતાં, સરેરાશ આવક 47 પૈસાથી ઘટીને 43 પૈસા થાય છે અને સીમાવર્તી આવક 44 પૈસાથી ઘટીને 36 પૈસા થાય છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાય કે વેચાણના કદમાં જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ સરેરાશ આવક અને સીમાવર્તી આવક વચ્ચેનો તફાવત વધતો જાય છે.

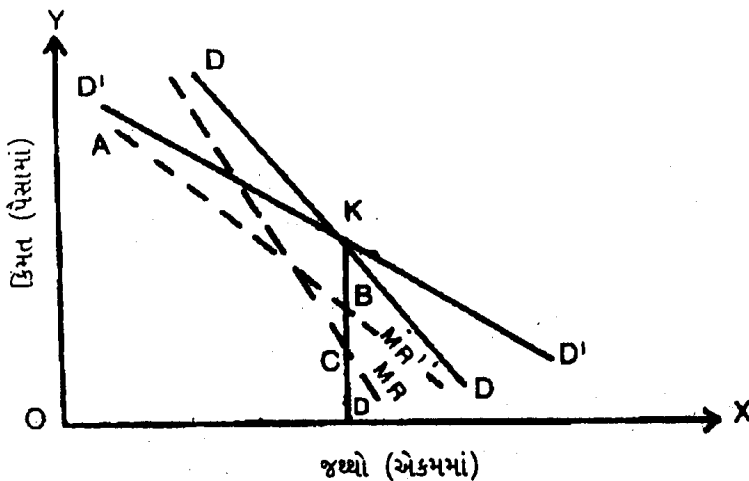
અલ્પહસ્તક ઈજારો

અલ્પહસ્તક ઈજારો એ અપૂર્ણ હરીફાઈનો વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. તે એક એવા બજારનો નિર્દેશ કરે છે કે જેમાં ઉત્પાદકો કે વિકેતાઓની સંખ્યા એટલી બધી નાની હોય કે જેને લીધે દરેક ઉત્પાદક કુલ બજાર માંગના મોટા હિસ્સા પર અંકુશ ધરાવતો હોય અને જે કિંમત પર અસર કરી શકતો હોય પરંતુ જે કિંમતમાં થતા ફેરફારો અંગે હરીફ પેઢીઓના પ્રત્યાઘાતોની અવગણના કરી શકતો ન હોય. ક્યારેક ઉત્પાદકો કિંમતોમાં ફેરફારો દ્વારા મહત્તમ નફો કમાવા માટે જોડાણો પણ કરતા હોય છે. ઉપરાંત, કિંમત સિવાયની હરીફાઈ દ્વારા ઉત્પાદકો મહત્તમ વેચાણ હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ પણ કરતા હોય છે.

જ્યારે કિંમત નક્કી કરવાની બાબત અંગે ઉત્પાદકો વચ્ચે જોડાણ થયેલું ન હોય અને તેથી જ્યારે દરેક ઉત્પાદક સ્વતંત્ર રીતે પોતાની વસ્તુની કિંમત નક્કી કરતો હોય ત્યારે મનોરંજક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ શકે છે. આ બાબત અંગે વિચાર કરીએ તે પહેલાં આપણે યાદ કરીએ કે અપૂર્ણ હરીફાઈમાં સરેરાશ આવકનો વક્ર સર્વસામાન્ય પરિસ્થિતિનો ઘોતક હોય છે. માંગ રેખા આવી હોય ત્યારે પુરવઠામાં વધારો થતાં સરેરાશ આવકમાં ઘટાડો થતો હોય છે અને પુરવઠામાં ઘટાડો થતાં સરેરાશ આવકમાં વધારો થતો હોય છે. આ બીના ત્યારે જ શક્ય બનશે જ્યારે બધા જ ઉત્પાદકો ઓછી કિંમતે વધુ વેચાણ કરવા અને ઊંચી કિંમતે ઓછું વેચાણ કરવા રાજી હોય, અને તે દ્વારા બજાર પરનો તેમનો અંકુશ યથાવત્ જાળવી રાખતા હોય. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ ઉત્પાદક કિંમતના હથિયાર વડે બીજા ઉત્પાદકોને બજારમાંથી રુખસદ આપવા ઇચ્છશે નહિ. તેથી પેઢીના નમૂનારૂપ કે વિશિષ્ટ ગણાય તેવા સરેરાશ અને સીમાવર્તી વક્રો ઉપરથી નીચે જમણી તરફ ઢળતા હશે.

અલ્પહસ્તક ઈજારામાં જ્યારે કિંમત પ્રેરિત હરીફાઈ હોય છે ત્યારે વક્રના આવા ઢોળાવમાં વિક્ષેપ ઊભો થશે જે નીચેની આકૃતિ 12.9માં દર્શાવેલ છે. ધારો કે આકૃતિ 12.9માંના સરેરાશ આવક વક્ર પરના 'K' બિંદુ પર અલ્પહસ્તક ઈજારાદાર કિંમત વધારવાનું વિચારે. તેમ થાય ત્યારે 'K' બિંદુથી ઉપરના દરેક બિંદુ પર જેમ જેમ કિંમતમાં વધારો થતો જશે તેમ તેમ તેના અંકુશ હેઠળનું બજાર, ક્રમશઃ તેના અન્ય હરીફોના હાથમાં જતું રહેશે, અને પરિણામે તેની વસ્તુની કિંમત ઊંચી હોવા છતાં તેની કુલ આવકમાં ઘટાડો થતો જશે. આનો અર્થ એ થાય કે 'K' બિંદુથી ઉપરના દરેક બિંદુ પર કિંમત ઊંચી થતી જશે તથા ઈજારાદારની માંગ રેખા હંમેશાની માંગ રેખાની સરખામણીમાં કિંમતની ઊંચી મૂલ્યસાપેક્ષતા દર્શાવશે. બીજી રીતે કહીએ તો માંગ રેખા ક્રમશઃ વધુ ને વધુ સપાટ થતી જશે. તેનાથી ઊલટું, 'K' બિંદુથી નીચેના કોઈ પણ બિંદુ પર ઈજારાદાર કિંમત ઘટાડીને બીજા ઉત્પાદકો પર માત્ર કરવાનો પ્રયાસ કરશે તો તેના હરીફો પણ વળતાં પગલાં તરીકે પોતાની વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો કરવા પ્રેરાશે. આમ થાય ત્યારે ઉત્પાદક તેની વસ્તુના વેચાણના કદમાં વધારો કરી શકશે નહિ અને તેથી અપૂર્ણ હરીફાઈમાં સરેરાશ આવક વક્રની જે સામાન્ય સ્થિતિ હોય છે તે સ્થિતિ મુજબના સંજોગો ઊભા થશે.

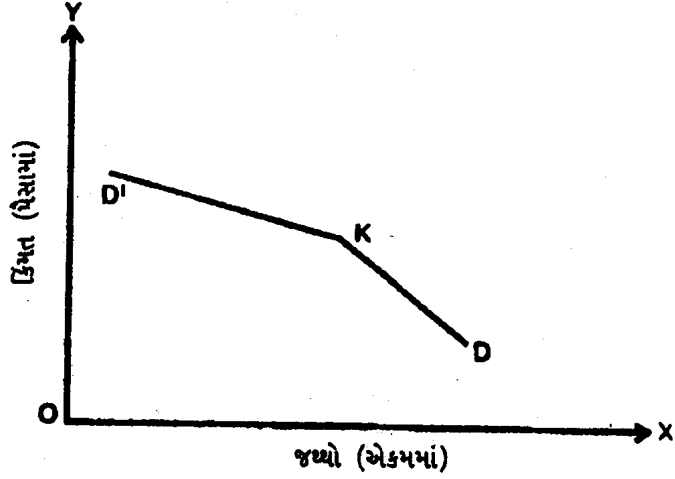
આકૃતિ 12.9 અલ્પહસ્તક ઈજારામાં સરેરાશ આવકની રેખા/વક્ર

આકૃતિ 12.9 દર્શાવે છે કે અલ્પહસ્તક ઈજારામાં જ્યારે કિંમત પ્રેરિત હરીફાઈ હોય છે ત્યારે 'K' બિંદુ સુધી ઊંચી કિંમતનું ધોરણ દાખલ થાય ત્યારે KD માંગ રેખા હશે તથા 'K' બિંદુ પછી કિંમતમાં કમશ: ઘટાડો થતાં માંગ રેખા KD' હશે. માંગ રેખાના અગાઉના KD ભાગ કરતાં તેનો KD' ભાગ વધુ સપાટ છે. 'K'થી 'D' તરફ નીચે માંગ રેખા પૂર્વવત્ KD થશે. આકૃતિ 12.10માં સમગ્ર માંગ રેખા દર્શાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 12.10 જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે આ માંગ રેખા અથવા સરેરાશ આવક રેખા અપૂર્ણ હરીફાઈમાં નીચે સળંગ ઢળતી સામાન્ય માંગ રેખા કરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ અલ્પહસ્તક ઈજારાની માંગ રેખા ખાંચવાળી હોય છે. આકૃતિમાં 'K' બિંદુએ ખાંચ દેખાય છે. આ બિંદુથી ઈજારાદાર તેની વસ્તુની કિંમત કાં તો વધારવાનો અથવા ઘટાડવાનો પ્રયાસ કરે છે.

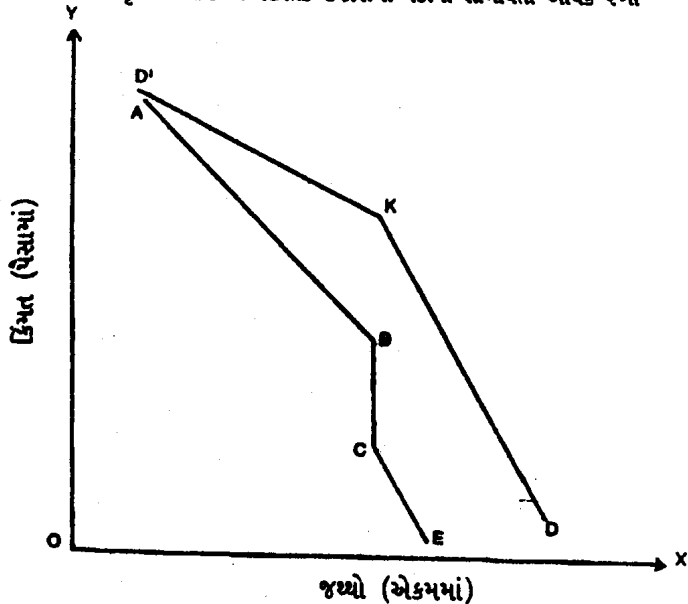
આકૃતિ 12.10 અલ્પહસ્તક ઈજારામાં પેટીની માંગ રેખા

જો આ અલ્પહસ્તક ઈજારાની સરેરાશ આવકનું ચિત્ર હોય તો સીમાવર્તી આવક કેવી રીતે બતાવી શકાય ? આકૃતિ 12.9માં બે સીમાવર્તી આવક રેખા દોરવામાં આવી છે. એક સીમાવર્તી આવક રેખા સપાટ માંગ રેખા KD'ને મળતી (KD' સાથે સંબંધ ધરાવતી) અને બીજી સીમાવર્તી આવક રેખા સામાન્ય માંગ રેખા KDને મળતી છે.

જો અલ્પહસ્તક ઈજારામાં ખાંચવાળી માંગ રેખાનો સ્વીકાર કરીએ તો તેની સાથે અનુસંધાન ધરાવતી સીમાવર્તી આવક રેખા MR અથવા MR' બેમાંથી એક પણ હશે નહિ. તે 'K' સુધી AB અને 'K' બિંદુ પછી CD હશે, જ્યાંથી હંમેશ મુજબની માંગ રેખા પ્રસ્તુત બને છે. આમ, આકૃતિ 12.11માં દર્શાવવામાં આવેલ છે તે મુજબ અલ્પહસ્તક ઈજારામાં ખાંચવાળી માંગ રેખા અથવા તો સરેરાશ આવક રેખા સાથે મેળ ખાતી સીમાવર્તી આવક રેખા સળંગને બદલે ભંગ થતી અથવા ખંડિત થતી રેખા હોય છે.

આકૃતિ 12.11 અલ્પહસ્તક ઈજારામાં પેટીની સીમાવર્તી આવક રેખા

સીમાવર્તી આવક રેખા ABCF રહેશે, તે એવી રીતે કે બિંદુ 'B' અને બિંદુ 'C' 'K' બિંદુથી નીચેના ભાગમાં લંબરૂપ હશે. નોંધવા જેવી ખાસ બબાત એ છે કે અહીં સીમાવર્તી આવક રેખા સળંગ નહિ પરંતુ ખંડિત થતી રેખા છે. સરેરાશ અને સીમાવર્તી આવક રેખાઓ બંને નીચે ઢળતી છે, પરંતુ બંને અસાધારણ આકાર ધરાવતી છે, શરત એટલી જ કે માંગ રેખા ખાંચાવાળી હોય.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. પૂર્ણ હરીફાઈ, ઈજારો તથા અલ્પહસ્તક ઈજારામાં શો તફાવત છે ?
.....
.....
.....
2. કુલ આવક, સરેરાશ આવક તથા સીમાવર્તી આવક વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
.....
.....
.....
3. નીચેનાં વિધાનોમાંથી કયાં સાચાં છે અને કયાં ખોટાં છે તે જણાવો :
(i) સમતુલા એ ઈષ્ટ બાબત છે જ્યારે અસમતુલા અનિષ્ટ હોય છે.
(ii) લાંબા ગાંજાની સમતુલા માટે પ્લાંટ અને સરસાધનો/ઉપકરણોમાં ફેરફાર આવશ્યક હોય છે.
(iii) ઉત્પાદકો અથવા વિક્રેતાઓ એવી કિંમતની અપેક્ષા રાખતા હોય છે જે વસ્તુમાંથી તેને મળતા સીમાવર્તી તુષ્ટિગુણ બરાબર હોય.
(iv) સીમાવર્તી ખર્ચ અને સરેરાશ ખર્ચ સરખા હોય તે સમતુલા માટે અનિવાર્ય હોય છે.
(v) જ્યારે ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકોની સંખ્યા મોટી હોય ત્યારે જ પૂર્ણ હરીફાઈ શક્ય બને છે.
- (4) નીચે આપેલ જુદા જુદા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :
(i) બજાર અંગેની સંપૂર્ણ માહિતી/જ્ઞાન નીચેનામાંથી કયા બજારનું લક્ષણ છે ?
(a) ઈજારો.
(b) અલ્પહસ્તક ઈજારો.
(c) ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ.
(d) પૂર્ણ હરીફાઈ.
(ii) જો વસ્તુની માંગ વધે તો –
(a) કિંમતમાં ઘટાડો થાય છે.
(b) કિંમત વધે છે.
(c) કિંમત યથાવત્ રહે છે.
(d) પુરવઠામાં કેવા ફેરફાર થાય છે તેના પર કિંમત પરની અસર અંવલંબે છે.
(iii) બજાર એટલે –
(a) નગર/શહેર.
(b) ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકોનું જૂથ.
(c) વિશિષ્ટ વિસ્તાર.
(d) ભેગા થયેલા લોકોનું જૂથ.
(iv) પૂર્ણ હરીફાઈમાં સીમાવર્તી આવક –
(a) સરેરાશ આવક કરતાં વધુ હોય છે.
(b) સરેરાશ આવક કરતાં ઓછી હોય છે.
(c) કુલ આવક બરાબર હોય છે.
(d) સરેરાશ આવક બરાબર હોય છે.

12.10 સારાંશ

બજારમાં ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકો પોતપોતાનાં હિતોનું રક્ષણ કરતા હોય છે. ઉત્પાદકો એવી કિંમત પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે જે કમ સે કમ તેમના સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર થાય અને ગ્રાહકો એવી કિંમત ઇચ્છે છે જે વસ્તુમાંથી તેમને મળતા સીમાવર્તી તુષ્ટિગુણ કરતાં વધારે ન હોય. ઉત્પાદકો પુરવઠાની સૂચિ અને પુરવઠા રેખા તથા ગ્રાહકો માંગની સૂચિ અને માંગ રેખા ઘડતા અથવા બનાવતા હોય છે. જ્યારે બંને રેખાઓ એકસાથે મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેમના છેદ બિંદુએ વસ્તુની કિંમત નક્કી થાય છે. આને સમતુલાની કિંમત કહેવાય, કારણ કે તે કિંમતે ઉત્પાદકો જેટલો પુરવઠો કરવા રાજી હોય તે અને ગ્રાહકો જે કિંમત ચૂકવવા તૈયાર હોય તે બંને સરખાં થાય છે.

આ રેખાઓ પોતાના સ્થાનેથી ખસે ત્યારે સમતુલાની કિંમત બદલાતી હોય છે. જ્યારે માંગ વધે છે ત્યારે પુરવઠો યથાવત્ રહે ત્યારે કિંમતમાં વધારો થશે અને જ્યારે પુરવઠો વધે છે ત્યારે માંગ યથાવત્ રહે ત્યારે કિંમતમાં ઘટાડો થાય છે. માંગ અને પુરવઠાના વક્રોનો નિશ્ચિત આકાર બજારના સ્વરૂપ અને માળખા દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે. જ્યાં સુધી માંગ રેખાનો સવાલ છે, તે વસ્તુની જુદી જુદી કિંમતે તે વસ્તુની કેટલી માંગ રહેશે તે દર્શાવે છે. કિંમત હંમેશા સરેરાશ આવક બરાબર હોવાથી માંગ રેખા એ જ સરેરાશ આવક રેખા ગણી શકાય (એટલે કે વસ્તુના સરેરાશ એકમના વેચાણથી વિકેતાને પ્રાપ્ત થતી આવક).

પૂર્ણ હરીફાઈમાં સરેરાશ આવક ક્ષિતિજને સમાંતર સીધી રેખા દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. અપૂર્ણ હરીફાઈમાં જેમ જેમ પુરવઠો વધતો જશે તેમ તેમ સરેરાશ આવકમાં ઘટાડો થતો જશે. જ્યાં સુધી સીમાવર્તી આવકનો સવાલ છે, પૂર્ણ હરીફાઈમાં તે સરેરાશ આવક જેટલી જ થશે અને તેથી તે જ રેખા માંગ રેખા, કિંમત રેખા, સરેરાશ આવક રેખા અને સીમાવર્તી આવક રેખા ગણાશે. અપૂર્ણ હરીફાઈમાં આમ નહિ થાય કારણ કે સીમાવર્તી આવક એ સરેરાશ આવક કરતાં ઓછી હશે અને જે દરે સરેરાશ આવકમાં ઘટાડો થશે તેનાથી ઊંચા દરે સીમાવર્તી આવકમાં ઘટાડો થતો જશે. તેથી અપૂર્ણ હરીફાઈમાં માંગ રેખા, કિંમત રેખા અને સરેરાશ આવક રેખા ભિન્ન ભિન્ન હશે. જો સરેરાશ આવક રેખા નીચે ઢળતી હશે તો સીમાવર્તી આવક રેખા પણ નીચે તરફ ઢળશે પરંતુ સરેરાશ આવક રેખા કરતાં સીમાવર્તી આવક રેખા વધુ ઢોળાવવાળી રહેશે. અલ્પહસ્તક ઈજારામાં પેઢીની સરેરાશ આવક રેખા ખાંચવાળી હોય છે.

12.11 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સરેરાશ ખર્ચ : કુલ ખર્ચની રકમને ઉત્પાદન કરવામાં આવેલ વસ્તુના એકમો વડે ભાગવાથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે.

સરેરાશ આવક : કુલ આવકની રકમને વેચવામાં આવેલા એકમોની સંખ્યા વડે ભાગવાથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે.

ગતિશીલ સમતુલા : કોઈ આર્થિક ઘટક પર અસર કરતાં પરિબળો વચ્ચે જ્યારે પરસ્પર સંતુલન હાંસલ થાય પરંતુ તેમાં સમયની સાથોસાથ પરિવર્તન થયા કરવું.

સમતુલા : કોઈ આર્થિક ઘટક પર અસર કરતાં પરિબળો વચ્ચે નિર્ધારિત સમયે સંતુલન હાંસલ થવું.

સમતુલાની કિંમત : કોઈ વસ્તુની એવી કિંમત જે કિંમતે ઉત્પાદકોએ ઉત્પાદન કરેલ વસ્તુના જથ્થામાંથી જેટલા એકમો વેચવા તૈયાર હોય તે એકમો અને ગ્રાહકો તે વસ્તુના જેટલા એકમો ખરીદવા તૈયાર હોય તે એકમો સરખા થાય.

અપૂર્ણ હરીફાઈ : બજારની એવી પરિસ્થિતિ જેમાં ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત પર પોતાનો અંકુશ પ્રસ્થાપિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોય.

લાંબા ગાળાની સમતુલા : પ્લાન્ટ તથા ઉપકરણોમાં ફેરફાર કરી આર્થિક ઘટક પર અસર કરતાં પરિબળો વચ્ચે પરસ્પર સંતુલન હાંસલ કરવામાં મેળવવામાં આવતી સફળતા.

સમગ્રલક્ષી સમતુલા : કોઈ દેશની સમગ્ર અર્થવ્યવસ્થા સાથે સંકળાયેલ સમતુલા જેમાં વિશ્વના અન્ય દેશો સાથેના તેના સંબંધોનો પણ સમાવેશ થતો હોય.

- સીમાવર્તી ખર્ચ : જ્યારે કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદનમાં એક એકમનો વધારો કરવાથી કુલ ઉત્પાદન ખર્ચમાં જે વધારો થાય તે વધારાની રકમ.
- સીમાવર્તી આવક : જ્યારે કોઈ વસ્તુના વધારાના એક એકમનું વેચાણ કરવાથી કુલ આવકમાં જે વધારો થાય તે વધારાની રકમ.
- એકમલક્ષી સમતુલા : અર્થતંત્રના કોઈ એક નાના વિભાગને લગતી સમતુલા. દા.ત. કોઈ એક વસ્તુના બજારની સમતુલા.
- ક્ષણિક સમતુલા : કોઈ આર્થિક ઘટક પર અસર કરતાં પરિબલો વચ્ચે ઉત્પાદનમાં ફેરફાર કર્યા વિના સંતુલન હાંસલ કરવામાં મળતી સફળતા (જેવી કે વસ્તુના જથ્થામાં ફેરફાર કરવા).
- ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ : એવું બજાર જેમાં ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકે છે, તે એટલા માટે નહિ કે તે ઉત્પાદક કુલ ઉત્પાદનમાંથી નોંધપાત્ર ગણાય તેટલા ઉત્પાદનનું વેચાણ કરે છે, પરંતુ એટલા માટે કે તે વસ્તુ વિકલન દ્વારા ઉત્પાદન કરે છે.
- ઈજારો : એવું બજાર જેમાં માત્ર એક જ ઉત્પાદક હોય.
- અલ્પહસ્તક ઈજારો : એવું બજાર જેમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા એટલી જૂજ હોય કે તે વસ્તુની કિંમત પર અંકુશ દાખલ કરી શકતા હોય તથા તેના પર અસર કરી શકતા હોય.
- પૂર્ણ હરીફાઈ : બજારની એવી સ્થિતિ જેમાં કોઈ એક પેઢી અથવા વિકેતાનો વસ્તુની કિંમત પર કોઈ અંકુશ ન હોય.
- ટૂંકા ગાળાની સમતુલા : કોઈ ઉત્પાદન ઘટક પર અસર કરતાં પરિબલો વચ્ચે ઉત્પાદનના કદમાં ફેરફાર કરી સંતુલન હાંસલ કરવામાં સફળતા મેળવવી પરંતુ પ્લાન્ટ તથા અન્ય ઉપકરણોમાં ફેરફાર કર્યા વિના તેમને યથાવત્ રાખવા.
- સ્થિર સમતુલા : એ એવી સમતુલાની સ્થિતિ હોય છે જેમાં ઉત્પાદન ઘટક પર અસર કરતાં વિવિધ પરિબલો પરસ્પર સંતુલન સાથે છે પરંતુ તે બધી રીતે સ્થિર રહે છે.

12.12 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

4. (i) અધિક (ii) ટૂંકા ગાળાની સમતુલા (iii) ગતિશીલ સમતુલા (iv) પરિવર્તન વિનાનું (v) પ્રયોજિત વેચાણ

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

3. (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) સાચું
4. (i) d (ii) d (iii) b (iv) b

12.13 સત્રાંત પ્રશ્નો

1. સમતુલા એટલે શું ? સમતુલા સાથે સમયના તત્વની પ્રસ્તુતતા કેવી ?
2. બજાર એટલે શું ? આકૃતિની મદદથી વસ્તુ અંગેની બજારની સમતુલા સમજાવો.
3. બજાર માળખાની ઓળખાણ આપતી વેળાએ ક્યાં ક્યાં લક્ષણો ધ્યાનમાં લેવાનાં હોય છે ?
4. પૂર્ણ હરીફાઈ અને અપૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની સરેરાશ અને સીમાવર્તી આવકની સમજણ આપો.
5. અલ્પહસ્તક ઈજારામાં સરેરાશ આવકની રેખા તથા સીમાવર્તી આવકની રેખાનું સ્વરૂપ સમજાવો.

નોંધ : આ પ્રશ્નો તમને આ એકમ સારી રીતે સમજવામાં મદદરૂપ નીવડશે. તેના જવાબો લખો. જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહિ. તે તમારી જાણકારી માટે જ છે.

એકમ 13 પૂર્ણ હરીફાઈ (Perfect Competition)

રૂપરેખા

- 13.0 ઉદ્દેશો
- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 પૂર્ણ હરીફાઈનાં લક્ષણો
- 13.3 પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા
- 13.4 પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની લાંબા ગાળાની સમતુલા
- 13.5 પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા
- 13.6 હરીફાઈ કરતા ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની પુરવઠા રેખા
- 13.7 પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની સમતુલા
- 13.8 સારાંશ
- 13.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 13.10 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 13.11 સત્રાંત પ્રશ્નો

13.0 ઉદ્દેશો

આ ઘટકનો અભ્યાસ કર્યા પછી નીચેની બાબતોમાં તમારી ક્ષમતામાં વધારો થવો જોઈએ –

- પૂર્ણ હરીફાઈનાં લક્ષણોનું વિવરણ કરવું.
- સીમાવર્તી ખર્ચ અને સરેરાશ ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવવો.
- સીમાવર્તી અને સરેરાશ ખર્ચની રેખાઓ કેવી રીતે દોરાય.
- જ્યારે સરેરાશ ખર્ચ લઘુત્તમ હોય છે ત્યારે સરેરાશ અને સીમાવર્તી ખર્ચ શા માટે સરખા હોય છે તે સમજાવવું.
- ટૂંકા ગાળામાં સીમાવર્તી ખર્ચની રેખાનો આકાર કેવો હોય છે તથા હરીફાઈ કરતી પેઢીની સમતુલા કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે તેની સમજણ પૂરી પાડવી.
- ટૂંકા અને લાંબા ગાળાના ખર્ચની રેખાઓ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો.
- પેઢીની ટૂંકા ગાળાની અને લાંબા ગાળાની સમતુલા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો.
- હરીફાઈના બજારના ઉદ્યોગની માંગ અને પુરવઠાની રેખાઓ કેવી રીતે દોરવી.

13.1 પ્રસ્તાવના

એકમ 12માં સમતુલાનો ખ્યાલ તથા બજારમાં સમતુલા કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે તેનો તમે અભ્યાસ કર્યો. કિંમત નિર્ધારણમાં માંગ અને પુરવઠાનું શું મહત્ત્વ હોય છે તે સમજવા માટે વિશિષ્ટ બજારના સંદર્ભમાં તે બંનેનો ખ્યાલ સમજવો અત્યંત આવશ્યક છે. સમતુલા સમજવા માટે પેઢીના સીમાવર્તી ખર્ચ ઉપરાંત તેની સીમાવર્તી આવકની જાણકારી પણ આપણા માટે આવશ્યક છે. ટૂંકા ગાળામાં પેઢીના ઉત્પાદનમાં વધારો થાય ત્યારે તેના સીમાવર્તી ખર્ચનાં વલણો કેવાં હોય છે તેનો આધાર પરિવર્તનીય સાધન-સંયોજનના નિયમનાં વલણોને અધીન હોય છે. તેવી જ રીતે ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં લાંબા ગાળામાં પેઢીના સીમાવર્તી ખર્ચનાં વલણો કદ-વિકાસના મળતરના નિયમોનાં વલણોને અધીન હોય છે. જે બિંદુએ પેઢીની સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં થાય છે તે બિંદુએ પેઢી સમતુલા પ્રાપ્ત કરે છે.

આ એકમમાં તમે પેઢીની ટૂંકા તથા લાંબા ગાળાની સમતુલાનો અભ્યાસ કરશો. પૂર્ણ હરીફાઈમાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળામાં ઉદ્યોગની સમતુલા નિર્ધારિત કરતી વેળાએ ઊભી થતી સમસ્યાઓનો પણ તમે અભ્યાસ કરશો.

13.2 પૂર્ણ હરીફાઈનાં લક્ષણો

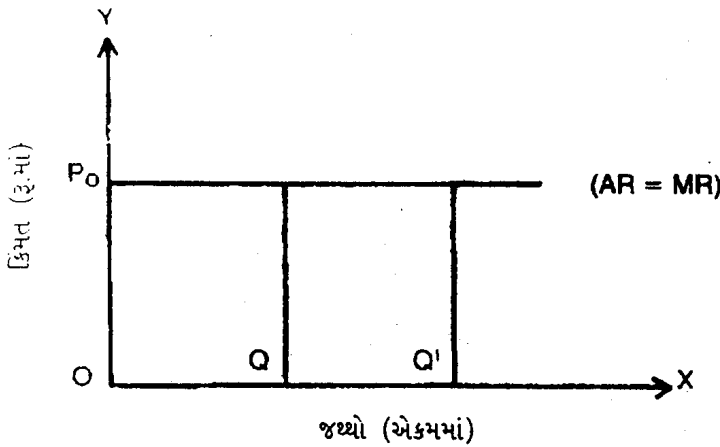
હવે આપણે પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની સમતુલાનો અભ્યાસ કરીશું. પૂર્ણ હરીફાઈના બજારમાં ઉત્પાદકો કે વિકેતાઓની સંખ્યા આટલી બધી મોટી હોય છે કે કોઈ એક ઉત્પાદક કોઈ વસ્તુના કુલ પુરવઠાનો તદ્દન નજીવો ગણાય તેટલા ભાગનું વેચાણ કરતો હોય છે. આવા સંજોગોમાં દેખીતું છે કે કોઈ પણ ઉત્પાદક બજારમાં પ્રવર્તતી કિંમત પર કોઈ અસર કરી શકશે નહિ. બજારમાં જે કિંમત પ્રવર્તે છે તે કિંમતે જ તેણે પોતે ઉત્પાદન કરેલ વસ્તુનું વેચાણ કરવું પડશે. તેથી પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢી માટે સમતુલાની કિંમત નિર્ધારિત કરવાનો પ્રશ્ન જ અપ્રસ્તુત બને છે. પોતાનો નફો મહત્તમ કરવા માટે (કુલ આવક - કુલ ખર્ચ) તે આપેલ કિંમત સ્વીકારીને માત્ર ઉત્પાદનનું કદ નક્કી કરી શકશે. તેનાથી વિશેષ તે કશું કરી શકશે નહિ. જે બિંદુએ સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં થાય છે તે બિંદુ પરનું પેઢીનું ઉત્પાદન તેનો નફો મહત્તમ કરશે.

પૂર્ણ હરીફાઈમાં આ સિવાય અન્ય જે શરતો પૂરી કરવી પડશે તે નીચે વર્ણવવામાં આવી છે :

- (1) કોઈ ઉદ્યોગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી જુદી જુદી પેઢીઓ દ્વારા ઉત્પાદિત વસ્તુ સમાનગુણી હોવી જોઈએ, એટલે કે વસ્તુનું કદ અને તેની ગુણવત્તા સરખાં હોવાં જોઈએ.
- (2) પેઢી માટે બજારમાં પ્રવેશ અને પ્રસ્થાન સુલભ હોવાં જોઈએ, એટલે કે ઉત્પાદન કરવા ઈચ્છતી કોઈ પણ નવી પેઢી માટે પ્રવેશની સંપૂર્ણ મોકળાશ હોવી જોઈએ તંવા જે કોઈ પેઢી તે ઉદ્યોગમાંથી નીકળી જવા માગતી હોય તેને નીકળી જવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.
- (3) ઉત્પાદકોને બજાર વિશેની સંપૂર્ણ માહિતી હોવી જોઈએ, એવી કે બજારમાં એક જ ભાવસપાટીએ વસ્તુનું વેચાણ થતું હોય.
- (4) વાહનવ્યવહારનો ખર્ચ શૂન્ય હોવો જોઈએ જેથી કોઈ પણ ગ્રાહક બજારના કોઈ પણ ખંડ, વિભાગ કે સ્થાનેથી, વાહનખર્ચ કર્યા વિના, વસ્તુ ખરીદી શકે.

પૂર્ણ હરીફાઈમાં દરેક ઉત્પાદકને બજારમાં પ્રવર્તતી કિંમત સ્વીકારીને વેચાણ કરવું પડે છે અને તેથી આકૃતિ 13.1માં દર્શાવ્યા મુજબ પેઢીની માંગ રેખા 'X' ધરીને સમાંતર હોય છે.

આકૃતિ 13.1 પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની માંગ રેખા

આકૃતિ 13.1માં 'X' ધરી પર વસ્તુનું એકમોમાં અને 'Y' ધરી પર વસ્તુની કિંમત રૂપિયામાં દર્શાવવામાં આવેલ છે. કિંમત OP_0 હોય ત્યારે તે કિંમતે વસ્તુની માંગનું કદ OQ અથવા OQ' હોઈ શકે છે. પૂર્ણ હરીફાઈમાં કોઈ પણ પેઢી વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકવામાં અસમર્થ હોવાથી, તેને સાચે જ કિંમત નિર્ધારણ કરનાર કરતાં કિંમત સ્વીકારનાર ઘંટક તરીકે વર્ણવામાં આવે છે. પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની માંગ રેખા ક્ષિતિજને એટલે કે 'X' ધરીને સમાંતર હોય છે. આ માંગ રેખાને સરેરાશ આવક રેખા તથા સીમાવર્તી આવક રેખા પણ કહી શકાય.

પૂર્ણ હરીફાઈની સાથોસાથ અર્થશાસ્ત્રીઓ ક્યારેક શુદ્ધ હરીફાઈનો પણ ઉલ્લેખ કરતા હોય છે. તેમના મતવ્ય મુજબ પૂર્ણ હરીફાઈ કરતાં શુદ્ધ હરીફાઈ વધુ વાસ્તવિક ગણાય કારણ કે વાસ્તવિક જગતમાં પૂર્ણ હરીફાઈ ભાગ્યે જ અસ્તિત્વમાં હોય છે. શુદ્ધ હરીફાઈ માટે તેઓ ત્રણ શરતો સૂચવે છે :

- (i) પેઢીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય.
- (ii) વસ્તુના એકમો સમાનગુણી હોય.
- (iii) બજારમાં પેઢીઓનો પ્રવેશ અને પ્રસ્થાન સુલભ હોય.

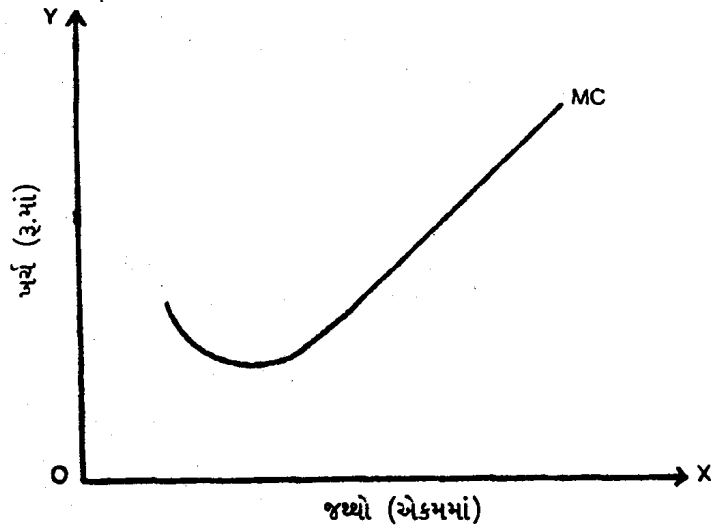
પૂર્ણ હરીફાઈ અને શુદ્ધ હરીફાઈ આ બંનેમાં કોઈ એક પેઢી માટે માંગ રેખા સ્થિતિજને સમાંતર હોય છે. બજારમાં પ્રવર્તમાન કિંમતે કોઈ પેઢી કેટલું ઉત્પાદન કરશે તેનો આધાર ઉત્પાદનના જથ્થાના ફેરફારને ધ્યાનમાં લેતાં તથા સરેરાશ અને સીમાવર્તી આવક સ્વીકારતાં, પેઢીના સરેરાશ અને સીમાવર્તી ખર્ચનાં વલણો પર રહેશે. જે બિંદુએ પેઢીની સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર કે સરખાં થશે તે બિંદુએ પેઢી સમતુલા પ્રાપ્ત કરશે, કારણ કે તે જ બિંદુએ પેઢીનો નફો મહત્તમ થશે.

13.3 પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા

પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા સમજવા માટે ટૂંકા ગાળામાં જ્યારે પ્લાન્ટનું કદ સ્થિર હોય અને ઉત્પાદનના કદમાં વધારો થતો હોય ત્યારે પેઢીના સરેરાશ ખર્ચ અને સીમાવર્તી ખર્ચનાં વલણોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે.

ટૂંકા ગાળામાં સીમાવર્તી ખર્ચની રેખા કેવી હશે ? આનો આધાર જે તે સમયે ઉત્પાદનનો કયો નિયમ અમલમાં છે તેના પર રહેશે. જો વધતા મળતર(એટલે કે ઘટતા ખર્ચ)નો નિયમ અમલમાં હશે તો સીમાવર્તી ખર્ચ ઘટશે, સ્થિર મળતર(એટલે કે સ્થિર ખર્ચ)નો નિયમ લાગુ હશે તો સીમાવર્તી ખર્ચ સ્થિર રહેશે અને જો ઘટતા મળતર(એટલે કે વધતા ખર્ચ)નો નિયમ અમલમાં હશે તો સીમાવર્તી ખર્ચમાં વધારો થતો જશે. ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદનનાં બધાં જ સાધનો પરિવર્તનક્ષમ હોતાં નથી તેથી શરૂઆતમાં સીમાવર્તી ખર્ચ ઘટતો જશે અને ત્યાર પછી તેમાં વધારો થતો જશે. સ્થિર સાધનોની અવિભાજ્યતાને લીધે સીમાવર્તી ખર્ચ શરૂઆતમાં ઘટતો જાય છે અને તે પછીના તબક્કામાં તે સાધનોના વધુ પડતા ઉપયોગને લીધે વધતો જાય છે. શરૂઆતમાં, કોઈ યંત્રની ક્ષમતા ધ્યાનમાં લેતાં જેમ જેમ શ્રમ જેવા પરિવર્તનક્ષમ સાધનના એકમોમાં વધારો થતો જશે તેમ તેમ શ્રમનું વધારાનું દરેક એકમ ઊંચી ઉત્પાદકતા આપતું જશે અને તેથી આવા સાધન પરના ખર્ચમાં ઘટાડો થશે. પરંતુ જ્યારે તે યંત્ર તેની મહત્તમ ઉત્પાદનક્ષમતા વટાવી જશે ત્યાર પછી તેનાથી ઊલટું, એટલે કે ચલ સાધનના ખર્ચમાં વધારો થશે. આકૃતિ 13.2માં સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાનાં વલણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

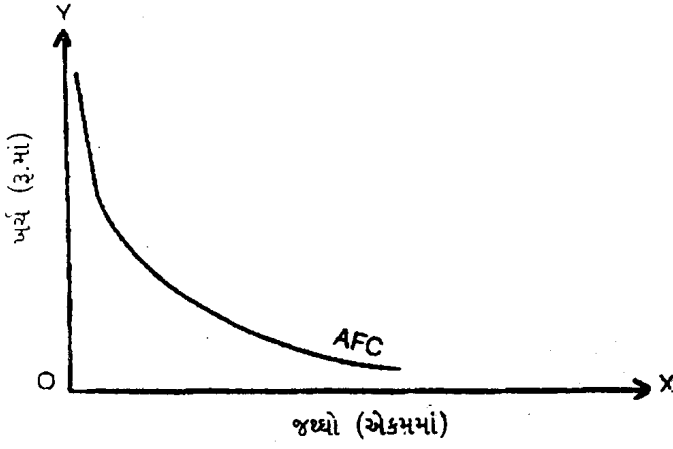
આકૃતિ 13.2 ટૂંકા ગાળામાં પેઢીની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા

સરેરાશ ખર્ચ ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન ઘટકોમાં વહેંચી શકાય : સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ, સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ, સરેરાશ કુલ ખર્ચ જે સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ તથા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચનો સરવાળો હોય છે. ઉત્પાદનના કદમાં વધારો થતાં સરેરાશ સ્થિર ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે કારણ કે કુલ સ્થિર ખર્ચને ઉત્પાદનના એકમો વડે ભાગતાં જે પરિણામ આવે તે સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ બતાવશે. ટૂંકા ગાળામાં કુલ સ્થિર ખર્ચ સ્થિર હોવાથી ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં સરેરાશ સ્થિર ખર્ચમાં સ્વાભાવિક રીતે ઘટાડો થશે. જ્યારે કુલ સ્થિર ખર્ચને પરિણામે મોટા પાયા પર ઉત્પાદન હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ થાય છે ત્યારે વસ્તુના સરેરાશ એકમનું ઉત્પાદન કરવા માટે જે સ્થિર ખર્ચ થશે તે ખૂબ જ જૂજ થવાનો જે અંતે શૂન્ય થવા તરફ વલણ ધરાવશે. આકૃતિ 13.3માં સરેરાશ સ્થિર ખર્ચની રેખા દર્શાવવામાં આવી છે.

સરેરાશ કુલ ખર્ચનાં વલણો સીમાવર્તી ખર્ચ પર અવલંબે છે જે અસ્થિર ખર્ચનું ઘોતક છે. શરૂઆતમાં સીમાવર્તી ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે અને ત્યાર પછી તેમાં વધારો થતો હોવાથી સરેરાશ કુલ ખર્ચ પણ શરૂઆતમાં ઘટે છે અને ત્યાર બાદ તેમાં વધારો થાય છે. તેવી જ રીતે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ પણ શરૂઆતમાં ઘટે છે અને ત્યાર બાદ તેમાં વધારો નોંધાય છે.

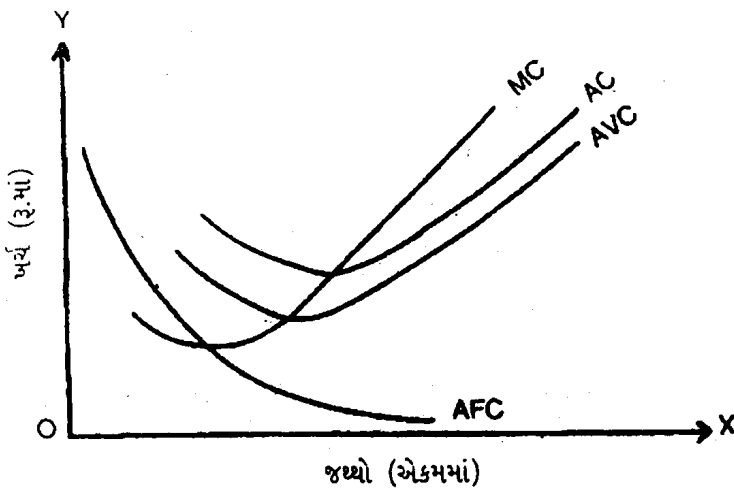
આકૃતિ 13.3 પેઢીની સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ રેખા

એક વધારાના એકમનું ઉત્પાદન કરવા માટે જે વધારાનો ખર્ચ કરવો પડે છે તેને સીમાવર્તી ખર્ચ કહેવામાં આવે છે જે ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં કુલ ખર્ચમાં ક્યા દરે વધારો થશે તે સૂચવે છે. જો વધારાના એક એકમના ખર્ચમાં ઘટાડો થાય તો અગાઉના એકમોના ઉત્પાદન પર થયેલ ખર્ચ વધારે હશે એવું ફલિત થશે. સીમાવર્તી ખર્ચમાં ઘટાડો થતો હોય (વધતા મળતરના નિયમને લીધે તેમ બને છે) ત્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં સરેરાશ ખર્ચ ઊંચો હોય છે. તેમ છતાં સરેરાશ ખર્ચ(સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં વધારે હોય ત્યારે)માં પણ ઘટાડો થતો જશે, કારણ કે સીમાવર્તી ખર્ચમાં ઘટાડો થતાં સરેરાશ ખર્ચમાં પણ ઘટાડો થવાનો.

જે પેઢી ઘટતા સીમાવર્તી મળતરના વલણનો સામનો કરતી હોય અને જેના સીમાવર્તી ખર્ચમાં વધારો થતો હોય તે પેઢીના કિસ્સામાં ઉત્પાદનના અગાઉના એકમોના સરેરાશ ખર્ચ કરતાં સીમાવર્તી ખર્ચ વધારે હોવાનો, જેથી સરેરાશ ખર્ચ કરતાં સીમાવર્તી ખર્ચ ઊંચો હોવાનો. તેથી ઘટતા મળતરની સ્થિતિમાં સરેરાશ ખર્ચની રેખા સીમાવર્તી ખર્ચની રેખા કરતાં નીચે હોવાથી ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા ઊંચી જશે. આકૃતિ 13.4 જુઓ જેમાં ટૂંકા ગાળામાં પેઢીનો સરેરાશ સ્થિર ખર્ચ, સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ, સરેરાશ કુલ ખર્ચ તથા સીમાવર્તી ખર્ચ બતાવવામાં આવ્યો છે.

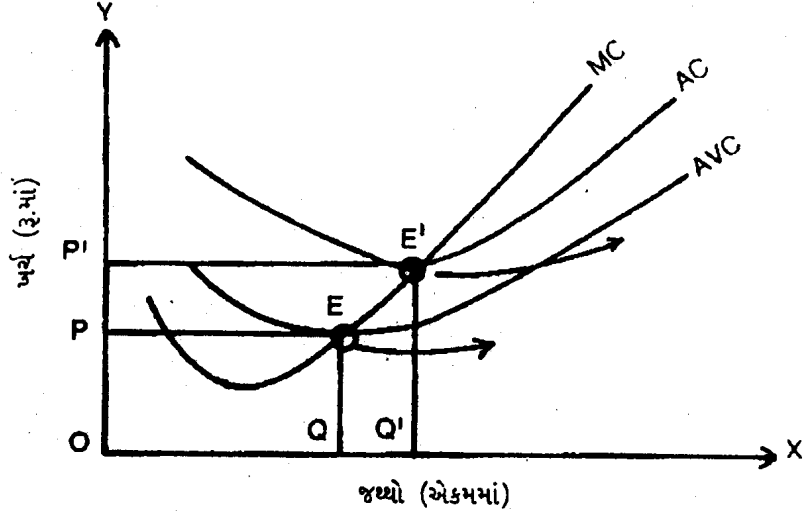
આકૃતિ 13.4 પેઢીની સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા, સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા તથા સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા

આકૃતિ 13.4નો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે સીમાવર્તી અને સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓ શરૂઆતમાં નીચે ઢળે છે અને ત્યાર પછી તે ઉપર તરફ વળે છે તથા સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સરેરાશ ખર્ચ રેખાના ન્યૂનતમ બિંદુમાંથી પસાર થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે આપણે જ્યારે વધતા મળતરના સંજોગોમાંથી ઘટતા મળતરના સંજોગોમાં દાખલ થઈએ છીએ ત્યારે જે બિંદુએ સીમાવર્તી ખર્ચ અને સરેરાશ ખર્ચ પરસ્પર

સરખા થાય છે તે બિંદુએ સ્થિર ખર્ચનું વલણ હોય છે. એક બીજી હકીકત પણ નોંધવા જેવી છે અને તે એ કે સરેરાશ ખર્ચ (AC) અને સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ (AVC) વચ્ચેનું અંતર ક્રમશઃ ઘટતું જાય છે જે બતાવે છે કે ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં સરેરાશ સ્થિર ખર્ચમાં ઘટાડો થાય છે. સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા તથા સરેરાશ ખર્ચ રેખા આ બંનેનાં લઘુત્તમ બિંદુમાંથી પસાર થાય છે. જે બિંદુઓ પર સીમાવર્તી ખર્ચ સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ તથા સરેરાશ ખર્ચને છેદે છે તે બિંદુઓની સહાયથી આપણે શટ-ડાઉન (Shut-down) બિંદુ તથા સમતૂટ બિંદુઓ જાણી શકીએ છીએ. નીચેની આકૃતિ 13.5માં તે બતાવવામાં આવેલ છે :

આકૃતિ 13.5
પેઢીનું ઉત્પાદન કાયમ માટે બંધ કરવાની સ્થિતિ દર્શાવતું (શટ-ડાઉન) બિંદુ તથા સમતૂટ બિંદુ

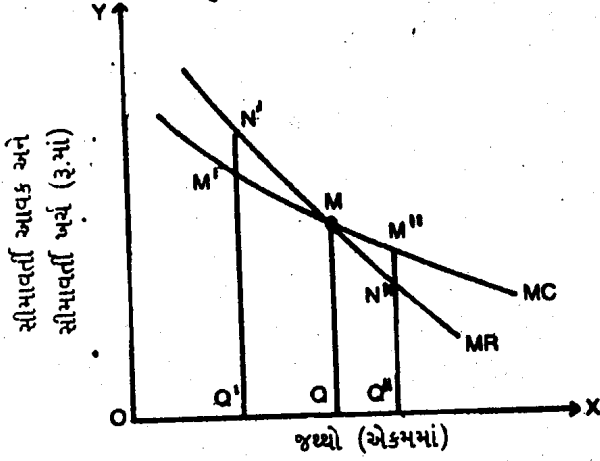
સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા (AVC) પરનું લઘુત્તમ બિંદુ 'E' દર્શાવે છે કે ઉત્પાદન બંધ કરવાની ફરજ ન પડે તેટલા માટે પેઢીને ઓછામાં ઓછું કેટલું મળતર થવું જોઈએ. આકૃતિમાંની OP કિંમત ઉત્પાદકને તેને ભોગવેલ સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ મળી રહે તેટલી આવક બતાવે છે અને કિંમતની તે સપાટીએ કુલ આવક OAEP જેટલી થશે જે કુલ અસ્થિર ખર્ચ બરાબર છે. જો કોઈ કારણસર કિંમત OPથી નીચી થાય તો કુલ અસ્થિર ખર્ચ OQEP જેટલો જ રહેશે. પરંતુ કુલ આવક OQEP કરતાં નીચી જશે. આમ થાય તો OPથી નીચી કિંમતે પેઢીને કુલ અસ્થિર ખર્ચ જેટલી આવક પણ મળશે નહિ જેને લીધે ઉત્પાદન કાયમ માટે બંધ કરવાની પેઢીને ફરજ પડશે. કોઈ પણ પેઢી ટૂંકા ગાળામાં સ્થિર ખર્ચ જતું કરી શકે છે, પરંતુ તે અસ્થિર ખર્ચ જતું કરે નહિ. તેથી જ અસ્થિર ખર્ચને મુખ્ય અથવા પડતર ખર્ચ તથા સ્થિર ખર્ચને પૂરક ખર્ચ કહેવામાં આવે છે. લઘુત્તમ સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ એ કોઈ પેઢી માટે ઉત્પાદન બંધ કરવા માટેની સ્થિતિનું ધોતક છે.

કોઈ પણ પેઢી જ્યારે તેનું ઉત્પાદન વધારવા માટેનો નિર્ણય કરે છે ત્યારે તેનો તે નિર્ણય વધારાના ઉત્પાદનના એકમો તેના નફામાં વધારો કરશે કે કેમ તેના પર અવલંબે છે (એટલે કે કુલ આવક - કુલ ખર્ચ). ઉત્પાદનના વધારાના એકમ પર થતો ખર્ચ સીમાવર્તી ખર્ચ ગણાય છે અને તે વધારાના એકમનું વેચાણ કરવાથી ઉત્પાદક કે વિકેતાને જે વધારાની આવક થાય છે તે સીમાવર્તી આવક ગણાય છે. જ્યારે સીમાવર્તી આવક કરતાં સીમાવર્તી ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે ઉત્પાદનનું વધારાનું એકમ નફામાં ઘટાડો દર્શાવશે અને તે સંજોગોમાં પેઢી તેના ઉત્પાદનનું સંકોચન કરશે. પરંતુ જ્યારે સીમાવર્તી આવક કરતાં સીમાવર્તી ખર્ચ ઓછો હોય ત્યારે ઉત્પાદનનું વધારાનું એકમ પેઢીના નફામાં વધારો કરશે અને તેમ હોય ત્યારે પેઢી તેના ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કરશે.

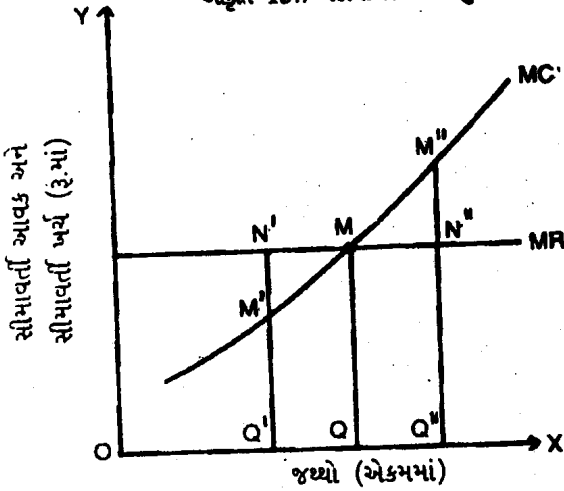
પેઢીની સમતુલા ત્યારે જ શક્ય બનશે જ્યારે તેનું સીમાવર્તી ખર્ચ તેની સીમાવર્તી આવક બરાબર હોય અને તે બિંદુએ પેઢીનો નફો મહત્તમ બનશે તથા પેઢીનું ન તો સંકોચન થશે કે નહિ તેનું વિસ્તરણ થશે. આમ, જ્યારે પેઢી સમતુલાના બિંદુ (સીમાવર્તી ખર્ચ = સીમાવર્તી આવક) પહેલાં ઉત્પાદન બંધ કરશે ત્યારે વધુ ઉત્પાદન કરવાથી તેને જે નફો મળવાની સંભાવના હોય છે તે નફો તેણે ગુમાવવો પડશે. પરંતુ જ્યારે પેઢી સમતુલાના બિંદુ પછી પણ ઉત્પાદન ચાલુ રાખશે ત્યારે તેના કુલ નફામાં ઘટાડો થશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે ઉત્પાદને સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક બરાબર થશે તે જ ઉત્પાદને પેઢીનો કુલ નફો મહત્તમ થશે.

સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર સીમાવર્તી આવક એ પેઢીની સમતુલાની અનિવાર્ય શરત ગણાય છે. સમતુલાની પૂરતી શરત સ્થિરતાની શરત તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે કોઈ પેઢી સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર સીમાવર્તી આવકના બિંદુ પછી પણ વધારાનું ઉત્પાદન કરવાનું નફાકારક ગણે છે ત્યારે શરૂઆતમાં તેની સમતુલા અસ્થિર હશે એમ સમજવું. અસ્થિર અસમતુલા એમ સૂચવશે કે સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં હોવા છતાં પેઢી ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કરવા પ્રેરાશે નહિ એમ ખાતરીપૂર્વક કહેવાય નહિ. આમ, સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં હોય ત્યારે જે સમતુલા હાંસલ થાય છે તે સ્થિર સમતુલા હશે એ બધા જ સંજોગોમાં સાચું ન પણ હોય. જો સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સીમાવર્તી આવક રેખાને ઉપરથી છેદે તો તે સમતુલા સ્થિર ગણાશે નહિ. પરંતુ જ્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સીમાવર્તી આવક રેખાને નીચેથી છેદે ત્યારે સ્થિર સમતુલા હાંસલ થઈ એમ કહેવાય. આ ઉપરથી એમ કહેવાય કે સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવકનું સરખાં થવું એ સમતુલાની અનિવાર્ય શરત હોવા છતાં તે સમતુલા માટેની પૂરતી શરત ગણાય નહિ. સમતુલાની પૂરતી શરત ત્યારે જ ગણાય જ્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સીમાવર્તી આવક રેખાને નીચેથી છેદે. આ હકીકતો આકૃતિ 13.6 અને 13.7માં દર્શાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 13.6 પેઢીની સ્થિર સમતુલા

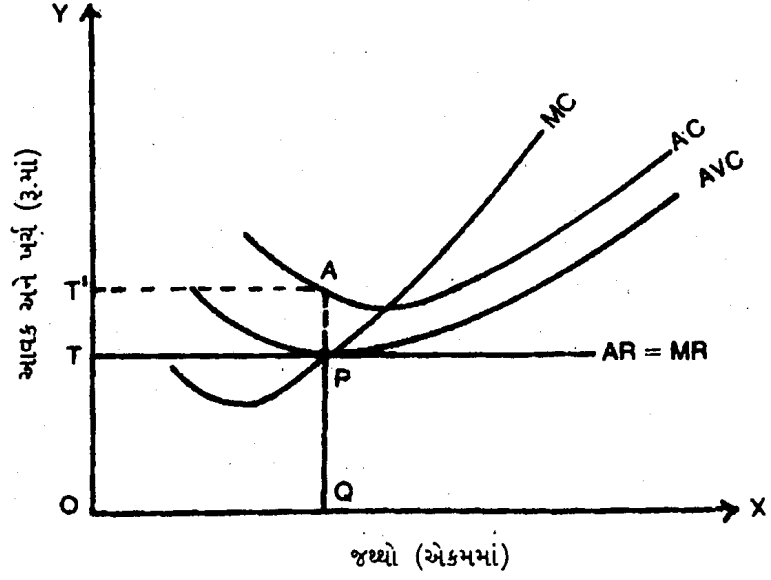
આકૃતિ 13.7 પેઢીની સ્થિર સમતુલા

આકૃતિ 13.6 અને 13.7 આ બંનેમાં સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક 'M' બિંદુએ સરખાં થાય છે. અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સીમાવર્તી આવક રેખાને નીચેથી છેદે છે જેથી સમતુલાનું ઉત્પાદન OQ જેટલું છે. જો ઉત્પાદન OQ કરતાં વધારે કરવામાં આવે તો તે નફાકારક ગણાશે નહિ, ઊલટાનું ઉત્પાદકને ખોટ સહન કરવી પડશે અને ઉત્પાદન OQ કરતાં ઓછું કરવામાં આવે તો પેઢીનો કુલ નફો મહત્તમ થશે નહિ. તેથી 'M' બિંદુ પરની સમતુલા સ્થિર સમતુલા ગણાય.

સમતુલાની અનિવાર્ય અને પૂરતી શરતોની રજૂઆત કર્યા પછી હવે આપણે પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની ટૂંકા ગાળાની સમતુલાનો અભ્યાસ કરી શકીએ. આ અગાઉ સમજાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ ટૂંકા ગાળામાં પેઢીની સમતુલા કાં તો ઉત્પાદન કાયમ માટે બંધ કરવાની સ્થિતિ દર્શાવતા (શટ-ડાઉન) બિંદુએ હાંસલ થાય છે અથવા તે તેનાથી ઉપરના કોઈ પણ સ્થળે હાંસલ થઈ શકે છે. આને લીધે પૂર્ણ હરીફાઈમાં ટૂંકા ગાળાની પેઢીની સમતુલા અંગે ઘણી શક્યતાઓ ઊભી થાય છે.

આકૃતિ 13.8 પૂર્ણ હરીફાઈમાં શટ-ડાઉન બિંદુએ પેઢીની સમતુલા

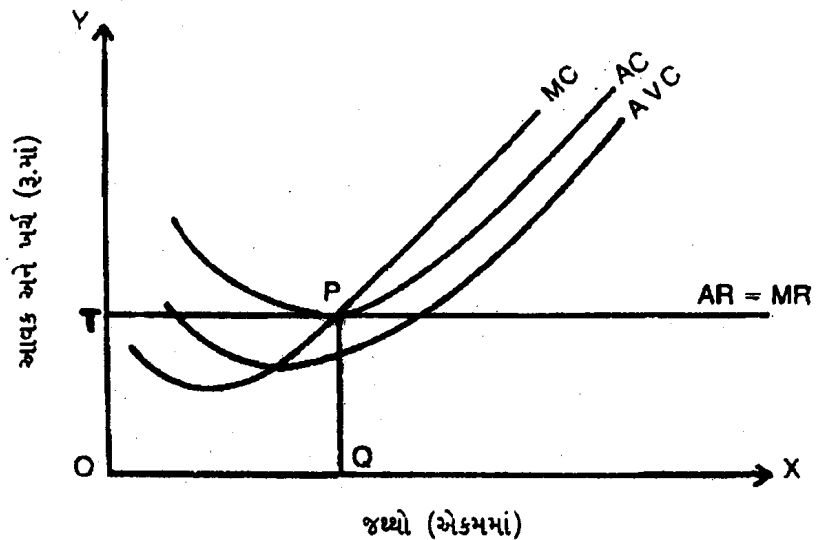

આકૃતિ 13.8માં 'P' બિંદુ શટ-ડાઉન બિંદુ છે. પૂર્ણ હરીફાઈમાં સરેરાશ આવક રેખા (AR) જે ક્ષિતિજને સમાંતર સીધી રેખા હોય છે તે 'P' બિંદુમાંથી પસાર થાય તો ઉત્પાદનનું કદ OQ હોય ત્યારે પેઢી વસ્તુની પ્રવર્તમાન કિંમત PQ આકારી શકશે. આમ થાય ત્યારે પેઢીને લઘુત્તમ સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ PQ પ્રાપ્ત થશે અને ત્યારે પેઢી માત્ર તેને ભોગવેલ સ્થિર ખર્ચ જતું કરશે, પરંતુ તે સમગ્ર અસ્થિર ખર્ચ હાંસલ કરી શકશે. વધુમાં, વસ્તુની કિંમત (અથવા સરેરાશ આવક) સીમાવર્તી આવક બરાબર થશે. જો સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ લઘુત્તમ હોય તો 'P' બિંદુ પર સીમાવર્તી ખર્ચ એ સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ બરાબર થવા પામશે અને સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક પણ સરખાં થશે. 'P' બિંદુએ સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સીમાવર્તી આવક રેખાને નીચેથી છેદે છે. તેથી પેઢી સ્થિર સમતુલાની સ્થિતિમાં છે એમ કહેવાય.

પેઢીની સમતુલા લાંબા ગાળા સુધી ટકશે નહિ કારણ કે ઉત્પાદનનું કદ જ્યારે OQ હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમત માત્ર PQ છે અને સરેરાશ ખર્ચ AQ છે જેથી OQને AQથી ગુણતાં કુલ ખર્ચ OQ ગુણ્યા PQ, એટલે કે કુલ આવક કરતાં વધારે છે. આ સંજોગોમાં પેઢીની કુલ ખોટ TP (=OQ) ગુણ્યા AP થશે જે TPAT' દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય.

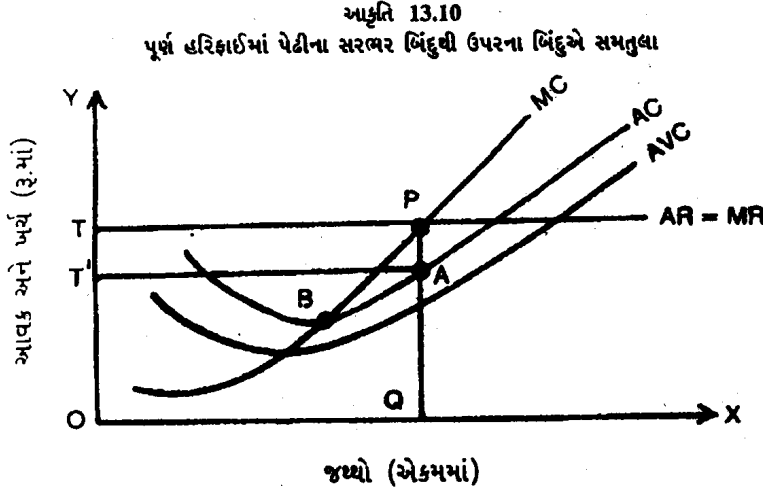
નફો નહિ, નુકસાન નહિની સરભર સ્થિતિમાં પેઢીની સમતુલા :

આકૃતિ 13.9 પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની સરભર (નફો નહિ, નુકસાન નહિ) સ્થિતિમાં સમતુલા

આકૃતિ 13.9માં 'P' બિંદુ પેઢીની સરભર સ્થિતિનું ધોતક છે કારણ કે જ્યારે ઉત્પાદનનું કદ OQ હોય અને સરેરાશ ખર્ચ PQ હોય ત્યારે પેઢીનો કુલ ખર્ચ OQPT તેની કુલ આવક બરાબર છે. અહીં પણ કિંમત અને સીમાવર્તી આવક એકસરખાં છે. આગળ જતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે કિંમત = સરેરાશ આવક = સીમાવર્તી આવક = સીમાવર્તી ખર્ચ = સરેરાશ ખર્ચ ($P = AR = MR = MC = AC$). પેઢીને માત્ર સામાન્ય નફો જ મળે છે જે સરેરાશ ખર્ચમાં ઉમેરવામાં આવેલ છે. પેઢીને અસાધારણ નફો મળવાની કોઈ શક્યતા નથી. સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સીમાવર્તી આવક રેખાને નીચેથી છેદે છે અને તેથી પેઢી સ્થિર સમતુલાની સ્થિતિમાં છે.

પેઢીના સરભર બિંદુથી ઉપરના કોઈ બિંદુએ સમતુલા :

આકૃતિ 13.10માં બિંદુ 'P' પેઢીનાં સરભર બિંદુ 'B' કરતાં ઉપલી સપાટી પર છે. વસ્તુની કિંમત PQ સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક બંને બરાબર છે. છતાં OQ ઉત્પાદનનો સરેરાશ ખર્ચ AQ છે જે કિંમત કરતાં ઓછો છે. તેથી $PQ \times OQ =$ કુલ આવક થાય છે જે $OQAT'$ બરાબર છે જે બતાવે છે કે પેઢીને $T'APT'$ જેટલો અસાધારણ નફો પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ સંપૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા શટ-ડાઉન બિંદુએ ખોટ દ્વારા, સરભર (અથવા નફો નહિ, નુકસાન નહિ) બિંદુએ સાધારણ નફા દ્વારા અથવા સરભર બિંદુથી ઉપર અસાધારણ નફા દ્વારા વર્ણવી શકાય. પેઢીની સમતુલા સરેરાશ આવક રેખા તથા સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા દ્વારા નિર્ધારિત થશે. શટ-ડાઉન બિંદુ તથા સરભર બિંદુઓ વચ્ચેના ગાળામાં પેઢીની સમતુલા એકસરખી રીતે અસાધારણ નફા કરતાં ખોટ દ્વારા નિર્દેશિત કરી શકાય.

13.4 પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની લાંબા ગાળાની સમતુલા

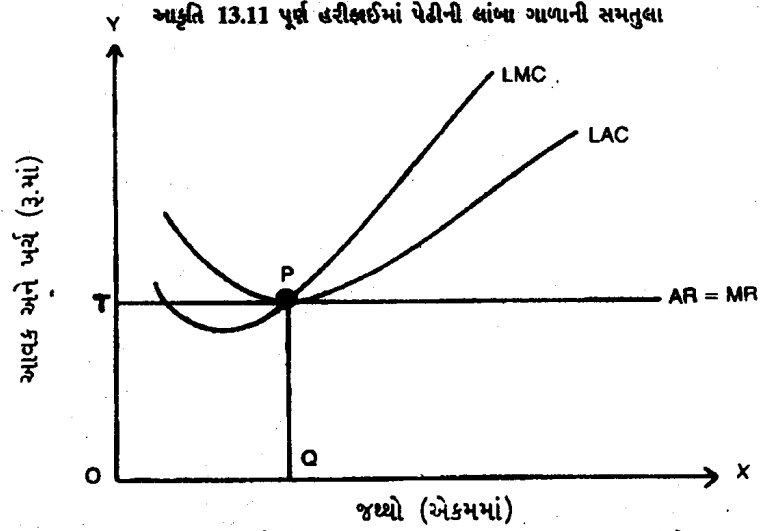
આ મુદ્દાની ચર્ચા કરીએ ત્યારે જે એક મહત્વની બાબતની નોંધ લેવાની રહી, તે એ કે સમતુલા માટે પ્રસ્તુત ગણાય તેવી ખર્ચની રેખાઓમાં લાંબા ગાળાની સરેરાશ અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ રહેશે.

આપણે લાંબા ગાળાની રેખાઓ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરીએ ? લાંબો ગાળો એ ટૂંકા ગાળાઓનો જ બનેલો હોય છે, અને તેવા ટૂંકા ગાળાઓની સંખ્યા વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફારોને પરિણામે પ્લાન્ટ તથા અન્ય ઉપકરણોની ગોઠવણ કરવા માટે કેટલા સમયની જરૂર પડશે તેના પર આધાર રાખશે. ટૂંકા ગાળામાં પેઢીને જે ખર્ચ રેખાઓનો સામનો કરવો પડ્યો હશે તે રેખાઓ પર કાળજીપૂર્વક વિચાર કરીને જ આપણે લાંબા ગાળાની ખર્ચ રેખાઓ દોરી શકીશું. એક ટૂંકા ગાળામાંથી બીજા ટૂંકા ગાળામાં પ્રવેશતી વેળાએ પ્લાન્ટ તથા અન્ય ઉપકરણોમાં થતા ફેરફારોને અનુલક્ષીને ટૂંકા ગાળાની જે સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓ દોરવામાં આવશે તે દરેક રેખાનો વિશિષ્ટ ભાગ ધ્યાનમાં લઈને આપણે તેને જોડીએ તો આપણને લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા પ્રાપ્ત થશે.

લાંબા ગાળામાં બધા જ ખર્ચો અસ્થિર ખર્ચોમાં પરિણમે તેવા હોવાથી લાંબા ગાળાના વિશ્લેષણમાં સ્થિર ખર્ચ અને અસ્થિર ખર્ચ વચ્ચેનો ભેદ પ્રસ્તુત રહેતો નથી. લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા પણ અંગ્રેજી મૂળાક્ષર U આકારની હોય છે પરંતુ તફાવત આટલો જ કે તે ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા કરતાં વધુ પહોળી હોય છે. લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાને આધારે આપણે લાંબા

ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા પણ દોરી શકીશું અને તેમ કરતી વેળાએ સરેરાશ અને સીમાવર્તી વચ્ચેના સંબંધોનો ખ્યાલ રાખવાનો રહેશે.

લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાના લઘુત્તમ બિંદુમાંથી એવી રીતે પસાર થાય છે કે તે બિંદુએ લાંબા ગાળાનું સીમાવર્તી ખર્ચ લાંબા ગાળાના સરેરાશ ખર્ચ બરાબર થાય. પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેટીની લાંબા ગાળાની સમતુલા આકૃતિ 13.11માં દર્શાવવામાં આવી છે.

લાંબા ગાળામાં પ્લાન્ટ અને ઉપકરણો એક ટૂંકા ગાળામાંથી બીજા ટૂંકા ગાળામાં ફેરફારક્ષમ કે બદલાતાં હોય છે અને તેવા ગાળાના અનુસંધાનમાં સરેરાશ અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ દોરવાની હોય છે. પેટીની સમતુલા એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં માંગનાં વલણોના સંદર્ભમાં કોઈ નવી ગોઠવણો કરવાની સંભાવના અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હોય. સમતુલાના બિંદુ પર કિંમત = સરેરાશ ખર્ચ = સરેરાશ આવક = સીમાવર્તી આવક = સીમાવર્તી ખર્ચનું ધોરણ અમલમાં હોય અને પેટી માત્ર સાધારણ નફો જ કમાતી હોય. જ્યારે કોઈ પેટી સાધારણ નફા કરતાં વધુ નફો કમાવાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે ઉદ્યોગમાં નવી પેટીઓ દાખલ થશે જેને પરિણામે મૂળ પેટી ફરી સામાન્ય નફો જ કમાઈ શકશે. તેવી જ રીતે પૂર્ણ હરીફાઈમાં લાંબા ગાળે કોઈ પણ પેટી ખોટ સહન કરશે નહિ કારણ કે ખોટ કરતી પેટીઓ ઉત્પાદન બંધ કરી તે ઉદ્યોગમાંથી પ્રસ્થાન કરશે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

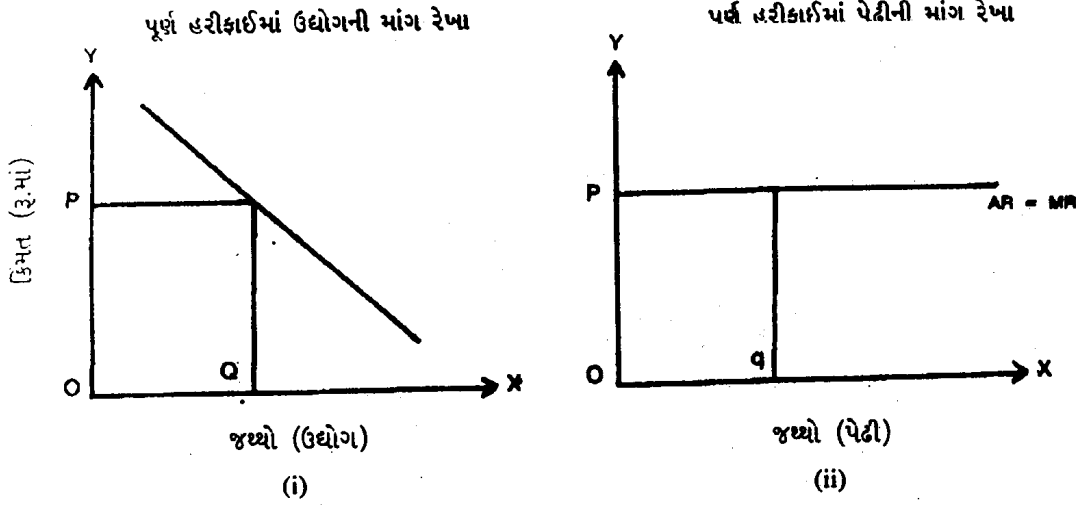
- (1) પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેટીની સમતુલા એટલે શું ?
.....
.....
- (2) પૂર્ણ હરીફાઈમાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની સમતુલા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
.....
.....
- (3) નીચેનાં વિધાનોમાંથી ખરાં અને ખોટાં વિધાનો શોધો :
  - (i) પેટીની સમતુલાનું નિર્ધારણ જે બિંદુએ સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં થાય છે તે બિંદુ દ્વારા કરવામાં આવે છે.
  - (ii) સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખા અને સાથોસાથ ખર્ચ સરેરાશ રેખાના લઘુત્તમ બિંદુમાંથી પસાર થાય છે.
  - (iii) કોઈ પણ પેટી માટે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ રેખાનું લઘુત્તમ બિંદુ શટ-ડાઉન બિંદુ ગણાય.
  - (iv) કોઈ પણ પેટીનો નફો માત્ર ત્યારે જ મહત્તમ થઈ શકે જ્યારે તેનું ઉત્પાદન એટલું હોય કે જ્યાં સીમાવર્તી આવક કરતાં સીમાવર્તી ખર્ચ વધારે હોય.
  - (v) લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાના લઘુત્તમ બિંદુમાંથી પસાર થાય છે.

13.5 પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા

પેઢીની સમતુલાની જેમ ઉદ્યોગની સમતુલા પણ માંગ અને પુરવઠાનાં પરિબલોની મદદથી નિર્ધારિત કરી શકાય. ઉદ્યોગની સમતુલાનું વિશ્લેષણ ટૂંકા તથા લાંબા ગાળાના સંદર્ભમાં કરી શકાય. ઉદ્યોગની માંગ તથા પુરવઠા રેખાઓ ઉદ્યોગમાંની ભિન્ન ભિન્ન પેઢીઓની માંગ તથા પુરવઠાની રેખાઓનો સરવાળો જ હોય છે. નીચેની બે આકૃતિઓ 13.12 (i) અને 13.12 (ii)માં તેમની વચ્ચેના સંબંધો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

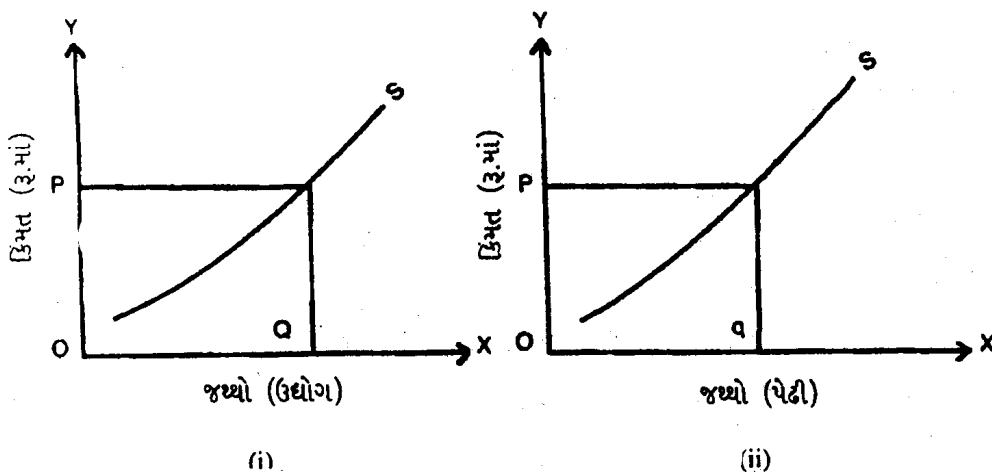
આકૃતિ 13.12

આકૃતિ 13.12 (ii)માં જે માંગ રેખા દોરવામાં આવી છે તે ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન કરતી ભિન્ન ભિન્ન પેઢીઓની આપેલ કિંમતમાં પ્રાપ્ત થતી જુદી જુદી માંગ રેખાઓનું સહિયારું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને એ રીતે માંગનું OQ કદ સમગ્ર ઉદ્યોગની માંગ ગણાય. માંગનું Oq કદ અન્ય પેઢીઓની માંગ રેખાઓને આધારે જાણી શકાય, જોકે તે અહીં દર્શાવેલ નથી. તે બધી પેઢીઓની જુદી જુદી માંગનો સરવાળો કરીએ તો OP કિંમતે ઉદ્યોગની માંગનો ખ્યાલ કરી શકાય. અન્ય કિંમતોની સપાટીએ પણ જુદી જુદી પેઢીઓની માંગનો સરવાળો કરી ઉદ્યોગની માંગ રેખાનાં બિંદુઓ હાંસલ કરી શકાય.

આ જ પદ્ધતિ દ્વારા ઉદ્યોગનો પુરવઠા વક્ર દોરી શકાય. આકૃતિ 13.13 (i) અને (ii) દર્શાવે છે કે OP કિંમતે OQ' પુરવઠો ભિન્ન ભિન્ન પેઢીઓના oq જેવા જુદા જુદા પુરવઠાનો સરવાળો દર્શાવે છે. આકૃતિ 13.13(ii)માં આમાંથી એક પેઢીની પુરવઠા રેખા પ્રતિનિધિરૂપે દર્શાવવામાં આવી છે જેમાં અન્ય, અહીં ન દર્શાવેલ, પેઢીઓનો પુરવઠો ઉમેરવામાં આવે અને તેને આધારે એકંદર જથ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે તેવી પુરવઠા રેખા દોરવામાં આવે તો તે ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા ગણાશે જે આકૃતિ 13.13(i)માં દર્શાવવામાં આવી છે.

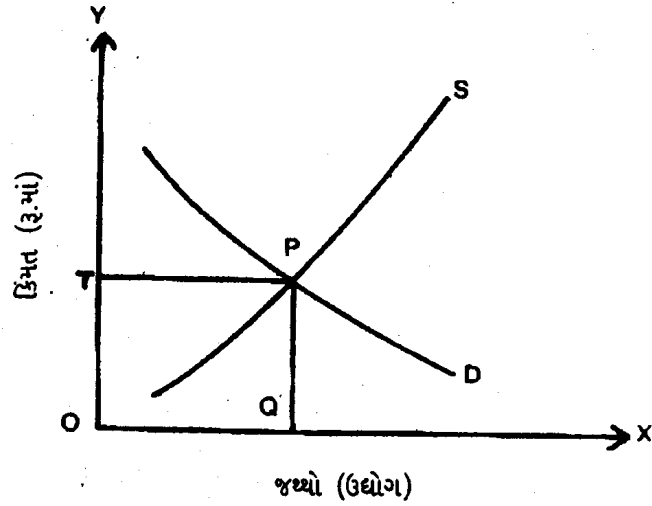
આકૃતિ 13.13

ઉપરની બે આકૃતિઓ વચ્ચેનું અંતર એકસરખું નથી તેની નોંધ લેશો કારણ કે બંને રેખાઓ માપવાનું પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન છે.

~~ઉદ્યોગની માંગ રેખા~~ પુરવઠા રેખાઓને આધારે ઉદ્યોગની ટૂંકા ગાળાની સમતુલાની કિંમત નિર્ધારિત કરી શકાય. નીચેની આકૃતિ 13.14 જુઓ.

આકૃતિ 13.14 ઉદ્યોગની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા

ઉપરની આકૃતિ 13.14 બતાવે છે કે માંગ રેખા D અને પુરવઠા રેખા S એકબીજાને P બિંદુએ છેદે છે જ્યાં માંગ અને પુરવઠો સરખા થાય છે, તેથી P બિંદુ OT કિંમતે ઉદ્યોગની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા વ્યક્ત કરે છે, તથા OQ સમતુલાની માંગ અને પુરવઠો ગણાશે. OT સિવાયની કોઈ પણ કિંમત, પછી તે વધારે હોય કે ઓછી, બજારમાં એવાં પરિબલો સક્રિય કરશે જેને પરિણામે બજારમાં ફરી સમતુલાની કિંમત દાખલ થશે. આ કિંમતે કુલ માંગ અને કુલ પુરવઠો સરખાં હોય છે.

પૂર્ણ હરીફાઈમાં ટૂંકા ગાળામાં પેઢી જુદા જુદા સંજોગો ભોગવતી હોય છે. દા.ત. કેટલીક પેઢીઓ અસાધારણ નફો કમાતી હોય છે, કેટલીક ખોટ કરતી હોય છે તો કેટલીક સરભર (એટલે કે નફો નહિ, નુકસાન નહિ) સ્થિતિમાં જેમતેમ ટકી રહેવાનો પ્રયાસ કરતી હોય છે. પરંતુ સમગ્ર ઉદ્યોગનું વલણ શું હોય છે અને તે સમતુલા કેવી રીતે હાંસલ કરે છે તેનો વિચાર કરવો રહ્યો.

વ્યક્તિગત પેઢીના કિસ્સામાં, તેની સમતુલાના નિર્ધારણમાં સીમાવર્તી ખર્ચ બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. પરંતુ ઉદ્યોગની બાબતમાં સીમાવર્તી પેઢીનું વર્તન તેની ટૂંકા ગાળાની સમતુલાની સ્થિતિનું નિર્ધારણ કરશે.

સીમાવર્તી પેઢી એ એવી પેઢી હોય છે જેનું સીમાવર્તી ખર્ચ ઊંચામાં ઊંચું હોય છે અથવા તો તે ઉદ્યોગમાંની બધી જ પેઢીઓમાં સૌથી નીચી કાર્યક્ષમતા ધરાવતી હોય છે. આવી પેઢી ટૂંકા ગાળામાં કાં તો નફો કમાતી હોય છે અથવા ખોટ કરતી હોય છે. સીમાવર્તી ખર્ચ વધુમાં વધુ હોવા છતાં જો સીમાવર્તી પેઢી નફો કમાતી હોય તો ઉદ્યોગમાંની અન્ય પેઢીઓ તેના કરતાં પણ વધુ નફો મેળવી શકશે અને તેને લીધે આવી પેઢીઓ ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કરશે. આમ થાય ત્યારે ઉદ્યોગમાં કુલ પુરવઠામાં વધારો થશે જેને લીધે કિંમતમાં ઘટાડો થશે અને અંતે સીમાવર્તી પેઢીની નફો કમાવાની ક્ષમતામાં ઘટાડો થશે. જ્યાં સુધી સીમાવર્તી પેઢી નફો મેળવતી રહેશે ત્યાં સુધી અન્ય પેઢીઓમાં પોતપોતાનું ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કરવાનું અને તે દ્વારા કુલ પુરવઠાનું વિસ્તરણ કરવાનું પ્રલોભન ચાલુ રહેશે. જ્યારે સીમાવર્તી પેઢી ખોટ કરશે ત્યારે તેનાથી ઊલટાં વલણો દાખલ થશે. આવા સંજોગોમાં સીમાવર્તી સિવાયની જે પેઢીઓનો સીમાવર્તી ખર્ચ સીમાવર્તી પેઢીના સીમાવર્તી ખર્ચ જેટલો ઊંચો ન હોય તે પેઢીઓ ખોટ કરશે અને તેમ થાય ત્યારે તે પોતાના ઉત્પાદન માળખાનું સંકોચન કરશે જેને લીધે બજારના કુલ પુરવઠામાં ઘટાડો થશે અને અંતે વસ્તુની કિંમતમાં વધારો થવાનું વલણ દાખલ થશે. વસ્તુની કિંમતમાં જેમ જેમ વધારો થતો જશે તેમ તેમ સીમાવર્તી પેઢીની ખોટ ઘટતી જશે. જ્યારે તેની ખોટ સદંતર અદૃશ્ય થશે ત્યારે જ કેટલીક પેઢીઓનું ઉત્પાદન ઘટાડવાનું વલણ બંધ થશે અને ત્યારે જ ઉદ્યોગમાં ટૂંકા ગાળાની સમતુલા પ્રસ્થાપિત થશે. ટૂંકા ગાળામાં ઉદ્યોગમાં પેઢીઓની સંખ્યા સ્થિર રહે છે તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

13.6 હરીફાઈ કરતા ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની પુરવઠા રેખા

પૂર્ણ હરીફાઈવાળા બજારમાં ઉત્પાદન કરતી પેઢીઓ માટે જરૂરી બને છે કે તેઓ બજારમાં પ્રવર્તમાન કિંમત સાથે બંધ બેસે તેટલો પુરવઠો અને સીમાવર્તી ઉત્પાદન ખર્ચ વચ્ચે એવી રીતે મેળ બેસાડે કે જેથી તે પેઢીઓ ન તો અસાધારણ નફો કમાતી હોય ન તે ખોટ કરતી હોય. આવા સંજોગોમાં ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા કેવી હશે ? આનો જવાબ પ્રથમ ટૂંકા ગાળાના સંદર્ભમાં અને ત્યાર પછી લાંબા ગાળાના સંદર્ભમાં શોધવાનો રહ્યો. પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

કોઈ ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન કરતી બધી જ પેઢીઓનો પ્રવર્તમાન કિંમતે બજારમાં મુકાતો જે ભિન્ન ભિન્ન પુરવઠો હશે તેનો સરવાળો એટલે જ ઉદ્યોગનો પુરવઠો. તેથી પ્રવર્તમાન કિંમતે દરેક પેઢી કેટલો પુરવઠો કરશે તે જાણવું જરૂરી બનશે. ધારો કે કિંમત P હોય ત્યારે 1, 2, 3 પેઢીઓ અનુક્રમે V1, V2, V3 કદ દર્શાવતો પુરવઠો કરે છે. એવી જ રીતે કિંમતની અન્ય સપાટીએ ઉત્પાદકો કેટલો પુરવઠો કરશે તેની આપણે ગણતરી કરી શકીશું. ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની પુરવઠા રેખા પ્રાપ્ત કરતી વેળાએ આપણે પેઢીના ટૂંકા ગાળાના પુરવઠાનો માત્ર તેટલો જ ભાગ ધ્યાનમાં લઈએ છીએ જેનો લાંબા ગાળાના પુરવઠા સાથે અર્થપૂર્ણ રીતે સંબંધ હોય. ટૂંકા ગાળામાં પેઢીનો સીમાવર્તી ખર્ચ અને વસ્તુની કિંમત વચ્ચે ગમે તેવો સંબંધ હોય, પરંતુ લાંબા ગાળામાં તે એવો હોવો જોઈએ કે જેથી પેઢીને વસ્તુની કિંમતમાંથી માત્ર અસ્થિર ખર્ચ જ નહિ પણ તે ઉપરાંત સ્થિર ખર્ચ પણ મળી રહેવો જોઈએ.

લાંબા ગાળાના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો પેઢી માટે જે પુરવઠો અને સીમાવર્તી ખર્ચ અર્થપૂર્ણ કે પ્રસ્તુત હોય છે અને તેથી જે ઉદ્યોગ માટે પણ અર્થપૂર્ણ ગણાય છે તે સરભરતા બિંદુ 'E' દ્વારા વ્યક્ત થતો પુરવઠો અને સીમાવર્તી ખર્ચ હોય છે. જુદી જુદી પેઢીઓના પુરવઠાનો સરવાળો કરવાથી આપણે નક્કી થયેલો સીમાવર્તી ખર્ચ જાણી શકીએ છીએ અને તેવા સીમાવર્તી ખર્ચના સરવાળાનું બિંદુ ઉદ્યોગના લાંબા ગાળાની પુરવઠા રેખા પર રહેશે. તેવી જ રીતે અન્ય ટૂંકા ગાળાના સરભર બિંદુઓને આધારે ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા પર આપણે એવા બિંદુઓ દર્શાવી શકીએ જે જુદી જુદી પેઢીઓ દ્વારા ઉત્પાદન થતા ભિન્ન ભિન્ન પુરવઠાઓના સરવાળાનો નિર્દેશ કરતાં હોય. આમ ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા પરનું દરેક બિંદુ જુદી જુદી પેઢીઓનાં સરભર બિંદુઓ પરના પુરવઠાના સરવાળાનો નિર્દેશ કરતું હોય. જ્યારે ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા પર જુદી જુદી પેઢીઓના સરભર બિંદુ પર નિર્દિષ્ટ થતા ભિન્ન ભિન્ન પુરવઠાઓ અથવા જુદી જુદી પેઢીઓનાં સમતુલાનાં બિંદુઓ દર્શાવવામાં આવે ત્યારે ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા કેવી દેખાશે ? આનો આધાર લાંબા ગાળામાં પેઢીઓની સંખ્યામાં થતા ફેરફારને લીધે સીમાવર્તી ખર્ચનાં વલણો કેવાં હશે તેના પર રહેશે. જો લાંબા ગાળામાં પેઢીઓ સ્થિર મળતરના વલણને અર્થીન હોય અને તેથી તેમનો સીમાવર્તી ખર્ચ સ્થિર હોય તો પેઢીની લાંબા ગાળાની પુરવઠા રેખા ક્ષિતિજને સમાતર હશે. પરંતુ ઉત્પાદનનાં સાધનોની વધતી માંગને લીધે તેમની કિંમતોમાં વધારો થાય અને તેને પરિણામે પેઢીઓના સીમાવર્તી ખર્ચમાં પણ વધારો થાય તો તે બિંદુથી ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા ઉપર તરફ જવાનું વલણ ધરાવશે અને તે દ્વારા એમ સાબિત થશે કે પેઢીઓના સીમાવર્તી ખર્ચો વધારે હોવાથી પુરવઠો વધવાની સાથે કિંમતોમાં પણ વધારો થતો જશે. એવું પણ શક્ય છે કે કોઈ કારણોસર સીમાવર્તી ખર્ચમાં ઘટાડો થાય અને તેથી ઉદ્યોગ ઓછી કિંમતે વધુ પુરવઠો કરવાની ક્ષમતા ધરાવે. આવા સંજોગોમાં ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા ડાબી બાજુથી જમણી તરફ ઉપરથી ઢળતી રહેશે. સામાન્ય રીતે બે શક્યતાઓ હોઈ શકે : (1) ઉત્પાદનનાં વિવિધ સાધનો વધતી કિંમતોના ધોરણે ઉપલબ્ધ થાય તેવી એક શક્યતા (2) નિયોજન અને સંગઠનાત્મક કાર્યક્ષમતાને પરિણામે પેઢીને આંતરિક કરકસરના લાભો પ્રાપ્ત થતા હોય તેવી બીજી શક્યતા. આ બેમાંથી પહેલી શક્યતા ઉપસ્થિત હોય, જે સામાન્ય રીતે બનવાજોગ હોય છે, ત્યારે ઉત્પાદનના વધતા સીમાવર્તી ખર્ચ સિવાય ઉદ્યોગનું વિસ્તરણ થઈ શકશે નહિ. તેનું કારણ એ છે કે સાધન કિંમતોમાં વધારો થતો હોય ત્યારે ઉદ્યોગના વિસ્તરણના સંજોગોમાં વધારાના દરેક એકમ સાથે તે એકમના (એટલે કે સીમાવર્તી એકમના) ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થતો જશે. આમ થાય તો પેઢીઓની સંખ્યામાં વધારો થતાં વસ્તુની કિંમતમાં પણ વધારો નોંધાશે. બીજી શક્યતા ત્યારે જ વિચારી શકાય જ્યારે સંગઠનાત્મક કાર્યક્ષમતામાં વધારો થવાને કારણે પેઢીને કદ-વિકાસના આંતરિક લાભ પ્રાપ્ત થતા હોય.

એક છેલ્લી શક્યતા પણ વિચારી શકાય જે વિવાદાસ્પદ છે. એવી દલીલ થઈ છે કે જો કોઈ પેઢી એવા લાભકારક સંજોગો ધરાવતી હોય કે જેથી પોતાના ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કરી તે સીમાવર્તી ખર્ચમાં

ઘટાડો કરી શકે છે. આમ હોય તો જ્યારે કિંમત આપેલી હોય ત્યારે તે બીજી હરીફ પેઢીઓના ભોગે પોતાના ઉત્પાદન માળખાના વિસ્તરણ અને નફામાં વધારો કરતી રહેશે. હકીકતમાં એવા સંજોગો ઊભા પણ થાય જ્યારે આંતરિક કરકસરના લાભો મેળવતી જૂજ પેઢીઓ જ બજારમાં ટકી રહેશે અને બાકીની પેઢીઓની હકાલપટ્ટી થઈ જશે. આનાથી ફલિત થાય છે કે વધતા મળતરનાં વલણો પૂર્ણ હરીફાઈ સાથે વિસંગત છે (અથવા તે પૂર્ણ હરીફાઈ સાથે સુસંગત નથી) કારણ કે પૂર્ણ હરીફાઈનું એક અગત્યનું અને અનિવાર્ય લક્ષણ એ છે કે તેમાં પેઢીઓની સંખ્યા મોટી જ હોય.

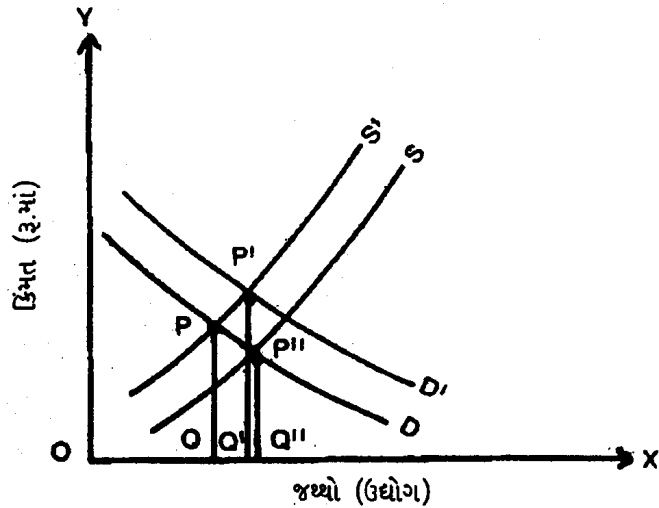
ઉદ્યોગ દ્વારા જ પૂરી પાડવામાં આવેલી કેટલીક વિશિષ્ટ સગવડોને પરિણામે હાંસલ થતી બાહ્ય કરકસરોને લીધે કોઈ ઉદ્યોગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી જુદી જુદી પેઢીઓના ઉત્પાદનનો સીમાવર્તી ખર્ચ ઘટતો જાય. દા.ત. ઉદ્યોગમાં કામ કરતા કામદારો માટે ઉદ્યોગ દ્વારા તાલીમ સંસ્થાઓ ઊભી કરવામાં આવે તો તેને લીધે કામદારોના કૌશલ અને કાર્યક્ષમતામાં સુધારો થતાં ઉદ્યોગની ઉત્પાદકતામાં વધારો થશે અને તેને પરિણામે છેવટે સીમાવર્તી ખર્ચમાં એકંદરે ઘટાડો થશે. પરંતુ બાહ્ય કરકસરોના લાભોને લીધે સીમાવર્તી ખર્ચમાં ઘટાડો થાય તેવી શક્યતાઓ જવલ્લે જ કાર્યાન્વિત થતી હોય છે, સિવાય કે આવી બાહ્ય કરકસરોના લાભ પેઢી દ્વારા અંતર્ગત રીતે વણી દેવામાં આવ્યા હોય.

13.7 પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની સમતુલા

આપણે આ અગાઉ જોયું તે મુજબ ઉદ્યોગમાં ઉત્પાદન કરતી જુદી જુદી બધી જ પેઢીઓની માંગ રેખાઓના સરવાળાથી દોરવામાં આવતી સહિષારી માંગ રેખા તે ઉદ્યોગની માંગ રેખા ગણાય છે. આ માંગ રેખા જમણી તરફ ઢળતી હોય છે જે બતાવે છે કે ઉદ્યોગમાં પ્રવર્તતી વસ્તુની કિંમત ફેરફારક્ષમ અથવા બદલાતી હોય છે અને તે ઉપરાંત કિંમતમાં ઘટાડો થતાં માંગનું વિસ્તરણ થશે અને કિંમતમાં વધારો થતાં માંગનું સંકોચન થશે.

માંગ અને પુરવઠાની રેખાઓ એકસાથે લેતાં ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની સમતુલા જાણી શકાય છે. જ્યારે પુરવઠા રેખા ઉપર તરફ જતી હોય ત્યારે ઉદ્યોગને હાંસલ થતી સમુતાલ આકૃતિ 13.15માં બતાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 13.15 ઉદ્યોગમાં લાંબા ગાળાની સમતુલા

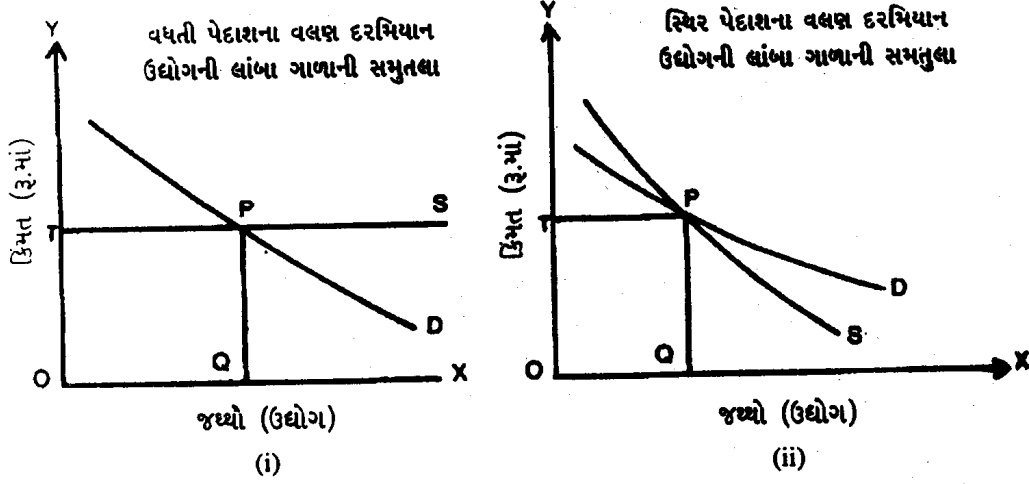

જો પુરવઠા રેખા જમણી તરફ ખસે તો સમજવાનું કે પ્રવર્તમાન કિંમતે પુરવઠામાં વધારો થતાં સમતુલાની કિંમતમાં ઘટાડો થશે. તેનાથી ઊલટું, જો પુરવઠા રેખા ડાબી તરફ ખસે તો સમતુલાની કિંમતમાં વધારો થશે. તેવી જ રીતે જો માંગ રેખા જમણી તરફ ખસે તો સમજવાનું કે ચાલુ કિંમતે માંગમાં વધારો થયો છે અને તેને લીધે જ્યાં સુધી પુરવઠા રેખા યથાવત્ રહે ત્યાં સુધી સમતુલાની કિંમતમાં વધારો થશે. તેનાથી ઊલટું, જો માંગ રેખા ડાબી તરફ ખસે તો તેનો અર્થ એ થાય કે ચાલુ કિંમતે માંગમાં ઘટાડો થયો છે અને તેને લીધે સમતુલાની કિંમતમાં ઘટાડો થશે. લાંબા ગાળામાં પુરવઠાનું વિસ્તરણ ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં સુધારો થવાથી સંભવી શકે છે, જેવો કે પશુ ઊર્જાને સ્થાને વીજળીનો ઉપયોગ કરવો. ભારતમાં કૃષિ ક્ષેત્રે વધુ ઊપજ આપતાં (Hyb) બિયારણોનો ઉપયોગ કરવાને પરિણામે દેશમાં હરિયાણી ક્રાંતિ થઈ અને અનાજના ઉત્પાદનમાં ધરખમ વધારો થયો.

તેવી જ રીતે લાંબે ગાળે વસ્તુ પ્રત્યેની લોકોની રુચિઓમાં વધઘટ થયા કરે છે. કોઈ વસ્તુ પ્રત્યેની લોકોની રુચિ વધે અથવા રુચિ સ્થિર હોય છતાં ગ્રાહકોની આવકમાં વધારો થાય ત્યારે માંગ રેખા જમણી તરફ ખસે છે (આવકમાં વધારો થતાં પ્રવર્તમાન કિંમતે વસ્તુના વધુ એકમો ખરીદવા ગ્રાહકો પ્રેરાશે).

ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની પુરવઠા રેખા ક્ષિતિજને સમાતર હોય અથવા નીચે જમણી તરફ ઢળતી હોય ત્યારે વસ્તુની કિંમત કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે તે નીચેની આકૃતિઓ 13.16 (i) અને 13.16(ii)-માં દર્શાવવામાં આવેલ છે :

આકૃતિ 13.16

આંતરિક અને બાહ્ય કરકસરોના લાભને કારણે નીચે ઢળતી પુરવઠા રેખા પૂર્ણ હરીફાઈમાં જવલ્લે જ સંભવી શકે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. ઉદ્યોગનો પુરવઠો એટલે શું ?

.....

.....

.....

2. પૂર્ણ હરીફાઈમાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની ઉદ્યોગની સમતુલા વચ્ચેનો વચ્ચે શો તફાવત છે ?

.....

.....

.....

.....

3. નીચેનાં વિધાનોમાંથી સાચાં કે ખોટાં તે જણાવો :

- ઉદ્યોગની બાબતમાં સીમાવર્તી પેઢીનાં વલણો ટૂંકા ગાળામાં સમતુલા નિર્ધારિત કરે છે.
- લાંબા ગાળામાં પેઢીઓ સ્થિર મળતરના વલણ હેઠળ ઉત્પાદન કરતી હોય ત્યારે ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા ક્ષિતિજને સમાતર હોય છે.
- લાંબા ગાળામાં પુરવઠા રેખા સ્થિર હોય પરંતુ જ્યારે માંગ રેખા જમણી તરફ ખસે છે ત્યારે સમતુલાની કિંમતમાં ઘટાડો થાય છે.
- ગ્રાહકોની કોઈ વસ્તુ પ્રત્યેની રુચિમાં વધારો થાય અથવા તેમની રુચિ ભલે સ્થિર હોય પરંતુ જો તેમની આવકમાં વધારો થાય ત્યારે માંગ રેખા જમણી તરફ ખસે છે.
- ટૂંકા ગાળામાં પેઢીઓનું છેદ બિંદુ ખોટ, અસાધારણ નહીં અથવા સાધારણ નહીં સૂચવે છે.

4. નીચે આપેલ દરેકમાં આપેલ જુદા જુદા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :
- (i) સીમાવર્તી ખર્ચ સરેરાશ ખર્ચ બરાબર ત્યારે જ હોય છે જ્યારે સરેરાશ ખર્ચ,
- (a) વધુમાં વધુ હોય.
 (b) ઓછામાં ઓછો હોય.
 (c) શૂન્ય હોય.
 (d) નકારાત્મક હોય.
- (ii) પૂર્ણ હરીફાઈમાં સમતુલા માટે જરૂરી છે કે,
- (a) સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં સીમાવર્તી આવક વધારે હોય.
 (b) સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં સીમાવર્તી આવક ઓછી હોય.
 (c) સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર સીમાવર્તી આવક હોય.
 (d) સરેરાશ આવક કરતાં સીમાવર્તી આવક વધારે હોય.
- (iii) શટ-ડાઉન બિંદુ ત્યારે હોય જ્યારે,
- (a) વસ્તુની કિંમત સરેરાશ ખર્ચ બરાબર હોય.
 (b) વસ્તુની કિંમત કુલ ખર્ચ બરાબર હોય.
 (c) વસ્તુની કિંમત અસ્થિર ખર્ચના લઘુત્તમ બિંદુ બરાબર હોય.
 (d) વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચના લઘુત્તમ બિંદુ બરાબર હોય.
- (iv) પેટીની લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા એટલે,
- (a) ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓનો સરવાળો.
 (b) ટૂંકા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓનો સરવાળો.
 (c) ટૂંકા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓનું પરબીડિયું.
 (d) ઉપરના (a)થી (c) માંથી એક પણ નહિ.
- (v) ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા ઢળવાનું કારણ,
- (a) ઉત્પાદનના સાધનોની પ્રાપ્તિમાં મુશ્કેલીઓ હોવી.
 (b) ઉત્પાદનના સાધનોના પુરવઠાની સ્થિરતા.
 (c) આંતરિક અને બાહ્ય કરકસરના લાભ.
 (d) ઉદ્યોગમાંની પેટીઓ વચ્ચે હરીફાઈ.

13.8 સારાંશ

પૂર્ણ હરીફાઈમાં એવી પેટીઓ ઉત્પાદન કરતી હોય છે જેમાંથી કોઈ પણ પેટી બજારમાં પ્રવર્તમાન કિંમત પર અસર કરી તેમાં ફેરફાર કરવામાં પોતાની જાતને અસમર્થ ગણતી હોય છે. આવા સંજોગોમાં પેટીની સમતુલા માટે જરૂરી હોય છે કે દરેક હરીફ પેટી આપેલ કિંમતને અનુરૂપ પોતાની ગોઠવણ કરે. આ પ્રકારની ગોઠવણ સ્વાભાવિક રીતે જ વસ્તુની માંગ અને તેના પુરવઠાના સ્તરના સરખામણે. આવા બજારમાં માંગ રેખા ક્ષિતિજને સમાંતર હોવાથી પેટીની પુરવઠા રેખા એવી હોવી જોઈએ જે સમાંતર માંગ રેખાને તેના કોઈ પણ એક બિંદુએ છેદે અથવા સ્પર્શે. આવું છેદ બિંદુ અથવા સ્પર્શ બિંદુ ક્યાં હોઈ શકે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે પેટીની ટૂંકા ગાળાની કે લાંબા ગાળાની સમતુલામાંથી શાની ચર્ચા કરીએ છીએ તેના પર અવલંબે છે. જો આપણે ટૂંકા ગાળાની સમતુલાની ચર્ચા કરતા હોઈએ તો છેદ બિંદુ અથવા સ્પર્શ બિંદુ પેટી કાં તો ખોટ કરે છે એમ દર્શાવશે અથવા પેટી અસાધારણ નફો કમાય છે તેમ બતાવશે અથવા પેટીને માત્ર સામાન્ય નફો મળે છે એવું દર્શાવશે. પરંતુ જો આપણે લાંબા ગાળાની સમતુલાની ચર્ચા કરતા હોઈએ તો સમતુલાનું બિંદુ પેટી માત્ર સાધારણ નફો કમાય છે એમ દર્શાવશે અને તે સંજોગોમાં પેટીની સરેરાશ આવક, સીમાવર્તી આવક, સરેરાશ ખર્ચ અને સીમાવર્તી ખર્ચ એકબીજાને સરખા હોય ત્યાં પેટી સમતુલા હાંસલ કરશે.

પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની સમતુલામાં પેટીની સંખ્યા સ્થિર હોય ત્યારે પેટીની ટૂંકા ગાળાની સમતુલાનું તર્કશુદ્ધ વિશ્લેષણ સીમાવર્તી પેટીનાં વલણોને આધારે કરવામાં આવે છે. પરંતુ લાંબા ગાળાની સમતુલાનું વિશ્લેષણ ઉદ્યોગની માંગ રેખા (જે પ્રત્યેક પેટીની અલગ અલગ માંગ રેખાનો સરવાળો કરીને નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે) તથા ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા (જે પ્રત્યેક પેટીના અલગ અલગ

પુરવઠાનો સરવાળો કરીને નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે)ની મદદથી કરવામાં આવે છે. જ્યારે સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓનો સરવાળો કરવામાં આવે છે ત્યારે ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા કાં તો ક્ષિતિજને સમાંતર સીધી રેખા અથવા ઉપર તરફ જતી રેખા આ બેમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારની હોઈ શકે છે જેનો આધાર લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની ઉપલબ્ધતા પર હોય છે. ઉદ્યોગની પુરવઠા રેખા નીચે જમણી તરફ ઢળતી હોઈ શકે છે જેનું કારણ આંતરિક અને બાહ્ય કચકસરના લાભને લીધે ઉદ્ભવતા વધતા મળતરનાં વલણો હોય છે. પરંતુ આમ થવાની શક્યતા ખૂબ જ અલ્પ હોય છે.

13.9 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સરભર બિંદુ : એવું બિંદુ જેના પર વસ્તુની કિંમત અને લઘુત્તમ સરેરાશ ખર્ચ સરખાં હોય છે.
 ઘટતી પેદાશ (ઘટતાં મળતર) : એ એમ દર્શાવે છે કે અસ્થિર સાધનના વધારાના એકમમાંથી પ્રાપ્ત થતું વધારાનું ઉત્પાદન અગાઉના સાધન એકમમાંથી મળેલ ઉત્પાદન કરતાં ઓછું હોય છે.
 સ્થિર ખર્ચ (પૂરક ખર્ચ) : ઉત્પાદન શૂન્ય હોય છતાં ઉત્પાદકને અનિવાર્ય રીતે જે ખર્ચ કરવો પડે છે તે.
 વધતી પેદાશ (વધતાં મળતર) : એ એમ દર્શાવે છે કે અસ્થિર સાધનના વધારાના એકમમાંથી પ્રાપ્ત થતું વધારાનું ઉત્પાદન અગાઉના સાધન એકમમાંથી મળેલ ઉત્પાદન કરતાં વધારે હોય છે.
 સીમાવર્તી પેઢી : ઉદ્યોગમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી વર્તમાન પેઢીઓની સંખ્યા કરતાં એક વધારાની પેઢી.
 શટ-ડાઉન બિંદુ : વસ્તુની કિંમત લઘુત્તમ અસ્થિર ખર્ચ બરાબર જે બિંદુએ હોય તે બિંદુ.
 અસ્થિર ખર્ચ (પ્રત્યક્ષ ખર્ચ) : ઉત્પાદનમાં વધવટ સાથે બદલાતો ખર્ચ. આ ખર્ચને પ્રત્યક્ષ અથવા મુખ્ય ખર્ચ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. બુદ્ધિપુક્ત નિર્ણય લેવામાં માત્ર આ જ ખર્ચનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

13.10 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

3. (i) સાચું (ii) સાચું (iii) સાચું (iv) ખોટું (v) સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

3. (i) સાચું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) સાચું (v) સાચું

4. (i) b (ii) c (iii) c (iv) c

13.11 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) પેઢીની સમતુલા માટે સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં થવાં જોઈએ. આ શરત શા માટે આવશ્યક ગણવામાં આવે છે ?
- (2) સરેરાશ ખર્ચ રેખાના લઘુત્તમ બિંદુએ સીમાવર્તી અને સરેરાશ ખર્ચ સરખાં થવાં જોઈએ. શા માટે ?
- (3) પૂર્ણ હરીફાઈમાં પેઢીની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે તે સમજાવો.
- (4) પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા સમજાવો.
- (5) પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉદ્યોગની લાંબા ગાળાની પુરવઠા રેખા નીચે ઢળતી હોવાની શક્યતા શા માટે જૂજ હોય છે ?

નોંધ : આ પ્રશ્નો અને અભ્યાસ માટેના પાઠ તમને આ એકમ વધુ સારી રીતે સમજવામાં મદદરૂપ નીવડશે. તેના જવાબો લખો. તમારા જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહિ. તે તમારા માટે જ છે જે તમને પાઠના પુનરાવર્તન માટે ઉપયોગી નીવડશે.

એકમ 14 ઈજારો (Monopoly)

રૂપરેખા

- 14.0 ઉદ્દેશો
- 14.1 પ્રસ્તાવના
- 14.2 ઈજારાનો ખ્યાલ
- 14.3 ઈજારાના બજારમાં સમતુલા
  - 14.3.1 ટૂંકો ગાળો
  - 14.3.2 લાંબો ગાળો
- 14.4 ઈજારામાં કિંમત ભેદભાવ
- 14.5 ઈજારો અને આર્થિક કાર્યક્ષમતા : પૂર્ણ હરીફાઈ સાથે સરખામણી
- 14.6 ઈજારાનું નિયમન
- 14.7 સારાંશ
- 14.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 14.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 14.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

14.0 ઉદ્દેશો

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી નીચેની બાબતો અંગે તમારી જ્ઞાનતામાં વધારો થવો જોઈએ –
- પૂર્ણ હરીફાઈ અને ઈજારા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો.
  - ટૂંકા તથા લાંબા ગાળાની સમતુલાનું વિવરણ કરવું.
  - ઈજારામાં કિંમત ભેદભાવની નીતિની સમજણ પૂરી પાડવી.
  - ઈજારાનું નિયમન કરવા માટે સરકારનાં પગલાંઓની મુલવણી કરવી.

14.1 પ્રસ્તાવના

એકમ 13 દ્વારા તમે જાણ્યું કે મુક્ત બજાર અર્થતંત્ર માટે પૂર્ણ હરીફાઈ કેમ મહત્વ ધરાવે છે. તેને લીધે લાંબા ગાળામાં લઘુત્તમ સરેરાશ ખર્ચના ધોરણે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું શક્ય બને છે અને તેમાં સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં કિંમત વધારે હોય છે. ઉત્પાદનનું કદ ઈષ્ટ સપાટી ધરાવતું હોવાથી પૂર્ણ હરીફાઈમાં સાધનોનો બગાડ કે વ્યય થતો નથી.

ઈજારાના બજારમાં આ બધા લાભ અદૃશ્ય થાય છે. સામાન્ય રીતે ઉત્પાદન ઈષ્ટ સપાટી કરતાં ઓછું હોય છે અને વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં વધારે હોય છે. બજારના સારા એવા હિસ્સા પર ઈજારાદારનો અંકુશ હોવાથી તે ગ્રાહકો પર વસ્તુની ઊંચી કિંમત લાદી શકે છે. અલબત્ત, તે માંગ રેખા દ્વારા નિર્ધારિત સપાટીની મર્યાદા વટાવી શકતો નથી, તે એટલી ઊંચી કિંમત પણ લાદી શકતો નથી કે જેથી ગ્રાહકોને ઈજારાદારની વસ્તુની અવેજીની વસ્તુ શોધવાની ફરજ પડે અથવા તેની ઊંચા નફાની કમાણીને લીધે બજારમાં નવા હરીફો આકર્ષાય. આ મર્યાદાઓ સ્વીકારીને તે એવી રીતે કિંમત નક્કી કરશે કે જેથી સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં તેનો અધિશેષ મહત્તમ થાય.

આ એકમમાં તમે ઈજારાના ખ્યાલનો, ઈજારામાં ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની સમતુલાનો તથા કિંમત ભેદભાવની નીતિનો અભ્યાસ કરશો. ઉપરાંત, ઈજારો અને પૂર્ણ હરીફાઈમાં આર્થિક કાર્યક્ષમતાની સરખામણી તથા સરકાર ઈજારાનું નિયમન કરવા માટે જે પગલાં લે છે તેનો અભ્યાસ પણ તમે આ એકમમાં કરશો.

14.2 ઈજારાનો ખ્યાલ

એકમ 12માં બજારના માળખાની ચર્ચા કરતી વેળાએ આપણે નોંધ્યું છે કે ઈજારો એવા બજારનો નિર્દેશ કરે છે જેમાં માત્ર એક જ ઉત્પાદક કે વિકેતા હોય. તેમ છતાં આ પ્રકારનો શુદ્ધ અથવા નિરંકુશ ઈજારો

શુદ્ધ અથવા પૂર્ણ હરીફાઈની જેમ વાસ્તવિક જગતમાં જવલ્લે જ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય છે. એવું સંભવી શકે કે કોઈ એક વિકેતા બજારના બહુ મોટા હિસ્સા પર વચસ્વ ધરાવતો હોય, પરંતુ તે સમગ્ર બજાર પર અંકુશ ધરાવતો હોય તે ભાગ્યે જ સંભવી શકે છે. આવી શક્યતા કે સંભાવના માત્ર એવા અર્થતંત્રમાં જ હોઈ શકે છે જેમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી સંપૂર્ણપણે રાજ્યહસ્તક હોય અને જ્યાં રાજ્ય પોતે જ ઈજારાદાર હોય. ભારત જેવા મિશ્ર અર્થતંત્ર ધરાવતા દેશમાં તેમ બનતું નથી. તેમ છતાં પીવાના પાણીનો અથવા વીજળીનો પુરવઠો કરનાર અથવા વાહનવ્યવહાર કે સંદેશાવ્યવહારનાં વિશિષ્ટ સાધનો અથવા સ્વાસ્થ્યની સેવાઓ પૂરી પાડનાર જેવાઓના સ્વાભાવિક ઈજારાને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી તેમાં ઈજારાનું તત્ત્વ પ્રતિકાર ન કરી શકાય તેવું હોય છે. હંમેશના ઈજારાઓમાં એક જ વિકેતાવાળા ઈજારાની સ્થિતિ નહિ પરંતુ એવા ઈજારા હોય છે જેમાં વિકેતાઓમાંથી કોઈ એક વિકેતા બજાર પર વિશાળ પ્રમાણમાં અંકુશ ધરાવતો હોય અને તેથી તેને યોગ્ય લાગે તે કિંમતે તે પોતાના ઉત્પાદનનું વેચાણ કરવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોય. દેખીતી રીતે જ પૂર્ણ હરીફાઈ સાથે સરખાવતાં તે તદ્દન જુદું પડે છે કારણ કે પૂર્ણ હરીફાઈમાં વસ્તુની કિંમત પ્રત્યે વિકેતા પાસે પ્રવર્તમાન કિંમતે વસ્તુનું વેચાણ કર્યા સિવાય અન્ય કોઈ વિકલ્પ હોતો નથી.

આ અગાઉ આવા કિસ્સાઓને આપણે સર્વ સાધારણ રીતે અપૂર્ણ હરીફાઈ તરીકે વર્ણવ્યા છે. તોપણ એક વાત આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજી લઈએ કે આ ચર્ચા દરમિયાન આપણે નિરંકુશ કે શુદ્ધ ઈજારાની વાત કરતા નથી પરંતુ એવા વિકેતાની વાત કરીએ છીએ જે બજાર પર વિશાળ પ્રમાણમાં અંકુશ ધરાવતો હોય.

ઈજારાની તરફેણની અને વિરુદ્ધની દલીલો :

પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ જ્યારે એવી રજૂઆત કરી હતી કે મુક્ત બજારના સિદ્ધાંત પર આધારિત અર્થતંત્ર સર્વોત્તમ હોય છે ત્યારે તેમનો સૂચિતાર્થ એવો હતો કે બજારમાં જુદા જુદા વિકેતાઓ કે ઉત્પાદકો વચ્ચે તીવ્ર હરીફાઈ થશે. તેમને એવું લાગ્યું હતું કે પોતાનો નફો મહત્તમ કરવાના પ્રયાસમાં ઉત્પાદકો વધુમાં વધુ ઉત્પાદન કરતા જશે અને તેને લીધે સમગ્ર સમાજનાં હિતોનું પોષણ થશે. વસ્તુઓ અને સેવાઓના વધતા ઉત્પાદનને લીધે શ્રમવિભાજનને, મોટા પાયા પરના ઉત્પાદનને, નીચે ઊતરતા સીમાવર્તી અને સરેરાશ ખર્ચનાં વલણોને, ઘટતી કિંમતોને અને વધતી સમૃદ્ધિને ઉત્તેજન મળશે.

હકીકતમાં પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે અર્થતંત્રમાં તેમની માન્યતા પ્રમાણેનાં વલણો રહેશે અને તેને પરિણામે વ્યક્તિ તથા સમાજ બંનેના આર્થિક કલ્યાણમાં વધારો થશે, શરત માત્ર આટલી જ કે બજારની પ્રક્રિયાઓમાં બાહ્ય હસ્તક્ષેપ થશે નહિ. તમારા મનમાં કદાચ આવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય પણ ખરો કે કોઈ વ્યક્તિગત ઉત્પાદકો કે વિકેતાઓ માત્ર કોઈ વ્યક્તિગત લાભ કે નફો મેળવે તો તેને પરિણામે સમાજમાં આવો કાયાપલટ કઈ રીતે અને શા માટે થશે. આનો જવાબ એ છે કે કોઈ વિશિષ્ટ વસ્તુનું ઉત્પાદન કે વેચાણ કરવાથી નફો મેળવી શકાય છે એવી જ્યારે અન્ય લોકોને પ્રતીતિ થશે ત્યારે તેમનામાં આવી રીતે નફો મેળવવાનું આકર્ષણ ઊભું થશે. હકીકતમાં પ્રવર્તમાન ઉત્પાદકો જ્યાં સુધી નફો મેળવતા રહેશે ત્યાં સુધી સ્વાભાવિક રીતે નવા ઉત્પાદકો બજારમાં દાખલ થયા કરશે જેને પરિણામે કુલ ઉત્પાદકોની સંખ્યામાં સતત વધારો થતો રહેશે અને બજારમાં ઉત્પાદકો વચ્ચેની હરીફાઈ વધુ ને વધુ તીવ્ર બનશે. આ પ્રકારની હરીફાઈને લીધે દરેક ઉત્પાદક પોતાના દરેક હરીફ પર માત્ર કરવાના પ્રયાસમાં તેના ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો કરશે જે દેખીતી રીતે સમાજના હિતમાં વધારો કરશે. દા.ત. શ્રમ વિભાજન, મોટા પાયા પર ઉત્પાદન, કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો, ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો અને આ બધાને અંતે કિંમતોમાં ઘટાડો સમાજ માટે લાભદાયક નીવડશે. આ કારણસર પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ પૂર્ણ હરીફાઈને એક આદર્શ બજારવ્યવસ્થા ગણાવી હતી.

પરંતુ બજાર જેમ જેમ પૂર્ણ ફરીફાઈમાંથી ઈજારા તરફ પ્રયાણ કરતું જશે તેમ તેમ ઉપર દર્શાવેલ લાભમાં ઘટાડો થતો જશે. બજારમાં જ્યારે હરીફાઈનો ભય હોતો નથી અથવા તો હરીફાઈના ભયમાં ઘટાડો થાય છે ત્યારે બજાર ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં પ્રવેશ પામે છે. આમ થાય ત્યારે ઉત્પાદકો શ્રમ-વિભાજન કરવા અથવા ઉત્પાદનના કદનું વિસ્તરણ કરવા અથવા ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા અથવા કિંમતોમાં ઘટાડો કરવા પ્રેરાશે નહિ તેમ બને. આમ જ્યારે બજાર હરીફાઈને બદલે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં પ્રવેશે છે ત્યારે મુક્ત બજારના ગણાતા લાભ કમશ: અદૃશ્ય થતા જાય છે.

અર્થશાસ્ત્રીઓ ક્યારેક એવો પણ મત વ્યક્ત કરે છે કે ઈજારાદાર એ એક વિરલ ઘટક હોય છે અને તે નફાના પ્રલોભનને જ હંમેશ વશ થાય છે એમ કહેવાય નહિ. તેના માટે ક્યારેક અનિવાર્ય ન હોય

ત્યારે પણ તે ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ કરવાની તથા ઉત્પાદનના કદમાં ફેરફાર કરવાની ઈચ્છાને વશ થતો હોય છે. નોંધપાત્ર બાબત એ પણ છે કે વધુ નફો ઊંચી આવકમાં પરિણમે છે જ્યારે ઉત્પાદનના કદનું વિસ્તરણ મૂડી અને અન્ય અસ્કામાતોનો જેમાં સમાવેશ થાય છે તેવી સંપત્તિ પરના વધતા પ્રભુત્વમાં પરિણમે છે. આમ, જ્યારે કોઈ ઉત્પાદક આર્થિક સાધનો પર વધુ પ્રભુત્વ ધરાવવા માંગતો હોય ત્યારે તે રોકાયેલી મૂડી પરના વળતરના દર કરતાં કુલ આવકને ખ્યાલમાં રાખીને પોતાના ઉત્પાદનના કદના વિસ્તરણ પર ભાર મૂકશે.

આ તબક્કે તમારા મનમાં કદાચ આવો સવાલ ઊભો થાય કે શું કોઈ ઉત્પાદક ઉત્પાદન ખર્ચનો વિચાર કર્યા વિના પોતાની કુલ આવક મહત્તમ કરી શકશે? હકીકતમાં દરેક ઈજારાદાર તેની 'ચોખ્ખી' ઈજારાની આવક મહત્તમ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, નહિ કે તેની કુલ આવક. આમ કરવામાં તે ઉત્પાદન ખર્ચ પર સાવચેતીની નજર રાખશે ખરો (આ બાબત પર આ જ એકમમાં વધુ વિસ્તારથી વિચારણા કરવામાં આવશે). ઈજારાદાર ખર્ચ પર નિયંત્રણ રાખતી વેળાએ જે કેટલાંક પગલાંઓ લેશે તેમાં નવીનીકરણ તથા તકનિકી સુધારાનો સમાવેશ થાય છે.

તકનિકી સુધારણા એટલે શું ?

જે એક વાત સર્વવિદિત છે તે એ કે ઉત્પાદનની બધી જ પ્રદતિઓ એકસરખી કાર્યક્ષમ હોતી નથી. દા.ત. રસોઈમાં લાકડાના બળતણ પરના ખર્ચ કરતાં કેરોસીન તેલ પર થતો ખર્ચ અલગ કે જુદો હોય છે. તેવી જ રીતે કોલસો, કુદરતી વાયુ કે વિદ્યુતશક્તિની કાર્યક્ષમતા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. તર્કબદ્ધ વર્તન કરનાર રસોઈયો એવી પદ્ધતિ દ્વારા રસોઈ કરશે જેનાથી તેના ખર્ચમાં ઘટાડો થાય. તેવી જ રીતે ઉત્પાદનની અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ જુદી જુદી ઉત્પાદન પદ્ધતિ ભિન્ન ભિન્ન કાર્યક્ષમતા ધરાવતી હોય છે અને તેથી તેની અસરરૂપે ઉત્પાદન ખર્ચમાં પણ તફાવત દાખલ થાય છે. તર્કબદ્ધ વર્તન કરનાર કોઈ પણ ઉત્પાદક જેમાં ઈજારાદારનો પણ સમાવેશ થાય છે, એવી ઉત્પાદન પદ્ધતિની પસંદગી કરશે જે ઉત્પા. ખર્ચમાં ઘટાડો કરશે.

ઈજારાદાર પોતાની ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં એવી રીતે ફેરફાર કરશે કે જેથી તે ઉત્પાદન ખર્ચ પર નિયંત્રણ મૂકી શકશે, તે એટલા માટે નહિ કે તેને તેના હરીફોનો ભય લાગે છે (હકીકતમાં સાચા અર્થમાં હરીફ ગણી શકાય એવા કોઈ ઉત્પાદકો બજારમાં હોતા જ નથી) પરંતુ એટલા માટે કે તે તેની સહાયથી પોતાના ઉત્પાદનના કદનું વિસ્તરણ કરી શકશે અને બજારમાં નોંધપાત્ર પ્રતિષ્ઠા અને આર્થિક સત્તા હાંસલ કરી શકશે. અહીં નોંધવા જેવી ખાસ બાબત એ છે કે અન્ય ઉત્પાદકોની જેમ ઈજારાદાર પણ મહત્તમ નફો મેળવવાની મહેચ્છા ધરાવતો હોય છે ખરો, પરંતુ આ ઉદ્દેશ ઉપરાંત તે અન્ય કેટલાક હેતુઓથી પણ પ્રેરાયેલો હોય છે.

કોઈ ઉત્પાદક ઈજારાદાર બને છે તેનાં કેટલાંક કારણો હોય છે. આ અગાઉ જણાવ્યા મુજબ કોઈ એક નાનકડા વિસ્તારમાં સંચિત થયેલાં કેટલાંક ખનીજો - દા.ત. સોનું - ખોદવાની બાબતમાં કુદરતી રીતે ઈજારો ઊભો થાય છે કારણ કે આવા નાનકડા વિસ્તારમાં ખનીજોનું અન્વેષણ કરવામાં બહુ મોટી સંખ્યાના નિયોજકોને રસ ન પણ હોય. તેનાથી બીજે છેડે પીવાના સ્વચ્છ પાણીનો પુરવઠો કરવા માટે પાઇપલાઇનોની જાળ બિછાવવી પડે છે અને તેમાં જો એકસાથે અનેક ઉત્પાદકો દાખલ થાય તો બેવડાપણાથી સાધનોનો વ્યય થશે.

કુદરતી ઈજારા સિવાય કેટલાક ઈજારાઓ કાયદાને કારણે પણ ઊભા થતા હોય છે દા.ત. પેટન્ટ અથવા તત્સમ અધિકારો કાયદાની રૂએ આપવામાં આવતાં તેમાંથી મળતા રક્ષણમાંથી ઊભા થતા ઈજારા. ક્યારેક સરકાર દ્વારા કેટલીક પેટીઓને કેટલાક વિસ્તારોમાં વ્યાપાર કરવાના વિશિષ્ટ અધિકારો આપવામાં આવે છે જેમાં અન્ય પેટીઓ દાખલ થઈ શકશે નહિ અને તેને લીધે ઈજારાની સ્થિતિ મજબૂત થાય છે. છેલ્લે, તકનિકી ક્ષેત્રે થતી પ્રગતિ, ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં થતી ઉત્ક્રાંતિ અથવા નવી વસ્તુઓના આવિષ્કારોને પરિણામે પણ ઈજારો ઉદ્ભવતો હોય છે. કોઈ એક પેટી ઉત્પાદનની કોઈ એવી પદ્ધતિ દ્વારા કોઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરતી હોય કે જે પદ્ધતિ અંગે અન્ય પેટીઓ અજાણ હોય, ત્યારે તે પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરનાર પેટી ઈજારાની સ્થિતિ ભોગવે છે.

ઈજારા માટે ગમે તે કારણો જવાબદાર હોય, પરંતુ તેના અસ્તિત્વને લીધે પૂર્ણ હરીફાઈ સમાજના કલ્યાણ માટે જે આદર્શ સંજોગોનો નિર્દેશ કરે છે તે સંજોગોમાં ફેરફાર થાય છે. તેમ છતાં ઈજારાની તરફેણમાં એક લાભ ગણી શકાય જે પૂર્ણ હરીફાઈમાં સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ થતે નથી. નવપ્રવર્તન એ એક એવી પ્રવૃત્તિ છે જે મોટા પ્રમાણમાં ખર્ચ માંગી લે છે અને તેથી જેમાં જોખમ સમાયેલું છે.

આવું જોખમ ઈજારાદાર ખેડી શકે છે, પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉત્પાદન કરતો ઉત્પાદક નહિ. તમે સારી રીતે જાણો છો કે પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉત્પાદન કરતી પેઢી બજારના નજીવા હિસ્સા પર વર્ચસ્વ ધરાવતી હોય છે અને તેથી નફાની ખૂબ જ અલ્પ ગણાય તેવી રકમ પર નભતી હોય છે. તેના સામાન્ય નફા ઉપરાંત તે લાંબા ગાળામાં વધારે કશું જ કમાતી હોતી નથી. આવી પેઢી નવપ્રવર્તન માટે મોટા પાયા પરનાં નાણાકીય સાધનો ફાળવી શકતી નથી.

આ ચર્ચામાંથી ફલિત થાય છે કે ઈજારાને સંપૂર્ણ અનિષ્ટ તરીકે ગણાવી શકાય નહિ. આ વાત તદ્દન સાચી કે તેની પાસે કિંમતો અંગે ઘાલમેલ કરવાની તથા ગ્રાહકોનું શોષણ કરવાની તાકાત હોય છે, તેમ છતાં તે મોટા પાયા પરનું ઉત્પાદન, શ્રમવિભાજન અને તકનિકી પ્રગતિની દિશામાં કાર્યરત હોય છે. પૂર્ણ હરીફાઈમાં જે કિંમતે ગ્રાહકોને વસ્તુ ઉપલબ્ધ હોય છે તેના કરતાં પણ ઓછી કિંમતે ઈજારાદાર વસ્તુનો પુરવઠો કરી શકે છે. છતાં મૂળભૂત પ્રશ્ન એ છે કે શું ઈજારાદાર તે દિશામાં કામ કરશે ? ઈજારાના બજારના માળખાને અંતર્ગત ગણાય એવું કોઈ તત્ત્વ તેમાં હોતું નથી જે ખાતરીપૂર્વક કહી શકે કે ઈજારાદાર તે દિશામાં કામ કરવા પ્રેરાશે.

શું ઈજારો સાધનોના બગાડમાં પરિણમે છે ?

પૂર્ણ હરીફાઈની સરખામણીમાં ઈજારા પ્રત્યે પ્રતિકૂળ અસર પેદા કરે એવો એક બીજો મુદ્દો એ છે કે તે ઉત્પાદનનાં સાધનોની મહત્તમ વહેંચણીમાં વિકૃતિ પેદા કરે છે. તમે જાણો છો તેમ પૂર્ણ હરીફાઈમાં મહત્તમ ઉત્પાદનના બિંદુએ વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર હોય છે. આવા સંજોગોમાં કોઈ પણ ઉત્પાદક ગ્રાહકોના ભોગે કોઈ લાભ મેળવવાની બાબતમાં અસમર્થ હોય છે. ઉપરાંત, જ્યારે બધા જ ઉત્પાદકો આવું જ કરતા હોય ત્યારે ઉત્પાદનનાં સાધનો એક ઉત્પાદક પાસેથી બીજા ઉત્પાદક પાસે હેરફેર કરવાનું વલણ ધરાવશે નહિ જેને પરિણામે મહત્તમ ઉત્પાદનની પરિસ્થિતિ સર્વત્ર રહેશે. પરંતુ ઈજારામાં વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર ક્યારે પણ હોતી નથી, તે હંમેશ તેનાથી વધારે જ હોય છે. ઈજારામાં પણ, મહત્તમ નફાલક્ષી સમતુલા માટે જરૂરી છે કે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં થાય. તેમ છતાં સરેરાશ આવક (એટલે કે કિંમત) સીમાવર્તી આવક કરતાં અનિવાર્ય રીતે વધારે હોવાથી, વસ્તુની કિંમત સ્વાભાવિક રીતે જ સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં વધારે હોવાની. જ્યારે વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર હોય ત્યારે જ ઉત્પાદનનાં સાધનોની વહેંચણી ઈષ્ટ બને છે, નહિ કે જ્યારે કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં વધારે હોય. તેથી ઈજારામાં સાધનોની વહેંચણી ઈષ્ટ કરતાં ઓછી સપાટી ધરાવે છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે ઈજારામાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનો દુર્વ્યય થાય છે.

ઈજારામાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનો દુર્વ્યય થતો હોવાથી, સરકારની એ ફરજ બને છે કે તે ઈજારાનાં દૂષણો અટકાવવા માટે આર્થિક નીતિ દ્વારા જરૂરી પગલાં લે. દા.ત. સરકાર ઈજારાદાર દ્વારા કરાતા કુલ મૂડી રોકાણ પર મર્યાદા મૂકે (જેમ ભારતમાં કરવામાં આવ્યું છે તેમ). ઉપરાંત, સરકાર કિંમતોનું નિયમન કરે અથવા બજાર પર પ્રભાવ પાડવાના હેતુથી ઈજારાદાર દ્વારા અપાતી અતિશયોક્તિપૂર્ણ તથા ગેરરસ્તે દોરનારી જાહેરખબરો પર અંકુશ મૂકે. આમ જોઈએ તો જ્યારે ઈજારાદાર સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં ઊંચી કિંમત આકારે છે ત્યારે તે જે વધારાનો નફો કમાય છે તેનો લાભ હકીકતમાં પૂર્ણ હરીફાઈની સ્થિતિમાં ગ્રાહકોને મળ્યો હોત. તેથી સરકાર જ્યારે કિંમતોનું નિયમન કરે છે ત્યારે તે ઈજારાદાર દ્વારા મેળવાતા અધિશેષમાં ઘટાડો કરી તેનો લાભ સમાજ સુધી પહોંચાડે છે. અંલભ્ય, સરકારની દખલગીરીને લીધે ઈજારાદાર સંશોધન અને નવપ્રવર્તન પર તેના દ્વારા કરાતા ખર્ચમાં ઘટાડો કરશે અને તે દ્વારા ઉત્પાદન ખર્ચમાં વધારો થવાના સંજોગો ઊભા કરશે. તે પોતાના ઉત્પાદન માળખાનું વિસ્તરણ અટકાવી દેશે અને તે દ્વારા રોજગારો અને આવક સર્જનની પ્રક્રિયા પર વિપરીત અસર ધરાવશે.

14.3 ઈજારાના બજારમાં સમતુલા

આ અગાઉ આપણે ઈજારાના ખ્યાલ વિશે વિચારણા કરી. હવે આપણે ઈજારામાં સમતુલા કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે તેની ચર્ચા કરીશું.

ઈજારાદાર બજાર પર અંકુશ ધરાવતો હોવાથી તે માત્ર કિંમત સ્વીકારનાર નહિ પરંતુ કિંમતનું નિર્ધારણ કરનાર ઘટક બની જાય છે. બજારમાં પ્રવર્તમાન કિંમત સ્વીકારવા તે બંધાયેલો હોતો નથી. તેની બજાર

પરની સત્તા અને પ્રભાવની કક્ષાને આધારે તે વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર કરી શકે છે. ઇજારાનું એક બીજું લક્ષણ પણ હોય છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે બજારમાં તે એકમાત્ર ઉત્પાદક હોવાથી તેની વસ્તુની અવેજની કોઈ વસ્તુ બજારમાં ઉપલબ્ધ થતી નથી અને તેથી અન્ય હરીફ વસ્તુની કિંમતોનો કોઈ ડર તેને રાખવાનો હોતો નથી. હકીકતમાં આ કારણસર જ તે પોતાની વસ્તુની કિંમત નિર્ધારિત કરવાની સત્તા ધરાવતો હોય છે. આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે ઇજારાદાર ઉત્પાદનનું કદ અને પોતાની વસ્તુની કિંમત આ બંને મનસ્વી રીતે નક્કી કરી શકે છે. તેના માટે આમ કરવું અસંભવ છે. ઇજારાદાર જો વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવાનું પસંદ કરે તો ઉત્પાદનના કદની બાબતમાં તે જડ રહી શકે નહિ, કારણ કે તેણે નક્કી કરેલ કિંમતે બજારમાં વસ્તુનો જેટલો ઉપાડ થાય તેમ હોય તેટલું જ ઉત્પાદન તેણે કરવું પડશે. તેનાથી ઊલટું, જો તે ઉત્પાદનનું કદ નક્કી કરવાનું વિચારે તો તે વસ્તુની કિંમત નક્કી કરી શકશે નહિ. આમ, ઇજારાદાર વધુ સત્તા ધરાવતો ઉત્પાદક હોવા છતાં તે ઈચ્છે તેટલું ઉત્પાદનનું કદ તથા તેની ઈચ્છા જેટલી કિંમત આ બંને તે એકસાથે નક્કી કરી શકે નહિ. ઉત્પાદનનું કદ અથવા વસ્તુની કિંમત આ બેમાંથી તે એકની જ પસંદગી કરી શકશે. જો તે ઉત્પાદનનું કદ નક્કી કરે તો વસ્તુની કિંમત સમતુલાની પ્રક્રિયાને આધીન નિર્ધારિત થશે અથવા જો તે કિંમત નક્કી કરશે તો તે કિંમતે વસ્તુની કેટલી માંગ હશે તે બજાર દ્વારા નિર્ધારિત થશે.

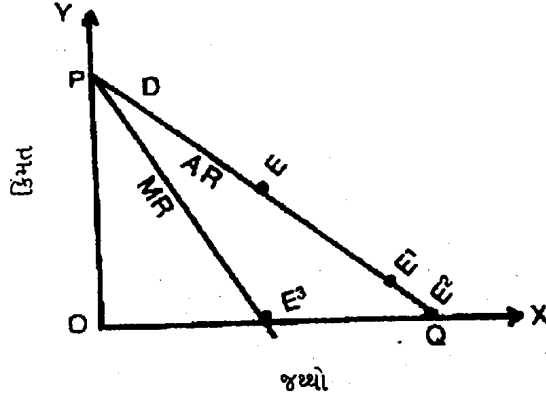
પરંતુ ઇજારામાં સમતુલાની કિંમત નિશ્ચિત એવા કયા બિંદુ પર નિર્ધારિત થશે ? પૂર્ણ હરીફાઈની જેમ ઇજારામાં પણ સમતુલાના નિર્ધારણના સંદર્ભમાં સમયનું તત્વ અગત્યનું પરિબળ ગણાય છે. જો આપણે ટૂંકા ગાળાની સમતુલાની કિંમતનો વિચાર કરીશું તો તેની વિચારણા અમુક બાબતોને આધીન રહેશે, પરંતુ જો આપણે લાંબા ગાળાની સમતુલાની કિંમતનો વિચાર કરીશું તો તેમાં આપણે બીજી બાબતો ધ્યાનમાં લેવી પડશે. પ્રથમ આપણે આ બેમાંથી એક — ટૂંકા ગાળા — પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું.

14.3.1 ટૂંકો ગાળો

આ ચર્ચાની શરૂઆતમાં જ ઇજારાદારની પુરવઠા રેખા વિશે એક સર્વ સામાન્ય વિધાન કરી શકાય. ઇજારામાં સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા એ જ પુરવઠા રેખા હોતી નથી. આ અગાઉ આપણે ઉત્પાદકની પુરવઠા રેખા વિશે એમ કહ્યું છે કે તે એક એવી રેખા હોય છે જે જુદી જુદી કિંમતે કોઈ વસ્તુના કેટલા એકમોનો પુરવઠો કરવામાં આવશે તે દર્શાવે છે. આપણે એમ પણ કહ્યું છે કે ઉત્પાદક વસ્તુનો પુરવઠો નક્કી કરતી વેળાએ ઉત્પાદન ખર્ચ અને તેમાં પણ સીમાવર્તી ખર્ચ ધ્યાનમાં લેશે જેથી પુરવઠાનું જે તે કદ તેના માટે ઈચ્છે છે કે નહિ તેનો તે નિર્ણય કરી શકશે (શરત એ કે નિયોજિત પુરવઠા સાથે સંબંધિત સીમાવર્તી ખર્ચ જેટલું તેને મળી રહે તેટલી કિંમતનું ધોરણ અમલમાં છે). આ દલીલને આધારે ઇજારામાં ઉત્પાદકની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાને તેની પુરવઠા રેખા ગણી શકાય.

તેમ છતાં ઇજારામાં વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર હોતી નથી. તેથી સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર હોય તેટલી જ કિંમત તેણે ધારી હોય તો તે કિંમતે તેને પૂરતા પ્રમાણમાં વળતર મળી રહેશે એવું તેને લાગશે નહિ. આ કારણસર તેની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા એ જ તેની પુરવઠા રેખા છે એમ કહી શકાય નહિ.

ઇજારામાં પુરવઠા રેખાની બાબતમાં એક બીજું પાસું પણ ધ્યાન પર લેવા જેવું છે. ઇજારામાં ઉત્પાદક પોતે પોતાની વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકે તેમ હોવાથી તેનો મુખ્ય હિતસંબંધ બજારમાં તે જે માંગ રેખાનો સામનો કરશે તે માંગ રેખા સાથે જોડાયેલો રહેશે. આપણે આ અગાઉ જોયું કે વસ્તુની કિંમતની બાબતમાં ઇજારાદાર અમર્યાદિત સત્તા ધરાવતો હોતો નથી. ઇજારાદારને બજારમાં જે માંગ રેખાનો સામનો કરવો પડશે તે માંગ રેખાની મર્યાદામાં રહીને જ તે પોતાની વસ્તુની કિંમત આકારી શકે છે. માંગ રેખાનો ઠાળ જેમ વધારે તેમ ઇજારાદાર વસ્તુની કિંમતમાં વધુ ફેરફાર કરવાની ક્ષમતા ધરાવશે. તેનાથી ઊલટું, માંગ રેખા જેમ વધુ સપાટ તેમ વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર કરવાની ઉત્પાદકની ક્ષમતા ઓછી. આ મર્યાદાઓ વટાવીને ઇજારાદાર મનસ્વી રીતે વસ્તુની કિંમત નક્કી કરી શકે નહિ. આ ચર્ચામાંથી ફલિત થાય છે કે ઇજારાદારની વસ્તુની માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા પર તેની કિંમત પર અસર કરવાની ક્ષમતા અવલંબે છે. આનો અર્થ એ પણ નથી કે (માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા શૂન્ય કે એકમ કરતાં ઓછી હોય માત્ર ત્યારે જ) ઇજારાદાર ઊંચી કિંમત આકારી શકે છે. આ વિધાન સમજવા માટે આકૃતિ 14.1 જુઓ જેમાં માંગ રેખા દર્શાવવામાં આવી છે.

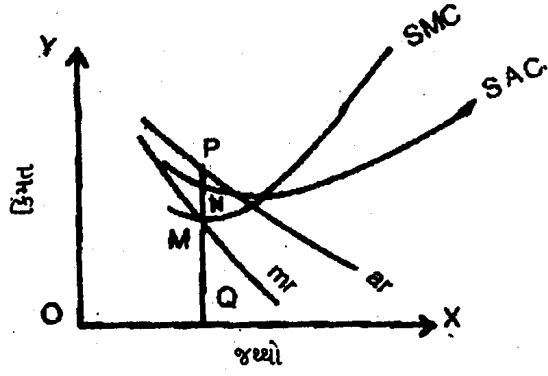
આકૃતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યાં સુધી ઇજારાદારની સમતુલા 'E' બિંદુથી ઉપર તરફના કોઈ બિંદુ પર નિર્ધારિત થશે ત્યાં સુધી તે તેની વસ્તુ માટે ઊંચી કિંમત આકારી શકશે, પરંતુ વસ્તુની માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા એકમ કરતાં વધારે હશે. હકીકતમાં જો આપણે નીચેના કોઈ બિંદુ E₁, તરફ પ્રયાણ કરીએ તો સમતુલાની કિંમત ઘણી ઓછી રહેશે તથા માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા એકમ કરતાં ઘણી નીચી રહેશે. આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે જ્યારે વસ્તુની માંગ મૂલ્ય અનપેક્ષ હોય ત્યારે જ ઇજારાદાર ઊંચી કિંમત આકારી શકે છે એમ કહેવું સાચું નથી. આકૃતિ 14.1ના બિંદુ E₂ પર સીમાવર્તી આવક ઋણ હશે અને તેથી સમતુલા હાંસલ કરી શકાશે નહિ. હકીકતમાં બિંદુ E₃ પર પણ જ્યાં સીમાવર્તી આવક શૂન્ય છે, સમતુલા હાંસલ કરવી સંભવી શકશે નહિ કારણ કે તેનો સૂચિતાર્થ એ છે કે ઇજારાદારનો સીમાવર્તી ખર્ચ શૂન્ય છે જે એક હાસ્યાસ્પદ પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. સમતુલા અનિવાર્ય રીતે સૂચવે છે કે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખા થાય.

આ ચર્ચા પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઊંચી કિંમતની આકારણી તરફ લઈ જતી ઇજારાદારની સમતુલા, જ્યારે વસ્તુની માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા કાંતો એકમ બરાબર હોય અથવા એકમ કરતાં વધારે હોય ત્યારે જ ઇજારાદારની સમતુલા નિર્ધારિત થાય છે, નહિ કે જ્યારે તે શૂન્ય જેટલી ઓછી કે શૂન્યની નજીકમાં હોય.

માંગની રેખા તથા વસ્તુની માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતાનું મહત્વ જાણ્યા પછી હવે આપણે ઇજારાદારના બજારના ટૂંકા ગાળામાં કિંમત નિર્ધારણ પર અસર કરતાં પરિબલોનો વિચાર કરીશું. ઉત્પાદનના સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ કરતાં ઓછી હોય તે કિંમત ઇજારાદાર સ્વીકારશે નહિ. જ્યારે વસ્તુની કિંમત સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ કરતાં ઓછી હોય ત્યારે તેના કુલ અસ્થિર ખર્ચ કરતાં તેની કુલ અસ્થિર આવક ઓછી હશે. આમ હોય ત્યારે ઇજારાદાર વસ્તુનું ઉત્પાદન નહિ કરવાનું પસંદ કરશે.

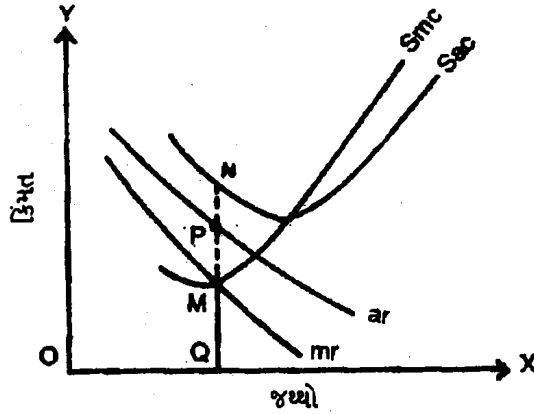
ઇજારાદાર માટે ઉત્પાદન ચાલુ રાખવાનું ત્યારે જ સંભવી શકશે જ્યારે વસ્તુની કિંમત સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ બરાબર હોય. વસ્તુની કિંમત જ્યારે સરેરાશ ખર્ચ બરાબર હોય ત્યારે કુલ આવક અને કુલ ખર્ચ (સ્થિર અને અસ્થિર ખર્ચ બંનેનો સરવાળો) સરખાં થશે અને ત્યારે ઇજારાદારને ખોટ પણ સહન કરવી પડશે નહિ અને તે અધિશેષની કમાણી પણ કરી શકશે નહિ. તેનાથી ઊલટું, જ્યારે તેના સરેરાશ ખર્ચ કરતાં વસ્તુની કિંમત વધારે હશે ત્યારે તેની કુલ આવક તેના કુલ ખર્ચ કરતાં વધારે થશે અને તેમ હોય ત્યારે તે અસાધારણ નફો કમાઈ શકશે. ઇજારાદારને ત્યારે જ ખોટ આવશે જ્યારે વસ્તુની કિંમત સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં ઓછી હશે અને તેથી તેની કુલ આવક તેના કુલ ખર્ચ કરતાં ઓછી હશે.

અહીં નોંધવો જેવી બાબત એ છે કે જે સરેરાશ અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ ઇજારાદારની વસ્તુની કિંમત નિર્ધારિત કરવામાં સહાયરૂપ નીવડશે તે બંને રેખાઓ ટૂંકા ગાળાની હશે. આકૃતિ 14.2માં અસાધારણ નફાની સ્થિતિમાં સમતુલા દર્શાવવામાં આવી છે.

નીચેની આકૃતિ 14.3માં ખોટની સ્થિતિમાં સમતુલા દર્શાવવામાં આવી છે :

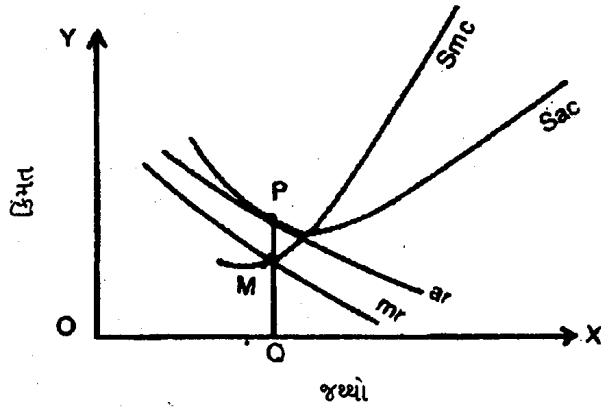
આકૃતિ 14.3 ખોટની સ્થિતિમાં ઇજારાદારની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા

નીચેની આકૃતિ 14.4માં ઇજારાદાર અસાધારણ નફો મેળવતો ન હોય તેમ જ ખોટ પણ કરતો ન હોય ત્યારની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા દર્શાવવામાં આવી છે :

આકૃતિ 14.4

અસાધારણ નફો તથા ખોટ બંનેની ગેરહાજરીમાં ઇજારાદારની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા

ખાસ યાદ રાખો કે સમતુલાની બધી જ પરિસ્થિતિઓમાં સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સીમાવર્તી આવક રેખાને નીચેથી છેદે છે અન્યથા, ઘટક 12માં સમજાવવામાં આવ્યું છે તે મુજબ, જે સમતુલા હાંસલ કરવામાં આવશે તે સ્થિર સમતુલા રહેશે નહિ. ઉપરાંત, ટૂંકા ગાળાની સમતુલા એ છેવટે તો ટૂંકા ગાળા પૂરતી જ અર્થપૂર્ણ ગણાશે અને સમય જતાં તેમાં પરિવર્તનો થશે. પરિવર્તનની આવી શક્યતાને લીધે જ (એક ટૂંકો ગાળો બીજા ટૂંકા ગાળા માટે માર્ગ મોકળો કરે છે) ઇજારાદાર તેની પાસે સત્તા હોવા છતાં ખોટ અથવા નફો નહિ, નુકસાન નહિની પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરશે.

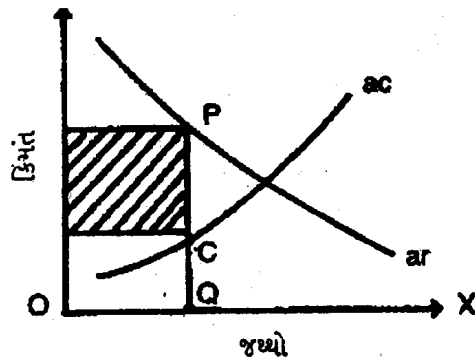
14.3.2 લાંબો ગાળો

આ પહેલાંની ચર્ચામાં આપણે ઇજારાની ટૂંકા ગાળાની સમતુલાનું વિશ્લેષણ કર્યું જેમાં આપણે કહ્યું કે તેનું વિવરણ ત્રણ અલગ અલગ સંદર્ભમાં કરી શકાય : જ્યારે ઇજારાદાર ખોટ કરતો હોય, જ્યારે તે નફો કમાતો હોય અથવા જ્યારે તે નફો નહિ, નુકસાન નહિની સ્થિતિ ભોગવતો હોય. પરંતુ

જ્યાં સુધી લાંબા ગાળાની બાબત છે, તેમાં ઇજારાદાર માટે ખોટ કરવાનો કે નફો નહિ, નુકસાન નહિની સ્થિતિ ભોગવવાનો સવાલ જ ઉદ્ભવતો નથી. છેવટે તો ઇજારાદાર કિંમત પર અસર કરવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોવાથી તે તેની આ ક્ષમતાનો ઉપયોગ લાંબા ગાળામાં કરશે અને તે એવી રીતે કે તેને ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં કંઈક વધારાની કમાણી થઈ શકે.

ઇજારામાં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે તેની સાચી શક્તિનો પરિચય આપે તેવી તેની વસ્તુની સમતુલાની કિંમત કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે ? આલ્ફ્રેડ માર્શલે આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો અને તેનો જવાબ તેની પોતાની જ શૈલીમાં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેણે કહ્યું કે લાંબા ગાળામાં ઇજારાદારની સમતુલાની કિંમત એવી હોવી જોઈએ કે જે ઉત્પાદકને ચોખ્ખો મહત્તમ ઇજારાનો નફો આપે: તેના મંતવ્ય મુજબ આપેલ ઉત્પાદન સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે તેવો ચોખ્ખો ઇજારાનો નફો એટલે કુલ આવક અને ઉત્પાદનનું કદ હાંસલ કરવા માટે ઉત્પાદકે કરેલ કુલ ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત. આકૃતિ 14.5માં બતાવવામાં આવ્યું છે કે OQ ઉત્પાદને અને PQ કિંમતે કુલ આવક OQ × PQ.

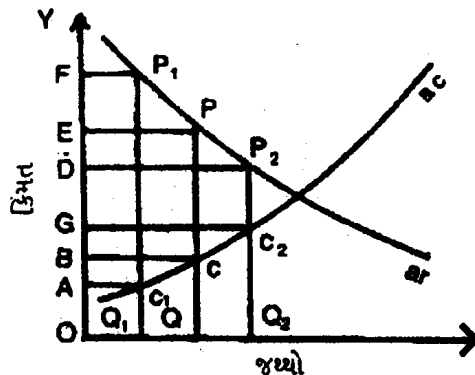
આકૃતિ 14.5 ઇજારામાં લાંબા ગાળાની સમતુલા

બીજી તરફ, જ્યારે QC એ OQ ઉત્પાદને થયેલ સરેરાશ ખર્ચ છે, તેથી QC × OQ કુલ ખર્ચ દર્શાવે છે. આ ઉપરથી એમ કહેવાય કે $(PQ \times OQ) - (QC \times OQ)$ ઇજારાની ચોખ્ખી આવક થશે (જે આકૃતિ 14.5માં રેખાંકિત ભાગ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે). માર્શલના મંતવ્ય મુજબ જ્યારે આવો તફાવત મહત્તમ હોય ત્યારે ઇજારાદાર લાંબે ગાળે સમતુલા પ્રાપ્ત કરશે.

મહત્તમ ચોખ્ખા ઇજારાના નફાની સ્થિતિ કેવી રીતે જાણી શકાય ? માર્શલ જણાવે છે કે ઇજારાદાર 'પ્રયત્ન કરો અને ભૂલ સુધારો' અથવા 'અજમાવો અને ભૂલ સુધારો'ની પ્રક્રિયા દ્વારા જાણી લેશે. આકૃતિ 14.6માં દર્શાવેલ છે તે મુજબ એક કરતાં વધુ ઉત્પાદન કદનો તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતી કિંમતો અને સરેરાશ ખર્ચોની જોડાણો વિચાર કરી શકાય અને કુલ આવક તથા કુલ ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત શોધી કાઢી શકાય. ઉત્પાદનના જે કદે આ તફાવત મહત્તમ હોય તે કદ કેટલું ઉત્પાદન કરવું તે તો દર્શાવશે જ પરંતુ તેનાથી વિશેષ કિંમતની કઈ સપાટીએ બજારમાં તેનું વેચાણ થશે એ પણ બતાવશે. મહત્તમ ચોખ્ખી ઇજારાની આવકની ખાતરી આપે તેવું ઉત્પાદન અને કિંમત આ બંનેનું નિર્ધારણ કરવું પડશે.

આકૃતિ 14.6 ઉત્પાદનના જુદા જુદા સ્તરે ઇજારાની લાંબા ગાળાની સમતુલા

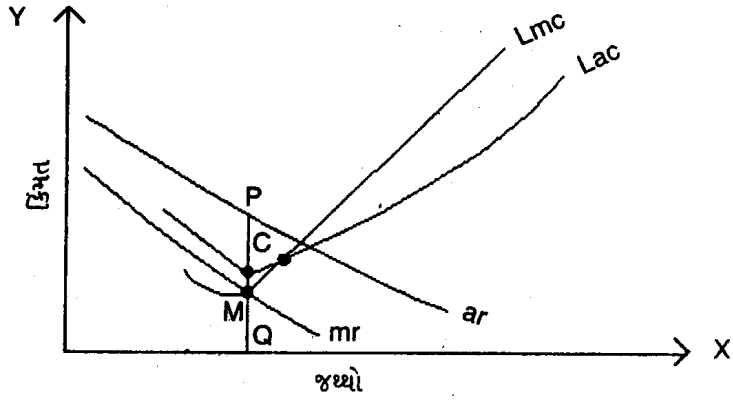

આકૃતિ બતાવે છે તે મુજબ OQ₁, OQ₂ અને OQ₃ આ ત્રણ ઉત્પાદનના જુદા જુદા સ્તર માટે ચોખ્ખી ઇજારાની આવક ક્રમશઃ AC, P₁ F, BCPE તથા GC, P₂ D છે. કાટખૂણ ચોરસ BCPE સૌથી મોટો હોવાથી, ઇજારાદાર OQ ઉત્પાદન કરશે અને વસ્તુની કિંમત PQ આકારશે.

માર્શલ પછીના અર્થશાસ્ત્રીઓ સૂચવે છે કે ઈજારામાં લાંબા ગાળાની સમતુલા સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચની રેખાઓના છેદબિંદુ દ્વારા જાણી શકાય છે. આ બાબત આકૃતિ 14.7માં દર્શાવેલ છે.

આકૃતિ 14.7

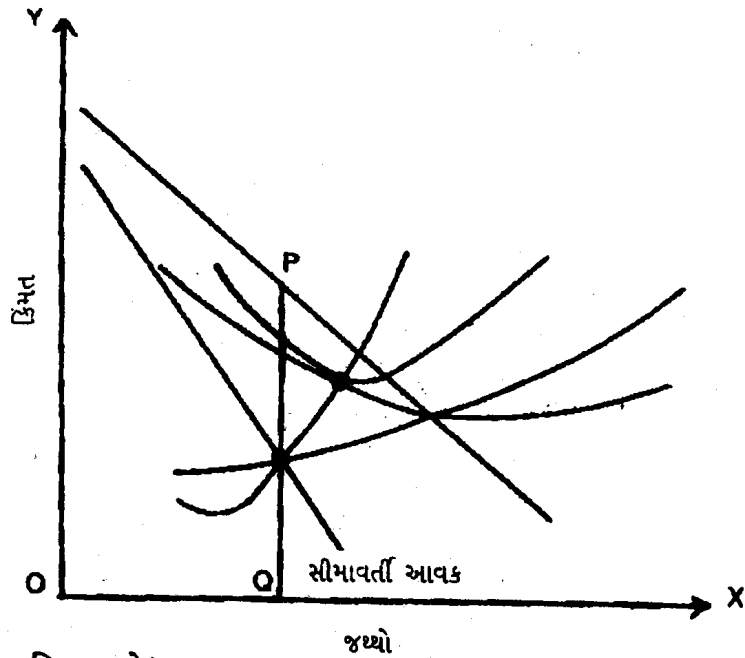
સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચની રેખાઓની મદદથી ઈજારામાં લાંબા ગાળાની સમતુલાનું નિર્ધારણ

આકૃતિ 14.7 દર્શાવે છે કે જે બિંદુએ સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં છે તે બિંદુએ ઈજારાદાર દ્વારા કરવામાં આવતું ઉત્પાદન જે કિંમતે વેચાય છે તે કિંમત સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં વધારે છે અને તેથી ઈજારાદાર અધિશેષ આવક કમાય છે. તે ઉપરાંત, સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં હોવાથી નફો મહત્તમ છે. અહીં ઈજારાદારનો અધિશેષ પણ મહત્તમ થાય છે. ટૂંકા ગાળામાં સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચના છેદબિંદુએ વસ્તુની કિંમત સરેરાશ ખર્ચ કરતાં વધુ છે જેથી ઈજારાદાર અસાધારણ નફો કમાતો હોવાથી લાંબા ગાળામાં પણ તે સમતુલાની તે જ સ્થિતિમાં રહેવાનું પસંદ કરશે.

ઈજારાદાર જો આમ કરે તો તેની ટૂંકા ગાળાની સમતુલા એ જ તેની લાંબા ગાળાની સમતુલા બનશે. ત્યાંથી ખસવા માટે કોઈ અનિવાર્ય કારણો ન હોવાથી તે ત્યાંથી ખસશે નહિ. આકૃતિ 14.8માં ઈજારાની લાંબા ગાળાની સમતુલા બતાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 14.8 મહત્તમ ચોખ્ખી ઈજારાની આવક દર્શાવતી ઈજારાની લાંબા ગાળાની સમતુલા

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

1. કુદરતી ઈજારો તથા સામાન્ય ઈજારો આ બે વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. ઈજારામાં ટૂંકા ગાળાની અને લાંબા ગાળાની સમતુલા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

3. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે ચકાસો :

- મહત્તમ નફા ઉપરાંત ઈજારાદારના અન્ય હેતુઓ પણ હોય છે.
- મહત્તમ નફાની સમતુલા માટે ઈજારામાં સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ અનિવાર્ય રીતે સરખાં હોવાં જોઈએ.
- ઈજારાદાર કિંમત સ્વીકારનાર હોય છે, નહીં કે કિંમત આકારનાર.
- ઈજારામાં સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા અને પુરવઠા રેખા સરખાં હોય છે.
- જે કિંમત સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ જેટલી ન હોય તે કિંમતે ઈજારાદાર વેચાણ કરશે નહિ.

14.4 ઈજારામાં કિંમત ભેદભાવ

એક જ વસ્તુ માટે ભિન્ન ભિન્ન ગ્રાહકો અને ભિન્ન ભિન્ન બજારમાં જ્યારે વસ્તુની કિંમત જુદી જુદી આકારવામાં આવે છે ત્યારે કિંમત ભેદભાવ અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ પ્રકારની નીતિ અસામાન્ય ગણાય નહિ. વકીલો અને ડૉક્ટરો જુદા જુદા ગ્રાહકો/પાસેથી જુદી જુદી આકારણી કરી શકતા હોય છે. તેવી જ રીતે ઉત્પાદક પણ કોઈ એક બજારમાં ઓછી કિંમત અને બીજા કોઈ બજારમાં ઊંચી કિંમત આકારી શકે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં માલનું લાદણ એ કિંમત ભેદભાવનો જ દાખલો છે.

કિંમત ભેદભાવની નીતિ દાખલ કરી તેના પર અમલ ન કરવા માટે બે શરતોનું પાલન આવશ્યક છે : (1) ઓછી કિંમતે ખરીદવામાં આવેલ વસ્તુના જથ્થાનું પુનઃ વેચાણ શક્ય હોવું જોઈએ નહિ, અને (2) ઊંચી કિંમતે વસ્તુની ખરીદી કરનારા ગ્રાહકો નીચી કિંમતના બજારમાં તેમની માંગની હેરફેર કરવામાં અમસર્થ હોવા જોઈએ. જો આ બે શરતોનું પાલન ન થાય તો દેખીતું છે કે કિંમત ભેદભાવની નીતિ શક્ય બનશે નહિ. ઓછી કિંમતે વસ્તુની ખરીદી કરનાર ગ્રાહકો જો ઊંચી કિંમતનો ભોગ બનનાર ગ્રાહકોને પોતે ખરીદેલી વસ્તુનું પુનઃ વેચાણ કરી શકતા હોય તો ઊંચી કિંમતનો ભોગ બનનાર ગ્રાહકોએ તે વસ્તુ ઊંચી કિંમતે શા માટે ખરીદવી જોઈએ ? આમ ઘઈ શકતું હોય તો વિકેતા કિંમત ભેદભાવની નીતિ લાદી શકશે નહિ. તેવી જ રીતે જે ગ્રાહકો ઊંચી કિંમતના શિકાર બનવાના હોય તે ગ્રાહકો જો તેમની માંગ ઓછી કિંમતવાળા બજારમાં ફેરવી શકે તેમ હોય તો ઊંચી કિંમત ટકી શકશે નહિ અને સર્વત્ર એક જ કિંમત અમલમાં રહેશે.

‘વસ્તુના પુનઃ વેચાણ’ની તથા ‘માંગના સ્થળાંતરની કે ફેરફાર’ની ગેરહાજરી આ બે શરતો કિંમત ભેદભાવની નીતિ માટે આવશ્યક હોવા છતાં તે આ નીતિને ઉત્તેજન આપવા માટે પૂરતી નથી. કોઈ વસ્તુ માટે કોઈ ઉત્પાદક ખરેખર જુદી જુદી કિંમત આકારે તે માટે જરૂરી છે કે આમ કરવાથી તે પોતાનો નફો પણ મહત્તમ કરી શકશે એવી તેને ખાતરી હોવી જોઈએ.

અલબત્ત, મહત્તમ નફાની કમાણી માટે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં હોય તે જરૂરી છે. આ બે પરિબળોનું અર્થઘટન એક નહિ પણ બે બજારોની ઉપસ્થિતિના સંદર્ભમાં આપણે કેવી રીતે કરીશું ? શું બે સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ અને બે સીમાવર્તી આવક રેખાઓ અસ્તિત્વમાં આવશે ? આનો જવાબ એ છે કે સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા તો એક જ હશે પરંતુ તેની સાથે જુદી જુદી કિંમતે વસ્તુનું વેચાણ થાય છે તેનાં જુદાં જુદાં જેટલાં બજાર હશે તેટલી સીમાવર્તી આવક રેખાઓ અસ્તિત્વમાં આવશે. દા.ત. જો આપણે બે બજારોનો વિચાર કરીશું તો બે સીમાવર્તી આવક રેખાઓ હશે વગેરે.

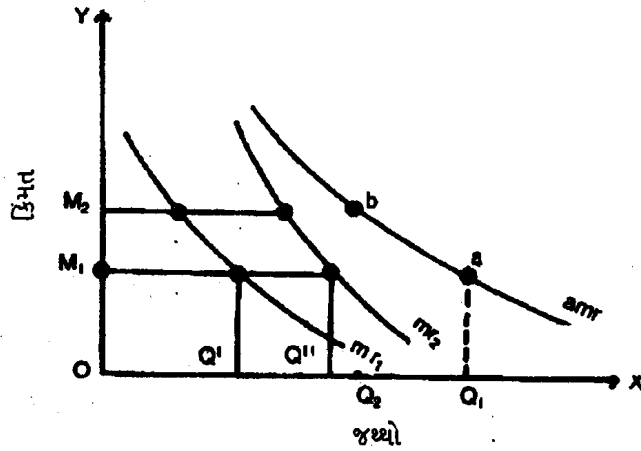
પ્રથમ આપણે એ સમજી લઈએ કે માત્ર એક જ સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા શા માટે પ્રસ્તુત બને છે. ખાસ સમજવા જેવી બાબત એ છે કે કોઈ પણ એક ઉત્પાદક બજાર દીઠ ઉત્પાદન એકમો ઊભા કરશે નહિ, અન્યથા બે બજારોમાં વસ્તુનો પુરવઠો કરવામાં તેને કદ-વિકાસના જે લાભ મળી શકે તેમ હોય તે લાભ તેણે ગુમાવવા પડશે. એના કરતાં તે એક જ સ્થળે એક જ ઉત્પાદન ઘટકમાં વસ્તુનું ઉત્પાદન કરશે અને પછી ઉત્પાદિત જથ્થાની બજાર દીઠ વહેંચણી કરશે (સિવાય કે ઉત્પાદનનાં સાધનોની ઉપલબ્ધતાની બાબતમાં કાંઈ ખાસ સ્થાનિક લાભ મળવાની શક્યતા હોય). બંને બજારો માટે એક જ સ્થળે કુલ ઉત્પાદન થવાનું હોવાથી માત્ર એક જ સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા અસ્તિત્વમાં આવશે જેને આધારે મહત્તમ નફાનું બિંદુ નિર્ધારિત કરવામાં આવશે.

તેમ છતાં જુદાં જુદાં બજારોમાં જુદી જુદી માંગ રેખા રહેશે. હકીકતમાં જુદાં જુદાં બજારોમાં માંગ રેખાઓ તદ્દન એકસરખી ન હોવાથી, એટલે કે સરખી કિંમતે તેમની માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા એકસરખી ન હોવાથી ઇજારાદાર જુદાં જુદાં બજારોમાં જુદી જુદી કિંમત આકારી શકશે. આમ જ્યારે આપણે બજારના અસ્તિત્વ ધરાવતા માંગના પક્ષનો વિચાર કરીએ ત્યારે સ્વીકારી લેવું પડશે કે ઇજારાદારની વસ્તુની માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા જુદા જુદા બજારમાં જુદી જુદી રહેશે.

હવે જ્યારે માંગની રેખાઓ જુદી જુદી હોય છે ત્યારે સરેરાશ આવકની રેખા, જે હકીકતમાં માંગ રેખાનું જુદું નામ છે, તે પણ ભિન્ન ભિન્ન બજારમાં ભિન્ન ભિન્ન રહેવાની. આને પગલે પગલે સીમાવર્તી આવક રેખાઓ પણ જુદી જુદી રહેવાની. વિશ્લેષણની સરળતા ખાતર આપણે બે જ બજારોના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેથી એક જ સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાની સાથે આપણે બે સીમાવર્તી આવક રેખાઓનો વિચાર કરવાનો રહેશે. આના પછી આપણે શું કરવાનું રહેશે ?

પ્રથમ તો જે ઉત્પાદને સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં થશે તે ઉત્પાદનનું કદ નિર્ધારિત કરવાનું રહેશે. પરંતુ બે બજારોના કુલ ઉત્પાદને સીમાવર્તી આવક કેટલી રહેશે તે આપણે કેવી રીતે જાણીશું ? આનો જવાબ ખૂબ સરળ છે. બે જુદાં જુદાં બજારોની સીમાવર્તી આવક રેખાઓનો આપણે માત્ર સરવાળો જ કરવાનો રહેશે.

આકૃતિ 14.9 ઇજારામાં કિંમત ભેદભાવ

સીમાવર્તી આવક રેખાઓનો સરવાળો કરવાની રીત એ છે કે આપણે પ્રથમ બજાર 1ની માંગને મળતી સીમાવર્તી આવક રેખા લઈએ, ત્યારે પછી બજાર 2ની માંગને મળતી તે સીમાવર્તી આવક રેખા લઈ બંને માંગનો સરવાળો કરીશું અને તેને આધારે આપેલ સીમાવર્તી આવકને મળતી કુલ માંગનું બિંદુ દર્શાવીશું. આકૃતિ 14.9માં દર્શાવેલ છે કે OM, સીમાવર્તી આવકના ધોરણે બજાર 1માં માંગ OQ છે અને તે જ સીમાવર્તી આવકના ધોરણે બજાર 2માં માંગ OQ'' છે. ત્યાર પછી આપણે OQ' અને OQ''નો સરવાળો કરીએ અને તેનો કુલ જથ્થો OQ, દર્શાવીએ જે OM, કિંમતના ધોરણે કુલ ઉત્પાદને બંને બજારોની માંગનો નિર્દેશ કરે છે. બિંદુ 'a' દ્વારા આ પરિસ્થિતિને દર્શાવવામાં આવી છે. તેવી જ રીતે આ સીમાવર્તી આવક સાથે બંધબેસતી સીમાવર્તી આવક OM₂ તથા કુલ ઉત્પાદન OQ₂નો આપણે વિચાર કરી શકીએ છીએ. તેમાંથી આપણને બિંદુ 'b' પ્રાપ્ત થશે અને એ જ ધોરણે આપણે આગળ વધી શકીએ. 'a' અને 'b' જેવાં બંધ બિંદુઓને જોડવાથી જે રેખા હાંસલ થશે તે બંને બજારોમાં પ્રવર્તતી કુલ માંગને લગતી સીમાવર્તી રેખાઓનો નિર્દેશ કરશે.

બીજો તબક્કો : જે બિંદુએ કુલ સીમાવર્તી આવક રેખા સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાને છેદે છે તે બિંદુ ઇજારાદારની સમતુલા તથા બંને બજારોના વેચાણમાંથી ઉત્પાદકને મળતો મહત્તમ નફો દર્શાવશે.

તબક્કો ત્રીજો : એક વાર બંને બજારો મળીને કુલ ઉત્પાદનનું નિર્ધારણ થયા પછી જે તે બજારમાં પ્રવર્તતી માંગના સંદર્ભમાં જે તે બજારમાં વસ્તુની વહેંચણી જ કરવાની રહે છે.

તબક્કો ચોથો : જે બિંદુએ કુલ સીમાવર્તી આવક રેખા અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા એકબીજાને છેદે છે તે બિંદુથી ક્ષિતિજને સમાંતર એક એવી સીધી રેખા દોરવાની રહેશે જે M' અને M'' બિંદુએ અનુક્રમે બજાર 1 અને બજાર 2ની સીમાવર્તી આવક રેખાઓમાંથી, તે બંનેને કાપીને પસાર થશે.

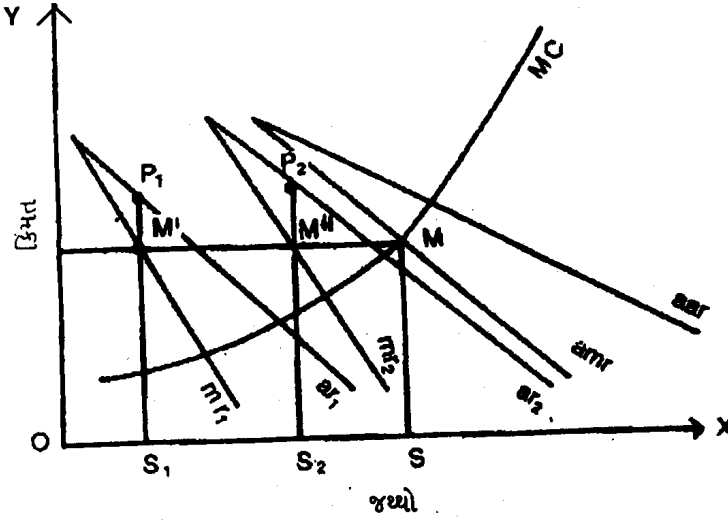
તબક્કો પાંચ : બિંદુ M' પર બજાર 1ની માંગ રેખામાંથી આપણે એક સીધી લંબ રેખા P₁ S₁ દોરીશું. તેવી જ રીતે બિંદુ M'' પર બજાર 2ની માંગ રેખામાંથી એક સીધી લંબ રેખા P₂ S₂ દોરીશું.

બજાર 1માં ઇજારાદાર P_1, S_1 કિંમતે OS_1 જેટલો પુરવઠો કરશે તથા બજાર 2માં P_2, S_2 કિંમતે OS_2 પુરવઠો કરશે.

અહીં નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે બજાર 1માં સીમાવર્તી આવક $M'S_1$ છે જે સીમાવર્તી ખર્ચ MS_1 જેટલી છે. 'કુલ' સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચને છેદતા બિંદુ M થી ક્ષિતિજને સમાંતર સીધી રેખા દોરીને આપણે એમ સાબિત કરવા માંગીએ છીએ કે $M'S_2 = MS_2$ એટલે કે બજાર 1માં સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં છે. તેવી જ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બજાર 2માં પણ સીમાવર્તી આવક $M'S_2 = MS_2$ એટલે કે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં છે.

ખૂબીની બાબત એ છે કે બજાર 1માં જે કિંમત P_1, S_1 છે તેના કરતાં બજાર 2ની કિંમત P_2, S_2 જુદી છે. આ હકીકત બતાવે છે કે ઇજારાદાર કિંમત ભેદભાવની નીતિનો અમલ કરી રહ્યો છે - વસ્તુ એક જ, ઉત્પાદક પણ એક જ છતાં કિંમત બંને બજારોમાં ભિન્ન ભિન્ન જેનું કારણ એ છે કે બંને બજારોમાં માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા ભિન્ન ભિન્ન છે.

આકૃતિ 14.10 મહત્તમ નફો દર્શાવતી ઇજારાદારની કિંમત ભેદભાવની નીતિ

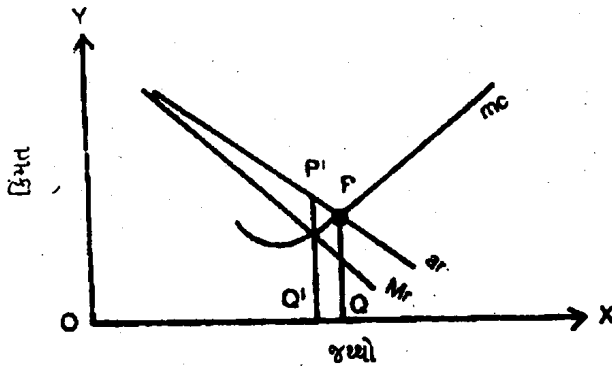

14.5 ઇજારો અને આર્થિક કાર્યક્ષમતા : પૂર્ણ હરીફાઈ સાથે સરખામણી

આપણે જોયું કે ઇજારામાં કિંમત ઉત્પાદનના સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર નહિ પરંતુ તેનાથી વધારે હોય છે. ધારો કે કોઈ ઉદ્યોગમાંની પરસ્પર હરીફાઈ કરતી અનેક પેઢીઓ ઇજારામાં પરિણમે છે. તેમ થાય ત્યારે ઇજારાદાર અગાઉના હરીફાઈવાળા ઉદ્યોગની તે અગાઉની નીચે ઢળતી માંગ રેખાનો સામનો કરશે.

આ માંગ રેખા તેની કિંમત અથવા સરેરાશ આવક રેખા બનશે અને તેની સાથે મેળ ખાતી સીમાવર્તી આવક રેખાને નીચે ઢળતી સીમાવર્તી આવક રેખા હશે, જોકે આ સીમાવર્તી આવક રેખા સરેરાશ આવક રેખાના સ્થાન કરતાં નીચે રહેશે.

આકૃતિ 14.11 ઇજારો અને પૂર્ણ હરીફાઈ વચ્ચે તુલના

બીજો એક નોંધપાત્ર મુદ્દો એ છે કે ઇજારાદારની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા હરીફાઈવાળા ઉદ્યોગની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા રહેશે અથવા જુદી રહેશે. જો તે જુદી હોય (અને જુદી થવા માટે ઇષ્ટ કારણો પણ હોઈ

શકે છે) તો ઇજારાદારની સમતુલા માટે તેના પોતાના સૂચિતાર્થો હશે. છતાં જો સીમાવર્તી ખર્ચ સરખો હશે તો ઇજારાદાર દ્વારા પૂરો પાડવામાં આવેલ કુલ પુરવઠો હરીફાઈવાળા ઉદ્યોગ દ્વારા જે પુરવઠો પૂરો પાડવામાં આવ્યો હોત તે પુરવઠા કરતાં ઓછો હશે. (હરીફાઈ ધરાવતા ઉદ્યોગની સમતુલા જે બિંદુએ વસ્તુની કિંમત ઉત્પાદનના સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર થાય છે તે P બિંદુએ હાંસલ થઈ હોત.) ઇજારાદારની વસ્તુની કિંમત O'P' હરીફાઈ ધરાવતા ઉદ્યોગની કિંમત OP કરતાં ઊંચી છે.

અહીં ફરી એક બાબતનું પુનરાવર્તન કરીએ કે ઇજારાદારની વસ્તુની ઊંચી કિંમત તથા ઓછું ઉત્પાદન (પૂર્ણ હરીફાઈની પરિસ્થિતિમાં જે બન્યું હોત તેની સરખામણીમાં) એટલા માટે છે કે ઇજારાદારની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા અને હરીફાઈ ધરાવતા ઉદ્યોગની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા એકસરખી છે એવું માની લેવામાં આવ્યું છે.

હરીફાઈના સ્થાને ઇજારો દાખલ થયા પછી સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા નીચેનાં કારણોસર જુદી હોઈ શકે છે :

- (1) પૂર્ણ હરીફાઈમાં અનેક ઉત્પાદકો હોય છે અને તે દરેકનું ઉત્પાદન ઓછું હોય છે તથા ઉત્પાદનનું કદ પણ નાનું હોય છે. ઇજારામાં વસ્તુનો પુરવઠો વધારે તથા ઉત્પાદનનું કદ પણ ખૂબ મોટું.
- (2) ઉત્પાદન અને વેચાણ માટે કેન્દ્રિય સંગઠન ઊભું કરવામાં આવે છે અને તેથી ઇજારાદારને ખર્ચની બાબતમાં કરકસરના વધારાના લાભ મળતા હોય છે.
- (3) પૂર્ણ હરીફાઈની તુલનામાં ઇજારાદાર નવપ્રવર્તનનો ખર્ચ વેઠી શકતો હોય છે. વધારે ઉત્પાદનને લીધે વધુ વેચાણ થતું હોવાથી ઇજારાદાર ઉત્પાદનની વધુ સારી તકનિકોનો ઇસ્તેમાલ કરી ઉત્પાદન ખર્ચમાં ઘટાડો કરવાની ક્ષમતા ધરાવતો હોય છે.

આમ ઇજારો હંમેશાં ઊંચી કિંમત અને ઓછા ઉત્પાદનમાં પરિણમે છે એમ કહેવું હરહંમેશ સાચું ન પણ હોય.

પૂર્ણ હરીફાઈ કરતાં ઇજારામાં કિંમત ઊંચી ન હોય તે માટે અન્ય અનેક કારણો હોય છે.

ઇજારાદારને સતત ભય હોય છે કે ઊંચી કિંમત આકારવાથી તેને જે અસાધારણ નફો પ્રાપ્ત થશે તે જોઈને સંભવિત ઉત્પાદકો તે ક્ષેત્રમાં દાખલ થવા લલચાશે અને તે સરખી વસ્તુનું ઉત્પાદન ન કરે તોપણ નજીકની અવેજીની વસ્તુનું ઉત્પાદન કરશે જેને લીધે ઇજારાદારનાં પોતાનાં વેચાણ અને નફા પર વિપરીત અસર થશે. તે ટાળવા માટે ઇજારાદાર ઊંચી કિંમત આકારવાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરશે. બીજું, ઉત્પાદનનાં સાધનો પર વર્ચસ્વ ધરાવવાથી ઇજારાદારના બજારમાં નામ અને પ્રતિષ્ઠા ભોગવતો હશે જે અકબંધ રાખવાનો તે પ્રયાસ કરશે. જો તે ઊંચી કિંમત આકારશે તો તે લોભી, નફાખોર અને શોષણખોર ઉત્પાદક છે એવી છાપ બજારમાં ઊભી થશે. તેનાથી બચવા માટે ઇજારાદાર પોતાની વસ્તુની કિંમત ઓછી રાખવાનો પ્રયાસ કરશે.

ત્રીજું, જો તે ઊંચી કિંમત વડે ગ્રાહકોનું શોષણ કરતો રહેશે તો તે કિંમતોનું નિયમન કરવા માટે સરકારની દખલગીરી વહોરી લેશે. તેથી ઇજારામાં પણ વસ્તુની કિંમત હરીફાઈની કિંમત જેટલી અથવા તેનાથી પણ નીચી રહેવાની સંભાવના નકારી શકાય નહિ. આ કારણસર ઇજારાદારનું ઉત્પાદન પણ હરીફાઈ કરતી પેઢીઓના ઉત્પાદન જેટલું અથવા તેનાથી વધારે રહેવાની સંભાવના હોઈ શકે. ઇજારાની કિંમત સંપૂર્ણ હરીફાઈ કરતાં ઓછી અને તેનું ઉત્પાદન વધારે હોય તોપણ શું આપણે એમ કહી શકીએ કે ઇજારો એ એક કાર્યક્ષમ બજાર માળખું હોય છે ? બે કારણોસર આ પ્રશ્નનો જવાબ નકારાત્મક હોય છે.

પ્રથમ તો, ઇજારામાં સીમાવર્તી ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં વસ્તુની કિંમત હંમેશ ઊંચી હોવાથી ગ્રાહકોના ભોગે તે વધુ નફો કમાતો હોય છે. આપણે આ અગાઉ જોયું કે પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉત્પાદકને ગ્રાહકોના ભોગે અધિશેષ નફો પ્રાપ્ત થતો નથી કારણ કે તે બજારમાં દરેક ઉત્પાદક સીમાવર્તી ખર્ચ જેટલી જ કિંમત આકારતો હોય છે.

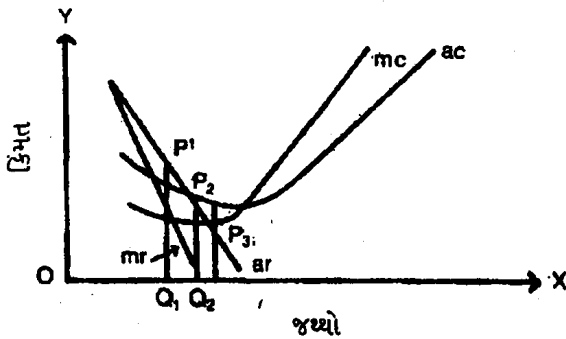
બીજું, ઇજારાદાર જેને તકનિકી ખામી કહેવાય તે ખામીથી પીડાતો હોય છે. તેનું કારણ એ છે કે અપૂર્ણ હરીફાઈના દરેક સંજોગોમાં, અને તેમાં ઇજારાનો પણ સમાવેશ થાય છે, ઉત્પાદનની સરેરાશ ખર્ચ રેખા ઠળતી હોય ત્યારે જ સમતુલા પ્રાપ્ત થતી હોય છે, સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ રેખા ઊંચી જતી હોય ત્યારે નહિ. આવા સંજોગોમાં સીમાવર્તી આવક સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર થવાનું વલણ સરેરાશ ખર્ચ રેખાના લઘુત્તમ બિંદુ પહેલાં, એટલે કે ઉત્પાદનના ઇષ્ટ બિંદુ પહેલાં જ દાખલ થઈ જાય છે. આના પરથી સાબિત થાય છે કે ઇજારામાં ઉત્પાદનનું કદ સામાન્ય રીતે મહત્તમ ઉત્પાદન કરતાં ઓછું જ હોય છે. ઉપરાંત, આ હકીકત એમ પણ પુરવાર કરે છે કે ઇજારામાં વસ્તુના ઉત્પાદનનો સરેરાશ

પર્ય ખરેખર હોવો જોઈએ તેના કરતાં વધારે હોય છે. આ બાબત એમ પણ સાબિત કરે છે કે ઇજારામાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ થતો નથી અને તેને લીધે સાધનોનો બગાડ વધે છે.

14.6 ઇજારાનું નિયમન

ઇજારામાં સીમાવર્તી પર્ય કરતાં ઊંચી કિંમત આકારવાનું સર્વસામાન્ય વલણ હોવાથી ગ્રાહકોનું શોષણ અટકાવવા સરકાર કિંમતોનું નિયમન કરવા માટે બજારમાં દખલગીરી કરી શકે છે. તેનાં શાં પરિણામ આવશે ? આકૃતિ 14.12 જોતાં જાણી શકાય છે કે ઇજારાદાર હાલ P_1, Q_1 કિંમત આકારે છે. ધારો કે સરકાર તેને P_2, Q_2 કિંમત આકારવાની ફરજ પાડે તેમ થાય ત્યારે જોઈ શકાય છે કે નવી કિંમત જૂની કિંમત કરતાં ઘણી ઓછી છે એટલું જ નહિ પરંતુ નવું ઉત્પાદન OQ_2 જૂના ઉત્પાદન OQ_1 કરતાં વધારે છે તથા સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલી કિંમત ઇજારાદારના સરેરાશ પર્ય બરાબર છે. આનો સૂચિતાર્થ એ છે કે ઇજારાદારની કુલ આવક તેના કુલ ઉત્પાદન પર્ય બરાબર છે અને તેથી ઉત્પાદક પોતાના ગ્રાહકોનું શોષણ કરી નફાખોરી કરતો નથી. સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલી કિંમત ગ્રાહકોના હિતમાં હોવા છતાં તે પૂર્ણ હરીફાઈમાં દાખલ થતી કિંમત જેવી તો નથી જ. પૂર્ણ હરીફાઈમાં વસ્તુની કિંમત ઉત્પાદનના સીમાવર્તી પર્ય બરાબર હોય છે પરંતુ ઇજારામાં સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવેલ કિંમત સીમાવર્તી પર્ય બરાબર હોતી નથી જે આકૃતિ 14.12 જોવાથી જાણવા મળે છે. હકીકત તો એ છે કે ઇજારાદાર અસાધારણ નફો કમાતો ન હોય તોપણ વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી પર્ય કરતાં વધારે છે. સરકાર ધારે તો વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી પર્ય જેટલી નીચી નિર્ધારિત કરી શકે છે જે આકૃતિમાં P_3 બિંદુ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ તેમ થાય તો ઇજારાદારને કાયમી ખોટ સહન કરવી પડશે કારણ કે P_3 બિંદુ પર સરેરાશ ઉત્પાદન પર્ય સીમાવર્તી પર્ય કરતાં વધારે છે અને વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી પર્ય બરાબર નિર્ધારિત કરવામાં આવેલી હોવાથી કુલ ઉત્પાદન પર્ય કરતાં કુલ આવક ઓછી રહેશે. આ નુકસાન સામે અન્ય કોઈ રીતે ઇજારાદારને વળતર આપવામાં નહીં આવે તો તે ઉત્પાદન બંધ કરે તેમ પણ બને. ગ્રાહકો વસ્તુ માટે સીમાવર્તી ઉત્પાદન પર્ય કરતાં વધુ કિંમત ન ચૂકવે એમ સરકારને લાગતું હોય તો સરકાર પાસે ઇજારાનું નિયમન કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ એ રહેશે કે તે ઇજારાદારને સબસિડી ચૂકવે, જોકે આમ કરવાથી બીજા કેટલાક પ્રશ્નો ઊભા થાય તેમ બને. જો સરકાર દ્વારા સબસિડીની રકમ ખાધપૂરક નાણાનીતિ વડે ઊભી કરવામાં આવશે તો અર્થતંત્રમાં કુલાવો થશે અને તેને લીધે ગ્રાહકોને અન્ય રીતે નુકસાન થશે. જો સરકાર સબસિડીની રકમ કરવેરા દ્વારા ઊભી કરશે તો તેનાથી પણ ગ્રાહકોનાં હિતોને નુકસાન તો થવાનું જ, સિવાય કે કરવેરાની એવી કોઈ યોજના શોધી કાઢવામાં આવે કે જે તેની અસરોની બાબતમાં તટસ્થ હોય. આવી કોઈ યોજના ઘડી કાઢવી એ વાત સરળ તો નથી જ.

આકૃતિ 14.12 ઇજારાનું નિયમન

14.7 સારાંશ

પૂર્ણ હરીફાઈ એ ઉમદા બજાર વ્યવસ્થાનો આદર્શ હોય તો ઇજારો એ જીવનની વાસ્તવિકતા છે. વાસ્તવિક જીવનમાં બજાર વિશેની સંપૂર્ણ માહિતી, ઉત્પાદનનાં સાધનોની મુક્ત હેરફેર માટેના અનુકૂળ સંજોગો વગેરે ઉપલબ્ધ હોતાં નથી અને તેથી આવા સંજોગો ઉપલબ્ધ હોય ત્યારે વ્યક્તિગત ઉત્પાદકો વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવામાં જેટલા અસમર્થ હોય છે તેટલી અસમર્થતા અન્ય સંજોગોમાં તેમને હોતી

નથી. તેવી જ રીતે બજારમાં વિકેતાઓની સંખ્યા હંમેશાં એટલી મોટી હોતી નથી કે જેનાથી દરેક ઉત્પાદક કુલ ઉત્પાદનના તદ્દન નજીવા ભાગ પર જ વચસ્વ ધરાવતો હોય.

ઈજારો અને પૂર્ણ હરીફાઈ આ બંને પ્રકારના બજારમાં સમતુલા નિર્ધારિત કરનારાં પરિબલો સરખા જ, એટલે કે માંગ અને પુરવઠો, હોય છે પરંતુ બંને બજારોમાં તેમની સાપેક્ષ ભૂમિકા બદલાતી હોય છે. દા.ત. સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા પૂર્ણ હરીફાઈમાં જેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તેટલો જ મહત્વનો ભાગ તે ઈજારામાં ભજવતી નથી. ઈજારામાં સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા પુરવઠા રેખા હોતી નથી કારણ કે ઈજારાદાર વસ્તુ માટે જે કિંમત આકારે છે તે કિંમત હંમેશાં સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં વધારે જ હોય છે. તેથી ઈજારામાં સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા તેની વચ્ચે તથા સીમાવર્તી આવક રેખા વચ્ચેના છેદ બિંદુનું નિર્ધારણ કરવા જેટલી જ મદદરૂપ થાય છે, તેનાથી વિશેષ નહિ. ઈજારાદાર તેની ઈજારાની શક્તિનો લાભ લઈ એવી કિંમત નક્કી કરશે કે જે કિંમતે તેની ચોખ્ખી ઈજારાની આવક મહત્તમ થાય. આવી કિંમત તે જ હોઈ શકે જે કિંમતે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં હોય. તેથી ઈજારાદારની સમતુલા નિર્ધારિત કરવા માટે સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા અનિવાર્ય છે, પરંતુ તે સાચા અર્થમાં ઈજારાદારની પુરવઠા રેખા હોતી નથી.

લાંબા ગાળામાં ઈજારાદારે મહત્તમ ચોખ્ખી ઈજારાની આવક મેળવવી જ જોઈએ. પરંતુ ટૂંકા ગાળામાં જ્યારે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં હોય તે બિંદુએ સરેરાશ ખર્ચ કરતાં સરેરાશ આવક જો ઓછી હોય તો ઈજારાદાર ખોટ પણ સહન કરશે. પરંતુ લાંબા ગાળામાં તો ઈજારાદાર આવક અને ખર્ચની રેખાઓની બાબતમાં એવી નીતિ અપત્યાર કરશે કે જેથી તે મહત્તમ ચોખ્ખો નફો મેળવી શકે. ઈજારામાં મહત્તમ ઉત્પાદન કરતાં ઓછું ઉત્પાદન હોય છે. તેટલે અંશે તે બિનકાર્યક્ષમ, દુર્વ્યયને ઉત્તેજન આપનાર તથા ગ્રાહકોનાં તથા સમાજનાં હિતો માટે નુકસાનકારક ગણાય. તેથી જ આધુનિક જમાનામાં સરકારો ઈજારાનું નિયમન કરવાની નીતિ પસંદ કરે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. કિંમત ભેદભાવ એટલે શું ?

.....

.....

.....

2. ઈજારો અને પૂર્ણ હરીફાઈ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

3. નીચેનાં વિધાનોમાંથી સાચાં-ખોટાં વિધાનો ક્યાં ?

- મહત્તમ નફાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં હોવાં જોઈએ. ....
- જુદાં જુદાં બજારોમાં માંગ રેખાઓ પણ જુદી જુદી હોય છે. ....
- ઈજારામાં વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં ઓછી હોય છે. ....
- સામાન્ય રીતે ઈજારામાં થતું ઉત્પાદન મહત્તમ ઉત્પાદનના કદ કરતાં ઓછું હોય છે. ....
- સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં ઊંચી કિંમત આકારવાનું ઈજારાદારનું વલણ હોવાથી સરકાર કિંમતોનું નિયમન કરી શકે છે. ....

4. નીચે દરેકમાં આપેલા જુદા જુદા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરો :

- ઈજારાદાર અંકુશ ધરાવે છે
  - સમગ્ર બજાર પર.
  - બજારના નાના ઘટક પર.
  - બજારના મોટા હિસ્સા પર.
  - એક પર પણ નહિ.

- (ii) ઇજારાદાર હોય છે
- કિમત સ્વીકારનાર (લેનાર).
  - કિમત નિર્ધારિત કરનાર.
  - બજારમાં પ્રવર્તમાન કિમત પ્રત્યે બેદરકારી ધરાવનાર.
  - બજારમાં પ્રવર્તમાન કિમત પ્રત્યે ખૂબ સભાનતા ધરાવનાર.
- (iii) ઇજારામાં વસ્તુની કિમત
- સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં ઊંચી હોય છે.
  - સીમાવર્તી ખર્ચ કરતાં ઓછી હોય છે.
  - સરેરાશ ખર્ચ કરતાં ઊંચી હોય છે.
  - સરેરાશ ખર્ચ કરતાં ઓછી હોય છે.
- (iv) અપૂર્ણ હરીફાઈમાં જેમાં ઇજારાનો પણ સમાવેશ થાય છે, સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં થાય છે
- મહત્તમ બિંદુ પર.
  - મહત્તમ બિંદુ પછી.
  - મહત્તમ બિંદુ પહેલાં.
  - કોઈ પણ બિંદુએ.

14.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

કુલ સીમાવર્તી આવક : કિમત ભેદભાવની નીતિ વડે વેચાણ કરતા ઇજારામાં બે અથવા તેનાથી વધુ બજારોની કુલ માંગને કારણે ઉત્પાદકને પ્રાપ્ત થતી સીમાવર્તી આવક.

ઇજારો : એવું બજાર જેના પર કોઈ એક ઉત્પાદકનું સામાન્ય કરતાં ઘણું વધારે વર્ચસ્વ હોય છે અને તેથી તે પોતાનું ઉત્પાદન જે કિમતે વેચવા માંગે છે તે કિમત પર પણ તેનો કાબૂ હોય છે.

કુદરતી ઇજારો : એવા સંજોગો કે જેમાં ઉત્પાદક કુદરતી રીતે અને સહેલાઈથી ઇજારાદાર બની શકે છે. પીવાના સ્વચ્છ પાણીનો પુરવઠો અથવા વીજળીનો પુરવઠો કુદરતી ઇજારાના દાખલા ગણાય.

ચોખ્ખી ઇજારાની આવક : ઉત્પાદકે કરેલા ઉત્પાદનના વેચાણને લીધે તેને મળતી કુલ આવકમાંથી વસ્તુના તે જથ્થાના ઉત્પાદન માટે તેણે કરેલ કુલ ખર્ચ બાદ કરતાં જે તફાવત ઊભો થાય છે તેની રકમ.

કિમત ભેદભાવ : ઇજારાની એવી સ્થિતિ જેમાં ઇજારાદાર એક જ વસ્તુ માટે એક જ બજારના જુદા જુદા ગ્રાહકો પાસેથી અથવા જુદા જુદા બજારના ગ્રાહકો પાસેથી અથવા એક જ વસ્તુના જુદા જુદા એકમો માટે એક જ ગ્રાહક પાસેથી જુદી જુદી કિમત આકારતો હોય.

14.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

3. (i) સાચું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

3. (i) સાચું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) સાચું (v) સાચું

4. (i) c (ii) b (iii) a (iv) c

14.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

- ઇજારો કોને કહેવાય ? પૂર્ણ હરીફાઈની સરખામણીમાં તે કેવી રીતે જુદો છે ?
- ઇજારાની તરફેણની અને વિરુદ્ધની દલીલો રજૂ કરો.
- ચોખ્ખી ઇજારાની આવક કોને કહેવાય ? તે મહત્તમ ક્યારે હોય છે ?

- (4) લાંબા ગાળામાં ઇજારાની સમતુલા કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે તે સમજાવો.
- (5) બે બજારોના અસ્તિત્વ હેઠળ ઇજારાદાર કિંમત ભેદભાવની નીતિ દાખલ કરે ત્યારે સમતુલા કેવી રીતે પ્રસ્થાપિત થાય છે ? સમજાવો.
- (6) શું ઇજારો બિનકાર્યક્ષમ અને ઉડાઉ હોય છે ? કેવી રીતે ?
- (7) સાદી આવકની મદદથી સરકાર ઇજારામાં કિંમતનું નિયમન કરવાના પ્રયાસ કેવી રીતે કરે છે તે સમજાવો.

નોંધ : આ પ્રશ્નો તથા પાઠ આ એકમને વધુ સારી રીતે સમજવા માટે ઉપયોગી નીવડશે. તેના જવાબો લખો. પરંતુ તમારા જવાબો મૂલ્યાંકન માટે યુનિવર્સિટીને મોકલશો નહિ. તે તમારા અભ્યાસના પુનરાવર્તન માટે છે.

એકમ 15 ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ (Monopolistic Competition)

રૂપરેખા

- 15.0 ઉદ્દેશો
- 15.1 પ્રસ્તાવના
- 15.2 હરીફાઈ વિનાનાં બજારોનો ઉદ્ભવ
- 15.3 બજારમાં પ્રવેશ દરમિયાન અંતરાય અને ઇજારાયુક્ત બજારનું માળખું
- 15.4 ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સમતુલા
  - 15.4.1 ટૂંકો ગાળો
  - 15.4.2 લાંબો ગાળો
- 15.5 પૂર્ણ અથવા કુલ ખર્ચને આવરી લેતી ભાવનીતિ
- 15.6 શું ઇજારાની સમતુલા સાધનોના દુર્વ્યમાં પરિણમે છે ?
- 15.7 સારાંશ
- 15.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 15.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 15.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

15.0 ઉદ્દેશ

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી નીચેની બાબતોમાં તમારી બૌદ્ધિક ક્ષમતામાં સુધારો-વધારો થવો જોઈએ -

- ઇજારાયુક્ત પરંતુ હરીફાઈ ધરાવતા બજારમાં વસ્તુ વિકલન અથવા વસ્તુ ભિન્નતાનું મહત્વ તથા વેચાણ વધારવાની દિશામાં થતા પ્રયાસોમાં જાહેરખબરોના ફાળાની સમજણ પૂરી પાડવી.
- એવાં કારણો શોધી કાઢવાં કે જેને કારણે બજારમાં નવી પેઢીઓનો મુક્ત પ્રવેશ મુશ્કેલ બને.
- ઉત્પાદનની કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તથા માત્ર સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચની રેખા દ્વારા નિર્ધારિત થતી સમતુલાની કિંમત અને ઉત્પાદનનું કદ કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા દ્વારા થતા તેના નિર્ધારણ કરતાં કઈ રીતે જુદું પડે છે તેનું વિશ્લેષણ કરવું.
- ટૂંકા ગાળાની તથા લાંબા ગાળાની સમતુલા સમજાવવી.
- કિંમત અને ઉત્પાદનની બાબતમાં પૂર્ણ હરીફાઈ અને ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો.
- ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ કેવી રીતે બિનકાર્યક્ષમ અને ઉડાઉ હોઈ શકે તે સમજાવવું.

15.1 પ્રસ્તાવના

પૂર્ણ હરીફાઈ અને ઇજારો આ બંને એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન અને પરસ્પર વિરોધી સંજોગોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. ઔદ્યોગિકીકરણના શરૂઆતના તબક્કામાં પૂર્ણ હરીફાઈને મળતા સંજોગો કદાચ અસ્તિત્વમાં હોય પણ ખરા. સમાનગુણી વસ્તુનું ઉત્પાદન કરનારા ઉત્પાદકોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી પરંતુ નવીનીકરણ તથા વસ્તુ વિકલન દાખલ કરવાની દિશામાં કોઈ પ્રયત્નો થતા નહિ. ત્યાર પછીના તબક્કામાં જે ઔદ્યોગિકીકરણ થયું તેને પરિણામે ઇજારાને સમકક્ષ ગણાય તેવા 'મોટા વ્યવસાય' અને 'વિશાળ ઔદ્યોગિક ગૃહો' ઊભાં કરવા માટે અનુકૂળ સંજોગો ઊભા થયા. તેને લીધે બજારમાં વસ્તુ-વિકલન દ્વારા પોતાના હરીફો પર માત કરે તેવા નાના નાના ઉત્પાદકો પ્રેરાયા. આવા સંજોગોમાં સમાનગુણી નહિ પરંતુ વસ્તુ વિકલન દ્વારા સહેજ જુદી દેખાતી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરનારા અને તે દ્વારા પોતાના હરીફોને ટક્કર આપનારા ઉત્પાદકોનાં મોટા જૂથો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં જેમને પૂર્ણ હરીફાઈના નામથી વર્ણવી શકાય નહિ. અલબત્ત, તે સંજોગોને ઇજારાનું નામ પણ આપી શકાય તેમ ન હતું કારણ કે બજારમાં ઘણી મોટી સંખ્યા ધરાવતા ઉત્પાદકો હાજર હતા.

આને કારણે તેને ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ એ નવું નામ આપવામાં આવ્યું. ઉત્પાદકોની મોટી સંખ્યાને કારણે તેમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ હતું પરંતુ, તેમ છતાં દરેક ઉત્પાદક તેની પોતાની વિશિષ્ટ અને તફાવત-પૂર્ણ વસ્તુની બાબતમાં એકમાત્ર ઉત્પાદક છે એવો દાવો કરતો હોવાથી તેમાં ઇજારાનું તત્ત્વ પણ દાખલ થયું હતું. આ કારણોસર જ તેને 'ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ' નામ આપવામાં આવ્યું. આ ઘટકમાં તમે હરીફાઈ વિનાનાં બજારોનો ઉદય, ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં પ્રવેશની આડે આવતાં અંતરાયો તથા ટૂંકા ગાળાની અને લાંબા ગાળાની સમતુલાનો અભ્યાસ કરશો

15.2 હરીફાઈ વિનાનાં બજારોનો ઉદ્ભવ

આ અગાઉ અમે જણાવી ગયા કે વાસ્તવિક જગતમાં આપણે પૂર્ણ હરીફાઈને બદલે અપૂર્ણ હરીફાઈનો સામનો કરીએ છીએ. એકમ 12માં બજારોના માળખાની ચર્ચા દરમિયાન અમે કહ્યું કે ઉત્પાદકોની સંખ્યા, વસ્તુની એકરૂપતા, વસ્તુની માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા અને કેટલાંક અન્ય કારણોને લીધે બજારો એક બીજાથી ભિન્ન રહેવાનાં. ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા મોટી હોય છે અને દરેક ઉત્પાદક કુલ ઉત્પાદનમાંથી આંશિક જથ્થા પર જ વર્ચસ્વ ધરાવતો હોય છે. અલ્પહસ્તક ઇજારાની સરખામણીમાં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ ભિન્ન હોય છે કારણ કે અલ્પહસ્તક ઇજારામાં દરેક ઉત્પાદક બજારની કુલ માંગમાંથી નોંધપાત્ર ગણાય તેટલા તેના હિસ્સા પર વર્ચસ્વ ધરાવતો હોય છે. પરંતુ પૂર્ણ હરીફાઈની સરખામણીમાં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ પણ જુદી પડે છે અને તે એ અર્થમાં કે પૂર્ણ હરીફાઈમાં કોઈ એક ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકતો નથી જ્યારે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં દરેક ઉત્પાદક માટે આમ કરવું શક્ય હોય છે. કુલ બજારમાંથી આંશિક બજાર પર વર્ચસ્વ ધરાવતા ઉત્પાદક માટે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવી કેમ શક્ય બને છે તેનો જવાબ એ છે કે તેમાં વસ્તુવિકલન અથવા વસ્તુભિન્નતા દાખલ કરવામાં આવતી હોય છે. પૂર્ણ હરીફાઈમાં સ્વરૂપગત રીતે વસ્તુ સમાનગુણી અને એકરૂપ હોવાથી તેવાં બજારમાં કોઈ પણ ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવામાં અસમર્થ હોય છે.

જ્યારે કોઈ ઉત્પાદક અન્ય ઉત્પાદકોની વસ્તુની સરખામણીમાં અમુક અંશે ભિન્નત્વ ધરાવતી વસ્તુ બજારમાં વેચવા મૂકે છે ત્યારે શું થાય છે ? દરેક ઉત્પાદકની વસ્તુ આ રીતે જુદી હોવાથી વસ્તુની ગુણવત્તાને આધારે દરેક ઉત્પાદક પોતાની વસ્તુ માટે જુદી કિંમત આકારી શકે છે અને તે દ્વારા વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકે છે.

તેમ છતાં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં દાખલ કરવામાં આવતા વસ્તુવિકલનને આધારે એમ તો ન જ કહી શકાય કે કોઈ ઉત્પાદક જ્યારે બજારમાં કોઈ એવી વસ્તુ વેચવા મૂકે છે જે અન્ય ઉત્પાદકોની વસ્તુઓ કરતાં થોડાક અંશે ભિન્ન હોય અને માત્ર તેને લીધે તેની વસ્તુની અવેજીમાં અન્ય ઉત્પાદકોની વસ્તુઓ ખરીદી ન જ શકાય. આમ જો કોઈ ઉત્પાદક તેની વસ્તુની કિંમતમાં વધુ પડતો વધારો કરે તો તે પોતાના ગ્રાહકો ગુમાવશે કારણ કે ઊંચી કિંમતને લીધે ઉપભોક્તાઓ બીજા ઉત્પાદકોની વસ્તુઓ ખરીદશે. સ્પષ્ટ જ છે કે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવાની દરેક ઉત્પાદકની ક્ષમતા મર્યાદિત હોય છે.

ઇજારાયુક્ત હરીફાઈનાં બે મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

- (i) વ્યાપાર ચિહ્ન પ્રત્યે વફાદારી વધારવા વસ્તુવિકલન : જુદી જુદી રીતે અને મુખ્યત્વે વસ્તુવિકલન દ્વારા ઇજારાયુક્ત હરીફાઈનો ઉત્પાદક પોતાના ગ્રાહકોમાં વ્યાપાર ચિહ્ન પ્રત્યે વફાદારી કેળવવાનો, તે વધારવાનો પ્રયાસ કરતો હોય છે. જ્યારે જ્યારે તે બજારમાં પોતાની વસ્તુનું નવું સંસ્કરણ મૂકે છે ત્યારે ત્યારે તે પોતાના ગ્રાહકોમાં નવી વસ્તુ પ્રત્યે આકર્ષણ ઊભું કરી તેમને વસ્તુ તરફ ખેંચવાના પ્રયાસમાં સફળ થવાની આશા રાખે છે. કિંમતના માધ્યમ દ્વારા પણ તે આમ કરતો હોય છે. આનો અર્થ એ થાય કે બજારમાં મૂકવામાં આવેલ કોઈ પણ નવી વસ્તુ ઉત્પાદક માટે નવી માંગ અથવા નવી સરેરાશ આવક રેખાનું સર્જન કરવામાં ઉત્પાદકને મદદરૂપ થાય છે. યાદ રાખવા જેવી બાબત એ છે કે નવી વસ્તુ ગુણવત્તાની બાબતમાં જૂની વસ્તુ કરતાં ભિન્ન હોવાથી તેને લીધે ઉત્પાદકની સરેરાશ ખર્ચ રેખામાં પણ ફેરફાર થશે. ઇજારાયુક્ત હરીફાઈના બજાર વિશે આપણે એમ કહી શકીએ છીએ કે જ્યારે સરેરાશ ખર્ચ રેખા તેના અગાઉના સ્થાન પરથી ખસે છે ત્યારે સાથોસાથ સરેરાશ આવક રેખામાં પણ સ્થાન ફેરફાર થાય છે. આ

હકીકત બતાવે છે કે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સરેરાશ ખર્ચ અને સરેરાશ આવક વચ્ચે પરસ્પરાવલંબન હોય છે, જે આ બજારની આગવી લાક્ષણિકતા ગણાય છે. અલબત્ત, આનો સૂચિતાર્થ એ નથી કે આવા બજારમાં અલ્પહસ્તક ઈજારાની જેમ ઉત્પાદકો વચ્ચે પરસ્પરાવલંબન હોય છે.

- (ii) કિંમત રહિત હરીફાઈ : આ બજારની બીજી વિશેષતા એ હોય છે કે તેમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા વિશાળ હોવાથી અને દરેક ઉત્પાદક અમુક અંશે વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકવા સમર્થ હોવાથી બધા ઉત્પાદકો તેમની વસ્તુ પ્રત્યે ઉપલોકતાઓને આકર્ષવા માટે પ્રયંસ પાયા પર પ્રયાસ કરતા હોય છે. તેમ કરતી વેળાએ તે કિંમત સિવાયની હરીફાઈનો સહારો લેતા હોય છે. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે કિંમત પ્રેરિત હરીફાઈ સાથે પ્રતિકારનું જોખમ સંકળાયેલું હોય છે. તે ટાળવા માટે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વેચાણ કરતો ઉત્પાદક જેમ બને તેમ કિંમત રહિત હરીફાઈના વિવિધ પ્રકારોનું અવલંબ કરે છે.

તેમાંનો એક પ્રકાર છે જાહેરખબરો દ્વારા વસ્તુનો પ્રચાર. તે મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે : (1) માહિતી પ્રસારણ, (2) સમજાવટ દ્વારા મનને વશ કરવું, (3) અતિશયોક્તિપૂર્ણ, ખોટી અને ગેરરસ્તે દોરનાર જાહેરખબરો આપવી.

માહિતી પ્રસારણની પદ્ધતિ દ્વારા વસ્તુની ઉપયોગિતા, અસરકારકતા તથા લાંબે ગાળે તેની સાથે સંકળાયેલ કરકસરના લાભ અંગે સ્પષ્ટ અને પ્રામાણિકપણે ગ્રાહકોને વાકેફ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારનું માહિતી પ્રસારણ આવકારદાયક ગણાય છે કારણ કે તેના દ્વારા ગ્રાહકો અને વિક્રેતાઓ બંનેના વસ્તુઓ પ્રત્યેના જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે અને તેના દ્વારા બજારમાં તંદુરસ્ત રીતરસમો દાખલ કરી શકાતી હોય છે.

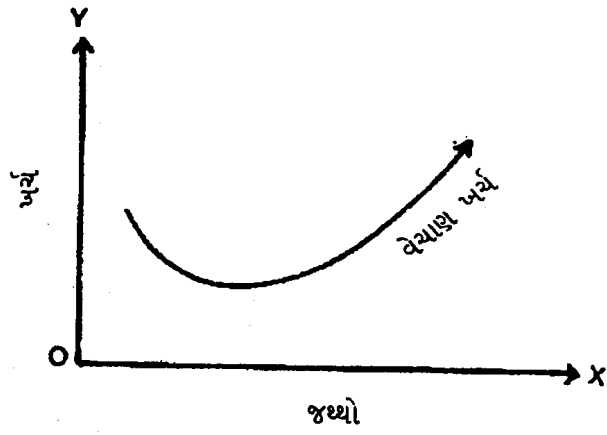
સમજાવટની એટલે કે મનને વશ કરવાની પદ્ધતિ દ્વારા ગ્રાહકોને માત્ર પોતાની વસ્તુ તરફ ખેંચવાનો જ પ્રયાસ થતો નથી પરંતુ હરીફ ઉત્પાદકોની વસ્તુ તરફથી તેમને બીજી વસ્તુ તરફ વાળવાનો પ્રયાસ પણ થાય છે અને તે માટે ગ્રાહકોની સંવેદનશીલતા તથા નબળાઈઓનો પૂરેપૂરો લાભ લેવામાં આવે છે. ટૂથ-પેસ્ટની જાહેરખબર એવી રીતે આપવી કે જાણે તેનો ઉપયોગ કરવાથી યુવાન માણસના દાંત એટલા શુભ્ર થાય છે કે તે જોઈને કોઈ યુવતી તેને ચુંબન કરવા પ્રેરાય.

જાહેરખબરોના ત્રીજા પ્રકારમાં વસ્તુમાં ખરેખર ન હોય તેવાં લક્ષણો અથવા ગુણોનો પ્રસાર-પ્રચાર કરી ગ્રાહકોને ગેરરસ્તે દોરવામાં આવે છે. આ પ્રકારનો પ્રચાર નૈતિક ધોરણોનું ઉલ્લંઘન કરતો હોવાથી તેનું સમર્થન કરી શકાય નહિ. ભારતમાં ઈજારો અને પ્રતિબંધક વ્યાપારી રીતરસમો અટકાવવા માટે જે આયોગ (Monopolies and Restrictive Trade Practices Commission) નીમવામાં આવેલ છે તેને આ પ્રકારના ગેરવાજબી વ્યવહારો અટકાવવાની સત્તા આપવામાં આવી છે.

જાહેરખબરો પર આ રીતે વિશાળ પાયા પર ખર્ચ કરવાની બાબતનો સામ્યવાદીઓ સતત વિરોધ કરતા આવ્યા છે. ખાસ જાણવા જેવી બાબત એ છે કે કેટલાક દેશોમાં જાહેરખબરો પર જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે સંશોધન અને નવીનીકરણ પર કરવામાં આવતા ખર્ચ જેટલો ઊંચો હોય છે. આ પ્રકારનો જાહેરખબરો પરનો ખર્ચ યોગ્ય ગણાય નહિ કારણ કે સંશોધન તથા નવીનીકરણને લીધે દેશમાં તકનિકી પ્રગતિ થાય છે અને ઉત્પાદકતામાં પણ વધારો થાય છે, પરંતુ જાહેરખબરો આવા કોઈ લાભ ઊભા કરતી નથી અને તેથી તેના પર થતો ખર્ચ અનુત્પાદક ગણાય છે.

જાહેરખબરો પરનો ખર્ચ વસ્તુનો વેચાણ ખર્ચ ગણાય છે, એટલે કે વસ્તુ અંગેના બે ખર્ચોની આપણને વાત કરવાની રહી. એક ઉત્પાદન ખર્ચ અને બીજો વેચાણ ખર્ચ. ઉત્પાદનનાં સાધનો તથા નિવેશ પર ઉત્પાદકને જે ખર્ચ કરવો પડે છે તે ઉત્પાદન ખર્ચ. દા.ત. કારખાનું, યંત્રો, ઓજારો, ઉપકરણો, કાચો માલ, શ્રમ વગેરે. પરંતુ ગ્રાહકોને વસ્તુ ખરીદવા માટે પટાવવા પર જે ખર્ચ થાય છે તે વેચાણ ખર્ચ. કુલ વેચાણ ખર્ચમાં જાહેરખબરો પર થતા ખર્ચનું પ્રમાણ ઘણું મોટું હોય છે.

અગાઉના એકમોમાં જે ચર્ચા થઈ તેના પરથી ઉત્પાદન ખર્ચ રેખાના આકાર વિશે તો તમે પરિચિત થયા છો જ. વેચાણ ખર્ચ કેવી રીતે દોરી શકાય ? આના જવાબમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે સરેરાશ વેચાણ ખર્ચ રેખા સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ રેખા જેવી જ હોય છે. ઉત્પાદનમાં વધારો થતાં શરૂઆતમાં તે નીચે ઢળે છે અને પછી તે ઊંચી જાય છે.

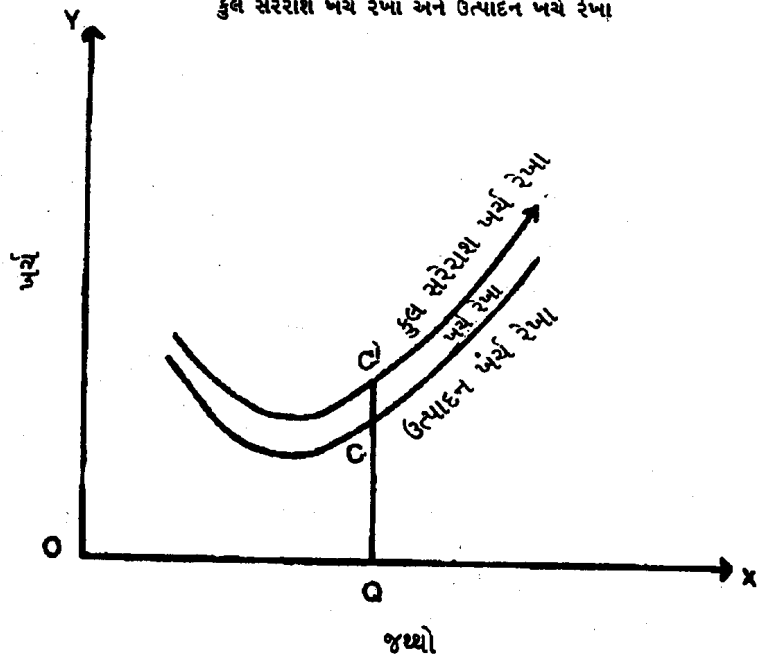

આના પરથી એમ કહેવાય કે વેચાણ ખર્ચની રેખા પણ સરેરાશ ખર્ચની રેખાની જેમ અંગ્રેજી U આકારની હોય છે. જે કારણસર સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ રેખા આ પ્રકારનું વલણ ધરાવતી હોય છે તે જ કારણસર વેચાણ ખર્ચ રેખા પણ તેવા પ્રકારનું વલણ ધરાવતી હોય છે. વેચાણ ખર્ચની શરૂઆતમાં જાહેરખબરોની અસર હેઠળ વસ્તુના વેચાણમાં પ્રમાણસર કરતાં વધતી માત્રામાં વધારો થશે પરંતુ ત્યાર પછી વેચાણમાં સપ્રમાણ કરતાં ઓછી માત્રામાં વધારો થશે. ધારો કે વેચાણ ખર્ચમાં 5 ટકાનો વધારો થયો હોય તો શરૂઆતમાં વેચાણમાં તેના કરતાં વધુ માત્રામાં એટલે કે 10 ટકા જેટલો વધારો થશે અથવા એમ કહીએ કે વેચાણમાં થતો વધારો 5 ટકા કરતાં વધુ હશે જેથી વસ્તુનો એકમ દીઠ વેચાણ ખર્ચ ઘટશે. આ વલણ અમુક જ બિંદુ સુધી થયા કરશે. પરંતુ ત્યાર પછી જો વેચાણ ખર્ચમાં 5 ટકા જેટલો વધારો કરવામાં આવે તો તેના પરિણામે વેચાણમાં થતો વધારો ઓછો દા.ત. 2 ટકા અથવા 3 ટકા થશે અથવા એમ કહીએ કે તે 5 ટકા કરતાં ઓછો હશે. સ્પષ્ટ જ છે કે અમુક બિંદુ સુધી ઉત્પાદનમાં જેમ જેમ વધારો થશે તેમ તેમ ઉત્પાદનના દરેક વધારાના એકમ દીઠ વેચાણ ખર્ચમાં ઘટાડો થશે પરંતુ તે બિંદુ પછી એકમ દીઠ વેચાણ ખર્ચમાં વધારો થતો જશે અને એને કારણે ઉત્પાદન ખર્ચ રેખાની જેમ વેચાણ ખર્ચ રેખા પણ U આકારની હોય છે. આકૃતિ 15.1માં આ હકીકત બતાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 15.2માં કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા બતાવવામાં આવી છે જેમાં ઉત્પાદન ખર્ચ અને વેચાણ ખર્ચ બંનેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્પાદનનું કદ OQ હોય ત્યારે C'Q કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા છે જેમાં વેચાણ ખર્ચનો સમાવેશ થયો છે. પરંતુ CQ એ ઉત્પાદન ખર્ચ છે. તેથી C'C વેચાણ ખર્ચ છે. આમ આ બે રેખાઓ વચ્ચેનો તફાવત ઉત્પાદક કેટલો વેચાણ ખર્ચ કર્યો છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

આકૃતિ 15.2

કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા અને ઉત્પાદન ખર્ચ રેખા

ઈજારાયુક્ત હરીફાઈનો ઉદ્ભવ કેમ થાય છે તેનું એક કારણ ખૂબ સરળ છે. પૂર્ણ હરીફાઈના અસ્તિત્વ માટે જે પરિબળો જવાબદાર હોય છે તે પરિબળો વાસ્તવિક જગતમાં ઉપસ્થિત હોતાં નથી. આ પરિબળોમાં બજાર વિશેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન, ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકો વચ્ચેની સંપૂર્ણ અલિપ્તતા અને સાધનોની મુક્ત હેરફેર. ગ્રાહકો અને ઉત્પાદકો વચ્ચેની સંપૂર્ણ અલિપ્તતામાં ગ્રાહકોના બુદ્ધિહીન વર્તનનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેમ છતાં તેનો અલાયદો ઉલ્લેખ અયોગ્ય ગણાય નહિ. ઘણી વાર ગ્રાહકો ઊંચી કિંમતને વસ્તુની ઊંચી ગુણવત્તા સાથે સાંકળી લેતા હોય છે. ગ્રાહકોની આ નબળાઈનો એક વાર ઉત્પાદક કે વિક્રેતાને ખ્યાલ આવી જાય ત્યાર પછી તે પોતાની વસ્તુ માટે ગ્રાહકો પર ઊંચી કિંમત લાદે છે ભલે પછી બજારના નોંધપાત્ર હિસ્સા પર તે કાબૂ ધરાવતો ન હોય.

15.3 બજારમાં પ્રવેશ દરમિયાન અંતરાય અને ઈજારાયુક્ત બજારનું માળખું

ઉત્પાદક મનસ્વી રીતે ન વર્તે અને ઉત્પાદનના બધા લાભ ગ્રાહકો સુધી પહોંચે તે માટેનાં કેટલાંક પરિબળોમાં એક છે બજારમાં નવા ઉત્પાદકો માટે મુક્ત પ્રવેશની શક્યતાની ઉપસ્થિતિ. બીજી રીતે કહીએ તો બજારમાં પ્રવેશની બાબતમાં કોઈ અંતરાય હોવા જોઈએ નહિ. દા.ત. ઉત્પાદકનું વલણ સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં ઊંચી કિંમત આકારી અસાધારણ નફો કમાવાનું હોય ત્યારે જો નવા ઉત્પાદકો સહેલાઈથી તે ક્ષેત્રમાં પ્રવેશી શકતા હોય તો પ્રવેશની આવી સુગમતા ઉત્પાદકના મનસ્વી વલણને અટકાવવા માટે અવરોધક બની શકે છે. પરંતુ ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં આપણે ધારીએ છીએ તેટલી નવા ઉત્પાદકોના પ્રવેશ માટેની સુગમતા હોતી નથી. પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ જ્યારે એવું મંતવ્ય રજૂ કરેલું કે મુક્તબજાર વ્યવસ્થા સમાજનાં હિતોના સંવર્ધન માટે સર્વોત્તમ છે ત્યારે તેમણે એવું ધારી લીધેલું કે નવા ઉત્પાદકો માટે બજારમાં પ્રવેશ અને તેમાંથી તેમના પ્રસ્થાનની બાબતમાં સંપૂર્ણ મુક્તિ રહેશે અને આ ધારણી પર જ પૂર્ણ હરીફાઈનો ખ્યાલ વિકસાવવામાં આવ્યો છે. તેને કારણે જ સંપૂર્ણ હરીફાઈના પક્ષમાં મંતવ્ય મજબૂત બનતું ગયું હતું. મુક્તબજારતંત્રનો અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ ગમે તે કારણસર એવું સાબિત કરી શકતો નથી કે સમયના વહેણ સાથે તે મજબૂત બનતું ગયું છે. ઊલટાનું, આપણને સર્વત્ર અપૂર્ણ હરીફાઈવાળાં બજારો જ જોવા મળે છે. આપણે આ અગાઉ ઈજારાનો અભ્યાસ કર્યો, હવે આપણે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ વિશે જાણકારી મેળવીશું. બજારના આ બંને પ્રકારો પૂર્ણ હરીફાઈ કરતાં જુદા છે અને બંનેમાં ઉત્પાદકો એવા સંજોગો ઊભા કરી શકતા હોય છે જેમાંથી તે પોતાના માટે સમાજના ભોગે વધુમાં વધુ લાભ એકત્રિત કરવામાં સફળ નીવડે છે. છતાં નવા ઉત્પાદકોના પ્રવેશમાં અંતરાય હોવા એ ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ કરતાં ઈજારાની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે.

બજારમાં નવી પેઢીઓના મુક્ત પ્રવેશમાં અંતરાય માટે વિવિધ કારણો હોય છે જેની ચર્ચા નીચે કરવામાં આવી છે :

- (1) કાચા માલના પુરવઠા પર અંકુશ : કોઈ વસ્તુના ઉત્પાદન માટે જરૂરી એવા કાચા માલના પુરવઠા પર કોઈ ઉત્પાદકે અગાઉથી જ નિર્ણાયક કાબૂ મેળવી લીધો હોય તેવા સંજોગોમાં નવી પેઢીઓ કાચા માલ પર વચસ્વ ધરાવતી પેઢી પાસેથી જરૂરી કાચો માલ પ્રાપ્ત કરી શકતી ન હોવાથી તે બહાર રહેવાનું જ પસંદ કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં આ પરિસ્થિતિ એક પ્રકારનો અંતરાય બની જાય છે.
- (2) કાચા માલનો મર્યાદિત પુરવઠો : સોનું કે તે પ્રકારનો અલ્પ પુરવઠો ધરાવતાં ખનીજો ખૂબ જ મર્યાદિત પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થતાં હોવાથી જે તે વસ્તુના ઉત્પાદનમાં કાચા માલ તરીકે તે નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવતાં હોય છે તેથી વસ્તુના ઉત્પાદન ક્ષેત્રે નવા ઉત્પાદકો દાખલ થવાની સંભાવના લગભગ નહિવત્ હોય છે. અને તેને લીધે અગાઉથી પ્રવેશ કરી ચૂકેલ પેઢી ઈજારાની સ્થિતિ ભોગવતી હોય છે.
- (3) નિરપેક્ષ ખર્ચ તફાવતના લાભ : નવી સંભાવ્ય પેઢીઓની સરખામણીમાં વિદ્યમાન પેઢીઓ નિરપેક્ષ ખર્ચ તફાવતના લાભ મેળવતી હોય છે. ઉત્પાદન ક્ષેત્રે બીજાઓથી વહેલો અને વખતસર પ્રવેશ મેળવી ચૂકેલ પેઢીઓ મોટા પાયા પર ઉત્પાદન કરી શકતી હોવાથી તેમને કદવિકાસના લાભ મળતા હોય છે. જે પેઢીઓ તે ક્ષેત્રમાં નવેસરથી પ્રવેશ મેળવવાનો વિચાર કરતી હોય છે તેમને સૌ પ્રથમ મોટા પાયા પર સાધનો પ્રયોજવાં પડશે જેથી તે પણ મહત્તમ મૂડીરોકાણ

કરી ઉત્પાદન શરૂ કરવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોય. દરેક પેઢી નવા બજારમાં દાખલ થઈ મોટા પાયા પર મૂડીરોકાણ કરવા માટે જરૂરી સાહસ ધરાવતી હોતી નથી.

- (4) જાહેરખબરો તથા વસ્તુવિકલન પર જંગી ખર્ચ : કોઈ ઉત્પાદન ક્ષેત્રે અગાઉથી જામી બેઠેલી પેઢીઓ જાહેરખબરો તથા વસ્તુવિકલન જેવી બાબતો પર જંગી ખર્ચ કરતી હોય છે. જેમ આવો ખર્ચ મોટો તેમ તે બજારમાં નવી પેઢીઓ દાખલ થવા નિરુત્સાહી બનતી હોય છે.
- (5) હરીફ પેઢીઓનું વિરોધી વલણ : હરીફ પેઢીઓ ઘણી વાર તેમનો સામનો કરનાર પેઢીની વસ્તુની ગુણવત્તા પર તરાપ મારવા માટે તથા તેમની પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન પહોંચાડવા માટે ગેરવાજબી ઇલાજો કે રીતરસમો અપનાવતી હોય છે. દા.ત. માલની ચોરી, લાંચરુશ્વત, બીજી પેઢીમાં કામ કરતા શ્રમિકોને ઉશ્કેરવા વગેરે. આને કારણે આવી ગેરવાજબી રીતરસમોનો શિકાર બનેલા ઉત્પાદકની આબરૂને ઠેસ પહોંચતી હોય છે.
- (6) સરકારની દખલગીરી : કેટલાક કિસ્સાઓમાં સરકારે અમુક પેઢીઓને કાયદાની રૂએ કેટલાક વિશેષાધિકાર અગાઉથી જ આપી દીધેલા હોય છે. દા.ત. પેટન્ટને લગતા અધિકારો અને તેને લીધે આવા અધિકારો ભોગવનાર પેઢી વસ્તુના ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા પર ઇજારાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરિણામે બીજી પેઢીઓ તે ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદન કરી શકતી નથી.
- (7) કુદરતી ઇજારો : કુદરતી કારણોસર પણ ઇજારો ઊભો થતો હોય છે તેના દાખલાઓ મળે છે. દા.ત. પીવાના સ્વચ્છ પાણીનો પુરવઠો, વીજળીનો પુરવઠો વગેરે. સ્થાનિક કારણોસર તે વિસ્તૃત રીતે જોવા મળે છે. લોકોને તેને લગતી વસ્તુઓ અને સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે જે આનુષંગિક ભૌતિક સગવડો ઊભી કરવી પડે છે તેના પર શરૂઆતમાં જ જંગી ખર્ચ કરવો પડે છે અને તેથી જો એક કરતાં વધુ ઉત્પાદકો તેમાં દાખલ થાય તો બેવડાપણાને લીધે સાધનોનો બગાડ થાય તેવી સંભાવના હોય છે.
- (8) માફક કિંમતની નીતિ : અગાઉથી ઉત્પાદન કરતી જૂની પેઢીઓ જ્યારે માફક અથવા મધ્યમ ગણાય તેવી ભાવનીતિનો અમલ કરે છે ત્યારે તેના પરિણામરૂપે નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં અવરોધો ઊભા થતા હોય છે.
- (9) ગોપનીયતા રાખતી પેઢીઓનું અસ્તિત્વ : કેટલીક વાર જૂની પેઢીઓ જ્યારે ઉત્પાદન પ્રક્રિયા અંગે એટલી બધી ગુપ્તતા રાખતી હોય છે કે તે ક્ષેત્રની નફાકારકતા, ઉત્પાદન ખર્ચ, વેચાણ વગેરે અંગે નવી પેઢીઓ સંપૂર્ણપણે અજાણ હોય છે. આને કારણે પણ નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં અંતરાય ઊભા થતા હોય છે.

ઉપરની ચર્ચાનો સારાંશ એ છે કે કોઈ બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં ઘણા અંતરાય હોઈ શકે છે. જ્યાં સુધી આવા અવરોધો દૂર કરવાની પદ્ધતિ આપણે શોધી શકતા નથી ત્યાં સુધી હરીફાઈયુક્ત બજાર માળખું હકીકત બની શકતું નથી. હરીફ પેઢીઓની હરીફાઈના ભયના અભાવને લીધે વર્તમાન પેઢીઓને ગ્રાહકોનું શોષણ કરવાની પૂરતી તક મળે છે અને તે એટલી હદ સુધી કે તેને કારણે સમાજને ઘણું સહન કરવું પડે છે.

એક અગત્યની વાતનું અહીં પુનરુચ્ચારણ કરવું યોગ્ય ગણાશે અને તે એ કે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સૈદ્ધાંતિક રીતે નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં કોઈ અંતરાય હોતા નથી. તેમ છતાં, આપણે આગળ જોઈશું તેમ, ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ સમાજને પૂર્ણ હરીફાઈ જેટલા લાભ આપતી નથી.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

1. ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ અને અલ્પહસ્તક ઇજારા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
.....
.....
.....
2. કિંમત સિવાયની હરીફાઈ કોને કહેવાય ?
.....
.....
.....

3. નીચેનાં વિધાનોમાંથી સાચાં કે ખોટાં તે જણાવો :
- વાસ્તવિક જગતમાં અપૂર્ણ બજાર નહિ પરંતુ પૂર્ણ બજાર હોય છે.
  - ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા ખૂબ મોટી હોય છે અને દરેક ઉત્પાદક બજારમાં મોટા હિસ્સા પર વર્ચસ ધરાવતો હોય છે.
  - પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓના મંતવ્ય મુજબ સમાજના હિતના સંવર્ધનની દૃષ્ટિએ મુક્ત બજાર એ સર્વોત્તમ વ્યવસ્થા તંત્ર હોય છે.
  - સરકારી દખલગીરી બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં અંતરાય ઊભા કરે છે.
  - ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ સાથે વેચાણ ખર્ચની રેખા શરૂઆતમાં નીચે તરફ ઢળે છે અને પછી તે ઉપર તરફ વળાંક લે છે.

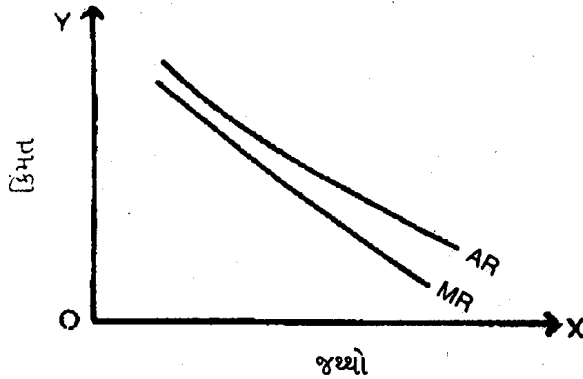
15.4 ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સમતુલા

ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદક પાસે પોતાની ઈજારાની સત્તાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા માટે અનેક વિકલ્પો હોય છે. વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવી અને વસ્તુવિકલન દાખલ કરવું. આ બે વિકલ્પો સિવાય તે વસ્તુની ગુણવત્તામાં ઘટાડો કરવાના વિકલ્પનો પણ ઉપયોગ કરી શકે છે. ઉપરાંત, વેચાણ ખર્ચ દ્વારા તે વસ્તુના વેચાણના કદ પર પણ અસર કરી શકે છે. આમાંથી તેણે કયા વિકલ્પોનો ઉપયોગ કર્યો છે તેના પર બજારમાં સમતુલાનું નિર્ધારણ અવલંબે છે.

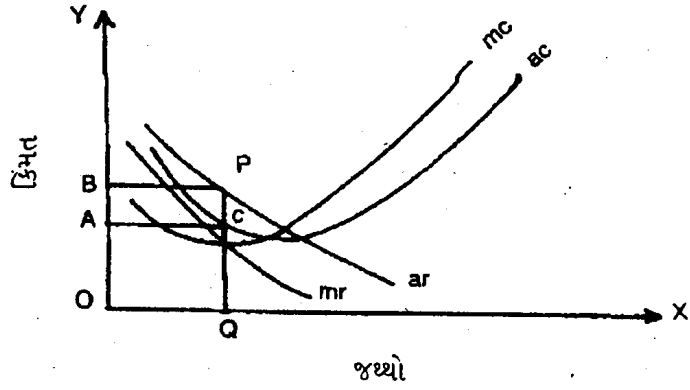
15.4.1 ટૂંકો ગાળો

ધારો કે મહત્તમ નફો કમાવાના ઈરાદાથી તે માત્ર વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર કરવાનો સૌથી સરળ વિકલ્પ પસંદ કરે. ટૂંકા ગાળાને સ્પર્શી આ બાબતનો ચિતાર આકૃતિ 15.3માં આપવામાં આવ્યો છે.

આકૃતિ 15.3 માત્ર કિંમતમાં ફેરફાર અને ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ટૂંકા ગાળાની સમતુલા

ઈજારાની જેમ ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં પણ માંગ રેખા નીચે ઢળતી હોય છે અને તેથી સરેરાશ તથા સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ અલગ અલગ હોય છે. સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા સરેરાશ ખર્ચ રેખા કરતાં નીચેના સ્થાને હોય છે. વેચાણ ખર્ચની ગેરહાજરીમાં તેની સીમાવર્તી અને સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓ અંગ્રેજી મૂળાક્ષર U આકારની રહેશે અને આવક તથા ખર્ચ રેખાઓનો એકસાથે વિચાર કરી તે સમતુલાની સ્થિતિ હાંસલ કરશે. જે બિંદુ પર સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં થશે તે બિંદુ પર જ સમતુલા પ્રાપ્ત કરાશે. જ્યારે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં થાય છે ત્યારે ઉત્પાદકનો નફો $PQ \times OQ$ (કુલ આવક) તથા $CQ \times OQ$ (કુલ ખર્ચ)ના તફાવત જેટલો રહેશે. આકૃતિ 15.4 બતાવે છે કે સમતુલાનું ઉત્પાદન OQ હોય ત્યારે વસ્તુની સમતુલાની કિંમત PQ અને સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ CQ છે. આ પરિસ્થિતિમાં હરીફાઈનાં કેટલાંક તત્વો પણ બજારમાં ઉપસ્થિત હોવાથી, જ્યારે પેઢીઓ અસાધારણ નફો કમાતી હોય ($CP \times OQ$ એટલે કે $ALPB$) ત્યારે નવી પેઢીઓને તે ક્ષેત્રમાં દાખલ થવાનું આકર્ષણ ઊભું થશે. જો તેમના પ્રવેશમાં કોઈ અંતરાય ન હોય તો નવી પેઢીઓ દાખલ થવાથી ઉત્પાદનનું વિસ્તરણ થશે, વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થશે અને સરેરાશ આવક પણ ઘટશે.

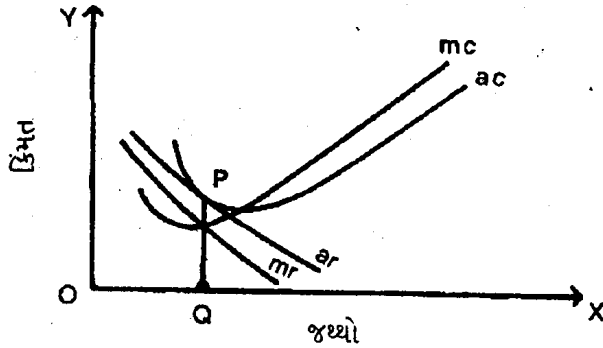

15.4.2 લાંબો ગાળો

જેમ પેઢીઓ અસાધારણ નફો કમાતી રહેશે ત્યાં સુધી ઉપર જે પરિસ્થિતિનું બયાન કરવામાં આવ્યું છે તે પરિસ્થિતિ પણ ચાલુ રહેશે અને અંતે સરેરાશ આવક રેખા એવા સ્થાન પર પહોંચશે જ્યાં અસાધારણ નફો અદૃશ્ય થશે. ખાસ નોંધવાની બાબત એ છે કે આ વલણ લાંબા ગાળામાં જ દાખલ થશે અને તે પણ એ શરતે કે બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં કોઈ અંતરાય છે નહિ. ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં નફો નહિ, નુકસાન નહિની આ પરિસ્થિતિ નીચેની આકૃતિ 15.5માં દર્શાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 15.5

ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં નહીં નફો, નહીં નુકસાનના કિસ્સામાં લાંબા ગાળાની સમતુલા

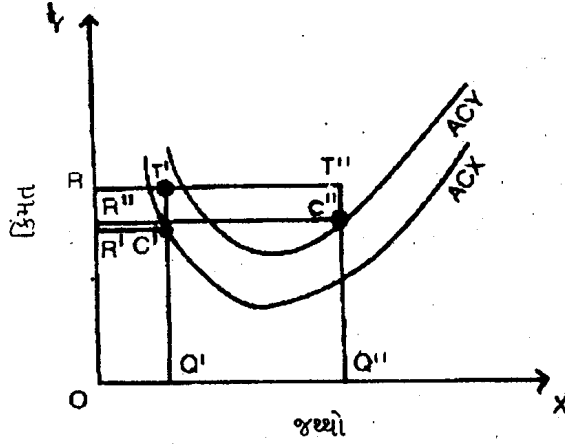
આકૃતિ 15.5નો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે સમતુલાની કિંમત PQ સરેરાશ ખર્ચ બરાબર છે જે PQ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે.

હવે આપણે એવા સંજોગોનો વિચાર કરીશું કે જેમાં ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત પર અસર નહિ પરંતુ તેની ગુણવત્તામાં ફેરફાર કરવાની નીતિ અપનાવે છે. આનો અર્થ એ થાય કે જો ઉત્પાદક અગાઉ 'x' ગુણવત્તાવાળી વસ્તુનું ઉત્પાદન કરતો હોય તો હવે તે 'y' ગુણવત્તાવાળી વસ્તુનો પુરવઠો કરશે. હકીકતની જેમ બને તેમ નજીકની ધારણા કરીએ કે વધુ ચઢિયાતી વસ્તુનું (દા.ત y) ઊંચા ખર્ચે ઉત્પાદન કરાય છે. આ પરિસ્થિતિનું બયાન આકૃતિ 15.6માં કરવામાં આવ્યું છે. વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર કર્યા વિના તથા વેચાણ ખર્ચ કર્યા વિના જો તે ભિન્ન ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુનું વેચાણ કરવા માંગતો હોય તો મહત્તમ નફો કમાવા માટે વસ્તુની ગુણવત્તામાં ફેરફાર કરવાનો એકમાત્ર વિકલ્પ તેની પાસે હોય છે.

આકૃતિ 15.6 જોતાં જણાય છે કે વસ્તુની કિંમત OR છે અને વસ્તુની નીચી ગુણવત્તા સાથે સંબંધ ધરાવતી ACX સરેરાશ ખર્ચ રેખા છે. (અમે અગાઉ જણાવી ગયા કે આ વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવતી સરેરાશ ખર્ચ રેખાનું સ્થાન નીચે હોય છે.) ધારો કે T બિંદુ પર સમતુલા હાંસલ થાય છે. સાથોસાથ એવું પણ ધારી લઈએ કે જ્યારે વસ્તુની ગુણવત્તા ઊંચી હોય ત્યારે T બિંદુ પર સમતુલા પ્રસ્થાપિત થાય છે. જો વસ્તુની કિંમત QT નિર્ધારિત કરવામાં આવે અને વસ્તુનું ઉત્પાદન OQ' હોય તો ઉત્પાદક કેટલો નફો કમાઈ શકશે તેની તે ગણતરી કરશે. (આ બાબત લંબચોરસ R'T' દ્વારા આકૃતિમાં દર્શાવવામાં આવી છે.) કિંમત આપેલ હોવાથી તે કિંમતે તેને જે અધિશેષ મળશે તે વધુ ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતા OQ જેટલા ઉત્પાદનને કારણે મળશે જે R'T' લંબચોરસ દર્શાવે છે. બંને સંજોગોમાં તેને જે અધિશેષ મળશે તેની ઉત્પાદક તુલના કરશે અને જો ઊંચી ગુણવત્તાની વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવાથી તેને વધુ નફો મળે તેમ હોય તો તે ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુનું ઉત્પાદન કરશે, અન્યથા તે નીચી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુનો પુરવઠો કરશે.

ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન ગુણવત્તાના કિસ્સામાં લાંબા ગાળાની સમતુલા

ઉપરની આકૃતિ 15.6માં નીચી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુના વેચાણમાંથી ઉત્પાદકને મળતો અધિશેષ $T' C' \times R' C'$ દ્વારા તથા ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુના વેચાણમાંથી મળતો અધિશેષ $T'' C'' \times R'' C''$ દ્વારા દર્શાવેલ છે. સ્પષ્ટ છે કે ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુના વેચાણમાંથી ઉત્પાદકને મળતો અધિશેષ વધારે છે અને તેથી તે નીચી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુ કરતાં ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુનો પુરવઠો કરવાનું પસંદ કરશે.

ઉપરની ચર્ચામાં આપણે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સમતુલાનું જે વિશ્લેષણ કર્યું છે તેમાં માત્ર વસ્તુની ગુણવત્તામાં ફેરફાર કરીને મહત્તમ નફો કમાવાના ઉત્પાદકના પ્રયાસ પર ભાર મૂક્યો છે અને નહિ કે વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર દ્વારા અથવા વેચાણ ખર્ચ દ્વારા મહત્તમ નફો કમાવાના પ્રયાસ પર. ખાસ તો વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન ગુણવત્તાના સંદર્ભમાં કેટલો અધિશેષ પેદા થશે અને કેવી રીતે સમતુલા હાંસલ થશે તેનો વિચાર કર્યો છે. ઉપરાંત અધિશેષની કમાણી માત્ર ટૂંકા ગાળામાં જ થઈ શકે છે એ બાબત સ્વયંસ્પષ્ટ હોવાથી આકૃતિ 15.6 લાંબા ગાળાની સમતુલાની સમજણ પૂરી પાડી શકે નહિ. તેથી આપણે એક જુદી આકૃતિ દોરવી પડશે જેમાં વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન ગુણવત્તામાંથી ઉત્પાદકને શૂન્ય અધિશેષ પ્રાપ્ત થશે એમ બતાવવું પડશે કારણ કે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં લાંબે ગાળે આમ જ થતું હોય છે. આવા સંજોગોમાં ઉત્પાદક એવી વસ્તુનું ઉત્પાદન અને વેચાણ કરવાનું પસંદ કરશે જેનો પુરવઠો મોટા પાયા પર કરી શકાય. આમ કરવાથી ઉત્પાદકનો સામાન્ય નફો વધારે થશે (સામાન્ય નફો ઉત્પાદન ખર્ચનો ભાગ હોય છે અને ઉત્પાદકને ટકી રહેવા માટે તેટલી કમાણી તો કરવી જ પડશે).

હવે આપણે એવા સંજોગોનો વિચાર કરીએ જેમાં ઉત્પાદક માત્ર વસ્તુની ગુણવત્તામાં ફેરફાર જ નહિ પરંતુ વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવાનું પણ પસંદ કરે છે. આવા સંજોગોમાં કિંમત આપેલ નહિ, પરંતુ તે સમતુલાના નિર્ધારણની પ્રક્રિયા દ્વારા શોધવી પડશે.

આ પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરતી આકૃતિ દોરતી વેળાએ આપણે માત્ર આટલું જ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે હવે બે ભિન્ન ભિન્ન સરેરાશ આવક રેખાઓ હશે જેમાંથી એક ઊંચી ગુણવત્તાની વસ્તુનો અને બીજી નીચી ગુણવત્તાની વસ્તુનો ખ્યાલ આપશે.

તમે અત્યાર સુધીના અભ્યાસ દ્વારા એ તો સમજી ગયા છો કે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સરેરાશ ખર્ચ અને સરેરાશ આવક રેખાઓ અમુક અંશે અરસપરસ પરાવલંબિત્વ ધરાવતી હોય છે. તેથી જ્યારે સરેરાશ ખર્ચ રેખામાં બદલાવ આવે છે ત્યારે સરેરાશ આવક રેખામાં પણ ફેરફાર થતો હોય છે. બે જુદી જુદી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુઓ સાથે સંબંધ ધરાવતી બે જુદી જુદી સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓ હોવાથી એક સરેરાશ આવક રેખા નહિ પરંતુ બે સરેરાશ આવક રેખાઓ અસ્તિત્વમાં આવશે. આકૃતિ 15.7 એવી પરિસ્થિતિનું બયાન કરે છે જેમાં ઉત્પાદક વસ્તુની ગુણવત્તામાં ફેરફાર ઉપરાંત વસ્તુની કિંમત પર પણ અસર કરવા માંગે છે.

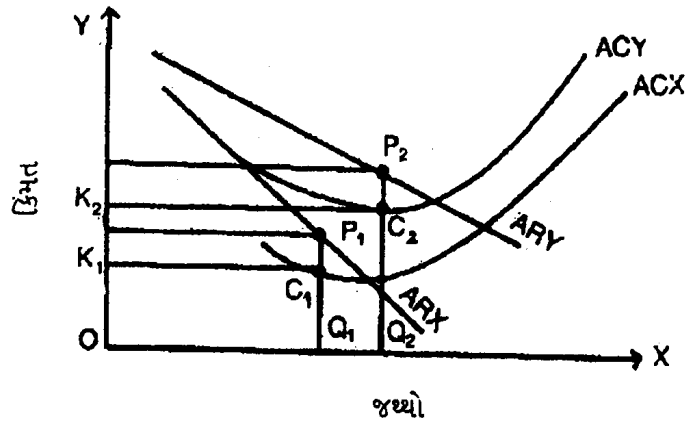
આ અગાઉ અધિશેષની ગણતરી કરવા માટે આપણે જે કાર્યપ્રણાલી કે રીત અપનાવી હતી તે જ રીતનો અહીં પણ આપણે ઉપયોગ કરીશું : નીચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુની સરેરાશ ખર્ચ રેખા અને સરેરાશ આવક રેખા તથા ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુની સરેરાશ ખર્ચ રેખા અને સરેરાશ આવક રેખા વચ્ચેનો

તફાવત તે માટે આપણે ધ્યાનમાં લઈશું. આ બંને અધિશેષની તુલના કરીને તેમાંથી કયો અધિશેષ વધારે છે તે જાણવા પછી આપણે સમતુલાની સ્થિતિ નિર્ધારિત કરીશું. દેખીતી રીતે જ ઊંચો અધિશેષ દર્શાવતી પરિસ્થિતિ સમતુલાની ઘોતક રહેશે.

વસ્તુની ગુણવત્તામાં ફેરફાર સાથે જ્યારે કિંમતમાં ફેરફાર કરવાની પણ ઉત્પાદકની નીતિ હોય ત્યારે તમારે બે સરેરાશ આવક રેખાઓનો વિચાર કરવો જ પડશે, એક નહિ. આમ એટલા માટે કે વસ્તુની ગુણવત્તામાં ફેરફારને લીધે આપણને બે ભિન્ન ભિન્ન પસંદગીઓ તથા બે ભિન્ન ભિન્ન તુષ્ટિગુણ વિભાવનાઓનો તથા સંભવિત કિંમતો અને સરેરાશ આવકનો સામનો કરવો પડશે. અલબત્ત, વસ્તુની ગુણવત્તામાં ફેરફાર સાથે ઉત્પાદન ખર્ચ પણ ભિન્ન ભિન્ન રહેવાનો અને તેને લીધે જ્યાં સુધી આપણે માત્ર બે ભિન્ન ભિન્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુનો જ વિચાર કરીશું ત્યાં સુધી આપણે બે સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓનો પણ વિચાર કરવો પડશે. બે સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓ અને બે સરેરાશ આવક રેખાઓ આપણને મહત્તમ નફાની સ્થિતિનું નિર્ધારણ કરવામાં મદદરૂપ નીવડશે.

આકૃતિ 15.7

ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વસ્તુની ગુણવત્તા અને વસ્તુની કિંમત બંનેમાં ફેરફારની સ્થિતિમાં લાંબા ગાળાની સમતુલા

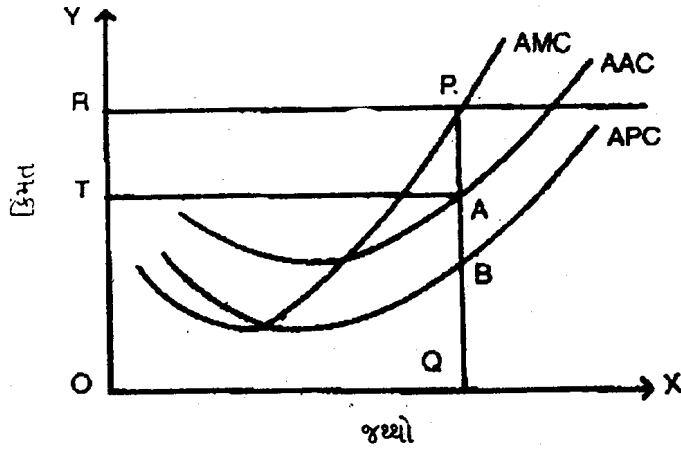

હવે આપણે આકૃતિ 15.7નો વિચાર કરીએ. જો આપણે નીચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુનો વિચાર કરીએ તો તેની સાથે પ્રસ્તુત સરેરાશ આવક રેખા ARX અને પ્રસ્તુત સરેરાશ ખર્ચ રેખા ACX છે. ધારો કે નીચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુના ઉત્પાદનનું કદ OQ હોય ત્યારે સીમાવર્તી આવક MRX અને સીમાવર્તી ખર્ચ MCX (જે અહીં વિશ્લેષણની સરળતા ખાતર બતાવવામાં આવેલ નથી) એકબીજાને છેદે. આ વસ્તુ સાથે સંબંધ ધરાવતી સરેરાશ આવક રેખા પરથી જાણી શકાય કે વસ્તુની સમતુલાની કિંમત Q_1, P_1 રહેશે. તેવી જ રીતે ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુની કિંમત Q_2, P_2 રહેશે. જ્યાં સુધી ખર્ચ બાદ કરતાં અધિશેષની ગણતરીનો સવાલ છે, તે નીચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુ માટે $P_1, C_1 \times OQ_1$ એટલે કે K_1, P_1 લંબચોરસ વિસ્તાર દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુમાંથી ઉદ્ભવતો અધિશેષ $P_2, C_2 \times OQ_2$, એટલે કે K_2, P_2 લંબચોરસ વિસ્તાર દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આ બે લંબચોરસમાંથી K_2, P_2 લંબચોરસનો વિસ્તાર K_1, P_1 લંબચોરસ કરતાં વધારે હોવાથી ઉત્પાદક ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુનું ઉત્પાદન કરશે જેના માટે તે P_2, Q_2 ઊંચી કિંમત આકારશે અને તે દ્વારા અસાધારણ મહત્તમ નફાની કમાણી કરશે. આપણે અહીં ફરી નોંધી લઈએ કે ઈજારાદાર માત્ર ટૂંકા ગાળામાં જ સરેરાશ ખર્ચ પર અધિશેષ કમાઈ શકશે, લાંબા ગાળામાં નહીં. તેથી જો લાંબા ગાળાનો વિચાર કરવાનો હોય તો આકૃતિ 15.7 પ્રસ્તુત ગણાશે નહીં. સરેરાશ આવક રેખાઓ સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓને એવી રીતે સ્પર્શ કરશે કે જેથી નીચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુની બાબતમાં Q_1, P_1 અને Q_1, C_1 સરખા થશે તથા ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુની બાબતમાં Q_2, P_2 અને Q_2, C_2 સરખા થશે. આમ થાય ત્યારે આપણે એમ બતાવી શકીશું નહિ કે ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુનું ઉત્પાદન વધારે અધિશેષનું સર્જન કરે છે. તો પછી કઈ વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું એ કેવી રીતે નક્કી કરાય ? આવા સંજોગોમાં ઉત્પાદક માટે વિચારણાનો ગુદો વધુમાં વધુ સામાન્ય નફાની કમાણીનો રહેશે. ઉત્પાદક માટે વસ્તુની જે ગુણવત્તા સામાન્ય નફાની કમાણીના સંદર્ભમાં વધુ લાભકારક નીવડે તેમ હોય તે વસ્તુનું ઉત્પાદક ઉત્પાદન કરશે.

અત્યાર સુધીની ચર્ચામાં મહત્તમ નફાની કમાણીના સંદર્ભમાં આપણે વેચાણ ખર્ચનો વિચાર કરેલો નથી. ધારો કે આપણે એક જ ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુનો વિચાર કરીએ. તે સંજોગોમાં આપણા માટે એક જ સરેરાશ ખર્ચ રેખાનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. ધારો કે ઉત્પાદક વેચાણ પ્રોત્સાહનના ઉપાય દ્વારા પોતાના માટે વધુમાં વધુ સારાં પરિણામો મેળવવા માગે છે, કિંમતના ફેરફાર દ્વારા નહિ. જો આમ હોય તો દેખીતું છે કે તે વસ્તુની કિંમત સ્થિર છે એમ સ્વીકારી લેશે. ધારો કે આ વસ્તુ માટે સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ રેખા APC છે, અને વસ્તુની કિંમત OR માની લઈએ. આકૃતિ 15.8માં સમતુલાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આકૃતિ 15.8

વેચાણ ખર્ચના સંદર્ભમાં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં લાંબા ગાળાની સમતુલા

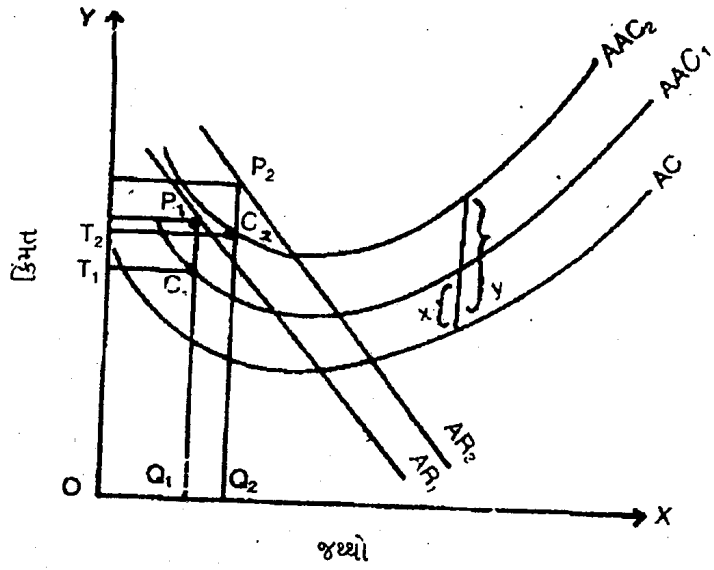
ઉત્પાદક દ્વારા વેચાણ ખર્ચ કરવામાં આવતો હોવાથી કુલ સરેરાશ ખર્ચ એ સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ અને વેચાણ ખર્ચ આ બંનેના સરવાળા જેટલો રહેશે. ધારો કે કુલ સરેરાશ ખર્ચ AAC રેખા દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. હવે જો કુલ સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા AMC હોય તો RP રેખા પર વ્યક્ત થતી વસ્તુની કિંમત અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાનું છેદ બિંદુ સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં છે તેમ દર્શાવશે. શું PQ સીમાવર્તી આવક પણ વ્યક્ત કરે છે? કેમ કે જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થવાનો ન હોય ત્યારે સરેરાશ ખર્ચ એ જ સીમાવર્તી આવક પણ બને છે.

આમ, ઉત્પાદક આપેલ OP કિંમતે OQ જેટલું ઉત્પાદન કરશે. સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં હોવાથી તેનો મહત્તમ અધિશેષ TP લંબચોરસ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલ છે. તેનો સરેરાશ કુલ ખર્ચ AQ છે, જોકે તેનો ઉત્પાદન ખર્ચ BQ છે. AQ અને BQ વચ્ચેનો તફાવત AB છે જે સરેરાશ વેચાણ ખર્ચ ગણાય.

આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે જો ઇજારાયુક્ત ઉત્પાદક AB જેટલો સરેરાશ ખર્ચ ભોગવે તો વસ્તુની કિંમત અને તેની ગુણવત્તામાં ફેરફાર કર્યા વિના તે મહત્તમ નફાની સ્થિતિ હાંસલ કરી શકશે. પરંતુ લાંબા ગાળામાં અધિશેષ કે અસાધારણ નફો અદૃશ્ય થશે અને તે સંજોગોમાં 'A' બિંદુએ સમતુલા પ્રાપ્ત થશે જ્યાં વસ્તુની કિંમત સરેરાશ કુલ ઉત્પાદન ખર્ચ બરાબર છે.

હવે આપણે એક બીજી શક્યતાનો વિચાર કરીએ જેમાં, અગાઉથી ભિન્ન, ઉત્પાદક મહત્તમ નફો કમાવા માટે વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર અને વેચાણ ખર્ચ બંનેનો એકસાથે ઉપયોગ કરે છે. આ સંજોગોમાં આકૃતિમાં એવી સરેરાશ આવક રેખા દર્શાવવી પડશે જે ઉત્પાદનના જુદા જુદા સ્તરે જુદી જુદી કિંમત વ્યક્ત કરતી હોય. અગાઉના વિશ્લેષણમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ન હતો કારણ કે ઉત્પાદક બજાર દ્વારા આપેલ કિંમત સ્વીકારી લે છે એવી ધારણા કરવામાં આવી હતી. મહત્તમ ઉત્પાદન મેળવવા માટે ઉત્પાદક કિંમતમાં ફેરફાર કરવાની નીતિ અખત્યાર કરતો નહોતો.

વિશ્લેષણની સરળતા ખાતર આપણે નિશ્ચિત વેચાણ ખર્ચની બે રકમો ધારી લઈએ જેથી તેનો સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ રેખા સાથે સરવાળો કરવામાં આવતાં આપણને બે સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખાઓ પ્રાપ્ત થશે. સરેરાશ કુલ ખર્ચમાં સરેરાશ આવક રેખાઓ ભેળવી દેવાથી આપણે અધિશેષની ગણતરી કરી શકીશું. વેચાણ ખર્ચમાં તફાવત અને માંગ રેખાઓની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિમાંથી આ પ્રકારનો અધિશેષ સર્જાય છે.

આકૃતિ 15.9માં AR₁ અને AR₂ આ બે સરેરાશ આવક રેખાઓ તથા AAC₁ અને AAC₂ આ બે સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ રેખા AC માની લઈએ. વસ્તુનો એકમ દીઠ વેચાણ ખર્ચ નિશ્ચિત રકમ જેટલો, ધારો કે 'X'. હોવાથી સરેરાશ ખર્ચ રેખાનાં બધાં જ બિંદુઓ પર એટલે કે ઉત્પાદનના બધા જ સ્તર પર સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં AAC₁ ઊંચો રહેશે. બીજી રીતે કહીએ તો, AAC₁ અને AC વચ્ચેનો તફાવત બધે જ એકસરખો, એટલે કે 'X' જેટલો રહેશે.

આપણે ધારી લીધું છે કે નિશ્ચિત રકમ જેટલા બે વેચાણ ખર્ચો ઉત્પાદક દ્વારા ભોગવવામાં આવે છે. તેનાથી આગળ હવે આપણે એવું ધારી લઈએ કે ઉત્પાદક દ્વારા કરવામાં આવતો વેચાણ ખર્ચ 'y' જેટલો છે અને તે એવી રીતે કે 'y' ખર્ચ 'x' કરતાં વધારે છે. તેથી હવે આપણને જુદી અને નવી સરેરાશ કુલ ખર્ચ રેખા AAC₂ પ્રાપ્ત થાય છે. AAC₂ એ AAC₁ કરતાં ઉત્પાદનના બધા જ સ્તરે 'y' જેટલો વધારે છે.

જો એમ ધારી લઈએ કે AR₁ એ સરેરાશ આવક રેખા છે અને AAC₁ એ કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા છે તે પરિસ્થિતિમાં ઉત્પાદનના OQ₁ સ્તરે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં થાય છે. દેખીતી રીતે જ સમતુલાને અનુરૂપ ગણાય તેવી કિંમત P₁, Q₁ રહેશે. રેખાઓના બીજા સમૂહમાં, એટલે કે AR₂ અને AAC₂માં OQ₂ ઉત્પાદનના સ્તરે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં થાય ત્યારે સમતુલાની કિંમત P₂, Q₂ રહેશે. જ્યારે સમતુલાની કિંમત P₁, Q₁ છે ત્યારે Q₁, C₁ સરેરાશ કુલ ખર્ચ રહેશે અને તેને લીધે ઉત્પાદકને T₁, P₁ લંબચોરસ જેટલો અધિશેષ નફો પ્રાપ્ત થશે. તેવી જ રીતે જ્યારે સમતુલાની કિંમત P₂, Q₂ છે ત્યારે Q₂, C₂ સરેરાશ કુલ ખર્ચ થશે. અને તેને લીધે ઉત્પાદકને T₂, P₂ લંબચોરસ જેટલો વધારાનો નફો પ્રાપ્ત થશે. આકૃતિ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે T₂, P₂ લંબચોરસના વિસ્તાર કરતાં T₁, P₁ લંબચોરસનો વિસ્તાર નાનો છે અને તેથી ઉત્પાદક મહત્તમ નફો કમાવા માટે વેચાણ ખર્ચ માટે 'y' જેટલી રકમ ફાળવશે, 'x' જેટલી રકમ નહિ. 'y' એ 'x' કરતાં વધારે છે.

15.5 પૂર્ણ અથવા કુલ ખર્ચને આવરી લેતી ભાવનીતિ

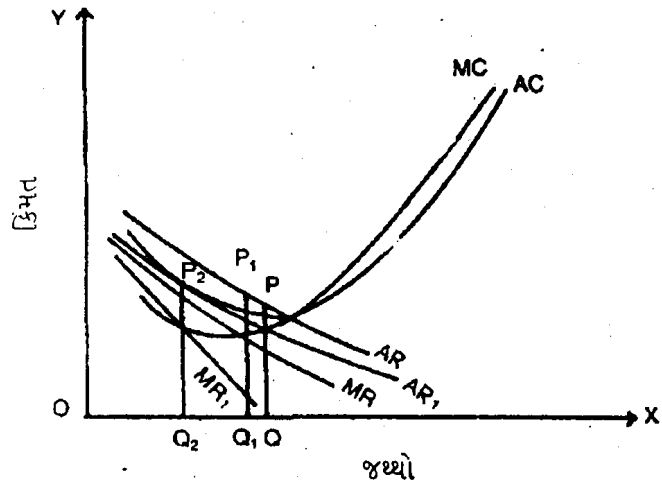
લાંબા ગાળાની સમતુલાના વિશ્લેષણમાંથી સ્પષ્ટ થયું છે કે ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદક ગમે તેટલો અધિશેષ નફો કમાતો હોય તોપણ લાંબે ગાળે તે અદૃશ્ય થવાનો જ. આનું કારણ એ છે કે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશ પર કોઈ પ્રતિબંધ ન હોવાથી અધિશેષ અથવા અસાધારણ નફાની કમાણી નવી પેઢીઓને આકર્ષે છે. સાથોસાથ એ પણ સાચું છે કે જ્યારે કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે ત્યારે જ્યાં સુધી વસ્તુની કિંમત સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ જેટલી થાય ત્યાં સુધી ઉત્પાદકની માંગ-કિંમત રેખા નીચે તરફ ખસતી જાય છે.

લાંબે ગાળે અસાધારણ નફો અદૃશ્ય થવાનો છે એ સમજીને ઉત્પાદક શરૂઆતથી જ સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ જેટલી કિંમત આકારવાની નીતિ અખત્યાર કરે છે. આ નીતિને પૂર્ણ ખર્ચ અથવા કુલ ખર્ચને

આવરી લેતી નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આકૃતિ 15.10 જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે ઉત્પાદક P જેટલી કિંમત શરૂઆતથી જ નિર્ધારિત કરે છે જ્યાં સરેરાશ આવક અને સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓ એકબીજાને છેદે છે. P₁ બિંદુએ વસ્તુની કિંમત ટૂંકા ગાળા માટે નિર્ધારિત કરી અસાધારણ નફો કમાવાને બદલે ઉત્પાદક OQ જેટલું ઉત્પાદન કરે છે. ત્યાર પછી બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશને તે આકર્ષાવા દે છે અને તેની સરેરાશ આવક રેખાને P₂ બિંદુ સુધી નીચે તરફ ખસવા દે છે જ્યાં અધિશેષ અથવા અસાધારણ નફો અદૃશ્ય થાય છે. લાંબા ગાળામાં આમ જ થતું હોય છે. સંપૂર્ણ ખર્ચને આવરી લેવાની ભાવનીતિના લાભ સ્વયંસ્પષ્ટ છે. સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં થવા દેવાની પદ્ધતિની સરખામણીમાં કુલ અથવા પૂર્ણ ખર્ચને આવરી લેવાની નીતિ દ્વારા ઉત્પાદનના કદમાં વધારો થતો હોય છે. સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક વચ્ચેની સમતુલાના સંદર્ભમાં તપાસીએ તો લાંબા ગાળાનું ઉત્પાદન OQ₂ જેટલું છે પરંતુ કુલ અથવા પૂર્ણ ખર્ચને આવરી લેવાની નીતિના સંદર્ભમાં તપાસીએ તો કુલ ઉત્પાદન OQ જેટલું છે.

કુલ અથવા સંપૂર્ણ ખર્ચને આવરી લેતી ભાવનીતિને માર્ક-અપ ભાવનીતિના નામથી પણ ઓળખાવાય છે. સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક વચ્ચેની સમાનતાનો સિદ્ધાંત ઉત્પાદકને ગમે તેટલો યોગ્ય અથવા આકર્ષક લાગતો હોય તોપણ તેના પર અમલ કરવાની બાબત તેટલી સહેલી નથી. ઉત્પાદક માટે વાસ્તવિક બજારમાં સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ શોધવાં તથા તેમને સરખાં કરવાં એ એક કસોટી કરનાર તથા કંટાળાજનક પ્રક્રિયા છે. તેમ કરવા કરતાં ઉત્પાદક તેણે કરેલ સરેરાશ ખર્ચ અંગે કેટલીક અજમાયશી, કામચંલાઉ ગણતરી કરીને તેમાં તેણે કરેલ મૂડીરોકાણ પર તેને યોગ્ય લાભ તેટલું વળતર ઉમેરીને વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવાનું વધુ પસંદ કરશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ રીતે માર્ક-અપ કરેલ રકમ જેટલી કિંમત આકારવાનું ઉત્પાદક માટે યોગ્ય લેખાશે. તેથી જ આ સિદ્ધાંતને માર્ક-અપ આકારણીનું કિંમત ધોરણ કહેવામાં આવે છે.

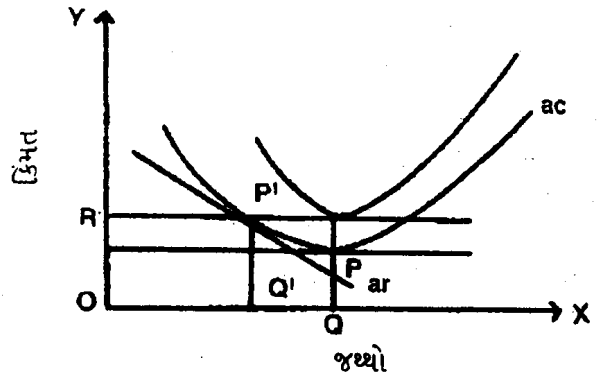
આકૃતિ 15.10
કુલ અથવા પૂર્ણ ખર્ચ પર આધારિત ભાવનીતિ

15.6 શું ઇજારાની સમતુલા સાધનોના દુર્વ્યયમાં પરિણમે છે ?

હવે આપણે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈની અને પૂર્ણ હરીફાઈની સમતુલાની સરખામણી કરીશું.

આકૃતિ 15.11 ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સાપેક્ષ કાર્યક્ષમતા દર્શક સમતુલા

આકૃતિ 15.11માં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ હેઠળની સંમતુલાની સ્થિતિમાં ઉત્પાદનનું કદ OQ' અને વસ્તુની કિંમત P' Q' દર્શાવવામાં આવી છે. ધારો કે બજારમાં તે જ કિંમત પ્રવર્તે છે અને પૂર્ણ હરીફાઈના સંજોગો છે. તેમ હોય ત્યારે સરેરાશ ખર્ચ રેખાને એવી રીતે ખસવું પડશે કે તેનું લઘુત્તમ બિંદુ કિંમત રેખાને સ્પર્શ કરે અને ત્યારે વસ્તુની કિંમત P' Q' થાય. (આપણે જાણીએ છીએ કે પૂર્ણ હરીફાઈમાં લાંબા ગાળાની સમતુલા હંમેશાં તે બિંદુ પર હાંસલ થાય છે જ્યાં સરેરાશ ખર્ચ રેખા ક્ષિતિજને સમાંતર રેખાને સ્પર્શે છે.) જો સરેરાશ ખર્ચ રેખામાં ફેરફાર થવાનો ન હોય તો પૂર્ણ હરીફાઈની સમતુલા માટે નવી કિંમતની જરૂર પડશે જેની સમાંતર રેખા સરેરાશ ખર્ચ રેખાને P' બિંદુ પર સ્પર્શ કરશે. આમ, બંને બજારોના માળખા વચ્ચે તુલના કરવા માટે આપણને કાં તો બંને બજારોમાં એકસરખી કિંમતનું ધોરણ સ્વીકારી સરેરાશ ખર્ચ રેખામાં જરૂરી ફેરફાર કરવા દેવા પડશે અથવા એક જ સરેરાશ ખર્ચ રેખાને આધારે કિંમતમાં ફેરફાર થવા દેવા પડશે. જો આપણે સરેરાશ ખર્ચ રેખામાં ફેરફાર કરીશું તો પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉત્પાદકો એક જ કિંમતે વસ્તુનું વેચાણ કરવા માટે ઊંચો સરેરાશ ખર્ચ કરતા હોય છે એવા વિસ્મયકારક પરિણામ પર આપણે આવી પહોંચીશું. તેમ છતાં, પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો નીચી ગુણવત્તા ધરાવતાં અથવા વધુ ખર્ચાળ હોવાં જોઈએ એવું માનવા માટે કોઈ નક્કર કારણો ન હોવાથી આપણે એવા અનુમાન પર આવવું પડશે કે પૂર્ણ હરીફાઈમાં ઊંચા સરેરાશ ખર્ચનો સૂચિતાર્થ એ હોય કે એની એ જ કિંમતે વધુ ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુ ઉપલબ્ધ થાય છે. બીજી બાજુએ, જ્યારે સરેરાશ ખર્ચ રેખા અફર રહે છે પરંતુ કિંમત બદલાય છે ત્યારે પૂર્ણ હરીફાઈની સમતુલા આપણને વધારે મોટું ઉત્પાદન OQ અને નીચી કિંમત PQ આપશે. પરંતુ આપણે નોંધી લેવાની જરૂર છે કે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સમતુલાની સ્થિતિમાં ઉત્પાદન OQ' જે ઓછું છે અને કિંમત P' Q' જે વધારે છે તે હાંસલ થશે.

આ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ છે કે પૂર્ણ હરીફાઈની સરખામણીમાં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ગ્રાહકોને કાં તો વસ્તુની ઊંચી કિંમત આપવી પડશે અથવા નીચી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુ સ્વીકારવી પડશે. સ્પષ્ટ છે કે પૂર્ણ હરીફાઈની સરખામણીમાં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ ઓછી કાર્યક્ષમતા ધરાવે છે.

ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સાધનોના દુર્વ્યય વિશે જે કહેવાય છે અને તેમાંથી જે વિવાદ ઊભો થયો છે તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે :

- (i) જ્યારે ઘણી મોટી સંખ્યા ધરાવતા ઉત્પાદકો વ્યક્તિગત ધોરણે એવી વસ્તુનું ઉત્પાદન અને પુરવઠો કરે છે જે અન્ય ઉત્પાદકો કરતાં ભિન્નત્વ ધરાવે છે અને સાથોસાથ જ્યારે તેમાંનો દરેક ઉત્પાદક બજારના માત્ર આંશિક હિસ્સા પર પ્રભુત્વ ધરાવતો હોય ત્યારે તેમાંનો કોઈ પણ ઉત્પાદક મોટા પાયા પરના ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલ કરકસરના લાભ હાંસલ કરી શકતો નથી. બીજી રીતે કહીએ તો તેનો સરેરાશ ખર્ચ ઊંચો રહેશે જેની ગ્રાહકોનાં હિતો પર માઠી અસર પડશે.
- (ii) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વેચાણ ખર્ચ અથવા જાહેરખબરો પરનો જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે વસ્તુ વિશેની સાચી માહિતી પૂરી પાડનાર હોવાને બદલે ગ્રાહકોના મનને વશ કરનાર અથવા તેમને ગેરરસ્તે દોરનાર સાબિત થાય છે. આવી જાહેરખબરોનો બોજ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે ગ્રાહકોને સહન કરવો પડે છે : ઊંચી કિંમત મારફત પ્રત્યક્ષ રીતે અને વસ્તુના વ્યાપાર ચિહ્ન (બ્રાન્ડ) પ્રત્યેની વફાદારી મારફત પરોક્ષ રીતે. આવી વફાદારી બજારમાં સાચા અર્થમાં હરીફાઈના સંજોગો ઊભા કરવાના માર્ગમાં અવરોધોનું નિર્માણ કરે છે.
- (iii) ઇજારાદાર ઉત્પાદનના ઇષ્ટ કદ કરતાં અનિવાર્ય રીતે ઓછા ગણાય તેવા ઉત્પાદનના કદ પર સમતુલા હાંસલ કરે છે.

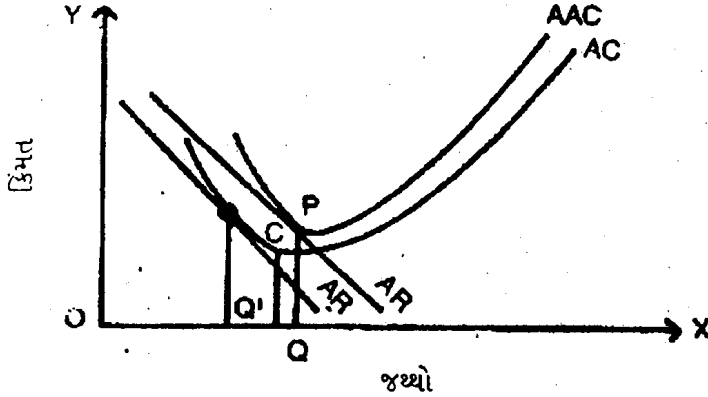
ઇજારાયુક્ત હરીફાઈની વિભાવના વિસ્તૃત રીતે રજૂ કરનાર જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. ચેમ્બરલિનના મંતવ્ય મુજબ આ બજારના દુર્વ્યયની ચર્ચા કરતી વેળાએ તેના દ્વારા બનાવાતી વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ, એટલે કે તેમાં જોવા મળતા ઉત્પાદન વૈવિધ્યની અવગણના થવી જોઈએ નહિ. આગળ જતાં તે એમ પણ કહે છે કે ગ્રાહકનો સંતોષ માત્ર વસ્તુની કિંમત પર આધાર રાખે છે એવું નથી; ગ્રાહક જે વસ્તુઓ ખરીદે છે તેની પસંદગી દરમિયાન ગ્રાહકને મળતી વૈવિધ્યપૂર્ણ પસંદગીની તક પર પણ આધાર રાખે છે એ વાત નજરઅંદાજ કરી શકાય નહિ. પૂર્ણ હરીફાઈમાં દરેક ઉત્પાદક સમાનગુણી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતો હોય છે, જ્યારે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદકો ભિન્ન ભિન્ન ગુણવત્તા

ધરાવતી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતા હોય છે અને એમાંથી ઉદ્ભવતા લાભની બાબત ધ્યાનમાં લેવી જ જોઈએ.

જ્યાં સુધી વેચાણ ખર્ચ અથવા જાહેરાતો પરના ખર્ચની બાબત છે, અમુક રીતે વિચારતાં તે ખર્ચ દુર્વ્યયમાં પરિણમે છે એમ હોય તો પણ ક્યારેક ઉત્પાદકના કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખાના સ્થાનફેરમાં તે મદદરૂપ નીવડતો હોય છે. ક્યારેક આ પ્રકારનો સ્થાનફેર એટલી હદ સુધી થતો હોય છે કે તેને લીધે હાંસલ થતી સમતુલા ન તો સાધનોને કામ વિનાના બનાવે છે ન તે ઉત્પાદનમાં વપરાતાં સાધનોના દુર્વ્યયમાં પરિણમે છે.

આકૃતિ 15.12

ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં થતું ઉત્પાદન અને મહત્તમ ઉત્પાદન આ બંને વચ્ચેની સરખામણી દ્વારા નિર્દિષ્ટ થતી સમતુલા

આકૃતિ 15.12નો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરતાં જણાશે કે ઉત્પાદન ખર્ચમાં વેચાણ ખર્ચનો ઉમેરો થતાં કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા AAC બિંદુ P પર સરેરાશ આવક રેખા AR₁ને સ્પર્શે છે જ્યાં સમતુલાનું ઉત્પાદન OQ છે. સાથોસાથ ઓછામાં ઓછો સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ CQ અને ઈષ્ટ કદનું ઉત્પાદન OQ' છે. સ્પષ્ટ છે કે સમતુલાનું ઉત્પાદન OQ ઈષ્ટ કદના ઉત્પાદન OQ' કરતાં વધારે છે.

આમ, ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં હંમેશાં વધુ પડતી ઉત્પાદનશક્તિ અથવા સાધનોનો દુર્વ્યય હોય છે જ એમ કહેવાય નહિ. વેચાણ ખર્ચને લીધે કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા એવી રીતે સ્થાનફેર કરશે કે સમતુલાની સ્થિતિમાં ઉત્પાદન ઈષ્ટ કદ કરતાં ઓછું નહિ પણ વધારે થતું હોય છે.

અન્ય રીતે પણ આ નિષ્કર્ષ પર પહોંચી શકાય. અગાઉ તેની ચર્ચા કુલ ખર્ચને આવરી લેતી ભાવનીતિના સંદર્ભમાં કરવામાં આવી છે. જ્યારે ઉત્પાદક પોતાની નજર ટૂંકા ગાળા પર નહિ પરંતુ લાંબા ગાળા પર દૃઢ કરી ગોઠવણો કરતો હોય છે ત્યારે તે એવી રીતે સમતુલા હાંસલ કરે છે જેમાં તેની વસ્તુની કિંમત સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ બરાબર થાય છે. તમે એ પણ જોઈ ગયા કે માત્ર ટૂંકા ગાળામાં જ ઉત્પાદક તેના સરેરાશ ખર્ચ કરતાં વધારે આવક, એટલે કે અસાધારણ નફો કમાઈ શકતો હોય છે. આ બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશ પર કોઈ પ્રતિબંધક પરિબળોનું અસ્તિત્વ ન હોવાથી લાંબા ગાળામાં ઉત્પાદકનો અસાધારણ નફો અદૃશ્ય થાય છે અને ત્યારે તેની વસ્તુની કિંમત તેના સરેરાશ ખર્ચ બરાબર થતી હોય છે જેમાં અધિશેષ આવકની કમાણીનો કોઈ અવકાશ હોતો નથી.

જ્યારે ઈજારાયુક્ત હરીફાઈનો ઉત્પાદક કુલ ખર્ચને આવરી લેતી ભાવનીતિ અપનાવે છે ત્યારે તેનું કુલ ઉત્પાદન ઈષ્ટ કદના ઉત્પાદન કરતાં વધારે પણ હોઈ શકે છે. અલબત્ત, કુલ ખર્ચને આવરી લેતી ભાવનીતિ હેઠળ મહત્તમ નફો કરવા માટે કોઈ અવકાશ હોતો નથી જેમ કે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ સરખાં હોય ત્યારે તે કરી શકાય છે. ઓછામાં ઓછું, ટૂંકા ગાળામાં અસાધારણ નફો કમાવાની તક તો મળતી જ હોય છે. જે ઉત્પાદકો અસાધારણ નફો કમાવા ઈચ્છતા હોય તેમના કિસ્સામાં ઈષ્ટ ઉત્પાદન કરતાં ઓછું ઉત્પાદન હોય ત્યારે જ સમતુલાનું બિંદુ હાંસલ થઈ જતું હોય છે. તેથી તેમની બાબતમાં વધુ પડતી સ્થાપિત ઉત્પાદન શક્તિની હાજરી (જેમાં સાધનો કામ વિનાનાં થઈ જતાં હોય છે) તથા સાધનોનો દુર્વ્યય ટાળી શકાય નહિ.

ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં બિનકાર્યક્ષમ ઉત્પાદન માળખા અંગેની બાબત લઈને વિવાદને અવકાશ હોતો નથી તે બાબત એ છે કે ઈજારાની જેમ આ બજારમાં પણ વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ઉત્પાદન ખર્ચ બરાબર હોતી નથી. ઈજારાની ચર્ચા દરમિયાન આ મુદ્દાની પણ આપણે ચર્ચા કરી છે અને તે ચર્ચા દરમિયાન કઈ રીતે અને ક્યારે વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર ન હોવાથી ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી ઈષ્ટ કદ કરતાં ઓછા કદની સપાટી પર થતી હોય છે તેનું વિશ્લેષણ પણ કરવામાં

આવ્યું છે. જેથી ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વસ્તુની કિંમત સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર કદી પણ હોતી નથી, ઊલટું તે વધારે જ હોય છે. આવા બજારમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી હંમેશા ઇષ્ટ કરતાં ઓછી જ રહેવાની.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. કુલ અથવા સંપૂર્ણ ખર્ચને આવરી લેતી ભાવનીતિનો શો અર્થ થાય છે તે સમજાવો.

.....

.....

.....
2. સાધનોના દુવ્યર્થની વ્યાખ્યા કરો.

.....

.....

.....
3. નીચેનાં વિધાનોમાંથી સાચાં અને ખોટાં વિધાનો ક્યાં છે તે જણાવો :
  - (i) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં માંગ રેખા નીચે ઢળતી હોય છે.
  - (ii) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સરેરાશ ખર્ચ અને સરેરાશ આવકની રેખાઓ અમુક અંશે પરસ્પરાવલંબી હોય છે.
  - (iii) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદક જુદી જુદી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતો હોય છે.
  - (iv) પૂર્ણ હરીફાઈની સરખામણીમાં ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ગ્રાહકને કાં તો ઊંચી કિંમતે વસ્તુ ખરીદવી પડે છે અથવા ઓછી ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુ સ્વીકારવી પડે છે.
  - (v) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદક તેના સરેરાશ ખર્ચ કરતાં વધારે કમાણી કરી શકતો નથી.
4. નીચે આપેલા દરેક જૂથમાં જે સાચા જવાબ હોય તેની પસંદગી કરો :
  - (i) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદકો કે વિકેતાઓની સંખ્યા
    - (a) થોડીક હોય છે.
    - (b) પાંચ હોય છે.
    - (c) બે હોય છે.
    - (d) અનેક અથવા મોટી હોય છે.
  - (ii) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં માંગ રેખા
    - (a) ક્ષિતિજને સમાંતર હોય છે.
    - (b) લંબરૂપ હોય છે.
    - (c) ઉપર જમણી તરફ ઢળતી હોય છે.
    - (d) નીચે જમણી તરફ ઢળતી હોય છે.
  - (iii) ઇજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સમતુલાની કિંમત
    - (a) કુલ ખર્ચ બરાબર હોય છે.
    - (b) સરેરાશ ખર્ચ બરાબર હોય છે.
    - (c) સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર હોય છે.
    - (d) ઉપરનું એક પણ સાચું નથી.
  - (iv) વેચાણ ખર્ચની રેખા
    - (a) ક્ષિતિજને સમાંતર હોય છે.
    - (b) હંમેશા ઉપર તરફ ગતિમાન હોય છે.
    - (c) હંમેશા નીચે ઢળતી હોય છે.
    - (d) અંગ્રેજી મૂળાક્ષર ‘U’ આકારની હોય છે.

- (વ) ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદન ત્યારે સમતુલામાં હોય છે જ્યારે
- કિંમત કરતાં સીમાવર્તી આવક ઊંચી હોય છે.
  - સીમાવર્તી આવક અને કિંમત સરખાં હોય છે.
  - સરેરાશ ખર્ચ કરતા સીમાવર્તી ખર્ચ વધારે હોય છે.
  - સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં હોય છે.

15.7 સારાંશ

ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ એ એવી બજાર વ્યવસ્થા હોય છે જેમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા એટલી મોટી હોય છે કે જેને લીધે દરેક ઉત્પાદક કુલ બજારના અલ્પ ગણાય તેવા નજીવા હિસ્સા પર કાબૂ ધરાવતો હોય છે. જોકે આ બજારનો ઉત્પાદક પૂર્ણ હરીફાઈના બજારના ઉત્પાદકની જેમ વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવાની બાબતમાં અસહાય કે લાયકાર હોતો નથી.

તેથી તેની માંગ રેખા ક્ષિતિજને સમાંતર હોતી નથી. આપણે ઘટક ક્રમાંક 13માં જોઈ ગયા કે ક્ષિતિજને સમાંતર માંગ રેખાનો સૂચિતાર્થ એ છે કે બજારમાં પ્રવર્તમાન કિંમતે જ વેચનારને વસ્તુનું વેચાણ કરવું પડે છે, તે વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવાની બાબતમાં કે તેમાં ફેરફાર કરવાની બાબતમાં શક્તિહીન હોય છે. ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં ઉત્પાદકને જે માંગ રેખાનો સામનો કરવો પડે છે તે માંગ રેખા અપૂર્ણ હરીફાઈની માંગ રેખા જેવી એટલે કે ઉપરથી નીચે જમણી તરફ ઢળતી હોય છે, કારણ કે આ બજારમાં ઉત્પાદક મર્યાદિત પ્રમાણમાં કેમ ન હોય વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકતો હોય છે. સ્વાભાવિક છે કે ઉત્પાદનના જુદા જુદા સ્તરે સીમાવર્તી આવક રેખા પણ તેવી જ રીતે દોરવી પડે છે. ઉપરાંત, સરેરાશ આવક કરતાં સીમાવર્તી આવક ઓછી હોય છે.

સીમાવર્તી ખર્ચ અને સરેરાશ ખર્ચ રેખાઓ અંગ્રેજી મૂળાક્ષર 'U'ના આકારની હોવાથી સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ એકબીજાને એવી રીતે છેદે છે કે જેથી સમતુલા પ્રસ્થાપિત થાય. આ પ્રક્રિયા ઈજારો અને ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં એક મહત્વનો તફાવત બાદ કરતાં લગભગ સરખી રીતે જ થતી હોય છે. ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં બજારમાં વેચનારાઓની સંખ્યા મોટી હોય છે અને નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં કોઈ અંતરાય હોતા નથી તે કારણોસર ઉત્પાદક અસાધારણ નફો કમાઈ શકતો નથી, એટલે કે સરેરાશ ખર્ચ કરતાં તે વધારે કમાણી કરી શકતો નથી. બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશના ભય અને વર્તમાન પેઢીઓ વચ્ચે ચાલતી તીવ્ર હરીફાઈને કારણે વધારાની કમાણી કે અસાધારણ નફાનું પ્રમાણ ઘટાડવા બાધ્ય કરે છે. આ પ્રક્રિયા એટલી હદ સુધી ચાલે છે કે ટૂંકા ગાળામાં પ્રવર્તમાન અસાધારણ નફો લાંબે ગાળે અસ્ત પામે છે અને અંતે વસ્તુની કિંમત સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ બરાબર થઈ જાય છે.

આમ, ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં સીમાવર્તી આવક એ સીમાવર્તી ખર્ચ બરાબર તો થવી જ રહી, પરંતુ અંતે સરેરાશ આવક અને સરેરાશ ખર્ચ પણ સરખાં થવાં જોઈએ. માંગ રેખા નીચે તરફ ઢળતી હોવાથી સરેરાશ ખર્ચ અને સરેરાશ આવક ત્યારે સરખાં થશે જ્યારે માંગ રેખાને સરેરાશ ખર્ચ રેખા સ્પર્શે છે અને આવું સ્પર્શ બિંદુ સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચના છેદ બિંદુથી સહેજ ઉપર હશે. સમતુલાની સ્થિતિમાં ઉત્પાદનનું કદ ઈષ્ટ કદ કરતાં ઓછી સપાટીએ અને સરેરાશ ખર્ચ લઘુત્તમ ખર્ચની સપાટી કરતાં ઊંચી સપાટીએ હોય છે. આમ પૂર્ણ હરીફાઈ કરતાં ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વસ્તુની કિંમત ઊંચી અને ઉત્પાદનનું કદ ઓછું હોય છે. ઉપરાંત, ઉત્પાદનના ઈષ્ટ કદની સપાટી કરતાં વાસ્તવિક ઉત્પાદન ઓછું હોવાથી ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં વણવપરાયેલ ઉત્પાદનશક્તિ અને કીમતી ઉત્પાદનનાં સાધનોનો બગાડ જોવા મળે છે.

15.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

કુલ અથવા સંપૂર્ણ ખર્ચને આવરી લેતી ભાવનીતિ : આ નીતિ હેઠળ ઉત્પાદક તેની વસ્તુની કિંમત એવી રીતે નિર્ધારિત કરે છે કે તે સરેરાશ ખર્ચ બરાબર હોય અને જ્યારે તેમ કરતી વેળાએ ઉત્પાદક સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક સરખાં થાય તેની તકેદારી રાખતો નથી અને જ્યારે તે અસાધારણ નફો કમાતો નથી.

ઈજારાયુક્ત હરીફાઈ : એ એવું બજાર હોય છે જેમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે અને જેમાં દરેક વિકેતા કુલ બજારના નજીવા હિસ્સા પર કાબૂ ધરાવતો હોય છે તેમ છતાં તે વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

ઈષ્ટતમ ઉત્પાદન : ઉત્પાદનની એવી સપાટી જે 'U' આકાર ધરાવતી સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ રેખાના લઘુત્તમ બિંદુ સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય અથવા તે લઘુત્તમ બિંદુને અનુરૂપ કે મળતી હોય.

વસ્તુવિકલન અથવા વસ્તુ વિભિન્નતા : જ્યારે ઉત્પાદક એક જ વસ્તુની ભિન્ન ભિન્ન ગુણવત્તા ધરાવતી વસ્તુનો પુરવઠો કરતો હોય.

ઉત્પાદન ખર્ચ : વસ્તુના ઉત્પાદન માટે ઉત્પાદક દ્વારા કરવામાં આવતો ખર્ચ.

વેચાણ ખર્ચ : વસ્તુના વેચાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે કરવામાં આવતો ખર્ચ.

15.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

3. (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) સાચું (iv) સાચું (v) સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

3. (i) સાચું (ii) સાચું (iii) સાચું (iv) સાચું (v) ખોટું

4. (i) d (ii) d (iii) b (iv) d (v) d

15.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) ઈજારાયુક્ત હરીફાઈનો ખ્યાલ વિગતવાર સમજાવો.
- (2) કોઈ પણ બજારમાં પેઢીઓના મુક્ત પ્રવેશની આડે આવતાં કારણો કયાં છે ?
- (3) ઉત્પાદન ખર્ચ અને વેચાણ ખર્ચ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો. ઈજારાયુક્ત હરીફાઈની પેઢીની કુલ સરેરાશ ખર્ચ રેખા કઈ રીતે દોરવામાં આવે છે ?
- (4) ઈજારાયુક્ત હરીફાઈમાં લાંબા ગાળાની સમતુલા કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે ? સમજાવો.
- (5) કુલ અથવા સંપૂર્ણ ખર્ચ આધારિત ભાવનીતિનો સિદ્ધાંત શો છે ? શું તે ઈષ્ટ કરતાં વધારે ઊંચા ઉત્પાદન તરફ દોરે છે ?

નોંધ : આ એકમ સારી રીતે સમજવામાં ઉપરના પ્રશ્નો તમારા માટે મદદરૂપ નીવડશે. તેમના જવાબો લખવાનો પ્રયત્ન કરો. તમારા જવાબો યુનિવર્સિટીને પાઠવશો નહિ. એ તમારા અભ્યાસ માટે જ છે.

એકમ 16 અલ્પહસ્તક ઇજારો (Oligopoly)

રૂપરેખા

- 16.0 ઉદ્દેશો
- 16.1 પ્રસ્તાવના
- 16.2 અલ્પહસ્તક ઇજારાનાં લક્ષણો અને પ્રકારો
- 16.3 ઇજારાયુક્ત પેઢીઓ અને અલ્પહસ્તક ઇજારા હેઠળની પેઢીઓ
- 16.4 અલ્પહસ્તક ઇજારામાં કિંમત અને ઉત્પાદનની સમતુલા
- 16.5 અલ્પહસ્તક ઇજારો – કેન્દ્રીકરણ અને જોડાણ
- 16.6 ઔપચારિક જોડાણ વિના અલ્પહસ્તક ઇજારાની ભાવનીતિ
- 16.7 અલ્પહસ્તક ઇજારાનું આર્થિક મૂલ્યાંકન
- 16.8 સારાંશ
- 16.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 16.10 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 16.11 સત્રાંત પ્રશ્નો

16.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમારામાં નીચેની બાબતો અંગેની ક્ષમતા હોવી જોઈએ –

- અલ્પહસ્તક ઇજારાની વ્યાખ્યા અને તેનાં લક્ષણોનું બયાન કરવું.
- ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ હેઠળની પેઢી અને અલ્પહસ્તક ઇજારા હેઠળની પેઢી વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરવો.
- અલ્પહસ્તક ઇજારામાં પરસ્પરાવલંબનની સમતુલાની કિંમત તથા ઉત્પાદન પર થતી અસરોની સમજણ આપવી.
- અલ્પહસ્તક ઇજારો ધરાવતી પેઢીઓ પરસ્પર હરીફાઈ કરવાને બદલે જોડાણ કરવાનું કેમ પસંદ કરે છે તેનું બયાન કરવું.
- જોડાણ કરવા પાછળના આશયની સમજણ પૂરી પાડવી.

16.1 પ્રસ્તાવના

એકમ 14 અને 15ના અભ્યાસ દરમિયાન તમે શીખી ગયા છો કે પૂર્ણ હરીફાઈની ગેરહાજરીમાં અપૂર્ણ હરીફાઈ અસ્તિત્વમાં આવે છે જે કાં તો ઇજારાનું અથવા ઇજારાયુક્ત હરીફાઈનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. પરંતુ અપૂર્ણ હરીફાઈ હેઠળના બજારના બધા જ સંજોગોનું બયાન આ બે પ્રકારનાં બજારો સંપૂર્ણપણે આવરી લેતાં નથી. ઉત્પાદોની સંખ્યા એક કરતાં વધારે મોટી ન હોય ત્યારે પણ બજારની કેટલીક એવી અપૂર્ણતાઓ હોય છે જેની સમજણ અને જેનું વિશ્લેષણ બાકી રહી જાય છે. જે બજારમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા મોટી હોય છે ત્યાં વસ્તુવિકલન કરવાની ઉત્પાદકની ક્ષમતા દરેક ઉત્પાદકને વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવાની શક્તિ આપી શકે છે. પૂર્ણ હરીફાઈમાં વસ્તુવિકલન માટે કોઈ અવકાશ ન હોવાથી ઉત્પાદકને આવી કોઈ ક્ષમતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેનાથી ઊલટું, ઇજારામાં ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવાની નિર્વિવાદ સત્તા ધરાવતો હોય છે. આ બંને વચ્ચે એવી સ્થિતિની વિચારણા પણ કરી શકાય કે જેમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા એટલી બધી અલ્પ હોય કે જેથી તેમાંનો દરેક ઉત્પાદક બજારના નોંધપાત્ર ગણાય તેટલા ભાગ પર વર્ચસ ધરાવતો હોય. અલબત્ત, આવા ઉત્પાદકો વસ્તુની કિંમત પર અસર કરી શકતા હોવા છતાં બીજા ઉત્પાદકો વળતાં પગલાં લેશે એવા ભયને કારણે તે વસ્તુની કિંમત પર અસર કરવા જેટલા પોતાની જાતને મુક્ત ગણતા નથી. આ પરિસ્થિતિ એવા સંજોગોને ઉત્તેજન આપે છે જે ઇજારો અને ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ બંને કરતાં ભિન્ન હોય છે. તેને જ અલ્પહસ્તક ઇજારો કહેવામાં આવે છે.

આ એકમમાં તમે અલ્પહસ્તક ઇજારાનો અર્થ, તેનાં લક્ષણો તથા તેમાં હાંસલ થતી કિંમત અને ઉત્પાદનની સમતુલાનો અભ્યાસ કરશો. તે ઉપરાંત, આ જ એકમમાં તમે તે બજારમાં થતું કેન્દ્રીકરણ અને ઔપચારિક જોડાણ વિના દાખલ થતી ભાવનીતિનો પણ અભ્યાસ કરશો. અલ્પહસ્તક ઇજારાનું આર્થિક મૂલ્યાંકન પણ કરવામાં આવશે.

16.2 અલ્પહસ્તક ઇજારાનાં લક્ષણો અને પ્રકારો

બજારમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યાના માપદંડથી બજાર માળખાની ઓળખાણ મહદંશે આપવામાં આવે છે. જો ઉત્પાદકોની સંખ્યા મોટી હોય તો તે પૂર્ણ હરીફાઈવાળું બજાર ગણવામાં આવે છે. જો ઉત્પાદકોની સંખ્યા નાની હોય તો તે બજાર કાં તો ઇજારાનું અથવા અલ્પહસ્તક ઇજારાનું ગણાય છે. અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા એક કરતાં વધુ પરંતુ આઠ કરતાં ઓછી હોય છે.

અલ્પહસ્તક ઇજારામાં વેચાણ કરતી પેઢી વસ્તુની કિંમત, ઉત્પાદનનું કદ, વસ્તુની ગુણવત્તા તથા વેચાણ પર અસર કરી શકે છે જ્યારે ઇજારામાં ઉત્પાદન કરતી એકમાત્ર પેઢી અન્ય પેઢીઓના પ્રતિભાવની પરવા કર્યા વિના કિંમત, ઉત્પાદન અને વેચાણ પર અસર કરી શકતી હોય છે.

અલ્પહસ્તક ઇજારામાં

- જે અલ્પ સંખ્યાના ઉત્પાદકો હોય છે તેમાંનો દરેક ઉત્પાદક બજારના નોંધપાત્ર હિસ્સા પર પોતાનો કાબૂ ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- દરેક ઉત્પાદક અન્ય બધા જ ઉત્પાદકોનો ગંભીરતાપૂર્વકનો તથા અસરકારક હરીફ હોય છે અને તેથી તેમની વચ્ચે તીવ્ર હરીફાઈનું વલણ ઉપસ્થિત હોય છે.
- બીજા ઉત્પાદકોના પ્રતિભાવ કે વળતા પગલાની સમીક્ષા કર્યા વિના કોઈ પણ ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત, ઉત્પાદનનું કદ, વસ્તુની ગુણવત્તા તથા જાહેરાતો પરનો ખર્ચ નિર્ધારિત કરી શકે નહિ.

અલ્પહસ્તક ઇજારો વિવિધ પ્રકારનો હોઈ શકે છે. તેનું વર્ગીકરણ પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારો તથા અપૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારો આ બે રીતે કરી શકાય છે. જે અલ્પહસ્તક ઇજારામાં વસ્તુવિકલન હોતું નથી તેને પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારો ગણવામાં આવે છે.

આને પરિણામે હરીફાઈની પ્રક્રિયા વધુ ને વધુ મુશ્કેલ બનતી જાય છે તે એ રીતે કે બજારમાં ઉત્પાદકો વચ્ચે અંત વિનાના ભાવયુદ્ધની પરિસ્થિતિનું સર્જન થઈ શકે છે. વસ્તુની કિંમત એવા મહત્તમ બિંદુ પર કે જે સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં ઘણું ઊંચું હોય અને એવા લઘુત્તમ બિંદુ પર જે સરેરાશ ખર્ચને આવરી લેતું હોય આ બે બિંદુઓ વચ્ચેના કોઈ પણ બિંદુએ સ્થિર થઈ શકે છે. પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારામાં આમ કેમ થઈ શકે છે તે જાણી શકાય છે. અંતે તો વસ્તુવિકલનનો એક લાભ એ છે કે અન્ય ઉત્પાદકો કરતાં થોડીક ઊંચી કિંમત આકારવા છતાં દરેક ઉત્પાદક વસ્તુ વિભિન્નતાના નેજા હેઠળ પોતાના કાબૂ હેઠળના બજારના ભાગ કે હિસ્સા પર પોતાનું વર્ચસ ધરાવી શકે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જાહેરાતો દ્વારા તે એવી છાપ પણ કુશળતાથી અને સફળતાથી ઊભી કરી શકતો હોય છે કે તેની વસ્તુ અન્ય હરીફ ઉત્પાદકોની વસ્તુ કરતાં ઊંચી ગુણવત્તાવાળી છે. તેમ છતાં જ્યાં વસ્તુવિકલન હોતું નથી ત્યાં આવી મર્યાદિત તક ઉત્પાદકને ઉપલબ્ધ હોતી નથી એ સ્વાભાવિક જ ગણાય. પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારામાં જાહેરખબરો દ્વારા વસ્તુનો પ્રચાર કરવાની અથવા વેચાણ ખર્ચ કરવાની ભાગ્યે જ કોઈ આવશ્યકતા હોય છે. બાકી રહે છે તે કિંમત પ્રેરિત હરીફાઈ અને તે પણ ગળાકાપ ગણાય તેટલી તીવ્ર સ્વરૂપની. જો કોઈ ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમતમાં વધારો કરે તો તેણે વળતા પગલાનો સામનો કરવાનો જ રહ્યો અને તેનો અંત ક્યારે અને કેવી રીતે આવશે એ કોઈ કહી શકશે નહિ. આમ, ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં કંઈક ઊંચી પ્રારંભિક કિંમતથી શરૂઆત કરનાર પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારાનો ઉત્પાદક ભાવયુદ્ધને કારણે અંતે સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ બરાબર હોય તેટલી કિંમત પર, આવી પહોંચે છે. પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારામાં સમતુલા હાંસલ કરવાની બાબત વધુ જટિલ બનતી જાય છે અને બજાર અન્ય પ્રકારના અલ્પહસ્તક ઇજારાની સરખામણીમાં વધુ ને વધુ અનિશ્ચિતતામાં ધકેલાતું જાય છે. પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારાથી જુદું, અપૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારામાં વસ્તુવિકલન ગર્ભિત હોય છે. દેખીતું છે કે આવા બજારમાં કિંમત સિવાયની હરીફાઈને પણ અવકાશ હોય છે. વસ્તુવિકલનનો પ્રચાર કરવા

જાહેરખબરોનો સહારો લેવામાં આવશે અને તેટલે અંશે માત્ર કિંમત પ્રેરિત હરીફાઈ પરનું અવલંબન ઘટશે. અપૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારામાં કિંમત પ્રેરિત હરીફાઈ, સિવાયની હરીફાઈનો પણ સ્વીકાર થતો હોવાથી ભાવયુદ્ધને કારણે બજારમાં અનિશ્ચિતતાનું વાતાવરણ તો ઊભું થશે ખરું પણ તે અનિશ્ચિતતા પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારાની અનિશ્ચિતતા જેટલી તો નહિ જ હોય. તેથી અપૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારામાં સરેરાશ ખર્ચ કરતાં ઊંચી સપાટી પર ભાવમાં જે ફેરફાર થશે તેનો વ્યાપ અથવા ક્ષેત્ર પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારા કરતાં મર્યાદિત જ રહેવાનો. તેમ છતાં કિંમતના ફેરફાર અંગેનો અપૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારામાં રહેલો મર્યાદિત વ્યાપ તે બજારમાં વસ્તુની કિંમતના નિર્ધારણની પ્રક્રિયાને પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારા કરતાં વધુ નિશ્ચિત બનાવે છે એવું પણ કહેવાય નહિ.

આમ, અનિશ્ચિતતા તથા તેને લીધે સમતુલાની બાબતમાં ઉદ્ભવતી અનિર્ણાયકતા અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ન ટાળી શકાય એવી અનિવાર્ય બાબત બની જાય છે. આ કારણોસર જ બજારમાં ટકી રહેવા માટે અલ્પહસ્તક ઇજારાદારો વિસ્મયકારક ગણાય તેવી સંગઠનાત્મક ગોઠવણોનો સહારો લેતા હોય છે. તેવી ગોઠવણોમાંની એક કાર્ટેલ, બીજા જોડાણ અને ત્રીજા વલય (Ring) આવા નામથી ઓળખાય છે.

કાર્ટેલ એ એવી સંગઠનાત્મક ગોઠવણ હોય છે જેમાં માત્ર વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવા પૂરતા જ ઉદ્દેશથી નહિ પરંતુ દરેક ઉત્પાદક માટે બજારની ફાળવણી કરવા માટે અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢીઓ ભેગી થતી હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આવી ગોઠવણ કરવા પાછળનો મુખ્ય હેતુ મહત્તમ નફાની કમાણીનો હોય છે. સાથોસાથ એ પણ નોંધવા જેવી બાબત છે કે બજારમાં અન્ય પેઢીઓનો પ્રવેશ રોકવાની કાર્ટેલની ગમે તેટલી મુશ્કેલી હોય છતાં તેમ કરવા માટે તેની પાસે કાયદાનું કોઈ પીઠબળ હોતું નથી. દા.ત. પેટ્રોલની નિકાસ કરતા દેશોનું 'ઓપેક' નામનું આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન એ એક કાર્ટેલ છે જે પેટ્રોલની કિંમત નક્કી કરવા ઉપરાંત સભ્ય દેશો વચ્ચે વિશ્વબજારની વહેંચણી પણ કરે છે. તેમ છતાં પેટ્રોલની કિંમત તથા બજારના હિસ્સાની વહેંચણીના કરારને સંમતિ આપવી એ એક બાબત થઈ અને તેનો અસરકારક અમલ કરવો-કરાવવો એ અલગ બાબત થઈ. એ એટલા માટે કે દરેક ઉત્પાદકમાં બીજા હરીફ ઉત્પાદકોને કરારનું ઉલ્લંઘન કરવાની બાબતમાં ચતુરાઈથી બનાવી જવાનું સ્વાભાવિક વલણ હોય છે. જોડાણ કરતાં કાર્ટેલ એ રીતે જુદું પડે છે કે તેમાં દાખલ થયેલ દરેક ઉત્પાદક પોતાના ઉત્પાદન એકમ પર પોતાનું સ્વામિત્વ યથાવત્ ટકાવી રાખતો હોય છે. પરંતુ જોડાણ(Merger)ની વ્યવસ્થામાં આમ હોવાને બદલે વ્યક્તિગત ઉત્પાદન એકમો પર મધ્યસ્થ સંગઠનનું સ્વામિત્વ દાખલ થતું હોય છે.

'વલય' નામનું પણ એક અલગ સંગઠન હોય છે જેમાં વિકાસનું સમાન સ્તર ધરાવતા ઉત્પાદકો ઊંચી કિંમત આકારવાના હેતુથી ભેગા થતા હોય છે.

ઉપર વર્ણવેલ બધી જ સંગઠનાત્મક ગોઠવણોનો મુખ્ય હેતુ ભાવયુદ્ધ ટાળવાનો તથા નવી પેઢીઓના પ્રવેશમાં અંતરાય ઊભા કરવાનો હોય છે. હકીકતમાં અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ભાવનિર્ધારણની પ્રક્રિયાનું વિશ્લેષણ કરતા કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં નવી પેઢીઓનો પ્રવેશ અટકાવવાની બાબત વણી લેવામાં આવી છે. દા.ત. મર્યાદિત કિંમત આકારણીનો સિદ્ધાંત એમ કહેવા માગે છે કે અલ્પહસ્તક ઇજારાદાર એવી કિંમત નક્કી કરે છે કે જે વધુ પડતા અધિશેષનું સર્જન કરે એટલી ઊંચી પણ હોતી નથી તથા ખૂબ જ અલ્પ અધિશેષનું સર્જન કરે એટલી નીચી પણ હોતી નથી. આવી વ્યૂહરચનાનો આશય એ હોય છે કે વધુ પડતા નફાથી અંજાઈ જતી નવી સંભવિત પેઢીઓનો તે ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ અટકાવી શકાય. અલ્પહસ્તક ઇજારાદારને બે પ્રકારના ભય સામે પોતાનું રક્ષણ કરવાનું હોય છે. એક તો અત્યંત તીવ્ર અથવા રસાકસી ભરી હરીફાઈ જે કિંમત પ્રેરિત અથવા કિંમત સિવાયની સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહિત કરે અને બીજો ભય નવી પેઢીઓના પ્રવેશની શક્યતા. તેથી તે એવી ભાવનીતિ અખત્યાર કરશે જેથી આ બંને પરિસ્થિતિઓને ટાળી શકાય. ખાસ નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે આ પ્રકારની ભાવ અંગેની વ્યૂહરચનામાં એવી કોઈ કિંમત નિર્ધારિત થતી નથી જે અનન્ય હોય અને જેને યોગ્ય રીતે સમતુલાની કિંમત કહી શકાય. આનો ભાવાર્થ એ જ છે કે અલ્પહસ્તક ઇજારાદાર શું ઇચ્છે છે અથવા તેના માટે શું ઇચ્છવા યોગ્ય છે તે અંગેના તત્પૂરતા અથવા કામચલાઉ વિવરણો આપણી પાસે હોય છે, પરંતુ તે કઈ કિંમતે સમતુલા પ્રાપ્ત કરશે તે સંતોષકારક રીતે સમજાવતો કોઈ સિદ્ધાંત રજૂ કરવા યોગ્ય નથી.

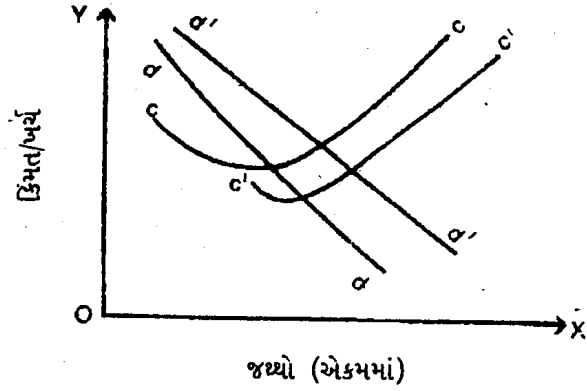
16.3 ઇજારાયુક્ત પેઢીઓ અને અલ્પહસ્તક ઇજારા હેઠળની પેઢીઓ

કોઈ ઇજારાદાર જે સરળતાથી તેની માંગ રેખા તૈયાર કરી શકે છે તેવી સરળતાથી અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢી માંગ રેખા નિર્ધારિત કરી શકતી નથી. પોતાની વસ્તુની ગુણવત્તા નક્કી કરવામાં અલ્પહસ્તક

ઈજારાદારને જે મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે તેને લીધે તે પોતાની પેઢીની સરેરાશ અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ નિર્ધારિત કરવામાં પણ અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠતા હોય છે.

આકૃતિ 16.1

ઉત્પાદક કે વિકેતાની માંગ અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ

આકૃતિ 16.1માં ઉત્પાદકની માંગ અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ અનુક્રમે dd' અને cc' દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. આ આકૃતિ એવી પરિસ્થિતિનું બયાન કરે છે જેમાં વસ્તુની કિંમત અને ઉત્પાદનના કદની બાબતમાં ઉત્પાદકને અન્ય હરીફોની પ્રતિક્રિયાની દરકાર રાખવાની જરૂર હોતી નથી. પરંતુ તેની પ્રતિક્રિયા ઉત્પાદક ધ્યાનમાં શક્યતા હોય તો માંગ અને ખર્ચ રેખાઓનો આકાર અને સ્થાન યથાવત્ રહેશે નહિ. બદલાયેલા સંજોગોમાં માંગ રેખા $d'd'$ અને સીમાવર્તી ઉત્પાદન અંગેની ખર્ચ રેખા $c'c'$ થશે, અનુમાન એ કે તેમાં એક જ કિંમત અને પ્રતિક્રિયા ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે. તેનાથી વધુ પ્રતિક્રિયાઓ ધ્યાનમાં લેવાય તો આ બંને રેખાઓના સ્થાનમાં ફરી ફેરફાર થશે અને આ પ્રક્રિયા અંત વિનાની બની જશે.

અલ્પહસ્તક ઈજારામાં માંગ રેખા અનિર્ણીત હોય છે અને તેથી તે ચોક્કસ રીતે દોરી શકાય નહિ. પરિણામે સીમાવર્તી આવક રેખાનાં વલણો પણ અચોક્કસ રહેવાનાં. આવા સંજોગોમાં સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચને આધારે પેઢીની સમતુલાનું નિર્ધારણ કરવું ઘણું મુશ્કેલ બની જાય છે.

આવી મુશ્કેલીઓની સાથોસાથ પેઢી ક્યારે મહત્તમ નફાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે તેનાથી પણ ઉત્પાદક અજાણ હોવાથી એવી એક દલીલ કરવામાં આવે છે કે અલ્પહસ્તક ઈજારામાં ઉત્પાદક ક્યારેક મહત્તમ નફો નહિ પરંતુ સ્થિર અને નિશ્ચિત નફો કમાવાનું ધ્યેય પસંદ કરે છે.

અલ્પહસ્તક ઈજારાની સૌથી વધારે મહત્વની લાક્ષણિકતા એ છે કે પેઢીને સ્પર્શતી ઘણી બધી બાબતો અંગે સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવામાં ઉત્પાદક અમસર્થ હોય છે (દા.ત. વસ્તુની કિંમત, વસ્તુની ગુણવત્તા, ઉત્પાદન ખર્ચ, જાહેરાતો પરનો અને વેચાણ ખર્ચ તથા બજારને લગતી તેની સામાન્ય વ્યૂહરચના). અલ્પહસ્તક ઈજારામાં પેઢીઓની સંખ્યા જૂજ અથવા અલ્પ હોય છે. આ તેની લાક્ષણિકતા પણ નોંધપાત્ર છે. તેમ છતાં માત્ર તેને લીધે જ આવા બજારમાં પેઢીઓ વચ્ચેના પરસ્પરાવલંબનનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી જે આર્થિક અને સૈદ્ધાંતિક વિશ્લેષણ કરનારાઓ માટે પડકારરૂપ બની ગયું છે. તેથી જ અલ્પહસ્તક ઈજારામાં કિંમત અને ઉત્પાદનની સમતુલાના નિર્ધારણની સમસ્યાનો સાચો કે નક્કર સૈદ્ધાંતિક ઉકેલ આપણે આપી શકતા નથી એમાં કોઈ આશ્ચર્યની બાબત નથી.

16.4 અલ્પહસ્તક ઈજારામાં કિંમત અને ઉત્પાદનની સમતુલા

આપણે જોઈ ગયા કે પેઢીઓ વચ્ચેનું પરસ્પરાવલંબન એ અલ્પહસ્તક ઈજારાનું એક આગવું લક્ષણ છે. સાથોસાથ સ્વતંત્ર નિર્ણય લેવાની અનુકૂળતા એ પણ ઈજારાનું એક અગત્યનું લક્ષણ હોય છે જેને લીધે અન્ય ઉત્પાદકોની પ્રતિક્રિયાઓની તેને દરકાર રાખવાની જરૂર હોતી નથી. આ કારણસર અલ્પહસ્તક ઈજારા કરતાં ઈજારામાં ભાવનિર્ધારણની પ્રક્રિયા વધુ સરળ હોય છે.

પોતાની વસ્તુ માટે અમુક કિંમત નક્કી કરવાથી, વસ્તુના અમુક જથ્થાનો પુરવઠો કરવાથી અથવા વસ્તુની અમુક ગુણવત્તા નિર્ધારિત કરવાથી પ્રતિક્રિયારૂપે અન્ય હરીફ ઉત્પાદકોનો શો પ્રતિભાવ રહેશે તેની આગાહી કરવાની જરૂરિયાતમાંથી પેઢીઓ વચ્ચે પરસ્પરાવલંબન ઊભું થતું હોય છે. ત્યાર પછી પ્રથમ પ્રતિક્રિયાના પ્રતિભાવરૂપે સંબંધિત ઉત્પાદક જે પગલાં લે છે તે પગલાંઓની પ્રતિક્રિયારૂપે બીજા તબક્કામાં અન્ય હરીફ ઉત્પાદકોની કઈ પ્રતિક્રિયાઓ આવશે તેની અટકળો શરૂ થઈ જતી હોય છે.

આ બધાંને પરિણામે પરસ્પરાવલંબનનો ક્રિયાત્મક અર્થ વાસ્તવિક અને સંભાવિત પ્રતિક્રિયાઓ અને વળતાં પગલાંઓ અંગેની સતત ચાલુ રહેતી અટકળો કરવી એમ થાય જે છેવટે અનિશ્ચિતતાનું સર્જન કરે છે. આ પરિસ્થિતિ માત્ર સમતુલા નિર્ધારણ પૂરતી જ મર્યાદિત રહેતી નથી, તેથી અલ્પહસ્તક બજારને સ્પર્શતી બધી જ ક્રિયાઓ અને પ્રક્રિયાઓમાં દાખલ થવાનો અનુભવ થાય છે.

અલ્પહસ્તક ઈજારામાં પરસ્પર હરીફાઈ કરતા બધા જ ઉત્પાદકોની સંભવિત કિંમતોનો એકસાથે વિચાર કરતાં ઉત્પાદનનું કદ નિર્ધારિત થવાનું હોય તો બજારનું વિશ્લેષણ એટલું બધું જટિલ, ગૂંચવણભરેલું અને મુશ્કેલ બને છે કે જ્યાં સુધી આપણે વિકેતાઓની સંખ્યા, તેમના દ્વારા નક્કી થનાર સંભવિત કિંમતો, તેમની વસ્તુની ગુણવત્તા વગેરે વિશે નિશ્ચિત ધારણાઓ કરતા નથી ત્યાં સુધી આપણે વિશ્લેષણમાં આગળ ડગલું ભરી શકતા નથી. તેનાથી પણ વધારે ખરાબ બાબત એ છે કે અલ્પહસ્તક ઈજારાદારને માત્ર તેના વિરોધી હરીફોની કિંમતો, ઉત્પાદન, વસ્તુની ગુણવત્તા વગેરેની અટકળો કરવી પડે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેની પોતાની અટકળોના સંદર્ભમાં તે પોતે પોતાની નીતિમાં જે ફેરફાર દાખલ કરવાનું વિચારશે તેની પ્રતિક્રિયારૂપે હરીફો આગળ જતાં કઈ નીતિ અપનાવશે તેની અટકળો પણ સતત રીતે ઉત્પાદકને સતાવશે. ઉત્પાદકની નીતિ કે વ્યૂહરચનામાં આવા ફેરફારને પરિણામે પ્રતિસ્પર્ધીઓની પ્રતિક્રિયાઓનું ફરી ફરીને મૂલ્યાંકન કરવાની આવશ્યકતા પણ ઊભી થાય. પ્રવર્તમાન પ્રતિસ્પર્ધીઓ પૂરતું તે મર્યાદિત રહેવાનું હોય તોપણ તે સારું તો ન જ ગણાય, પરંતુ જો તે આગળ વિસ્તૃત બની નવેસરથી તે ક્ષેત્રમાં દાખલ થનાર સંભવિત અને તેથી અજાણ્યા પ્રતિસ્પર્ધીઓ કે જેમનો પ્રવેશ અટકાવવામાં ન આવે અને તેથી જો તેમને પણ લાગુ પડે તો તે વધુ ત્રાસદાયક ગણાશે.

અલ્પહસ્તક ઈજારામાં સમતુલાની કિંમત અને ઉત્પાદનનું વિશ્લેષણ કરવાના અત્યાર સુધી વારંવાર પ્રયાસ થયા છે. તેમાંથી જેમાં સરળ અને પ્રાથમિક સ્વરૂપની ચર્ચા કરવામાં આવેલી નથી તેનો અહીં સમાવેશ કરવામાં આવેલ નથી, બાકીનાની ચર્ચા અવશ્ય કરવામાં આવશે. તેમ છતાં એક ગૂંચવણ ભરેલી પરિસ્થિતિ અંગે મહત્વના મુદ્દાની અહીં નોંધ લેવી ઘટે. અત્યાર સુધીના વિશ્લેષણકારો ખૂબ જ મર્યાદિત ગણાય તેવી ધારણાઓ સ્વીકારીને આગળ વધ્યા છે. દા.ત. મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં માત્ર બે જ ઉત્પાદકોની ધારણા કરવામાં આવી છે. બે ઉત્પાદકોવાળા અલ્પહસ્તક ઈજારાને દ્વિહસ્તક ઈજારો એવું ખાસ નામ આપવામાં આવ્યું છે. દ્વિહસ્તક ઈજારાનું વિશ્લેષણ કેમ ઓછું મુશ્કેલ છે તે સમજાવવા શકાય તેવી બાબત છે. જ્યાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા તેનાથી વધારે હોય ત્યાં પ્રતિક્રિયાઓ અને સંખ્યાની સંખ્યા પણ ગુણકના દરે વધવાની સંભાવના હોય છે અને જો તેમ થાય તો સમતુલાના નિર્ધારણ બની અનિશ્ચિતતામાં પણ વધારો થવાનો. કેટલીક વાર વિશ્લેષણ દરમિયાન અલ્પહસ્તક ઈજારાના બજારમાં નવી પેઢીઓના પ્રવેશ વચ્ચે સંપૂર્ણ અંતરાયો છે એવી ધારણા કરવામાં આવેલ છે. આમ કરવા પાછળનો ઉદ્દેશ પણ વિશ્લેષણને સરળ બનાવવાનો હોય છે. અન્ય કેટલીક ધારણાઓ પ્રતિસ્પર્ધીઓની કિંમત અને ઉત્પાદનના કદ વિશેની પ્રતિક્રિયાઓને લગતી છે. દ્વિહસ્તક ઈજારામાં ઘણી વાર એવું અનુમાન સ્વીકારી લેવામાં આવે છે કે જ્યારે બેમાંથી કોઈ એક ઉત્પાદક વસ્તુની કિંમત કે ઉત્પાદનના કદમાં ફેરફાર કરવાની મોકળાશ ધરાવતો હોય તોપણ બીજો પ્રતિસ્પર્ધી ઉત્પાદક પોતે તેની વસ્તુની કિંમત અને ઉત્પાદનનું કદ સ્થિર રાખશે, તે તેમાં પ્રતિક્રિયારૂપે કોઈ ફેરફાર કરશે નહિ. તેનાથી પણ વધુ પ્રતિબંધક ધારણાઓ કરવામાં આવે તોપણ અલ્પહસ્તક ઈજારાના બજારમાં કિંમત અને ઉત્પાદનના કદની સમતુલાની સમસ્યાની બાબતમાં આપણને સંતોષકારક જવાબ સાંપડશે જ એમ કહેવાય નહિ.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

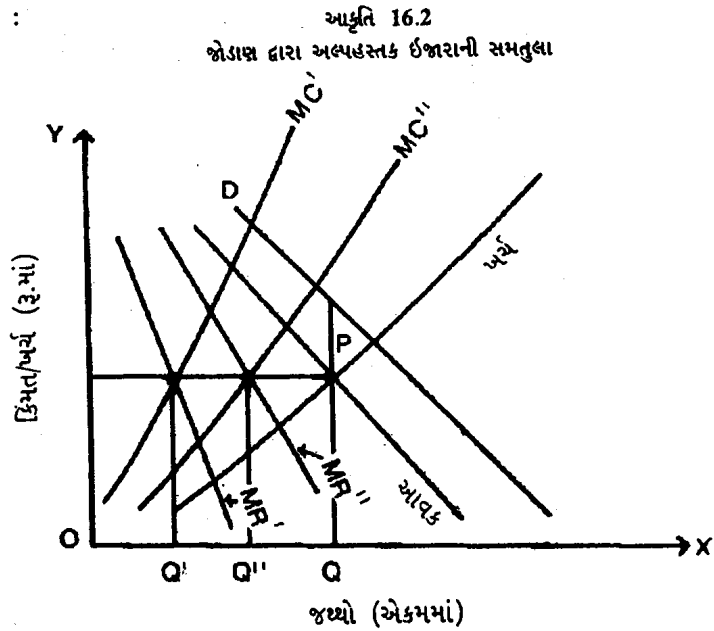
1. અલ્પહસ્તક ઈજારાનાં ત્રણ લક્ષણો જણાવો.
.....
.....
.....
2. ઈજારાયુક્ત હરીફાઈની પેઢીઓ તથા અલ્પહસ્તક ઈજારાની પેઢીઓ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
.....
.....
.....

3. કાર્ટેલ અને જોડાણ (Merger) વચ્ચેનો તફાવત જણાવો. ....
 .....
 .....
4. નીચેનાં વિધાનોમાંથી સાચાં અને ખોટાં વિધાનો કયાં છે તે જણાવો :
 (i) અલ્પહસ્તક ઇજારામાં વસ્તુની કિંમત પર ઉત્પાદકનો કાબૂ હોતો નથી. ....
 (ii) અલ્પહસ્તક ઇજારાના ઉત્પાદકો વસ્તુવિકલન કરતા હોય છે. ....
 (iii) અલ્પહસ્તક ઇજારામાં સમતુલાની કિંમત અને સમતુલાનું ઉત્પાદન અનિર્ણિત હોય છે. ....
 (iv) 'વલય' અથવા Ring એ એવી સંગઠનાત્મક ગોઠવણ હોય છે જેમાં વિકાસનું સમાન સ્તર ધરાવતા ઉત્પાદકો ઊંચી કિંમત આકારવાના હેતુથી ભેગા થતા હોય છે. ....

16.5 અલ્પહસ્તક ઇજારો - કેન્દ્રીકરણ અને જોડાણ

અલ્પહસ્તક ઇજારાના ઉત્પાદકો જ્યારે જોડાણ કરે છે ત્યારે તે મહત્તમ નફાની કમાણીનો સહિયારો પ્રયાસ કરે છે, વ્યક્તિગત ધોરણે નહિ. મહત્તમ નફો કમાવાનો વ્યક્તિગત ધોરણે ઉત્પાદક દ્વારા પ્રયાસ થાય તો તે અનિશ્ચિતતામાં અટવાઈ જાય છે અને તેને લીધે ઇજારાદારનું પોતાનું અસ્તિત્વ જોખમમાં મુકાય તેમ બને. તેથી અલ્પહસ્તક ઇજારાદારો ઘણી વાર વસ્તુની કિંમત, ગુણવત્તા ભેદ અથવા કલન, વેચાણ પ્રોત્સાહન, બજારની વહેંચણી, નવી પેઢીઓના પ્રવેશને અવરોધવા માટેનાં પગલાંઓ વગેરે બહુભંતો અંગે ઔપચારિક અથવા બિનઔપચારિક જોડાણકરાર કરતા હોય છે જેથી બધા જ ઉત્પાદકો બજારમાં ટકી રહી શકે. હરીફાઈ કરતાં આ પરિસ્થિતિ તદ્દન ઊલટી ગણાય કારણ કે હરીફાઈમાં તો દરેક ઉત્પાદક વ્યક્તિગત ધોરણે આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરતો હોય છે, પછી ભલે તેમાંનો કોઈ ટકે કે પરાસ્ત થઈ બજાર છોડીને જતો રહે. જોડાણ કરવાથી બજાર પરનું વર્ચસ કેન્દ્રિત થઈ જાય છે, જાણે કે બજારમાં એક જ ઉત્પાદક વેચાણ કરતો હોય.

નીચેની આકૃતિ 16.2માં સંયુક્ત રીતે મહત્તમ નફાની કમાણી કેવી રીતે થાય છે તે દર્શાવવામાં આવેલ છે :

સુગમતા ખાતર આપણે ધારી લઈએ કે બજારમાં માત્ર બે જ ઇજારાયુક્ત પેઢીઓ છે. પેઢી 1ની સીમાવર્તી આવક રેખા 'MR' અને પેઢી 2ની સીમાવર્તી આવક રેખા 'MR'' છે. શરૂઆતમાં આપણે બંને પેઢીઓ માટે એક સંયુક્ત સીમાવર્તી આવક રેખા નિર્ધારિત કરીશું. કિંમત ભેદભાવની વ્યૂહરચના હેઠળ આ માટે આપણે જે પદ્ધતિ સ્વીકારેલી તે જ પદ્ધતિનો આપણે અહીં ઉપયોગ કરીશું. આપેલ સીમાવર્તી

આવક રેખાના સંદર્ભમાં આપણે પેઢી 1 અને પેઢી 2ના ઉત્પાદન માટેની માંગ શોધી કાઢીશું. ત્યાર પછી બંને પેઢીઓની માંગનો સરવાળો કરીને સીમાવર્તી આવકને અનુરૂપ એવાં બિંદુઓ શોધીશું. એ જ રીતે અન્ય સીમાવર્તી આવકો માટે પણ આ જ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરી શકાય.

આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલાં બિંદુઓને જોડવાથી આપણને નવી રેખા - કુલ સીમાવર્તી આવક રેખા - પ્રાપ્ત થશે જે બંને પેઢીઓના ઉત્પાદન માટેની કુલ માંગના જુદા જુદા સ્તરો બતાવશે અને તેનો સંબંધ સીમાવર્તી આવકના વિવિધ સ્તરો સાથે રહેશે. કુલ સીમાવર્તી આવકની જેમ કુલ સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા પણ શોધી શકાશે. આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલ કુલ સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા બંને પેઢીઓનાં જુદાં જુદાં કુલ ઉત્પાદનનો તથા તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિવિધ સીમાવર્તી ખર્ચોનો નિર્દેશ કરશે. જોઈ શકાય છે કે 'કુલ' સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાનું છેદ બિંદુ 'P' બંને પેઢીઓ બજારમાં વસ્તુઓનો કુલ કેટલો પુરવઠો કરશે તે દર્શાવશે. એક વાર ઉત્પાદનનું કદ નક્કી થયા પછી વસ્તુ માટે કેટલી કિંમત આકારવામાં આવશે તે શોધવાનું રહેશે. આની જાણકારી આપણને 'કુલ' સરેરાશ ખર્ચ રેખા એટલે કે માંગ રેખા (DD) દ્વારા મળી શકે છે. આ માંગ રેખા પણ બંને પેઢીઓની વ્યક્તિગત માંગનો સરવાળો હશે. આ રીતે સંયુક્ત નફો મહત્તમ કરનાર બંને પરિબળો-કિંમત અને કુલ ઉત્પાદન-નું નિર્ધારણ કરી શકાય છે.

અલ્પહસ્તક ઇજારામાં કિંમત નિર્ધારણની સમસ્યાના આવા ઉકેલનાં કેટલાંક રસપ્રદ લક્ષણો નોંધપાત્ર છે. પ્રથમ એ નોંધી લઈએ કે બજારમાં જે બે પેઢીઓ છે તે બંને પોતપોતાના ઉત્પાદનની વહેંચણી આકૃતિ 16.2માં દર્શાવ્યા મુજબ કરશે જેમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે પેઢી 1 OQ' જેટલું ઉત્પાદન અને પેઢી 2 OQ'' જેટલું ઉત્પાદન કરશે. આ બંનેના ઉત્પાદનનું કદ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં તે બંને એકસરખી કિંમત આકારશે જે QL રહેશે. આ બંને પેઢીઓ એકસરખી કિંમત એટલા માટે આકારશે કે તે બંનેએ ભાવયુદ્ધથી દૂર રહેવાનો કરાર કરેલો છે. આવું યુદ્ધ બંને માટે હાનિકારક સાબિત થઈ શકે છે તેથી ઉત્પાદનનું કદ ભલે જુદું જુદું હોય છતાં બંને દ્વારા આકારવામાં આવતી કિંમત સરખી જ રહેવાની.

બંને પેઢીઓનું ઉત્પાદન એવી રીતે ગોઠવાશે કે જેથી તેમના વ્યક્તિગત સીમાવર્તી ખર્ચો એકસરખા તથા તે તેમની સીમાવર્તી આવકો બરાબર થાય. આ શરતોનું પરિપાલન થાય તો જ આકૃતિ 16.2માં દર્શાવેલ સમતુલા પ્રમાણભૂત ગણાશે.

આ ઉકેલ એકમ 15 હેઠળ ભેદભાવયુક્ત ઇજારાના સંદર્ભમાં આ અગાઉ આપણે જે ચર્ચા કરી છે તેની સાથે મેળ ખાય તેવો છે. પરંતુ ભેદભાવયુક્ત ઇજારો અને અલ્પહસ્તક ઇજારામાં મૂળભૂત તફાવત એ છે કે ભેદભાવયુક્ત ઇજારામાં ભિન્ન ભિન્ન બજારોનું અસ્તિત્વ હોય છે અને તે દરેક બજારમાં અલગ અલગ મૂલ્ય સાપેક્ષતા ધરાવતી માંગ રેખા હોય છે. અલ્પહસ્તક ઇજારામાં આમ હોતું નથી.

અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ભાવનિર્ધારણની સમસ્યાનો આ પ્રકારનો ઉકેલ ઇજારાની સ્થિતિમાં શું થશે તેની સાથે સરખાવી શકાય તેવો છે. હકીકતમાં બે ભિન્ન ભિન્ન પેઢીઓ માત્ર નામ ખાતર જ ભિન્ન ભિન્ન છે : વાસ્તવમાં તે એક જ ઉત્પાદકના કાબૂ હેઠળના બે અલાયદા પ્લાન્ટ કે સંચા જેવા છે. કમ સે કમ એવા તે દેખાતા હોય છે જ્યારે આપણે કિંમતનિર્ધારણની પ્રક્રિયાનો તથા તેમના ઉત્પાદનની વહેંચણીનો વિચાર કરીએ ત્યારે.

16.6 ઔપચારિક જોડાણ વિના અલ્પહસ્તક ઇજારાની ભાવનીતિ

યાદ રાખવા જેવી બાબત એ પણ છે કે સંતલસી અલ્પહસ્તક ઇજારો અનોપચારિક પણ હોઈ શકે છે જેમાં જોડાતી પેઢીઓ કોઈ ઔપચારિક કરારને વરેલી હોતી નથી. તેમની વચ્ચે વસ્તુની ગુણવત્તા, કિંમત તથા ઉત્પાદનના કદ અંગે ગર્ભિત કે સૂચિત સમજૂતી હોય છે અને દરેક પેઢી તે સમજૂતીનો વ્યાપક રીતે અમલ કરતી હોય છે, વિગતવાર નહિ. ક્યારેક આ પ્રકારનું અનોપચારિક જોડાણ ઔપચારિક જોડાણ કરતાં વધુ સારી રીતે કાર્યાન્વિત થતું હોય છે. તેમ છતાં આખરે તો તે જોડાણ જ કહેવાય અને તેટલે અંશે તેમાં હરીફાઈનો અભાવ હોય જ છે જેને લીધે ગ્રાહકો હરીફાઈના લાભથી વંચિત રહી જતા હોય છે.

ધારો કે અલ્પહસ્તક ઈજારાની પેઢીઓ જોડાણ કરવા માગતી જ નથી, તો પછી તે પોતાની વસ્તુની કિંમત કેવી રીતે નક્કી કરશે ? આવી પરિસ્થિતિમાં પણ પેઢીઓ પરસ્પર હરીફાઈમાં ઊતરવાની નથી પરંતુ એવી સમજૂતી સ્વીકારશે કે જેમાં વસ્તુની કિંમત કોઈ એક વિશિષ્ટ પેઢી દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે અને બાકીની પેઢીઓ તેનું અનુસરણ કરે. કિયાન્વયતાની દૃષ્ટિએ આનો અર્થ એ થાય કે કોઈ એક વિશિષ્ટ પેઢીને અન્ય પેઢીઓના નેતા અથવા આગેવાન તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે અને તેને વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવાનો વિશેષાધિકાર આપવામાં આવે છે અને તેણે નક્કી કરેલ કિંમત અન્ય પેઢીઓ પોતાની વસ્તુ માટે પણ આકારે છે. કિંમતનિર્ધારણની આ પ્રક્રિયાને ભાવ નેતૃત્વના ઉકેલ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમજૂતીમાં બજારની વહેંચણી કરવા અંગે કોઈ કરાર હોતો નથી, માત્ર કિંમત નક્કી કરવામાં આવે છે અને ભાવયુદ્ધ ટાળવામાં આવે છે.

ભાવ નેતૃત્વની વ્યૂહરચનામાં નેતૃત્વ પ્રદાન કરનાર પેઢી પરોક્ષ રીતે વધુ ચઢિયાતી સ્થિતિ ભોગવતી હોય છે, જે કિંમત નક્કી કરવામાં આવે છે તેની નફાકારકતા અંગે તથા બજારના હિસ્સાની વહેંચણી અંગે. હકીકત તો એવી પણ હોય કે અન્ય પેઢીઓની સરખામણીમાં ઉપરોક્ત પેઢી અગાઉથી જ બજારના ઘણા મોટા હિસ્સા પર વર્ચસ ધરાવતી હોય. તેથી આ વ્યવસ્થામાં અન્ય પેઢીઓને સંતોષ થતો ન પણ હોય.

આપણે અહીં જે વ્યવસ્થાનો વિચાર કર્યો તે એવી પેઢીના નેતૃત્વ વિશે કે જે બજારમાં પ્રભાવશાળી સ્થાન ધરાવતી હોય, એ અર્થમાં કે તે બજારના મોટા હિસ્સા પર કાબૂ ધરાવતી હોય, તે વધુ મોટા પાયા પર ઉત્પાદન કરતી હોય અને તેથી બજારના ઘણા મોટા હિસ્સા પર વર્ચસ ધરાવતી હોય. અલબત્ત, આનો અર્થ એ પણ ન થાય કે ભાવનેતૃત્વ એક જ પ્રકારનું હોઈ શકે છે અને તે પ્રભાવશાળી પેઢી દ્વારા. કેટલીક વાર નાની પેઢીઓ પણ ભાવનેતૃત્વ પ્રદાન કરી શકતી હોય છે અને તેમાં બે પ્રકારની પેઢીઓની વિચારણા થઈ શકે છે.

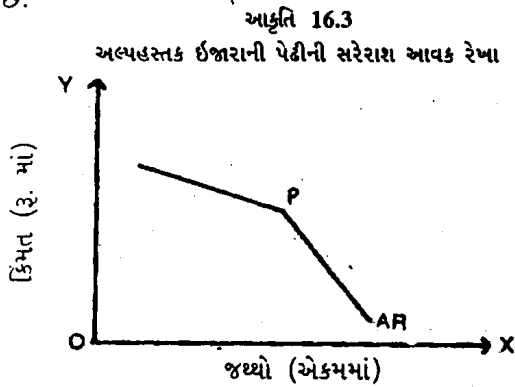
તેમાંથી એક એવી પેઢી જે બજારના મોટા હિસ્સા પર ભલે વર્ચસ ધરાવતી ન હોય પરંતુ જેનું ઉત્પાદન ખર્ચ નીચી સપાટી પર રાખવામાં તેને સફળતા મળતી હોય. આ પેઢીનો લાભ એ છે કે નુકસાન સહન કર્યા વિના તે ઓછી કિંમતે વેચાણ કરી શકે છે. અન્ય પેઢીઓ તેનું નેતૃત્વ આટલા માટે સ્વીકારતી હોય છે કે બાકીની પેઢીઓ ઉત્પાદન ખર્ચની બાબતમાં પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનો સામનો કરતી હોય, એટલે કે તેમનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઊંચું હોય.

બજારને નેતૃત્વ પૂરું પાડનાર બીજી નાની પેઢી એ હોઈ શકે કે જે નાની હોવા છતાં હાલ બજારમાં જે ફેરફારો થઈ રહ્યા છે માત્ર તેના પ્રત્યે જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યમાં જે ફેરફારો થવાની સંભાવના છે તેના પ્રત્યે પણ સતત જાગ્રત રહે છે. આવી પેઢી બજારનું ભારમાપક યંત્ર બનવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય છે અને તેથી જો તેને એમ લાગે કે ભાવ વધારવા માટે બજારમાં અનુકૂળ સંજોગો છે તો તે ભાવ વધારશે અને બાકીની પેઢીઓ તેનું અનુસરણ કરશે. તેનાથી ઊલટું, જો નેતૃત્વ પૂરી પાડતી નાની પેઢીને એમ લાગે કે કિંમત ઓછી હોવી જોઈએ તો તે પોતાની વસ્તુની કિંમત ઘટાડશે અને બીજી પેઢીઓ તેના દૂરંદેશીપણામાં શ્રદ્ધા રાખીને પોતે પણ પોતાની વસ્તુઓની કિંમતમાં ઘટાડો કરશે. નાની પેઢી દ્વારા નેતૃત્વ પૂરું પાડવામાં કેટલીક સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે અને તે ત્યારે સર્જતી હોય છે જ્યારે બજારનાં વલણો વિષેનો અન્ય પેઢીઓનો ખ્યાલ ભિન્ન હોય. આમ થાય ત્યારે ભાવયુદ્ધ અટક બને છે.

હવે આપણે પોલ સ્વીઝી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ વિશ્લેષણ તપાસીશું. એમનું વિશ્લેષણ એવી ધારણા પર રચાયેલું છે કે ભાવયુદ્ધ માત્ર કિંમત ઘટાડવા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આમ હોય ત્યારે અલ્પહસ્તક ઈજારામાં સમતુલા કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે ? સ્વીઝીના વિશ્લેષણ મુજબ ભાવયુદ્ધ દરમિયાન જ્યારે કોઈ એક પેઢી પોતાની વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો કરે છે ત્યારે અન્ય પેઢીઓ પણ પોતપોતાની વસ્તુઓની કિંમતોમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘટાડો કરશે જેથી દરેક પેઢીનો બજાર પર કાબૂવાળો હિસ્સો પૂર્વવત્ રહી શકે.

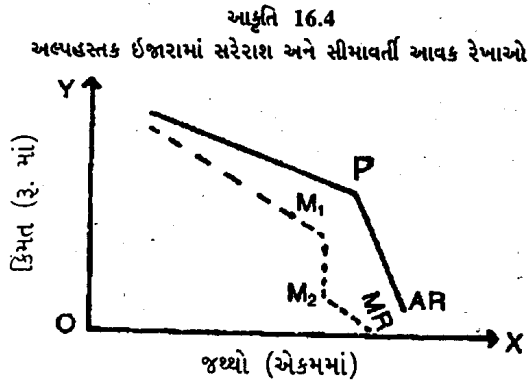
આગળ જતાં એમ કહેવાય કે જ્યારે કોઈ પેઢી પોતાની વસ્તુની કિંમતમાં વધારો કરે છે ત્યારે તે તેના વર્ચસ હેઠળના બજારમાંથી અમુક હિસ્સો તેના પ્રતિસ્પર્ધીઓને બક્ષે છે, કારણ કે બીજી પેઢીઓ ભાવવધારામાં રસ ધરાવતી ન પણ હોય. આમ જો કોઈ એક પેઢી ભાવમાં વધારો કરે તો બીજી પેઢીઓ તેનું અનુકરણ કરશે નહિ, પરંતુ જો કોઈ પેઢી તેની વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો કરે તો અન્ય પેઢીઓ તેનું અવશ્ય અનુસરણ કરી પોતપોતાની વસ્તુની કિંમતમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં ઘટાડો કરશે. આમ

થાય ત્યારે માંગ રેખાના કોઈ બિંદુ પર ખાંચ (kink) પડશે. માંગ રેખા પરની આ ખાંચનું મહત્વ એ છે કે તે બિંદુ પરની કિંમત કરતાં વધારે કિંમત આકારવાનું સાહસ કોઈ પેઢી કરશે તો પ્રતિસ્પર્ધીઓ તે ભાવવધારાનું અનુસરણ કરશે નહિ, પરંતુ તે બિંદુ પરની કિંમત કરતાં ઓછી કિંમત કોઈ પેઢી આકારશે તો તરત જ અન્ય પેઢીઓ તેનું અનુસરણ કરશે. આકૃતિ 16.3માં ખાંચવાળી માંગ રેખા દર્શાવવામાં આવી છે.

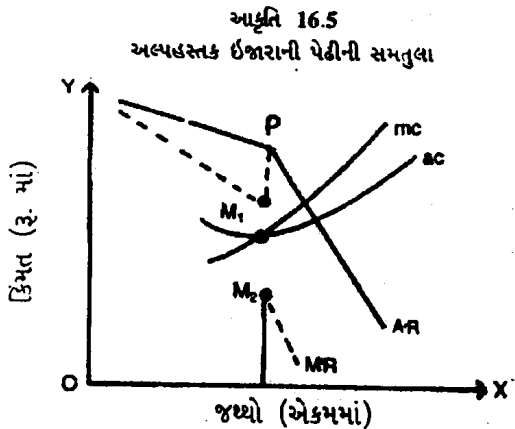

આકૃતિ 16.3માં 'P' બિંદુએ ખાંચ છે જેનાથી પ્રતિસ્પર્ધીઓ ઊંચી કિંમત આકારશે નહિ. અલ્પહસ્તક ઇજારાદારની વસ્તુની માંગ સામાન્ય રીતે નીચે ઢળતી માંગ રેખા કરતાં પણ વધુ ઝડપથી ઘટતી જશે. આનો સૂચિતાર્થ એ છે કે ઇજારાદારની માંગ રેખાનો આ ભાગ પહેલાં કરતાં વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ બનશે. નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે ખાંચના બિંદુ પર માંગ શૂન્ય બનતી નથી, જોકે અન્ય હરીફ પેઢીઓ વસ્તુ-વિકલનને લીધે વસ્તુની કિંમતમાં કોઈ વધારો કરતી નથી. પરંતુ જો ઇજારાદાર પોતાની વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો કરે તો બીજા ઉત્પાદકો તેમની વસ્તુઓની કિંમતમાં તેટલો ઘટાડો કરશે જેથી ભાવ ઘટાડો કરનાર મૂળ ઇજારાદારની વસ્તુની માંગમાં વધારો ન થાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ખાંચના બિંદુથી નીચેના ભાગ પર અલ્પહસ્તક ઇજારાદારની માંગ રેખા ઓછી મૂલ્યસાપેક્ષતા ધરાવશે અને તેનો આકાર સામાન્ય અપૂર્ણ હરીફાઈની માંગ રેખાની જેમ થશે.

અલ્પહસ્તક ઇજારાદારની સરેરાશ આવક રેખામાં જ્યારે ખાંચ પડે છે ત્યારે તેની સીમાવર્તી આવક રેખા તૂટક અથવા સાતત્ય વિનાની થાય છે જે આકૃતિ 16.4માં બતાવવામાં આવેલ છે.

વિશિષ્ટ પ્રકારની આ સરેરાશ અને સીમાવર્તી રેખાઓની મદદથી સ્વીઝી સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા દાખલ કરીને અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢીની સમતુલા નિર્ધારિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે જે આકૃતિ 16.5માં દર્શાવેલ છે.

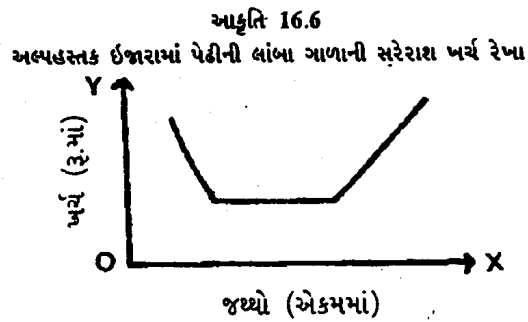

આકૃતિ 16.5 જોતાંની સાથે જ સ્પષ્ટ થશે કે તૂટક રેખાનાં બે બિંદુઓ M_1 અને M_2 વચ્ચે સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવકનું છેદ બિંદુ છે નહિ, આનો અર્થ એ થાય કે આ બે બિંદુઓ વચ્ચે સ્પષ્ટ અથવા નિશ્ચિત સમતુલા છે નહિ.

આમ, સ્વીઝી દ્વારા રજૂ કરાયેલા વિશ્લેષણ કે જે ખાંચવાળી માંગ રેખા પર આધારિત છે, તેમાં પણ પેઢીની સમતુલા અંગે કોઈ સંતોષકારક ઉકેલ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે તે વિશ્લેષણમાં તેને મર્યાદિત કરનાર ધારણાઓ સ્વીકારવામાં આવેલી હોવા છતાં અલ્પહસ્તક ઇજારાની સમતુલાને કોઈ નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સ્વીઝીના વિશ્લેષણમાં કોઈ હકારાત્મક પાસું હોય તો તે એ કે અલ્પહસ્તક ઇજારામાં અમુક પ્રકારની કિંમત-ચુસ્તતા કેમ હોય છે તેનો જવાબ આપણને મળી આવે છે. અલ્પહસ્તક ઇજારાની કોઈ પેઢી પોતાની વસ્તુની કિંમતમાં વધારો કરી પોતાના નફામાં વધારો કરી શકતી નથી અને જ્યારે તે આમ કરે છે ત્યારે અન્ય હરીફ પેઢીઓ તેનું અનુસરણ કરતી નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈ પેઢી વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો કરે છે ત્યારે તેની સ્થિતિ યથાવત્ કે જેવી ને તેવી રહે છે કારણ કે અન્ય સ્પર્ધક પેઢીઓ તરત જ તેનું અનુસરણ કરી પોતાની વસ્તુઓની કિંમતમાં ઘટાડો કરે છે. પરિણામે અલ્પહસ્તક ઇજારામાં કિંમત અંગેની પ્રયોગશીલતાનો અભાવ હોય છે. આનો અર્થ એ થાય કે અલ્પહસ્તક ઇજારાદારે એક બાર વસ્તુની કિંમત નક્કી કર્યા પછી તે તેમાં કોઈ ફેરફાર કરશે નહિ, કારણ કે આવો ફેરફાર ગમે તે દિશામાં હોય તે ઉત્પાદક માટે લાભકારક સાબિત થતો નથી. આમ, સ્વીઝીના વિશ્લેષણમાં જો કોઈ સારો ગુણ હોય તો તે એ કે અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ભાવ-ચુસ્તતાનું વલણ કેમ હોય છે તે સમજાવવામાં સ્વીઝીએ સફળતા મેળવી છે.

કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ એવું પણ મંતવ્ય ધરાવે છે કે વાસ્તવિક જીવનમાં ઇજારાદારની જેમ અલ્પહસ્તક ઇજારાદારો કે તેમની પેઢીઓ સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક વચ્ચેના સૂક્ષ્મ સંબંધોને વિશેષ મહત્ત્વ આપતા નથી. તે પોતાની વસ્તુની કિંમત એવી રીતે નિર્ધારિત કરશે કે જેથી તે સરેરાશ ઉત્પાદન ખર્ચ આવરી લે અને તે ઉપરાંત તેમણે તે ક્ષેત્રમાં મૂડીરોકાણ કરવાનું જે સાહસ કર્યું હશે તેના પૂરતા અથવા સંતોષકારક વળતર રૂપે તેમને જે રકમ મળવી જોઈએ તે રકમનો સરેરાશ ખર્ચમાં ઉમેરો કરી છેવટની કિંમત નક્કી કરે છે જેને માર્ક-અપ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કિંમત નક્કી કરવાની આ પદ્ધતિ કુલ ખર્ચ અથવા માર્ક-અપની પદ્ધતિને મળતી છે જેની ચર્ચા આ અગાઉ આપણે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈના સંદર્ભમાં કરી છે.

અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ભાવચુસ્તતા કેમ હોય છે તે આ સિદ્ધાંત સમજાવી શકે છે ? આ પ્રશ્નનો જવાબ હકારાત્મક હોઈ શકે પણ શરત એ કે અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢીની સરેરાશ ખર્ચ રેખા તેના તળિયાના ભાગ પર સપાટ હોય. આ વાત આકૃતિ 16.6માં દર્શાવવામાં આવી છે.

આકૃતિ 16.6 બતાવે છે કે સરેરાશ ખર્ચ શરૂઆતમાં ઘટે છે અને પછી તે વધે છે. તેના તળિયાના ભાગ પર જ્યાં તે ઓછામાં ઓછો છે ત્યાં તે ઉત્પાદનના અમુક વ્યાપ કે દાયરા સુધી સ્થિર રહે છે. દેખીતું છે કે જો સમતુલાનું નિર્ધારણ પૂર્ણ ખર્ચ આવરી લેવાના સિદ્ધાંતને આધારે થાય, એટલે કે જો વસ્તુની કિંમત સરેરાશ ખર્ચ અધિક નહીં જેટલું (માર્ક-અપ) આકારવામાં આવે તો આ કિસ્સામાં કિંમત ચુસ્ત બને કારણ કે સરેરાશ ખર્ચ પોતે તેવા પ્રકારનો થાય છે.

પૂર્ણ ખર્ચ આવરી લેવાની કિંમત નીતિ દ્વારા સમતુલા નિર્ધારિત કરવાની રીત સરળ છે અને તે એવી ધારણા પર રચાયેલી છે કે ઉત્પાદક અલ્પહસ્તક ઇજારામાં મહત્તમ નફો કમાવામાં રસ ધરાવતો નથી અથવા મહત્તમ નફાની તે દરકાર કરતો નથી. તેથી સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવકનાં નક્કર મૂલ્યો શોધવાની બાબત શંકાસ્પદ બને છે. આપણે યાદ રાખીએ કે ઇજારાયુક્ત હરીફાઈ અને અલ્પહસ્તક ઇજારામાં મૂળભૂત તફાવત છે. અલ્પહસ્તક ઇજારામાં પ્રવર્તમાન ઉત્પાદકો બજારમાં નવા ઉત્પાદકોના પ્રવેશ વચ્ચે

અંતરાય ઊભા કરવાના પ્રયાસ કરતા હોય છે જેની પાછળનો મુખ્ય હેતુ વર્તમાન ઉત્પાદકોનો નફો મહત્તમ કરવાનો હોય છે. જો આ હકીકત સાચી હોય તો અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢી સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવકને સરખાં કરીને મહત્તમ નફો કમાવાનો પ્રયત્ન કેમ પડતો મૂકે છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

મહત્તમ નફો કમાવાનું ધ્યેય પડતું મૂકવાની તરફેણમાં માત્ર એક જ દલીલ વાજબી લાગે છે અને તે એ કે મહત્તમ નફો કમાવાની દોટને કારણે ભાવયુદ્ધને પ્રોત્સાહન મળવાની પૂરેપૂરી શક્યતા હોય છે જે અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢીનું અસ્તિત્વ ભૂસી નાંખવાનો ભય ઊભો કરી શકે છે. પરંતુ આપણે એ પણ જોયું કે આ પ્રકારના ભયને ખાળવા માટે અન્ય કેટલાક રસ્તાઓ હોય છે, દા.ત. મહત્તમ નફા માટે સંયુક્ત પ્રયાસ વગેરે. તેથી અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢી કયું ધ્યેય પસંદ કરશે એ તો સંજોગોને અધીન રહેશે. આવા સંજોગોમાં પ્રતિસ્પર્ધીઓની વાસ્તવિક અને અનુમાનિત પ્રતિક્રિયાઓની સંભાવનામાંથી ઉદ્ભવતી અનિશ્ચિતતાઓ અલ્પહસ્તક ઇજારાની લાક્ષણિકતાઓમાં વણી લીધેલું પરિબળ હોય છે જેને પરિણામે તે બજારમાં સમતુલાનું નિર્ધારણ મુશ્કેલ અને સમસ્યારૂપ બને છે.

16.7 અલ્પહસ્તક ઇજારાનું આર્થિક મૂલ્યાંકન

અલ્પહસ્તક ઇજારામાં સમતુલાની કિંમત નિર્ધારિત કરવાનું તર્કસંગત સૈદ્ધાંતિક વિશ્લેષણ રજૂ કરવામાં સાંપડતી નિષ્ફળતા ઉપરાંત સમાજના કલ્યાણના સંદર્ભમાં બજારનો આ પ્રકાર કેટલે અંશે સહાયક ગણી શકાય ? આ બજારને પ્રોત્સાહન તો ઠીક પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ સહન કરવા જેવું પણ ખરું ? આ પ્રશ્નોના જવાબ શોધતી વેળાએ જે કેટલીક બાબતો વિચારણા માગી લે છે તેમાં હરીફાઈનો નિષેધ કરવાની તેમની ઇચ્છાની પૂર્તિ કરવા માટે અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢીઓ જોડાણો કરતી હોય છે જેથી ગ્રાહકો પર ઊંચી કિંમત લાદી શકાય ભલે પછી તેના પરિણામે ઉત્પાદન અને વેચાણમાં ઘટાડો કેમ ન થાય અને ઉત્પાદન માળખામાં વણવપરાયેલ ઉત્પાદન-શક્તિનો સંચાર કેમ ન થાય ? ઉપરાંત, કિંમતના પરિબળનો ઉપયોગ હરીફાઈ અટકાવવા માટે, વર્તમાન પેઢીઓ ઊંચી કિંમત આકારી શકે તે માટે તથા ઉત્પાદનનાં સાધનો ઉત્પાદન એકમોમાં લગભગ કાયમ માટે વણવપરાયેલ અવસ્થામાં રોકાઈ રહે તે માટે થતો હોય છે. જો નવી પેઢીઓના પ્રવેશને જોડાણો અને છલકપટ દ્વારા અટકાવવામાં ન આવે તો અલ્પહસ્તક ઇજારામાં જોવા મળતાં ઘણાં બધાં દૂષણો નિવારી શકાય તેમ છે. આ અર્થમાં અલ્પહસ્તક ઇજારો સામાજિક હિતો માટે હાનિકારક હોવાને લીધે જ સરકાર તેમાં દખલગીરી કરે છે અને ટ્રસ્ટ કે જોડાણો વિરોધી કાયદાઓ પસાર કરે છે.

બજારમાં સરકારની આવી દખલગીરી સમાજનું આર્થિક અને સામાજિક કલ્યાણ સુધારવાની દિશામાં સફળ થાય છે જ એમ ખાતરીપૂર્વક કહેવાય નહિ. દા.ત. ધારો કે સરકાર અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢી પર એક સામટો કર લાદે જેથી તેના અધિશેષ નફામાં ઘટાડો થાય. આને કારણે ઇજારાદાર અને સરકાર વચ્ચે નાણાકીય સાધનોની હેરફેર ચોક્કસ થશે પરંતુ તેને લીધે ગ્રાહકોને કોઈ લાભ થશે નહિ, કારણ કે આવા સામટા કરભારની પેઢીની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા પર કોઈ અસર થશે નહિ. ધારો કે સીમાવર્તી આવક રેખા યથાવત્ રહે છે (ઉત્પાદક પર લાદવામાં આવેલા કરને લીધે સીમાવર્તી આવક રેખામાં ફેરફાર થવા માટે કોઈ વાજબી કારણો રજૂ કરી શકાય નહિ), તે સ્થિતિમાં સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવકનું છેદબિંદુ પણ યથાવત્ રહેશે. પરિણામે ઉત્પાદક દ્વારા હાથ ધરવામાં આવતા ઉત્પાદનના કદમાં પણ કોઈ ફેરફાર થવાનો નથી. જ્યારે સરેરાશ આવક રેખા પણ અફર રહે છે ત્યારે ગ્રાહકો પાસેથી આકારવામાં આવતી કિંમત પણ યથાવત્ જ રહેવાની. આમ ઉત્પાદક પર એક સામટો કર લાદવાથી ઉત્પાદનના કદમાં વધારો થશે નહિ તથા વસ્તુની કિંમત પણ ઘટશે નહિ. પરિણામે આવાં પગલાંથી ગ્રાહકોનાં હિતોનું સંવર્ધન થાય નહિ તે સ્પષ્ટ છે. આનો એકમાત્ર અસરકારક ઉપાય એ છે કે અલ્પહસ્તક ઇજારાના બજારમાં નવી પેઢીઓનો પ્રવેશ મુક્ત થાય તેવા પ્રયાસ હાથ ધરવા.

અલ્પહસ્તક ઇજારો ફુગાવાને તીવ્ર બનાવે છે એવી પણ એક દલીલ છે. ખાંચવાળી માંગ રેખાની ચર્ચા દરમિયાન આપણે જોયું કે અલ્પહસ્તક ઇજારો ભાવયુક્તતામાં પરિણમે છે. જો અલ્પહસ્તક ઇજારાદાર પૂર્ણ ખર્ચની ભાવનીતિ અપનાવે અને જો પેઢીની સરેરાશ ખર્ચ રેખા તેના નીચેના ભાગમાં ઉત્પાદનના અમુક કદ સુધી સપાટ બને તો તે પણ ભાવયુક્તતાના વલણને પ્રોત્સાહન આપશે. જ્યાં સુધી નવી પેઢીઓ બજારમાં દાખલ થવાની મોકળાશ અનુભવશે નહિ ત્યાં સુધી હરીફાઈ થશે નહિ અને તેની ગેરહાજરીમાં ભાવયુક્તતા ચાલુ રહેશે અને ગ્રાહકો પર ઊંચી કિંમત લાદવા માટે ઉત્પાદકો જોડાણ

કરી ભાવયુદ્ધ અટકાવશે. આવી પરિસ્થિતિમાં કિંમત ઘટવાની કોઈ શક્યતા દેખાશે નહિ. અલ્પહસ્તક ઇજારાનો વ્યાપ જેમ જેમ વધતો જશે તેમ તેમ તેમાં ઉત્પાદન કરવામાં આવતી વસ્તુઓની ઊંચી કિંમતોને લીધે તેની અસરરૂપે તેની સાથે સંબંધિત ચીજવસ્તુઓની કિંમતો પણ ઊંચી રહેશે જે સામાન્ય ભાવસપાટી પર અસર કરી અર્થતંત્રમાં ફુગાવાને પ્રોત્સાહન આપશે. આ પ્રકારના વલણને મંથર અથવા ધીમે ધીમે આગળ વધતો ફુગાવો કહેવામાં આવે છે. અલ્પહસ્તક ઇજારાને લીધે કિંમતો ઘટવાની પ્રક્રિયા મુશ્કેલ હોય છે કારણ કે ભાવયુદ્ધના ભયને કારણે તથા તેમના અસ્તિત્વ માટે ઊભાં થનાર જોખમોને કારણે અલ્પહસ્તક ઇજારાદાર ચોક્કસ રણનીતિનો ઉપયોગ કરી હરીફાઈ ટાળતો હોય છે.

તેમ છતાં અલ્પહસ્તક ઇજારો વસ્તુવિકલન, નવીનીકરણ અને તકનિકી પ્રગતિને શક્ય બનાવે છે એ બાબત નકારી શકાય નહિ. ઇજારાની ચર્ચા દરમ્યાન આપણે જોયું કે તેની પાસેની સાધનોની વિપુલતાને લીધે તે સંશોધન અને નવીનીકરણને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે અને તેના લાભ સમાજને વિવિધ પ્રકારની નવી વસ્તુઓના રૂપમાં તથા ઉત્પાદનની નવી પદ્ધતિઓના આવિષ્કારના રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અલ્પહસ્તક ઇજારો પણ તેવા લાભનું સર્જન કરે છે. વિઘ્ન અથવા મુશ્કેલી માત્ર આટલી જ કે ઇજારાને કે અલ્પહસ્તક ઇજારાને તે માટે બાધ્ય કરી શકાય એવાં કોઈ પરિબળો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોતાં નથી. ખાસ કરીને અલ્પહસ્તક ઇજારાની પેઢીઓ સમાન કિંમત આકારવાના હેતુથી અને બજારની પરસ્પર પેઢીઓ વચ્ચે વહેંચણી કરવા માટે જોડાણ કરે ત્યારે તેવી નધીનીકરણ દાખલ કરવા માટે તેમને બાધ્ય કરી શકાય જ નહિ, ભલે પછી વણવપરાયેલ ઉત્પાદનશક્તિ પ્રસ્થાપિત થતી હોય અથવા ઉત્પાદનનાં સાધનોનો દુર્વ્યય થતો હોય. અલ્પહસ્તક ઇજારાદાર જેટલે અંશે નવીનીકરણ દાખલ કરશે તેટલે અંશે તે સમાજ માટે લાભદાયી નીવડશે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. અલ્પહસ્તક ઇજારામાં જોડાણોનો શો અર્થ થાય? સમજાવો.

.....

.....

.....
2. ભાવનેતૃત્વની વ્યાખ્યા કરો.

.....

.....

.....
3. નીચેનાં વિધાનોમાંથી સાચાં અને ખોટાં વિધાનો ક્યાં છે તે જણાવો :
  - (i) ખાંચવાળી માંગ રેખા ચુસ્ત ભાવનીતિનો સંકેત આપે છે. ....
  - (ii) ઔપચારિક જોડાણમાં બધી જ પેઢીઓએ સમાન કિંમત આકારવી જોઈએ. ....
  - (iii) અલ્પહસ્તક ઇજારાના બજારમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનો સંપૂર્ણ કાર્યક્ષમતા દ્વારા ઉપયોગ થતો હોય છે. ....
  - (iv) અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ઔપચારિક જોડાણો જ થતાં હોય છે. ....
  - (v) અલ્પહસ્તક ઇજારો ફુગાવાને તીવ્ર બનાવે છે. ....
4. નીચેનાં પ્રશ્ન-જૂથોમાં આપેલ વિકલ્પોમાંથી જે વિકલ્પ સાચો હોય તે પસંદ કરો :
  - (i) અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા
    - (a) એક કરતાં વધારે પરંતુ આઠ કરતાં ઓછી હોય છે.
    - (b) આઠ કરતાં વધારે પણ વીસ કરતાં ઓછી હોય છે.
    - (c) માત્ર એક જ હોય છે.
    - (d) ઉત્પાદકોની સંખ્યા પર કોઈ મર્યાદા હોતી નથી.
  - (ii) અલ્પહસ્તક ઇજારામાં કિંમત નિર્ધારણ
    - (a) ઇજારા કરતાં સહેલું હોય છે.
    - (b) ઇજારા કરતાં મુશ્કેલ હોય છે.
    - (c) ઇજારા જેવું જ હોય છે.
    - (d) ઇજારાની કિંમત સાથે સરખાવી શકાય નહિ.

- (iii) પૂર્ણ અલ્પહસ્તક ઇજારાના સંજોગોમાં, સમતુલાનું નિર્ધારણ
- સરળ હોય છે.
  - ઓછું મુશ્કેલ હોય છે.
  - વધુ મુશ્કેલ હોય છે.
  - સરખામણી ન કરી શકાય તેવું હોય છે.
- (iv) અલ્પહસ્તક ઇજારામાં સરેરાશ અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાઓ પ્રાપ્ત કરવી
- સરળ હોય છે.
  - ખૂબ જ કઠિન હોય છે.
  - સમસ્યારૂપ હોતી નથી.
  - કશું જ કહેવાય નહિ.

16.8 સારાંશ

અપૂર્ણ હરીફાઈનાં તિન્ન તિન્ન સ્વરૂપોમાં એક સ્વરૂપ એવું હોય છે કે જે મૂલ્યના સિદ્ધાંત માટે પડકારરૂપ બને છે. તે સ્વરૂપને અલ્પહસ્તક ઇજારો કહેવામાં આવે છે. પડકાર એટલા માટે કે આ બજારમાં ઉત્પાદક જે માંગ રેખાનો સામનો કરે છે તે અનિર્ણીત હોય છે. તેની વસ્તુની ખર્ચ રેખા પણ ચોક્કસ પ્રકારની હોતી નથી, અને વસ્તુની ગુણવત્તાનું નિર્ધારણ પણ ઉત્પાદકના કાબૂ હેઠળની બાબત હોતી નથી. વસ્તુની ગુણવત્તા બદલાય એટલે ખર્ચ રેખામાં પણ બદલાવ આવે છે. આ અનિશ્ચિતતાના મૂળમાં પેઢીઓનું પરસ્પરાવલંબન, નહિ કે તેમનું સ્વાવલંબન, જવાબદાર હોય છે. અન્ય કોઈ બજારના માળખામાં આ પ્રકારનું પરસ્પરાવલંબન જોવા મળતું નથી. આવી અનિશ્ચિતતાના પરિણામે અલ્પહસ્તક ઇજારાનો દરેક ઉત્પાદક પરસ્પર વચ્ચેની હરીફાઈ ટાળવાનો પ્રયાસ કરતો હોય છે. ખાસ તો તે કિંમત પ્રેરિત હરીફાઈથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરે છે, કારણ કે કોઈ પણ ઉત્પાદકે નક્કી કરેલ કિંમત અન્ય ઉત્પાદકોના અનુસરણથી અલગ રહેતી જ નથી. તેથી અલ્પહસ્તક ઇજારાદાર હરીફાઈ નહીં પરંતુ જોડાણ પસંદ કરે છે. જોડાણ ઔપચારિક અથવા અનૌપચારિક બંને પ્રકારનું હોઈ શકે છે. ઔપચારિક જોડાણમાં બધી જ પેઢીઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવેલ એકસરખી કિંમત આકારતી હોય છે. આ કિંમત એવી રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે કે જેથી બધી પેઢીઓનો સંયુક્ત નફો મહત્તમ હોય. દરેક પેઢીની સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા અને સીમાવર્તી આવક રેખાનો સરવાળો કરી 'કુલ' સીમાવર્તી આવક રેખા અને 'કુલ' સીમાવર્તી ખર્ચ રેખા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ બંને 'કુલ' રેખાઓનું છેદબિંદુ મહત્તમ નફો બંધે એ રીતે વસ્તુની ઉચિત કિંમત નક્કી કરવામાં મદદરૂપ નીવડે છે. જ્યારે જોડાણ અનૌપચારિક હોય છે ત્યારે વસ્તુની કિંમત ભાવનેતૃત્વ પ્રદાન કરનાર પેઢી દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. ભાવનેતૃત્વ આપનાર પેઢી મોટી પણ હોઈ શકે અને નાની પણ હોઈ શકે છે અને તેનો આધાર નેતૃત્વ આપતી પેઢી પસંદ કરવામાં અલ્પહસ્તક ઇજારાદાર કઈ કસોટી અથવા માનદંડ લાગુ કરશે તેના પર રહેશે.

એક સૂચન એવું પણ છે કે જો ખાંચવાળી માંગ રેખા ગૃહીત ધરવામાં આવે તો આપણે સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચ રેખાની મદદથી કિંમત નક્કી કરી શકીએ. આ રેખાઓ એવું અવશ્ય ગૃહીત ધરશે કે અલ્પહસ્તક ઇજારાનું બજાર ભાવચુસ્તતાનું લક્ષણ ધરાવે છે.

એક બીજું સૂચન એ પણ છે કે આપણે સીમાવર્તી ખર્ચ અને સીમાવર્તી આવક રેખાઓની સદંતર અવગણના કરી શકીએ છીએ. ઉત્પાદકની લાંબા ગાળાની સરેરાશ ખર્ચ રેખા ઉત્પાદનના અમુક કદ સુધી નીચેની બાજુએ, એટલે કે તેના તળિયે સપાટ રહે છે. તેથી પૂર્ણ ખર્ચ આધારિત ભાવનીતિનો અમલ કરવામાં આવે તો આપણે એવી કિંમત નિર્ધારિત કરી શકીશું જે લાંબે ગાળે સરેરાશ ખર્ચ બરાબર તો હશે જ પરંતુ જે સમય જતાં ભાવચુસ્તતાનું વલણ ધરાવશે.

ઉપર ચર્ચિત દરેક ઉકેલ અથવા સૂચન સાથે કોઈની કોઈ સમસ્યા કે મર્યાદા સંકળાયેલી છે જ અને તેથી અલ્પહસ્તક ઇજારામાં કિંમત અને ઉત્પાદનની સમતુલાનું ચોક્કસ અને સચોટ વિશ્લેષણ કરતો કોઈ પણ સંતોષકારક સિદ્ધાંત આપણે રજૂ કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં નથી. અલ્પહસ્તક ઇજારામાં ઉત્પાદનનું કદ સામાન્ય રીતે ઈષ્ટ ઉત્પાદન કરતાં ઓછું જ હોય છે. ઉપરાંત, વર્તમાન પેઢીઓ જોડાણ કરી નવી પેઢીઓને પ્રવેશ કરતાં અવરોધે છે. પરિણામે વજ્રવપરાયેલ ઉત્પાદન શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ અને સાધનોનો દુર્વ્યય જેવાં દુષણો આ બજાર વ્યવસ્થા સાથે સતત સંકળાયેલા રહે છે.

16.9 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

કાર્ટેલ : આ એક ઔપચારિક જોડાણનો નમૂનો છે જેમાં વસ્તુની કિંમત અને બજારની વહેંચણી આ બે અંગે સહિયારા નિર્ણયો કરવામાં આવે છે જ્યારે પેઢી પરનો સંગઠનાત્મક અંકુશ તેના પોતાના હસ્તગત રહે છે.

જોડાણ : પરસ્પરની હરીફાઈ ટાળવા માટે અલ્પહસ્તક ઈજારાની પેઢીઓનું ભેગા થવું.

ઔપચારિક જોડાણ : ઔપચારિક રીતે સ્વીકારવામાં આવેલ કરાર.

અનૌપચારિક જોડાણ : આ એક એવી વ્યવસ્થા હોય છે જેમાં દાખલ થયેલી પેઢીઓ વચ્ચે વ્યાપક પ્રમાણમાં સમજૂતી હોય છે પરંતુ તેમાં કોઈ ઔપચારિક કરાર કરેલો હોતો નથી.

પરસ્પરાવલંબન : એવા સંજોગો કે જેમાં ઉત્પાદક તેના હરીફોની પ્રતિક્રિયાઓને યોગ્ય રીતે ધ્યાનમાં લીધા વિના પેઢીને લગતા કોઈ પણ નિર્ણયો સ્વતંત્ર રીતે લેવામાં પોતાની જાતને અસમર્થ ગણે છે.

સંયુક્ત મહત્તમ નફાની વ્યૂહરચના : જ્યારે જોડાણ કરતી પેઢીઓની સીમાવર્તી આવક અને સીમાવર્તી ખર્ચની રેખાઓનો અલગ અલગ સરવાળો કરી ત્યાર પછી બધાને માટે સંયુક્ત રીતે મહત્તમ અધિશેષનું સર્જન કરવા સારુ તે રેખાઓના છેદબિંદુને આધારે વસ્તુની કિંમત નક્કી કરવી.

ખાંચવાળી માંગ રેખા : જ્યારે ઉત્પાદક એવી માંગ રેખાનો સામનો કરતો હોય કે જેમાં અમુક સ્તર કરતાં વધુ ઊંચી કિંમત આકારવાથી તેની માંગ વધુ મૂલ્યસાપેક્ષ થાય છે, પરંતુ કિંમત ઘટાડવાથી આમ થતું હોતું નથી.

વિલીનીકરણ : આ એક એવું જોડાણ હોય છે જેમાં વસ્તુની કિંમત અને દરેક પેઢીને ફાળવવામાં આવતા બજારના હિસ્સા અંગે સહિયારો નિર્ણય તો લેવાય છે જ પરંતુ વ્યક્તિગત પેઢીનું નિયંત્રણ પણ કેન્દ્રને સોંપવામાં આવે છે.

અલ્પહસ્તક ઈજારો : બજારમાં ઉત્પાદકોની સંખ્યા એટલી બધી અલ્પ હોય છે કે જેથી દરેક પેઢી વસ્તુની કિંમત, વસ્તુની ગુણવત્તા અને ઉત્પાદનના કદ અંગે બજાર પર નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં અસર ઉપજાવી શકતી હોય છે.

ભાવનેતૃત્વ : જ્યારે અલ્પહસ્તક ઈજારાની પેઢીઓ એવો નિર્ણય લે છે કે વસ્તુની કિંમત બજારમાં વેચાણ કરતી કોઈ એક વિશિષ્ટ પેઢી નક્કી કરશે અને બાકીની પેઢીઓ તેનું અનુસરણ કરશે.

16.10 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

4. (i) ખોટું (ii) ખોટું (iii) સાચું (iv) સાચું (v) સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

3. (i) સાચું (ii) સાચું (iii) ખોટું (iv) ખોટું (v) સાચું

4. (i) a (ii) b (iii) c (iv) b

16.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

- (1) અલ્પહસ્તક ઈજારાના બજારમાં પરસ્પરાવલંબન એટલે શું ? તે અલ્પહસ્તક ઈજારાની પેઢીની સમતુલાના સંદર્ભમાં કયા પ્રકારની સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે ?
- (2) મહત્તમ નફાની કમાણી માટેની સંયુક્ત વ્યૂહરચના એટલે શું ? અલ્પહસ્તક ઈજારામાં તે કેવી રીતે હાંસલ કરવામાં આવે છે ?
- (3) ભાવનેતૃત્વનો ખ્યાલ સમજાવો. શું ભાવનેતૃત્વથી અલ્પહસ્તક ઈજારાની સમતુલાની બધી સમસ્યાઓનું નિરાકારણ થઈ જાય છે ?

- (4) ખાંચવાળી માંગ રેખા અલ્પહસ્તક ઈજારાની કિંમતમાં ચુસ્તતા કેમ હોય છે તે સમજવામાં સહાયરૂપ નીવડે છે ખરી, પરંતુ તે નિશ્ચિત સમતુલા તરફ દોરવામાં સફળ થતી નથી – ચર્ચો.
- (5) પૂર્ણ ખર્ચ આધારિત ભાવનીતિનો સિદ્ધાંત કાં તો મહત્તમ નફાના ધ્યેયની અવગણના કરે છે અથવા તો તે તેને ધ્યાનમાં રાખતો હોય તોપણ તે તદ્દન મનસ્વી રીતે અથવા તદર્થ રીતે ધ્યાનમાં રાખે છે. શું તમે આ વિધાન સાથે સંમત થાઓ છો ? તમારા જવાબ માટેનાં કારણો આપો.

નોંધ : આ એકમની ચર્ચા સમજવામાં તમને આ પ્રશ્નો મદદરૂપ નીવડશે. તેના જવાબ લખવાનો પ્રયત્ન કરો. પરંતુ તમારા જવાબ યુનિવર્સિટીને પાઠવશો નહિ. તે તમારા અભ્યાસ માટે છે.

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- Ahuja, H. L. 1986. *Analysis of Economic Systems and Microeconomic Theory*, S. Chand & Co., New Delhi.
- Dwivedi, D. N. 1985. *Principles of Economics*, Vani Educational Books : New Delhi. (Chapters 18 to 21 - Part IV)
- Misra, S.K. 1986. *Modern Economics*, Pragati Publication : Delhi (Chapter 20 to 25 – Part 4)
- Samuelson, Paul. A. and William D. Nordhaus. 1985. *Economics*. McGraw-Hill: New Delhi.
- Stoniers and Ha Gue, *A Textbook of Economic Theory*. ELBS Edition, London.

Notes

Notes

Notes

ઈન્દિરા ગાંધી
નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર
ઓપન યુનિવર્સિટી

એફ.વાય.બી.કોમ.

BCECO105

એકમલક્ષી (સૂક્ષ્મ) અર્થશાસ્ત્ર

વેભાગ

5

આવકની વહેંચણી

(Distribution of Income)

એકમ 17

વહેંચણીના સિદ્ધાંતો (Theory of Distribution)

7

એકમ 18

આવકની વહેંચણી-I : વેતનો અને વ્યાજ

(Distribution of Income-I : Wages and Interest)

21

એકમ 19

આવકની વહેંચણી-II : ભાડું અને નફો

(Distribution of Income-II : Rent and Profit)

35

એકમ 20

આવકની અસમાનતા (Inequality of Income)

48

Expert Committee

Prof. B.S. Sharma
Pro-Vice-Chancellor
IGNOU

Prof. Rakesh Khurana
Director
School of Management Studies
IGNOU

Prof. J. Satyanarayana (*Chairman*)
Osmania University
Hyderabad

Prof. R.B. Upadhyaya
University of Rajasthan
Jaipur

Prof. G.V. Shenoy
Institute of Rural Management
Anand

Prof. I.H. Farooqi
Aligarh Muslim University
Aligarh

Prof. B.S. Bhatia
Punjabi University
Patiala

Mr. A.K. Majumdar
Institute of Chartered Accountants of India
New Delhi

Prof. P.K. Ghosh
Delhi University
Delhi

Prof. Amar Chand
Madras University
Madras

Course Preparation Team

Sitri Ruddar Dutt (Editor)
School of Continuing
Education and Correspondence
Courses, Delhi University
Delhi

Faculty Members
Indira Gandhi National
Open University

Dr. S.K. Misra
Hindu College
Delhi University
Delhi

Dr. R.K. Grover

Dr. N.V. Narasimham

Ms. Madhu Surya

Mr. Nawal Kishore

Dr. Mrs. Madhu Tyagi

Prof. G. Sambasiva Rao
(Language Editor)

Production

Mr. Balakrishna Selvaraj
Registrar (PPD)
IGNOU

Copies : 500(1998), 1000(1998), 500(2000)

પુનઃમુદ્રણ 1000 (2003)

આ પુસ્તિકામાંની અભ્યાસ-સામગ્રી મૂળે ઇન્દિરા ગાંધી નેશનલ ઓપન યુનિવર્સિટી,
નવી દિલ્હી, દ્વારા તૈયાર કરાવવામાં આવી છે. તેની સંમતિથી
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી (અમદાવાદ)એ
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આ પુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે.

© Indira Gandhi National Open University.

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Indira Gandhi National Open University.

અનુવાદ : (અમદાવાદ નો વિતરણ)

શ્રી એ. પી. મહેતા 36 અરણ્યોદય સોસાયટી,
સેર ઝવેરચંદ કોલેજ પાસે, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ

પરામર્શ (વિષય) : શ્રી આર. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી ની વિજ્ઞાપન નિવેદન દેવાની પ્રતિબદ્ધતા અંગેની જાણ આપવાની અમદાવાદ નો વિતરણ

શ્રી આર. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી ની વિજ્ઞાપન નિવેદન દેવાની પ્રતિબદ્ધતા અંગેની જાણ આપવાની અમદાવાદ નો વિતરણ

પરામર્શ (ભાષા) : ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં આ વિજ્ઞાપન નિવેદન દેવાની પ્રતિબદ્ધતા અંગેની જાણ આપવાની અમદાવાદ નો વિતરણ

સંપાદન અને સંયોજન :

ડૉ. પી. કે. મહેતા

નિયામક,

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,

અમદાવાદ-380 003

સંયોજન સહાય :

શ્રી સુરેન્દ્ર સી. શાહ

કુલ સચિવ (ઈ/યા)

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

આર.સી. ટેકનિકલ કોલેજ, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૬૧

: પ્રકાશક :

કુલસચિવ (ઈ/યા), ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી,
આર.સી. ટેકનિકલ કોલેજ, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, સોલા રોડ, અમદાવાદ-૬૧

© સર્વ હક સ્વાધીન આ પુસ્તિકાના લખાણ યા તેના કોઈ પણ ભાગને

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદની લેખિત સંમતિ
વગર મિમિયોગ્રાફી દ્વારા યા અન્ય કોઈ પણ રીતે પુનઃ મુદ્રિત કરવાની મનાઈ છે.

વિભાગ 5 આવકની વહેંચણી (Distribution of Income)

ઘટક 4માં તમે પૂર્ણ હરીફાઈ, ઈજારાચાલી, ઈજારાપુક્ત હરીફાઈ અને અલ્પહસ્તક ઈજારાનાં બજારોમાં ક્ષિત નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે અને સમતુલાનો ખ્યાલ શું છે તે વિષે અભ્યાસ કર્યો. આર્થિક સિદ્ધાંતોનું બીજું મહત્વનું પાસું આવકની વહેંચણી છે. આ ઘટકમાં ચાર એકમો છે, જેમાં તમારે આવકની વહેંચણી અંગેના જુદા જુદા અભિગમો/દૃષ્ટિકોણોનો અભ્યાસ કરવાનો છે. તદુપરાંત, વહેંચણીના સિદ્ધાંતો અને વેતન, વ્યાજ, ભાડું અને નફો તથા આવકની અસમાનતાના ખ્યાલોનો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે.

એકમ 17 આવકની વહેંચણી અંગેના વિવિધ દૃષ્ટિકોણો, વહેંચણીનો શિષ્ટ સિદ્ધાંત અને સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત સમજાવે છે.

એકમ 18 વેતન નિર્ધારણમાં સામૂહિક સોદાગીરીની ભૂમિકા તથા વ્યાજદરના નિર્ધારણમાં વિવિધ દૃષ્ટિકોણોની સમજૂતી આપે છે.

એકમ 19 ભાડાના વિવિધ સિદ્ધાંતો, આર્થિક ભાડું, બદલા કમાણી અને અર્ધભાડા તેમ જ નફાનો ખ્યાલ અને નફાનાં ઉદ્ભવસ્થાનો સમજાવે છે.

એકમ 20 આવક વહેંચણીની પ્રક્રિયા - તેનું માપન, વ્યક્તિગત આવક અને અસમાનતા, આવકની અસમાનતાની માપણી અને આવકની પુનઃ વહેંચણી સમજાવે છે.

એકમ 17 વહેંચણીના સિદ્ધાંતો (Theory of Distribution)

રૂપરેખા

- 17.0 ઉદ્દેશો
- 17.1 પ્રસ્તાવના
- 17.2 આવકની વહેંચણીના વિવિધ દષ્ટિકોણો
  - 17.2.1 વ્યક્તિલક્ષી વહેંચણી
  - 17.2.2 કાર્યલક્ષી વહેંચણી
- 17.3 વહેંચણીનો શિષ્ટ સિદ્ધાંત
  - 17.3.1 ભાડું
  - 17.3.2 વેતન
  - 17.3.3 વ્યાજ
  - 17.3.4 નફો
- 17.4 સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત
  - 17.4.1 ઉત્પાદકતાનો ખ્યાલ
  - 17.4.2 સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતની રજૂઆત
  - 17.4.3 સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતની પારસાઓ
  - 17.4.4 સાધનને મળતું વળતર અને પેઢીમાં સાધનની રોકાણારી
  - 17.4.5 સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતનું ટીકાત્મક વિશ્લેષણ
- 17.5 સારાંશ
- 17.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 17.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 17.8 સત્રાંત પ્રશ્નો

17.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે -

- આવકની વહેંચણીના વિવિધ સિદ્ધાંતો રજૂ કરી શકશો.
- વહેંચણીના શિષ્ટ સિદ્ધાંતની સમજૂતી આપી શકશો.
- સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતને સમજાવી શકશો.

17.1 પ્રસ્તાવના

જમીન, શ્રમ, મૂડી અને નિયોજન શક્તિના સંયુક્ત પ્રયત્નો દ્વારા ઉત્પાદન પ્રક્રિયા હાથ પરવામાં આવે છે. ઉત્પાદનનાં સાધનો જુદા જુદા પ્રમાણમાં વિવિધ ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં કામે લગાડવામાં આવે છે. દા.ત., જમીન ખેત પ્રવૃત્તિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ખેત પ્રવૃત્તિમાં જમીન જેટલો જ ફાળો શ્રમ પણ આપે છે. આથી, ખેત પ્રવૃત્તિમાં ફાળો આપતા આ બે સિવાયનાં સાધનોને જે વળતર મળે છે તેની તુલનામાં ભૂમિ અને શ્રમને મળતું વળતર વિશેષ હોય છે. ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે મૂડીનો વિશેષ ઉપયોગ થાય છે અને નિયોજક ઉપયોગી ભૂમિકા નિભાવે છે. પરંપર તો ઉત્પાદનમાં તેનો ફાળો નોંધવાનું હોય છે. ઉદ્યોગમાં જમીનનો ફાળો પ્રમાણમાં ઘીલ હોય છે. શ્રમનો ફાળો હંમેશાં વિશેષ હોય છે. આ હકીકત એ સમજાવે છે કે ઔદ્યોગિક એકમોની આવકમાં શ્રમ, મૂડી અને નિયોજન શક્તિનો ફાળો શા માટે વિશેષ હોય છે. જમીનનો ફાળો ઓછો હોય છે. વિવિધ ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિઓમાં વિવિધ સાધનોના સાપેક્ષ ફાળામાં રહેલો તફાવત જે આધારે તેઓને વળતર ચૂકવવામાં આવે છે તેને અસર કરતો નથી. જે સિદ્ધાંતો અનુસાર જમીન, શ્રમ, મૂડી અને નિયોજન શક્તિને વળતર આપવામાં આવે છે તે સિદ્ધાંતો બધી જ ઉત્પાદકીય સેવાઓના વળતર માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ એકમમાં તમે આવકની વહેંચણીના વિવિધ સિદ્ધાંતોની સમજ મેળવવાના છો. તદ્દુપરાંત, તમે વહેંચણીના શિષ્ટ સિદ્ધાંત અને સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતની પણ સમજ મેળવવાના છો.

17.2 આવકની વહેંચણીના વિવિધ દૃષ્ટિકોણો

આવકની વહેંચણી સમજાવવાનું મુખ્ય લક્ષ્ય દૃષ્ટિકોણ છે. આવકની વહેંચણીની એક સમજ એ છે કે જે એ સમજાવે છે કે સમાજના વિવિધ સભ્યો વચ્ચે આવકની વહેંચણી કેવી રીતે કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિકોણમાં લોકો પોતાની આવક કયા માર્ગોએ મેળવે છે એ નહિ, પરંતુ જુદા જુદા લોકો કેટકેટલી આવક મેળવે છે તે મહત્વનું છે, આવકનો સ્રોત નહિ પરંતુ આવકનું પ્રમાણ વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. આને વ્યક્તિલક્ષી આવકની વહેંચણી કહેવામાં આવે છે. આવકની વહેંચણીના અભ્યાસનો બીજો દૃષ્ટિકોણ એ છે કે વિવિધ લોકોને તેઓની સેવાઓના બદલામાં અથવા ઉત્પાદન માટે તેઓ જે સાધનો પૂરા પાડે છે તેઓને કેટલું વળતર ચૂકવવામાં આવે છે તે સમજાવે છે. આ દૃષ્ટિકોણમાં, ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં પ્રત્યેક સાધનને પોતાના ફાળાના બદલામાં કેટલું વળતર આપવામાં આવે છે તેના પર ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

17.2.1 વ્યક્તિલક્ષી વહેંચણી

વ્યક્તિલક્ષી આવકની વહેંચણી એટલે સમાજના વિવિધ સભ્યો વચ્ચે થતી રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી. વિવિધ સભ્યો વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, અને તેઓની સેવાઓનું તેઓને વળતર મળે છે. દા.ત., કામદારો, શિક્ષકો, કારકુનો અને અન્ય અમલદારોને પગાર મળે છે અને સ્વરોજગારી કરતા વ્યવસાયિકો જેવા કે વકીલો, ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ્સ અને પ્લાનગી પ્રેક્ટિસ કરતા ડોક્ટરો તેઓની સેવાઓ માટે ફી વસૂલ કરે છે. આ સેવાઓ માટે એકસરખી કુશળતા જરૂરી નહીં હોવાથી અને તેઓ એકસમાન રીતે ઉત્પાદકીય નહીં હોવાથી આ પ્રવૃત્તિઓમાં રોકાયેલી વિવિધ વ્યક્તિઓને મળતું વળતર જુદું જુદું હોય છે. જોકે બધા લોકો કામ કરતા નથી. કેટલાક લોકો જમીન કે મૂડીની માલિકી ધરાવતા હોય છે અથવા બંનેની માલિકી પણ ધરાવી શકે છે. ખેતીવાડી ક્ષેત્રે કેટલાક લોકો જમીનના માલિક હોય છે. આ લોકો જમીન જાતે ખેડે છે અથવા ખેડવા માટે બીજાને આપે છે અને તે તેની પાસેથી ભાડું વસૂલ કરે છે. જો જમીન માલિક દ્વારા જ ખેડાતી હોય તો તેને મળતી આવક આંશિક રીતે તેની ઉત્પાદકીય સેવાનું વળતર અને આંશિક રીતે તેની માલિકીનો બદલો હોય છે. મૂડીની માલિકી ધરાવનાર વ્યાજ કમાય છે. નિયોજકો જોખમ ઉઠાવે છે અને સરંચનાલક્ષી કેટલાંક કાર્યો કરે છે જેના બદલામાં તેઓને નફાસ્વરૂપે વળતર મળે છે.

મોટા ભાગના લોકોની આવક માત્ર એક સ્રોતમાંથી આવતી નથી. કેટલાક લોકો કચેરીઓમાં કામ કરે છે અને પગાર મેળવે છે તેમ જ બેન્ક યાપણ પર વ્યાજ અને શેરમાં કરેલા રોકાણ પર ડિવિડન્ડ મેળવે છે, તો બીજા કેટલાક ખેતીમાંથી આવક મેળવે છે અને જ્યારે ખેતી ક્ષેત્ર પર કામ હોતું નથી ત્યારે અન્ય પૂરક ક્ષેત્રોમાં કામ કરીને આવક મેળવે છે. આ બધી વિગતો દર્શાવે છે કે વ્યક્તિ એક કરતાં વધુ માર્ગો દ્વારા આવક મેળવે છે. આવકનાં સ્વરૂપો પણ અલગ અલગ હોય છે. આવકની અસમાનતા શા માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને એવી કોઈ વ્યવસ્થા છે કે જેમાં ધનિકને ઓછો ધનિક બનાવી શકાય અને ગરીબને ઓછો ગરીબ બનાવી શકાય તે બાબતનું આપણે પૃથક્કરણ કરીશું. આવકની વ્યક્તિલક્ષી વહેંચણી તપાસતી વખતે આપણે આવકના સ્રોત સાથે અથવા સંબંધ સાથે રસ ધરાવતા નથી. આપણો રસ માત્ર આવકની વહેંચણીના કદ સાથે છે.

17.2.2 કાર્યલક્ષી વહેંચણી

ઉત્પાદનનાં જે સાધનો ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિઓમાં સેવા આપે તેના બદલામાં તેમને જે વળતર ચૂકવવામાં આવે તેને કાર્યલક્ષી વહેંચણી કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જણાવ્યું છે કે અધિકારને વેતન, જમીનને ભાડું, મૂડીને વ્યાજ અને નિયોજકને નફા રૂપે ચૂકવણી કરવામાં આવે છે. આવકની કાર્યલક્ષી વહેંચણીમાં વેતનો, ભાડું, વ્યાજ અને નફો કેવી રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે, તે તપાસવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંદર્ભમાં એ દર્શાવવું જરૂરી બને છે કે ઉત્પાદનનાં સાધનો સાધનોને ચૂકવતા વળતરના નિર્ધારણ માટે સમાન રીતે સંતોષકારક એવા કોઈ સિદ્ધાંતો નથી. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે ભાડું, વેતનો,

વ્યાજ અને નફો એ અનુક્રમે જમીન, શ્રમ, મૂડી અને નિયોજક દ્વારા ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં પૂરી પાડવામાં આવેલી સેવાઓ માટેની કિંમતો છે. આ પ્રક્રિયા કાર્યલક્ષી વહેંચણીને સાધન કિંમત નિર્ધારણની સમસ્યા તરીકે રજૂ કરે છે. તેથી વસ્તુભાવ નિર્માણ અને સાધનભાવ નિર્માણ વચ્ચેની ભેદરેખાને માન્ય કરવામાં આવતી નથી. હવે એવું સ્વીકારાયું છે કે જે સિદ્ધાંતો અનુસાર ચીજવસ્તુઓની કિંમતો નક્કી કરવામાં આવે છે તે જ સિદ્ધાંતોની મદદથી સાધનોની કિંમતો પણ નક્કી કરી શકાય છે. આ બાબત સ્વીકારીને તેઓ ઉત્પાદનના સાધનની ભાવ નિર્ધારણની પ્રક્રિયાને ભાવ નિર્ધારણના સિદ્ધાંતના એક ભાગ તરીકે ધ્યાનમાં લે છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

1. વ્યક્તિલક્ષી અને કાર્યલક્ષી વહેંચણી વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....
2. નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે તપાસો :
  1. જમીન, શ્રમ, મૂડી અને નિયોજક દ્વારા ઉત્પાદન અલગ અલગ હાથ ધરવામાં આવે છે. ....
  2. જ્યારે આવકની વહેંચણીને પ્રમાણ કે કદ સાથે સંબંધ હોય ત્યારે વ્યક્તિગત વહેંચણી થાય છે એમ કહી શકાય. ....
  3. કાર્યલક્ષી વહેંચણી મુખ્યત્વે કરીને ઉત્પાદનનાં વિવિધ સાધનો જે સેવાઓ આપે છે તેના વળતરના નિર્ધારણ પર સંબંધ ધરાવે છે. ....
  4. નફો એ મૂડીપતિઓ ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિમાં મૂડીનો ઉપયોગ કરે છે, તેની કમાણીરૂપે હોય છે. ....
  5. નાણાં ઉછીનાં આપે છે માટે નિયોજકને ભાડું ચૂકવવામાં આવે છે. ....
  6. શા માટે આવકની અસમાનતા અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેનો અભ્યાસ વ્યક્તિગત વહેંચણીમાં કરવામાં આવે છે. ....
  7. એક જ સિદ્ધાંત વસ્તુભાવ નિર્માણ અને સાધનભાવ નિર્માણ એમ બંનેની સમજૂતી આપે છે. ....
3. ખાલી જગ્યા પૂરો :
  1. જમીનદારને ..... ની સેવાના બદલામાં ભાડું મળે છે.
  2. મૂડીના ઉપયોગ માટે મૂડીપતિને ..... ચૂકવવામાં આવે છે.
  3. જોખમ ઉઠાવવા માટે ..... નફો કમાય છે.
  4. ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિમાં ફાળો આપવા માટે કામદારો ..... કમાય છે.
  5. .... ની ચર્ચામાં આપણે આવક વહેંચણીના પ્રમાણ સાથે સંબંધ ધરાવીએ છીએ.
  6. .... ની ચર્ચામાં આપણે વહેંચણીના સ્વરૂપ સાથે સંબંધ ધરાવીએ છીએ.

17.3 વહેંચણીનો શિષ્ટ સિદ્ધાંત

સૌ પ્રથમ આવકની વહેંચણી અંગેની પદ્ધતિસરની ચર્ચા શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓનાં લખાણોમાં જોવા મળે છે. એડમ સ્મિથ અને રિકાર્ડો શિષ્ટ આર્થિક વિચારધારાના ખૂબ જ આગળ પડતા અર્થશાસ્ત્રીઓ હતા. આ અર્થશાસ્ત્રીઓએ શ્રમ, જમીન અને મૂડીના વળતરને કુદરતી દરોના સંદર્ભમાં સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળતરના આ કુદરતી દરોને વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યા હતા. મહત્વની બાબતો એ છે કે અગ્રણી શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે ભાડું, વેતનો, વ્યાજ અને નફાની સમજૂતી વિશે

સંપૂર્ણ સંમતિ ન હતી. કેટલીક બાબતોમાં તો તેઓ વચ્ચે ઘેરા મતભેદો હતા. અહીં આપણે તેનો માત્ર શિષ્ટ વિચારધારાના પ્રતિનિધિ સિદ્ધાંતો તરીકે વિચાર કરીશું. ભાડાંની સમજ મેળવવા માટે રિકાર્ડોના સિદ્ધાંતને ખૂબ જ આધારભૂત ગણવામાં આવે છે. વેતનોની સમજૂતી માટે બે સિદ્ધાંતો જોવા મળે છે. એડમ સ્મિથ અને રિકાર્ડોએ વેતનનો જીવનનિર્વાહનો સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો છે. જે. એસ. મિલ સહિતના અન્ય કેટલાક શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ વેતનદરોની સમજૂતી માટે વેતન ભંડોળના સિદ્ધાંતની હિમાયત કરી છે. વ્યાજની સમજૂતી બચતની માંગ અને બચતના પુરવઠાના સંદર્ભમાં આપવામાં આવી છે. જોકે શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ તેઓનાં લખાણોમાં નફાના ખ્યાલનો ઉપયોગ કર્યો છે છતાં તેઓ નફાનો કોઈ એકસૂત્રતાવાળો સિદ્ધાંત આપી શક્યા નથી.

17.3.1 ભાડું

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભાડા વિશે ખૂબ જ આધારભૂત શિષ્ટ દૃષ્ટિકોણ ડેવિડ રિકાર્ડોએ આપ્યો છે. રિકાર્ડોને શિષ્ટ આર્થિક વિચારધારાના પ્રથમ પંક્તિના અર્થશાસ્ત્રી ગણવામાં આવે છે. રિકાર્ડોના મતાનુસાર ભાડું એ જમીનની ઊપજનો એવો હિસ્સો છે જે જમીનના મૂળભૂત અને અવિનાશી તત્ત્વો માટે જમીનમાલિકને ચૂકવવામાં આવે છે. રિકાર્ડોના મતે જમીનમાલિક જમીનમાં અમુક સુધારણા કરે છે, એટલે તેને ભાડું મળતું નથી. ભાડું એ શ્રમ અને મૂડીના ખેડાણમાં ફાળા માટે થતી ચુકવણી બાદ કર્યા પછીનો અધિશેષ છે.

ભાડાના સિદ્ધાંતના વિકાસમાં રિકાર્ડો નિગમન તર્ક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. તેમના મતે, માનવીએ સૌથી વધુ ફળદ્રુપ જમીન સહુ પ્રથમ ખેડી હોવી જોઈએ અને જ્યાં સુધી આવા પ્રકારની જમીન ઉપલબ્ધ ન બને ત્યાં સુધી ભાડું અસ્તિત્વમાં આવતું નથી, પરંતુ કોઈ પણ દેશમાં ઉત્તમ ગુણવત્તા, ફળદ્રુપતા ધરાવતી જમીન અમર્યાદિત પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોતી નથી. વસ્તીવધારા સાથે આવા પ્રકારની જમીનનો જંથ્યો ખૂટી જાય છે. જેમ જેમ વસ્તી વધે છે અને અન્નની માંગ વધે છે તેમ તેમ લોકોને ઓછી ગુણવત્તા-ફળદ્રુપતા ધરાવતી જમીન ખેડાણ હેઠળ લાવવાની ફરજ પડે છે. આ જમીન સીમાન્ત જમીન છે અને અહીં જે ઉત્પાદન થાય છે તે ઉત્તમ જમીનમાંથી જેટલું પ્રાપ્ત થાય છે તેટલું હોતું નથી. રિકાર્ડોના મતે, સીમાન્ત જમીનનું કોઈ ભાડું મળતું નથી. આ પ્રકારની જમીનનો પુરવઠો વિપુલ હોવાથી, તેનું ભાડું ચૂકવવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. આમ છતાં, સીમાન્ત જમીનની તુલનામાં, ઉત્તમ ફળદ્રુપ જમીન પર વધુ ઉત્પાદન થાય છે એ કારણે ભાડું અસ્તિત્વમાં આવે છે. તે, ઉત્તમ પ્રકારની જમીનનું ઉત્પાદન જે સીમાન્ત જમીનમાંથી પ્રાપ્ત થતા ઉત્પાદન કરતાં વધારે હશે, તેની બરાબરનું હશે. આ સંદર્ભમાં રિકાર્ડો એવા તારણ પર આવે છે કે ભાડું એ તફાવતી અધિશેષ છે જે ઓછામાં ઓછી ફળદ્રુપ જમીનને ખેડાણ હેઠળ લેવાથી જે મળે એની તુલનામાં જમીનના અન્ય ટુકડાઓ વધુ મેળવે છે. તમે ભાડાના આ સિદ્ધાંત વિશે એકમ 19માં વિશેષ જાણકારી મેળવવાના છો.

17.3.2 વેતન

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ વેતન નિર્ધારણના બે અલગ સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. એડમ સ્મિથ અને રિકાર્ડોને વેતનના જીવનનિર્વાહના સિદ્ધાંતના મુખ્ય ઘડવેયા ગણવામાં આવે છે. ટી. આર. માલ્થસ અને જે. એસ. મિલે વેતન ભંડોળનો સિદ્ધાંત આપ્યો છે. આ બંને સિદ્ધાંતોની ટૂંકી ચર્ચા હવે કરીશું.

જીવનનિર્વાહનો સિદ્ધાંત

વેતન નિર્ધારણનો જીવનનિર્વાહનો સિદ્ધાંત એવી ધારણા કરે છે કે અન્ય કોઈ પણ વસ્તુની માફક બજારમાં શ્રમની પણ લે-વેચ થાય છે અને તેનું મૂલ્ય પણ અન્ય વસ્તુના મૂલ્યની માફક નિર્ધારિત થાય છે. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓની દલીલ એવી છે કે લાંબે ગાળે કોઈ પણ વસ્તુનું મૂલ્ય તેના ઉત્પાદન ખર્ચની બરાબર હોય છે. એ જ રીતે શ્રમનું મૂલ્ય પણ તેના ઉત્પાદન ખર્ચની બરાબર હોવું જોઈએ. આ ખર્ચ એટલે કામદાર અને તેના આશ્રિતોને જીવનનિર્વાહ સપાટી પર ટકાવી રાખવા જેટલી રકમ. જીવનનિર્વાહનો સિદ્ધાંત એવું દર્શાવે છે કે કામદારો લાંબે ગાળે તેઓની ઉત્પાદકતા ગમે તેટલી હોય પરંતુ જીવનનિર્વાહ પૂરું જુ વેતન મેળવે છે. આમ છતાં, ટૂંકા ગાળામાં વેતન દર વાસ્તવમાં જીવન-

નિર્વાહ વેતન કરતાં જુદો હોઈ શકે, પરંતુ લાંબે ગાળે પુરવઠામાં થતા ફેરફારો દ્વારા વાસ્તવિક વેતન દર જીવનનિર્વાહ વેતન દરની બરાબર થવાનું વલણ રાખશે. રિકાર્ડો એવો મત ધરાવતા હતા કે જીવનનિર્વાહ વેતન કાયમને માટે જડ રીતે નક્કી થાય છે.

જે. એસ. મિલે વેતન ભંડોળના સિદ્ધાંતને ખૂબ જ સારી રીતે રજૂ કર્યો છે. તેમના મતે વેતન દરનો આધાર કામદારોની સંખ્યા અને કાર્યકારી મૂડીના પ્રમાણ વચ્ચેના ગુણોત્તર પર રહેલો છે જેને કાર્યકારી મૂડી શ્રમની ખરીદી માટે પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે. વેતન ભંડોળ કે જેનો ઉપયોગ શ્રમની સંવાઓના બદલામાં ચૂકવાતી રકમ તરીકે થાય છે તે કંઈ વેતન ચૂકવવા માટે અલગ રાખવામાં આવેલા વેતન ભંડોળ જેવું નથી, ઉત્પાદકો આવા ભંડોળ અંગે માત્ર અંદાજ કરે છે. આવા વ્યક્તિગત અંદાજો એકત્ર કરવાથી રાષ્ટ્રીય વેતન ભંડોળનો ખ્યાલ મળે છે જે સમયના સંદર્ભમાં સ્થાયી હોય છે. તેથી વેતન દરમાં જે કંઈ પરિવર્તન આવે તે કામદારો કે જેઓ વેતન માટે કામ કરવા તૈયાર હોય છે તેઓની સંખ્યામાં થતા પરિવર્તનને કારણે હોય છે. વેતન ભંડોળનો સિદ્ધાંત એવો નિર્દેશ આપતો નથી કે લાંબે ગાળે વેતન દર અમુક સપાટીએ સ્થિર-સ્થાયી રહે છે. આ સિદ્ધાંત અવશ્ય સ્વીકારે છે કે વિશેષ બચતોને કારણે વેતન ભંડોળમાં થતાં વધારાને લીધે અથવા કામદારોની સંખ્યામાં ઘટાડો થવાથી વેતન દરમાં વૃદ્ધિ સંભવિત બને છે. આ બંને પરિબળો એકસાથે કાર્યરત હોય એવું પણ બને.

17.3.3 વ્યાજ

જે. એસ. મિલ વ્યાજના શિષ્ટ સિદ્ધાંતના પ્રખર હિમાયતી છે. તેમના મતે વ્યાજદરનું નિર્ધારણ મૂડી માટેની માંગ અને મૂડીના પુરવઠાની આંતર-ક્રિયા દ્વારા થાય છે. તેઓ જણાવે છે કે વ્યાજદર અનિવાર્યપણે અને કાયમી ધોરણે સાપેક્ષ વાસ્તવિક મૂડીનો પુરવઠો હોય અને લોન સ્વરૂપે તેની જેટલી માંગ હોય તેના પર આધાર રાખે છે અને આમ, વ્યાજદરમાં ફેરફાર લોનના માંગ પક્ષે કે પુરવઠાના પક્ષે થતા ફેરફારોને કારણે થાય છે.

વ્યાજનો શિષ્ટ સિદ્ધાંત એવું સ્થાપિત કરે છે કે મૂડીનો પુરવઠો બચતને કારણે પ્રાપ્ત થાય છે. જે આવક વપરાશ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હોય તે બચત સ્વરૂપે સક્રિય થઈ મૂડી બને છે. શિષ્ટ સિદ્ધાંત અનુસાર બચત અને વ્યાજદર વચ્ચે કાર્યકારણનો સંબંધ છે. વ્યાજદરના ફેરફારો પ્રમાણે બચતમાં ફેરફાર થાય છે. મૂડીની માંગ મૂડીરોકાણના હેતુ માટે થાય છે અને વ્યાજદરના ફેરફારોની તેના પર અસર થાય છે. વ્યાજદર વધે તો મૂડીની માંગ ઘટે છે અને વ્યાજદર ઘટે તો મૂડીની માંગ વધે છે. મૂડીની માંગ અને વ્યાજદર વચ્ચે સીધો સંબંધ નથી. જ્યાં મૂડીની માંગ અને મૂડીનો પુરવઠો સરખા થાય છે ત્યાં સમતોલ વ્યાજદર પ્રાપ્ત થાય છે અથવા માંગ અને પુરવઠાની સૂચિઓ જ્યાં એકબીજાની સરખી થાય છે અથવા માંગ-પુરવઠાના વક્રો એકબીજાને જ્યાં છેદે છે તે વ્યાજદરે માંગ પુરવઠો સરખા થાય છે.

17.3.4 નફો

શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ નફાનો કોઈ સુગ્રથિત સિદ્ધાંત આપ્યો નથી. આવો કોઈ સિદ્ધાંત આપવાનું તેઓ માટે કઠિન હતું, કારણ કે ચીજવસ્તુઓનાં મૂલ્યોને સમજાવવા માટે તેઓ શ્રમ-મૂલ્યના સિદ્ધાંત પર આધાર રાખતા હતા. શ્રમ-મૂલ્યના સિદ્ધાંત અનુસાર, વસ્તુના મૂલ્યનો આધાર વસ્તુના ઉત્પાદનમાં વપરાયેલા શ્રમના પ્રમાણ પર રહેલો છે. આ હકીકત પ્રાચીન સભાજ માટે કદાચ સાચી હોઈ શકે, કારણ કે તેમાં શ્રમ એક જ ઉત્પાદનનું સાધન હતું. એડમ સ્મિથે પોતાના કાળમાં એવું નોંધ્યું છે કે ઉત્પાદકો વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાની મૂડી સાથે વેતન આપીને શ્રમના એકમો ઉપયોગમાં લે છે. તેઓ આ કારણે એવી દલીલ કરે છે કે જ્યારે વસ્તુઓ વેચવામાં આવે છે ત્યારે વેચાણ આવક એટલી ન હોવી જોઈએ કે તે માત્ર વેતનનો ખર્ચ આવરી શકે, પરંતુ એટલી હોવી જોઈએ કે જેનાથી ઉત્પાદકને અધિશેષ — નફો મળે. એડમ સ્મિથ એવું નથી માનતા કે નફો એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું વેતન છે.

તપાસ કે દેખરેખ માટે જે શ્રમ વપરાય તેનું વળતર તેમના મતે નફાને કાર્યદાતાની મૂડીના જથ્થા સાથે જ સંબંધ છે. રિકાર્ડો, કે જેમણે શ્રમ મૂલ્યના સિદ્ધાંત પર આધાર રાખ્યો છે છતાં મૂડીવાદી નફાના

ઉદ્ભવ માટે યોગ્ય સમજૂતી આપવામાં નિષ્ફળ જાય છે, તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે વસ્તુના મૂલ્યનો આધાર વર્તમાન અને ભૂતકાળના શ્રમ પર રહેલો છે. આ રીતે રિકાર્ડોએ મૂડીનો પોતાની વિચારધારામાં સમાવેશ કર્યો અને નફાની સમજૂતી આપી.

ટૂંકમાં, જે શિષ્ટ સિદ્ધાંતો ભાડું, વેતનો, વ્યાજ અને નફાની સમજૂતી આપે છે, તે વહેંચણીની પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ આપે છે, પરંતુ તે સંપૂર્ણપણે સાચો નથી, તેથી તેને છોડી દેવામાં આવ્યો છે. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ હવે એવું જણાવે છે કે ભાડું માત્ર જમીનની વિશિષ્ટતા નથી. ભાડું ઉત્પાદનના કોઈ પણ સાધનને મળી શકે. આ દષ્ટિબિંદુનો અભ્યાસ તમે ઘટક 19માં પાછળથી કરવાના છો. વેતનોનું નિર્ધારણ જીવનનિર્વાહ સપાટી કે વેતન ભંડોળ દ્વારા નક્કી થતું નથી. કામદારોની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા જ વાસ્તવિક પરિબલ છે જે વેતન દરનું નિર્ધારણ કરે છે. બચત કે મૂડીરોકાણ વ્યાજના ફેરફારોથી અસર પામતા નથી. વ્યાજ અંગેના શિષ્ટ સિદ્ધાંતની ધારણા ખોટી છે. શિષ્ટ સિદ્ધાંત નફો શાથી ઉદ્ભવે છે તે સમજાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 2

1. જીવનનિર્વાહ વેતનની વ્યાખ્યા આપો.
.....
.....
2. ભાડા અને વ્યાજ વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.
.....
.....
3. નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે તપાસો.
  1. રિકાર્ડોના મતે ભાડું જમીનની ઉત્તમ ગુણવત્તા માટે જમીનદારને ચૂકવવામાં આવે છે. ....
  2. સીમાન્ત જમીન એ ખેડાણ હેઠળની સૌથી ઓછી ઉત્પાદક જમીન છે. ....
  3. સીમાન્ત જમીન સહિતની બધા પ્રકારની જમીનને ભાડું મળે છે. ....
  4. વેતનના જીવનનિર્વાહના સિદ્ધાંત અનુસાર કામદારો એટલું વેતન મેળવે છે કે જેથી તેઓનો જીવનનિર્વાહ થઈ શકે. ....
  5. વેતનભંડોળના સિદ્ધાંતની રચના એડમ સ્મિથે કરી છે. ....
  6. વ્યાજના શિષ્ટ સિદ્ધાંતમાં એવી ધારણા છે કે બચત પર વ્યાજદરના ફેરફારોની અસર થાય છે. ....
  7. મૂડીરોકાણ અને વ્યાજદર વચ્ચે પરોક્ષ સંબંધ છે. ....
4. ખાલી જગ્યા પૂરો :
  1. .... અને ..... શિષ્ટ વિચારણીના અગ્રણી અર્થશાસ્ત્રીઓ છે.
  2. રિકાર્ડોનો ભાડાનો સિદ્ધાંત ..... તર્ક પદ્ધતિ પર આધારિત છે.
  3. વ્યાજનો શિષ્ટ સિદ્ધાંત વ્યાજની સમજૂતી બચત માટેની ..... અને ..... ના સંદર્ભમાં આપે છે.
  4. .... ગાળે વાસ્તવિક વેતન દર જીવનનિર્વાહ વેતન કરતાં જુદો હોય છે.
  5. વેતન ભંડોળનો સિદ્ધાંત એ સમજાવતો નથી કે ..... ગાળે વેતન દર અમુક સપાટીએ સ્થાયી થવો જોઈએ.
  6. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ ..... નો કોઈ યોગ્ય સિદ્ધાંત રજૂ કરતા નથી.
  7. એડમ સ્મિથના મત પ્રમાણે કાર્યદાતાઓ ..... નો ઉપયોગ કરીને નફો કમાય છે.

17.4 સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત

કાર્લ માર્ક્સ અને સમાજવાદી વિચારધારાના અન્ય કેટલાક વિચારકો એવો મત ધરાવતા હતા કે મૂડીવાદી પદ્ધતિમાં શ્રમને જે કંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે બધું વળતર પેટે મળતું નથી. મૂડીવાદીઓ અધિશેષ પોતાની પાસે રાખે છે અને તે તેઓનો નફો છે. મૂડીવાદનું આ પાસું એવું છે કે જેથી આ પદ્ધતિ અનૈતિક લાગે છે. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ કાર્લ માર્ક્સના મત સાથે સહમત થતા નથી અને એવું સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે મૂડીવાદી ઉત્પાદન પદ્ધતિમાં કામદારોના શોષણને સ્થાન નથી. આ માટે તેઓએ શ્રમ વેતનના ખાસ સંદર્ભમાં વહેંચણીના સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો છે. પાછળથી, આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ અન્ય સાધનોના વળતરના નિર્ધારણને સમજાવવા માટે કરવામાં આવ્યો.

સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતના હિમાયતીઓમાં જે. બી. ક્લાર્ક અગ્રણી હતા. 'સંપત્તિની વહેંચણી' નામક પુસ્તકમાં જે. બી. ક્લાર્ક વહેંચણીના વસ્તુલક્ષી આધારની સમજૂતી આપવા પ્રયાસ કર્યો છે અને તે પ્રક્રિયામાં તેઓએ વહેંચણીના સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો છે. પાછળથી જેવન્સ, વિકસ્ટીડ, વોલરાસ અને માર્શલે કેટલાક સુધારાઓ કરીને સિદ્ધાંતની રચનામાં ફાળો આપ્યો છે. આમ છતાં એ નોંધવું જોઈએ કે જે. બી. ક્લાર્કના મતે સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત એ હકીકતમાં વહેંચણીનો સિદ્ધાંત છે, જ્યારે માર્શલના મતે આ સિદ્ધાંત સાધનોની માંગનો સિદ્ધાંત છે.

17.4.1 ઉત્પાદકતાનો ખ્યાલ

સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતની સમજૂતી આપવામાં આવે તે પહેલાં તમારે ઉત્પાદકતાના કેટલાક ખ્યાલોની સમજ મેળવવી જરૂરી છે. આ ખ્યાલો નીચે મુજબ છે :

- (1) સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતા : કોઈ પણ ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિમાં ઉત્પાદન અનિવાર્યપણે ભૌતિક એકમોમાં હોય છે. દા.ત., ખેતીમાં ઘઉંનું ઉત્પાદન ક્વિન્ટલમાં માપવામાં આવે છે. તૈયાર કપડાંના કારખાનામાં ખમીસ, પાપજામા વગેરેમાં તે રજૂ થાય છે. તમે જાણો છો કે ઉત્પાદન એ શ્રમ, જમીન, મૂડી અને યોજક સંયુક્તપણે કરે છે. ધારો કે દરેક સાધન ઉત્પાદનમાં જે ફાળો આપે છે તેને વ્યક્તિગત ધોરણે આપણે અલગ પાડી દર્શાવી શકીએ છીએ. આમ, શ્રમની સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતા આપણે કુલ ઉત્પાદનને કુલ શ્રમના એકમો વડે ભાગવાથી મેળવી શકીએ. તેનું સમીકરણ નીચે પ્રમાણે છે :

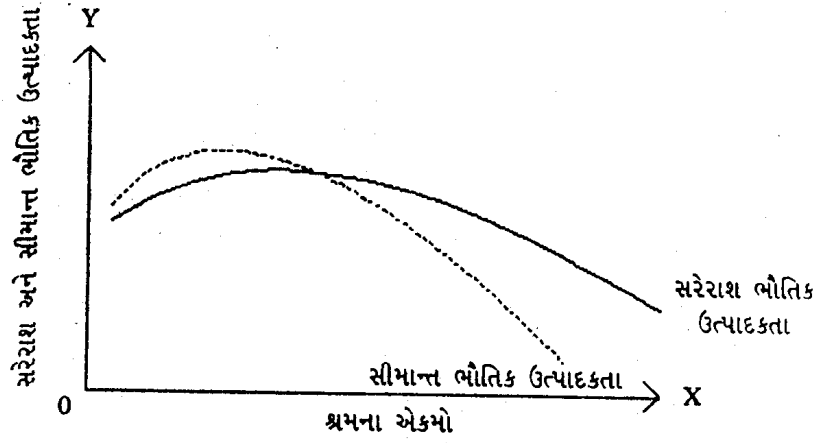
$$\text{શ્રમની સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતા} = \frac{\text{શ્રમ થકી થયેલું કુલ ઉત્પાદન}}{\text{શ્રમના કુલ એકમો}}$$

તમે એકમ 8માં પણ સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતાના ખ્યાલની સમજૂતી મેળવી છે. એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે કે સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતાના વક્રનો આકાર ઊંધા અંગ્રેજી U જેવો છે.

- (2) સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતા : એકમ 8માં તમે સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાના ખ્યાલની સમજૂતી મેળવી છે. એ નોંધવું અહીં પર્યાપ્ત છે કે ઉત્પાદનનાં અન્ય સાધનોનું પ્રમાણ સ્થિર રાખીએ અને શ્રમરૂપી સાધનના પ્રમાણમાં વધારો કરીએ તો કુલ ઉત્પાદનમાં જે વધારો થાય છે તે સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતા છે. આપણે તેને નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકીએ :

$$\text{સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતા} = \text{ને એકમને કુલ ભૌતિક ઉત્પાદકતા} - \text{નં-1 એકમે કુલ ભૌતિક ઉત્પાદકતા}$$

સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાનો વક્ર ઊંધા અંગ્રેજી Uના આકાર જેવો હશે. વધુમાં, તે સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતાના વક્રને સૌથી ઉપરના બિંદુએ છેદે છે. નીચેની આકૃતિમાં તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે :

આકૃતિ 17.1

- (3) સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા : ઉત્પાદનનાં સાધનોને નાણાં સ્વરૂપે વળતર ચૂકવવામાં આવે છે તેથી સાધનની ઉત્પાદકતાનું નાણાકીય મૂલ્ય જાણવું ઉપયોગી બને છે. સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતાના નાણાકીય મૂલ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. સાધનની સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા જાણવા માટે આપણે સાધનની ભૌતિક ઉત્પાદકતાને સાધનની કિંમત વડે ગુણવ જોઈએ. જેને નીચે પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય :

$$\text{સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા} = \text{સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતા} \times \text{વસ્તુની કિંમત.}$$

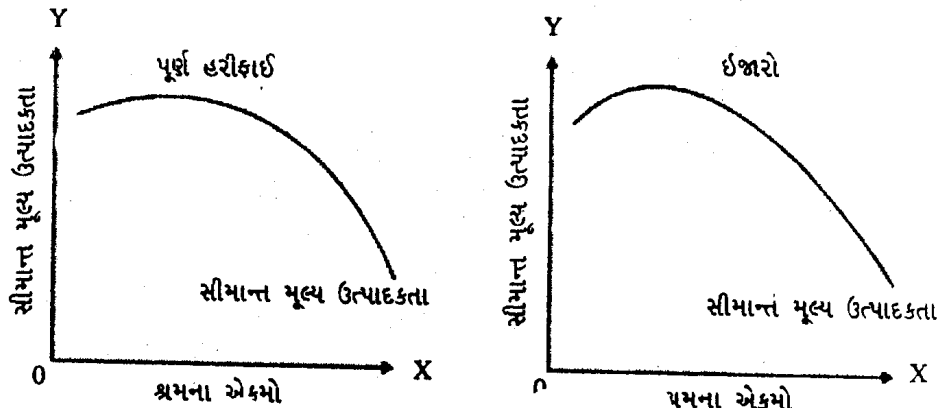
સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતાનો વક્ર બરાબર સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતાના વક્ર જેવો જ છે.

- (4) સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા : અમુક સાધનની કિંમત નક્કી કરવાના સંદર્ભમાં સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતાનો ખ્યાલ સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાના ખ્યાલ કરતાં વિશેષ ઉપયોગી છે. સાધનની મૂલ્ય ઉત્પાદકતા શોધવા માટે સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાને સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા વડે ગુણવી જોઈએ. સૂત્ર નીચે પ્રમાણે છે :

$$\text{સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા} = \text{સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતા} \times \text{ઉત્પાદનની સીમાન્ત આવક}$$

પૂર્ણ હરીફાઈમાં સીમાન્ત આવક કિંમત બરાબર હોવાથી સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા શોધવા માટે સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાને કિંમત વડે પણ ગુણી શકાય. પૂર્ણ હરીફાઈમાં સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતાનો વક્ર, સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાના વક્ર જેવો જ હોય છે. ઈજારામાં તેના જેવો જ આકાર હોય છે, પરંતુ તે સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદનના વક્ર કરતાં વધુ સાંકડો હોય છે. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે ઈજારામાં માત્ર સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા કિંમત કરતાં ઓછી હોય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ વેચાણ વધે તેમ તે ઘટાડાનું વલણ પણ દર્શાવે છે.

પૂર્ણ હરીફાઈ અને ઈજારામાં સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતાના વક્રો

આકૃતિ 17.2

- (5) સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશનું મૂલ્ય : સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશનું મૂલ્ય એવા મૂલ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જે સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશને પેદાશની કિંમત વડે ગુણવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સમીકરણ નીચે પ્રમાણે છે :

સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશનું મૂલ્ય = સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતા × કિંમત
 પૂર્ણ હરીફાઈમાં સીમાન્ત આવક કિંમત બરાબર હોય છે તેથી સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશનું મૂલ્ય સરખાં થાય છે. આમ છતાં ઈજારામાં સીમાન્ત આવક કિંમત કરતાં ઓછી હોય છે તેથી સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશના મૂલ્યથી ઓછી હોય છે.

17.4.2 સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતની રજૂઆત

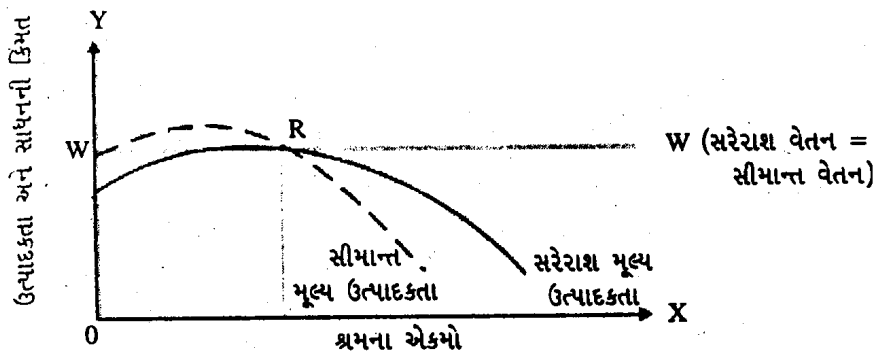
આ સિદ્ધાંતનાં બે સ્વરૂપો છે. જે. બી. ક્લાર્કના દષ્ટિકોણ મુજબ સાધનને તેની સેવાના બદલામાં આપવામાં આવતું વળતર સાધનની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા પ્રમાણે નક્કી થાય છે. આલ્ફ્રેડ માર્શલ કંઈક અંશે જુદો મત ધરાવે છે. તેઓ દર્શાવે છે કે સાધનની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા સાધનની માંગ રજૂ કરે છે. આ માંગ સાધનના પુરવઠા સાથે સાધનની કિંમત નક્કી કરે છે, જે પૂર્ણ હરીફાઈમાં સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા બરાબર હોય છે.

તમે શીખ્યા છો કે વસ્તુઓ તુષ્ટિકોણ - જરૂરિયાત સંતોષવાની શક્તિ - ધરાવે છે એટલે ખરીદનારાઓ વસ્તુની માંગ કરે છે. આવી વસ્તુઓ માટે તેઓ કિંમત ચૂકવવા પણ તૈયાર હોય છે. ઉત્પાદનનાં સાધનો જરૂરિયાત સંતોષવાની શક્તિ ધરાવતાં નથી, એટલે તેની માંગ સીધી રીતે થતી નથી. આમ છતાં, તેઓ ઉત્પાદન માટે ઉપયોગી હોવાથી મહત્ત્વ ધરાવે છે, આથી સાધનની માંગનો આધાર તેની ઉત્પાદકતા ઉપર રહેલો છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વસ્તુઓની માંગ પ્રત્યક્ષ છે, તેનાથી વિરુદ્ધમાં સાધનની માંગ વ્યુત્પન્ન છે અને તે એવી ચીજવસ્તુઓ કે જેના ઉત્પાદનમાં સાધનનો ઉપયોગ થાય છે તેની માંગ પર આધાર રાખે છે.

એ સ્પષ્ટ છે કે ઉત્પાદકતાને આધારે ઉત્પાદનના સાધનનું વળતર નક્કી કરી શકાય છે. બીજું પાસું પણ મહત્ત્વનું છે કે શા માટે ઉત્પાદક સાધન કિંમત અને સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતાને સરખા કરવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. લગભગ બધી જ અર્થવ્યવસ્થાઓ નાણાં આધારિત છે, તેથી ઉત્પાદનનાં સાધનોને નાણાં સ્વરૂપે વળતર ચૂકવવામાં આવે છે. આ કારણસર, સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતા અને સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાના પ્યાલોનો કોઈ ઉપયોગ નથી. એટલે આપણી પાસે સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા, સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશના મૂલ્યના પ્યાલો રહે છે. આ ત્રણ પૈકી ઉત્પાદક સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતાને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે.

બધા જ ઉત્પાદકો તેઓનો નફો મહત્તમ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખે છે. આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે સાધનને અપાતું વળતર અને સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા બરાબર કરવાની ઉત્પાદકને જરૂર હોય છે. આ પરિસ્થિતિ - શરત બધા જ પ્રકારની બજારો માટે યથાર્થ છે. આમ છતાં, પૂર્ણ હરીફાઈ ધરાવતા પેદાશ બજારમાં સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશ અને સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા બરાબર હશે. પૂર્ણ સાધન બજારમાં સાધનનું વળતર સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા બરાબર હશે.

આને નીચેની આકૃતિમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે :

આકૃતિ 17.3

સાધન કિંમત એટલે કે,

વેતન દર = સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા

વેતન દર = સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા

આ વ - X

આકૃતિ 17.3માં એ સ્પષ્ટ છે કે જો સાધન શ્રમ હોય તો OW વેતન દર શ્રમની માંગ અને શ્રમના પુરવઠા દ્વારા નક્કી થશે અને તે સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતાની બરાબર હોય છે. જો ઉત્પાદક સાધનની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને સાધનની કિંમત સરખી કરવાની વાત ન સ્વીકારે તો તે તેનો નફો મહત્તમ કરી ન શકે.

વિસ્તૃત અર્થમાં સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત સાચો છે, કારણ કે સાધનને મળતું વળતર સામાન્ય રીતે તેની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતાથી વધારે કે ઓછું ન હોઈ શકે. તે સરખું જ હોય. જોકે સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત સંખ્યાબંધ ધારણાઓ પર આધારિત છે. તેઓની સિદ્ધાંત પર શું અસર પડે છે તે સમજવાની જરૂર છે.

17.4.3 સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતની ધારણાઓ

સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત નીચેની ધારણાઓ પર રચાયેલો છે :

1. સાધન બજારમાં પૂર્ણ હરીફાઈ પ્રવર્તતી હોય છે. ધારો કે જે સાધનનો વિચાર કરવામાં આવે છે તે શ્રમ છે. તો એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે શ્રમ બજારમાં ખરીદનારાઓ અને વેચનારાઓની સંખ્યા એટલી વિશાળ હોય છે કે કોઈ વ્યક્તિગત રીતે વેતન દરને અસર કરી શકતું નથી. આ ઉપરાંત, શ્રમ એકરૂપ અને ગતિશીલ હોય છે.
2. જે સાધન વડે વસ્તુનું ઉત્પાદન થાય છે તેનું વેચાણ પૂર્ણ બજારમાં થતું હોય છે.
3. વિવિધ સાધનો ઉત્પાદન પ્રક્રિયા માટે વિવિધ પ્રમાણમાં સંયોજવામાં આવે છે. આનો અર્થ એ થાય કે કોઈ પણ એક સાધનના પ્રમાણમાં વધઘટ કરીને અને અન્ય સાધનોનું પ્રમાણ સ્થિર રાખીને ઉત્પાદન ચાલુ રાખી શકાય છે.
4. ઉત્પાદન, બિનપ્રમાણસર ઉત્પાદનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે થાય છે. આ એવું સ્પષ્ટ કરે છે કે અંતિમ તબક્કામાં ઘટતાં મળતરનો સિદ્ધાંત અમલમાં હોય છે.
5. અર્થતંત્રમાં પૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિ હોય છે. અર્થાત્ બધાં સાધનોને કામે રાખવામાં આવ્યાં છે, એટલે કે હવે કોઈ સાધન એવી કોઈ કિંમતે કામ કરવા તૈયાર નહિ થાય, જે બજારમાં પ્રવર્તતી કિંમત કરતાં ઓછી હોય.

17.4.4 સાધનને મળતું વળતર અને પેઢીમાં સાધનની રોજગારી

અગાઉ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઉત્પાદકને ઉત્પાદનનું સાધન તેની ઉત્પાદકતાને કારણે ઉપયોગી છે. તેથી જે પેઢી ઉત્પાદન કાર્ય હાથ ધરે છે તે સાધનની માંગ કરે છે. તે માટે પેઢી સાધનની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા ધ્યાનમાં રાખે છે. 17.3 આકૃતિમાં MRP વક્ર સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા દર્શાવે છે. આ વક્રનો નીચે ઢળતો ભાગ અનિવાર્યપણે પેઢીની શ્રમ માટેની માંગ દર્શાવે છે. પેઢીની દૃષ્ટિએ શ્રમનો પુરવઠો પૂર્ણ રીતે સ્થિતિસ્થાપક છે અને પેઢી OW એટલે કે પ્રવર્તમાન વેતન દરે પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રમના એકમોને કામે લગાડી શકે છે. વેતનનો આ દર શ્રમ બજારમાં શ્રમની માંગ અને શ્રમના પુરવઠા દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે. પૂર્ણ શ્રમ બજારમાં કોઈ પેઢી કે કોઈ કામદાર પ્રવર્તમાન વેતન દરને અસર કરી શકતાં નથી. આ સ્થિતિમાં શ્રમને રોજગારી આપતી દરેક પેઢી એ વેતન સ્વીકારનાર છે અને આકૃતિ 17.3માં દર્શાવ્યા મુજબ WW શ્રમપુરવઠાનો વક્ર ધરાવે છે. આ વક્ર સંપૂર્ણ સ્થિતિસ્થાપક છે. માત્ર સરેરાશ વેતન અને સીમાન્ત વેતન સરખા હોતા નથી, પરંતુ તેઓ કાયમી ધોરણે સ્થાયી હોય છે.

પેઢી શક્ય તેટલો મહત્તમ નફો મેળવવા પ્રયત્ન કરે છ તેથી તે તેનું ઉત્પાદન એટલી હદ સુધી વધારશે કે જ્યાં સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને સીમાન્ત સાધન કિંમત સરખાં થાય. આપણી ચર્ચામાં શ્રમ એ ચલ સાધન છે. તેથી પેઢી શ્રમના એકમો એટલી હદ સુધી રોકવાનો પ્રયત્ન કરશે કે જ્યાં સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને સીમાન્ત વેતન સરખાં થાય. આકૃતિ 17.3માં દર્શાવ્યા મુજબ પેઢી જ્યારે OL જેટલા શ્રમના એકમો રોકે છે, ત્યારે આ સ્થિતિમાં આવે છે. જો પેઢી OL કરતાં ઓછા એકમો રોકે અને ઉત્પાદન હાથ ધરે તો પેઢી જે નફો કમાઈ શકે તેમાં ઘટાડો થશે. એ જ રીતે જો OL કરતાં વધુ એકમો રોકવામાં આવે તો ખોટ જશે, કારણ કે OLથી દૂર, સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા સીમાન્ત વેતન કરતાં ઓછી હોય છે. તેથી એવા તારણ પર આવી શકાય કે પેઢી

સમતુલામાં આવી શકે, જો તે સાધનો એટલા પ્રમાણમાં રોકે કે તેની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા સીમાન્ત વેતન બરાબર હોય અને પૂર્ણ હરીફાઈવાળા શ્રમબજારમાં તે સરેરાશ વેતન બરાબર પણ હોય.

17.3 આકૃતિમાં એ જોવા મળશે કે માત્ર શ્રમની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા સીમાન્ત વેતન બરાબર હોતી નથી પરંતુ બંને સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને સરેરાશ વેતનની બરાબર પણ હોય છે. આ સ્થિતિમાં પેઢીને કોઈ નફો મળતો નથી કે તે કોઈ ખોટ કરતી નથી. તેથી કોઈ નવી પેઢીઓ ઉદ્યોગમાં દાખલ થવા તૈયાર નથી અથવા જૂની પેઢીઓને ઉદ્યોગ છોડવાની ફરજ નથી. આમ, ઉદ્યોગ સમતુલામાં હોય છે.

17.4.5 સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતનું ટીકાત્મક વિશ્લેષણ

સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત વહેંચણીની પ્રક્રિયાની સંતોષકારક સમજૂતી આપતો નથી. આ સિદ્ધાંતની ટીકાઓ નીચે મુજબ છે :

1. ઉત્પાદનનાં સાધનો હંમેશાં વિભાજ્ય હોતાં નથી : ઉત્પાદનનાં સાધનોની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા ત્યારે જ જાણી શકાય જ્યારે સાધન નાના નાના એકમોમાં વિભાજ્ય થતું હોય. વાસ્તવમાં આ હંમેશાં શક્ય નથી. મોટો સ્ટીલ પ્લાન્ટ કે જે વિભાજ્ય નથી, તેની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા આપણે કેવી રીતે માપી શકીએ ? આથી, મૂડી સાધનની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા માપવાનું અત્યંત મુશ્કેલ છે.
2. અતિ આધુનિક ઉદ્યોગોમાં સાધન પ્રમાણ ફેરફારશીલ હોતું નથી : આધુનિક ઉદ્યોગોમાં હવે જટિલ ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. પરિણામે શ્રમ અને મૂડીનું ચોક્કસ પ્રમાણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. ઉત્પાદકો એવું વિચારે છે કે આ સાધન પ્રમાણ બદલી શકાતું નથી. આ સ્થિતિમાં સાધનની સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનું માપ કાઢી શકાતું નથી.
3. મૂડી અને નિયોજનશક્તિની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા માપી શકાતી નથી : ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં મૂડી મૂડી-સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે અને મૂડી-સાધનમાં જે ટેકનોલોજી હોય છે તેના પર શ્રમની ઉત્પાદકતા આધાર રાખે છે. આ એવી સંકુલ સ્થિતિ છે કે જેમાં મૂડીની અંદાજિત ઉત્પાદકતાની પદ્ધતિ ઉત્પાદકતાનું માપ કાઢી શકતી નથી. વળી, ભંડોળ ઉછીનું આપનારા વ્યાજરૂપે કમાણી કરે છે. શું આનો અર્થ એ થાય છે કે નાણાં ઉછીનાં આપવાં એ ઉત્પાદકીય પ્રવૃત્તિ છે ? અને ધારો કે આ સાચું છે તો પછી નાણું ઉછીનું આપવાનું કાર્ય યંત્રો, પ્લાન્ટ અને અન્ય મૂડી-સાધનો એક કોયડારૂપ હોય જેનો ઉકેલ લાવવામાં સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત સફળ થયો નથી. નિયોજનશક્તિ સાથે સંલગ્ન સમસ્યા તો એથી પણ વિશેષ મુશ્કેલ છે, કારણ કે એકમોને સ્પષ્ટપણે રજૂ કરી શકાતાં નથી. વળી, જમીન, શ્રમ, મૂડીની માફક નિયોજનશક્તિ ચલ સાધન નથી કે જે સાહસની સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના માપનને સંપૂર્ણપણે અશક્ય બનાવે.
4. અવાસ્તવિક ધારણાઓ : પૂર્ણ હરીફાઈની ધારણા ખૂબ જ અવાસ્તવિક છે, કારણ કે તે વસ્તુ કે સાધન બજારમાં જોવા મળતી નથી. વાસ્તવિક દુનિયામાં અપૂર્ણ હરીફાઈ અસ્તિત્વમાં હોય છે અને ઉત્પાદકો માટે એ શક્ય બને છે કે તેઓ સીમાન્ત ઉત્પાદકતા કરતાં ઓછું વળતર આપીને સાધનો રોકી શકે છે. આ પરિસ્થિતિ અપૂર્ણ રોજગારીની સ્થિતિએ કાર્યરત મૂડીવાદી સમાજમાં શોષણનો પાયો છે.
5. સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત વહેંચણીની સમજૂતી આપતો નથી : સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત વિવિધ સાધનોને મળતું વળતર કેવી રીતે નક્કી થાય છે તેની સમજ આપતો નથી. આ સિદ્ધાંત માત્ર સાધનની માંગને સમજાવે છે અને એવું સ્વીકારે છે કે અમુક સાધનને મળતું વળતર તેની માંગ અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે. સાધનની કિંમત જાણીને પેઢી એટલી હદ સુધી સાધન રોકવાનું ચાલે રાખે છે જ્યાં વળતર તેની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા બરાબર થાય. આથી, આ સિદ્ધાંત સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કારણ કે તે શંકાસ્પદ ધારણાઓ પર આધારિત છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 3

1. સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતા અને સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતા વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
.....
.....
2. સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા એટલે શું ?
.....
.....
3. નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે તપાસો :
  1. સાધનને મળતું વળતર તેની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા બરાબર હોય છે. ....
  2. સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો વક્ર સંબંધિત સાધનના પુરવઠાને રજૂ કરે છે. ....
  3. સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત સાધન બજારમાં પૂર્ણ હરીફાઈ હોય છે એવી ધારણા કરે છે. ....
  4. સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત પેદાશ બજારમાં અપૂર્ણ હરીફાઈ હોવાની ધારણા કરે છે. ....
  5. સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત સ્થાયી સાધન પ્રમાણની ધારણા કરે છે. ....
4. ખાલી જગ્યા પૂરો :
  1. શ્રમ દ્વારા થતા ઉત્પાદનને શ્રમના કુલ સાધનો વડે ભાગવાથી આપણે શ્રમની સરેરાશ ..... ઉત્પાદકતા મેળવી શકીએ છીએ.
  2. સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા જાણવા માટે સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતાને પેદાશની ..... થી ગુણવી જોઈએ.
  3. સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાને પેદાશની કિંમત વડે ગુણવાથી આપણે ..... મેળવી શકીએ છીએ.
  4. પ્રવર્તમાન સાધન કિંમત એ સમતુલા કિંમત હોઈ શકે જો તે સાધનની ..... બરાબર હોય.
  5. .... માં સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા સાધનની સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશ બરાબર હોય છે.

17.5 સારાંશ

આવકની વહેંચણીનો બે રીતે વિચાર કરવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રીય આવકમાં કોની કેટલી હિસ્સેદારી છે તેનો અભ્યાસ કરવો એ એક રીત છે. આને વ્યક્તિગત વહેંચણી કહેવામાં આવે છે. ઉત્પાદનનાં વિવિધ સાધનોને કેવી રીતે વળતર ચૂકવવામાં આવે છે તેનો અભ્યાસ કરવો એ બીજી રીત છે. આને કાર્યલક્ષી વહેંચણી કહેવામાં આવે છે.

આવકની વહેંચણીની વ્યવસ્થિત ચર્ચા શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓનાં લખાણોમાં જોવા મળે છે. આમ છતાં તેઓએ કોઈ સામાન્ય સિદ્ધાંત આપ્યો નથી કે જેની મદદથી સાધનોને અપાતા વળતરની સમજૂતી આપી શકે. તેઓએ જુદાં જુદાં સાધનો માટે જુદા જુદા સિદ્ધાંતો વિકસાવ્યા છે. રિકાર્ડોએ ભાડાનો સિદ્ધાંત આપ્યો છે. તેઓ એવું દર્શાવે છે કે જમીનનાં અવિનાશી અને મૂળ તત્ત્વો માટે જમીનમાલિકને ભાડું ચૂકવવામાં આવે છે. વેતન અંગે બે સિદ્ધાંતો છે. વેતનનો જીવનનિર્વાહનો સિદ્ધાંત એવું દર્શાવે

છે કે વેતન કામદારોના જીવનનિર્વાહની સપાટીના સંદર્ભમાં નક્કી થાય છે. વેતન ભંડોળનો સિદ્ધાંત એવું દર્શાવે છે કે વેતન ભંડોળના પ્રમાણ અને શ્રમના પુરવઠા દ્વારા વેતન નક્કી થાય છે. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે વ્યાજનું નિર્ધારણ મૂડીની માંગ અને મૂડીના પુરવઠા દ્વારા થાય છે. નફો પણ મૂડીવાદીઓ ક્રમાય છે. આ સિદ્ધાંતોની હિમાયત કરનારાઓ હવે નથી.

જે. બી. કલાર્ક અને અન્ય અર્થશાસ્ત્રીઓએ સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો છે. તે અનુસાર દરેક સાધનને મળતું વળતર તેની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા મુજબ નક્કી થાય છે, જ્યારે સાધનને મળતું વળતર સીમાન્ત તેમ જ સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા બંનેની અને સીમાન્ત સાધન કિંમતની બરાબર હોય તો પેઢી કે જે સાધનો રોકે છે અને પેઢી જે ઉદ્યોગમાં છે તે બંને સમતુલામાં છે તેમ માનવામાં આવે છે.

સીમાન્ત ઉત્પાદકતાનો સિદ્ધાંત અવાસ્તવિક અનુમાનો પર રચાયેલો છે, જેથી તેની યોગ્યતા સાબિત થતી નથી. આ સિદ્ધાંત સાધન કિંમત દર્શાવવાને બદલે સાધનની માંગ રજૂ કરે છે. સાધનને મળતું વળતર ઉત્પાદન સાધનની માંગ અને પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે.

17.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સરેરાશ ભૌતિક ઉત્પાદકતા : પેદાશના ભૌતિક એકમોમાં માપવામાં આવતી સાધનની એકમદીઠ ઉત્પાદકતા.

સરેરાશ મૂલ્ય ઉત્પાદકતા : પેદાશના નાણાકીય મૂલ્યમાં માપવામાં આવતી સાધનની એકમદીઠ ઉત્પાદકતા.

સાધન કિંમત : નાણાકીય એકમમાં દર્શાવેલું ઉત્પાદનના સાધનના એકમને મળતું વળતર.

કાર્યલક્ષી વહેંચણી : સાધનોની સેવાઓ પ્રમાણે સાધનો વચ્ચે થતી આવકની વહેંચણી.

વ્યાજપ્રેરિત સ્થિતિસ્થાપકતા : વ્યાજદરમાં થતા ફેરફારને કારણે થતો ફેરફાર.

સીમાન્ત જમીન : એવી હલકા પ્રકારની જમીન કે તેના દ્વારા થતા ઉત્પાદનનું મૂલ્ય માંડ માંડ ખેડાણનું ખર્ચ આવરે છે.

સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતા : અસ્થિર સાધનના વધારાના એકમના ઉપયોગથી કુલ ઉત્પાદનમાં જે વૃદ્ધિ થાય તે.

સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા : સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાને સીમાન્ત આવક દ્વારા ગુણવાથી મળતી આવક.

વ્યક્તિલક્ષી વહેંચણી : લોકો વચ્ચે થતી રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી.

ભાડું : જમીનના ઉપયોગના બદલામાં જમીનમાલિકને ચૂકવાતી રકમ.

જીવનનિર્વાહ વેતન : વેતન કે જે જીવનનિર્વાહ માટે પર્યાપ્ત હોય.

સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશનું મૂલ્ય : સીમાન્ત ભૌતિક ઉત્પાદકતાને કિંમત વડે ગુણવાથી મળતું મૂલ્ય. બદલાતું સાધન પ્રમાણ : એવું સાધન પ્રમાણ કે જેમાં ફેરફાર થવાની ક્ષમતા. વિવિધ સાધનો રોકવામાં આવે છે.

17.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

2. (1) ખોટું (2) સાચું (3) સાચું (4) ખોટું (5) ખોટું (6) સાચું (7) સાચું
3. (1) જમીન (2) વ્યાજ (3) નિયોજક (4) વેતનો (5) વ્યક્તિલક્ષી વહેંચણી (6) કાર્યલક્ષી વહેંચણી.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

3. (1) ખોટું (2) સાચું (3) ખોટું (4) સાચું (5) ખોટું (6) સાચું (7) સાચું
4. (1) એડમ સ્મિથ, રિકાર્ડો (2) માંગ-પુરવઠો (3) નિગમન (4) ટૂંકો (5) લાંબો (6) નફો (7) મૂડી

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’- 3

3. (1) સાચું (2) ખોટું (3) સાચું (4) ખોટું (5) ખોટું.
(4) (1) ભૌતિક (2) કિંમત (3) સીમાન્ત ભૌતિક પેદાશનું મૂલ્ય (4) સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા
(5) પૂર્ણ હરીફાઈ.

17.8 સત્રાંત પ્રશ્નો

1. કાર્યલક્ષી વહેંચણી એટલે શું ? વેયક્તિક વહેંચણી કરતાં તે કઈ રીતે જુદી પડે છે ?
2. ઉત્પાદનનાં વિવિધ સાધનો વચ્ચે કરવામાં આવતી આવકની વહેંચણીને શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ કેવી રીતે સમજાવે છે ?
3. વ્યાજ અને નફા વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો: શું એ કહેવું સાચું નથી કે બંને મૂડીવાદીઓ દ્વારા કમાવામાં આવે છે અને તે કમાણી તેઓ ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં જે મૂડી રોકે છે તે માટે છે.
4. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ વેતન નિર્ધારણ કેવી રીતે સમજાવે છે ?
5. સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતને ધારણાઓ સહિત સમજાવો.
6. શા માટે સીમાન્ત ઉત્પાદકતાના સિદ્ધાંતને વહેંચણીના સંતોષકારક સિદ્ધાંત તરીકે ગણવામાં આવતો નથી ?

નોંધ : ઉપરના પ્રશ્નો એકમની સારી સમજૂતી મેળવવામાં ઉપયોગી થાય છે. જવાબો લખવાનો પ્રયત્ન કરો. જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલવાના નથી. આ માત્ર તમારા મહાવરા માટે છે.

એકમ 18 આવકની વહેંચણી-I : વેતનો અને વ્યાજ (Distribution of Income-I : Wages and Interest)

રૂપરેખા

- 18.0 ઉદ્દેશો
- 18.1 પ્રસ્તાવના
- 18.2 વેતનો
  - 18.2.1 સ્પર્ધાત્મક વેતનો
  - 18.2.2 બિન-સ્પર્ધાત્મક વેતનો
- 18.3 સામૂહિક સોદાગીરી અને વેતનો
  - 18.3.1 મજૂર મંડળો અને સામૂહિક સોદાગીરી
  - 18.3.2 સામૂહિક સોદાગીરી અને વેતનમાં વૃદ્ધિ
  - 18.3.3 સામૂહિક સોદાગીરી અને શોષણનો અંત
- 18.4 વ્યાજ
  - 18.4.1 વ્યાજનાં કાર્યો
  - 18.4.2 વ્યાજદરોમાં તફાવતો
  - 18.4.3 સાંકેતિક વ્યાજદર અને વાસ્તવિક વ્યાજદર
- 18.5 મૂડી પરના વળતર તરીકે વ્યાજ
- 18.6 સારાંશ
- 18.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 18.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 18.9 સત્રાંત પ્રશ્નો

18.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે –

- સ્પર્ધાત્મક અને બિન-સ્પર્ધાત્મક વેતનો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરી શકશો.
- કામદારોની દૃષ્ટિએ સામૂહિક સોદાગીરીનું મહત્વ સમજાવી શકશો.
- વ્યાજદરનાં કાર્યો સમજાવી શકશો.
- નાણાકીય અને વાસ્તવિક વ્યાજદરો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરી શકશો.
- વ્યાજદરના નિર્ધારણના વિવિધ દૃષ્ટિકોણોની ચર્ચા કરી શકશો.

18.1 પ્રસ્તાવના

રોજબરોજના વ્યવહારમાં આપણે વેતનો અને વ્યાજ જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ વારંવાર કરતા હોઈએ છીએ. અર્થશાસ્ત્રમાં આ શબ્દોનો ચોક્કસ અર્થ કરવામાં આવે છે. આ વિભાગમાં તમે વેતનો વિશે વિગતે સમજ મેળવવાનો છો. તમે એ પણ શીખશો કે વેતન નિર્ધારણમાં સામૂહિક સોદાગીરીની શી ભૂમિકા છે. સામૂહિક સોદાગીરી સ્પર્ધાત્મક શ્રમ બજારમાં ઓછું મહત્વ ધરાવે છે. સ્પર્ધાત્મક બજારમાં વેતન દર શ્રમની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા બરાબર હોય છે, વ્યાજદરો ભંડોળની ફાળવણીને શી અસર કરે છે અને નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં વ્યાજના વાસ્તવિક દરોની પ્રસ્તુતતા કેટલી છે એ પણ તમે જાણશો.

18.2 વેતનો

કામદારો ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં પોતાના શ્રમનો જે ફાળો આપે છે તેના બદલમાં ચૂકવાતા વળતરને વેતન કહેવામાં આવે છે. કામદારોને અપાતું વેતન નાણાકીય સ્વરૂપે અથવા વસ્તુ સ્વરૂપે હોય છે.

કેટલીક વાર કામદારો સ્વરોજગારી ધરાવતા હોય છે અને પોતાની યોજના મુજબ ઉત્પાદન પ્રક્રિયા હાથ ધરે છે. આવા સંજોગોમાં, વેતનો અને તેઓના નફા વચ્ચે ભેદરેખા દોરવાનું મુશ્કેલ બને છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે નાણાકીય અને વાસ્તવિક વેતનોની ચર્ચા કરે છે. નાણાકીય વેતનનો ખ્યાલ સરળ છે. ઉત્પાદનકાર્યમાં કામદારે જે સેવાઓ આપી તેના બદલામાં માલિક દ્વારા જે નાણું ચૂકવવામાં આવે તેને નાણાકીય વેતન ગણવામાં આવે છે. વાસ્તવિક વેતનનો ખ્યાલ વિસ્તૃત છે. કામદાર પોતાના નાણાકીય વેતન વડે ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું જે પ્રમાણ મેળવી શકે અને કામને કારણે તેને જે આકસ્મિક લાભો મળે તેને વાસ્તવિક વેતન તરીકે ગણવામાં આવે છે. કામદારો મહદ્ અંશે નાણાકીય વેતનો માટે વધુ સજાગ હોય છે તેમ છતાં જીવનધોરણની દૃષ્ટિએ વાસ્તવિક વેતનો વધુ પ્રસ્તુત છે. પ્રણાલીગત સમાજમાં વેતનો પ્રણાલિકા મુજબ નક્કી થાય છે અને જીવનનિર્વાહ પૂરતાં જ હોય છે. આધુનિક બજારલક્ષી અર્થતંત્રમાં વેતનો શ્રમની માંગ અને શ્રમના પુરવઠા દ્વારા નક્કી થતાં હોય છે. એ સ્પષ્ટ છે કે વેતન દરોમાં ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. મિકેનિકલ ઈજનેર માસિક રૂ. 6000 મેળવે છે જ્યારે કારકુન રૂ. 2000 મેળવે છે અને અકુશળ કારીગર રૂ. 1200 મેળવે છે. આ વેતન તફાવતો મહત્વના છે અને વેતનના સિદ્ધાંતોએ તેની સમજ આપવી જોઈએ.

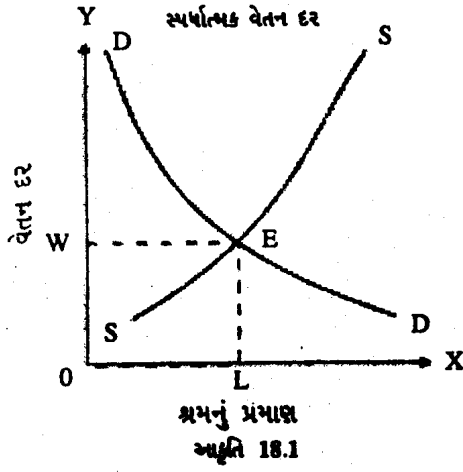
તમે જાણતા હશો કે અમેરિકામાં ઇટાલીની તુલનામાં સરખા પ્રકારના કામ માટે વેતનો ઊંચાં છે, ભારતની તુલનામાં ઇટાલીમાં વેતનો ઊંચાં છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે કેટલાક દેશોની તુલનામાં અમુક દેશોમાં સામાન્ય વેતન સપાટી ઊંચી છે, કારણ કે અમુક દેશોમાં કુદરતી સંપત્તિ અને મૂડી બહોળા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય છે અને ટેકનોલોજી ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે. આ પરિબળો શ્રમની ઉત્પાદકતા પર સાનુકૂળ અસરો કરે છે, જેને આધારે કામદારોનાં વેતનો નક્કી થતાં હોય છે. જે દેશોમાં કુદરતી સાધનો તેમ જ મૂડી વિપુલ પ્રમાણમાં નથી તે દેશોમાં કામદારોની ઉત્પાદકતા નીચી હોય છે અને આ દેશો ટેકનોલોજીની દૃષ્ટિએ પછાત હોય છે. પરિણામે, આ દેશોમાં વેતનની સામાન્ય સપાટી નીચી હોય છે. જોકે શ્રમ કોઈ પણ દેશમાં એકરૂપ નથી અને તેથી જુદા જુદા પ્રકારના કામદારો માટે જુદાં જુદાં બજારો અસ્તિત્વમાં હોય છે અને તેમાં જુદાં જુદાં વેતનો નક્કી થતાં હોય છે. શ્રમ બજારના બે પ્રકારો છે : (1) સ્પર્ધાત્મક (2) બિન-સ્પર્ધાત્મક. મજૂર મંડળની ગેરહાજરીમાં શ્રમ બજાર સ્પર્ધાત્મક હોઈ શકે જ્યાં અસંખ્ય નાની પેઢીઓ દ્વારા કામદારોની સેવાઓની માંગ થતી હોય. મજૂર મંડળ હાજર હોય અને તે કામદારો વતી વેતનો વિશે સોદાગીરી કરે છે અને જૂજ ઉત્પાદકો કામદાર મંડળો સામે થાય છે, વિરોધ કરે છે ત્યારે બિન-સ્પર્ધાત્મક શ્રમ બજાર અસ્તિત્વમાં છે એમ કહી શકાય. સ્પર્ધાત્મક અને બિન-સ્પર્ધાત્મક શ્રમ બજારોમાં વેતનો કદીયે એકસરખાં હોતાં નથી.

18.2.1 સ્પર્ધાત્મક વેતનો

સ્પર્ધાત્મક વેતન એટલે સ્પર્ધાત્મક બજારમાં શ્રમને તેની સેવાના બદલામાં મળતું વળતર; જોકે આવા પ્રકારનું શ્રમ બજાર સામાન્ય રીતે અસ્તિત્વમાં હોતું નથી. સૈદ્ધાંતિક રીતે, સ્પર્ધાત્મક શ્રમ બજારનો ખ્યાલ એવી ધારણા કરે છે કે શ્રમ એકરૂપ છે અને અસંખ્ય કામદારો રોજગારી મેળવવા માટે અંદરો-અંદર હરીફાઈ કરે છે. આ જ રીતે શ્રમની સેવા માંગનારા ઉત્પાદકો એટલી મોટી સંખ્યામાં હોય છે કે કોઈ વ્યક્તિગત ઉત્પાદક વેતનદરને અસર કરી શકતો નથી. સ્પર્ધાત્મક શ્રમ બજારમાં કામદારો શક્ય તેટલાં વિશેષ વેતનો મેળવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે, જ્યારે ઉત્પાદકો શક્ય તેટલાં ઓછાં વેતનો આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ સ્થિતિમાં વેતન દર જે નક્કી થશે તે પરેખર શ્રમની માંગ અને શ્રમના પુરવઠા પર સંયુક્ત રીતે આધારિત હશે.

શ્રમની માંગ એ વ્યુત્પન્ન માંગ છે અને તેનો આધાર શ્રમની ઉત્પાદનમાં કેટલી ઉપયોગિતા રહેલી છે તેના પર રહેલો છે. આ ઉપયોગિતા શ્રમની સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા સ્વરૂપે રજૂ થાય છે. તમે એકમ 17માં શીખ્યા છો કે ઉત્પાદન ક્ષેત્રે ઘટતા મળતરનો નિયમ અમલમાં આવે છે. જેમ જેમ શ્રમના વધુ ને વધુ એકમો ઉપયોગમાં લેવાતા જાય છે તેમ તેમ ઉત્પાદનના સાધનની સીમાન્ત આવક ઘટતી જાય છે. આ દર્શાવે છે કે અમુક હદ પછી સીમાન્ત આવક પેદાશનો વક્ર ઋણ ઢોળાવ ધરાવતો હશે અને આ વક્રનો આ જ ભાગ શ્રમની માંગનો વક્ર બનશે. આથી, શ્રમની માંગનો વક્ર ઋણ ઢોળાવ ધરાવતો હશે. આકૃતિ 18.1માં DD શ્રમની માંગનો વક્ર છે.

શ્રમનો પુરવઠો ઊંચા વેતને વધુ હશે, નીચા વેતને ઓછો હશે. આ માટે બે કારણો આપી શકાય : (1) નીચાં વેતનોએ અમુક જ કામદારો કામ કરવા તૈયાર થશે, જેમ જેમ વેતન વધશે તેમ તેમ નવા નવા કામદારો કામ કરવા તૈયાર થશે. (2) જે કામદારો નીચાં વેતનોએ કામ કરવા તૈયાર થાય તેઓ ઊંચા વેતને વધુ કલાકો કામ કરવા તૈયાર થાય છે. આમ, વેતનવધારા સાથે શ્રમના પુરવઠામાં પણ વધારો થાય છે. જોકે આને સંપૂર્ણ સત્ય માની ન લેવાય, કારણ કે એવું જોવા મળ્યું છે કે વેતન દરની અમુક સપાટી પ્રાપ્ત કર્યા બાદ કામદારો વધુ આવકની તુલનામાં આરામ પસંદ કરે છે અને તેથી શ્રમના પુરવઠાનો વક્ર ડબ્બી બાજુ વળતો હોય છે. આપણી ચાલુ ચર્ચા માટે આપણે આકૃતિ 18.1માં દર્શાવ્યા મુજબનો પુરવઠાનો વક્ર જ ધ્યાનમાં લઈશું. આ SS વક્રનો કોઈ ભાગ ડબ્બી બાજુ વળતો નથી.

આકૃતિ 18.1માં OW વેતન દરે શ્રમની માંગ અને શ્રમનો પુરવઠો એકબીજાને સરખા થાય છે. જો શ્રમ બજારમાં પૂર્ણ હરીફાઈ હોય તો કામદારો ઉત્પાદકોને વધુ વેતન આપવાની ફરજ પાડી શકતા નથી. એટલે કે OW વેતનથી વધુ વેતન અને બીજા બાજુ ઉત્પાદકો પણ OWથી નીચેનું વેતન સ્વીકારવાની કામદારોને ફરજ પાડી શકતા નથી. આ OW વેતન દર એ સ્પર્ધાત્મક વેતન દર છે અને તે શ્રમની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા બરાબર છે. જો દેશમાં પૂરતા પ્રમાણમાં કુદરતી સાધનો, મૂડી અને ટેકનિકલ જાણકારી હોય તો સ્પર્ધાત્મક વેતન દર જીવનનિર્વાહની લઘુત્તમ સપાટી સુધી જાય એ જરૂરી નથી. પણત દેશમાં ઉપર જણાવેલાં સાધનો ઓછાં હોવાથી સ્પર્ધાત્મક દર નીચો હશે, કારણ કે શ્રમની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા નીચી હશે અને આ દર જીવનનિર્વાહ સપાટી પર આવે તો આશ્ચર્ય થવું જોઈએ નહિ.

હવે આપણે એ જોઈશું કે સ્પર્ધાત્મક વેતનોમાં તફાવત શા માટે હોય છે. કેટલાક વેતન તફાવતો, વિવિધ નોકરીઓમાં બિનનાણાકીય લાભોનો તફાવત હોય છે તે વળતર રૂપ હોય છે. કેટલાંક કામોમાં શીરીરિક શ્રમ વિશેષ, કંટાળાજનક જવાબદારી, મોસમી બેરોજગારી, અનિયમિત રીતે મળતું કામ, અલ્પ સમયની કારકિર્દી, અલ્પ તાલીમ અને અલ્પ સામાજિક મોભો જેવાં પરિબલો હોય છે. આ પરિબલોને 'સમાનતા લાવનારા તફાવતો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બીજા કેટલાક વેતન તફાવતો શ્રમની ગુણવત્તામાં રહેલ તફાવતને કારણે હોય છે. સિવિલ એન્જિનિયરનું કામ કરિયા કે અકુશળ કામદારના કામ જેવું નથી હોતું. આથી, આવી સેવાઓનાં બજારો અલગ હોય છે અને બિનસ્પર્ધાત્મક હોય છે અને કામ માટે જે વેતનો નક્કી થાય છે તે પણ અલગ અલગ હોવાનો સંભવ છે. કદાચ તમે એ હકીકત જાણતા હશો કે વાસ્તવમાં શ્રમ માટેની કોઈ બજાર અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. શ્રમના જેટલા પ્રકારો એટલાં શ્રમનાં બજારો હોય છે. આ શ્રમ બજાર સ્પર્ધાપૂર્ણ હોઈ શકે, પરંતુ બિન-સ્પર્ધાત્મક સ્વરૂપને કારણે જુદા જુદા વિભાગોમાં વેતન દરો જુદા જુદા નક્કી થાય છે.

18.2.2 બિન-સ્પર્ધાત્મક વેતનો

વાસ્તવમાં શ્રમ બજારો બિન-સ્પર્ધાત્મક-અપૂર્ણ હોય છે. શ્રમનું ચોક્કસ બજારોમાં સ્પષ્ટ વર્ગીકરણ કરવાનું સરળ હોતું નથી. જ્યાં શ્રમ વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો હોય ત્યાં તેનું સદંતર અલગ બજાર હોય છે. બાકી અન્ય કિસ્સાઓમાં, વિવિધ પ્રકારના શ્રમ માટેનાં બજારો બેવડાતાં હોય છે અને આને કારણે બજાર અપૂર્ણ બને છે.

વિશિષ્ટ પ્રકારના શ્રમ માટેનું બજાર પણ અજ્ઞાનતા અને અગતિશીલતાને કારણે અપૂર્ણ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ શ્રમ બજારની અપૂર્ણતાઓ માટે સામૂહિક સોદાગીરી, પેટીઓની વેતન નીતિ અને કાર્યદાતાઓની અલ્પ સંખ્યા જેવાં પરિબલો જવાબદાર હોય છે. કામદાર મંડળો લગભગ બધા જ દેશોમાં આ.વ.-પ

જોવા મળે છે અને તેઓ કામદારો વતી નોકરીની શરતો અને વેતન દર માટે માલિકો સાથે વાટાઘાટો કરે છે. કામદાર મંડળો શ્રમ બજારમાં જે હસ્તક્ષેપ કરે છે, તેને કારણે શ્રમ બજારનું સ્પર્ધાત્મક તત્વ ખલાસ થાય છે અને એ રીતે વેતન નિર્ધારણની પ્રક્રિયાને મહત્વની અસર કરે છે. સામૂહિક સોદાગીરી અને વેતન નિર્ધારણની પ્રક્રિયા પરની તેની અસરો વિશે વિશેષ જાણકારી પાછળથી આપવામાં આવશે. આર્થિક પ્રવૃત્તિ મંદ પડે અને શ્રમની માંગ ઘટે તોપણ વેતનોમાં ઘટાડો થતો નથી. આ માટે શ્રમને રોકતી પેઢીની વેતન નીતિ અથવા કામદારો તરફથી થતો વિરોધ જવાબદાર હોય છે. ઔદ્યોગિક એકમોની સંખ્યા વધવાથી, પ્રત્યેક પ્રકારના શ્રમની માંગ કરનારા કાર્યદાતાઓની સંખ્યા પણ મર્યાદિત થઈ છે. પરિણામે સ્પર્ધાનું તત્વ ગૌણ બન્યું છે. આમ, શ્રમ બજારની અપૂર્ણતા માટે કોઈ પણ કારણો જવાબદાર ભલે હોય પરંતુ તેમાં જે વેતન દર નક્કી થાય છે તે સામાન્ય રીતે શ્રમની સીમાન્ત ઉત્પાદકતાથી અલગ હશે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

1. સ્પર્ધાત્મક અને બિન-સ્પર્ધાત્મક શ્રમ બજારો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

2. સ્પર્ધાત્મક વેતન અને બિન-સ્પર્ધાત્મક વેતન વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત કયો છે ?

3. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

1. વેતનો કામદારોને હંમેશાં નાણાં સ્વરૂપે જ ચૂકવાય છે. ....
2. કામદારોના જીવનધોરણના સંદર્ભમાં નાણાકીય વેતનોની તુલનામાં વાસ્તવિક વેતનો વધુ મહત્વ ધરાવે છે. ....
3. સ્પર્ધાત્મક શ્રમ બજારમાં રહેલાં વેતનો જીવનનિર્વાહ માટે પર્યાપ્ત હોય છે. ....
4. મજૂર મંડળ એ વેપારીઓનું સંગઠન છે. ....
5. કામદારોની સીમાન્ત ઉત્પાદકતા તેઓનાં વેતનોને અસર કરે છે. ....
6. શ્રમની માંગનો વક્ર ધન ઢોળાવ ધરાવે છે. ....
7. ડાબી બાજુથી જમણી તરફ ગતિ કરતો સીમાન્ત મૂલ્ય પેદાશનો વક્ર શ્રમની માંગ રજૂ કરે છે. ....
8. વેતન દર શ્રમની માંગ અને શ્રમના પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે. ....

4. ખાલી જગ્યા પૂરો :

1. _____ જગતમાં શ્રમ બજારો સામાન્ય રીતે _____ હોય છે.
2. જો શ્રમના બધા એકમો એકરૂપ હોય તો સ્પર્ધાત્મક વેતન તફાવતોને _____ તફાવતો તરીકે ઓળખાવી શકાય.
3. શ્રમના પુરવઠાનો વક્ર _____ ઢોળાવ ધરાવે છે.
4. જ્યારે કામદારો વિશેષ આવકની તુલનામાં આરામ પસંદ કરે છે ત્યારે શ્રમના પુરવઠાનો વક્ર _____ ઢોળાવ ધરાવે છે.
5. ભારતમાં અસ્તિત્વમાં રહેલાં વેતનો અમેરિકામાં રહેલાં વેતનો કરતાં નીચાં છે, કારણ કે અમેરિકામાં શ્રમની ઉત્પાદકતા _____ હોય છે.
6. મજૂરમંડળની હાજરી શ્રમ બજારમાં _____ ને ગૌણ ગણે છે.
7. જો એક જ કાર્યદાતા હોય તો શ્રમ બજાર _____ હશે.
8. બિનહરીફ જૂથના કામદારો _____ વેતનો મેળવે છે.

18.3 સામૂહિક સોદાગીરી અને વેતનો

કાર્યદાતાઓની સોદાગીરીની તુલનામાં કામદારોની સોદાગીરી નબળી હોય છે તે માટે અનેક કારણો જવાબદાર હોય છે. કાર્યદાતાઓ મજૂરોને સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતાથી નીચાં હોય એટલાં વેતનો ચૂકવી શકે છે. આનો અર્થ એ થાય કે કામદારોનું શોષણ થાય છે. કામદારો હવે પોતાના થતા શોષણથી વાકેફ છે અને તેને અટકાવવા માંગે છે. આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ મંડળ રચે છે, જે તેઓ તેની કાર્યદાતાઓ સાથે સામૂહિક સોદાગીરીથી વાટાઘાટો કરે છે.

18.3.1 મજૂરમંડળો અને સામૂહિક સોદાગીરી

મજૂરમંડળ એ કામદારોનું સંગઠન છે. તેઓનું સભ્યપદ હંમેશાં સ્વેચ્છિક હોય છે. કામદારો એવી ધારણાથી મંડળના સભ્યો થાય છે કે મંડળ જ્યારે કાર્યદાતાઓ સાથે તેઓ વતી વાટાઘાટો કરે છે ત્યારે તેઓ તેઓની સેવાઓ માટે ઊંચું વળતર મેળવે છે. મજૂરમંડળને કાયદેસરની માન્યતા હોય છે અને તેથી જ કામદારોનાં હિતોની સુરક્ષા માટે તે કાર્યદાતાઓ સાથે વાટાઘાટો કરી શકે છે અથવા સંઘર્ષ પણ કરી શકે છે. મોરીસ ડોબે યથાર્થ જ કહ્યું છે, “મજૂરમંડળો એ અર્થમાં મૂડીવાદી પદ્ધતિની પેદાશ છે કે તેઓ આર્થિક નબળાઈઓ સામે સલામતી અને રક્ષણ માંગે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે સંગઠનના અભાવમાં દરેક વ્યક્તિગત કામદારે વ્યક્તિગત ધોરણે વેતનો માટે વાટાઘાટો કરવી પડે અને કાર્યદાતાઓ આ નબળાઈનો પુરો લાભ ઉઠાવે છે અને વાજબી વેતનો આપવાની ના પાડે છે. મજૂરમંડળમાં જોડાઈને કામદાર આ નબળાઈ દૂર કરી શકે છે. મજૂરમંડળ દ્વારા થતી સામૂહિક સોદાગીરી દ્વારા કામદારોની સોદાગીરીમાં ચોક્કસ સુધારો થાય છે. અને મજૂરમંડળના સભ્યો ન હોત ત્યારે જે વેતનો તેઓ મેળવી શકત, તેના કરતાં ઊંચાં વેતનો મેળવી શકે છે.”

કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ કામદારો માટે યોગ્ય વેતન મેળવવાની મજૂરમંડળની ભૂમિકાની યોગ્ય મુલવણી કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. શ્રમ બજારમાં પૂર્ણ હરીફાઈ છે એવી ધારણા કરીને તેઓ એવું માને છે કે વેતન દર મજૂરોની સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા બરાબર થાય છે અને ગમે તેટલું શક્તિશાળી મજૂર-મંડળ કાર્યદાતાઓને આથી વિશેષ વેતન ચૂકવવા ફરજ પાડી શકતું નથી. તેથી, તેઓના મતે, કામદારોની દૃષ્ટિએ મજૂરમંડળો અર્થહીન છે. પરંતુ આ અર્થશાસ્ત્રીઓ તેઓના તારણમાં સાચા નથી, કારણ કે તેઓ જે ધારણા કરે છે તે અવાસ્તવિક છે. વાસ્તવમાં, મોટા ભાગની શ્રમ બજારો અપૂર્ણ હોય છે. મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં કાર્યદાતા એક પેઢીના રૂપે હોય છે અને જો એક કરતાં વધારે કાર્યદાતાઓ હોય તો કામદારોને તેઓની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા કરતાં નીચાં વેતનો સ્વીકારવા દબાણ કરશે. આથી, મજૂરમંડળોનું આધુનિક સમયમાં મહત્વ છે. જ્યાં સુધી મજૂર-માલિકના સંબંધો કે જેને કારણે મજૂરમંડળ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે તે અસ્તિત્વમાં રહેશે ત્યાં સુધી તેનું મહત્વ રહેશે.

18.3.2 સામૂહિક સોદાગીરી અને વેતનમાં વૃદ્ધિ

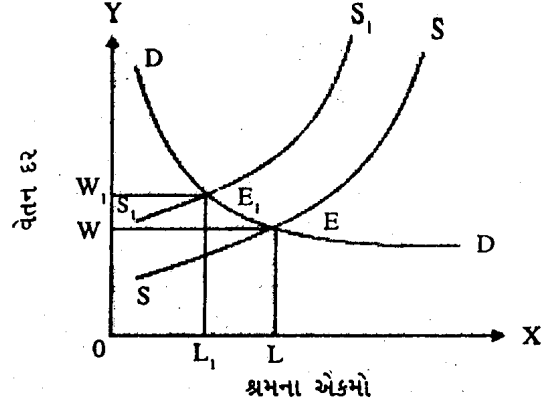
જ્યારે કામદારો મજૂરમંડળ દ્વારા સામૂહિક સોદાગીરી કરે છે ત્યારે તેઓ વધુ વેતનો મેળવે છે. વાસ્તવમાં આ ધ્યેય કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તેનું વિશ્લેષણ કરીએ. સેમ્યુએલસને વેતનો વધારવાની નીચેની ત્રણ એકબીજા સાથે સંબંધિત પદ્ધતિઓ સૂચવી છે :

1. મજૂરમંડળો શ્રમ પુરવઠાને મર્યાદિત કરી શકે છે.
2. મજૂરમંડળો પ્રમાણિત વેતનો વધારવાની કાર્યદાતાઓને ફરજ પાડી શકે છે.
3. મજૂરમંડળો એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરે છે કે જ્યાં શ્રમની માંગનો વક ડાબી બાજુએથી ઉપર તરફ ગતિ કરતો હોય છે.

(1) શ્રમના પુરવઠાને મર્યાદિત કરવો : કામદાર મંડળો સામાન્ય રીતે તેના સભ્યો માટે ઊંચાં વેતનો મેળવવા માટે શ્રમના પુરવઠાને મર્યાદિત કરે છે. સામાન્ય રીતે કામના કલાકોમાં ઘટાડો કરીને પુરવઠો મર્યાદિત કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત, આવન-જાવન પર પ્રતિબંધો, તાલીમનો લાંબો ગાળો, બિનસભ્યોને કામ સ્વીકારતા અટકાવવા અને ધીમી ગતિએ કામ કરવું એવાં પગલાંઓ પણ લેવામાં આવે છે. 18.2 આકૃતિ જુઓ, જેમાં આ બધાં પગલાંઓ દ્વારા શ્રમના પુરવઠાને મર્યાદિત કરવામાં આવે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આકૃતિ શ્રમ પુરવઠાનો મૂળ વક SS છે અને જે વેતન દર નક્કી

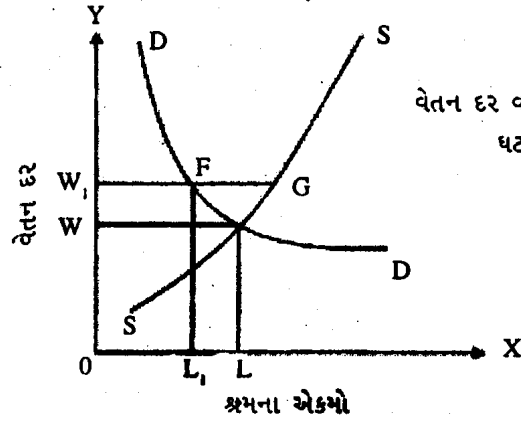
થાય છે તે OW છે. મર્યાદિત પુરવઠાને કારણે પુરવઠાનો વક્ર ડાબી બાજુ ઊંચે ખસે છે અને પુરવઠાનો નવો વક્ર S_1, S_1 બને છે નવો વેતન દર OW_1 બને છે. જે OW_1 કરતાં ઊંચો છે.

વેતનોમાં વધારો કરવા માટે પુરવઠો મર્યાદિત કરવામાં આવે છે.

આકૃતિ 18.2

2. પ્રમાણિત વેતન દરોમાં વૃદ્ધિ : કેટલીક વાર મજૂર સંઘો પ્રમાણિત વેતન દર વધારવાનો આગ્રહ રાખે છે, પરંતુ કેટલાક કામદારોને છૂટા કરવા સામે વિરોધ કરતા નથી. આવા દરેક કિસ્સામાં રોજગારીમાં ઘટાડો થાય છે. આકૃતિ 18.3 જુઓ જેમાં OW મૂળ વેતન દર છે. મજૂરમંડળોના દબાણને કારણે વેતન દર OW થી વધીને OW_1 થાય તો રોજગારી OL થી ઘટીને OL_1 થાય છે.

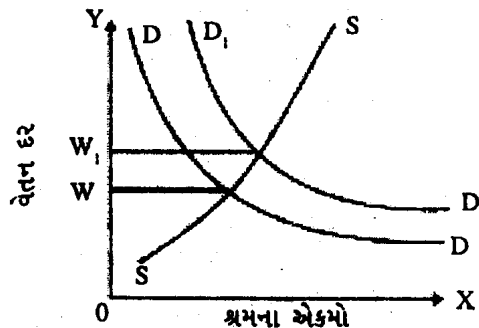
વેતન દર વધારવાથી રોજગારીમાં ઘટાડો થાય છે.

આકૃતિ 18.3

- (3) શ્રમની માંગના વક્રને ઊંચે લઈ જવો : જો મજૂરમંડળો ઊંચાં વેતનો પ્રાપ્ત કરે તો કામદારોનું જીવનધોરણ સુધરે છે. પરિણામે તેઓની ઉત્પાદકતા વધે છે અને શ્રમની માંગનો વક્ર ઉપર તરફ ખસે છે, અને વેતન દરને ઊંચી સપાટીએ સ્થિર કરે છે.

આકૃતિ 18.4 જેમાં શ્રમની માંગનો વક્ર DD ઉપર ખસીને D_1, D_1 બને છે અને પરિણામે વેતન દર OW થી વધીને OW_1 થાય છે. આ કિસ્સામાં મજૂરમંડળની ભૂમિકા એ છે કે ઊંચા વેતન માટે સોદાગીરી કરીને તેઓ કાર્યદાતાને ખાતરી આપે છે કે કામદારોની ઉત્પાદકતા વધશે જે ઊંચાં વેતનો સાથે મેળ ખાતી હશે.

શ્રમની માંગનો વક્ર ઊંચે ખસવાથી વેતન વધે છે.

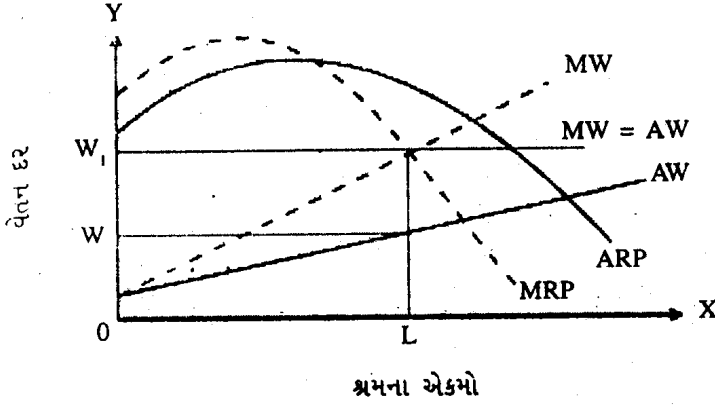

આકૃતિ 18.4

18.3.3 સામૂહિક સોદાગીરી અને શોષણનો અંત

ગ્રાહકના ઈજારાની સ્થિતિ એવી છે જેમાં માત્ર એક કાર્યદાતા હોય છે. કાર્યદાતા શ્રમ ખરીદે છે, એટલે તે એકમાત્ર ગ્રાહક છે. આવા સંજોગોમાં, સરેરાશ વેતન (AW) ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુ તરફ વધે છે કારણ કે ઊંચાં વેતનોએ જ વધુ કામદારોને કામે રાખી શકાય છે. સીમાન્ત વેતનનો વક (MW) પણ વધે છે અને તેનો વધતો ઢોળાવ AWના વધતા ઢોળાવની તુલનામાં બમણો છે. 18.5 આકૃતિ જુઓ જેમાં સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા અને સીમાન્ત વેતનનો વક એક બીજાને છેદે છે ત્યાં રોજગારીનું પ્રમાણ નક્કી થાય છે.

દ્વિપક્ષી ઈજારામાં વેતન દરમાં વધારો

આકૃતિ 18.5

રોજગારી OL છે અને જે વેતન દર નક્કી થાય છે તે OW છે. સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા અને સરેરાશ વેતન વચ્ચેનો તફાવત એ શોષણ છે. જ્યાં સુધી વેતન સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા જેટલું નહિ થાય ત્યાં સુધી મજૂર મંડળો વેતન દર વધારવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ માટે તેઓ સામૂહિક સોદાગીરીનો ઉપયોગ કરશે. વેતન દર OW, સુધી ઉપર લઈ જઈ શકાય, જ્યાં તે શ્રમની સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા બરાબર થશે. ખરેખર આમ થાય તો કામદારોનું શોષણ ખતમ થશે WW, કરતાં ઓછો એટલો વેતન-દરમાં વધારો થાય તો કામદારોના શોષણમાં આંશિક ઘટાડો થશે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. શ્રમ બજારમાં સામૂહિક સોદાગીરી એટલે શું ?

.....
.....
.....

2. વેતનમાં વધારો કરવાની ત્રણ પદ્ધતિઓ સમજાવો.

.....
.....
.....

3. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

1. કાર્યદાતાઓની સોદા શક્તિની તુલનામાં કામદારોની સોદા શક્તિ નબળી હોય છે. ....
2. કાર્યદાતાઓ કામદારોનું કદીયે શોષણ કરતા નથી. ....
3. કામદારો મજૂરમંડળો દ્વારા સામૂહિક રીતે સોદા શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. ....
4. મજૂરમંડળો અનિવાર્યપણે સામ્યવાદી સમાજ પદ્ધતિની ઊપજ છે. ....

5. શ્રમના પુરવઠાને મર્યાદિત કરીને વેતન દર વધારી શકાય છે. ....
  6. ગ્રાહકના ઇજારાની સ્થિતિ એવી છે જેમાં શ્રમના ખરીદનારાઓ અલ્પ હોય છે. ....
4. ખાલી જગ્યા પૂરો :
1. મજૂર સંઘ એ મજૂરોનું ..... સંગઠન છે.
  2. જો વેતન દર સ્ત્રીમાન્ય આવક ઉત્પાદકતા કરતાં ..... હોય તો મજૂર સંઘો ઉપયોગી બને છે.
  3. મજૂર સંઘોની ગેરહાજરીમાં ..... માં કામદારોનું શોષણ અનિવાર્ય હોય છે.
  4. જો શ્રમની માંગનો વક્ર ..... તરફ ખસે તો વેતન દર વધશે.
  5. જો શ્રમના પુરવઠાનો વક્ર ..... તરફ ખસે તો વેતન દરમાં વધારો થશે.
  6. પ્રમાણિત વેતનમાં વધારો કરવાની કાર્યદાતાઓને ફરજ પાડવામાં આવે તો તેનું પરિણામ ..... આવે છે.

18.4 વ્યાજ

નાણાંના ઉપયોગનું વળતર એટલે વ્યાજ. યંત્ર, દુકાન કે ટ્રેક્ટર ખરીદવા માટે તમે બેંક પાસેથી નાણું ઉછીનું લો તો તમારે આ નાણાં પર વ્યાજ ચૂકવવું પડે છે. ધિરાણ કરનાર વ્યાજની માગણી કરે છે, કારણ કે જ્યાં સુધી ધિરાણ લેનાર આ રકમ પરત ન કરે ત્યાં સુધી ધિરાણ દેનાર પોતાનાં નાણાંનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. હવે આપણે વ્યાજનાં મહત્વનાં કાર્યો, વ્યાજદરોમાં રહેલા તફાવતો અને નાણાકીય અને વાસ્તવિક વ્યાજદરોને સમજાવીશું.

18.4.1 વ્યાજનાં કાર્યો

બજાર અર્થતંત્રમાં વ્યાજ મહત્વનું કાર્ય કરે છે. આવા અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદકો મૂડીરોકાણ કરવા માટે નાણાં ઉછીનાં લે છે. જ્યાં સુધી અર્થતંત્ર તીવ્ર મંદીની સ્થિતિમાંથી પસાર થતું નહિ હોય ત્યાં સુધી મૂડીભંડોળની માંગ તેના પુરવઠા કરતાં વિશેષ હશે. પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ભંડોળ કોને મળવું જોઈએ અને ઉધાર લીધેલાં નાણાં કયા પ્રકારના પ્રકલ્પો માટે ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. પ્રવર્તમાન વ્યાજદર આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે. તમે જાણો છો કે બધા પ્રકલ્પો એકસરખી રીતે નફાકારક હોતા નથી. તેથી જો પ્રવર્તમાન વ્યાજદર ખૂબ જ ઊંચો હોય તો એવા ઉત્પાદકો કે જેમની પાસે નફાની શક્યતાવાળા પ્રકલ્પો હશે તેઓ ભંડોળની માંગ કરશે અને તેઓ તેઓની મૂડીરોકાણ યોજના સાથે આગળ વધશે. સાપેક્ષ રીતે નીચા વ્યાજદરે અમુક ઓછો નફો મેળવનારા એકમો પણ ભંડોળ મેળવે છે. આમ, દુર્લભ ભંડોળની ફાળવણીમાં વ્યાજદર મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. ભંડોળ ફાળવણીની આ પ્રથાનો લાભ એ છે કે તે વિશેષ નફાકારક એકમો જ સહુ પ્રથમ ભંડોળ મેળવે છે. જ્યારે ભંડોળ વ્યાજદરોની મદદથી ફાળવવામાં આવે છે ત્યારે વિવેકબુદ્ધિ કે મનસ્વીપણું તેમાં કોઈ સ્થાન ધરાવતાં નથી.

18.4.2 વ્યાજદરોમાં તફાવતો

અત્યાર સુધી આપણે વ્યાજદરની ચર્ચા કરી પરંતુ વાસ્તવમાં અનેક દરો જોવા મળે છે. બચત થાપણો પર 5 % વ્યાજ અને બાંધી મુદતની થાપણ પર ત્રણ વર્ષના ગાળા માટે 10 % વ્યાજ આપવામાં આવે છે. અલ્પ સમય માટે બાંધી થાપણો મૂકવામાં આવે તો વ્યાજ ઓછું મળે છે. બેંકો ધિરાણ પર 16.5 %નો વ્યાજદર વસૂલ કરે છે પરંતુ સિટી બેંકમાંથી મોટરકાર માટે લોન મેળવવી હોય તો તમારે 18 % વ્યાજ આપવું પડે છે. વપરાશ અને ઉત્પાદનના હેતુઓ માટે એકસરખાં વ્યાજદરો હોતા નથી. નાની પેઢીઓએ જે વ્યાજ ચૂકવવાનું હોય તે અને મોટી કંપનીઓએ જે વ્યાજ ચૂકવવાનું હોય તે પણ સરખું હોતું નથી. નાની પેઢીઓ ઓછું અને મોટી પેઢીઓ વિશેષ વ્યાજ ચૂકવે છે. સરકાર જે બોન્ડ બહાર પાડે છે તેના પર નીચું વ્યાજ હોય છે અને ખાનગી કંપનીઓ

બોન્ડ બહાર પાડે છે તેના પર ઊંચું વ્યાજ આપવામાં આવે છે. સરકારની જામીનગીરીઓ પણ એકસરખું વ્યાજ મેળવતી નથી. દા.ત., ટ્રેઝરી બિલ્સ પરનું વ્યાજ બોન્ડ પરના વ્યાજ કરતાં હંમેશાં નીચું હોય છે.

વ્યાજના નોંધાયેલા દરો વાસ્તવમાં વ્યાજના કુલ દરો છે અને તે નાણાંના ઉપયોગના બદલામાં મળતા ભાડા કરતાં વિશેષ હોય છે. નાણાંના ઉપયોગનું ભાડું એ વાસ્તવિક રીતે વ્યાજનો ચોખ્ખો દર છે અને તે બધા પ્રકારના ઉધાર માટે એકસરખો હોય છે. પરંતુ વ્યાજના કુલ દરોમાં ચોખ્ખા વ્યાજદર ઉપરાંત અન્ય હેતુઓ માટેની ચુકવણીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. અમુક લોનમાં જોખમ વધારે હોય છે. દા.ત., તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપનીને અપાતી લોનમાં જેટલું જોખમ હોય છે તેના કરતાં અલ્પ અસ્કામતો ધરાવતી નાની પેટીઓને અપાતી લોનમાં જોખમ વિશેષ હોય છે. એ જ રીતે વપરાશના હેતુ માટે અપાતી લોનમાં જોખમ વધુ હોય છે. ઉત્પાદનના હેતુ માટે અપાતી લોનમાં જોખમ ઓછું હોય છે. ટૂંકા ગાળા માટે અપાતી લોનમાં લાંબા ગાળાની લોનની તુલનામાં ઓછું જોખમ હોય છે. એ સ્પષ્ટ છે કે ધિરાણ આપનારને ધિરાણમાં રહેલા જોખમના સંદર્ભમાં યોગ્ય વળતર મળવું જોઈએ. આ જ કારણસર નાના એકમોને અપાતી લોન પર વ્યાજદર ઊંચા હોય છે. એ જ રીતે વપરાશના હેતુ માટે અપાતી લોન પર અને લાંબા ગાળાની લોન પર વ્યાજદર ઊંચો હોય છે.

લોનની અરજી મંજૂર કરવામાં અને તેનો અમલ કરવામાં ખર્ચ થાય છે. બધા પ્રકારની લોનોની બાબતોમાં ખર્ચ એકસરખો હોતો નથી. લોનની પરત ચુકવણી અને વખતોવખતનું વ્યાજ અને તેની ચુકવણી પણ આપોઆપ થતી નથી. ઘણી વાર, ઉધાર લેનારાઓને સ્મૃતિપત્રો મોકલવા પડે છે. જ્યારે આ બધું અસરકારક બનતું નથી ત્યારે કાયદાકીય પગલાં લેવાં પડે છે. આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં ખર્ચ અને અગવડ બંને થાય છે. આથી, ઉધાર રકમ પરત થવામાં વિલંબ થાય અને જે અગવડ પડે, જે ખર્ચ થાય તેથી ઉછીના આપનાર વ્યાજ વસૂલ કરે છે. બધાં ધિરાણોમાં પરત ચુકવણીમાં થતી મુશ્કેલી એકસરખી નથી. અને તેથી અપેક્ષિત વળતર પણ અલગ અલગ હોય છે અને નોંધાયેલ વ્યાજદરો એકબીજાથી જુદા હોય છે.

18.4.3 સાંકેતિક વ્યાજદર અને વાસ્તવિક વ્યાજદર

સાંકેતિક વ્યાજદર વાર્ષિક વળતરની ટકાવારી છે જે નાણાંની કોઈ પણ લોન પર ચુકવવાની હોય છે. તેને નાણાંની ખરીદશક્તિની અસર થતી નથી. તમે જાણો છો કે બચત થાપણ પર 5 % વ્યાજ મળે છે તો ત્રણ વર્ષ માટે મૂકવામાં આવેલી બાંધી મુદતની થાપણ પર 10 % વ્યાજ મળે છે. કેટલીક સંયુક્ત મૂડી કંપનીઓ બાંધી મુદતની થાપણ પર 14 % જેટલું વ્યાજ ચૂકવે છે. આ બધા વ્યાજના સાંકેતિક દરો છે. આ દરો મહત્વના છે કારણ કે બચત કરનારા અને મૂડી રોકનારા તરીકે જે નિર્ણયો લેવામાં આવે છે તેને અસર કરે છે. આમ છતાં, ફુગાવાનાં દબાણોવાળા અર્થતંત્રમાં નાણાકીય વેતનોનું મહત્વ રહેતું નથી. આવી સ્થિતિમાં વ્યાજનો વાસ્તવિક દર જ મહત્વ ધરાવે છે. વાસ્તવિક વ્યાજદર નાણાકીય વેતનમાં ફુગાવાના દરને ધ્યાનમાં લઈને મેળવવામાં આવે છે. ધારો કે અમુક દેશમાં વ્યાજનો સાંકેતિક દર 10 % છે. આ દેશમાં ફુગાવાનો દર 8 % છે. આનો અર્થ એ થાય કે લેણદારને મૂડી ખોટના સંદર્ભમાં ધીરેલી રકમ પર 8 % નું નુકસાન થાય છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ ધિરાણ આપનાર વાર્ષિક માત્ર બે ટકાની કમાણી કરે છે. કેટલીક વખત ફુગાવાનો દર, સાંકેતિક વ્યાજદરથી ઊંચો હોય છે. આવા કિસ્સામાં વ્યાજનો વાસ્તવિક દર નકારાત્મક બને છે. જો આવી સ્થિતિ અર્થતંત્રમાં વિકસે તો ઘણા લોકો તેને બચત માટે યોગ્ય ગણતા નથી અને આ દેશના મૂડીજથ્થાને ખરાબ અસરો કરે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 3

1. વ્યાજનાં મુખ્ય કાર્યો જણાવો.

.....

.....

2. સાંકેતિક અને વાસ્તવિક વ્યાજદરો વચ્ચેનો તફાવત જણાવો.

3. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

1. વ્યાજ એ નાણાંના ઉપયોગ માટે થતી ચુકવણી છે.
2. વ્યાજદર દ્વારા અછત ધરાવતા ભંડોળની ફાળવણી એ વિવેકબુદ્ધિ પર આધારિત છે.
3. વ્યાજનો ચોખ્ખો દર એ નાણાંના ઉપયોગની ભાડા કિંમત છે.
4. જુદાં જુદાં ધિરાણોમાં જોખમનું તત્ત્વ જુદું જુદું હોય છે, પરિણામે વ્યાજ તફાવતો અસ્તિત્વમાં આવે છે.
5. વ્યાજનો વાસ્તવિક દર એ એવી વળતરની ટકાવારી છે કે જેની ચુકવણી નાણાંની લોન પર કરવાની હોય છે.
6. વ્યાજના સાંકેતિક દરની તુલનામાં ફુગાવાનો દર વધુ હોય તો વ્યાજનો વાસ્તવિક દર નકારાત્મક બનશે.

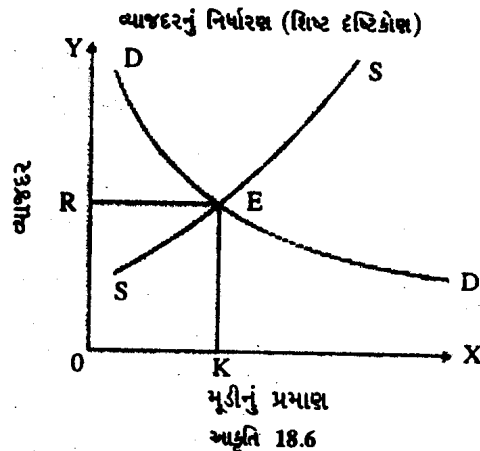
18.5 મૂડી પરના વળતર તરીકે વ્યાજ

નાણાંના ઉપયોગ માટે વ્યાજ ચૂકવાય છે એ આપણે આગળ જોયું. નાણું ઘણું કરીને મૂડીરોકાણના હેતુઓ માટે ઉછીનું લેવામાં આવતું હોવાથી, એ કહેવું યથાર્થ છે કે તે મૂડી અને તેના ઉપયોગ માટે ચૂકવવામાં આવતા વ્યાજનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ વ્યાજ મૂડી પરનું વળતર છે. પ્રશ્ન એ છે કે વ્યાજના દરનું નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે. આ પ્રશ્નનો સંતોષકારક જવાબ આપવાનું સરળ નથી.

શિષ્ટ દૃષ્ટિકોણ

શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ એવો મત ધરાવે છે કે મૂડીની માંગ અને મૂડીના પુરવઠાની આંતરક્રિયા વ્યાજદરનું નિર્ધારણ કરે છે. તેઓના મતે, મૂડીની માંગ ઉત્પાદકો દ્વારા મૂડીરોકાણ માટે કરવામાં આવે છે. મૂડીની માંગ અને વ્યાજદર વચ્ચે સીધો સંબંધ નથી. અર્થાત્ નીચા વ્યાજદરે મૂડીની માંગ વિશેષ હશે અને ઊંચા વ્યાજદરે મૂડીની માંગ નીચી હશે. આ માટે બે કારણો જવાબદાર છે :

(1) વ્યાજના નીચા દરે ઉધાર વધુ લેવાશે, કારણ કે ઓછા નફાની શક્યતાવાળા એકમો પણ મૂડી રોકનારાઓ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવશે. વ્યાજના ઊંચા દરે ઓછા નફાકારક એકમો હાથ ધરવામાં નહિ આવે અને ઉત્પાદક તો તેઓનાં નાણાં પ્રબંધ માટે ઉધાર માગશે નહિ. (2) મૂડીની સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા જેમ મૂડી વધુ રોકવામાં આવે તેમ ઘટે છે. તેથી, ઊંચા વ્યાજદરે દરેક ઉત્પાદક ઓછી મૂડીનું રોકાણ કરશે. આમ, મૂડીની માંગ પર વ્યાજદરના ફેરફારોની અસર થાય છે અને વ્યાજદર સાથે પરોક્ષ સંબંધ ધરાવે છે. મૂડીની માંગનો વક્ર ઋણ ઢોળાવ ધરાવે છે. પ્રાકૃતિ 18.6 જુઓ.

મૂડીનો પુરવઠો બચતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. મૂડીના પુરવઠા અને વ્યાજદર વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ એવી દલીલ કરે છે કે વ્યાજદર વધે છે, તેમ લોકોને વધુ બચત કરવાની પ્રેરણા મળે છે. આમ, વ્યાજના ઊંચા દરે મૂડીનો પુરવઠો વિશેષ હોય છે. આ કારણસર પુરવઠાનો વક્ર ધન ઢોળાવ ધરાવે છે. આકૃતિ 18.6માંથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે વ્યાજદર OR હોય છે ત્યારે મૂડીની માંગ અને મૂડીનો પુરવઠો સરખાં થાય છે અથવા મૂડીની માંગ અને મૂડીનો પુરવઠો સરખાં થાય છે ત્યાં વ્યાજદર નક્કી થાય છે. OR સિવાયના કોઈ પણ ઊંચા વ્યાજદરે મૂડીનો પુરવઠો તેની માંગ કરતાં વિશેષ હશે. પરિણામે, બચતકારો વચ્ચે સ્પર્ધા થાય છે અને વ્યાજદર પર ઘટાડાનું દબાણ આવે છે. તે ઘટીને OR થાય છે. વ્યાજનો કોઈ દર ORથી નીચેનો હોય તો તે બજારમાં અસ્તિત્વ ધરાવશે નહિ, કારણ કે વ્યાજના આવા દરે મૂડીની માંગ મૂડીના પુરવઠા કરતાં વિશેષ હશે. પરિણામે ધિરાણ લેનારાઓ વચ્ચે સ્પર્ધા થશે અને વ્યાજદરને OR સુધી ઊંચે લઈ જશે.

ધિરાણ ભંડોળનો દૃષ્ટિકોણ

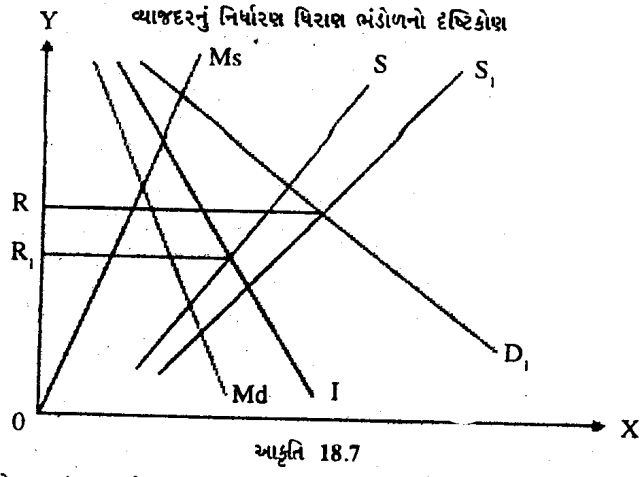
કેઈન્સે શિષ્ટ દૃષ્ટિકોણનો સ્વીકાર કર્યો નથી. કેઈન્સ માને છે કે બચત કે મૂડીરોકાણ બે પૈકી કોઈ પણ વ્યાજદર, પર આધાર રાખતા નથી. આથી, તેઓ માને છે કે જે મૂળભૂત ધારણા પર શિષ્ટ સિદ્ધાંતની રચના થઈ છે તે ખોટી છે. આમ છતાં રોબર્ટસન સહિતના અનેક અર્થશાસ્ત્રીઓએ એમ કહ્યું છે કે શિષ્ટ સિદ્ધાંતનું મૂળભૂત માળખું સાચું છે. સિદ્ધાંતની એકમાત્ર મર્યાદા એ છે કે તેણે નાણાંની ભૂમિકાની ઉપેક્ષા કરી છે. આથી, પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓએ વ્યાજદરના શિષ્ટ સિદ્ધાંતની પુનઃરચના કરી છે અને તેને ધિરાણ ભંડોળના સિદ્ધાંતનું નામ આપ્યું છે. આ સિદ્ધાંત ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને ધિરાણ ભંડોળના પુરવઠાના સંદર્ભમાં વ્યાજદરનું નિર્ધારણ સમજાવે છે. આ સિદ્ધાંત વ્યાજદરની સમજૂતી આપવા માટે વાસ્તવિક પરિબળો સહિત નાણાકીય પરિબળોની પણ નોંધ લે છે.

પ્રથમ ધિરાણ ભંડોળની માંગને તપાસીએ. ધિરાણ ભંડોળની માંગનાં મુખ્યત્વે ત્રણ પાસાંઓ છે : (1) મૂડીરોકાણના હેતુઓ માટેનું (2) વપરાશ માટેનું અને (3) સંગ્રહ માટેનું. દેખીતી રીતે આ ત્રણ પ્રકારની માંગ પૈકી મૂડીરોકાણ માટેની ધિરાણ ભંડોળની માંગ સૌથી વિશેષ મહત્ત્વની છે. વપરાશ માટે ધિરાણ ભંડોળની માંગ પ્રચલિત છે, પરંતુ પ્રમાણ/કદની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્ત્વ ઓછું છે. ધિરાણ ભંડોળની માંગ ધિરાણ ભંડોળના સંગ્રહ માટે પણ કરવામાં આવે છે. એ શક્ય છે કે જો નાણું થોડા સમય માટે સંગ્રહી દેવામાં આવે તો તેનાથી તે સમયમાં કાંઈ પેદા થતું નથી. આમ છતાં, વ્યક્તિઓ અને પેઢીઓ નાણાંનો સંગ્રહ કરે છે. હેતુ ગમે તે હોય, પરંતુ ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને વ્યાજદર વચ્ચે સીધો સંબંધ હોતો નથી. આનો અર્થ એ થાય કે વ્યક્તિઓ અને પેઢીઓ બંને વ્યાજના નીચા દરે ધિરાણ ભંડોળની વધુ માંગ કરે છે, અને ઊંચા દરે ઓછી માંગ કરે છે.

પુરવઠા બાજુનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે ધિરાણ ભંડોળ ત્રણ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. તે પૈકી બચત એ મુખ્ય સ્ત્રોત છે. ધિરાણ ભંડોળનાં અન્ય બે સ્ત્રોતોમાં બેન્ક નાણાં અને ભૂતકાળની બચતોનો ઉપયોગ એમ બેનો સમાવેશ થાય છે. બેન્કો એ માત્ર એવો રસ્તો નથી કે જેના દ્વારા બચતો મૂડીરોકાણ માટે જ જાય છે. તેઓ ધિરાણ ભંડોળનું સર્જન પણ કરે છે. ધિરાણ ભંડોળને છૂટું કરવાનો કે તેનો સંગ્રહ નહિ કરવાનો એવો અર્થ થાય છે કે કેટલીક પેઢીઓ અને વ્યક્તિઓ પોતાની રોકડ પુરાંતમાં ઘટાડો કરે છે અને પરિણામે ધિરાણ ભંડોળમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને ધિરાણ ભંડોળના પુરવઠાના વિશ્લેષણ પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે આ સિદ્ધાંત વ્યાજદરના નિર્ધારણને નાણાકીય અને વાસ્તવિક બંને પ્રકારનાં પરિબળોના સંદર્ભમાં સમજાવે છે. માંગના પક્ષે મૂડીરોકાણ અને વપરાશ માટેની ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને પુરવઠાના પક્ષે ધિરાણ ભંડોળનો સ્ત્રોત બચત વગેરે વાસ્તવિક પરિબળો છે. માંગ પક્ષનાં નાણાકીય પરિબળોમાં સંગ્રહ માટેની ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને પુરવઠા પક્ષમાં બેન્ક નાણું અને રોકડ પુરાંતમાં થતો ઘટાડાનો સમાવેશ થાય છે. શિષ્ટ સિદ્ધાંત સાથે તેની તુલના કરવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ધિરાણ ભંડોળના સિદ્ધાંત જે નવાં તત્ત્વો ઉમેરો થયો છે તે નાણાકીય પરિબળો છે. પરિણામે ધિરાણ ભંડોળનો સિદ્ધાંત વ્યાજદરની વધુ સાચી અને વાસ્તવિક સમજૂતી આપે છે.

ધિરાણ ભંડોળના સિદ્ધાંત અનુસાર, ધિરાણ ભંડોળ માટેની માંગ અને ધિરાણ ભંડોળના પુરવઠા વચ્ચેનો સંબંધ વ્યાજદરને નિર્ધારિત કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બજારમાં જે વ્યાજદર પ્રવર્તશે તે દરે ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને તેનો પુરવઠો સરખાં થશે. વિકસેલ તેને વ્યાજના નાણાકીય દર તરીકે ઓળખાવે છે.

આકૃતિ 18.7 જુઓ, જ્યાં I અને Md વકો ધિરાણ ભંડોળની માંગ રજૂ કરે છે અને એ માંગ મૂડી રોકાણ અને સંગ્રહના હેતુ માટે થતી માંગનો ઉલ્લેખ કરે છે. વપરાશ અને મૂડીરોકાણ માટેની ધિરાણ ભંડોળની માંગ એ વાસ્તવિક પરિબળો છે. તે બંનેને સાથે લેવામાં આવ્યાં છે. અને તે I વક દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. S અને Ms વકો ધિરાણ ભંડોળનો પુરવઠો રજૂ કરે છે. તે બચતો, બેન્ક નાણું અને અસંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. D₁ અને S₁ ધિરાણ ભંડોળની કુલ માંગ અને ધિરાણ ભંડોળના કુલ પુરવઠાનો ઉલ્લેખ કરે છે. તમે એ નોંધી શકશો કે જ્યારે વ્યાજદર OR હોય ત્યારે ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને તેનો પુરવઠો સરખાં થાય છે. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ એ વ્યાજનો નાણાકીય દર છે. વિકસેલના મતે વ્યાજનો કુદરતી દર એટલે પેદાશ બજારમાં મૂડી રોકનારને મૂડી પર મળતું વળતર. આ દરે બચત અને મૂડીરોકાણ સરખાં થાય છે. 18.7 આકૃતિમાં OR, એ વ્યાજનો કુદરતી દર છે. તમે આકૃતિમાં જોશો કે વ્યાજનો નાણાકીય દર વ્યાજના કુદરતી દર કરતાં જુદો હોય છે. ધિરાણ ભંડોળના સિદ્ધાંત અનુસાર, વ્યાજના કુદરતી દર અને વ્યાજના નાણાકીય દર વચ્ચેનો તફાવત છે તેમાં વ્યાજનો નાણાકીય દર સ્થિર હોઈ શકે નહિ.

વ્યાજ અંગે કેઈન્સ મંતવ્ય

કેઈન્સે ધિરાણ ભંડોળના સિદ્ધાંતની પણ ટીકા કરી છે. કેઈન્સે શિષ્ટ સિદ્ધાંતની જે ટીકા કરી હતી તે જ ટીકાઓ આ સિદ્ધાંત માટે પણ છે. કેઈન્સના મતે વ્યાજ એ નાણાકીય ઘટના છે, અને તે નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે. નાણાંનો પુરવઠો નાણાકીય સત્તા દ્વારા નક્કી થાય છે. તે સ્થાયી છે. તેમ ગણવામાં આવે છે નાણાકીય માંગ નાણાંના રોકડ સંગ્રહ (તરલતા) માટે થાય છે. કેઈન્સ એવો મત ધરાવે છે કે લોકો ત્રણ કારણોસર નાણું રોકડ સ્વરૂપે રાખવા ઇચ્છે છે. નાણાંની માંગના ત્રણ હેતુઓ છે એમ કહી શકાય. આ હેતુઓમાં વિનિમય, સાવચેતી અને સંક્રાકીય પ્રવૃત્તિના હેતુઓનો સમાવેશ થાય છે. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ વ્યાજ અંગેની કેઈન્સની વિચારસરણી/સમજૂતીને સંતોષકારક ગણતા નથી. તેઓના મતે સમયના અમુક તબક્કે જે વ્યાજદર બજારમાં પ્રવર્તે છે તે દરે માત્ર નાણાંની માંગ અને નાણાંનો પુરવઠો સરખાં થતાં નથી. પરંતુ બચત અને મૂડીરોકાણ પણ સરખાં થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, નાણાં બજાર અને વસ્તુ બજાર બંનેમાં સમતુલા હોય છે.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 4

1. ધિરાણ ભંડોળની માંગનાં ત્રણ ઘટકો જણાવો.
.....
.....
2. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :
  1. વ્યાજના શિષ્ટ સિદ્ધાંત અનુસાર બચતમાં વ્યાજદરમાં થતા ફેરફારો જેવા જ ફેરફારો થાય છે. ....
  2. વ્યાજના શિષ્ટ સિદ્ધાંત પ્રમાણે વ્યાજદર અને મૂડીરોકાણ વચ્ચે પરોક્ષ સંબંધ રહેલો છે. ....
  3. વ્યાજના જે દરે ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને તેનો પુરવઠો સરખાં થાય તે વ્યાજનો કુદરતી દર છે. ....

4. વ્યાજનો નાણાકીય દર અને વ્યાજનો કુદરતી દર માત્ર હંગામી ધોરણે એકબીજાથી અલગ હોય છે. ....
5. કેઈન્સના મતે વ્યાજ એ મૂડી પરનું વળતર છે. ....
6. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ વ્યાજને નાણાકીય પરિબળ ગણે છે. ....
7. વ્યાજના શિષ્ટ સિદ્ધાંતની નબળાઈ એ છે કે તે નાણાકીય પરિબળો ધ્યાનમાં લેતો નથી. ....
8. વ્યાજનો યોગ્ય સિદ્ધાંત એ કહેવાય કે જે વાસ્તવિક અને નાણાકીય બંને પ્રકારનાં પરિબળો ધ્યાનમાં લે. ....

18.6 સારાંશ

કામદારો ઉત્પાદન કાર્યમાં જે સેવાઓ પૂરી પાડે છે તેના બદલામાં જે વળતર મેળવે છે તે વેતન સ્વરૂપે હોય છે. એટલે વેતન કામદારોની કમાણી છે. કુદરતી સાધનો, મૂડી અને ઉચ્ચ ટેકનોલોજીને કારણે વિકસિત દેશોમાં કામદારોની ઉત્પાદકતા ઊંચી હોય છે અને તેથી વેતનો પણ ઊંચા હોય છે.

શ્રમ બજારો સ્પર્ધાત્મક અને બિન-સ્પર્ધાત્મક પ્રકારના હોય છે. જ્યારે કામદારો સંગઠિત હોતા નથી અને કાર્યદાતાઓની સંખ્યા મોટી હોય તો શ્રમ બજાર સ્પર્ધાત્મક હોય છે. આવા બજારમાં વેતન દર શ્રમની માંગ અને શ્રમના પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે. અને તે શ્રમની સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતાની બરાબર હોય છે. આ વેતન લઘુત્તમ જીવનનિર્વાહ સપાટીની બરાબર હોવાની જરૂર નથી.

વાસ્તવમાં, અનેક પ્રકારનાં કામો હોવાથી અનેક પ્રકારના કામદારોની જરૂર ઊભી થાય છે ત્યારે વેતન દરો પણ જુદા જુદા હોય છે. આવા કિસ્સાઓમાં, આ પ્રકારના વેતન તફાવતોને કામનો પ્રકાર, કામનું વાતાવરણ, તાલીમ, સામાજિક પ્રતિષ્ઠા વગેરે પરિબળોના સંદર્ભમાં સમજાવી શકાય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વેતનોમાં તફાવતો હોય છે કારણ કે બિનહરીફ જૂથો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય છે.

શ્રમ બજાર મજૂર સંઘની હાજરીથી અસ્પર્ધાત્મક બને છે. કામદારો મજૂર સંઘમાં જોડાય છે, કારણ કે તેઓને શ્રદ્ધા છે કે મંડળ તેઓનું શોષણ અટકાવશે અને ઊંચા વેતન દરો અપાવશે. મજૂરમંડળ દ્વારા કાર્યદાતાઓ સાથે વાટાઘાટો કરવાની પ્રક્રિયા સામૂહિક સોદાગીરી તરીકે ઓળખાય છે. સામૂહિક સોદાગીરી, કામદારોની કાર્યદાતાઓ સાથેની વાટાઘાટો કરવાની શક્તિમાં વધારો કરે છે. સામાન્ય રીતે મજૂર સંઘો શ્રમ પુરવઠાને મર્યાદિત કરીને, પ્રમાણિક વેતન દર વધારવાની કાર્યદાતાઓને ફરજ પાડીને અને શ્રમની માંગ વધે એવું વાતાવરણ ઊભું કરીને તેના સભ્યોને ઊંચાં વેતનો અપાવે છે. જ્યાં ગ્રાહકનો ઈજારો હોય ત્યાં મજૂરમંડળ મહત્ત્વ ધરાવે છે. અહીં ગ્રાહક એટલે કાર્યદાતા અને તે માત્ર એક હોય. ગ્રાહકના ઈજારાવાળા બજારમાં મજૂર સંઘની ગેરહાજરીમાં વેતન દર, કામદારની સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા કરતાં નીચો હોય છે અને તેથી શોષણ ચોક્કસપણે થાય છે. આવા કિસ્સામાં મજૂરમંડળ વેતન વધારવા માટે કાર્યદાતાને ફરજ પાડી શકે છે અને તે વેતન સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા જેટલું થાય છે અને આમ, મજૂરોના શોષણનો અંત લાવે છે.

વ્યાજ એ નાણાંના ઉપયોગનું વળતર છે. વ્યાજ દુર્લભ સાધનોની ફાળવણીનું મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. આનો લાભ એ છે કે ફાળવણીમાં ક્યાંય મનસ્વિતા આવતી નથી. એ શક્ય છે કે નફાકારક એકમ જ અગ્રિમતાના ધોરણે આવક મેળવે છે.

વાસ્તવિક જગતમાં સમયના કોઈ તબક્કે વ્યાજના અનેક દરો હોઈ શકે. આ વ્યાજદરોમાં તફાવતો હોય છે, કારણ કે વિવિધ લોનમાં જે જોખમનું તત્ત્વ સમાયેલું છે તે તેને માટે જવાબદાર છે. વ્યાજદરમાં રહેલા તફાવતનાં અન્ય કારણોમાં ખર્ચ અને સગવડનો સમાવેશ થાય છે. વ્યાજનો નાણાકીય દર એ નોંધાયેલો વિનિમય દર છે, જ્યારે વ્યાજનો વાસ્તવિક દર એ એવો દર છે જે ફુગાવાના દર મુજબ નક્કી થાય છે. મહત્ત્વના નિર્ણયો માટે ફુગાવાનું મહત્ત્વ રહેલું છે.

શિષ્ટ અને પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે વ્યાજ એ મૂડી પરનું વળતર છે. શિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓના મતાનુસાર, વ્યાજ મૂડીની માંગ અને મૂડીના પુરવઠા દ્વારા સંયુક્ત રીતે નક્કી થાય છે. પ્રશિષ્ટ અર્થશાસ્ત્રીઓ વ્યાજદરના નિર્ધારણમાં નાણાકીય પરિબળો સાથે બચત અને મૂડીરોકાણ જેવાં વાસ્તવિક પરિબળોને પણ ધ્યાનમાં લે છે. તેઓના મત પ્રમાણે વ્યાજ ધિરાણ ભંડોળની માંગ અને ધિરાણ ભંડોળના પુરવઠા દ્વારા નક્કી થાય છે. આ દષ્ટિકોણનો વિરોધ કરીને કેઈન્સે એવી દલીલ કરી છે કે વ્યાજ એ શુદ્ધતઃ નાણાકીય ઘટના છે અને તે નાણાંની માંગ અને નાણાંના પુરવઠા દ્વારા નિર્ધારિત થાય છે.

18.7 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

સામૂહિક સોદાગીરી : મજૂરમંડળ દ્વારા સામૂહિક રીતે સોદો કરવો.

સ્પર્ધાત્મક વેતનો : વેતન એવા શ્રમ બજારમાં નક્કી થાય કે જ્યાં કામદારો અનેક હોય અને અસંગઠિત હોય અને કાર્યદાતાઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હોય અને તેઓ એકબીજા સામે આવતા ન હોય.

ધિરાણ ભંડોળ : ધિરાણના હેતુઓ માટે ઉપલબ્ધ એવું ભંડોળ : નાણાકીય વેતન; કામદારોને તેઓની ઉત્પાદકીય સેવાઓ માટે કાર્યદાતાઓ તરફથી ચૂકવાતી નાણાકીય રકમ.

ગ્રાહકનો ઈજારો : એવું બજાર કે જ્યાં વસ્તુનો ખરીદનાર એક જ હોય.

વ્યાજનો સાંકેતિક દર : મૂળ રકમ પરના ટકાવારી વળતર તરીકે જે વ્યાજદર નોંધાયેલો હોય તે.

બિન-સ્પર્ધાત્મક વેતનો : એવાં વેતનો કે જે શ્રમના સમૂહને મળતા હોય અને આ સમૂહમાં સ્પર્ધા ન હોય, કારણ કે શ્રમનો પ્રત્યેક પ્રકાર ગુણાત્મક રીતે અલગ હોય છે.

વાસ્તવિક વેતન : કામદાર પોતાનાં નાણાં દ્વારા ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું જે પ્રમાણ મેળવી શકે તે ઉપરાંત તેને કામમાંથી મળતા આકસ્મિક લાભો.

વ્યાજનો વાસ્તવિક દર : ફુગાવાની જોગવાઈ કર્યા પછી પ્રાપ્ત થતો વ્યાજદર.

મજૂરમંડળ : મજૂરોનું સંગઠન કે જે મજૂરો વતી સામૂહિક રીતે કાર્યદાતાઓ સાથે સોદાઓ કરે છે.

18.8 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

3. 1. ખોટું 2. સાચું 3. ખોટું 4. ખોટું 5. સાચું 6. ખોટું 7. સાચું 8. સાચું.

4. (1) બિનહરીફ (2) સમાનતાલક્ષી (3) વિધેયાત્મક (4) પછાત (5) નીચું (6) સ્પર્ધા (7) ગ્રાહકના ઈજારાવાળું (8) બિનહરીફ

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

3. 1. સાચું 2. ખોટું 3. સાચું 4. ખોટું 5. સાચું 6. ખોટું

4. (1) સ્વૈચ્છિક (2) નીચું (3) ગ્રાહકનો ઈજારો (4) જમણી તરફ (5) ડાબી તરફ (6) બેરોજગારી

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 3

3. 1. સાચું 2. ખોટું 3. સાચું 4. સાચું 5. ખોટું 6. સાચું.

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 4

2. 1. સાચું 2. સાચું 3. ખોટું 4. સાચું 5. ખોટું 6. ખોટું 7. સાચું 8. ખોટું 9. સાચું.

18.9 સત્રાંત પ્રશ્નો

(1) નાણાકીય અને વાસ્તવિક વેતનના ખ્યાલોની ચર્ચા કરો. સ્પર્ધાત્મક વેતનો કેવી રીતે નિર્ધારિત થાય છે ?

(2) સામૂહિક સોદાગીરી મારફત મજૂરમંડળ માટે વેતન દરમાં વધારો કરવાનું કેવી રીતે શક્ય બને છે ?

(3) નાણાકીય અને વાસ્તવિક વ્યાજદરો વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો. શા માટે વ્યાજદરોમાં તફાવતો હોય છે ?

(4) શું વ્યાજ એ મૂડી પરનું વળતર છે ? વ્યાજદરનું નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે ?

(5) વ્યાજદર વિશેના કેઈ-સના વિચારો પર નોંધ લખો.

નોંધ : ઉપરના પ્રશ્નો તમને આ એકમને સારી રીતે સમજવામાં સહાય કરશે. જવાબો લખો પરંતુ જવાબો યુનિવર્સિટીને મોકલવાના નથી. આ માત્ર તમારા મહાવરા માટે છે.

એકમ 19 આવકની વહેંચણી-II : ભાડું અને નફો (Distribution of Income-II : Rent and Profit)

રૂપરેખા

- 19.0 ઉદ્દેશો
- 19.1 પ્રસ્તાવના
- 19.2 ભાડાનો સિદ્ધાંત
  - 19.2.1 જમીનનું ભાડું
  - 19.2.2 આર્થિક ભાડું અને બદલા કમાણી
- 19.3 ભાડા જેવી આવક / આભાસી ભાડું / અર્ધભાડું
- 19.4 નફો
  - 19.4.1 નફાની વિભાવના
  - 19.4.2 નફાનાં ઉદ્ભવ સ્થાનો
- 19.5 સારાંશ
- 19.6 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 19.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 19.8 સત્રાંત પ્રશ્નો

19.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે –

- ભાડાની સમજ આપી શકશો.
- ભાડું શા માટે મળે છે તે સમજાવી શકશો.
- ભાડા અને અર્ધભાડા વચ્ચેના તફાવત સ્પષ્ટ કરી શકશો.
- નફાની વિભાવના સમજાવી શકશો.
- નફાનાં ઉદ્ભવ સ્થાનોની યાદી બનાવી શકશો.

19.1 પ્રસ્તાવના

ઉત્પાદનનાં વિવિધ સાધનોના સહકારથી જે ઉત્પાદન હાથ ધરવામાં આવે છે, તેનાથી આવક મળે છે જે ઉત્પાદનનાં સાધનોના માલિકો વચ્ચે વેતનો, વ્યાજ, નફો, ભાડા સ્વરૂપે વહેંચાય છે. આગળ તમે શીખ્યા કે વેતનો અને વ્યાજનું નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે. અહીં તમે ભાડા અને નફા વિશે શીખવાના છો. ભાડાને સંબંધ છે ત્યાં સુધી તમે ભાડાનું સ્વરૂપ, ભાડું શાથી મળે છે અને માત્ર જમીન કે પછી બધાં સાધનોને ભાડું મળે છે તે જાણશો. સામાન્ય રીતે ભાડું એ જમીનના ઉપયોગનું વળતર છે, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રમાં કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ તેને અધિશેષ ગણે છે અને અમુક પ્રકારની જમીન કે જેનો પુરવઠો સ્થિર છે તે કારણે તેને ભાડું મળે છે એમ માને છે. જમીનની આ ખાસિયત કોઈ પણ સાધન ધરાવે તો તે ભાડા સ્વરૂપે કંઈક મેળવે છે. અમુક બીજા અર્થશાસ્ત્રીઓ એમ માને છે કે કોઈ પણ સાધન તેના વૈકલ્પિક ખર્ચ કરતાં વધુ કંઈ પણ મેળવે તે ભાડું છે. આ કેટલાક જટિલ પ્રશ્નો છે અને આ એકમમાં તેઓની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવશે. નફાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તમે તેનો ખ્યાલ અને તેના ઉદ્ભવસ્થાનો વિશે શીખશો. નફો એ વિશાળ અર્થમાં નિયોજકની આવક છે. પરંતુ નિયોજક શા માટે નફો મેળવે છે તે એક પ્રશ્ન છે જેના વિશે અર્થશાસ્ત્રીઓમાં સર્વસંમતિ નથી. નફો એક નહિ અનેક કારણોસર ઉદ્ભવે છે તે કારણસર અર્થશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે મતભેદ જોવા મળે છે. અનેક કારણો પૈકી કયું કારણ મહત્વનું છે તે સ્પષ્ટ નથી.

19.2 ભાડાનો સિદ્ધાંત

અર્થશાસ્ત્રમાં ભાડા અંગે બે દષ્ટિબિંદુઓ જોવા મળે છે : શિષ્ટ દષ્ટિબિંદુ અનુસાર ભાડું એ જમીનમાલિકને જમીનના ઉપયોગ માટે અપાતું વળતર છે. આ દષ્ટિબિંદુના હિમાયતીઓમાં ડેવિડ રિકાર્ડોનું નામ મોખરે છે. ભાડાની વ્યાખ્યા આપતાં રિકાર્ડો કહે છે કે ભાડું એ જમીનની પેદાશનો એવો ભાડા છે કે જમીનમાલિકને જમીનનાં મૂળ અને અવિશાની તત્ત્વો માટે આપવામાં આવે છે. આમ, રિકાર્ડો ભાડાનો ખૂબ જ મર્યાદિત અર્થ આપે છે. રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત એ સત્ય રજૂ કરે છે કે જે કોઈ સાધન સ્થિર પુરવઠો ધરાવતું હોય તે ભાડા સ્વરૂપે કંઈક કમાય છે. આને આધારે આભાસી ભાડાના ખ્યાલનો વિકાસ થઈ શક્યો છે.

આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ રિકાર્ડોના દષ્ટિબિંદુને ફગાવી દે છે. તેઓ એવી દલીલ કરે છે કે ભાડું એ માત્ર જમીનની વિશિષ્ટતા નથી. ભાડું એ એવો અધિશેષ છે કે જે બધાં જ સાધનોને મળે છે. જોન રોબિન્સન આ દષ્ટિબિંદુના મુખ્ય હિમાયતી છે. તેમણે જણાવ્યું છે કે કોઈ સાધનને પોતાના કાર્યમાં રોકી રાખવા માટે તેને જે લઘુત્તમ વળતર મળવું જોઈએ તેના કરતાં વધારાનું જે વેતન ચૂકવવું પડે તેને ભાડું-અધિશેષ કહી શકાય. ભાડાનો આ ખ્યાલ ભાડાની સામાન્ય સમજ કરતાં જુદો છે જેને ગળે ઉતારવો મુશ્કેલ છે. છતાં આ જ ખ્યાલ અર્થશાસ્ત્રમાં વ્યાપક રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આથી, સંભાળપૂર્વક આ ખ્યાલનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. જોન રોબિન્સન એવી દલીલ આગળ ધરે છે કે દરેક સાધન ઉત્પાદનમાં જે ફાળો આપે છે તેના બદલામાં અમુક લઘુત્તમ આવક મેળવવાની અપેક્ષા રાખે છે. વાસ્તવિક કમાણી આ લઘુત્તમ કમાણીની બરાબર અથવા તેનાથી વધારે હોઈ શકે. જો તે લઘુત્તમ કમાણી કરતાં વિશેષ હોય તો જે અધિશેષ હોય તેની ગણના ભાડા તરીકે કરવામાં આવે છે.

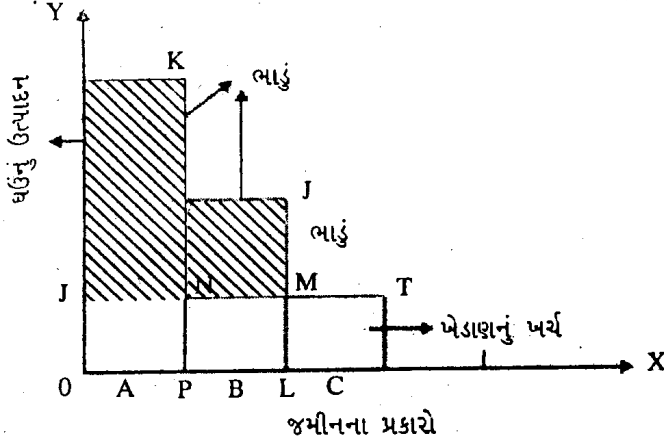
ભાડાના ખ્યાલની સમજૂતી મેળવ્યા બાદ, ભાડાના સિદ્ધાંતની સમજૂતી મેળવવાનું સરળ બને છે. અહીં પ્રથમ આપણે ભાડાને જમીનના ઉપયોગના વળતર તરીકે અને પછી બદલા કમાણીથી ઉપરના અધિશેષ તરીકે આર્થિક ભાડાના ખ્યાલની ચર્ચા કરીશું.

19.2.1 જમીનનું ભાડું

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે, રિકાર્ડોના મત પ્રમાણે ભાડું જમીનમાંથી પ્રાપ્ત થતું વળતર છે. પરંતુ તે એવું માનતા હતા કે જ્યાં સુધી સૌથી ફળદ્રુપ જમીન ખેડાણ હેઠળ ન હોય ત્યાંથી ભાડું ઉદ્ભવતું નથી. આમ છતાં, આ જમીનનો પૂરો ઉપયોગ થઈ જાય અને અન્નની માંગમાં વધારો થાય તો ઓછી ફળદ્રુપ જમીનને પણ ખેડાણ હેઠળ લાવવી પડે. વધુ ફળદ્રુપ જમીન પર ભાડું ઉદ્ભવે છે. આ કિસ્સામાં ભાડું, ઓછી ફળદ્રુપ જમીનની ઊપજની તુલનામાં ફળદ્રુપ જમીનની ઊપજનો જે વધારો મળે તેની બરાબર થાય છે. વધતી વસ્તીને કારણે અનાજની માંગ વધે તો ઓછી ફળદ્રુપ જમીન પણ પૂરેપૂરી ઉપયોગમાં લઈ લેવામાં આવે અને તેથી અલ્પ ફળદ્રુપતા ધરાવતી જમીનને પણ ખેડાણ હેઠળ લાવવી પડે. આ સ્થિતિમાં ભાડું માત્ર શ્રેષ્ઠ જમીનને મળતું નથી, પરંતુ ઓછી ફળદ્રુપ જમીનને પણ ભાડું પ્રાપ્ત થાય છે. સીમાન્ત જમીન જે ખેડાણ હેઠળ હોય છે તેને ભાડું મળતું નથી. આ તર્ક સ્વીકારીએ તો જેમ જુદી જુદી ફળદ્રુપતા ધરાવતી જુદી જુદી જમીન હોય તો માત્ર સીમાન્ત જમીન પર જ ભાડું ઉદ્ભવશે નહિ, અન્ય બધી જ જમીન પર ભાડું ચૂકવવામાં આવશે તે તેના અધિશેષ મૂલ્ય બરાબર હશે. આ અધિશેષ સીમાન્ત જમીનની તુલનામાં મળે છે. એક ઉદાહરણની મદદથી ભાડું કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે તે સારી રીતે સમજી શકાય. નવા કોઈ વિસ્તારમાં અ બ ક એમ ત્રણ પ્રકારની જમીન છે. અ સૌથી વિશેષ ફળદ્રુપ જમીન છે, બ ઓછી ફળદ્રુપ જમીન છે અને ક બિલકુલ ફળદ્રુપ નથી. જે લોકો આ વિસ્તારમાં આવશે તે પ્રથમ અ જમીન ખેડાણ હેઠળ લાવશે. આ જમીન પર હેક્ટર દીઠ 20 ક્વિન્ટલ ઘઉં ઉત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે. આ માટે શ્રમ અને મૂડીના જે એકમો રોકવામાં આવે તેનો નાણાકીય ખર્ચ 4000 રૂપિયા થવાની શક્યતા છે. ઘઉંની કિંમત ક્વિન્ટલ દીઠ રૂ. 200 છે તેથી ઘઉંના કુલ જથ્થાનું મૂલ્ય રૂ. 4000 થશે તે ખેડાણનો ખર્ચ આવરી લેવા પૂરતું જ છે. કોઈ અધિશેષ મળતો નથી અને તેથી કોઈ ભાડું નથી. જ્યાં સુધી અનાજની માંગ અ જમીન ખેડવાથી જ પૂરી થશે ત્યાં સુધી બ અને ક જમીન ખેડાણ હેઠળ નહિ લાવવામાં આવે. પરંતુ વસ્તી વધવાથી ઘઉંની માંગ વધે અને અ જમીનના ઉત્પાદનથી તે સંતોષી ન શકાય તો એક જ વિકલ્પ રહે છે કે બ પ્રકારની જમીન ખેડાણ હેઠળ લાવવી. આ જમીન પર, અ જમીન પર જે શ્રમ અને મૂડીના એકમો રોકવામાં આવ્યા હતા એટલા જ એકમો રોકવાથી 16 ક્વિન્ટલ ઘઉંનું ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થાય છે. આને કારણે

ઘઉંનો ક્વિન્ટલ દીઠ ભાવ વધીને 250 રૂ. થશે. બ જમીન સીમાન્ત જમીન છે એટલે તેને કોઈ ભાડું નહિ મળે. અ જમીન પર ભાડું મળશે.

અ ઉપર વધારાનું ઉત્પાદન 4 ક્વિન્ટલ છે, એટલે કે રૂ. 250ના ભાવે અ ઉપર ભાડું રૂ. 1000 જેટલું મળશે. આ જ રીતે ક જમીન ખેડાણ હેઠળ લાવવામાં આવે તો અને ઉત્પાદન 10 ક્વિન્ટલ થાય અને ભાવ ક્વિન્ટલ દીઠ રૂ. 400 હોય તો અ જમીનને રૂ. 4000 અને બ જમીનને 2400 રૂ. ભાડું મળશે. નીચેની આકૃતિમાં આ ઉદાહરણ દ્વારા રિકાર્ડોના ભાડાના સિદ્ધાંતને સમજાવવામાં આવ્યો છે :

આકૃતિ 19.1

આકૃતિમાં આડી ધરી પર અ બ ક એમ ત્રણ પ્રકારની જમીન રજૂ કરવામાં આવી છે અને ઊભી ધરી પર હેક્ટરમાં ઘઉંનું ઉત્પાદન રજૂ થાય છે. અ જમીનના ઉત્પાદનને OK લંબચોરસ દ્વારા, બ જમીનના ઉત્પાદનને PJ લંબચોરસ અને ક જમીન પરના ઉત્પાદનને LT લંબચોરસ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ઉત્પાદન પર્યં ON દ્વારા અથવા PM લંબચોરસ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ક જમીન ભાડું મેળવતી નથી. અ જમીનને મળતા ભાડાને JK લંબચોરસમાં ત્રાંસી લાઈનો દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અને બ ને મળતા ભાડાને NJ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

રિકાર્ડોએ પોતાના સિદ્ધાંતને પ્રસ્થાપિત કરવા માટે કોઈ અનુભવસિદ્ધ પુરાવાઓ આપ્યા નથી. તેમણે નિગમન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે અને નીચેનાં કેટલાંક અનુમાનો પર સિદ્ધાંતની રચના કરી છે :

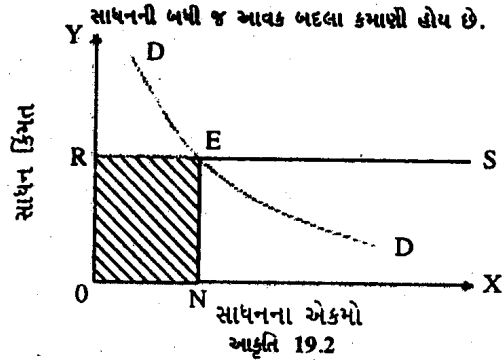
1. સૌથી વધુ ફળદ્રુપ અને મોખરાની જમીન સહુ પ્રથમ ખેડાણ હેઠળ લાવવામાં આવે છે અને ઓછી ફળદ્રુપ જમીન સૌથી છેલ્લે ખેડાણ હેઠળ લાવવામાં આવે છે.
2. અછત એ જમીનનો મુખ્ય ગુણ છે. આ કારણસર જ તેને ભાડું મળે છે.
3. જમીન એકસરખી હોતી નથી.
4. જમીન કેટલાંક મૂળભૂત અને અવિનાશી તત્ત્વો ધરાવે છે. આ તત્ત્વો ફળદ્રુપતા નક્કી કરે છે.
5. સીમાન્ત જમીન ભાડા વગરની જમીન છે.

19.2.2 આર્થિક ભાડું અને બદલા કમાણી

ભાડાના અર્થશાસ્ત્રીય અર્થને સામાન્ય અર્થથી અલગ જુદો પાડવા માટે આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ તેને આર્થિક ભાડું કહે છે. અગાઉ જણાવ્યા મુજબ, આર્થિક ભાડું એ એવો અધિશેષ છે કે સાધનને તેના વ્યવસાયમાં રાખવા માટે જે લઘુત્તમ વળતર મળવું જોઈએ તેની તુલનામાં વધુ વળતર આપવામાં આવે છે. ઉત્પાદનના સાધનને જે લઘુત્તમ વળતર ચૂકવવામાં આવે તેને બદલા કમાણી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જો ઉત્પાદક ઉત્પાદનના સાધનને તેની બદલા કમાણી કરતાં નીચું વેતન આપીને રોકવા માંગતો હોય તો તેને તેમાં સફળતા નહિ મળે. વાસ્તવમાં, સાધનને જે ચૂકવણી કરવામાં આવે તે તેની બદલા કમાણીની બરાબર હોય છે અથવા તેનાથી વધુ હોય છે. ધારો કે ઉત્પાદનના સાધનને મળતું વળતર તેની બદલા કમાણી જેટલું જ હોય તો કોઈ ભાડું નહિ મળે. આમ છતાં, ઘણી વાર એવું બને કે ઉત્પાદનના સાધનને મળતું વળતર તેની બદલા કમાણી કરતાં વિશેષ હોય છે અને આવા કિસ્સાઓમાં સંબંધિત સાધનની કમાણીનો કેટલોક ભાગ ભાડા સ્વરૂપે હોય છે અને બાકીનો ભાગ બદલા કમાણી રૂપે હોય છે. આમ, સાધનને મળતા વાસ્તવિક વળતરમાં ભાડું અને બદલા કમાણી એમ બંનેનો સમાવેશ થયેલો હોય છે. આમ છતાં, બે મર્યાદાઓ છે : (1) કુલ કમાણી જ બદલા કમાણી હોય અને (2) સમગ્ર કમાણી ભાડું હોય. નીચેના ઉદાહરણ દ્વારા જ આ હકીકત સમજી શકાય તેમ છે.

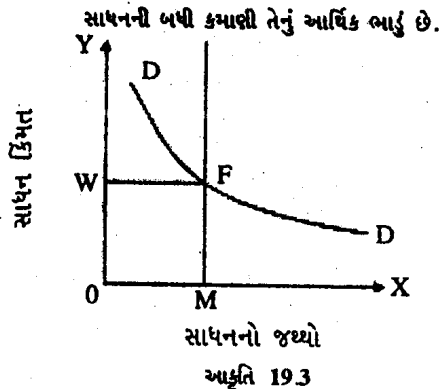
1. એક વ્યક્તિ કે જે બી.એ.ની ડિગ્રી ધરાવે છે. આ વ્યક્તિને કોઈ વિશિષ્ટ કામની તાલીમ હોતી નથી. તે એવાં બધાં કામો કરી શકે જેમાં કોઈ વિશિષ્ટ કુશળતાની જરૂર ન હોય. તેથી તે રેલવેમાં ટિકિટ કલેક્ટર હોઈ શકે, અથવા મહેસૂલી વિભાગમાં ઇન્સપેક્ટર હોઈ શકે અથવા કોઈ બેન્કમાં ક્લાર્ક હોઈ શકે. માનો કે તે બેન્કમાં ક્લાર્ક છે અને માસિક રૂ. 2000 મેળવે છે. આ કિસ્સામાં તેની બદલા કમાણી રૂ. 2000 જેટલી હશે તે સ્પષ્ટ છે. આ રકમ તે ઇન્સપેક્ટર હોત અથવા ટિકિટ કલેક્ટર હોત તોપણ મેળવી શકત. તે ચાલુ કામમાં જે મેળવે છે તેટલું જ મેળવી શકત. તેથી તેની કમાણીમાં આર્થિક ભાડું હોતું નથી.
2. હવે એવી વ્યક્તિનો વિચાર કરો કે જેને અમુક કામ માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની તાલીમ આપવામાં આવી છે. વિશિષ્ટ કામગીરી છે કેન્ડલ સર્જરીનું. આ વ્યક્તિ વિશિષ્ટ કુશળતા ધરાવતું બીજું કોઈ કામ કરી નહિ શકે તેથી તેની બદલા કમાણી શૂન્ય છે અને પૂરો પગાર રૂ. 4000 જે કેન્ડલ સર્જન તરીકે મેળવે છે તે આર્થિક ભાડા તરીકે હશે.
3. આ બે કિસ્સાઓ કે જેની ચર્ચા ઉપર કરવામાં આવી તે બે અંતિમ બાબતો રજૂ કરે છે. વાસ્તવમાં, ઉત્પાદનનું સાધન ભાગ્યે જ વિશિષ્ટ હેતુ માટે હોય છે. વડી અદાલતના ન્યાયાધીશનો વિચાર કરો. પારો કે તેનો પગાર રૂ. 10,000 (માસિક) છે. વકીલ તરીકે આ વ્યક્તિ માસિક રૂ. 8000 કમાઈ શકે. આ વ્યક્તિની બદલા કમાણી રૂ. 8000 જેટલી છે અને તેની માસિક આવકમાં આર્થિક ભાડું રૂ. 2000 જેટલું હશે.

આ ત્રણેય ઉદાહરણોને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી એ સ્પષ્ટ થશે કે આર્થિક ભાડા અને ઉત્પાદનના સાધનના પુરવઠાની સ્થિતિ વચ્ચે પરોક્ષ સંબંધ હોય છે. આપણે વિશિષ્ટ ન હોય તેવા સાધનનું ઉદાહરણ લઈએ. આ સાધન તેના કોઈ પણ ઉપયોગમાં સરખું વળતર મેળવે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે આવા સાધનનો પુરવઠો સંપૂર્ણ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે. આ હકીકત આકૃતિ 19.2માં દર્શાવવામાં આવી છે, આ એવો નિર્દેશ આપે છે કે આ પરિબળ ચોક્કસ કિમતે જ ઉપલબ્ધ હોય છે. અને જો તેને મળતું વળતર ઓછું હોય તો ઉત્પાદક આ સાધનનું એક પણ એકમ પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ.

આ ઉપરાંત ઉત્પાદકે સાધનને વધુ ચૂકવવાની પણ જરૂર નથી, કારણ કે તેને માટે મુકરર કિમત ચૂકવીને સાધનનો જથ્થો ગમે તેટલો મેળવવાનું શક્ય છે. 19.2 આકૃતિમાં RS એ પુરવઠા વક છે અને તે એવું દર્શાવે છે કે OR કિમતે સાધનનો પુરવઠો સંપૂર્ણપણે સ્થિતિસ્થાપક છે. સાધનની માંગનો વક, પુરવઠાના વકને E બિંદુએ છેદે છે અર્થાત્ સાધનનો કામે રાખવામાં આવતો જથ્થો ON છે અને કુલ કમાણી OREN છે. OR બદલા કમાણી હોવાથી આ કિસ્સામાં સાધન દ્વારા મેળવવામાં આવતી સઘળી કમાણી બદલા કમાણી છે.

હવે એવા સાધનનો વિચાર કરીએ કે જે સંપૂર્ણપણે ચોક્કસ પ્રમાણનું હોય. તેનો પુરવઠો સંપૂર્ણપણે સ્થિર છે. બદલા કમાણી શૂન્ય છે. આ હકીકત 19.3 આકૃતિમાં સમજાવવામાં આવી છે.

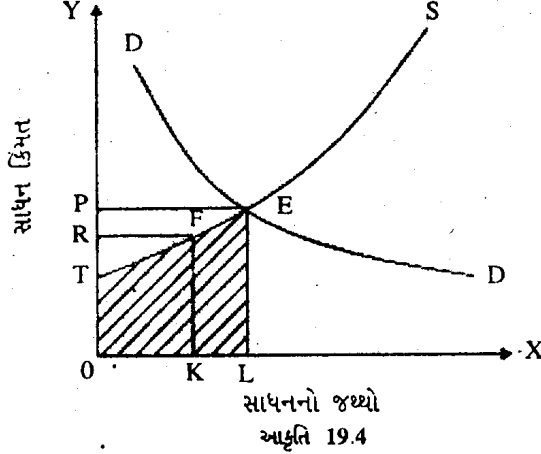

એ સ્પષ્ટ છે કે સાધનકિંમત અથવા આ કિસ્સામાં સાધનને મળતા વળતરનો દર OW છે અને સાધનની કુલ કમાણી OWFM છે. સાધનની બદલા કમાણી શૂન્ય છે, ત્યારે સાધન દ્વારા કમાવામાં આવતી બધી આવક એ આર્થિક ભાડું બને છે.

સાધનનો પુરવઠો અસ્થિર હોય તો આકૃતિ 19.4માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સાધન પુરવઠાનો વક્ર ધન ઢોળાવ ધરાવતો હોય છે, સાધનની માંગનો વક્ર DD પુરવઠા વક્ર ST ને E બિંદુએ છેદે છે. સમતુલા સાધન કિંમત LE અથવા OP બને છે.

સાધનની આવક બદલા કમાણી અને આર્થિક ભાડું એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે

સાધનનો જથ્થો
આકૃતિ 19.4

એ સ્પષ્ટ છે કે સાધનનું છેલ્લું એકમ OL મું છે, તે પુરવઠા કિંમત પ્રમાણે વળતર મેળવે છે. અને આ પુરવઠા કિંમત તેના બદલા કમાણી જેટલી જ હોય છે. અલબત્ત, બીજા એકમોને તેઓની બદલા કમાણી કરતાં કંઈક વિશેષ મળે છે. દા.ત. OK એકમની બદલા કમાણી KF અથવા OR છે. તેથી તેની આવકમાં RP જેટલું આર્થિક ભાડું રહેલું છે. સાધનના બધા એકમોને સાથે લઈએ તો કુલ આવક OPEL થાય. આમાં OTEL જેટલી બધા જ એકમોની બદલા કમાણીનો સમાવેશ કરે છે. અને બધાં સાધનોને TPE જેટલું આર્થિક ભાડું મળે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

- શિષ્ટ આર્થિક વિચારસરણી મુજબ ભાડાનો શું અર્થ થાય છે ?
.....
.....
.....
- આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર મુજબ આર્થિક ભાડું એટલે શું ?
.....
.....
.....
- બદલા કમાણી એટલે શું ?
.....
.....
.....
- નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે તપાસો :
  - રિકાર્ડોના મતાનુસાર, જમીનનાં મૂળ અને અવિનાશી તત્વોને માટે જમીનદારને ભાડું ચૂકવવામાં આવે છે.
  - આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે, ઉત્પાદનના સાધનની કમાણીમાં હંમેશાં આર્થિક ભાડાનો અંશ રહેલો છે.
  - રિકાર્ડોના મતે સીમાન્ત જમીન ભાડા વગરની જમીન છે.
  - રિકાર્ડોનો સિદ્ધાંત, સિદ્ધાંતની રચના સમયે ઉપલબ્ધ એવા અનુભવસિદ્ધ પુરાવા પર આધારતિ છે.

5. સાધનનો પુરવઠો મુકરર હોય તો તેની સઘળી કમાણી આર્થિક ભાડું બનશે. ....
6. જો સાધનનો પુરવઠો પૂર્ણ રીતે અસ્થિર હોય તો તેની સઘળી આવક આર્થિક ભાડા જેવી હશે. ....

19.3 ભાડા જેવી આવક/આભાસી ભાડું/અર્ધભાડું

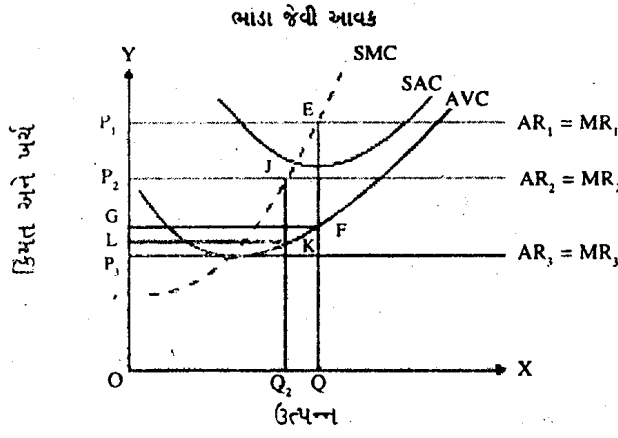
ભાડા જેવી આવકનો ખ્યાલ સહુ પ્રથમ માર્શલે તેમના 'અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો' નામક પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો હતો. તેમના મતે મૂડી સાધન જેવા ઉત્પાદનના સાધનનો પુરવઠો ટૂંકા ગાળામાં સ્થિર હોય છે તેથી તેઓને તેઓની પુરવઠા કિંમતથી ઉપર અધિશેષ મેળવવાની સ્થિતિમાં મૂકે છે. સ્પષ્ટ છે કે આ અધિશેષ ભાડાના સ્વરૂપે હોય છે, પરંતુ માર્શલ તેને ભાડા જેવી આવક અથવા આભાસી ભાડા તરીકે ઓળખાવે છે, કારણ કે તેમણે જમીન અને મૂડી સાધનો અને મકાનો જેવાં સાધનો વચ્ચેનો મૂળભૂત તફાવત રજૂ કર્યો છે. જમીનનો પુરવઠો ટૂંકા તેમ જ લાંબા ગાળા બન્નેમાં સ્થિર હોય છે. માનવી તેના પ્રયત્નો થકી લાંબે ગાળે પણ જમીનના પુરવઠામાં વધારો કરી શકતો નથી. જોકે મૂડી સાધનો માટે આ સાચું નથી. આથી, માર્શલ એવો મત ધરાવે છે કે યંત્રો, મકાનો અને કુશળ કારીગરો ટૂંકા ગાળામાં તેઓની પુરવઠા કિંમત ઉપરાંત અધિશેષ મેળવે છે. લાંબે ગાળે જ્યારે વધતી માંગને કારણે આ સાધનોનો પુરવઠો વધે છે ત્યારે આ અધિશેષ દૂર થાય છે. તેથી માર્શલ કહે છે કે આભાસી ભાડું લાંબે ગાળે કોઈ પણ સાધનને મળતું નથી.

હવે અર્થશાસ્ત્રીઓ આભાસી ભાડાનો ખ્યાલ જે રીતે માર્શલે ઉપયોગમાં લીધો હતો તે રીતે ઉપયોગમાં લેતા નથી. હવે આભાસી ભાડું એટલે ઉત્પાદક ટૂંકા ગાળામાં પેદાશના વેચાણમાંથી તેના અસ્થિર ખર્ચ ઉપરાંત જે અધિશેષ મેળવે તે. આ ખ્યાલને સમજવા માટે આપણે એક ઉદાહરણ લઈએ. ધારો કે એક યોજક વિકાસ બેન્ક પાસેથી યંત્ર ખરીદવા માટે નાણાં ઉધાર લે છે. યંત્રનો ઉપયોગ વસ્તુના ઉત્પાદન માટે થશે. જે ઉધાર રકમ લીધી છે તેના પર તે બેન્કને માસિક ધોરણે જે વ્યાજ ચૂકવે છે તે સ્થિર ખર્ચ છે અને ઉત્પાદન થાય કે ન થાય ઉત્પાદકે આ ખર્ચ કરવો જ પડે છે. યંત્રનો ઉપયોગ શ્રમ અને કાચા માલ જેવાં અસ્થિર સાધનો સાથે કરવામાં આવે છે. ઉત્પાદક નફો પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી ઉત્પાદન હાથ ધરે છે ત્યારે એ જરૂરી નથી કે ટૂંકા ગાળામાં આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં તે સફળ થાય છે. ટૂંકા ગાળામાં ચાર સંભાવનાઓ રહેલી છે : (1) પેદાશની કિંમત એટલી છે કે જે માત્ર કુલ ખર્ચને આવરે છે, એટલું નહિ તે થોડો નફો પણ મેળવે છે. (2) પેદાશની કિંમત માત્ર અસ્થિર ખર્ચ તેમ જ સ્થિર ખર્ચનો થોડો ભાગ આવરી લે છે. (3) કિંમત એટલી જ હોય કે તે માત્ર અસ્થિર ખર્ચ આવરી લે અને એથી થતી ખોટ, કુલ સ્થિર ખર્ચ બરાબર થાય છે. (4) વસ્તુની કિંમત એટલી હોય છે કે તે અસ્થિર ખર્ચ પણ આવરી શકતો નથી. એ સ્પષ્ટ છે કે છેલ્લા કિસ્સામાં ઉત્પાદક ઉત્પાદન શરૂ નહિ કરે. ત્રીજા કિસ્સામાં તેની પાસે વિકલ્પ છે, તે ઉત્પાદન શરૂ કરે અથવા ન પણ શરૂ કરે, કારણ કે ગમે તે સ્થિતિમાં તેણે સ્થિર ખર્ચ જેટલી ખોટ સહન કરવી પડશે. પ્રથમ બે કિસ્સાઓમાં તે અવશ્ય ઉત્પાદન શરૂ કરશે. પરંતુ પ્રથમ કિસ્સામાં તે નફો પ્રાપ્ત કરશે જ્યારે બીજામાં તેને ખોટ પ્રાપ્ત થશે. બીજા કિસ્સામાં ઉત્પાદકની પાસે ઉત્પાદન શરૂ નહીં કરવાનો વિકલ્પ નથી, કારણ કે જો તેમ તે કરે તો ખોટનું પ્રમાણ વધશે અને તે સ્થિર ખર્ચ જેટલી થશે. જો ઉત્પાદન શરૂ કરે તો સ્થિર ખર્ચને આંશિક રીતે આવરી શકશે.

એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રથમ બે કિસ્સાઓમાં ઉત્પાદક અસ્થિર ખર્ચ આવરી લે ઉપરાંત થોડો અધિશેષ પ્રાપ્ત કરે છે અને ભાડા જેવી આવક મેળવે છે. ત્રીજા કિસ્સામાં ઉત્પાદન શરૂ કરે તોપણ તે ભાડા જેવી આવક મેળવવામાં સફળ નહિ થાય.

લાંબે ગાળે ઉત્પાદનનાં બધાં સાધનો અસ્થિર હોય છે. અને ઉત્પાદક સ્થિર ખર્ચ આવરી શકે તો જ ઉત્પાદન હાથ ધરશે. એકમ 13માં તમે ભણ્યા છો કે પૂર્ણ હરીફાઈની સ્થિતિમાં પેદાશની કિંમત લાંબે ગાળે સરેરાશ કુલ ખર્ચ અને સીમાન્ત ખર્ચ બન્ને સરખો હોય છે. અને આમ, ભાડા જેવી આવક ઊભી થવીનો સવાલ ઉપસ્થિત થતો નથી.

19.5ની આકૃતિ દ્વારા ભાડા જેવી આવકનો ખ્યાલ સારી રીતે સમજી શકાશે. આકૃતિમાં પૂર્ણ હરીફાઈમાં કામ કરતી પેઢીનું ઉદાહરણ લેવામાં આવ્યું છે.

SAC તેના ટૂંકા ગાળાના સરેરાશ ખર્ચનો વક છે. AVC સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચનો વક છે. SMC ટૂંકા ગાળાના સીમાન્ત ખર્ચનો વક છે. પૂર્ણ હરીફાઈ હેઠળ, પેઢી કિંમત સ્વીકારનાર છે. એટલે પેઢી કિંમતને અસર કરી શકતી નથી. તેની માંગનો વક આડી ધરીને સમાન્તર હોય છે. એવી ધારણા કરીએ કે પેઢી દ્વારા ઉત્પન્ન થતી પેદાશની કિંમત OP છે. આ કિંમતે પેઢીની માંગનો વક અથવા સરેરાશ આવકનો વક AR છે. એકમ 13માં તમે શીખ્યા છો કે જ્યારે પેઢીની સરેરાશ આવક સ્થિર હોય ત્યારે સીમાન્ત આવક પણ તેના જેટલી જ અને સ્થિર હશે. આકૃતિ 19.5માં $AR_1 = MR_1$ છે. SMC અને MR_1 વકો એકબીજાને E બિન્દુએ છેદે છે. તેનો અર્થ એ થાય કે જ્યારે ઉત્પાદન OQ_1 હશે ત્યારે ટૂંકા ગાળામાં પેઢી સમતુલામાં હશે. ઉત્પાદનની આ સપાટીએ કુલ આવક $OP_1 \times OQ_1$ એટલે કે $OP_1 EQ_1$ જેટલી છે અને કુલ અસ્થિર ખર્ચ $OG \times OQ_1$ છે. એટલે કે $OG FQ_1$ છે. અસ્થિર ખર્ચ ઉપરાંત મળતો અધિશેષ $GP_1 \times OQ_1$ છે એટલે કે $GP_1 EF$ છે. આ ભાડા જેવી આવક છે જે પેઢીને મળે છે. અને તે વસ્તુની કિંમત OP_1 હોય ત્યારે મળે છે. વળી, અહીં પેદાશની કિંમત ટૂંકા ગાળામાં સરેરાશ ખર્ચ કરતાં વિશેષ છે એટલે પેઢી જે નફો મેળવે છે તે પણ ભાડા જેવી આવકમાં સમાવિષ્ટ છે.

હવે આપણે એવી સ્થિતિ તપાસીએ કે જેમાં કિંમત પેઢીના ટૂંકા ગાળાના સરેરાશ ખર્ચ કરતાં નીચી હોય છે. આકૃતિ 19.5માં OP_2 એવી કિંમત છે જે પેઢીના ટૂંકા ગાળાના સરેરાશ ખર્ચને આવરી શકતી નથી. આ કિંમતે જ્યારે સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ આવરી શકાય છે, પેઢી ઉત્પાદન કરે છે. એને OQ_2 ઉત્પાદન કરી શકાય છે. એ સ્પષ્ટ છે કે ઉત્પાદનની આ સપાટીએ MR_2 પેઢીના ટૂંકા ગાળાના સીમાન્ત ખર્ચની બરાબર હોય છે. પેઢી $LP_2 JK$ જેટલી ભાડા જેવી આવક મેળવે છે. પેઢી સંપૂર્ણપણે સ્થિર ખર્ચ આવરી શકતી નહિ હોવાથી ખોટ સહન કરે છે. અંતમાં, જો કિંમત OP_2 હોય તો કેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તે તપાસીએ. આ કિંમતે માત્ર સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ આવરી શકાશે અને આમ પેઢીને ભાડા જેવી આવક મળશે નહિ. કોઈ પણ કિંમત OP_2 થી નીચી હોય તો પેઢીને ઉત્પાદન કરવાની પ્રેરણા મળશે નહીં અને તેથી તે ભાડા જેવી આવકના વિશ્લેષણ સાથે સંબંધિત નહિ હોય.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. ભાડા જેવી આવક એટલે શું ?

.....

.....

.....

2. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે તપાસો :

- (1) ભાડા જેવી આવક જમીન માલિકને મળે છે. ....
- (2) ભાડા જેવી આવક માત્ર ટૂંકા ગાળામાં ઉદ્ભવે છે. ....
- (3) ભાડા જેવી આવક પેઢીના નફાને સમાવે અથવા ન પણ સમાવે. ....
- (4) ભાડા જેવી આવક પેઢીના ટૂંકા ગાળાના સીમાન્ત ખર્ચ ઉપરાંત પ્રાપ્ત થતો અધિશેષ છે. ....
- (5) જો પેદાશની કિંમત સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચ જેટલી હોય તો પેઢીને શૂન્ય જેટલી ભાડા જેવી આવક થશે. ....

- (6) ભાડા જેવી આવકનો ખ્યાલ આર્થિક સિદ્ધાંતમાં ડેવિડ રિકાર્ડોએ આપ્યો છે. ....
- (7) બદલા કમાણી ઉપરાંતનો અધિશેષ એ સંબંધિત ઉત્પાદનના સાધનની ભાડા જેવી આવક છે. ....
- (8) માર્શલના મતે ભાડા જેવી આવક, ટૂંકા ગાળામાં સાધનના પુરવઠાની મૂલ્ય અનપેક્ષતાને લીધે ઉદ્ભવે છે. ....

19.4 નફો

નિયોજક ઉત્પાદન ક્ષેત્રે જે કામગીરી બજાવે છે તેના વળતર તરીકે નફો હોય છે. સામાન્ય રીતે તે બે પ્રકારનાં કાર્યો કરે છે : (1) તે કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાની યોજના તૈયાર કરે છે અને તદનુસાર ઉત્પાદનનાં વિવિધ સાધનો ભેગાં કરે છે. (2) ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલા જોખમને તે ઉઠાવે છે. પ્રથમ કાર્ય કરતી વખતે નિયોજકની ભૂમિકા મહદ્ અંશે વ્યવસ્થાપકની છે અને બીજું કામ કરતી વખતે તે ખરેખર નિયોજક તરીકે કામ કરે છે. મોટા ભાગના અર્થશાસ્ત્રીઓ એવું માને છે કે નિયોજકને આ બંને કાર્યો કરવા બદલ નફો વળતર તરીકે મળે છે. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ આ મત સ્વીકારતા નથી. તેઓના મતે, પેદાશ અને સાધન બંનેના બજારોમાં ઇજારાશાહી હોવાથી નિયોજકો નફો મેળવે છે. યોગ્ય પરીક્ષણ કરવાથી એ જણાશે કે ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટિકોણો સંપૂર્ણપણે ખોટા નથી. વાસ્તવમાં, બંને દૃષ્ટિકોણોમાં સત્યાંશ છે અને એકબીજાના પૂરક છે એમ ઠેરવી શકાય છે. જોકે આર્થિક સિદ્ધાંતોમાં નફો જ એક એવો વિષય છે જેની આસપાસ વાદવિવાદ રહેલો છે. તેથી જ તેની વિગતવાર ચર્ચા જરૂરી છે. આ વિભાગમાં આપણે નફાની વિભાવના અને નફાનાં ઉદ્ભવ સ્થાનો એવા બે વિષયો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું.

19.4.1 નફાની વિભાવના

નફાની આસપાસ વાદવિવાદ રહેલો હોવાથી તેની સમજૂતી આપવાનું સહેલું નથી. એટલે જે બધા ખ્યાલો કે જેમાં થોડી સર્વસંમતિ છે તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ.

પ્રથમ એફ. બી. હાવલેના દૃષ્ટિકોણનો વિચાર કરીએ. તેમના મતે નફો એ નિયોજકને ઉત્પાદન કાર્યમાં તે જે જોખમ ઉઠાવે છે તેનું વળતર છે. ઉત્પાદનના અન્ય સાધનોને તેઓથી તૈયાર થયેલ પેદાશ વેચવામાં આવે તે પહેલાં જ તેઓને તેઓની સેવાઓનું વળતર ચૂકવવામાં આવે છે. તેથી તેઓને કોઈ જોખમ નથી. નિયોજક ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા હાથ ધરે છે. તેથી ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલ સંપૂર્ણ જોખમ તે ઉઠાવે છે. હોલીએ ચાર પ્રકારનાં જોખમો બતાવ્યાં છે : (1) પ્લાન્ટ અને યંત્રોના ધસારા સાથે સંકળાયેલ જોખમ (2) ટેકનોલોજિકલ પરિવર્તનને કારણે તેઓની ક્ષમતા ઘટી જાય તે સાથે જોડાયેલું જોખમ (3) પેદાશની વેચાણ ક્ષમતા સાથે જોડાયેલું જોખમ (4) વ્યવસાયમાં રહેલાં અદીક જોખમો.

એફ. એચ. નાઈટ હોલી સાથે સંમત થતા નથી. નાઈટ બે પ્રકારનાં જોખમો દર્શાવે છે : એવું જોખમ કે જેને વિશે અગાઉથી જાણી શકાય અને એવું જોખમ જેને વિશે અગાઉથી કંઈ જાણી ન શકાય. અનપેક્ષિત જોખમો એવી અનિશ્ચિતતાઓ છે કે જેનો વીમો લઈ શકાય નહિ. આ અવીમાપાત્ર જોખમો છે અને આ જોખમો ઉઠાવવા માટે નિયોજકને નફો મળે છે. મોટા ભાગના અર્થશાસ્ત્રીઓ નફાના નાઈટના ખ્યાલને હોલીના ખ્યાલ કરતાં વધુ સ્વીકાર્ય માને છે.

જે. બી. કલાર્ક નફાને ગતિશીલતાને કારણે મળતા અધિશેષ તરીકે ગણે છે. તેમના મતે, સ્થૈતિક સમાજમાં નિયોજકની ભૂમિકામાં માત્ર વ્યવસ્થાપકની બની જાય છે. અને તેને નફો નહિ, પરંતુ વેતન ચૂકવવામાં આવે છે. આથી સ્થૈતિક સમાજમાં નફો સંભવિત નથી. ગતિશીલ સમાજમાં વસ્તીના કદ અને બંધારણમાં થતાં પરિવર્તનો, ઉત્પાદન પદ્ધતિ, માનવ જરૂરિયાતો, મૂડીનો જથ્થો અને વ્યવસાયનાં સ્વરૂપોમાં થતાં પરિવર્તનોને કારણે ઉત્પન્નનું નાણાકીય મૂલ્ય કદાપિ નિયોજન સિવાયના ઉત્પાદનના સાધનના ખર્ચની બરાબર હોતું નથી. આવી સ્થિતિમાં પેઠી અધિશેષ કમાવાની અપેક્ષા રાખે છે જે નિયોજકને નફા તરીકે મળે છે. આમ છતાં, ખોટની શક્યતાઓને સંપૂર્ણ રીતે નકારી શકાય નહિ.

એમ. કેલકી અને જોન રોબિન્સન ઉપરના ખ્યાલો સ્વીકારતા નથી. તેઓના મતે નફો એ બિનકાર્યસાધક આવક છે અને તે બજારમાં રહેલી અપૂર્ણતાઓને કારણે ઉદ્ભવે છે. પૂર્ણ હરીફાઈ બજારમાં ભાગ્યે

જ અસ્તિત્વમાં હોય છે. અને ઈજારા તત્વને કારણે યોજકો નફો મેળવી શકે છે. વાસ્તવમાં, નફાની રકમ કે જે કોઈ પણ નિયોજક મેળવે છે તેનો આધાર મહદ્ અંશે તેની પાસે ઈજારાશક્તિની કક્ષા કેટલી છે તેના પર આધાર રાખે છે.

19.4.2 નફાનાં ઉદ્ભવ સ્થાનો

નફો કોઈ એક કારણસર ઉદ્ભવતો નથી. સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે ઉત્પાદન સાથે સંકળાયેલ જોખમનું તત્વ જ નફાનું મુખ્ય કારણ છે. આ મત સાચો નથી, કારણ કે નફાના ખ્યાલનું વિશ્લેષણ એ દર્શાવે છે કે જોખમ અને અનિશ્ચિતતા ઉપરાંત બીજાં પણ અન્ય પરિબળો છે કે જે નફાના ઉદ્ભવ માટે જવાબદાર હોય છે. આ પરિબળોમાં મુખ્ય છે યોજક દ્વારા થતું નવપ્રવર્તન અને પેઢીની ઈજારાશક્તિ તથા શ્રમનું થતું શોષણ. હવે આ પરિબળનો વિગતવાર અભ્યાસ કરીશું.

1. જોખમ અને અનિશ્ચિતતા : કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ નફાને જોખમ ઉઠાવવાના બદલા તરીકે ગણે છે. ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓ આ મત સાથે સંમત થતા નથી. છતાં પણ ઉત્પાદન સાથે જોડાયેલું જોખમ નફા માટે મુખ્ય જવાબદાર પરિબળ છે. ઉત્પાદન સાથે અનેક પ્રકારનાં જોખમો જોડાયેલાં હોય છે. દા.ત., પેદાશની માંગ વિશે ચોકસાઈપૂર્વક અંદાજ કરવાનું મુશ્કેલ છે, રુચિ અને ફેશનમાં પરિવર્તન આવે છે અને તેથી ખરીદનારને અમુક પેદાશમાંથી રસ ઊડી જાય છે. સાધન કિંમતોમાં વધારો થવાથી ખર્ચમાં વધારો થાય છે. યંત્રો અને પ્લાન્ટ ઉપયોગ યોગ્ય ન રહે અને તેને સ્થાને નવાં યંત્રો, પ્લાન્ટ મૂકવાં પડે એવું બને. આ માટે સરકાર ઊંચી આબકારી જકાત વસૂલ કરે અથવા ઉદ્યોગને જે સંરક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોય તે પાછું ખેંચી લેવામાં આવે. આ એવું જોખમ છે જેને ઉત્પાદક સંપૂર્ણપણે દૂર કરી શકશે નહિ. ખરેખર તો, આ જોખમો એવાં છે કે જેનો વીમો લઈ શકાતો નથી અને કોઈ પણ સંજોગમાં નિયોજકે તે ઉઠાવવાં પડે છે. તેના બદલામાં તે નફો મેળવે છે. આમ છતાં, આ અનિશ્ચિતતાના કારણે ખોટની સંભાવનાને નકારી શકાય નહિ. જો પેદાશની માંગ વિશે અગાઉથી કહી શકાતું હોય તો ઉત્પાદન ખર્ચમાં સ્થિરતા આવે. ટેકનોલોજિકલ પરિવર્તનો એટલાં ધીમાં હોય છે કે બિનઉપયોગિતા લગભગ હોતી નથી. અને કરવેરા અને ઉત્પાદન અંગેની સરકારની નીતિમાં એકાએક/રાતોરાત પરિવર્તન આવતું નથી. તો પછી નિયોજકની સેવાઓની આવશ્યકતા નહિ રહે અને નફો જ ઉદ્ભવશે નહિ. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પૂર્વે, કારીગરો અને હસ્તકલા કારીગરો ઘણું કરીને સ્થાનિક બજાર માટે જ ઉત્પાદન કરતા હતા. વસ્તુની માંગમાં ભાગ્યે જ ઊંચલપાચલ થતી હતી અને લાંબા સમય સુધી ખર્ચ સ્થિર રહેતું. કામદારો જે સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે તે વર્ષો સુધી એમ જ રહે છે. વસ્તુઓ પરના કરવેરા ખૂબ જ ઓછા હોય છે. તેથી ઉત્પાદનમાં અલ્પ જોખમ હોય છે. આ સ્પષ્ટ કરે છે કે કારીગરો અને હસ્તકલા કારીગરોની સઘળી કમાણી વેતનો તરીકે હોય છે. અને તેમાં નફાનું કોઈ તત્વ હોતું નથી.

2. નવપ્રવર્તન : નવપ્રવર્તન એ નફાનું બીજું ઉદ્ભવ સ્થાન છે. નવપ્રવર્તન એટલે સંશોધનનો ઉત્પાદન હેતુ માટે યોજક દ્વારા થતો ઉપયોગ. શુમ્પીટર નફા માટે ઉત્પાદન પ્રક્રિયા અથવા પેદાશના વેચાણમાં સંશોધનો થાય તેને જવાબદાર ગણે છે. શુમ્પીટરના મત સાથે કોઈ કદાચ સંમત ન થાય, કારણ કે બધા જ પ્રકારના નફાને સંશોધનના સંદર્ભમાં સમજાવી શકાય નહિ, છતાં એ નકારી ન શકાય કે નફો એ સંશોધનનું પરિણામ છે. વાસ્તવમાં, નફો પ્રાપ્ત કરવા માટે જ નિયોજકો સંશોધનો કરે છે. સંશોધન અને ટેકનોલોજિકલ પરિવર્તનોને એક માની લેવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. શુમ્પીટરે આ ખ્યાલનો વિસ્તૃત ઉપયોગ કર્યો છે. આ ખ્યાલ સાથે પાંચ બાબતો જોડાયેલી છે : (1) નવી વસ્તુનું આગમન (2) ઉત્પાદનની નવી પદ્ધતિનો અમલ (3) નવા બજારની શોધ (4) કાચા માલની પ્રાપ્તિના નવા સ્ત્રોતો (5) કોઈ ઉદ્યોગની સંરચનામાં ફેરબદલી. દા.ત., ઈજારો ઊભો કરવો.

કોઈ અમુક સંશોધનને કારણે નફો અસ્તિત્વમાં આવે તો તે સંક્રમિત હોય છે. સમય જતાં પેઢીઓ દ્વારા નફો વહેંચી લેવામાં આવે એટલે તે અદૃશ્ય થાય છે. જ્યાં સુધી બીજી પેઢીઓ પ્રતિકાર ન કરે ત્યાં સુધી નિયોજક સંશોધન દ્વારા નફો કમાઈ શકે છે, પરંતુ આધુનિક સમયમાં નિયોજક એવું માની ન લઈ શકે કે અન્ય પેઢીઓ પોતાના રહસ્યને જાણી શકશે નહિ. સંશોધન કર્યા પછીનો તત્કાલીન લાભ આ પેઢીઓ દૂર કરી શકે છે, તેથી નફો કાયમી ધોરણે મેળવવો હોય તો સંશોધન પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ રાખવી પડે છે. આમ છતાં, એવું જાણવા મળ્યું છે કે કેટલીક

વાર અન્ય પેઢીઓના અજ્ઞાનને કારણે સંશોધનને કારણે લાંબા સમય સુધી નફો મળતો રહે છે અથવા નવી પેઢીઓ ઉદ્યોગમાં દાખલ થવાનો જેટલો સમય લે તેટલા સમય પૂરતો નફો મળતો રહે છે.

3. ઇજારા શક્તિ : ઇજારા શક્તિ એ નફાના ઉદ્ભવનું ત્રીજું કારણ છે. અગાઉ શીખ્યા છો કે પૂર્ણ હરીફાઈ એ માત્ર કાલ્પનિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ છે અને કોઈ જગ્યાએ અસ્તિત્વમાં હોતી નથી. જો એવું માની લઈએ કે અમુક બજારો સ્પર્ધાત્મક હોય છે, તોપણ એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આવા બજારમાં માત્ર સામાન્ય નફો મળે અને તે ખરેખર ઉત્પાદક જે વ્યવસ્થાનું કાર્ય કરે છે તેના બદલામાં તેને મળતું વળતર છે. એમ. કેલકી અને કેટલાક અન્ય અર્થશાસ્ત્રીઓ એવું માને છે કે નફાનું ખરું કારણ ઉત્પાદક બજાર જે ઇજારા શક્તિ ધરાવે છે તે છે. જેટલી વધારે ઇજારા શક્તિનો ઉપયોગ ઉત્પાદક કરી શકે તેટલો વધુ નફો તે મેળવી શકે. એ. પી. લર્નરે બજારમાં ઇજારા શક્તિ કેટલી છે તેનું પરિમાણાત્મક માપન કરવાની પદ્ધતિ આપી છે. જોકે પૂર્ણ હરીફાઈ ક્યાંય અસ્તિત્વમાં નથી, પરંતુ તેમાં ઇજારાના તત્વની સંપૂર્ણ ગેરહાજરી હોવાથી તેને એક આદર્શમય પરિસ્થિતિ તરીકે ગણવામાં આવે છે. લર્નર એવી દલીલ કરે છે કે પૂર્ણ હરીફાઈ હેઠળ, પેદાશની કિંમત તેના સીમાન્ત ખર્ચ બરાબર હોય છે. જેટલે અંશે કિંમત સીમાન્ત ખર્ચથી દૂર થાય અથવા બદલાય તેટલે અંશે બજારમાં ઇજારા તત્વ છે એમ જાણવા મળશે. ઇજારાની માત્રા નીચેના સમીકરણ દ્વારા જાણી શકાય :

$$\text{ઇજારાની માત્રા} = \frac{P - M}{P}$$

જ્યાં P = કિંમત

M = સીમાન્ત ખર્ચ છે.

જે રીતે લર્નર ઇજારા શક્તિનું માપ કાઢે છે તે ખરેખર તો માંગની પારસ્પરિક સ્થિતિસ્થાપકતા છે. અર્થાત્ પેઢી બજારમાં જે ઇજારા શક્તિ ભોગવે છે તે પેઢીની પેદાશની માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા સાથે પરોક્ષ રીતે સંબંધ ધરાવે છે. લર્નર જે રીતે ઇજારા શક્તિનું માપ કાઢે છે તેમાં એક મુદ્દાને આવરી લેવાયો નથી. પેદાશની માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા સિવાય પેઢી જે ઇજારાશાહી ભોગવે છે તેને અસર કરનારું પરિબળ પેદાશના પુરવઠામાં કેટલો ભાગ છે તે મહત્વનું છે.

અલ્પહસ્તક ઇજારાવાળા બજારોમાં, અસમાન કદની અમુક પેઢીઓ હોય છે. જે મોટા કદની પેઢી પેદાશના પુરવઠાની દૃષ્ટિએ સારો એવો હિસ્સો ધરાવતી હશે તે કિંમત નિર્ધારક તરીકે ઊપસી આવશે અને બીજી પેઢીઓને તે સ્વીકારવા ફરજ પાડશે. આ કિંમત નફો મહત્તમ કરવા માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. જે નાના કદની પેઢીઓ છે અને વસ્તુના પુરવઠામાં અલ્પ ફાળો આપે છે તેની પાસે ઓછી ઇજારા શક્તિ હોય છે અને તેથી તેઓના નફાનું પ્રમાણ પણ ઓછું હોય છે.

4. શ્રમનું શોષણ : શ્રમ બજારો સંપૂર્ણપણે સ્પર્ધાત્મક હોતી નથી. અનેક વાર એવું જોવા મળે છે કે આ બજારોમાં અમુક પ્રકારના શ્રમને ખરીદનારાઓ ખૂબ જ અલ્પ હોય છે. તો બીજા કેટલાક અંતિમ કિસ્સાઓમાં માત્ર એક જ પેઢી એવી હોય કે જે વિશિષ્ટ પ્રકારના શ્રમ રોકવા માંગતી હોય. આવી પેઢીને ગ્રાહકનો ઇજારો ધરાવતી પેઢી કહી શકાય. આ સ્થિતિમાં વેતન દર અનિવાર્યપણે શ્રમની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા કરતાં ઓછો હશે. શ્રીમતી જોન રોબિન્સનના મત પ્રમાણે, શ્રમની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા અને વેતન દર વચ્ચેનો તફાવત એ કાર્યદાતા દ્વારા કાર્યકર્તાના થતા શોષણનું માપ છે. વાસ્તવમાં, તે નિયોજકને થતો ગેરવાજબી લાભ છે, કારણ કે તેણે તે માટે કોઈ વધારાના પ્રયત્નો કર્યા નથી. આમ છતાં, તે તેના નફાના એક ભાગ તરીકે ઊપસી આવે છે.

જો કામદારો મજૂરમંડળો દ્વારા સામૂહિક સોદાશક્તિનો આશ્રય લે તો આ શોષણ દ્વારા મળતા નફાનું પ્રમાણ ઘટવા પામે. જો મજૂર સંઘ વ્યવસ્થિત અને સમર્થ હોય તો તે ઉત્પાદકને શ્રમની સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા પ્રમાણે વેતન ચૂકવવાની ફરજ પાડશે અને આ રસ્તે મળતો નફો દૂર થશે. પરંતુ અનેક કારણોસર મજૂરમંડળો તેના સભ્યો માટે કદી પણ વાજબી વેતનો પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થતાં નથી. વધુ વેતનો મેળવવાના તેમના પ્રયત્નો ઘણી વાર સરકાર દ્વારા જ અટકાવાયા છે. તેથી મૂડીવાદીઓને થતા નફાના સ્રોત તરીકે કામદારોનું શોષણ સંપૂર્ણપણે દૂર થતું નથી.

1. નફાની વિભાવનાઓ સમજાવો.

.....
.....
.....

2. નફાનાં મુખ્ય ઉદ્ભવ સ્થાનો કયાં છે ?

(1) .....

(2) .....

(3) .....

(4) .....

3. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં છે તે ચકાસો :

- (1) નિયોજક જે કુલ નફો મેળવે છે તે તેના વ્યવસ્થાકીય કાર્યને લીધે છે. ....
- (2) નિયોજક દ્વારા જે નફો મેળવવામાં આવે છે તેમાંના કેટલાક ભાગની સમજૂતી તેની જોખમ ઉઠાવવાની પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં સમજાવી શકાય છે. ....
- (3) પ્રા. એફ. એચ. નાઈટના મત પ્રમાણે નફો એ અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવાનું વળતર છે. ....
- (4) શુમ્પીટર નફાને સંશોધન થકી પ્રાપ્ત થતા અધિશેષ તરીકે ગણે છે. ....
- (5) પૂર્ણ રીતે સ્પર્ધાત્મક બજારમાં નિયોજકને જે સામાન્ય નફો મળે છે તે વાસ્તવિક નફા કરતાં ઘણું કરીને વેતનના સ્વરૂપે હોય છે. ....
- (6) નિયોજક દ્વારા થતાં સંશોધનો તેના સમગ્ર નફાને સમજાવી શકે છે. ....
- (7) અનિશ્ચિતતાની ગેરહાજરીમાં નફો ઉદ્ભવી ન શકે. ....
- (8) કામદારોનું શોષણ એ નફાનું ઉદ્ભવ સ્થાન નથી. ....
- (9) નિયોજક જે ઈજારા શક્તિ ધરાવે છે તે મહદ્ અંશે તેની પેદાશની માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા સાથે સંબંધિત છે. ....
- (10) સ્થૈતિક સ્થિતિમાં નિયોજક નફો મેળવી શકતો નથી. ....

19.5 સારાંશ

ભાડા અંગે મુખ્ય બે દૃષ્ટિબિંદુઓ છે : (1) શિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુ અને (2) આધુનિક દૃષ્ટિબિંદુ. શિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુના પ્રખર હિમાયતી રિકાર્ડો છે. તેમના મતે ભાડું એ જમીનના મૂળભૂત અને અવિનાશી તત્ત્વો માટે જમીનમાલિકને મળતું વળતર છે. જ્યાં સુધી માત્ર સૌથી વધુ ફળદ્રુપ જમીન ખેડાણ હેઠળ હોય છે, ત્યાં સુધી ભાડું મળતું નથી. જ્યારે વધતી વસ્તીને કારણે અનાજની માંગ વધે છે અને ઓછી ફળદ્રુપ જમીન ખેડાણ હેઠળ લાવવાની ફરજ બને છે, ત્યારે ફળદ્રુપ જમીન પર ભાડું ઉદ્ભવે છે અને સીમાન્ત જમીનના ઉત્પાદનના મૂલ્યની તુલનામાં ફળદ્રુપ જમીનના ઉત્પાદનનું મૂલ્ય વધુ હોય તો તે ઊપજના નાણાકીય મૂલ્ય જેટલું હોય છે. સીમાન્ત જમીન ભાડા વગરની જમીન રહે છે. રિકાર્ડોનો ભાડાનો સિદ્ધાંત અનેક અવાસ્તવિક અનુમાનો પર આધારિત છે અને તેથી તે આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓને સ્વીકાર્ય નથી. તેઓના ભાડાના ખ્યાલને, રોજબરોજના ભાડાના ખ્યાલથી જુદો પાડવા માટે આધુનિક અર્થશાસ્ત્રીઓ આર્થિક ભાડાનો શબ્દપ્રયોગ પ્રયોજે છે. તેઓના મતે ભાડું એ અધિશેષ છે જે ઉત્પાદનના સાધનને તેની બદલા કમાણી ઉપરાંત મળે છે. બદલા કમાણી એવા વળતરનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે સાધનને વર્તમાન કામમાં રહેવાની પ્રેરણા આપે છે. જોન રોબિન્સન ભાડાના આધુનિક સિદ્ધાંતના હિમાયતી છે. તેઓ માને છે કે ભાડું એ માત્ર જમીનની વિશિષ્ટતા નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ભાડું ઉત્પાદનનાં બધાં સાધનો કમાઈ શકે છે. ભાડાનો આધાર સાધનના પુરવઠાની સ્થિતિસ્થાપકતા પર રહેલો છે અને તેની વચ્ચે પરોક્ષ સંબંધ રહેલો છે. આ એવો નિર્દેશ આપે છે કે જો સાધનનો

પુરવઠો સંપૂર્ણ સ્થિતિસ્થાપક હોય તો તેની સઘળી કમાણી બદલા કમાણી હશે અને આની વિદ્યુદ્ધની સ્થિતિમાં જો પુરવઠો સંપૂર્ણપણે સ્થિર હોય તો બદલા કમાણી એ ભાડું હશે.

આભાસી ભાડું એવો શબ્દપ્રયોગ સહુ પ્રથમ માર્શલે પ્રયોજ્યો હતો. તેમના મતે, મૂડીસાધનની માફક ઉત્પાદનના કોઈ સાધનનો પુરવઠો સ્થિર હોય. ટૂંકા ગાળામાં અને તે તેની પુરવઠા કિંમત કરતાં વધારે કમાઈ શકતું હોય. સાધનને તેની પુરવઠા કિંમત ઉપરાંત ટૂંકા ગાળામાં જે વધારાનું વળતર મળે છે તેને માર્શલ આભાસી ભાડા તરીકે ગણાવે છે. આધુનિક અર્થશાસ્ત્રમાં આભાસી ભાડાનો ખ્યાલ કંઈક અંશે જુદો છે. તે પ્રમાણે આભાસી ભાડું એ પોતાની પેદાશના વેચાણમાંથી અસ્થિર ખર્ચ બાદ કરતાં જે અધિશેષ ટૂંકા ગાળામાં ઉત્પાદકને મળે છે તે આભાસી ભાડું છે. લાંબે ગાળે ઉત્પાદનનાં સઘળાં સાધનો અસ્થિર છે, અને કિંમત સરેરાશ ખર્ચની બરાબર હોવાનું વલણ રાખે છે ત્યારે આભાસી ભાડું ઉદ્ભવતું નથી.

નફો એ નિયોજકને તેની ઉત્પાદકીય સેવાઓના બદલામાં મળતું વળતર છે. પરંતુ આ સેવાઓ ખરેખર કઈ છે એ પ્રશ્ન પરત્વે અર્થશાસ્ત્રીઓમાં એકમત નથી. હાવલે નફાને જોખમ ઉઠાવવાના બદલા તરીકે ગણે છે. નાઈટ વીમાપાત્ર અને બિનવીમાપાત્ર જોખમો વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવીને એવી દલીલ કરે છે કે નફો એ બિનવીમાપાત્ર જોખમો ઉઠાવવાનો બદલો છે. બિનવીમાપાત્ર જોખમો એટલે અનિશ્ચિતતાઓ. જે. બી. કલાર્ક નફાને ગતિશીલતાનો બદલો ગણે છે. શુમ્પીટર નફાને સંશોધન વૃત્તિનો બદલો ગણે છે. નફાના આ બધા ખ્યાલો સંપૂર્ણપણે વિરોધાભાસી નથી. તેઓ પરસ્પર બેવડાય છે અને એકબીજાને પૂરક છે.

નફાનાં ઉદ્ભવ સ્થાનોમાં જોખમ અને અનિશ્ચિતતા મુખ્ય છે જેનો સામનો ઉત્પાદનકાર્ય કરતાં અને વેચાણ કરતાં કોઈ પણ ઉત્પાદકે કરવાનો હોય છે. સંશોધન, ઇજારા શક્તિ અને કામદારોનું શોષણ થવાને લીધે પણ નફો ઉદ્ભવે છે. ગતિશીલ સમાજમાં ઝાંઝામાં પરિવર્તન આવે, ખર્ચમાં વૃદ્ધિ થાય, યંત્રો નકામા બની જાય, કરબોજમાં વધારો થાય અને ઉદ્યોગને આપવામાં આવેલું સંરક્ષણ સરકાર પાછું ખેંચી લે. આવી અનિશ્ચિતતા સદાય અસ્તિત્વમાં હોય છે અને કોઈ ઉત્પાદક તેને દૂર કરી શકતો નથી. આમ છતાં, તેને આ અનિશ્ચિતતાઓનો સામનો કરવા માટે નફારૂપ બદલો મળે છે. કેટલીક વાર નફો સંશોધન થકી પ્રાપ્ત થાય છે. સંશોધનમાં નવી વસ્તુનું અસ્તિત્વ, ઉત્પાદનની નવી પદ્ધતિનો સ્વીકાર, નવા બજારની શોધ, નવા કાચા માલના સ્થાનની શોધ અને નવી સંરચના જેવાનો સમાવેશ થાય છે. વળી, દરેક પેઢી કંઈક માત્રામાં ઇજારા શક્તિ ધરાવે છે અને તેથી તેને નફો મળે છે. ઇજારા શક્તિ અને પેદાશની માંગની સ્થિતિસ્થાપકતા વચ્ચે પરોક્ષ સંબંધ છે. અંતમાં, શ્રમ બજારની સંપૂર્ણતાઓને લીધે કામદારોને ચૂકવાતાં વેતનો તેઓની સીમાન્ત મૂલ્ય ઉત્પાદકતા કરતાં નીચાં હોય છે. આ રીતે મૂડીવાદીઓ જે શોષણ કરે છે તેથી નફો પ્રાપ્ત થાય છે.

19.6 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

ગતિશીલ અધિશેષ : આર્થિક અને ટેકનોલોજિકલ પરિવર્તનોને કારણે નિયોજકને મળતો અધિશેષ.
શોષણ વેતનદર : શ્રમની સીમાન્ત આવક ઉત્પાદકતા કરતાં જેટલી ઓછી હોય તેટલું શોષણ છે એમ કહેવાય.

આર્થિક ભાડું : સાધનની બદલા કમાણી ઉપરાંત મળતો અધિશેષ.

સંશોધન : નવી વસ્તુનું વેચાણ, નવી ઉત્પાદન પદ્ધતિનો સ્વીકાર, નવી બજારની શોધ, કાચા માલના નવા ક્ષેત્રની શોધ, નવી સંરચના વગેરે.

સીમાન્ત જમીન : સૌથી ઓછી કળદ્રુપ જમીન જે ખેડાણ હેઠળ હોય અને એવી જમીન કે તે માત્ર ખેડાણનું ખર્ચ આવરી શકે

ઇજારા શક્તિ : પુરવઠા પરના નિયંત્રણના સ્વરૂપે દેખાતી શક્તિ.

વિશિષ્ટ ન હોય તેવું સાધન : ઉત્પાદનનું સાધન કે તેનો ઉપયોગ અનેક હેતુઓ માટે થઈ શકતો હોય.

નફો : સાહસનો બદલો.

આભાસી ભાડું : એવો અધિશેષ જે ટૂંકા ગાળામાં પેઢીને અસ્થિર ખર્ચ બાદ કરતાં મળે છે.

ભાડું : જમીનની ઊપજનો કેટલોક ભાગ જમીનના ઉપયોગ માટે જમીનમાલિકને ચૂકવાતો હોય તે.

જોખમ : ખોટ સહન કરવાની સંભાવના.

વિશિષ્ટ ઉપયોગવાળું સાધન : એવું સાધન કે જેનો ઉપયોગ અમુક જ હેતુ માટે થઈ શકે.

બદલા કમાણી : વર્તમાન કાર્યમાં રહેવા માટે જે લઘુત્તમ કમાણી હોય તે.

અનિશ્ચિતતાઓ : એવાં જોખમો જેનો વીમો લઈ શકાય નહિ.

19.7 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

4. 1. સાચું 2. ખોટું 3. સાચું 4. ખોટું 5. સાચું 6. ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

2. 1. ખોટું 2. સાચું 3. સાચું 4. ખોટું 5. સાચું 6. ખોટું 7. ખોટું 8. સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 3

3. 1. ખોટું 2. સાચું 3. સાચું 4. ખોટું 5. સાચું 6. ખોટું 7. સાચું 8. ખોટું 9. સાચું.
10. સાચું.

19.8 સત્રાંત પ્રશ્નો

1. ભાડાનો ખ્યાલ એટલે શું ? શું જમીન સિવાયનાં સાધનો તે મેળવી શકે ?
2. રિકાર્ડોના ભાડાનો સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરો. તેની ધારણાઓ કઈ છે ?
3. બદલા કમાણીનો ખ્યાલ સમજાવો. ભાડા સાથે તે કઈ રીતે સંબંધિત છે ?
4. આભાસી ભાડાના ખ્યાલની ચર્ચા કરો. આર્થિક ભાડાના ખ્યાલથી તે કઈ રીતે જુદો પડે છે ?
5. નફાની વિભાવના સમજાવો. શું તમે માનો છો કે નફો એ અનિશ્ચિતતાનો સામનો કરવાનો બદલો છે ?
6. નફાનાં વિવિધ ઉદ્ભવ સ્થાનો કયાં છે ? શું તમે માનો છો કે બધા પ્રકારના નફાને ઉત્પાદકની ઈજારા શક્તિના સંદર્ભમાં સમજાવી શકાય ?

એકમ 20 આવકની અસમાનતા (Inequality of Income)

રૂપરેખા

- 20.0 ઉદ્દેશો
- 20.1 પ્રસ્તાવના
- 20.2 આવકની વહેંચણી
  - 20.2.1 આવકની વહેંચણીને લગતી કેટલીક બાબતો
  - 20.2.2 આવકની અસમાનતાનાં વલણો
- 20.3 આવકની અસમાનતાનું માપન
- 20.4 આવકની અસમાનતા માટેનાં કારણો
- 20.5 આવકની અસમાનતાની સમસ્યાઓ
- 20.6 આવકની પુનઃ વહેંચણી
- 20.7 સારાંશ
- 20.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 20.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો
- 20.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

20.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે –

- આવકની વહેંચણીના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી શકશો.
- આવકની અસમાનતાનું માપ કેવી રીતે કાઢવામાં આવે છે તે જાણી શકશો.
- આવકની અસમાનતાનાં કારણો અને પરિણામો દર્શાવી શકશો.
- પગલાંઓ જો દાખલ કરવામાં આવે તો આવકની વહેંચણીમાં સુધારો લાવી શકો, તેની સમજ આપી શકશો.

20.1 પ્રસ્તાવના

ઉત્પાદનનાં વિવિધ સાધનોને તેઓની ઉત્પાદકીય સેવાના બદલામાં કેવી રીતે વળતર આપવામાં આવે છે તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. આ પ્રધાને કારણે આવકની વહેંચણીમાં અસમાનતા ઊભી થઈ છે. કેટલાક લોકો ધનિક તો કેટલાક લોકો ગરીબ છે. મોટા ભાગની પ્રજાની આવક નીચી હોય છે. આ એ લોકો છે જેઓ જુદા જુદા સ્થળે કામ કરે છે. તેમાં ખેતમજૂરો, નાના ખેડૂતો, કારીગરો, ઔદ્યોગિક કામદારો અને પરચૂરણ વ્યવસાય કરતા લોકોનો સમાવેશ થાય છે. આની વિરુદ્ધમાં ઉદ્યોગપતિઓ, વેપારીઓ, ટ્રાન્સ્પોર્ટર્સ, મોટા ખેડૂતો અને ડોક્ટર, ઈજનેરો વગેરેની આવક વિશેષ હોય છે. વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન આવકની અસમાનતા વધે કે નહિ તેની તમને ભલે જાણ ન હોય તેમ બને. આ એકમમાં આપણે આવકની અસમાનતાને માટે જવાબદાર કારણોની ચર્ચા કરીશું. તેને કારણે કોઈ પણ સમાજમાં કેવા પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે તેની પણ ચર્ચા કરીશું. છેલ્લે આપણે એ જોઈશું કે વર્તમાન આવક વહેંચણી જે આપણા દેશમાં પ્રવર્તમાન છે તે અન્યાયી હોય તો વહેંચણીને સમાન બનાવવા માટે ક્યાં નીતિવિષયક પગલાં લેવાં જરૂરી બને છે.

20.2 આવકની વહેંચણી

સમગ્ર વિશ્વમાં, જ્યાં ઉત્પાદનનાં સાધનો પર ખાનગી માલિકી છે ત્યાં, આવકની વહેંચણી અસમાન હોય છે. અપવાદ સિવાય બધા મૂડીવાદી વિકસિત કે અલ્પ વિકસિત દેશોમાં ગણીગાંઠી વ્યક્તિઓ રાષ્ટ્રીય આવકનો મોટો હિસ્સો પડાવી લે છે, જ્યારે મોટા ભાગના લોકોને જીવનનિર્વાહ પૂરતું પણ

મળતું નથી. આ પ્રકારની આવકની વહેંચણીનું કારણ તે દેશોમાં મિલકતના સંબંધો કેવા છે તે છે. એવું જાણવા મળ્યું છે કે આવકની અસમાનતા ઓછા વિકસિત દેશોમાં વિશેષ હોય છે. વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કાઓમાં તે વધે છે, મહત્તમ બને છે અને પછી ઘટવા લાગે છે. આ વિભાગમાં પ્રવર્તમાન વહેંચણી જે મોટા ભાગના દેશોમાં છે તે સંતોષકારક નથી અને જો રાજ્ય સુધારાવાદી પગલાં ન લે તો વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કામાં અસમાનતા વધે છે.

20.2.1 આવકની વહેંચણીને લગતી કેટલીક બાબતો

કોઈ પણ દેશમાં આવકની વહેંચણીની વિગતો નિયમિત ધોરણે એકત્ર કરવામાં આવતી નથી. તેથી આવકની અસમાનતાની સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવા માટેની આંકડાકીય માહિતી ખૂબ જ ઓછી છે અને તેને આધારે તારણો કાઢવામાં પૂરતી સંભાળ લેવી પડે તેમ છે. અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી સાયમન કુઝનેટ્સે કેટલીક પાયાની કામગીરી આ અંગે કરી છે જે નીચે પ્રમાણે છે :

સૂચિ 20.1 કમબદ્ધ સમૂહોનો નમૂનારૂપ હિસ્સો

કુટુંબો અથવા વપરાશકાર એકમોની કરવેરા પહેલાંની આવકનું કદ

ક્રમ	કૌટુંબિક આવક (ટકામાં)	વિકસિત દેશો		અલ્પ વિકસિત દેશો	
		રા.આ.માં ટકાવારી હિસ્સો	સરેરાશ આવકનો ગુણાંક	કુલ આવકમાં હિસ્સો (%)	સરેરાશ આવકનો ગુણાંક
1.	0.20	4	0.2	8	0.4
2.	21.40	11	0.55	11	0.55
3.	41.60	16	0.8	13	0.65
4.	61.80	22	1.1	16	0.8
5.	81.90	16	1.6	12	1.2
6.	91.95	11	2.2	10	2.0
7.	96.100	20	4.0	30	6.0

માહિતીની ઉપલબ્ધિ ન હોવાથી કુઝનેટ્સે સામ્યવાદી દેશોને સદંતર બાકાત રાખ્યા છે. આમ છતાં, હકીકત એ છે કે મૂડીવાદી દેશોની તુલનામાં સામ્યવાદી દેશોમાં આવક વહેંચણીમાં અસમાનતા ઓછી છે. કુઝનેટ્સે કરેલા અંદાજો બતાવે છે કે વિકસિત અને અવિકસિત એમ બંને પ્રકારના મૂડીવાદી દેશોમાં આવકની અસમાનતા વિશેષ છે. વિકસિત દેશોમાં ટોચના પાંચ ટકા રાષ્ટ્રીય આવકના 20 % લઈ જાય છે. અલ્પ વિકસિત દેશોમાં આ પ્રમાણ હજુ પણ વિશેષ છે. તે લગભગ 30 % છે. આ કુટુંબોને ગણતરીમાં ન લેવામાં આવે તો તમને જણાશે કે કુઝનેટ્સની માહિતી એવું દર્શાવે છે કે અલ્પ વિકસિત દેશોની તુલનામાં વિકસિત દેશોમાં આવકની અસમાનતા વિશેષ હોય છે. વિકસિત દેશોમાં તળિયાના 40 % લોકોની સ્થિતિ અલ્પ વિકસિત દેશોના તળિયાના 40 % લોકોની સ્થિતિની તુલનામાં વધારે ખરાબ છે. બીજો અભ્યાસ ઈરમા એડલમેન અને સીન્ચિયા રાફ્ટ મોરીસ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. તેઓએ 43 જેટલા અલ્પ વિકસિત દેશોનો અભ્યાસ કર્યો છે. અને તેઓને આવકની વહેંચણીમાં નોંધપાત્ર વ્યાપક અસમાનતા જોવા મળી છે. નીચેની સૂચિમાં તેમના અભ્યાસમાંથી 10 દેશોની વિગતો આપેલી છે :

સૂચિ 20.2 આવકની વહેંચણીમાં અસમાનતા

(વસ્તી જૂથ પ્રમાણે ટકાવારી હિસ્સો)

દેશ	0-40	40-60	60-80	80-100	95-100
આર્જેન્ટિના	17.30	13.10	17.60	52.00	29.40
બ્રાઝિલ	12.50	10.20	15.80	61.50	38.40
બર્મા	23.00	13.00	15.50	48.50	28.21
શ્રીલંકા	13.66	13.81	20.22	52.31	18.38
ભારત	20.00	16.0	22.00	42.00	20.00
નાઈજિરિયા	14.00	9.00	16.10	60.90	38.38
પાકિસ્તાન	17.50	15.50	22.00	45.00	20.00
ફિલિપાઈન્સ	12.70	12.00	19.50	55.80	27.50
તાન્ઝાનિયા	19.50	9.75	9.75	61.00	42.90
ઝાંબિયા	15.85	11.10	15.95	57.10	37.50

આ અભ્યાસ 1950 અને 1960ના દાયકાના અંત ભાગની માહિતી પર આધારિત છે. આ અભ્યાસનાં પરિણામો પ્રભાવક છે. 20.2 સૂચિમાં તમે જોશો કે વસ્તીના ટોચના પાંચ ટકાનો હિસ્સો તળિયાના 40 % ના હિસ્સા કરતાં વધારે છે. 43 દેશો પૈકી 41 દેશો માટે આ સાચું છે. તદુપરાંત ટોચના પાંચ ટકાનો હિસ્સો 26 દેશોના તળિયાના 60 % લોકોના હિસ્સા કરતાં વિશેષ છે. આ અભ્યાસ એ પણ બતાવે છે કે 43 દેશો પૈકી 32 દેશોમાં વસ્તીના ટોચના 20 % રાષ્ટ્રીય આવકના 50 % અથવા તેથી વધારે જેટલો હિસ્સો ધરાવે છે.

20.2.2 આવકની અસમાનતાનાં વલણો

તાજેતરનાં વર્ષોમાં અનેક દેશોએ આવકની અસમાનતાનાં વલણોનો અભ્યાસ કરવામાં રસ લીધો છે. આ દિશામાં મહત્વનું પ્રદાન સાયમન કુઝનેટ્સનું છે. તેમણે કરેલા બે અભ્યાસો પરથી જણાય છે કે આવકની અસમાનતામાં વખત જતાં ઘટાડો થવાને બદલે વધારો થવાનું જણાય છે. કુઝનેટ્સનાં તારણો વિવિધ વર્ગોની માહિતીને આધારે તારવવામાં આવ્યાં છે. ખરેખર તો, સમયના સંદર્ભમાં આવકની વહેંચણીમાં થતાં પરિવર્તનો સમજાવવામાં વિવિધ વર્ગોની માહિતીની આંકડાકીય યોગ્યતા કોઈ નથી. પરંતુ સમય શ્રેણી માહિતીના અભાવમાં, વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન આવક વહેંચણીમાં થતાં પરિવર્તનો જાણવાનો બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી. એડલમેન અને મોરીસે 43 દેશોની માહિતી એકત્ર કરી અને કુઝનેટ્સનાં તારણોને સમર્થન આપ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા પછાત ખેતીપ્રધાન અર્થવ્યવસ્થામાં શરૂ થાય છે અને તે પણ નાનકડા આધુનિક ક્ષેત્રના માધ્યમથી ત્યારે આવકની વહેંચણીની અસમાનતા વધે છે. તળિયાના 60 % લોકોનો અને મધ્યમ કક્ષાના 20 % લોકોનો હિસ્સો ઘટતો જાય છે અને ટોચના 5 % નો હિસ્સો વધે છે. જે દેશમાં આવક ખૂબ જ નીચી છે ત્યાં ટોચના 5 % ને મળતાં લાભો અનેક રીતે વિશેષ છે અને તે તેઓના દ્વિમુખી સ્વરૂપને કારણે છે. આ દેશોમાં આર્થિક વિકાસ મુખ્યત્વે કરીને આધુનિક ક્ષેત્રમાં કેન્દ્રિત થાય છે. અને તેના લાભો વસ્તીના ધનાઢ્ય એવા 5 % લોકોને વિશેષ મળે છે. 60 % તળિયાના લોકોની સ્થિતિ વણસે છે. એડલમેન અને મોરીસ દર્શાવે છે કે સરેરાશ દેશ કે જે વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કામાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોય છે તેમાં 60 % તળિયાના લોકોને આવકનું જે નુકસાન થાય છે તેને ભરપાઈ કરવા માટે ખાસો સમય લાગે છે.

જ્યારે એક વખત નીચી આવક ધરાવનારા દેશો મર્યાદિત વિકાસના તબક્કાથી દૂર જાય છે ત્યારે પછીના વિકાસ આવકની વહેંચણીમાં વધુ ખરાબ વલણ આવતું નથી. વિકાસની ઊંચી સપાટીએ આ દેશો પહોંચે તે પછી તળિયાના 60 % લોકોના સંદર્ભમાં આવકની વહેંચણીમાં સુધારો થવા લાગે છે, કારણ કે આ તબક્કામાં વિકાસ પ્રક્રિયાનો વ્યાપ વિશેષ હોય છે અને સમાજના ઘણા વર્ગોને તેના લાભો મળે છે. એડલમેન અને મોરીસ એમ માને છે કે સરકારની વિશેષ ભૂમિકા, વિસ્તૃત આર્થિક-સામાજિક પ્રગતિ અને માનવ સંસાધનની ગુણવત્તા સુધારવાના સતત પ્રયત્નોને કારણે આવકની વહેંચણીમાં રહેલી અસમાનતા ઘટે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 1

1. વિકસિત અને અલ્પ વિકસિત દેશોમાં થતી આવકની વહેંચણી વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
.....
.....
.....
2. નીચી આવકવાળા વિકસતા દેશમાં સમય જતાં આવકની વહેંચણીમાં કેવાં પરિવર્તનો આવવાની શક્યતા છે ?
.....
.....
.....
3. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે ચકાસો :
(1) સામ્યવાદી દેશોની તુલનામાં મૂડીવાદી દેશોમાં રહેલી આવકની અસમાન વહેંચણી ઓછી હોય છે.
(2) ટોચના 5 ટકા લોકોનો હિસ્સો વિકસિત દેશોમાં જે હોય તેની તુલનામાં અલ્પ વિકસિત દેશોમાં વધારે હોય છે.

- (3) મોટા ભાગના અલ્પ વિકસિત દેશોમાં, વસ્તીના ટોચના 5 ટકાનો હિસ્સો તળિયાના 40 ટકાના હિસ્સાની તુલનામાં વિશેષ હોય છે.
- (4) મોટા ભાગના અલ્પ વિકસિત દેશોમાં વસ્તીના ટોચના 20 ટકા રાષ્ટ્રીય આવકનો 20 કે તેથી ઓછો ટકાવારી હિસ્સો ધરાવે છે.
- (5) અલ્પ વિકસિત દેશોમાં જ્યારે વિકાસ પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે ત્યારે પ્રારંભિક તબક્કાઓમાં આવકની વહેંચણી ખરાબ હોય છે; પછી ઊંચે પહોંચે છે અને પછી ઘટે છે.
- (6) વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કામાં વસ્તીના 60 ટકા તળિયાના લોકોએ જે આવક ગુમાવી છે તેને પરત મેળવવા માટે વર્ષો લાગે તેમ છે.
- (7) આર્થિક વિકાસમાં રાજ્યની વ્યાપક પ્રવૃત્તિથી આવકની વહેંચણીની અસમાનતા ઘટવાની વધુ શક્યતા છે.

20.3 આવકની અસમાનતાનું માપન

આવકની અસમાનતાને માપવા માટે અનેક આંકડાકીય પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કેટલીક પદ્ધતિઓ ખૂબ જ અદ્યતન છે જેથી પૂરી સભાનતા સાથે તેનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. તે બધી પદ્ધતિઓની અહીં ચર્ચા નહિ કરીએ. આ વિભાગમાં આપણે અસમાનતાની સૂચિ અને લોરેન્ઝ વક્ર પૂરતી ચર્ચા મર્યાદિત રાખીશું. આ પદ્ધતિઓ આવકની અસમાનતા માપન માટે સરળ છે અને તેઓનો વ્યાપક રીતે ઉપયોગ થાય છે.

કોઈ પણ દેશની અસમાનતાની સૂચિ દેશમાં થતી વાસ્તવિક આવક વહેંચણીનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે ઉપરાંત દેશ માટે નિર્ધારિત સંપૂર્ણપણે અસમાનતા અને આવકની સંપૂર્ણ સમાનતાની સ્થિતિ કેવી હોઈ શકે તેનો નિર્દેશ આપે છે.

સૂચિ 20.3 ભારતમાં અસમાનતાની સૂચિ
(1975-76 આવક)

કુટુંબની આવક	આવકનો % હિસ્સો	વસ્તીની ચક્રવૃદ્ધિ %	આવકની ચક્રવૃદ્ધિ		
			નિરપેક્ષ સમાનતા	નિરપેક્ષ અસમાનતા	વાસ્તવિક આવક વહેંચણી
5મો સૌથી નીચેનો ભાગ	7.0	20	20	0	7.0
2/5	9.2	40	40	0	16.2
3/5	13.9	60	60	0	30.1
4/5	20.5	80	80	0	50.6
5મો સૌથી ઊંચેનો ભાગ	49.4	100	100	100	100.0

અસમાનતાની સૂચિમાં તમે જોશો કે નિરપેક્ષ સમાનતાની ધારેલી સ્થિતિમાં, પ્રત્યેક આવક જૂથ રાષ્ટ્રીય આવકમાં પ્રમાણસરનો હિસ્સો ધરાવે છે. આ એક અંતિમ સ્થિતિ છે અને કોઈ દેશમાં જોવા મળતી નથી. બીજો અંતિમ વિકલ્પ નિરપેક્ષ અસમાનતાનો છે. આ પણ કોઈ દેશમાં જોવા મળતી નથી. આ ધારેલી સ્થિતિમાં માત્ર થોડાક લોકો બધી આવક મેળવે છે અને બાકીના લોકોને કાંઈ આવક મળતી નથી. આ બે અંતિમ હિસ્સાઓ કાલ્પનિક છે. કોઈ પણ દેશમાં વાસ્તવમાં થતી આવકની વહેંચણી આ બે વિકલ્પો વચ્ચે ક્યાંક હશે. 20.3 સૂચિમાં વાસ્તવિક આવક વહેંચણીની વિગતો દર્શાવે છે, ભારતમાં 1975-76માં તળિયાના 20 ટકા લોકોને રાષ્ટ્રીય આવકના 7 ટકા જેટલી આવક મળી હતી જે લગભગ રાષ્ટ્રીય આવકના પ્રમાણસરના હિસ્સાના 1/3 જેટલો હોય છે. બીજા અને ત્રીજા વર્ગને મળતી ટકાવારી હિસ્સો પ્રમાણસર હિસ્સાની તુલનામાં નોંધપાત્ર રીતે ઘણો ઓછો હોય છે. આમ છતાં ચોથું જૂથ પેલા 60 ટકા જેટલું કમનસીબ નથી. તેનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં હિસ્સો 20.5 ટકા હતો જે પ્રમાણસરના હિસ્સા કરતાં થોડો વધારે હતો. ટોચના 20 ટકા કુટુંબોએ રાષ્ટ્રીય આવકના 49.4 ટકા જેટલો હિસ્સો લીધો હતો. આમ એ સ્પષ્ટ છે કે તેઓનો હિસ્સો, રાષ્ટ્રીય આવકમાં તેઓના પ્રમાણસરના હિસ્સાની તુલનામાં 2/3 ગણો વધારે છે. અસમાનતાની સૂચિનો ઉપયોગ વિવિધ દેશોમાં આવકની

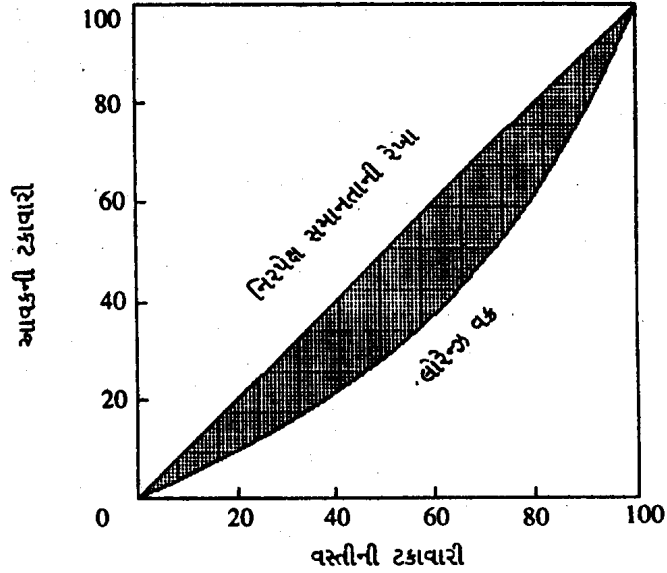
અસમાનતાનું પૃથક્કરણ કરવા માટે થાય છે. આમ છતાં તેની મુખ્ય મર્યાદા છે એ કે તે આવકની અસમાનતાનું કોઈ પરિમાણાત્મક માપ આપતું નથી.

આ દષ્ટિએ લોરેન્ઝ વક્રની પદ્ધતિ વધુ ચરિયાતી છે. લોરેન્ઝ વક્રની પદ્ધતિ એ ભૌમિતિક સ્વરૂપની છે. આવકની અસમાનતાના માપન માટે તેનો હાલમાં વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે. આ વક્ર એ ચક્રવૃદ્ધિ ટકાવારી વક્ર છે જેમાં વસ્તીની ટકાવારીને આવકની ટકાવારી સાથે જોડવામાં આવી છે.

લોરેન્ઝ વક્ર દોરતી વખતે નીચેની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે :

1. આડી x ધરી પર વસ્તીની ટકાવારી દર્શાવવામાં આવી છે અને આવકની ટકાવારીને ઊભી y ધરી પર રજૂ કરવામાં આવી છે.
2. મધ્યવર્તી રેખા વસ્તીની અને આવકની 0 % ટકાવારીથી 100 % સુધી એમ દોરવામાં આવે છે. જ્યારે આ રેખા પરનું પ્રત્યેક બિંદુ દર્શાવે છે કે વસ્તીની અમુક ટકાવારીને પ્રમાણસર હિસ્સાની આવક મળે છે, ત્યારે તેને નિરપેક્ષ સમાનતાના વક્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
3. જે વિવિધ બિંદુઓ વસ્તીની અને આવકની ચક્રવૃદ્ધિ ટકાવારીને અનુરૂપ છે તે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે અને તેઓને જોડતી રેખા પણ દોરવામાં આવી છે. એ સ્પષ્ટ છે કે કોઈ પણ લોરેન્ઝ વક્ર કે જે દેશમાં થતી આવક વહેંચણીની વાસ્તવિકતા રજૂ કરે છે તે કર્ણ વિભાજક રેખાથી નીચે હોય છે. તેનો ઢોળાવ વધતો હોય છે.

આવકની અસમાનતા રજૂ કરતો લોરેન્ઝ વક્ર

આકૃતિ 20.1

લોરેન્ઝ વક્ર નિરપેક્ષ સમાનતાની રેખાની નીચે હોય છે એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે આવકની વહેંચણી અસમાન છે. લોરેન્ઝ વક્ર અને નિરપેક્ષ સમાનતાની રેખા વચ્ચેનો વિસ્તાર એવું દર્શાવે છે કે આવકની વહેંચણી નિરપેક્ષ રીતે સંપૂર્ણ નથી. જેમ આ વિસ્તાર વિશેષ તેમ આવકની અસમાનતા વિશેષ હોય છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 2

1. આવકની અસમાનતાનું માપન કરવાની બે પદ્ધતિઓ જણાવો.

.....

.....

.....

2. અસમાનતા સૂચિ એટલે શું ?

.....

.....

.....

3. લોરેન્ઝ વક શું છે ?

.....

.....

.....

4. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે ચકાસો :

- (1) નિરપેક્ષ સમાનતા અને નિરપેક્ષ અસમાનતાના ખ્યાલો સંપૂર્ણપણે કાલ્પનિક છે. ....
- (2) અસમાનતાની સૂચિ આવકની અસમાનતાનું પરિમાણાત્મક માપ રજૂ કરે છે. ....
- (3) જો લોરેન્ઝ વક કર્ણરેખા સાથે ભળી જાય તો જે પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તે નિરપેક્ષ સમાનતાની હોઈ શકે. ....
- (4) કોઈ પણ લોરેન્ઝ વક કે જે દેશની વર્તમાન આવક વહેંચણી વિશે જણાવે છે તે કર્ણથી નીચે રહેવો જોઈએ. ....

20.4 આવકની અસમાનતા માટેનાં કારણો

આવકની અસમાનતા એ એક નગ્ન સત્ય છે, વાસ્તવિકતા છે. અહીં આપણે તેને માટે જવાબદાર પરિબલોનો અભ્યાસ કરીશું. આ પરિબલોને બે વિભાગમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. પ્રથમ વર્ગમાં ત્રણ મૂળભૂત પરિબલો છે : (1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી (2) વારસાની સંસ્થા (3) તકની અસમાનતા, જાતિ, જ્ઞાતિ, વર્ગના સંદર્ભમાં. આ પરિબલો માત્ર અસમાનતાને અસ્તિત્વમાં લાવતાં નથી, પરંતુ તેને પુષ્ટિ પણ આપે છે. બીજા વર્ગમાં શિક્ષણ, તાલીમ, વ્યક્તિગત કાર્યશક્તિમાં તફાવત વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે. આ પરિબલો પણ આવકની અસમાનતા માટે જવાબદાર હોય છે. પરંતુ તેઓની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેઓ એવી અસમાનતાને જન્મ આપે છે કે નીચી આવકવાળા ગરીબો તેનો વિરોધ કરતા નથી. હવે આપણે આ બધાં પરિબલોની ચર્ચા કરીશું.

1. ઉત્પાદનનાં સાધનો પર ખાનગી માલિકી : જમીન અને મૂડી જેવાં, ઉત્પાદનનાં સાધનો પરની ખાનગી માલિકી, એ અસમાનતા માટે મૂળભૂત રીતે જવાબદાર છે. જ્યાં સુધી કોઈ પણ સમાજમાં ખાનગી મિલકતનો અધિકાર કાયદેસર રીતે અસ્તિત્વમાં હોય ત્યાં સુધી કામદારો અને જમીનના માલિકો, મૂડીપતિઓ, વેપારીઓ, બેન્કોની આવકોના રહેલા તફાવતને ઘટાડી શકતો નથી. ખેતી-પ્રધાન સમાજમાં ખેતી ઉત્પાદનનું મૂળભૂત સાધન છે. ઘણું કરીને બળનો પ્રયોગ કરીને જમીન પડાવવામાં આવી હોય છે. જમીનમાલિકો ખેતીના કામમાં કદીયે સક્રિય હોતા નથી. તેઓને માત્ર ભાડું મેળવવામાં જ રસ હોય છે. ગણોત્તિયાઓ કે જેઓ ખરેખર જમીન ખેડે છે તેઓ હંમેશાં ગરીબ રહેવા પામ્યા છે. મૂડીવાદી સમાજમાં ઉત્પાદનનું મૂળભૂત સાધન મૂડી છે. તેના થકી મૂડીપતિઓ ફેક્ટરી, ખાણો, બેન્કો અને અન્ય નાણાકીય સંસ્થાઓ અને વ્યાવસાયિક પેઢીઓના માલિકો બને છે. આ બંધી પ્રવૃત્તિઓમાં મૂડીપતિઓ સહેલાઈથી વિશાળ નફો ઊભો કરે છે. કામદારો વેતનો માટે તેઓની શ્રમ શક્તિનું વેચાણ કરે છે. મૂડીવાદી સમાજમાં અન્ય વસ્તુના ખરીદ-વેચાણની માફક શ્રમ શક્તિનું ખરીદ-વેચાણ કરવામાં આવે છે. આમ છતાં, કામદારોની સામૂહિક સોદા શક્તિ કાર્યદાતાઓની સોદા શક્તિની તુલનામાં નબળી હોય છે. પરિણામે તેઓ તેઓની કાર્યશક્તિનો યોગ્ય બદલો મેળવી શકતા નથી અને ગરીબ રહે છે.
2. વારસો : વારસા સંસ્થા આવકની અસમાનતાને માત્ર અસ્તિત્વમાં લાવે છે તેટલું નહિ, તે તેને વધુ તીવ્ર બનાવે છે. આપણી અર્થવ્યવસ્થા જેવી અર્થવ્યવસ્થામાં જે બાળકો ખેતમજૂરો, સીમાન્ત ખેડૂતો, ઔદ્યોગિક કામદારો અને કારીગરોને ત્યાં જન્મે છે તેઓને કોઈ ભવિષ્ય હોતું નથી. ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ લીધો હોવાથી, તેઓને વારસામાં ખરેખર કશું મળતું નથી. તેઓ મોટા થાય છે ત્યારે તેઓ પાસે કામ શોધવા સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ હોતો નથી. આ કામ માટે પણ તેઓને નીચું મહેનતાણું મળે છે. આની વિરુદ્ધમાં જમીનદારો, મૂડીપતિઓ, ધંધાદારીઓ, બેન્કર્સ, કોન્ટ્રેક્ટર્સ અને સફળ વ્યાવસાયિકોને ત્યાં જન્મેલાં બાળકોને વારસામાં વિશાળ મિલકત મળે છે. પરિણામે તેઓ તેમના જીવનમાં સારી શરૂઆત કરી શકે છે. આ લોકો એટલે કે સી

અને પુરુષો ભલે સામાન્ય કક્ષાના હોય તો પણ પુષ્કળ કમાણી કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓની અસ્કામતો પણ વધારે છે જે તેઓની આવક ઊભી કરવાની શક્તિમાં વધારો કરે છે. આ સ્પષ્ટ કરે છે કે જુદા જુદા દેશોમાં શા માટે આવકની અસમાનતા ચાલુ રહે છે.

3. જાતિ, જ્ઞાતિ અને વર્ગના સંદર્ભમાં તકની અસમાનતા : બધા જ વર્ગ રચનાવાળા સમાજોમાં બધા માટે સમાન તકો હોતી નથી. દા.ત. મૂડીવાદી સમાજમાં કામદાર વર્ગના લોકોને નોકરી પસંદ કરવાનું વિશેષ સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી. કુશળતા, શિક્ષણ, તાલીમ ઓછાં હોવાથી તેઓને સારો પગાર મેળવવાની આશા નથી. તેઓનું નબળું વાતાવરણ તેઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતાં અટકાવે છે અથવા વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો કરતાં અટકાવે છે. ગરીબ માણસો સામાન્ય રીતે મૂડીની અછત ધરાવતા હોય છે. તેથી તેઓ પોતાનો વ્યવસાય શરૂ કરી શકતા નથી. કોઈ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કરી શકતા નથી. ખરેખર તો, જેમની પાસે સંગીન નાણાકીય પીઠબળ હોય છે તેમને માટે જ વ્યવસાય, ઉદ્યોગ અને ઊંચા વેતનવાળા વ્યવસાયો ખુલ્લા હોય છે. અમેરિકા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદને કારણે ગોરા અને કાળાઓની આવકોમાં મોટો તફાવત જોવા મળે છે. નોકરીઓમાં રંગભેદને કારણે ગોરા સિવાયના લોકો તરફ ભેદભાવ રાખવામાં આવે છે અને નીચાં વેતનો ચૂકવવામાં આવે છે. જ્ઞાતિવાદથી ભરપૂર ભારતીય સમાજમાં, સામાજિક રીતે પછાત હરિજનોને, ઉચ્ચ જ્ઞાતિના હિન્દુઓને મળતી, તકો આપવામાં આવતી નથી. ભારતીય સમાજમાં સામાજિક સ્તરે થતા ભેદભાવે આવકની અસમાનતા વધારવામાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે.

4. શિક્ષણમાં ભેદભાવ : મૂડીવાદી દેશોમાં બધાં બાળકોને શિક્ષણ મેળવવાની સરખી તક હોતી નથી. મોટા ભાગનાં ગરીબ કુટુંબો પોતાનાં બાળકોને શિક્ષણ અપાવી શકતાં નથી. ઉપરાંત, આ દેશોમાં એવી વિશિષ્ટ અને અલગ શાળાઓ અને કોલેજો હોય છે કે તેઓ માત્ર ઉચ્ચ વર્ગનાં બાળકોના શિક્ષણની સુવિધાઓ પૂરી પાડતાં હોય છે. ઉચ્ચ અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ ખર્ચાળ છે એટલે માત્ર વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતા ધનિકોનો જ ઈજારો બની જાય છે. જે લોકો વ્યાવસાયિક સંચાલન, ઔષધ, ઈજનેરી જેવા અભ્યાસક્રમો કરે છે તેઓ અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ ઊંચા પગારો સાથે કારકિર્દી શરૂ કરે છે જ્યારે સમાજવિદ્યા, માનવવિદ્યા સાથે પાસ થનારા વિદ્યાર્થીઓ નીચા વેતનોવાળી નોકરી સ્વીકારે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં વર્ગભેદ છે એવા સમાજમાં શિક્ષણમાં પણ વર્ગભેદનું તત્વ દાખલ થાય છે અને આવકની અસમાનતા દૂર કરવાને બદલે તેને વધુ તીવ્ર બનાવે છે.

5. વ્યક્તિગત શક્તિમાં તફાવત : આવકમાં રહેલા તફાવતોને વ્યક્તિગત કાર્યશક્તિમાં રહેલા તફાવતોના સંદર્ભમાં સમજાવી શકાય તેમ છે. કેટલાક લોકો સખત પરિશ્રમી અને ગતિશીલ હોય છે. સ્પર્ધાત્મક સામાજિક પ્રથામાં આવા લોકો બીજા લોકોને ક્યાંય પાછળ રાખી દે છે. સામાન્ય રીતે આવા લોકોની આવક, જેઓ આળસુ છે, સાહસી નથી, તેઓની આવક કરતાં ઘણી વિશેષ હોય છે. જૈવીય વારસા, સામાજિક આર્થિક વાતાવરણ સાથે જોડાયેલા તફાવતો વિશે અતિશયોક્તિ કરી શકાય નહિ. પોલ એ. સેમ્યુલસન સાચું જ કહે છે, “આ વૈયક્તિક તફાવતો આવકની વહેંચણીના કોયડાનો આંશિક જવાબ આપે છે.” તેઓ વધુમાં જણાવે છે કે નસીબદારોનો ઇતિહાસ દર્શાવે છે કે વ્યક્તિગત શક્તિમાં રહેલા તફાવતોને મિલકતના રહેલા તફાવત ઇન્નભિન્ન કરી નાખે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 3

1. આવકની અસમાનતા માટેનાં પ્રમુખ કારણોની યાદી તૈયાર કરો.

- (1) .....
- (2) .....
- (3) .....
- (4) .....
- (5) .....

2. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે ચકાસો :

(1) જમીન અને મૂડીની ખાનગી મિલકત આવકની અસમાનતાનું મુખ્ય કારણ છે.

(2) વારસા સંસ્થા આવકની અસમાનતા દૂર કરે છે.

- (3) વર્ગભેદવાળા સમાજમાં આવકની અસમાનતા અવશ્ય હોય છે. ....
- (4) અમેરિકામાં ગોરા-કાળા વચ્ચે રહેલા આવકના તફાવતોને રંગભેદના સંદર્ભમાં સમજાવી ન શકાય. ....
- (5) વર્ગભેદવાળા સમાજમાં શિક્ષણથી વર્ગભેદ આવે છે અને પરિણામે આવકની અસમાનતા વધે છે. ....
- (6) વૈયક્તિક તફાવતો કોઈ પણ સમાજમાં રહેલ આવકની અસમાનતાની પૂરી સમજ આપે છે. ....

20.5 આવકની અસમાનતાની સમસ્યાઓ

આવકની અસમાનતા ભયંકર પરિણામો લાવનારી અનેક સમસ્યાઓને જન્મ આપે છે. આવકની અસમાનતાને કારણે જે મુખ્ય સમસ્યાઓ ઉદ્ભવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

1. **ગરીબી** : ગરીબી આવકની અસમાનતાનું સૌથી ગંભીર પરિણામ છે. ભારત, બાંગ્લાદેશ, શ્રીલંકા, પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન જેવા ત્રીજા વિશ્વના દેશોમાં ગરીબી વ્યાપક છે. જોકે અમેરિકા જેવા વિકસિત દેશોમાં તે સદંતર જોવા મળતી નથી એવું નથી. બ્યૂરો ઓફ સેન્સસ અને બ્યૂરો ઓફ લેબર સ્ટેટિસ્ટિક્સ (યુ. એસ. એ.) મુજબ અમેરિકામાં 9 ટકા જેટલા ગોરા અને 31 ટકા જેટલા કાળા લોકો 1979માં ગરીબાઈની રેખા નીચે જીવતા હતા. અમેરિકા જેવા વિકસિત દેશમાં આટલા બધા લોકો ગરીબાઈની હરોળ નીચે રહે છે તે જાણીને આશ્ચર્ય થાય છે. તે માટે સમજૂતી ખૂબ જ સરળ છે. અમેરિકામાં સરેરાશ માથાદીઠ આવક ઘણી ઊંચી છે, છતાં પણ આવકની અસમાનતાને લીધે કેટલાક લોકો સમૃદ્ધિમાં આળોટે છે, જ્યારે મોટા ભાગના લોકો કષ્ટદાયક જીવન જીવે છે. ભારત જેવા દેશમાં પણ જ્યાં સરેરાશ આવક નીચી છે ત્યાં જો આવક સમાન રીતે વહેંચાયેલી હોત તો લાખો લોકો ભૂખે મરતા ન હોત. અમેરિકન અર્થશાસ્ત્રી જે. જી. ગર્લીએ ચીનનો ઉલ્લેખ કરીને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ચીને વીસ વર્ષ સુધી દરેકને ખોરાક, વસ્ત્રો અને રહેઠાણની સુવિધા આપી હતી. તેઓને તદ્દુરસ્ત રાખ્યા હતા અને ઘણાને શિક્ષણ આપ્યું હતું. લાખો લોકો ભૂખે મર્યા નથી. ભિખારીઓ, નિરક્ષરો, રોગીઓ દ્વારા શેરીઓ ઊભરાતી ન હતી. ગર્લીનું પરીક્ષણ એ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે ગરીબાઈ એ આવકની અસમાનતાનું પરિણામ છે.
2. **તકની સમાનતાનો અભાવ** : તકની અસમાનતાના પાયામાં આવકની અસમાનતા રહેલી છે. બંધારણીય સમાનતા બહુ ઉપયોગી બનતી નથી. ગરીબ કુટુંબોમાં જન્મેલાં બાળકોને બહુ ઓછી તકો મળે છે. અલ્પ વિકસિત દેશોમાં ખેતમજૂરો, સીમાન્ત ખેડૂતો, કારીગરો, ઔદ્યોગિક કામદારોનાં બાળકોનું ભાવિ સંપૂર્ણપણે અંધકારમય હોય છે. સમાજના ઉચ્ચ વર્ગનાં બાળકોને કારકિર્દી ઘડવાની બધી જ તકો ઉપલબ્ધ થાય છે. સેમ્યુલસન કહે છે તેમ અમેરિકામાં પણ પ્રતિનિધિરૂપ અમેરિકન વ્યવસાયી અમલદાર ખેડૂત કુટુંબમાંથી કે કામદારના ઘરમાંથી આવતો નથી. ઘણું કરીને તેના પિતા ખુદ વ્યવસાયી હોય છે. શિક્ષણ પણ બધાને એકસરખું મળતું નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણનું પ્રમુખનું પંચ (1947) એવું દર્શાવે છે કે અમેરિકામાં મોટા ભાગનાં છોકરા-છોકરીઓ માટે તેઓ જે શિક્ષણ મેળવવા માગે છે તેનો આધાર તેઓની શક્તિઓ પર નહિ, પરંતુ તેઓ ક્યા સમૂહમાં જન્મ્યા છે, તેના પર રહેલો છે.
3. **વિલાસી વપરાશ / બગાડ** : આવકની અસમાનતા બગાડયુક્ત વપરાશને પોષે છે. લોકો કે જેમની આવક વધુ છે તેઓ વિલાસી વપરાશ કરે છે, જ્યારે કેટલાક દેશોના વિકાસ માટે અને ગરીબી નિવારણ માટે નાણાં પ્રબંધની આવશ્યકતા છે. વિકસિત અને અવિકસિત બંને દેશોમાં ધનિકોની મોટા ભાગની વપરાશ બિનજરૂરી હોય છે. મોટાં મકાનોનું બાંધકામ, વૈભવી એપાર્ટમેન્ટ્સ, ફ્લોરિંગમાં આરસપહાણનો ઉપયોગ, એક કરતાં વધારે મોટરકાર રાખવી, પંચતારક હોટલમાં ખાવા જવું, ઇલેક્ટ્રિક અને ઇલેક્ટ્રોનિક્સ વસ્તુઓનો વપરાશ વગેરેને વિલાસી વપરાશમાં સમાવી શકાય. આ નાનકડી લઘુમતી દ્વારા જે વિલાસી વપરાશ થાય છે, બીજાનું અનુકરણ કરે છે અને તે માટે અનૈતિક સાધનો દ્વારા પૈસા ઊભા કરે છે. આમ કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો તેઓ આવશ્યક વસ્તુ પરનો ખર્ચ ઘટાડે છે અને એવી વસ્તુઓ પર ખર્ચ વધારે છે જે તેઓની દૃષ્ટિએ પ્રતિષ્ઠા-મૂલ્ય ધરાવતી હોય.

4. સાધનોની અવિવેકી ફાળવણી : કોઈ પણ સમાજમાં ઉપલબ્ધ સાધનો મર્યાદિત હોય છે. તેથી તેઓનો ઉપયોગ વિવેકપૂર્વક કરવો જોઈએ. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ એવી દલીલ કરે છે કે બજારમાં માંગની જે સ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે સાધનોની ફાળવણી થાય તે વિવેકયુક્ત ગણાય; પરંતુ આ એવા અનુમાન પર આધારિત છે કે આવક અને સંપત્તિની વહેંચણી કે જે માંગની તરાહને અસર કરે છે તે વિશે કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. છતાં હકીકત એ છે કે મૂડીવાદી સમાજમાં આવક અને સંપત્તિની વહેંચણી અન્યાયી હોય છે અને તેથી માંગની તરાહ જે ઊપસે છે તે આવકની અસમાનતા દર્શાવે છે અને તેનો કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. ઉત્પાદનનું કોઈ પણ માળખું અને તેને અનુરૂપ થતી સાધનોની ફાળવણી જે માંગ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે તે ખરેખર અવિવેકી હશે, બુદ્ધિયુક્ત નહિ હોય. તમે જોયું હશે કે આપણા પોતાના સમાજમાં ઓછી ઉપયોગી ચીજવસ્તુઓ વિશેષ ઉપલબ્ધ હોય છે અને આવશ્યક વસ્તુઓની અછત હોય છે. આ સમસ્યા આપણી આવકની અસમાનતાને કારણે જ હોય છે.
5. આર્થિક વિકાસના માર્ગના અંતરાયો : આવકની અસમાનતા ઓછા વિકસિત દેશોમાં આર્થિક વિકાસ માટે અંતરાયરૂપ બને છે. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે આવકની અસમાનતા કે જે વ્યાપક ગરીબીને જન્મ આપે છે, તે મોટા ભાગના કામદારોમાં અપૂરતા પૌષણ માટે જવાબદાર છે. ઉપરાંત, એવી કફોડી હાલતમાં તેઓ જીવે છે કે તેમને શિક્ષણ અને તબીબી સેવાનો લાભ પણ મળતો નથી. આર્થિક અવદેશનું ચોખ્ખું પરિણામ એ છે કે તેઓની ઉત્પાદકતા નીચી રહે છે, જેથી દેશનો આર્થિક વિકાસ મંદ પડે છે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ - 4

1. આવકની અસમાનતાને લીધે ઊભા થતા પ્રશ્નોની યાદી તૈયાર કરો.
.....
.....
.....
2. સાચા જવાબ સામે ✓ નિશાની કરો.
  - (1) અલ્પ વિકસિત દેશોમાં ગરીબી ઘણું કરીને આવકની અસમાનતા સ્વૈચ્છિક આળસને કારણે હોય છે. ....
  - (2) આવકની અસમાનતા કોઈ પણ સમાજમાં બગાડયુક્ત / બુદ્ધિયુક્ત વપરાશને પોષે છે. ....
  - (3) જે સમાજમાં આવકની વહેંચણી અસમાન છે ત્યાં સાધનોની ફાળવણી ઘણું કરીને બુદ્ધિગમ્ય / અબુદ્ધિગમ્ય હોય છે. ....
  - (4) સમાજમાં દરેકને સમાન તક આપવા માટે આવકની સમાન વહેંચણી / આવકની વહેંચણીમાં અસમાનતા જરૂરી છે. ....
  - (5) આવકની અસમાનતાની વ્યાપક અસર ગરીબી પર થાય તે હકારાત્મક / નકારાત્મક હોય છે. ....
3. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે ચકાસો :
  - (1) અમેરિકા જેવા વિકસિત દેશમાં પણ આવકની અસમાનતાનું પરિણામ ગરીબાઈમાં આવ્યું છે. ....
  - (2) આવકની પુનઃ વહેંચણી યોગ્ય રીતે કરવાથી ભારત જેવા અલ્પ વિકસિત દેશમાં પણ ગરીબી દૂર કરી શકાય છે. ....
  - (3) આવકની અસમાનતાનો એ અર્થ નથી કે દરેકને સરખી તક મળતી નથી. ....
  - (4) વ્યક્તિ જેટલું શિક્ષણ મેળવવા આશા રાખે છે તે ઘણું કરીને પોતાની શક્તિઓ પર નહિ કે જે કુટુંબનો છે તેના પર રહેલો છે. ....
  - (5) આવકની અસમાનતા બહુ સારી સ્થિતિમાં ન હોય તેવા લોકોની વપરાશની તરાહમાં પણ પરિવર્તન લાવે છે. ....
  - (6) અલ્પ આવક ધરાવતી અર્થવ્યવસ્થામાં આવકની અસમાનતા શ્રમની ઉત્પાદકતા પર વિપરીત અસર કરે છે. ....

આવકની પુન: વહેંચણીની આવશ્યકતા લગભગ બધા જ દેશોમાં જણાઈ છે. ખાનગી મિલકતને કારણે અસ્તિત્વમાં આવતી આવકની અસમાનતા અને બજાર પરિબલોની કાર્યવાહીને કારણે મૂડીવાદી માળખા સામે ભય ઊભો થયો છે. તેથી આવકની અસમાનતા ઘટાડવાનું દબાણ રહે છે જે આવકની પુન: વહેંચણી અને ગરીબી નિવારણની નીતિ દ્વારા અમલમાં મૂકી શકાય છે. અહીં આપણે આવકની પુન: વહેંચણી માટે સામાન્ય રીતે જે પગલાંઓ લેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીશું. આ પગલાંઓ નીચે મુજબ છે :

1. પ્રગતિશીલ આવકવેરો : એ સર્વસ્વીકૃત થયું છે કે કર માળખામાં કર ભરવાની શક્તિના સિદ્ધાંતનું અનુસરણ થવું જોઈએ. એટલે કે કર પ્રગતિશીલ દરે ઉધરાવવા જોઈએ. એટલે કે અમુક લઘુત્તમ આવકને કર મુક્તિ આપવી જોઈએ અને આ મર્યાદાથી આવક વધે તો કરવેશનો દર વધવો જોઈએ. એ સ્પષ્ટ છે કે પરોક્ષ કરવેરાઓ કે જે વસ્તુઓ પર નાખવામાં આવે છે તેમાં પ્રગતિશીલતાનું તત્ત્વ સહેલાઈથી દાખલ કરી શકાતું નથી. આ દૃષ્ટિએ, આવકવેરો ખૂબ જ સગવડભર્યાં છે. જો આવકવેરો પૂરતો પ્રગતિશીલ હોય તો તેનાથી ગરીબોની તરફેણમાં આવકની વહેંચણી કરવામાં સરળતા રહે છે. આમ છતાં અનેક રાહતો અને વ્યાપક કરચોરીને કારણે આવકવેરાની પ્રગતિશીલતા ઘટે છે અને આમ, આવકની પુન: વહેંચણી કરવાના એક સાધન તરીકે આવકવેરાની અસરકારકતામાં ઘટાડો થાય છે.
2. વારસાવેરો : મૃત્યુ પામેલી વ્યક્તિની મિલકત પર ઉધરાવાતો કર એટલે વારસાવેરો. વારસાવેરો કંઈક અંશે અલગ છે કારણ કે તે કોઈ વ્યક્તિ વારસો મેળવે તેના પરથી વસૂલ કરવામાં આવે છે. એ સાથે તે આવક અને સંપત્તિની અસમાનતાની સમસ્યાને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મૂડીવાદી સમાજ કે જે ખાનગી મિલકત અને ખાનગી સાહસની સંસ્થાની યોગ્યતા જણાવે છે, તેમાં વારસાના કાયદાને દૂર કરવાનું સગવડભર્યું નથી. આમ છતાં, એવું માનવામાં આવે છે કે આવકની અસમાનતાને વધતી રોકવા માટે માનવ-પાસેથી સંપૂર્ણ સંપત્તિ બાળકોને મળે એવી પદ્ધતિ અટકાવવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ વારસાવેરો પ્રગતિશીલ દરે મોટા ભાગના વિકસિત અને અલ્પ વિકસિત દેશોમાં ઉધરાવવામાં આવે છે. આમ છતાં, એ નોંધવું જરૂરી છે કે પ્રગતિશીલ વારસાવેરા પૂરતા પ્રમાણમાં ઊંચા હોય તો તે આવકની પુન: વહેંચણી માટે અસરકારક બની શકે નહિ. વળી, કોઈ અસર કરવા માટે સમય જાય છે, કારણ કે જ્યારે મિલકતની માલિકી વારસાઈ હકકથી તબદીલ થાય છે ત્યારે જ તેની અસરો જણાય છે.
3. સામાજિક સલામતીનાં પગલાં : નિવૃત્ત લોકો, બેકાર અને વિકલાંગો સમાજના નાચલ્લા થરમાં સહેલાઈથી આવી પડે છે. આવકના કોઈ નિયમિત પ્રવાહના અભાવમાં તેઓનું જીવન કેટલું બદતર હશે એ વિશે કોઈ પણ વ્યક્તિ કલ્પના કરી શકે છે. તેથી સંખ્યાબંધ દેશોમાં સામાજિક સલામતીનાં વિવિધ પગલાંઓ લેવામાં આવ્યાં છે જેમાં નિવૃત્તિ વેતન, બેકારી ભિયું, સામાજિક વીમો વગેરે વધુ મહત્ત્વનાં છે. માણસના સરેરાશ આયુષ્યમાં વધારો થવાને કારણે અને સમાજમાં વૃદ્ધો-વડીલો પ્રત્યેનો અણગમો હોવાથી નિવૃત્તિ વેતનને કોઈ પણ સભ્ય સમાજમાં અગ્રિમતા મળવી જોઈએ. બેરોજગારી હંમેશાં ફરજિયાત-અનેચ્છિક હોવાથી બેકાર માણસને તેની કોઈ ભૂલ ન હોવા છતાં સહન કરવા દેવાય નહિ, તેથી અમુક વિકસિત દેશોમાં બેકારી ભથ્થાની યોજના અસ્તિત્વમાં હોય છે જેના અન્વયે બેકાર માણસો અમુક રકમ સરકાર પાસેથી મેળવે છે, જેનાથી તેઓ જીવનનિર્વાહ કરે છે. અલ્પ વિકસિત દેશોમાં સરકાર સાધનો ઓછાં હોવાની વાત હેઠળ આવી યોજના સ્વીકારવા તૈયાર થતી નથી. સામાજિક સલામતી વીમો હાલમાં ખૂબ જ પ્રચલિત થતો જાય છે. તેનો વ્યાપ પણ છેલ્લે છેલ્લે વધવા માથ્યો છે. આ યોજના કામ કરતાં કુટુંબોને જેઓ ગરીબ હોય છે તેઓને લાભ આપવાનો ઉદ્દેશ ધરાવે છે. આ યોજના હેઠળ તબીબી, માંદગી, વિકલાંગપણું, પ્રસૂતિ અને પાલિતના લાભો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. લાખો ગરીબોની સ્થિતિ સુધારવા માટે આ યોજનાની કોઈ અવગણના કરી ન શકે.

‘તમારી પ્રગતિ ચકાસો’ – 5

1. આવકની પુનઃ વહેંચણી માટે સામાન્ય રીતે લેવામાં આવતાં પંગલાંઓની યાદી તૈયાર કરો.
.....
.....
2. નીચેનાં વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે ચકાસો :
  - (1) પ્રગતિશીલ કરમાળખું નીચી આવકવાળા જૂથની તરફેણમાં આવકની પુનઃ વહેંચણી કરે છે.
  - (2) પ્રગતિશીલ વેરો એટલે એવો કર કે જેનો દર આવકના પ્રમાણમાં વધતો જાય છે.
  - (3) રાહતો અને કરચોરી આવકવેરાની પ્રગતિશીલતાને ઘટાડે છે.
  - (4) અસમાનતા વધુ તીવ્ર બનતી અટકાવવા માટે માતા-પિતા તરફથી બાળકોને સંપૂર્ણ મિલકત મળે તે અટકાવવું જરૂરી નથી.
  - (5) આવકની વહેંચણી પરની વારસાવેરાની અસર માત્ર લાંબે ગાળે જણાય છે.
  - (6) જે સમાજમાં વૃદ્ધ માણસોની સંખ્યા વિશેષ હોય ત્યાં આવકની પુનઃ વહેંચણી કરવાના સાધન તરીકે નિવૃત્તિ વેતનનું મહત્વ ઘણું છે.
  - (7) બેકારી ભથ્થાને પુનઃ વહેંચાયેલી આવક તરીકે ગણવું ન જોઈએ કારણ કે જે કોઈ કામ કરવા ઉત્સુક નથી તે સઘળાને સમાજ સહાય કરવા બંધાયેલો નથી.
  - (8) સામાજિક સલામતી વીમા યોજના સમાજના ધનિક વર્ગની તરફેણમાં આવકની પુનઃ વહેંચણી કરે છે.

20.7 સારાંશ

મૂડીવાદી અર્થતંત્રમાં આવકની વહેંચણી અચૂક રીતે અસમાન હોય છે. આવકની અસમાનતા આર્થિક વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કાઓમાં વધવાનું વલણ રાખે છે, ટોચ પર પહોંચે છે અને પછી ઘટવાનું વલણ રાખે છે. કેટલાક અનુભવસિદ્ધ અભ્યાસો ખાસ કરીને સાયમન કુઝનેટ્સ દ્વારા હાથ ધરાયેલ અભ્યાસ અને એડલમેન અને મોરીસે કરેલા અભ્યાસથી એ સાબિત થયું છે કે આ વલણ અનિવાર્યપણે જોવા મળે છે. આર્થિક વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કામાં આવકની અસમાનતા વધવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે શરૂઆતમાં આર્થિક વિકાસ માત્ર આધુનિક ક્ષેત્ર પૂરતો મર્યાદિત હોય છે અને તેના લાભો ઘણું કરીને સમાજના ધનિક વર્ગને મળતા હોય છે. એક વખત આર્થિક વિકાસનો વ્યાપ અને વિસ્તાર જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં વધે છે ત્યારે આવકની વહેંચણી ગરીબોની તરફેણમાં થવાની દૃષ્ટિએ સુધરે છે.

આવકની અસમાનતાનું માપ કાઢવા માટે અર્થશાસ્ત્રીઓ હવે અનેક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. આવકની અસમાનતાનો અભ્યાસ કરવા માટે ભૌમિતિક પદ્ધતિ લોરેન્ઝ રેખાની છે અને આવકની અસમાનતાનું માપ કાઢવામાં તેનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. આવકની વાસ્તવિક વહેંચણી દર્શાવતી લોરેન્ઝ રેખા નિરપેક્ષ સમાનતાની રેખા નીચે હોય છે અને આ બે રેખા વચ્ચેનો વિસ્તાર આવકની વહેંચણીમાં થયેલા ફેરફારનો નિર્દેશ કરે છે.

મોટા ભાગના દેશોમાં આવકની અસમાનતા અનેક કારણોસર અસ્તિત્વમાં આવે છે, આ પરિબલોમાં ઉત્પાદનના સાધનો પરની ખાનગી માલિકી, વારસાની સંસ્થા; જાતિ, જ્ઞાતિ અને વર્ગના સંદર્ભમાં તકની મુશ્કેલી, શિક્ષણમાં ભેદભાવ, વૈયક્તિક શક્તિમાં તફાવત વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે. જમીન અને મૂડી જેવાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની ખાનગી માલિકી આવકની અસમાનતાનું સૌથી મહત્વનું કારણ છે. જ્યાં સુધી તે અસ્તિત્વમાં હોય છે ત્યાં સુધી આવકની અસમાનતાને સંપૂર્ણ દૂર કરી શકાતી નથી. માત્ર તેમાં થોડો ઘટાડો કરી શકાય છે. વારસા સંસ્થા એ બીજું નિર્ણાયક પરિબલ છે. આને કારણે સમય જતાં આવકની અસમાનતા વધુ તીવ્ર બને છે.

આવકની અસમાનતા કોઈ પણ સમાજમાં અનેકવિધ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે. ગરીબી એ સૌથી ગંભીર પરિણામ છે. ગરીબી વિકસિત દેશોમાં પણ ખાસ પ્રમાણમાં હોય છે અને તે આવકની અસમાનતાને લીધે અસ્તિત્વમાં આવે છે. સમાજમાં ધનિકોને જે તકો મળે છે તવી તકો સમાજના ગરીબ વર્ગને મળતી નથી એવો આવકની અસમાનતાનો સૂચિતાર્થ છે. આવકની અસમાનતાને કારણે બગાડયુક્ત

વપરાશ થાય છે જે સાધનોની ફાળવણીને વિકૃત બનાવે છે. અલ્પ વિકસિત દેશોમાં આવકની અસમાનતાને લીધે જન્મેલી ગરીબી કામદારોની ઉત્પાદકતા નીચી રાખે છે અને તે રીતે આર્થિક વિકાસને વિપરીત અસર કરે છે.

આવકની અસમાનતાનાં પરિણામો પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આવકની પુનઃવહેંચણીની નીતિ અમલમાં મૂકીને આવકની અસમાનતા ઘટાડવાની હિમાયત કરી શકાય. વર્ગભેદવાળા સમાજમાં આવકની પુનઃવહેંચણી કરવાનું સહેલું નથી. તોપણ ઘણા દેશોમાં, સરકારોએ પ્રગતિશીલ કરમાળખાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને સામાજિક સલામતીનાં અનેક પગલાંઓ દાખલ કર્યાં છે, જેથી આવકની વહેંચણી વધુ સમાન બની શકે.

20.8 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

- વર્ગયુક્ત સમાજ : સમાજ કે જે બે કે તેથી વધારે વર્ગોમાં વિભાજિત હોય
- પ્રદર્શનયુક્ત વપરાશ : સંપત્તિના પ્રદર્શનના હેતુથી કરવામાં આવતી વપરાશ
- દ્વિમુખી માળખું : એવું સામાજિક માળખું કે જેમાં આધુનિક અને પ્રાચીન ક્ષેત્રોનું સહઅસ્તિત્વ હોય
- આવકની સમાન વહેંચણી : આવકની યોગ્ય વહેંચણી
- આવકની અસમાનતા : વૈયક્તિક આવકની વહેંચણીમાં અસમાનતા
- અસમાનતા સૂચિ : જે સૂચિ ધારેલી નિરપેક્ષ સમાનતા અને ધારેલી નિરપેક્ષ અસમાનતા સહિત વાસ્તવિક આવકની વહેંચણી દર્શાવે છે તે
- વારસા સંસ્થા : એવી પ્રથા કે જેમાં બાળકો કાયદેસર રીતે તેઓનાં માતાપિતાની મિલકતને વારસામાં મેળવે છે
- સાધનોની અબુદ્ધિગમ્ય ફાળવણી : એવી ફાળવણી કે જે સમાનતા મહત્તમ કલ્યાણની ખાતરી આપે નહિ
- લોરેન્ઝ રેખા : આવકની અસમાનતાનો અભ્યાસ કરવાની ભૌમિતિક પદ્ધતિ
- પ્રગતિશીલ કર : એવી કર પ્રથા કે જે આવક વધવાની સાથે કરદરમાં વધારો કરે છે
- રંગભેદ : જાતિને આધારે લોકો વચ્ચે ભેદભાવ
- સામાજિક સલામતી : વૃદ્ધ, બેકાર, માંદા, વિકલાંગ લોકોને મદદ/સહાય કરવાની સરકારી યોજના
- બેકારી ભથ્થું : સામાજિક સલામતી યોજના હેઠળ સરકાર તરફથી બેકારોને મળતી નિર્ધારિત આવક

20.9 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબો

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 1

3. 1 ખોટું 2. સાચું 3. સાચું 4. ખોટું 5. સાચું 6. ખોટું 7. સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 2

1. અસમાનતા સૂચિ અને લોરેન્ઝ વક્ર
4. 1. સાચું 2. ખોટું 3. સાચું 4. ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 3

2. 1. સાચું 2. ખોટું 3. સાચું 4. ખોટું 5. સાચું 6. ખોટું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 4

2. 1. આવકની અસમાનતા 2. બગાડયુક્ત વપરાશ 3. અબુદ્ધિગમ્ય 4. આવકની સમાન વહેંચણી
5. નકારાત્મક
3. 1. સાચું 2. સાચું 3. ખોટું 4. ખોટું 5. સાચું 6. સાચું

'તમારી પ્રગતિ ચકાસો' - 5

2. 1. સાચું 2. ખોટું 3. સાચું 4. ખોટું 5. સાચું 6. સાચું 7. ખોટું 8. ખોટું

20.10 સત્રાંત પ્રશ્નો

1. આવકની અસમાનતા એટલે શું ? વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં અલ્પ વિકસિત દેશોમાં આવકની વહેંચણી જુદી કેમ હોય છે ?
2. વિકસતા અર્થતંત્રમાં આવકની વહેંચણીમાં થતા ફેરફારોની ચર્ચા કરો.
3. આવકની અસમાનતા માપવાની લોરેન્ઝ વક્રની પદ્ધતિ સમજાવો.
4. આવકની અસમાનતા માટે કયાં કારણો જવાબદાર હોય છે ?
5. આવકની અસમાનતાને કારણે કઈ સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે ? શું તે ગંભીર સ્વરૂપની હોય છે ?
6. આવકની પુનઃ વહેંચણીની આવશ્યકતાનું વિશ્લેષણ કરો. આવકની અસમાનતા ઘટાડવા માટે ખાસ કરીને મૂડીવાદી દેશોમાં સામાન્ય રીતે ક્ષેત્રોમાં આવતાં પગલાંઓની ચર્ચા કરો.

કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- આહુજા, એચ. એલ. 1986. એનાલિસીસ ઓફ ઇકોનોમિક સિસ્ટિમ્સ એન્ડ માઈક્રો ઇકોનોમિક થીઅરી, એસ. ચાંદ એન્ડ કું, નવી દિલ્હી
- દિવેદી, ડી. એન. 1985. પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ ઇકોનોમિક્સ, વાણી એજ્યુકેશનલ બુક્સ, નવી દિલ્હી
- મિશ્રા, એસ. કે. 1988. મોડર્ન ઇકોનોમિક્સ, પ્રગતિ પબ્લિકેશન, દિલ્હી
- સેમ્યુલસન, પોલ એ. એન્ડ વિલિયમ. ડી. નોરથોસ. 1985. ઇકોનોમિક્સ, મેગ્રોહિલ, નવી દિલ્હી
- સ્ટીનિયર, અને હેગ. એ ટેક્સ્ટબુક ઓફ ઇકોનોમિક થીઅરી, એલબસ એડિશન, લંડન

Notes

Notes